

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

XVI. KÖTET.

1888.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

SZERKESZTI

BERECZ ANTAL,

a magyar földrajzi társaság főtitkára.

TIZENHATODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1888.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA PÁRTFOGÁSA MELLETT
KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

REDIGÉ PAR ANTOINE BERECZ SECRÉTAIRE GÉNÉRAL.

Tome XVI.

Chaque numéro du bulletin contient un Abrégé, dans lequel les principaux articles seront publiés soit en abrégé, soit en traduction complète en langue française, ou allemande, ou anglaise, ou italienne.

Budapest, 1888. Nyomatott Fanda József könyvnyomdájában.

TARTALOM.

<i>Ballagi Aladár</i> : A magyarság Moldvában	1
<i>Csopey László</i> : Emlékezés Przsevalszkij Mihajlovics Nikolájra	613
<i>Dr. Erödi Béla</i> : A fáraók országában	305
— — Kirándulás az Una-Velebit vidékére	497
<i>Hanusz István</i> : A nagy magyar Alföld sósflórája és talaja	533
<i>Hunfalvy Pál</i> : Az Ural vidékei és népei	129
<i>Ifj. Jankó János</i> : Az Uelle-kérdés	53
— — Egyiptom éjszakai partjain	553
<i>Laukó Albert</i> : Székely-Udvarhely	387
— — India történeti földrajza	605
<i>Dr. Márki Sándor</i> : A vármegyék leírásainak történetéből	193
— — Hazánk leirői 1887-ben	241
<i>Dr. Pápai Károly</i> : Előleges jelentése Nyugotszibériába tett utazásáról .	619
<i>Requinyi Géza</i> : Egy szakasz a népek psychológiájából	468
<i>Remekházy Károly</i> : Vízszabályozásunkról	547
<i>Téglás Gábor</i> : Az ősi magyar helynevek s a magyarság pusztulása Hu- nyadmegyében	212
— — A Retyezát vidéke	425
<i>Dr. Thirring Gusztáv</i> : Újabb adatok Magyar László életrajzához . . .	333
<i>Tóth Adolf</i> : A földrajzi fokhálózatnak új általános vetülete	369
<i>Vámbéry Ármin</i> : Jelentés az 1887. évi földrajzi munkálatokról	89
<i>Xántus János</i> : A csethalásatról	28
A föld profilja	283
Gróf Teleki Samu Afrikában	624

Társasági ügyek.

Közügylés	111
Felolvasó ülések	109, 219, 220, 222, 288, 293, 630
Választmányi ülések	109, 219, 220, 286, 629, 630
Összes ülés	631
Titkári jelentés a társaság 1887. évi működéséről	99
Kimutatás a társaság 1887. évi bevételei és kiadásairól	107
Költségelőirányzat 1888-ra	108
A társaság vagyoniállása 1887. végén	109

Könyvészet.

I. Magyar művek.

<i>Ballagi Aladár</i> : Búcsújáró helyek Oroszországban	349
<i>Berkeszi István</i> : Gróf Hoffmansegg utazása Magyarországon . . .	86
<i>Dénes Ferencz</i> : Tájékoztató a magyarországi Kárpátvidéken utazók számára	357
<i>Gönczy-Kogutowicz</i> : Magyarország megyéinek kézi atlasza . . .	87
<i>Hallaváts Gyula</i> : Fehértemplom-Kubin vidéke	358
— A szentesi artézi kút . . .	358
<i>Hatsék Ignác</i> : Vármegyei térképek	85
<i>Dr. Havass Rezső</i> : Bibliotheca Geographica Hungarica . . .	353
<i>K. M. Term. tud. Társulat</i> : Kirándulók zsebkönyve	351
<i>A Magyarországi Kárpátgyesület</i> évkönyve	352
<i>Molnár Viktor</i> : A genfi conventió	298
<i>K. Nagy Sándor</i> : Biharország	411
<i>Patzkó György</i> : A Tiszaszabályozás alaphibája és ennek gyógymódja	183
<i>Pesty Frigyes</i> : Magyarország helynevei	293
<i>Remekházy Károly</i> : Nehány szó Alföldünk folyóvizeinek szabályozásáról	355
<i>Récsei Viktor</i> : Sopron ó-kori neve és a sopronmegyei római feliratok	190
<i>Dr. Ratzel Frigyes</i> , Ford. <i>Dr. Simonyi Jenő</i> : A föld és az ember	358
<i>Révay Géza Viktor</i> : A bodroghízi tiszaszabályozó társulat belsőtornázási művei és vízviszonyai	356
<i>Dr. Staub Móricz</i> és <i>Dr. Schüchter Miksa</i> : A magyar orvosok és természetvizsgálók XXIII. vándorgyűlése	95

<i>Strausz Adolf</i> : A Balkán félsziget. Macedonia, Éjszak-Albánia és Montenegró	345
<i>Szepesi emlékkönyv</i>	412
<i>Szűry Dénes</i> : Mosolygó ég alatt	357
<i>Zichy Géza gróf</i> : Élmények Skandináviában	297

II. Külföldi művek.

<i>Freiherr von Benko Jerolim</i> : Reise S. M. Schiffes »Zrinyi« . . .	185
<i>Bergner Rudolf</i> : Rumänien . . .	70
<i>Dr. Chavanne J.</i> : Physikalisch-statistischer Handatlas von Oesterreich Ungarn	83
— Reisen und Forschungen im alten und neuen Kongostaate . . .	295
<i>Farini G. A.</i> : Durch die Kalahari-Wüste	402
<i>Fränkl Dr. A.</i> : Gustav Nachtigals Reisen in der Sahara und im Sudan	297
<i>Freeden W.</i> : Reise- und Jagdbilder aus Afrika	403
<i>Hellwald Frigyes</i> : Die weite Welt	401
<i>Hölzl's</i> Geographische Charakterbilder	295
<i>Huyn gróf</i> : Leitfaden für den Vortrag beim Unterrichte über das Karten- und Planlesen in den Unteroffiziers-Schulen	189
<i>Mittheilungen des k. k. militär-geographischen Institutes</i>	363
<i>Negri Luigi</i> : Massaua e diutorni	404
<i>Dr. Neumayr Melchior</i> : Erdgeschichte II.	81
<i>Oroszországot illető statisztikai adatok</i> gyűjteménye az 1884. és 1885. évben	407
<i>Récsei Viktor</i> : Der weltberühmte Orientalist Professor Dr. Armin Vámbéry	363

<i>Dr. Roskoschny Herrmann:</i> Die Wolga und ihre Zullüsse . . .	82	<i>P. de Tchihatchef:</i> Klein-Asien .	77
<i>Dr. Schöber Karl:</i> Schulwandkarte des Königreiches Böhmen . .	188	<i>De-Vollan A. G.:</i> Ugro-Russzkija Národnyja Pjeszni. (Magyar-orosz népdalok)	79
<i>Stauber Anton:</i> Das Studium der Geographie in und ausser der Schule	398		

Rövid közlemények.

I. Expedíciók.

Stanley expedíciója	113, 482
A Kvangó folyón tett kutató utazásról	114
Marokkóról	116
Az Uelle kérdése	117, 365
Comber T. J. hittérítő	117
Bonvalot útja Középázsiaiban . .	118
Uj-Guinea szigete	118
A Hudson öböl hajózhatósága . .	119
— Az orosz földrajzi társaság mult nyári expedíciói	119
Az Owen Stanley hegyláncz megmászása	191
Foucauld marquis marokkói útja .	192
Délsarki expedíció	222
Camille Douls utazása a nyugati Zaharában	223
Utazás Kurdisztánban	298
Földrajzi kutatások 1870–1887-ig	
— Nyugati Ausztráliában	366
Dél-Patagoniában	368
Przsewalszkij ötödik középázsiai expedíciója	413, 483
Ujabb utazások Közép-Ázsiában .	414
Casati kapitány	414
Dr. Boas F.	415
Uj-Guineában	415
Teleki Samu gróf	482
A Bazutoföld	483
Közép-Ázsia sivatagjain	483
A Benue vidék	486
Az ausztráliai kontinensen . . .	486
A Felső Xingu vidékén	487
Nansen útja Grönlandon át . . .	487
Wiggins kapitány sarkvidéki utazásai	488

II. Ethnographia.

Az arabok a keletindiai szigeteken	121
A kameruni négerek családi viszonyairól	123
Kongó-négerek koponyái	124
Algir gyarmatosítása	124
Ikerszülések a négereknél	125
A kannibalismusról	125
Erdei vad törzsek Indiában	223
Min vitték ki a holtakat az örök nyugalom helyére a különféle népek ?	415
A balombo törzsről	416

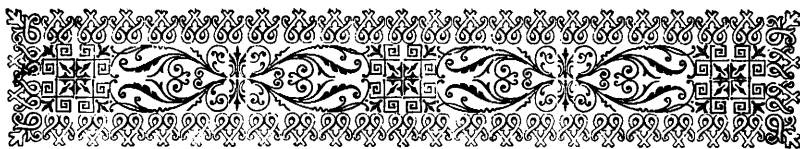
III. Statisztika.

A japáni statisztikai hivatal . . .	224
Uj-Zeeland népessége	225
Egyiptom népessége	225
Európa népessége	225

IV. Vegyesek.

A tengermélységek mérése	125
A szibériai vasutak	127
A Marajó-zátony	127
A méterrendszer elterjedése	128, 300
Magyarosodó helyneveink	226
A svájci tavak mélysége	231
A Pyrenei hegységről	231
Sziberiáról	232
Az Andes vízválasztója déli Chileben	232
Vasut Khinában	233
A pekingi uj császári palota . . .	233
A Kilimandsáró megmászása	234
Kilimandsáró alapítvány	235
Az egyiptomi porphyrbányák . . .	235

Az erdők Tuniszbán	235	Montague Kerr, ismert afrikai utazó	304
A Niger felső vidéke	236	Honnét vette nevét a Duna?	417
Új útirány Timbukta	237	Észak-Amerika nagy vasutai	418
Uganda fejedelme	237	A földrajzi szemináriumok	420
Közép-Ausztrália	237	Eszkimó hitregék	421
A Jura-korszak térképe	238	A Bahama szigetek	423
Az eső és elpárolgás mennyisége		Nemzetk. geographiai kongresszus	489
Földünk száraz fölületén	238	A Karácsony-sziget	489
† Hayden Ferdinand Vandever	240	Ázsiai vasutak	489
A korinthusi csatorna és a Ko-		A kisázsiai vasut	490
paisz tó	301	Khinaiak külföldön	491
A panamai csatorna	302	Az arab kereskedők hatásáról Kö-	
A Nicaragua csatorna	302	zépafrika nyugoti részén	491
Vasút Tonkingban	304	Mosszamedesről	492
Vasuti tervek Nyugat-Ausztráliában	304	A Kanári-szigetek eredete	493

A MAGYARSÁG MOLDVÁBAN.

FELOLVASTATOTT AZ 1887. NOVEMBER HÓ 10-DIKI ÜLÉSEN.

AXVI. században Olaszországot francziák temetőjének, a török háborúk idején Magyarországot németek koporsójának nevezték. Nekünk is van ily temetőnk; közel hozzánk, egy lépésnyire határainktól. Csak az a különbség, hogy amott véres csatákban hullottak el francziák, németek: itt a magyarságot, elevenen sodorja el idegen néparadat.

Még a múlt században a hitőkben, nyelvőkben állhatatos magyar falvak a bukovinai friss telepektől fogva óriási félkörben egész a Bug torkolatáig érnek. Legészakibb, s legkevésbé ismeretes helyeik Chocym és Mohylew a Neszter mellett. »Chotim táján Stojtsin nevű falu merő magyarságból áll,« írja Patai András, ki 1743-ban Péterfi Károly és Szegedi György jezsuita-társaival járt azon a vidéken. Mohylew-ről 1770-ben Zöld Péter csik-delnei plebános bucsáki (bessarabiai) útja alkalmából így emlékezik: »A második plebániái Mugyiló, Prút mellett (NB. tévedés; mert a Neszter mellett fekszik, a Prúthoz tíz mérföldnyire) nagy mezőváros, Podolia és Ukránia végén. Egyik része a lengyel királyé, a másik az oroszé; harmadik moldvai. Ebben merő magyarok vannak és tüzkövel kereskednek. Ehez a plebániához közel levő négy falu tartozandó. Gondot visel egy missionárius.«*

Ma ennek a podoliai és felső-bessarabiai magyarságnak semmi nyoma többé. Délvidéken, a Tiligultól a Szeretig, melynek központi helye még száz esztendővel ezelőtt Csöböröcsök tiszta

* Patai értesítése: Magyar Könyvház. Pozsony, 1783. III. 76. Zöld Péteré u. o. III. 419. l.

magyar mezőváros volt, jobban fennmaradt ugyan a magyarság, de teljes megsemmisülése küszöbön áll, mert azon a vidéken egyetlen erőteljes magyar község sincs többé.

Ez idő szerint a moldvai magyarság két főcsoportban lakik. Egyik felök az erdélyi Kárpátoknak a Besztercze, Szeret és Tatros vize által körülfogott lankáján, melynek központi helye Akna, legnagyobb, tisztán magyarajkú községei Bogdánfalva, Nagypatak, Klézse, Kalugerpatak. Forrófalva és Gorzofalva. E községek Gyimes és Ojtozon át közvetlen kapcsolatban állnak a Székelyfölddel, s e közelség, valamint tömeges együttlakásuk óvja őket az oláhságba olvadáستól.

A másik főcsoport a Moldova és a Szeret lambdájában foglal helyet; legnagyobb községe Szabófalva, Román városa mellett. E csoport lakói tudnak ugyan még magyarul, de oláhul is, mondhatni valamennyien, vagyis utban vannak az eloláhosodás felé.

Moldva keleti, azaz nagyobbik felében, a Szeret, Duna és Prút mezopotamiájában, számot nem téve, szétszórta él némi magyarság. Immár igazra fordult a Száraz Szeretről szóló székely monda. Élő hit a székelyek közt, hogy a honfoglalók a Kárpátok mindkét oldalán telepedtek le; keleti határuk, azaz a székelység véghelye a Száraz Szeretnél volt, mely homokzátonyok és ponkokkal elborított patakmeder a tekucs-galaczi országutban. Ha ide ér a székely ember, áhitattal emeli meg kalapját: itt vesz bucsut hazánk földjétől. Egykor távolabb esett, — ma már csakugyan ott van a magyarság határdombja. Nemzetünk ethnographiai határa többé nem a Prút, még a Neszter sem, hanem a közeli Szeret völgye.

* * *

Folyó évi július havában, a Dunán keletről nyugatra, a Szeret völgyén délről északra s azután a Szereten át nyugatról keletre tartva, részint hajón és vasuton, részint kocsin és gyalog, végig mentem a moldvai magyarság egész területén.

Konstantinápolyból Galacz felé eveztemben, az útbaeső Szulinán, a Duna torkolatánál hallottam az első magyar szót, eladó vagy inkább eladott, s a távoli Konstantinápoly, Smyrna, Kairó, Rio de Janeiro piacaira szánt székely leányok ajkáról. Világforgalmi cikkek, melyek szembeötlően megkopva érnek idáig.

A moldvai s az újabban szintén Romániához csatolt dobrudzsai partok közt lassan halad tova a nehéz, mély járatú

Apolló, a Lloyd-társaság tengeri gőzöse. Útunk a Dunatoroktól Tulcsáig, hol kiszállottunk, sűrű és egyre hullámozó náddal, csátával, sással és kákával van szegélyezve. Felülete mindenütt egyenlő, csak itt-ott magaslik a zöld szőnyeghez hasonló buja vízi tenyészet fölé egy-egy nádi buzogány, mélyen hajtogatva nehéz fejét a legkisebb szellő legyintésre. Ez a rengeteg náderdő megközelíthetetlen egyes embernek is, nem hogy hadseregnek; s ebben áll a Dunatorok roppant stratégiai fontossága.

Tulcsán túl a Tétel alatti Tiszatorkolathoz hasonló, náddal vegyes zsombék váltja föl az előbbeni képet. Majd ez is elmarad, s rideg, fátlan szilárd föld keretében tűnik föl a távolban Galacz városa.

A hajó végre horgonyt vet. Galaczon vagyunk, Moldva legnagyobb kereskedő városában. Kikötőjének évenkénti forgalma átlag 9000 hajó, köztük igen sok tengeri, melyeknek ez a legvégső állomása. A Duna partján a lehető legvegyesebb nép sűrűgforog. Nemzeti nyelvünk széltére hangzik, mert a Dunai Gözhajótársaság hajóin az alsóbb személyzet csaknem kizárólag magyar.

Maga a város poros, piszkos hely, a Duna partján amphitheatrumszerűleg épült, s nagy területet foglal el. Régibb házai török s olasz módra, vápás cseréppel fődvék, az újabbak vörös és fehér bádoggal.

Magyarok számosan telepedtek meg benne, de még több az ideiglenesen itt tartózkodó. Magyar utlevelők van is, nincs is. De ha van is, az csak egy évre van kiállítva, holott nem egy moldvai magyarral beszéltem, ki tiz-tizenkét éve lakik Romániában, s mégis magyar alattvaló mai napiglan.

Az u. n. hanulu ungurescu (magyar vendégfogadó; han, törökül a. m. szállóhely) s a közel eső Magyar korona és környéke el van lepve magyar napszámossal, mesteremberrel s különösen vászoncseléddel. Ezek közül az idősbek mezei munkára szegődnek a mósi ákra (tanya). A fiatalabbak, csiki és háromszéki székely lányok, szolgálatba állnak; az itteni gazdag görögök és a szegény székely lányok, kölcsönösen nagyban keresik, s rendesen meg is találják egymást.

Ezek a székely lányok az erkölcsi romlás fedett ösvényén tébolyognak; de feles számmal vannak közülök a nyilvános szemérmetlenség szolgálatában. Kézről-kézre adatnak, mint a testi ruha, mig elkallódnak távol vidékek szemétdombjain. Második stációjuk már Tulcsa vagy Szulina, s azután a nagy világ.

1867-ben a galaczi ref. presbyterium egy üzért s több nyilvános helyet záratott be, hol tizenkét, tizenhárom éves magyar lányok prostituáltattak. Ma ez az üzlet, mint hallottam, kissé megcsappant; a székelyföldi leányszállító szekeresgazdák ritkább vendégek a bojárok és görögök házáinál, mi úgy hiszem hatóságaink érdeme.

A katolikus missiónak a Strada Domnescán (a. m. uri-útca) 1842-ben épített kéttornyú kicsiny temploma áll, melyben olasz, német, franczia és lengyel egyházi beszédek tartatnak; magyar nem, bár a 2500 főnyi gyülekezetből legalább 3—400 magyar ajkú. Református magyar 6—700 van a városban. Tanítójuk Brassai Károly volt, most Baló Bálint. Czelder ittléte alatt ez az egyház, s nem mint most, a hanulu ungurescu, volt a központja a magyarságnak. Olvasó-egyletük, könyvtáruk, magyar iskolájuk alakult, s az idegen papok kezén elárvult katolikus magyarok is csatlakoztak hozzájuk; egyebek közt a református presbyterium jegyzője is katolikus ember volt.

Megtekintettem a Szeret torkolatát, hogy szemeimmel lássam az első Magyarországra emlékeztető helyet romániai útamban. *Va du ungur* (magyar rév), dunaparti falucska ez, mely nevét állítólag onnan vette, hogy az etelközi magyarok Leo görög császár hívására, Simon bolgár fejedelem elleni expedíciójukban, 888-ban itt keltek át a Dunán.

Galacson vasutra ülve, a Száraz Szeret a második pont, mely nemzetemre emlékeztet, s a harmadik a szászkuti állomás, hol, mint a moldvai magyarság főcsoportjának legdélibb helyén, kiszállottam. Oláh szekeres, patakmosás száraz medrében vitt a félóránynira eső faluba. »A kálvinista paphoz« mondtam neki; »Gyorgyéhoz« igazított helyre.

Halmok bevápasodó töveiben háromágú csillag alakjában terül el a nagy falu, melynek oláh része *Balkucza*, magyar része *Fontinel* nevet visel. Szekerem a magyar részen, sövénykerítésű udvar közepén álló nádas parasztház előtt állott meg. Ez a paplak, de csak félig. Bár mindössze csak két szobája van, csak az egyik a papé, a másik egy székely csizmadiáé. Az udvaron szép fiatal asszony fogad tiszta magyar szóval. Tőle értém meg, hogy se »Gyorgye«, se a felesége nincs itthon, oda ki dolgoznak a mezőn. Szívesen hívott házába, hol ő maga azonnal dulceseását ad fel: édes, syropszerű gyümölcsléből készült ételt, melyet kanálra tekergetve kell enni; férje pedig, a sevillei cigaretté

dohányához hasonló durva, rövidre vágott romániai törökdohány-nyal, s szivarka-papírral kínál meg. Majd bort hoz és ágastól tört friss meggyet.

Egy pillantás reájuk, valamint lakásukra, mely kifogástalan székely szoba, meggyőzött arról, hogy székelyekkel van dolgom. Valóban, erdővidékiek mind a ketten. A férj Gergely Áron bölöni, felesége felső-rákosi, mindketten unitáriusok.

Hazai dolgokra tereltem a beszédet, melyben Gergely uram is élénken részt vett. Elkecserevedve szólt Magyarországról. Dologra születtem — úgymond — dolgoztam volna ott is, dolog az életem itt is. De az én hazám nem tartott el engem. Jobb sorunk van itt az idegenben. A munkát jobban fizetik, nem pusztítja a mesterember egyik a másikat. Egy bárány ára másfél forint, egy csirke tiz, vagy ha már nagyon szép husz krajczár. Az ember ugyan el van korcsosodva, nem ad magára semmit, de nem is öli a nagy cifrázkodás, nincs ki előtt.

Csak nagy sokára jött meg, előbb a papné, azután férje.. Addig Gergelyékkal, s a hozzájuk látogatóba jött csángó-magyar Józsefné asszonynyal töltöttem az időt, a sz á d o k f a (tilia grandifolia) theának szedett s oda benn száritgatott virágaitól erősen illatos szobában.

A paptanító, kit itt, ha nem Gyorgyének, akkor a katolikus kántorok nevének de á k nak hívnak: Dobai György, idevaló születésű fiatal ember. Olyanforma helyzetben van, mint Jókai dudai lévitája. Összes fizetése 80 forint, melyet az erdélyi református egyházkerület pénztárából huz. Nem említé ugyan, hogy »konvencziójában van a szabad bibicztójas-szedés«, mint a dudai lévitának; de a 80 forint hallatára szinte éreztem, hogy ül ki arcomra Jókai kérdése: »hát meg lehet ebből élni?« s szinte olvasni véltem a szegény ember arcán a dudai kosta feleletét: »bizony nem olyan bőven, mint a kalocsai érsekségből; hanem hát erre is akad ember.«

Dobai egyébként méltósággal viseli szegénysége terhét, melyen úgy a hogy könnyít némi magánbirtoka is. Ő az első moldvai magyar, ki lévitaságig vitte. Czelder Márton küldte Sárospatakra, hol a gymnáziumot jó sikerrel frequentálta. Mikor az itteni református pap, Márk Mózes elhunyt, ide jött lelkivezérnek. Márk még tanított az iskolában, ő azonban csak 1879-ig. Azután abba hagyta, s jelenleg az a foglalatossága, hogy néha-néha meghúzza az Isten háza mellett, rohadt falábon álló harangot, s

olvas egyet-mást a toronytalan, hitvány kis szobaszerű templomban. Ilyenkor más vallású magyarok is be-benéznek, s hajdanában, mikor Czelder prégyikált, a Klézséhez affiliált katolikus falubeliek is hallgatták beszédét és pedig a templom udvarán is, mert a kicsiny szentegyházba be sem fértek. A papszék előtt egy kis polcz van, melyre a rendes istenitisztelek idején, itteni szokás szerint, virágokat hordott volt a fejjérkép; a leányok vityézt, az az ő viráguk: a szarkaláb; az asszonyok holburát (szulák), naputánjárót (napraforgó), lumanerikét (ökörfarkkóró), nyirivárát (kék jáczint), ízlésesen csokorba kötve.

A református templom és a paplak között gyümölcsös terület, egy-egy vakondturás-forma dombocskával s csillagos buzogány alaku fejfával. Ez a temető. Egy kopár helyen megállott a lévita, s odamutatva így szólt: itt nyugszik az öreg pap. Hozzátehettem volna: az a ki közel negyven évig szolgált az Úr szőlőjében. Kérésre megígérte a lévita, hogy valami gyümölcsfát ültet a jeltelenül maradt sírhelyre. »Fel kéne tennem a hompoljam (hantoljam)?« kérdezte. Az is jó lesz, válaszoltam.

Szegény Márk Mózes is sokat nyomorgott itteni számkivetésében. Papi jövedelméből nem élhetvén, a szekerességet mint kenyérkeresetet űzte. Birtokomban van 1867. évi február hó 3-án Ballagi Mórhoz intézett segélykérő levele, mondhatni jajkiáltása a siralomnak e völgyéből. »Három-négy nap is eltelik — úgymond — hogy egy kis málé-lisztet, kukoricza csutkából őrölt liszttel, fűrészpórral vegyítve, eszünk. Ily nagy ínségben már csak várjuk a halált. Az itteni kormány segélyéből némelyeknek jutott 32 para, melyen egy oka málé-lisztet sem vehetett. . . . Főtiszteletű Ballagi úr könyörüljenek rajtunk, az Isten megfizeti, . . . ne engedjék, hogy az éhség miatt elvesszünk. . . . Nincs kihez folyamodnunk. Segéljenek a szent Isten nevében, mielőbb, s küldjék a kegyes adományt tek. Csiki János úrhoz, ki nekünk mint postamester azt leghamarább eljuttathatja. Sírva könyörgünk ne hagyjanak el, mentsenek meg minket, kiknek idegenek közt semmi támaszuk az éhenhalástól. Ajánljuk, kérjük, nyomorban fetregő egyházunk tagjait, gyermekeinket, családainkat kegyes segedelmezésekbe, melyet szívszakadva, könnyhullatásaink között várva várva vagyunk Moldovában, Szászskúton, die február 3-kán 1867, alázatos szolgálói Márk Mózes szászskúti református lelkész harmintz év ólta, Sajkai János presbyter, Dobai István presbyter.«

E szomorú levélre, keleti szokás szerint (és mert aligha volt spanyolviasz a háznál), az egyház pecsétje megfüstölten van lenyomatva. A kezdetleges pecséten — valami kóbor-oláhezigány véshette — két gally-forma közt egy koronás harang látszik, e körirattal: Szászkúti ev:ree (sic!) ekla petsétje 1850.«

1850. azonban nem jelenti a szászkúti református egyház alapítási idejét, mely a mult század végére esik. E szerint Szászkút nevezetes hely általános magyar művelődés-történeti szempontból is, mint a jelenleg hat egyházból s több mint 10,000 lélekből álló moldva-oláhországi evang. református missió legrégibb gyülekezete. A második református egyház Romániában, csak 1815-ben alapított szőkefalvi Sükei Imre által Bukarestben.

Miután a foksányi egyesült protestáns gyülekezet megszűnt anyaegyház lenni, Balatesten meg vannak ugyan református magyarok, de minden szervezet nélkül, semmiféle egyházi hatóság tudomást sem vett róluk: a szászkúti református egyház jelenleg egyedül képviseli Moldvában a magyar protestáns egyházat. Ugyan gyenge képviselő! Az egyház, miután tagjai jobbra katholizáltak, ma alig áll husz lélekből, bár a lévita negyvenötre teszi. Belsőszülött kálvinisták mindössze a lévita, neje, ki Szajkai leány, s három leányuk; Szajkai János, Süket Náni (Náni a. m. János) és Veres Mihály (rendesen Miháj Rósunak nevezve), továbbá két özvegy asszony: Dobo J. Nánini (Jánosné) és Biró Mihájné.

Ideje lesz már átnéznünk a katolikus atyafiakhoz. Már ezek többen, mintegy kétszázan vannak. Papjok azonban nincs. De ehol jó velünk szemközt Antal deák, a pap helyettese a gyülekezetben. Miklós Antal, a kántor, mezitláb és — nyár lévén — gatyában jár. Jókedvű öreg; ha pálinkát emlegetnek előtte, madarat lehetne vele fogatni. Nélküle az egyszerű, toronytalan istenházába senki sem juthatna be. Egykor ezermester járt a faluban; az a templomra valami fortélyos fazávért készített, melyet egyedül Antal deák tud kinyitni. A závár a templom ajtaján belől van; az ajtó mellett a vályogfalban egy kis nyílás arra szolgál, hogy a deák bedugja rajta karját, s egy L alakú »kölccsal kikócsolja« az ajtót.

A templom igen tisztán van tartva. Tele képpel, melyek közt egy-kettő, a Szent-László társulat által ajándékozottak, eléggé szemrevaló, a többi azonban oláh piktorok olyatén mázolás, minők szinte félelemgerjesztőkké teszik a falusi basericák belsejét.

Templomból jövet, betértünk egy csángó asszonyhoz egy pohár borra. A küszöböt bogdánfalvi csángók állották el. Kérdi tőlük Antal deák: mit csinálnak kegyetek? »Itt né mű ész tanácsolunk« (beszélgetünk) — válaszolják. »Dádi ugy? (csakugyan? dádi ásá, oláhul a. m. csakugyan?) az ész jó!« (az is jó) — mondja a deák.

A bormérő asszony egy kilo bort hoz számunkra, — mert itt a bort is kilogramm-számra mérik — s mikor kifizetném, elébem áll, hogy tudja ő mi az emberség, s miután elvette a pénzt, egy kilo bor erejéig megvendégtelt. Kérdjük tőle, hol az ura? »Elmént, hogy jöjjön — úgymond, tréfásan — Isztén után bízunk, hogy ha elmént, haza is kell hogy jöjjön.«

E ház udvarán szokott mulatni az itteni fiatalság, többnyire oláh nóta mellett. Magyar vagy csángó dalnak ritkán van köztük kelete. Kisérőim, a divatban lévők közül csak egy új magyar nótát tudtak említeni; ez a nálunk már elnyűtt: »Piros bort ittam az este« kezdetű dal.

Ha már jól felöntöttek a garatra, ha már áll a dujom (korcsmabeli zajos multság), itt ugorják a minórityot, e rezgő, vad tánczot, mely alatt egy-egy kapatos atyafi elkurjantja magát: szót a táncznak legények! S azzal a csángók elkezdik gajdolni emez ékes rigmusokat:

Uczuczú! *anta*
Megdöglött a ~~vén~~ juhú,
Nem kell neki több ~~szarj~~ú!

vagy az itteni székelők:

Olá-bolá vadkecske,
Kőből rakott kemencze,
Buff! a hátad közepe.

A faluvégi korcsmán túl kezdődik a száz kút: egymást erő források, melyektől a falu nevét vette. Itt a helynevek részint magyarok, részint oláhok. Így pl. Pojána Kalvinilor, a. m. kálvinista mező. Fetzisóra, szántófield, a vasut mellett, Bokros, bokrokkal borított hegy. Kódaföld, szántófield. Fontinelszölő. Csolpán, szántófield. Balkuczai patak, mely a falun folyik keresztül. Zödi gödre, Rosszmalom gödre, Buda gödre. »Gödör« alatt Szászkuton egyaránt értik úgy a tágas horpályt, a vízmosta vágást vagy a mély debrőt, mint a zsákütczés zakotát, vagy a vízhagyta aszót, azaz a völgy

és vápa minden nemét. Udvarhelyszéki Raván, Szőlő-gödre, Sepsi-gödre, Malom-gödre, helynévi összetételekben, a »gödör« ugyanily tág jelentésű.

A lévitánál meghálva, korán reggel indultam Forrófalva felé, Zajzon János falubeli katolikus szekeresgazda »karuczáján.«

A lókarucza, magyarán fakószekér, melyhez kenderhám dukál. Kis kurta oláhszekér, melyet a gazdák maguk csinálnak. Egészen fából van, kovácsmunka nincs a rajta, mert a lakosok a vasmunkához nem értenek. Kóczos, macskaló van belefogva két rúd közé, melyek fölött a levegőben libeg a fajárom. Oroszországban mindenütt ily fajárom van minden szekéren. Eredetileg finn találmány, a mit, mint Szent-Pétervárt értesültem, Stassow, a pétervári császári könyvtárban a széptudományi osztály öre mutatott ki egy értekezésében. Használatuk kelet felé Moldváig terjedt ki, s így ez a legkeletibb pont, a hol divatban van.

A fakószekér nyújtóján degetes bődön lógingázik. A deget vagy dohot (Erdővidéken keréksár, az Alföldön kulimász) annyi mint szekérkenőcsül szolgáló föld-zsirja. Mojnestre telepedett székelek assák, oly módon, hogy a föld kövérségét kitapogatván, degetkutat vagyis gödröt ásnak, s azt suttyóval körülfonják. A fekete földzsirt csigákra alkalmazott vedrekben lovakkal felhuzatván, egy árokba öntik. Ott a víz kiszivárog belőle s hátramarad a nyulékony deget, melyet hordókba töltögetve, Oroszországban, Romániában és Erdélyben árusítanak el. A fakószekér faperselye igen természetesen sokat kíván ez anyagból, máskép minélelőbb lángot vetne.

A karucza kárumbján (szekérkasfa) átvette magunkat, a lévitával együtt elhelyezkedünk a szalmaülésen. Jó szerenczéjük léssz! kiáltja felénk egy csángó asszony, ki a vállára vetett rúd végén két teli vedret emel. »Mert teli kártyával (vizes edény) jött velünk szembe, azért mondja« magyarázta az asszony beszédét Dobai.

Utunk a szászkuti újonnan épített czukorgyár mellett vezet, mely az Ausztria-Magyarország és Románia közt kitört vámháború folytán épült. Amerre csak jártam Moldvában, mindenütt új meg új gyárat láttam. Merőben állami subvenczióra alapított vállalatok ezek. Románia nem hagyja magát; mert honi iparát minden áron megakarja teremteni: teljesen kiszorítja a mi iparcikkeinket. A vámháborúig Brassó és Szeben posztógyárjai fedték Románia posztószükségletét. Most, bevitelünket lehetet-

lenné tették a magas vámtételek. S e legfontosabb iparczikkal az újonnan felállított belföldi gyárak nem tudják ugyan még ellátni az országot, de azért tőlünk mégsem szállítanak posztót. Románia egyezkedett az oroszszal, egyezkednék az ördöggel is, csak hogy minket kibőjtöljön. Az orosz vámegyezség következtében, a posztót jobbára a lodzi, orosz-lengyelországi óriási s olcsón és solidan dolgozó gyártelepről hozatják.

Kiérve a nagy útra, a mint itt az országutat nevezik, mintaszerű töltött uton vagyunk, melyet kizárólag csángók gondoznak. A bogdánfalviak és forrófalviak híres útkaparók (cantonieru), fővegőkön pléhtáblával s számmal. A nagy utat kétfelől terebélyes gyümölcsfák, főképp meggy, sajmeggy, á g o d a (eper), szilva, cseresznye és körtéfaék szegélyezik. Ez itt Sturdza herczeg földbirtokos műve, ki szigorú parancsban adta ki ezelőtt vagy harmincz évvel, hogy minden gazda szántóföldének a nagy útra dülő oldalán gyümölcsfákat ültessen.

A parancsnak annyiival inkább volt foganatja, mert minden csángó született gyümöleskertész. Falvaik valóságos gyümölesösök (csángóul: livádák), éles ellentétben az orosz falvakkal, melyek azért oly visszataszítóan ridegek, mert nincs bennök egyetlen gyümölesfa, sőt általában fa sem.

Ipolyi szerint (Myth. 250. l.), miként a germánoknál a tölgy, a szlávoknál a hárs az ős mythoszi tisztelt fa: úgy minálunk a diófa. A néptudat kitünő kegyeletes érzettel emeli ki dalai, közmondásai és meséiben. Ha ez így áll, a moldvaiak e részben is ugyancsak magyarok. A diófát nagy előszeretettel ültetik. Van is örömük benne, mert e különben rendkívül lassan növő fa, itt az ős televény földben buján tenyészik, úgy hogy a harmincz éves ágas-bogas diófát, hatvan évesnek néznők.

Az öregek tiszte a fák beoltása. A szép horgas magú szilva különösen kedvelt előttük. Már a hurlugy- vagy bircsóka-szilva kevesebbet érő, egészségtelen, hideglelős sárga szilva, semeddig sem áll el, mert héja megrepedez. Körtéik a bódogasszony-, czémpél-, nyakas-, veres- és mátyáskörte. Almafajtaik a tángyér-, édes-, árpára érő- (az Alföldön: árpával érő), veres-, kaluger-, éveges- (a. m. üveges) és háromféle őszi alma. Kajszi barackjuk úgy szólván nincsen; annál több az őszi barackjuk.

Szekerünk lassan döcög a végtelen gyümölesösnek látszó országúton. Időközönként megállunk, hogy paripánk kifújja magát,

másként félő, hogy szegény pára megnyuvad, vagyis teritőre kerül a bőre. Ilyenkor le-le szállunk s itteni szokás szerint, dézsmáljuk a gyümölcsfákat. Ágastól törjük a friss gyümölcsöt; ez itt minden útonjárónak szabadságában áll.

Rendkívüli szárazság van mindenütt. Fél esztendeje nem esett e tájon valamire való eső. A bűtüs oláhok mindenfelé hordozzák a keresztet s a csodatévő ereklyéket, hogy megengeszteljék, esőre bírják az égi hatalmakat. Ha az útszélen ödöngő csángókkal szóba állunk, az is mind a szecsitáról (szárazságról) panaszkodik. »Nincs aratónk (aratni valónk), hiába megyünk a czérnába (mezőre), hogy hopsába elvágjuk (vagyis, mint felesek learassuk), hát on (borozdán), mézgyén (mesgyén) mindénüt csak rossz áldász (rosz termés). A kutakbul ész kikevészedik (kiapad) a víz. Puj (törökbúza, kukoricza) sé termik. Csak kukuta (bűrök) még polemide (mácsonya) van béven. Mászt énnünk nem ura (nem lehet), mint czápát (vöröshagyma) még czihányt (csalánt; tavaszszal mikor gyenge, megeszik). Nem adja a kezünk (nincs módunk benne). Nagyon rossz áldász volt az idén!«

Elszórt csángó falvakon és mósiákon megyünk keresztül. Egymásután tünedeznek fel Puncsest, Mundriská, Binárkút, Rekecsen, a Szereten túl: Pokolpatak (Valea Drakuluj) és a tiszta magyar Diószén (hajdan Diós). Végre Budára érünk, mely már Klézse, e népes csángó falu kiegészítő része.

Klézse is, mint minden csángó falú, lassan emelkedő hegyek keretében, vizek mentéa hosszan elterülve fekszik. Itt van a Küs- és Nagy-Klézse, mellékvizeivel: a Sóskúttal és Háromárokkal. Mind a két Klézse, a Csigáspatak, Pokolpatak és Alfű-»Alfű« dülő Taksonyon is van, Pozsony-megyében) patakával együtt, a falu alatti Szeretbe önti csekély vizét. Sok jóízű forrás, mint a Csorgó, Csigásikút, Patyuloldali-forrás, Hidegkút, Bikkesi-kút fakad fel a falu határában. Közel esnek a hegyoldalba plántált szőlők: a Somoska-hegy, Patyuloldal, Nagy- és Küs-Mál, melyeket nagy karimában fog körül a sok erdős hegység: a Bikkes és a Bércz, a Somosgorcz, a Bagolyvész, a Bankóé (Bankó nevű gazdáé volt, mint: »Lőrinczié«, dülő, Raván, Udvarhely-megyében), a Bila és a Derékványa, a Nagy- és Küs-Szék, a Cseresnyés, a Törökhágó és a Djimölcz. A falu két részre Alsóra és Felsőre oszlik. De

megyéjéhez (innen megyebíró a. m. egyházigazgató; Erdővidéken is járatos szó) vagyis plébániájához tartozik Alsó- és Felső-Buda, Somoska és Hidegkút, továbbá Csik, Kápolta, Fundu-Rekecsun (Felső-Rekecsen), Ujfalu (Alsó-Rekecsen), s a távoli Pokolpatak és Szász-kút.

Klézsén nem volt mit keresnem a sült olasz, magyarul nem is értő lelkésznel, kit mégis magyar papnak hív a nép, mert a magyar egyház ezen a földön ép úgy egyjelentésű a katholikussal, mint nálunk a Tiszaháton a magyar pap és magyar vallás, a kálvinistával. Én hát egyenest a Petrás-házhoz hajtottam, melynek régi galambbúgos kapuja székelty portára emlékeztet.

Petrásék Baranyából szakadtak ide, s lett belőlük a csángóknak minden tekintetben legelső családja. Zöld Péter több mint száz évvel ezelőtt már találkozott egy Petrás nevű deákkal. A kántorság hagyományos foglalatossága a családnak, melynek tagjaiból került ki a legelső csángó születésű r. katolikus plébános. Petrás Incze János volt ez, ki nincs már többé az élők között. Két évvel ezelőtt rablók rontottak rá, s megkínózták annyira, hogy az erős, izmos ember súlyos sebeibe pár hónap múlva belehalt. Csak kicsiny fényképe van még szobájában, hol irományait testvérbátyja Petrás Mihály, nyugalomba vonult, s annak fia, a tényleges kántor, őrzik.

Forrófalván, 1813-ban született, de Kantán, e háromszéki minorita-konventben végezte tanulmányait. 1839 óta plébánosként működött Klézsén, mint a moldvai magyarság legerősebb támasza. János pap neve alatt ismerte, s ma is ismeri, áldva emlegeti valamennyi csángó. S nemcsak a nép fordult hozzá ügyes-bajos dolgában teljes bizalommal, hanem a moldvai magyarság iránt érdeklődő tudósok is. Kutatókkal szemben Moldvában ugyanazt a szerepet vitte, a mit Szilágyi Dániel Konstantinápolyban. Mint fiatal pap Döbrentey Gáborral a borszéki fürdőn megismerkedvén, annak felszólítására ő írta az első hiteles és kimerítő tudósítást a »a moldvai magyarok felől« az 1842-iki Tudománytárba, melyben egyebek közt világosan kimutatta, mennyire megbízhatatlan adatokkal állott elő Péter Gegő Elek, ki 1831-ben mindössze két hétig időzött a tájon, s utazásáról mégis egész kötetet írt össze.*

* A moldvai magyar telepekről. A magyar tudományos akadémia elébe terjesztve P. Gegő Elek szent-Ferencz szerzetesbeli magyar hitszónok, s magyar tudóstársasági levelező tag által. Budán, 1838. 166. lap.

Petrásnak azonkívül még számos csángó-népismei és népi nyelvi ismertetése jelent meg újabb időben Rokonföldi aláírással a hazai lapokban. Jerney János 1844-ben, mielőtt keleti útjára indult volna, nála tartózkodott s tőle nyert útbaigazítást. 1868-ban ő kalauzolta a Szent-László társaságnak Kubinszky Mihály, Veszely Károly, Imets Fülöp Jákó, Kovács Ferencz papokból és Majer Károly ügyvédből álló, s moldvai tanulmányútra küldött bizottságát. S legújabban, nála gyűjtötték a csángó nyelvjárás adatait Munkácsy és Kunos.

Petrásék háza hófehérre meszelt szép nagy fenház. Tágas szobájuk falain szent képek, egy almáriomban János pap könyvei. Keret nélküli, széles nyoszolya a sarokban, tömérdek ágyneművel s félig felhajtott szőnyegekkel borítva, úgy hogy az ágyszéle egyszersmind ülőke. A butorokon szintén otthon szőtt gyapjú-szőnyegek: a lőzsérek vagy székelyesen festékesek tarkállanak. Köröskörül a falak mentén, ugyanily kelmével leterített kerevetek és többnyire kecskelábú deszka-polczok vagy pricscsek, melyek inkább valók törökös leheveredésre, semmint leülésre.

Méltán dicsértem a szépen kivigított (kitisztált) fehér vászonneműt és a szöveteket; mire kántorné asszonyom megmutatta s megmagyarázta az udvaron álló, csodálatos formájú nagy szövőszéket melyen e tarka holmit készítik. A szövőszék részei és szerszámai ezek: csörlő; vetélő; porong, rőf-forma vas-darab, mely a szálak kifeszítésére való; borda bordahíja, felül kivápásított fadarab; nyistek; nyis-karika; esztováto; hasoljó, »mert ki van vésve«; tekerő; likos-likos, egy darab fa, mely csupa lyuk; géczha vagy pikucza; lábitó, »mert a lábbal hajtják«.

Körülnézve a faluban, menten felötlik a különbség a szász-kútiak és az itteniek között. Szászkút, úgy gondolom 1764-ben a csikmádéfalvi Siculicidum után, székelyekből települt. Klézsén ellenben ősi lakosság vert gyökeret, mely bár jó barátságban él, de nem vidül (vegyül) a székelyllyel. Örömmel fogadják a közéjük hozott székellyenyecskét, kit székelykének hívnak, s ilyenkor mondják:

»Hosz ki anyám székeczkét,
Had vegyük le székelykét.«

Ám a csángó legény még sem vesz székelly leányt, s a csángó leány is inkább marad anyja »tűzhelyén«, semmint székelly-hez menjen feleségül.

A klézseiek első pillanatra oláhoknak tűnnek fel. Nemcsak ruhájuk, de termetük és arczvonásaik is oláhra vallanak. A férfiak középtermetűek, hajlékony testtartással. Többnyire gesztenye színű finom hajok, lágy mint a selyem; szabadon omlik vállaikra, de a tövét, homlokukon halántékukon és nyakok szirtjén, beretváltják. Arczuk hosszúkás, szögletes és jobbára himlőhelyes.

A nők kicsinyek, korán vénülnek s hamar összetöporódnak, mert oláh-szokás szerint, igen korán mennek férjhez. A húsz éves leány már meghagyott, vagyis vénlány-sorba számít. Egész testalkatuk, de különösen végtagjaik rendkívül finomak. Többnyire szőkék, s kék- vagy macskaszeműek. Fölötte szemérmesek, nem járnak tárt mellel, mint az oláhok s fejüket fehér lenkendővel úgy beburkolják, hogy csupán arczélök vehető ki. Az oláh csugubinának (kerítő) nincs közöttük keresete. Az újszülöttek közül is legföljebb ha 1% a törvénytelen. A fiatalság erkölcsére lányoknál a *v a t a v i c á k*, legényeknél a *v a t á v o k* ügyelnek fel, kiket évenként közakarattal választanak vezéreikül a maguk soraiból.

A férfiak ruházata: bőujjú, széles és térdig érő oláh-szabású ing, melynek felálló vagy lehajtott galléra vörös (néha kék) vagy kék és vörös fejtővel van kivarrva. Ez a csángó jelvény; a ki ilyet hord, az biztosan csángó, s ha nem tudna magyarul, akkor is biztosra fogható, hogy csángó eredetű. Lábszárukon szűk *g a g y a*, derekukon vörös vagy kék sálszerű öv, melyben bőrtokba rejtett bicskát tartanak. Kalapjuk nagykarimájú fekete tót kalap, házasultaknál vörös vagy fekete szalaggal, legényeknél kedveseiktől kapott gyöngysorral vagy rézlánczocskákkal diszítve.

A nők öltözete: pöttyөгő, fehér vászon *álticza* (ingváll), elején és vállán négy vagy öt tarka hímzésű sávolylyal. Szoknya helyett sötét, színes kerítőjük vagy *katrinczák* van, melynek szembetalálkozó két széle elől takarja egymást, s ez elibe jó leányoknál, a symbolikus jelentésű kékfestő *pestimán* (kötő). A *katrinczát*, melynek ünneplő fajtáját *fatának* hívják, derekukon többször körültekert tarkaszövetű arany öv szorítja le, melyre kacziásan kerítik rá a keskeny kis tarka övet, a *bernyészt*. Lányok, asszonyok egyaránt felkötik a hajukat, s hímzett szélű fehér vászonkendőt vetnek könnyedén a fejükre. Nyakukat aprószemű gyöngyök és szalagra fűzött *parák* vagy sárga rézlánczocskák ékesítik.

A klézseiek mint igazi csángók, selypesen vagy a mint a

szászkútiak mondják, pejpesen beszélnek. Czángóknak hívják magukat, mely név a Gyergyóban járatos csángani igéből jő, s értelme annyi mint: elkorcsosodott magyar. A Székelyföldön csángónak hívják mindazokat a székelyeket, kik a Székelyföldet s székely szokásokat elhagyták. Így pl. van barczásági csángó, mert a Barczaság már nem Székelyföld; van bukovinai csángó is. De a legtöbb csángó, számításom szerint legalább 40,000, Moldvában lakik. Az eloláhosodott csángót a többiek elparisztozott vagy elkorczosodottnak hívják, az oláhok »ungurén«-nak, így különböztetve meg maguktól és az »ungur«-oknak nevezett magyarajkú csángóktól.

A pejpes beszéd abban áll, hogy többnyire cz-nek — néha, a szó elején s-nek — ejtik a cs-t; az s-et meg sz-nek. Hozzájárul még a kicsin/ítő rag folytonos használata, pl. papoczká, czókoczká, leányoczká, lelkeczkém. E sajátságukat bizton elárulják, mihelyt kinyítják a szájukat. Mert a csángó alázatos köszönéssel fogadja a feléje közeledőt, s nincs oly köszöntés-módja, melyben benne ne lenne az a cz vagy az az sz; ilyenek: diczértesszék a Jézusz, Iszten álgya még, Isztennek hagyom, Iszten hírivel járjon!

Klézse mellett északra a Szeret mentén a legközelebbi község Forrófalva, tiszta magyar lakosokkal. Hajdan a kettő közt Mihelyefalva nevű magyar telep létezett, melyről ma már csak a csángó nóta emlékezik:

Hová ménsz, hová ménsz
Szélep karczu legényke?
Ide s oda ménék,
Hol szeretőt lelék:

Éggy igén szélep jányhoz
Mihejefalára,
Hát (hat) kárikán forgó,
Sikorgós kapuhoz.

Forrófalvának, melyet a környékbeli magyarok hol így, hol oláhosan Fáráhonnak neveznek, ez idő szerint legnagyobb nevezetessége a plébánosa: egy olasz pap, a ki tud magyarul! E részben egész Moldovában nincsen párja,* mióta Filippo Corradini, a pusztinai csángók plébánosa meghalt.

* Legföljebb még Pater Galliupi, bogdánfalvi plébános, ki bár tört magyarsággal, de annyira amennyire mégis el tudott velem beszélgetni magyarul.

Pater Dominicus Migliorati, filotranói születésű telivér olasz, javabeli, magas fekete ember; 1860-ban jött ide, s azóta tisztán híveitől, minden nyelvtani segédeszköz nélkül egészen megtanult magyarul, úgy hogy levelezni is tud nyelvünkön. Folyékony magyar beszédét olasz módra, élénk taglejtésekkel kíséri. Azon áldott kedélyű, humoros, közlékeny egyének közül való, kiknek körében egyszerre otthon érezzük magunkat. Merő szivesség, jó akarát s csupa tűz. Erős optimismusa, mindent a legjobb, vagy ha az nem volna, humoros oldaláról fog fel. Kedélyesen adta elő, hogy két szomszédját, Petrást a klézsei és Barbera Pétert a bogdánfalvi papot meggyilkolták. »Most rajtam a sor — így szólt hozzám — de jöjjenek csak, várom őket, majd lesz nekik ne mulass, de nem nekem!«

A páter, mint ezeremester, nagy templomának orgonáját maga készítette, ért az ötvözéshez, s jelenleg, Fra Valentino örökébe lépve, a moldvai missionariusok építészé. Gyülekezete nagy templomát is ő építtette. S jelenleg az ő tervei szerint s felügyelete alatt készül Bákóban a parochiai bazár: emeletes, majdan nagy jövedelmet hajtó épület, hol munkásokul kizárólag saját híveit alkalmazza.

Neki is nézete, hogy nyelve, tehát magyarsága tartja meg hitében a csángót, kiket a kunok ivadékaiknak tart. Szerinte minden jel arra mutat, hogy a csángók sohasem laktak túl a havasokon, Magyarországon, — mihez azonban sok szó fér. Ismeri minő véleménynyel vagyunk a csángók olasz papjai iránt, de azért, — tudva hogy nem róla szól az ének — minden keserűség nélkül emlegette a »Keleti testvéreink« című röpiratot, mely szerint Moldvában török-tatár együtt véve nem tett annyi kárt a magyarságban, mint olasz papjaik.

Lássuk e vádak igazak-e?

A XII. században domokosrendi magyar papok kezdik téríteni a moldvai kunokat. Felállítatik a milkovai püspökség, melynek nevét maig őrzi a Nyilkó pataka, Foksány mellett, és a mely a XIII. században kun püspökségnek (a Cumania), majd szereti, végre bákói püspökségnek neveztetik. A török világ véget vet e rendezett viszonyoknak. S csak 1625-ben veszi kezébe az elárvult tartomány lelki ügyeinek vezetését a Rómában székelő Sacra congregatio de Propaganda Fide. Azóta kizárólag ez látja el papokkal a moldvai csángókat, a conventuális minoriták közül.

Tisztán egyházi szempontból kétségkívül érdekében állana a congregatióknak, hogy miután Moldvában a magyarság egyértelmű a katholicismussal, s az oláhság az óhittel: arra a vidékre híveiket nyelvökben s ezáltal vallásukban megtartó magyar vagy legalább magyarul is tudó papok küldessenek. Az is kétségtelen, hogy a ki nem tud híveivel beszélni, az nem felelhet meg papi feladatának. Hová lesz ily módon a lelki vigasztalás, a tanítás, a gyóntatás?

A propaganda azonban mindezeket ma már egyáltalában nem veszi tekintetbe. Még 1774-ben a pápa hozzájárulásával kiadott rendelete szerint, a missionariusnak el kell vala sajátítania a nép nyelvét, mely közé kiküldetik, s ha azt fél esztendő alatt meg nem tanulná s remény sem mutatkoznék, hogy meg fogja tanulni, elkergetendő (*ut quilibet morans in Moldavia missionarius, post sex menses ab adventu in missionem, subeat linguae necessariae examen, et si imperitus repertus, neque spes sit, — ut scilicet brevi linguam addiscat — expellatur (!)*). Ha ez fogantatnák, a csángók jelenlegi idegen származású papjait, a magyarul vagyis hívei nyelvén, tehát a »szükséges« nyelvén beszélő pater Migliorati kivételével, rég ki kellett volna üzni gyülekezeteikből.

A congregatio szóban forgó rendeletével azonban, éles ellentétben áll az a bizonyára itteni sugalmazás alapján kiadott újabb útasítás, mely szerint a missionariusnak az ország nyelvét kell elsajátítania. Moldvában tehát az oláhot, mely az állam nyelve. Oláhul az olasz, a két nyelv közelo-konsága folytán, játszi könnyedséggel tanul, s a csángók papjai mondhatni kizárólag oláhul érintkeznek híveikkel. Lesznek tehát nyelvmesterré állami érdekekben, a helyett hogy a hit őrei volnának, az egyház érdekében.

E visszataszító jelenség oka első sorban kényelmi, t. i. az olasz pap az idegenre nézve valóban szerfölött nehéz nyelvünket nem akarja, némelyik meg a legjobb akarat mellett sem tudná megtanulni. A másik ok, voltaképp csak amaz indolentia palástolására szolgál s azon magasabb politikai számítás lenne, hogy a missionáriusok nagyszámú csángó magyar híveiket teljesen románizálván, ez által a görögkeleti oláhok közt egy nagyszerű egyházi unió magvait szórják el. Ha e számítás beütne, Románia lakossága unitus-oláhvá lenne pápai felsőbbbség alatt.

Azért neveztük e számítást ürügynek, mert egy el nem

vitatható nagy tény bélyegzi annak: Moldvában katolikus és magyar, óhitű és oláh, identicus fogalom. Ha tehát a magyarság teljesen eloláhosodik, lesz belőle óhitű, de sohasem unitus; az uniónak ott egyáltalában semmi gyökere nincs.

Merő ábránd is azt várni, hogy a katolicismus alakítsa át a görögkeleti egyházat, holott lépten nyomon látjuk épen az ellenkezőt, az oláhság átalakító befolyását a római katolicizmusra és protestantizmusra. A moldvai katolikusok pápai engedéllynél fogva nem a Gregorianum, hanem a Julianum vagyis az oláhság által is használt kalendáriummal élnek. Moldvában minden katolikus pap bajuszat és szakállat ereszt; másként kancsal-szemmel néznének rájuk. Azon a tájon közmondásszerű, hogy a borotvált arcú pap, a. m. német ördög:

Popu rasu,
Neamtiu dracu!

Az oláhság babonái is elárasztották a csángók hitéletét. Az egészen oláhos vizvetést, nemcsak a déskéntáló (ráolvasó) vén asszonyok, hanem a paphelyettes deákok is alkalmazzák a miatyánk és angyali üdvözlét sűrű mondogatása közben. Gúnyolják ugyan az oláhokat, hogy mikor szent-Pétertől ellopták a bocskorbört, egy oláh a tarisznyájába dugta, s azért tartják az úgynevezett bocskorbörtöt. Ám azért a csángók ép úgy observálják a börtöt, s ép úgy megülik az oláh ünnepet, mint maguk az oláhok; máskülönben pogányoknak tartatnának. Úgy hallottam a csángóktól, hogy az égszín-kék czikória-virágot szent-János napkor (jul. 24-én) övedzik az oláhok, hogy ne fájjon a derekik mikor aratnak; de menten hozzá tették: műk is aszt tésszük.

Szóval, az oláhság vallásos szertartásai valamint babonái, valóságos lidércnyomást gyakorolnak minden körükben élő felekezetre. Mikor Sükei Imre Bukaresten megépíttette a kicsiny református fatemplomot, annak a tornyára keresztet tétetett, másképp nem hitték volna el, hogy az is keresztyén egyház. S ha ismerjük e tényt, akkor más szemmel fogjuk nézni azt a másik factumot, hogy Czelder, mint református missionarius, Romániában vörös övet, reverendát, kollárét és keresztet hordott, a templomban megtűrte a feszületet s gyertyákat gyújtatott. Márk Mózes is, mikor az oláhok a szent-Ádámról nevezett kaluger kolostorból nagy ünnepséggel vitték körútra a csodatévő képet,

hog az istentől esőt kérjenek: mindenkor meghúzta a református egyház harangjait, s maga is részt vett a processióban.

Nem mondhatnók, hogy a csángók jó szívvvel néznék szándékos eloláhosíttatásukat. Egy szegény forrófalvi szolgalegény, emez egyszerű versezetével mintegy kifejezője lett egész faja keserveinek:

Czángó magyar, czángó magyar,
Mivé lettél czángó magyar!?
Ágrúl szakadt magyar vagy te,
Elvettelve, eltemetve.

Égy pusztában teleptél,
Melyet országnak nevesztél:
Moszt szé országod, szé hazád.
Csak az úr Iszten gondol rád.

Idégén nyelv h é b o r t y a *) nyom,
O l o s z p a p o c z k á k n y a k a d o n,
Nem tudsz énekélni, gyónni,
Anyád nyelvén imátkozni.

Hallyuk még áll Magyarország,
Ó Iszténünk té-isz mégáldd,
Hogy réjtunk könyörüllyenek,
Sz' elvészni né engédgyenek.

Mert mi ész magyarok vagyunk,
Még Áziából szakattunk,
Ur Isztén szorszunkon szégíts,
Szégény czángót el ne virítzd.

A legrégibb időktől fogva, ugyanoly érzet vitte rá a moldvai csángókat, hogy időnként tiltakozva a rájuk nézve merőben idegen olasz, német és lengyel barátok ellen: magyar papokat kérjenek.

1646-ban, kevéssel a propaganda szervezkedése után Páter Bandini Márk moldvai püspöki vicárius körútat tesz megyéjében. »Régi idők óta nem lévén — úgymond — a tatrosi környéknek állandó papja, vigasztalásukra egy missionariust akaránk adni, de ők ellenszegülének, hogy nekik ne kóbor barátot adjunk, hanem magyar papot, ki őket és övéiket nyelvökön taníthassa.« Ügyszintén Galacson» a magyarok, jóllehet csak hetvenen valának, igen kértek, — úgymond — hogy nekik magyar papot adnánk, igérvén az illendő eltartást és a paplak fölépítését.« Végre

*) hóhortja.

Szabófalvára érve, megjegyzi, hogy a községnek »jelenleg csak kántora van, kit a nép többre becsült, mint minket.« S ugyan miért becsülte többre egyszerű mezítlábos kántorát püspökénél? Azért, mert anyanyelvén dicsérte vele együtt »az» Istent, míg amazok, mindenkor csak oláhul.

1716 június 6-án maga a bécsi nuntius fordult a pápához, hogy Erdélyben, főkép Marosvásárhelyt és Csíkban, seminariumpok alapíttassanak, hol a moldvai missió növendékei leginkább a magyar nyelvet tanulják; ezek aztán, haza térve, benszülőttekből képezzenek missionáriusokat.*

A nuntius üdvös javaslatát azonban, illetékes helyen, semmibe sem vették. Minden a régi kerékvágásban maradt, bár meg-megújult a panasz, hogy a propaganda nem tud, vagy nem akar megfelelni küldetésének. 1791-ben ismét fölemlítve találjuk, hogy Moldvában a magyar lelkivezéresek oly szükségesek mint a falat kenyér (*Hungarici curatores animarum in Moldavia ita sunt necessarii, sicut panis quotidianus*). Szegény csángók egymásután folyamodtak magához a pápához, gr. Batthyány Ignác erdélyi püspökhöz, Rudnay, Kopácsy és Szechtovszky primásokhoz, Lonovicshez, Haynaldhoz, s legújabban a Szent-László társulathoz, eszközölnének ki számukra magyar papokat. Kiáltó szavuk nem hangzott el egészen. Időnként ép a megnevezettek révén rendeltettek a propaganda beleegyezésével magyar conventualis minoriták csángó-magyar papokul. Ez is nagy vesződséggel járt, mert a Rómában igen befolyásos propaganda, távol akart tartani a missiótól minden magyar befolyást, s gyakran egyenesen ellenséges magatartást tanúsított a magyar clerus nagyjaival szemben. Mikor pl. 1855-ben az akkori erdélyi püspök, Haynald Lajos a gyimesi csángóktól fűvészeti kirándulást tett a tőszomszéd, de már moldvai Csügsre, ott a pap rendeletéből, bezárták előtte, mint »spion« előtt, a templomot (*quasi ego »exploratore» ibidem egissem, voce contumeliosa »spion» contra me...usus stb.*.)

A magyar clerus ily példákön elkedvetlenedve, úgy látszik le is vette a jassy-i püspöki vicarius főhatósága alá rendelt moldvai csángókról a kezét. S ez okozza, hogy a mióta fennáll a missió, soha oly kevés magyar papja nem volt mint napjainkban. Most az egyetlen Liegerhoffer Ferencz János, besztercebányai születésű plébános képviseli Moldvában a magyar egyházat. Holott ezelőtt

* Hasdeu: Archivum historicum Rumuniae. Bucuresti, 1865. p. 273. num. XX.

még csak tiz évvel is, nem kevesebb mint hat magyar papjuk volt a csángóknak, t. i. Ferenczy Bálint tamásfalvi, Petrás Incze János klézsei, a pozsonyszentgyörgyi születésű Hussek János, a Szegedről való Máté Jób gorzofalvi, Liegerhoffer pusztinai plébános és Filusztik Mihály.

Két ízben készült fel a magyar clerus döntő határozat provokálására a moldvai csángók ügyében. Épen száz esztendővel ezelőtt, 1787 őszen gr. Batthyány Ignác erdélyi püspök Dudassy András pálos rendi szerzetest erélyes hangon írt fölterjesztéssel küldte a pápához. Mint Moldvával határos egyházmegye püspöke, ismervén az ottani bajokat, s alaposaknak találván a csángók abbeli panaszát, hogy a missionariusok valamennyien járatlanok híveik nyelvében (*»linguam Hungaricam ignorant omnes missionarii«*): kéri Ő Szentségét csatolná Moldvát az erdélyi megyéhez. Ő a maga részéről készséggel fedezi az ujjaszervezkedés minden költségét. Batthyány e fölterjesztésének semmi sikere nem lévén, önhatalmulag beküldé a pap híjával szűkölködő Gorzofalvára Pósoni Tamás magyar minoritát. A propaganda azonban felülkerekedett, s a pápai tekintélyre támaszkodva, csúfosan kergette ki a magyar papot.

Csak nagy sokára, 1868-ban tétetett hasonló kísérlet a Szt.-László társulat győri congresszusán. Ott ajánlotta Kubinszky Mihály prépost, hogy a magyar egyház régi hierarchiai kapcsolata Moldvával Rómában az egész magyar clerus segélyével, állíttassék helyre akképen, hogy a missió püspöke a kalocsai metropolita alá rendeltessék; továbbá, hogy Moldvában magyar papokból álló vándor-missió szerveztessék, mely alkalomból a román kormány figyelmeztetendő arra, hogy ne vonja meg támogatását, a mint mi sem zavarjuk a hazai görög-keleti románok circulusait. Veszely Károly főesperes bizonyos okokból a csanádi püspökséggel óhajtá egybekapcsolni a moldvait, s indítványozta, hogy minden magyar püspöki megye két-két csángó ifjút neveltesse, mert csak így láthatók el gyülekezeteik saját kebelökből való magyar lelkészekkel. Szóba jött az is, hogy Bákóban, mint a mely helyi és történeti előnyökkel bír, magyar püspökség állíttassék, mely az érsekséggé emelendő erdélyi püspökség alá helyezendő.

Mindez azonban csak a szónál maradt; *pium desideriumok*, melyek sohasem valósúlhattak. Pedig van a missiónak egy Achilles sarka, melyhez férközve, megdönthető lenne.

Moldvaország, mióta a török fenhatóságot lerázta magáról, s kiegészítő részévé lett a keresztyén Romániának: nem minősíthető többé »pars infidelium«-nak. Missióknak kétségbevonhatlan létjoguk csak ott van, hol a terület keresztyén egyházi szempontból »quasi res nullius.« Oroszország e czímen nem ereszté be a német jezsuita missionáriusokat; s ép e czímen üzenhetne nekik hadat az ép oly árnyalatú, t. i. szintén görög orthodox keresztyén Románia. Melchisedek román görög-keleti püspök és történész 1882-ben kiadott Papismul című iratában már feszegette e tárgyat. Szemére hányta a missiónak, hogy keresztyének, s nem pogányok földjén működik, hogy nem vallási, hanem politikai missiót teljesít. Azonban az oláh császár és a guberniumot — mint a csángók nevezik a királyt és a kormányt — egyáltalában nem tudta meggyőzni a propaganda államveszélyességéről. Az oláh kormány, éppen ellenkezőleg, most is abban a meggyőződésben él, hogy az olasz papság mindenben az ő kezére dolgozik, mint legmunkásabb előharczosa az oláhositásnak.

Bákóban, mely 1846. május 20-ig Kalugerpatak filiája volt, s azóta anyaegyház, hol Filusztik Mihály, Hussek és Liegerhoffer magyar papok működtek, — 1885. aug. 1-seje óta Paulus Mosel nassaui származású fiatal ember a plébános. Derék ember lehet, mert templomát, paróchiáját tisztán, szépen tartja. De egy hangot sem tud magyarul. Kérdeztem tőle micsoda nyelven érintkezik híveivel. — Hát oláhul — volt a válasz. Azért nyomattam ezt a kis oláh kátét, hogy kiozzam a gyerekek közt. Mert az én híveim elmondják ugyan a miatyánkot, hiszekegyet, üdvözlégy Máriát magyarul, de ha megkérdem tőlük (ugyan micsoda nyelven?) mit jelent a mit a magyar deáktól tanultak, azt felelik rá: nem tudjuk!

Én sem tudom mennyi az igazság abban a beszédben. Én csak annyit tudok, hogy Bákóban jelenleg 725, filiáiban, u. m. Bárác-on (Barátos) 342, Märdzsinen-en 826, Leszpeden (Leszpedz) 773, Szkinčni-ben 222, Karácsonkőn (Pjátrá) 110, Izvóran * 72, összesen 3070 a katolikusok száma; hogy ezek a csángó-magyarok főcsoportjában, merő magyarságtól környezve laknak; hogy az 1836 óta pontosan vezetett leszpedi filiális anyakönyvben, bár végig néztem, egyetlenegy nem magyar nevet sem találtam.

* A Gegő térképén Bákó tövébe helyezett Daltér, valamint az okiratokban is előforduló Terebes, jelenleg a csángók előtt teljesen ismeretlen helyek.

A káté útján való oláhositás ez esetben csak egyetlen pap műve. De hogy a congregatió, mint testület is űzi az oláhositást, arra nézve elegendő a moldvai megye Pádovában nyomtatott hivatalos schematismusát lapozgatnunk. Ott a helynevek közt két leányegyház »Szitas és Szöllőhegy« kettő meg eltorzítva: »Uifalum« és »Fiiresz falum« (Fűrészfalu) nevet visel; a többi mind latinos oláhsággal van bevezetve. Szabófalva: Saboanum. Tamásfalva: Tomascenum. Aczélfalva: Ozzolenum. Dzsidofalva: Judenum. Dumafalva: Rechetenum. Burjánfalva: Burianestum. Miklósfalva: Micloscenum. Farkasfalva: Farcascenum. Klézse: Klesia. Kalugerpatak: Kalughera. Kománfalva: Comanum. Bogdánfalva: Vallesacca. Forrófalva: Faroanum. Nagypatak: Vallemare. Ujfalu: Satunovum. Diószeg: Tuta. Gorzofalva: Grosestium.

Az is szembeszökő, hogy éppen a papja által oláhnak nyilvánított Bákó városában az élénk forgalmu piacon nem hallani mást, mint magyar szót. Kereskedőik is, főleg a zsidók, mind tudnak magyarul.

Zágráb piacza csak úgy piroslik a sok piros kendős, piros viganós asszonytól. Salamancában sárga, Bretagne-ban kék, Montauban-ban vagy nálunk a Nagy-Kunságban s Békésben a kálvinistáknál (ezért hívják a fekete varjut »kálvinistának«) fekete a női viselet. Moldvában az oláhnő tarkakendős, de a csángó fehérnép igazán az, a minek a neve mondja. S Bákó piacza egészen fehér. Nőknél a fehér fejrevaló, férfiaknál a vörös fejtővel himzett inggallér árulja el a vidék magyarságát.

Gálignác György deák, Nagykászoni Elek szabófalvi deák bemutatását elhagyva, folytassuk utunkat Jassyba, s szóljunk még néhány szót a moldvai honoratior magyarságról.

Jassyt magyar írók rendesen Jászvásárnak nevezik. De sem ezt, sem Tírgul-Formos »Szépváros« nevezetét sehol sem hallottam. Jassyt a magyarok Jás-nak nevezik.

E rendkívül szép és nagy város igen vegyes lakosságú. Camilli Miklós József missiói püspöktől és Zapolski Jenő János plebánostól, kiket meglátogattam, értesültem arról, hogy közrendű magyar katolikus sem itt, sem a Szeret völgyén túl nincs többé. A nevezettek mindketten a városi plebánián laknak, a plebános földszint, a püspök az emeleten. Nevezetes ház ez, a mennyiben állítólag itt égették meg a Szent-László társulattól ide küldött magyar iskolás könyveket. Jassy-ban a katolikusok lengyelek, németek, olaszok, francziák s magyarok. Vannak azonkívül oláh

görög-keletiek, s a kocsisok — mint ruhájokról menten fölismerhető — ha nem zsidók, akkor bizonyosan a lipovánok orosz sectájából valók.

A Hôtel Traján elegáns nagy vendégfogadótól, hol szállva voltam, egy két lépésnyire találjuk Baróthy József vendéglőjét. Az öreg úr, ki r. kath. érmindszenti születésű, s 1848-ban 163 önkéntest küldött Moldvából szabadságharczunkba — igazi magyar vendégszeretettel fogad bennünket. Azelőtt Berládban lakott, hét év óta itt telepedett meg, s családjában nem hallani mást mint magyar szót. Deré neje szep es-bélai; ennek rokona Herzog Gyula, szabómester, a késmárki polgármester testvére. Ugyanazon a soron a sarki nagy patikán »Fratii Kónya« felirat áll. Zágoni Kónya Károly és Dr. Kónya Samu barezasági lutheránusok a tulajdonosai. Az utóbbi ismeretes mint német és oláh író: jobbára oláh fürdőkről ír monographiákat s közöl vegyelemzéseket. Nálunk Tusnádon, s Moldvában Slanikon is van részök a fürdőben. Ma már mindketten honosított románok, mert mint idegen alattvalók nem nyithattak volna gyógyszerterát.

Mikép Horvátországban, úgy itt is, a közegészségügy szolgáltatában jobbára magyarok fáradoznak. Az előbbi nemzedékből itt tartózkodtak orvosokul Dr. Viola József, magyar akadémiai tag, a vajda udvari orvosa Jásban, a pesti származású Theodori román közkörházi főorvos, komáromi Kornhofer György vászlui kerületi főorvos; továbbá gyógyszerészekül Ábrahámffy és Theodori Bákóban, Danffy Románban, Gyulavári (Imervoll) József és Degré Ignác, Degré Lajos költőnk testvére Jásban, Vágó József Folticsényben,

Jelenleg, a Kónya testvéreken kívül, magyar eredetű gyógyszerészek Moldvában: Botosánban Dr. Hajnal Árpád, ki atyjától öröklé nagy gyógytárát, Budapesten végzett, s az itteni körökben igen kedvelt egyéniség volt, Romániából nősült; Ádzsudon Vársárhelyi, kinek neje porosz nő, de gyermekei jól beszélnek magyarul; Románban Keresztes Mihály; Galacson Brettner Miksa kikindai fiú. Az orvosok ma már nem magyarok, de pl. dr. Cranceanu jási orvos, erdélyi születésű, s Budapesten végzett.

Két pék, u. m. Szakmáry Ferdinánd, a Szepességről, és Baló József Nagy-Bacsonból, Hitter György cipész, s a consulatusunál Bencsik György képviselik még a jási magyarságot. —

Mely népelemek ivadéka a csángóság, arra nézve mind a történelem, mind a székely nyelvjáráshoz hasonló nyelvök, arra

mutat, hogy a Kárpátok két oldalán lakó tőszomszéd székelyek és csángók mintegy kicserélkeztek egymással. Moldva ős lakosai a kunok és besenyők be-betörték Magyarországra, azonban már Árpádházi királyaink sokat betelepítettek közülök főkép a pusztán maradt Felsőfehér vármegyébe. Ujabb csángó telepítés is történt. A gyimesi, helyesebben gijmesi csángók Felesikban, eredetökre nézve mindnyájan csángók, híven megőrizve minden abbeli sajátóságukat.

Magában Moldvában az őslakosság kétségtől kun és besenyő, de nagy számmal olvadt fel bennök német, székely, tatár, sőt zsidó lakosság is. Kutnáron, Tatroson, Románban feles számmal voltak szász lutheránusok. Neamtü vagyis Németváros, és Baja — még Mátyás korában Bányá,* hol 1618-ban Kecskeméti Ambrus példás életű magyar szerzetes a pap — eredetileg bányászattal foglalkozó ág. h. evangélikus szász telepek; ma mind a kettőben húsz vagy harmincz magyar kath. lakik. Huss városát 1460-ban vallásukért kiűldözött Pozsony és Sopron-vidéki német hussziták alapították. Idő multával annyira elmagyarosodtak, hogy 1646-ban, midőn P. Bandini Márk P. Beke Pál jezsuitával közöttük járt, a Rapczon Mihály székely pap vezetése alatt álló gyülekezetről ezeket írhatta X. Incze pápához: »Hussban még most is magyar nyelven éneklik a misét és létániát; mit mi, a hivek megegyezésével, úgy módosítottunk, hogy a mise és hozzátartozandók latin, a mise előtti s utáni ének pedig magyar nyelven mondassanak«.

Ezek az evangélikus szász telepek, az időnként kivándorló székely protestánsokkal, valamint a moldvai tatárokkal és némi zsidósággal együtt, 1588-tól 1602-ig, lengyel és magyar jezsuiták, meg egy candióta franciscánus által, lassanként katholizáltattak. Kutnáron még 1601-ben Elmon Péter erdélyi lutheránus ember a tanító, s a legtöbb kath. községben is feleséges plebánosok fungálnak,** ép úgy, mint azon időtájban a székely havasi községekben.

Tömegesebb székely település Moldvában három ízben történt. A legnépesebb emigratio I. Ulászló korára esik, midőn Bá-

* »duxit legiones (t. i. in Moldaviam) ad oppidum Bányá nomine.« Petri Ranzani Epitome rerum Hungaricarum, ap Schwandtner. Vindob. 1746. 2-r. I. 334.

** Guilielm. Schmidt: Rom.- cath. per Moldaviam episcopatus et rei Rom.- cath. res gestae. Budapestini, 1887. pp. 55. 63. 65. 66. 67. 68.

thory vajda erőszakoskodásai kivándorlásra indítottak tömérdek székely családot; aztán 1764-ben a székely határőség megalakítása miatt; végre 1817-ben az országos nagy inség következtében. A székely kivándorlás azonban egyre tart: a gyimesi és ojtozi »kapun« nyár elején csak úgy özönlik a sok munkakereső székely, főkép csik- és háromszéki, Moldvába, s még tovább Bessarábiába.

Ez áramlatot, melynek egy része — szerencsére rendesen csak az iszapja, — idegen földön üllepedik le, nézetem szerint lehetne ugyan talán Magyarország felé terelni, de végleg megakadályozni nem lehet; mert leküzdhetlen közgazdasági, s általános emberi okok viszik rá a székely embert, hogy jobb hazát keressen.

Svájcban a tömérdek magyar mesterember, mondhatni kizárólag hazai katona-szőkevény. Moldvában is erős contingens az az osztály, mely kivándorlással vonja ki magát a katonai terhek alól. Még több az, a ki aratónak megy ki. Csíkmegye 78 □ mérföld, melyből művelhető föld úgy 10 □ mérföld; s ezen az arasznyi területen, számbavehető gyáripar nélkül, 110,000 székelynek tehát egy □ mérföldön 11,000-nek kellene élénie. A szomszéd Moldvában művelhető dúsgazdag televény egy □ mérföldre 2200 ember, még pedig bivalyszerű tunya ember esik. Csodálhatjuk-e, ha ily viszonyok közt a székelység ép úgy lepi el Moldvát, mint a hogy a mi gazdag rónáinkra veti magát a krajnai szlovén. Csak az a különbség köztük, hogy az erdélyiből igen sok örökre ott vész azon a földön, mely ős-humus, ontja a gabonát, s a hol csaknem ugyanakkor van az aratás, mint saját honában. Ellenben a krajnai, miután juniustól augusztusig elvégezte az aratást és takarást nálunk: hazájába tér vissza, hol csak akkor sárgul a gabona, mikor már itt keresztékbe van rakva. Kétszer arat, s ennélfogva kétszer keres.

A székely mesteremberek kivándorlása nincs időhöz kötve, s épen ezért permanens. Kezökbe veszik vándorbotjukat, s letelepednek ott, hol legjobban fizet a munka. Egyáltalán nem iparos néppel lévén dolguk, az ipar több ágát, minők a lakatos, kovács, asztalos, timár, szíjgyártó, mézeskalácsos és pék-üzlet, — mondhatni monopolizálják. A mesteremberek kivándorlásának itt is mint mindenütt a fegyverviseléstől való irtózás, de még egyetemesebb oka az, hogy magasabb fejlettségű nép ha csak szerét ejtheti mindenkor ki fogja zsákmányolni a mellette lakó alantabb fejlettségű népet.

S a mint jóformán le kell mondanunk a székely kivándorlás megszüntetésének eszméjéről: úgy a csángóknak nemzetünk részére való megmentése is hova tovább megközelíti a lehetetlenséget.

Két nagy tény és nagy esemény van ellene. A nagy tény abban áll, hogy Moldvát a magyarságtól természetes elválasztó vonal különzi el: a Kárpátok hatalmas hegyláncza; hajdan remek pánczél keleti betörő népek ellenében, mely maig sincs áttörve a modern világ főközlekedési eszköze, a vasút által. Moldva külön, a mienktől idegen földrajzi egység körébe tartozik.

A nagy esemény a román nemzeti állam megalakulása. A modern állam, intézményei roppant súlyával nehezkezik ott a mi érdekeinkre, melyeket legföljebb az menthetne meg, ha a csángók csakugyan kapcsolatba hozatnának a magyar hierarchiával, mire évről-évre kevesebb a remény.

Ha maradandó lesz a román állam: bizonyára ki fogja fejteni a csángókban is az összetartozóság eszméjét. A közös történelem megerősítendi a különböző népelemek közti kapcsolatot. Klézsén a fiatal primár (bíró), Benke József, kigyuladt arcczal beszélte előttem hős tetteit, melyeket, mint a román királyi hadsereg tagja, Plevnánál követett el. A mi új állami intézmény és intézet létesül, annak már a csángók közt is csak oláh a neve. A hivatalokat mind oláhul nevezik; a vasútnak trinó, a pályaudvarnak gára, a gőzösnek vápor a neve a magyarságnál is.

S mindezeknél fontosabb az állami közoktatás nemzetképző ereje, melynek vezetése a románok kezében van. Eddig a magyar deákok vagy catecheták oktatták a fiatalságot, úgy ahogy, többnyire sehogy, mert a magyar kántorok jelszava: »ha nem kapálunk, nem eszünk«. Ma, kinevezett román állami tanítók állíttattak be a falusi iskolákba, hol katolikus papok vagy deákok még a hitoktatást sem végezhetik magyarul.

Im ez okokból nem tarthattuk meg Moldvát a multban, s ezért fogjuk végkép elveszteni a jövőben.

BALLAGI ALADÁR.

A CZETHALÁSZATRÓL.

FELOLVASTATOTT AZ 1887. NOVEMBER HÓ 21-DIKI ÜLÉSEN.

I.

hatvanas évek elején két évet töltöttem a Mejikói köztársaság területéhez tartozó déli vagyis Alsó-Kalifornia legdélibb csúcsán, az ugynevezett St. Lukács fokán.

A fok legvégső csúcsa egy gyönyörű horgonytérrel van ellátva, melyet a Csendes tengerre nyúló kopár sziklás hegyek védenek nyugatra és délre szélvészek ellen, s csakis a keleti oldalán van nyitva. De keleti szélvészek ottan nem igen gyakoriak, s így a horgonytér csaknem az egész éven át biztos menhelyet nyújt minden rendű hajóknak, kivéve a márcziusi ugynevezett Temporal-ókat, vagyis forgó szeleket, melyek több napig szoktak tartani, s a tengert annyira felhányják, hogy a duzzadás és hullámcsapás a horgonytéren is felette nagy mérvű, s ilyenkor nagyobb hajók egyáltalán nem kapaszkodhatnak meg a nagyobbbrészt sekély horgonytér körülben igen kemény homoktalajában, de kénytelenek nyílt tengerre menekülni s ottan fel alá vitorlázni, míg a háborgó elem lecsendesedik, s egyensúlyba jő.

En a Csendes tengerre nyúló sziklák közt laktam embereimmel vászon sátrakban, egy kis szűk, a horgonytérre nyúló völgyben, s így a szelek ellen tökéletesen védve voltam.

Husz leagua, vagyis több mint 70 kilométer távolságra volt hozzám a legközelebbi falu, s ezen faluig, sőt még sokkal meszebb az egész ország Cactus erdővel volt borítva, mely a pusztaság és elhagyatottság valóságos óriási élőképe volt. A száraz évszakban ezen roppant erdőségben egyetlen egy zöld fűszál sem látható, azonban az esős évszakban a futó homokon mindenütt dús legelő támadt, melyen bőséges élelmet talált ezer és ezer ló és szarvasmarha.

Vélem épen átellenben, a horgonytér éjszaki partján állott egy feltűnő nagy emeletes ház, s mellette számos kisebb nagyobb földszintes épület. Itten lakott, nagyszámú cselédségével és családjával Ritchie Tamás nevű angol kereskedő, kinek nemcsak gazdagon felszerelt boltja és óriási terjedelmű raktára volt, de volt neki több mint 100 hektár területet elfoglaló kertje, melyben különféle burgonyákat és yamot, aztán babot, borsót, s más főzelékeket, különösen sok zellert termelt. S a kertben hosszú

citrom, narancs és más gyümölcsfa sorok voltak minden irányban. Ezen kertben számos kut volt, melyekből szélmalomok szivattyúzták a vizet, s számos állandóan tartott embere művelte a kertet.

Marha állománya meghaladta az 5 ezeret s ezekből a fölös szaporaság erejéig minden esős évszak vége felé, mikor a marhák jól meghíztak a kövér legelőn, több mint 2000 darabot besózott, vagy húsaikat megszáritotta, hordózta, és raktározta. Ugyancsak az esős évszakban több száz mázsa sajtot és sózott vaját készített, s ezt is mind raktározta.

Volt az ő raktárában minden képzelhető vasárú, aztán rőfös és nürnbergi árúk, mindenféle csecsebecsék, kész ruhák és kész fehérneműk, bundák, pokróczok, nehéz csizmák, kalapok, aztán élelmi szerek képzelhetlen mennyiségben, borok, szeszes italok, száz és száz hordó számra, sőt a legválogatottabb csemegék is, és czinszelenczékbe eltett husok, halak és főzelékek.

Volt egy külön raktára, melyben árboczok és kész vitorlák rengetek sokasága volt felhalmozva s egy egész raktárban czukor kávé, és fűszerek mindenféle faja volt elhelyezve.

En minden szükségletemet Ritchie barátomtól szereztem be. Lakása hozzám gyalog vagy lóháton 1½ óra távolságra volt ugyan, de ladikon átmehettünk akár evezve, akár vitorla alatt könnyű fél óra alatt, s soha se történt, hogy ő engemet ki ne elégített volna, akármire volt szükségem, s egész éven át mindennap friss marhahúst, zöldséget, válogatott gyümölcsöt, tejet és vaját szolgáltatott nagyszámú személyzetemnek, s vízzel és tüzelőfával is ellátott. Ha pedig ló kellett — a mi szinte gyakran megesett — adott ő tüstént akárhány kellett, és akárhová, felnyergelve és szolga személyzettel együtt, s a lovakért és szolgálakért ő soha egy centet sem fogadott el, mert a mint ő mondá ez az élelmezésre r á d á s volt.

Hogy Ritchie ur fontossága még inkább feltűnjék, csak azt említem meg, miként minden kaliforniai gőzös, mely San-Franciscoból Maratlanba vagy Lapázba utazott, befordult egyenes vonalából Ritchie ur háza elé, ottan horgonyt vetett, s kirakott annyi ládát, hordót, és köteget, mintha csak egy városka előtt állott volna meg. Berakodás azonban soha vagy csakis nagyon ritkán, kivételesen történt. Minden ily gőzös nagyszámú levél, hirlap és apró póstacsomag szállítmányt is hozot, mert Ritchie urnak volt egy magán-postahivatala, mely szinte érdekes látvány

volt. Köröskörül álványokkal volt felszerelve, a levelek és ujságok betűrendben fiókokba elhelyezve, s a szomszéd szoba padlótól tetőig tömve volt póstai csomagokkal, mind betűrendben sorozva, de a melyeket nem látta senki, hogy elküldte volna valakinek.

Mindazok után, a mit eddig elmondtam, kétségkívül sokan kíváncsiak tudni, miért laktam én azon kopár sziklák közt egy pár évig, miért volt Ritchie barátunknak ottan olyan boltja és raktára, minőhez hasonló még Triesztben sincsen, mikor a legközelebbi falu 70 kilométer távolságra volt hozzánk, s a magunk emberein túl egyetlen egy élő lény nem lakott a vidéken — továbbá, hogy lehetett az, hogy minden gőzös annyi árut hozott Ritchienek, és semmit sem vitt el, s hogy minden hajó egy nagy postaszállítmányt hozott, mikor a vidéken senki sem lakott. S valóban megjegyezhetem, hogy néha Ritchie ur postahivatalában volt legalább egypár ezer levél, s kétszer annyi ujság és köteg mások czimére.

A mi saját csekélységemet illeti, én az Egyesült-Államok megbizásából meterologiai, dagály-apály, áramlási és tengerfolyási észleléseket tettem azon rendkívül exponált helyen, a tengeri halászat, de lenginkább a czethalászat érdekében.

Ritchie ur az ő nemzeti vállalkozási szellemében szinte a tengeri halászat, de leginkább a czethalászat érdekében foglalt állomást ezen minden inkább mint kellemes tartózkodású elhagyott helyen, s egész óriási üzletberendezése azért volt, hogy a nála jelentkező czet- és más halászzattal foglalkozó hajókat élelmi szerekkal, felszereléssel, ruházattal, s a polynesiai szigeteken csereberére szükséges czikkekkal ellássa.

Nyáron át ezen halászatok a Poláris tengerek vidékein folyván, igen kevés ily hajó fordult meg minálunk, de annál több télen át, mikor a halászat központját képeztük a Csendes tengeren.

A téli 6 hónap alatt ugyanis körülbelül 200 czethalász és ugyanannyi főka, kagyló és más halász bárka fordult meg Ritchie úr háza előtt, s a két év alatt — a mig én ott laktam, nem kevesebb mint 750.

Volt idő, hogy egyszerre 15 sőt 20 ily hajó horgonyzott Ritchie háza előtt, ezek mindegyike néhány ökröt friss husként használt fel, — aztán nagymennyiségű sózott és napon szárított marhahúst, vaját, sajtot, lisztet, bisquitet, zöldséget, úgy tüzelő fát és vizet rakott be; s minden képzelhető személyes vagy hajó felszerelési szükséglet czikkeit, fésütőt az árboczig, — de ezentúl

még Ritchie igen gyakran, sőt mondhatnám a legtöbb esetben kész pénzt is adott a kapitánynak, ki rendesen váltóval fizetett mindent, s csakis igen ritkán és kivételesen készpénzzel.

Ily hajók ottani horgonyzása nagyon mozgalmas életet idézett elé, a legénység a hosszas fáradalmas működés után kipihente magát, előleget kapott, s csapatonként partra szállott, hol kényők és kedvők szerint mulattak és dőzsöltek.*

Minden ily hajó megkapta Ritchienél egész személyzete számára az ottan heverő leveleket és hirlapokat is, sőt a rokonoktól érkezett mindenféle küldeményeket, — s minden hajó személyzete Ritchie ur postájában adta fel leveleit az otthoniaknak, s mindenféle kötegeket népismeit tárgyakkal, kagylókkal, s egyéb ritkaságokkal.

Néha az is megtörtént, hogy egyik vagy másik czethalász hajója telve volt már olajjal, ezt aztán Ritche átvette mint Spediteur, tova szállítás végett, s ha a kapitány kívánta, előleget is adott a szállítmányra, akár készpénzben, akár árukban.

Olyan eset is gyakran előfordult, hogy czethalász beérkezett az egész legénységgel skortbutban, ilyen hajó néha 2 sőt 4 hétig a horgonytérén volt, Ritchie ur mind meggyógyította őket friss hussal, citrom savval és zellerrel.**

Igy röviden megmagyarázván az én ottlétem okát, s Ritchie ur üzletének csudálatos elhelyezési titkát, csak azt akarom fölemlíteni, miként ottlétem alkalmával, mint önök könnyen elképzelhetik, csak nem naponta érintkezésben voltam a czethalászokkal, a tárgy napról-napra jobban érdekelt, sokat foglalkoztam véle, rokonszenvesebb kapitányokkal kirándulásokat is tettem Szt. Lukács fok közelében, láttam sőt részt vettem czethal fogásban, láttam a beapritást, kifőzést hordozást, s egyáltalán az üzlettel összeköttetésben levő minden kezelést és működést, s így azóta is folyton figyelemmel kísérve a czethalászat állását, mondhatom hogy némi szakavatottsággal szólhatok az ügy tárgyalásához, legalább oly szakavatottsággal, a minő egy jól informált illetékes embertől kitelik.

* Különös volt, hogy ezen tengerészek mindig úgy kezdték a mulatást, hogy a mint partra szálltak, lóra ültek s óráig ide s tova futkostak a homokon vagy kaktusz erdőkben.

** Sőt arra is volt eset, hogy beérkezett czethalász tört árbocczal, tépett vitorlákkal, s szaggatott kötelekkel — ilyent is felszerelt Ritchie újdonságján, sőt még vészjelző ágyuval is ellátta, ha szükséges volt, s minden megkívántató lőszerrel.

Ez annál is inkább lehetővé válik, mert Ritchie ur nagy társalgási termében egy nagy könyv volt kitéve, melybe minden érkező czethalász beírta, honnét jött, hol volt, hány czethal fogott, mindegyik mennyi olajat, vagy ugynevezett csontot adott, s hány hordó olaj, és hány ezer font csont van a hajón, — s minthogy minden Okt. 1-én Ritchie ur egy új könyvet nyitott, az állványon temérdek előbbi évekből való kötetek voltak, a legérdekesebb statisztikai adatokkal oly ember számára, kit az ügy érdekelt.

A tárgy pedig igen tág kört érdekel a társadalomhan, közgazdaságilag is fontos, s a tudomány érdekében is nagy szolgáltatokat tesz, mert jól mondta már a világhírű tengerész Maury, hogy a czethalások csinálják a tenger physikai geografiáját, a mint igaz is, hogy ők szolgáltatják a legmegbízhatóbb meteorologiai árfolyam és tengerfolyási adatokat, oly helyekről, hol más hajók csak elvétve s igen ritkán s átfutva fordulnak meg — s különösen jelenleg, mikor a czethalászat egész sikere a kapitány műveltségétől, és tudományos kiképzettségétől függ, a halászat oly egyének vezetése alatt van, kikben megvan az ambíció, hogy a halászat sikerének érdekében előmozdítsák és előre tolják a tenger physikai geographiájának tökéletesbitését, minél fogva az ő közvetlen céljuk mellett, egy közvetett cél érdekének is szolgálnak, a tudomány érdekének.

Ha tekintetbe vesszük a czethalászat nagy kiterjedését, s azon valóban magas tökélyt, melyet az a czetek fogyása miatt bekövetkezett hanyatlása daczára is napjainkban elért és kifejtett, valóban kevés foglalkozás van, mely oly méltó figyelmet érdemelne, mint éppen a czethalászat, hol jelenleg férfias kitartás, hallatlan bátorság, sok nélkülözés és tudományos szakértelem csakis párosultan és együttesen biztosítják a sikert és eredményt.

Ezen gyönyörű flotta hófehér vitorlái szét vannak szórva az oczeánok végtelen felületén mindenütt, s karcsu árboczaik s duzzadt fehér vitorlaik mintegy ellepik az egész két polus közti oczeánoknak különösen azon részeit, hol a czetek tartózkodnak, s a nehéz küzdelmek közt szerzett zsákmány jövedelméből oly sok család tartja fenn életét. Az egész foglalkozás ágai pedig a kereskedelemnek csaknem minden osztályába benyulnak, s a hozzá legmesszebb álló ipar, sőt mezőgazdaság is vele összeköttetésben áll, ha tekintetbe vesszük a hajók felszerelésére szükséges nagymérvű fogyasztást.

Épen mikor én Szt.-Lukács fokán tartózkodtam, s a reá következő években, a czethalászat legmagasabb fokán volt. Akkor egyedül az Egyesült-Államok lobogója alatt közel 800 czethalász-hajó úszott a tengeren, melyek mindegyike átlag 400 tonna hordképességgel bírt, s 50 ember személyzettel, mindent bele-számítva. Így az egy pár százezer tonnát képviselő 800 hajó vitorlázására és üzletben tartására nem kevesebb mint 40 ezer tengerész szükségeltetett, kik rendesen valamennyien mint ujonczok kezdték a szolgálatot, s hatalmas anyaggá képeztek a kereskedelmi, sőt a haditengerészet számára, oly kitűnő fegyelem s a nélkülözések minden nemének megszokása közt, mint a minő egy 3—5 éves szolgálat a czethalászatban.

Azon években egyedül az Éjszakamerikai Egyesült-Államok czethalászflojtájának értéke 30 millió dollárra becsültetett, s évi átlagos keresete meghaladta a 7 millió dollárt, mely óriási összeget oly nagy és nehéz küzdelem, fáradság és munka mellett vették el az oceánoktól — erőszakkal.

Akkor bevitetett Éjszak-Amerikába évente 600 ezer hordó czetolaj, melynek körülbelül fele cachelot, vagyis sperm-olaj volt. Egy hordó, vagyis barell 200 fontot számított, s az ára rendesen 50—75 centen állt — gallononként, s a közönséges czet-olaj 30—40 centen — a kereslethez képest. Ezentúl igen jelentékeny mennyiségű halcsont vitetett be, melynek ára fontonként néha felszökött egy dollárra.

A hatvanas évek közepe óta azonban a czethalászat nagyon hanyatlott. A confoederált államok kalózhajói ugyanis több mint 200 amerikai czethalász-hajót elfogtak és elégettek, melyeket azóta csak részben lehetett pótolni. Aztán az olaj ára tetemesen alászállott a pennsylvániai petroleumtelepek megnyitása, s a petroleum használatának általános elterjedése által, de magok a czetek is nagyon megfogytak, különösen oly tengerekben, hol inkább voltak hozzáférhetők, s számukat nagyon apasztotta azon inhumánus eljárás is, hogy felfedeztetvén a czetek fiadzó telepei, ottan az anyállatok apró fiaikkal együtt lemészároltattak, s a szaporodás folyama évekre megakasztatott.

A harmadik oka a czethalászat hanyatlásának kétségkívül azon körülménynek tulajdonítható, hogy a czetek az egész földgömbön nyugtalaníttatván és üldöztetvén, vigyázóbbak lettek, igen megvadultak és jelenleg már sokkal nagyobb ügyességbe és mesterségbe kerül kézrekerítésök. Így igen sok hajó kénytelen volt

beszüntetni foglalkozását, vagy pedig a sokkal kevesebb hasznot adó, de sokkal könnyebb és kevesebb koczkáztatással járó fókavadászatra adta magát, mely foglalkozás évről-évre nagyobb mérvben vétetik üzembe, mit a szörmék általános használata s terjedése eszközöl.

A francziák, hollandusok és holsteiniak, kik azelőtt igen jelentékeny czethalászatot űztek, csaknem egészen beszüntették már évek előtt ezen reájuk nézve kevés haszonnal járó foglalkozást, s jelenleg el lehet mondani, hogy a Csendes tengeren az egész halászatot az amerikaiak monopolizálják, s néhány év óta ismét emelkedő sikerrel indul új virágzásnak a már igen nagy hanyatlásnak indult, s csaknem fél állományra leolvadt üzlet.

A többi tengereken Skócia, aztán a dánok, svédek, norvégek, finnek és oroszok folytatják még a czethalászatot, kisebb-nagyobb sikerrel, de nem szorítkoznak épen a czethalászatra, mert sikertelenség esetén fókákat és rozmárokat is vadásznak, noha a tisztességesebb czethalászok ezt nem örömet teszik, s csakis a szükségtől kényszerítve, mert nagy tömegben kell öldösni ezen állatokat, hogy haszon legyen, s így pusztításuk által a nyomorult eszkimók fosztatnak meg egyetlen élelmezési és öltözködési forrásaiktól.

A czethalászat azonban daczára a fentebb említett hanyatlásnak még mai napság is elég haszonnal járó foglalkozás, ha ügyesség mellett szakértelemmel párosul, s még is sok hajó és nagy személyzet van alkalmazva tényleges tengeri szolgálatban a hajókon.

S minthogy ismét feladták azon kísérletet, melynél fogva átszándékoltatott változtatni gőzerőre az egész czethalász-flotta, — a költségek és kiadások ismét minimumra szállíttatnak le, s a hajók kezelő személyzete — mert leginkább ezek apasztása végett akarták a gőzerőt alkalmazni, — ugyanis résznyereség mellett lévén felfogadva, a tényleges költséget nem növeli oly arányban, a mint sokan képzelik.

Igy a hajókon foglalkozásban levő tengerészek, úgy egyéb segédszemélyzet* létszáma igen jelentékeny, a mint fentebb is említettük.

Az üzlethez tartozó azon személyzet, mely nem a hajókon de a parton, a kikötőkben van foglalkozásban, még sokkal többre

* Kádárok, vitorlakészítők, ács, kőműves, szakács, kovács stb.

tehető, valószínűleg kétszer annyira, s így könnyen átlátható mily hasznót hajt a foglalkozás a mezőgazdasátnak épen úgy, mint az iparnak.

Sokan azon elavult nézetben vannak, hogy a czethalászat olyan mint a lutri, s sikere csakis a jó szerencsétől, nem pedig az ügyességtől függ. Az ilyenek nagy tévedésben vannak, mert tán semmi foglalkozás sincs, melynél a józan ítélet, tapasztalás, és szakértelem annyira szükséges lenne a kedvező eredmény elérésére, s azt annyira biztosítaná is, mint épen a czethalászatnál.

Az igaz, hogy még mai napság is — kivételesen bár — képtelen kapitányok indulnak ki czethalászatra, s ilyenek sikert mutathatnak fel, ha a véletlen és szerencse kezükre jár, — de azok, kik értik a foglalkozást, és tudományos szakképzettséggel bírnak, minden körülmények közt sikert aratnak, s biztosra indulnak ki a kikötőből, hogy hajójuk megtelik — többször is, mint egyszer.

Leginkább két czet az, mely után ezen hajók oly kitartással vadásznak az egyik a *Catodon macrocephalus*,* mely a czetek azon neméhez tartozik, mely hatalmas fogakkal van fel-fegyverezve, ugynevezett halcsontja nincsen, de hájukból vagyis zsiradéukból az igen becses ugynevezett sperm-olajat főzik ki. Ezen czet, ha teljes és kinőtt, a példány 20—25 méter hosszú, s körzete a legvastagabb részén körülbelül 13 méter. Feje a testnek $\frac{1}{3}$ részét képezi, s így kinőtt példánynál a fej hossza 8—8 $\frac{1}{2}$ méter s átmérője 3 méter. A fejen hosszában végig nyulik egy kamra vagy üreg, mely szivacsos olajos anyaggal van tömve, s ebben rendszeren 1 $\frac{1}{2}$ egész 2 hectoliter tiszta spermacet található, s ez külön hordóba is helyeztetik mindig, mert magas ára van. Ezen czet általán sperm, vagy cachelot néven ismeretes, s mi is így fogjuk nevezni rövidség kedvéért.

A másik faj a Balaenák vagyis a tulajdonképeni czetekhez tartozik, s nevezetesen a *Balaena mysticetus*,** melynek

* Ezekhez tartozik 9 faj u. m. a *Catodon macrocephalus*, *C. Australis*, *C. Colnetii*, *C. Africanus*, *C. Bengalensis*, *C. Polycyphus*. — Azután a *Physeter Tursio*, *P. breviceps*, és *P. Grayii*.

** Ezekhez tartozik *Balaena mysticetus*, *Biscayensis*, *marginata*, *gibbosa*, *australis*, *Sieboldi*, *Temminckii*, *antipodarum*, és *Sedgwicki*, — azután 3 faj *Megaptera*, 9 faj *Physalus*, 3 faj *Sibbaldius*, azután a *Balaenoptera*, *Cuvierius Enbaldus*, *Palaeocetus*, *Poescopia*, *Benedenia*, *Eschrichtius*, és *Caperea* nem, melyek mindegyike eddigelé csakis 1 faj által van képviselve.

valódi fogai nincsenek, csakis a fogakat rudimentális módon helyettesítő foglappal van ellátva. Ezen foglapok mint lemezek vagy levelek egymás fölé helyezvék, s ezek aztán az úgynevezett halcsont név alatt ismeretesek a kereskedelemben. Ezen czetek hája szintén kifőzetik, de az így nyert olaj vagy zsiradék korántsem oly értékes, mint a cachelot. Nagyságra átlag kisebb, mint a cachelot, de hája vastagabb, mert ölték meg már példányt, mely 300 hordó olajat adott, míg a cachelotnál a 150 hordó a nagy ritkaságok közé tartozik. Az angolok ezen czetet Right Whale néven ismerik, mi rövidség kedvéért szürke czeteknek fogjuk nevezni.

II.

Mint minden foglalkozás, úgy a czethalászat is nagyon fejlődött és haladt az utóbbi évtizedek folyama alatt, míg azelőtt csakis a jó szerencse után élösködött, ma már tapasztalás és tudomány, azaz valódi szakértelem tarthatja fenn.

Hajdan a czethalász kiindult a kikötőből, s 3 évre tökéletesen felszerelte magát minden képzelhető tárgygyal, mert oly messze tengerekre indult. hol semmit sem volt reménysége kaphatni, s egyedül hajójára volt utalva, hajóján kívül nem létezett világ számára.

Minden biztos irány nélkül, ide s tova vitorláztak, elődeik mondái után, s a parancsnokok is minden magasabb képzés nélküli kormányosokból lett emberek voltak, kik egyebet alig tudtak mint délben a sextans segélyével meghatározni a hajó állását a szélességben és hosszúságban, s a hajó irányát egészen csak »gondolom formán« a jó szerencsére bízta, ha ez kedvezett pénzt kerestek, ha nem kedvezett tönkre mentek, s örökre megsemmisült tekintélyük a tengerész világban.

Ha a hajónak szerencséje volt, s már 1 vagy 2 év alatt megtelt zsákmánnyal, úgy haza kellett vitorláznia bármely további nagy zsákmányra volt is kilátása, mert nem rakodhatott ki, s nem fért több hordó a hajóba.

Ha a hajónak nem kedvezett a szerencse, s egy vagy két év múltán is még üres volt, a tengerészek kényszerítették hazatérésre, vagy kezdtek megszökösni, mert mint említettük a tengerészek nem határozott zsold mellett, de résznyereséggel vannak és voltak szerződötve.

Ha megfogyott az élelmi szer, szinte haza kellett menni, vagy messze kitérni a halászó térről és megvásárolni a szükséges czikkeket, mi mindenütt sok nehézséggel járt, és tömérdek készpénzt igényelt, mit a hajóban magukkal czipelni nehéz volt, és évekig minden kamat nélkül a hajón hevertetni nehezen fizethette ki magát, s tehát rossz üzlet volt.

Néha hajótörést szenvedett, s legénysége lakatlan szigetekre menekült, hol több esetben még vizet sem találtak, s éhen s szomjan elvesztek, — vagy polynesiiai szigetekre menekültek, s az ottani vadak őket kifosztották és agyonverték.

Fogalmuk sem lévén az uralkodó szelekről, az áramlásokról, a tengerfolyásról, vagy a horgonyterek dagály-apály viszonyairól, néha bevitórláztak oly tengerekbe, hol épen szélcsend uralkodott, s ottan vesztegeltek hónapokig tétlenül, — vagy belevitórláztak oly tengerekbe, hol az áramlás ellenkező volt, s hetekig küzdöttek, meg nem foghatva, hogy előre nem haladhatnak s utoljára is meg kellett fordulniok, s visszafelé vitorlázni.

Vagy néha beusztak egy horgonytérre, nem is gyanítva, hogy ott nagy apály lehet, s hajójuk zátonyra jutott, vagy gyengén takart korallszirtbe ütközött és kilyukadt.

Néha sötét éjjel jéghegyekbe ütköztek és törést szenvedtek, néha az éjszaki tengeren befagytak hónapokig,

Mindazok kikkel ilyesmi megtörtént, a bajt véletlen szerencsétlenségnek tartották, s azok kiket ezekből semmi sem ért, szerencsének mondták, hogy megmenekültek. Pedig nem úgy volt a dolog. Az angol s különösen az amerikai kormány átlátta, hogy rohamosan kell tenni valamit minden irányban a czethalászat védelmére és könnyítésére, hogy az üzletben foglalkozó sok ezer halász magát fentarthassa, s biztos keresetre számíthasson oly fáradságos, sok veszélylyel és nélkülözésekkel járó működése mellett.

Az első lépés volt, hogy a polynesiiai szigetekben missziók alakítottak, s a missionáriusok tekintélyük emelése végett consuli czímet kaptak, s rendelkezésükre állottak ottan czirkáló s időközben megjelenő kisebb hadi hajók, egyuttal elrettentő például szigoruan megbüntettettek mindazon szigetek lakosai, a hol czethalászok előbb már megölettek vagy kirabolattak.

Aztán egész expeditiok küldettek ki, és a lakatlan szigetekben mindenütt yamot, burgonyát, tököt, dinnyét ültettek nagy mennyiségben, s különösen sok cereus és opuntia-féle cactust,

melyek jó, ehető és tápláló gyümölcsaik mellett, husos törzsekben nagy mennyiségű nedvet tartanak, s szükségből a szomjúságot eloltja ezen nedv. A törzset csak meg kell csapolni, s nedve kifolyik és iható éppen úgy, mint például a nyírfa leve nálunk. Azontul minden ily szigeten sertések, tehenek, birkák, kecskék tyúkok, és a körülmények szerint egyéb házi állatok is rakattak ki nagyobb mennyiségben, melyek aztán elszaporodtak, elvadultak, s nemsokára igen sok hajótörést szenvedett vagy megszökött czethalászok élelméül szolgáltak, s szolgálnak ma is mindenütt.

Aztán dagályapály észlelések eszközöltettek, összeköttetésben meteorologiai észlelésekkel, rovatos ívek készítették az eredményből, melyekből ki lehet pontosan számítani, minden kikötőben, öbölben, vagy horgonytéren mily magas a vízállás az év minden napján, sőt minden órájában; s a térképeken meg vannak jegyezve a zátonyok, vagy eltakart kőszirtek és korallfejlődések. Ezen rovatos kimutatásokat és részletes térképeket egyenként árusítja el az angol és amerikai tengerész hatóság, igen olcsók, s mindenkire hozzáférhetők.

Aztán az angol és amerikai kormányok ösztönzésére, nagy tökével a czethalász területek különböző pontjain élelmezési felszerelő és szállító üzletek alakítottak, s azóta már a czethalászok nem 3 évre felszerelve indulnak ki; de bizonytalan időre, s csakis néhány — legfeljebb 6 óra — szerelik fel magukat, mert mindenütt kapnak nemcsak élelmi szereket, de egyáltalán mindent a mire szükségük van. Nem is visznek sok készpénzt készletben, mert mindent váltóra vásárolnak, s mindenütt kapnak készpénzt is, ha erre szükségük van. Ilyen üzlet a már ismertetett St.-Lukács fokán. Van aztán Panamában, Valparaisóban, Callaoban, Honoluluban, a Fidsi szigeteken, Singaporeban, Japánban, Új-Zeelandban, Islandban és Madagaszkarban, sőt San-Franciscóban is.

Ha szerencsés a halászat, nem is kell hazamenni hogy kirakodjanak, rakományukat ily szállító üzleteknek átadhatják hazaszállítás végett: aztán ugyanazon cégnél vesznek hordókat don-gákban, s ismét kiindulnak új fogásra, annyiszor a mennyiszer.

Mindez nagy könnyűségére szolgált a czethalászatnak az természetes, de azért — ha éppen csak ennyi történt volna — nem biztosította volna a halászat sikerét s még mindig a bizonytalanság és jó szerencse kényére lett volna hagyva. Hogy a halászatot okszerűen és valódi szakértelemmel lehet folytatni, arra egészen más tényezők voltak hatalmas befolyással.

Ezek egyike volt a félszázadon át nagy szorgalommal gyűjtött meteorologiai adatok feldolgozása; különösen alapos szél-táblák készítettettek, melyeken jelezve vannak a cyclonok, hurrikonok, és teifunok körei, úgy az évszakok is, melyekben rendszeren előfordulnak. Azután jelezve vannak mindenütt nyílhegyekkel az uralkodó szelek évszakok szerint, s ami épen legfontosabb, megvannak jelezve azon térségek, melyeken az évszak legnagyobb részében szélcsend szokott uralkodni, s ez veszedelmesebb volt a czethalászra, mint bármely forgószél, mert ha ilyen helyre vetődött a hajó, sokszor hónapokig is tétlenül vesztegelt. Most a tudomány által megalapított térképpel felszerelt kapitány ily helyeket könnyen kikerülhet, minden tengeren megtalálhatja a kedvező szelet, sőt útját úgy oszthatja be, hogy július-augusztusban kerülje a Chinai tengert, novemberben a Nyugat-India s Brazília közti partokat, s áprilban a déli Csendes tengert, akkor biztosan megmenekül a legnagyobb erejű, s nagy veszélyekkel járó forgó szelektől.

Megmérhetetlen fontosságú volt azonban a tenger physikai geographiájának fejlődése folyamán az áramlások, és a tengerfolyások tanulmányozása, mely az utolsó évtizedek alatt annyira haladt, a milliókra terjedő mérések és észlelések csoportosítása és földolgozása által, hogy most általán és nagyjából nemcsak a látható és érezhető felszínes áramlások ismeretesek, de azt is határozottan tudjuk, hogy az áramlások rétegesek, azaz vannak alsó áramlások, melyek ellenkező irányban folynak a tenger felszínén működő áramlásokkal, s örökös keringésben és egyensúlyban tartják a tengert.

Hogy ezen áramlásokat — melyek előadásunk tárgyával a legszorosabb összefüggésben vannak — némileg legalább és nagyjából megismertessük, legelőször is az Atlanti oceánhoz fordulunk, s kezdve az egyenlítőn úgy találjuk, hogy ottan egy hatalmas felszíni áramlás tör az oceánon keresztül nyugati irányban, aztán a braziliai partokon föl felé nyomulva, bezúdul a Caribtengerbe s aztán körben Mejico partjai mellett elvonulva kelet felé irányul, s összevegyül az ugynevezett Florida-áramlással, mely épen itten keskeny még, de kinyúlva az Atlanti oceánba mindig szélesebb lesz, s nagyobb tért foglal el, úgy hogy rendszeren az oceán közepén is erősen érezhető, de néha még Britannia partjain, sőt a La Manche csatornában is. Ezen hatalmas és kiterjedt áram az egyenlítőn és a braziliai par-

tokon rendkívül meleg, de mérsékelt hőfokát megtartja akkor is, mikor már egyesült a floridai árammal, hol hőfoka télen nyáron egyformán 80° Fahr.

Ezen épen ismertetett áramlással kapcsolatosan egy nagy poláris áram tör le felé a labradori és új-foundlandi partokon, s két felé válva az új-foundlandi nagy zátonyon, az egyik az éjszak-amerikai partokra le, s utóbb a floridai áram alá esik, s összevegyül s meghűti a már ismertetett equatoriális áram vizeit. A másik ág a portugáli partok felé vonul, melynek kis része a Földközi tengerbe is behatol, míg egész ereje lefolyik Madeira és a Kanári szigetek mellett az afrikai partokra, hol aztán széteszik s többé nem észlelhető. Azonban a mélytenger mérővel constatáltatott, hogy tenger alatt még tovább is egész az egyenlítőig folytatja pályáját ezen nagy poláris áram mérsékelve az egyenlítő forró vizeit.

Az egyenlítő másik oldalára térve, Brazilia déli partjain egy másik hatalmas áramlással találkozunk, mely erősen folyik délnyugati irányban a La Plata torkolatáig, ottan aztán irányt változtatva kinyulik keletre az oczeán közepéig s szétfutva megszűnik. Másrészt egy hatalmas déli poláris áram tör éjszak felé a Horn-fok és Falkland szigetek közt egész a braziliai épen imént ismertetett déli egyenlítői áramig, azzal egyesül illetőleg annak vizeivel összevegyül s szintén behatol az oczeán közepéig, egyik másik ága pedig a Falkland szigetektől átfolyik az afrikai partokra.

Betérve a déli Csendes oczeánra, általános jellege a már ismertetett Atlanti oczeán áramlásának ottan is ugyanazon szabályok szerint észlelhető, de sokkal kisebb mérvben s szabálytalanul, mert ottan már a számtalan szigetsoportok akadályozzák az áramlások rendes menetét, s ily szigetsoportoknál a felszíni úgy, mint a tengeralatti áramok akadályba ütközve nagyon megoszlanak, sok ágra válnak, s oly összekuszált irányokat vesznek, hogy ismertetésük igen is hosszadalmas, s nagy részben conjecturális lenne. Azért ezek ismertetését mellőzve, áttérek az éjszaki Csendes tengerre.

Uj-Guinea és a Nagy-Szunda szigetek közt fölfelé vonul egy erős egyenlítői áramlás, mely a japáni partok mellett elvonulva, felvonul egész az Ohoczki tenger jégrétegeibe, de egyik ága a szibíriai partoknál elválik, s keleti irányt véve, megkerüli az éjszak-amerikai nyugati partokat, s a Humboldt öbölnél átkanyarodik

DDN. irányba, s a Sandwich szigeteknél széteszlik. Ennek megfelelőleg egy equatoriális áram a Galapagos szigetektől felvonul az amerikai partok mellett, s Socorro szigete és Szt.-Lukács foka közt átsap a Sandwich szigetekre s ottan a már említett és ismertetett áramokba vegyül.

Ezen sokféle és végtelennek látszó kanyargásokban mozgó áramlások közül még csak egy pár főbbet akarok ismertetni, mint lényegben mulhatatlanul szükségeset előadásom megérthetésére.

Afrika délkeleti partjai és Madagaszkár közt találkozik egy éjszokról s egy délről ömlő áram. Uj-Seeland és az ausztráliai continens közt ugyan ily helyzet van, s a nagy déli poláris áram Valparaiso körül átsapván nyugati irányban a polynesiái szigetcsoportok közé, ezen 3 áram egyesül, egymásba folyik, s nagy, örökösen mozgásban levő, de azért aránylag csendes tengert képez Ausztrália és Dél-Amerika közt, épen úgy mint az előbb ismertetett — Japan és Kalifornia közt, a Sandwich szigetekkel mint központtal; s a még előbb ismertetett közép-atlanti tengerrész.

Ezen nagy, mindig mozgásban levő, de azért aránylag csendes tenger területek, azon oknál fogva hogy ottan érezhető és számba vehető áramok nem észleltettek — neutrális tenger területnek neveztetnek a czethalászat terminológiájában; ezekre a czethalások igen nagy súlyt és fontosságot helyeznek, mivel ezekből kivezető áramok még eddigelé — legalább érezhető hatással — nem ismeretesek, s így ezen tengerrészekeken csaknem egész éven át tartózkodnak czetek, az azokban előforduló tetemes élelem következtében.

Ezen nagyjából és főbb vonásokban ismertetett áramlások létezésének megállapítása és megmagyarázása első sorban a tenger physikai geográfiájának ismeretét tökéletesítette, s láthatjuk belőle a nagy természet csodás gondoskodását, melynél fogva az oczeán mozgó és folyó tömege szabályoztatik. Örökösen iparkodik végtelennek látszó tömkeleges kanyarodásai által elérni egyensúlyát, mely azonban soha sem érhető el, — de eléretik azon másik még fontosabb cél általa, hogy eloszlik a tropikus hőség földgömbünk egész fölületén, s a jéghegyek az egyenlítő felé szállítatnak melynek sokasága különben a poláris jégmezőket folyton szaporítaná, s egész fagyott continenseket képezne.

Reánk nézve ezuttal azért birnak ezen ismertetett áram-

lások különös érdekekkel, mert a poláris áramok magokkal hordják különféle nagy medusák vagyis habarczok egész tömegét. Ezen nagy májszinű habarczfajok a poláris-faunához tartoznak, s besodortatnak az áramlásba, s leszállítatnak melegebb tengerekbe. Ezen nagy, vastag és kocsonyás habarczok képezik a cachelot-czet kedvencz eledelét, s úgyszólván egyedül ezeken táplálkoznak. A merre a poláris-áram vonul, ezen állatok mindenütt véle és benne utaznak, nagyobb vagy kisebb mennyiségben, a szerint aminő volt a szaporaság, ottan a hol létre jöttek. A poláris-áram amint messzebb halad mérsékeltebbé válik vize hőfokát, illetőleg, s a habarczok is alább szállnak, mert nem állhatják ki a melegedni kezdő vizet, míg végre az áram elszállítja őket azon nagy nyugodt oczeán területekre, melyeket mint neutrális területeket ismertettünk, Madagaszkar, Uj-Zeeland, a Sandwich szigetek körül, a déli Csendes tengeren, s a közép Atlanti oczeánon.

Az egyenlítői áramlások pedig mindenütt magokkal hordanak különféle moszatot, de különösen néhány sargassum-félét, s az úgynevezett *Fucus* natanst, melyek mind nagyon hasonlítanak a dércsipte seprüfűhez, s melyek tele vannak ázalék állatkák és rákfélék miriádjaival, a melyek ismét a szürke czet egyik kedvencz eledelét képezik. Ezen moszatok néha sok kilométer szélességben usznak az áram felületén, míg végre azon nagy csendes tartányokba, vagyis neutrális területekbe kerülnek, hová már követtük a habarczokat, vagyis a medusákat.

A moszatok természetesen mindig a tenger fölületén usznak, de a habarczok a víz melegedése következtében mindig alább szállnak, hol a víz hőfoka hidegebb, míg végre a csendes területeken rendkívüli mélységbe kell alászállniok.

Innét van hogy a cachelot magasabb szélességi fok alatt csaknem mindég a vízszinén jár, csakis rövid időre tűnik el, nem is nagy mélységbe, míg az alsóbb szélességi fokok alatt nagy időközök múlva kerül a víz színére lélekzeni, s magát kifujni, mert a habarczok alá szálltak, s nagy mélységben kell keresnie élelmét, — s innét van, hogy éppen ottan, a hol a legtöbb cachelot tartózkodik az oda szállított rendkívül sok habarczok miatt, vajmi nehéz kézre keríteni a cachelotot, mert mélyen kell vadásznia az élelmet, s bizonytalan időközökben emelkedik fel a mélységből, s mindig más irányban, mint a hogy várják a czethalászok.

A szürke czet a felszínen találván mindig és mindenütt az ő legkedvesebb eledelét, inkább csak játszik és mulatja magát a víz alatt, órákig halad ugyanazon egy irányban, s csakis egypár perezre tűnik el, aztán vízszinre kerül, s kedvteléssel fujja ki a vizet orrlyukain. Azért kézrekerítése könnyű, vagy legalább sokkal könnyebb, mint a cacheloté.

Constatálva lévén, hogy ezen két czetcsalád, mely kereskedelmi és szükségleti szempontból eddigelé ügyszólván egyedül fontos a czetek közt, csakis ezen élelemmel táplálkozik, constátaltatott az is, hogy ezen élelmet csakis a nagy áramokban találhatja fel kellő mennyiségben, s különösen ezen áramok szétoszlásainál, melyeket imént már ismertettünk.

Igy kézzelfoghatóvá lön, hogy az áramokon kívül ezen czetek nem igen tartózkodhatnak legalább hosszabb ideig, a mint az utolsó évtizedek alaposabb észlelései, ezen — azelőtt csak feltevést — kétségbevonhatlanul igazolták is.

Igy az is constátaltatott, hogy ezen czetek költözködő természetűek, s hogy hozzá még csapatokban költöznek oly helyekre, hol bővebb mennyiségben találják fel az élelmet, s csapatokban hagynak el oly tengerrészeket, melyeken fogyatékán volt élelmök.

Nyáron át kevesebb élelem szállittatik az áramokban, mert éppen akkor tenyésznek a habarczok, s azért a czetek nagy része kénytelen a magasabb tengerekre költözni, hogy bőségben vagy legalább kellő mennyiségben férhessen kedvencz eledeléhez.

A tél felé azonban, mikor a nyári szaporulatot le felé szállítják az áramok, a czetek is le felé vándorolnak tömegesen, s ottan maradnak tavaszig, mikor ismét éjszak-felé vonulnak, hol a jég mozdulni kezd s az úszó mezők közt elég élelmet találnak.

Azonban mindig az áramokban mozognak és vándorolnak, mert ottan mindig kaphatnak annyi eledelt, a mennyire szükségök van.

Igy röviden elmondtam mindazt, a mi az utolsó évtizedekben a czethalászat tökéletesítésére és biztossága érdekében történt, csak azt akarom még hozzá tenni, hogy egy jelenleg kiinduló czethalász vajmi sokban különbözik azon durva, nyers s ügyszólván semmi műveltséggel és szakképzettséggel sem bíró kapitányoktól, kik az előtt ily kalandos vállalatokat a jó szerencse reményében vezettek. A mostani czethalász-kapitányok többsége üzletének gyakorlati ismerete mellett, a magasabb nauticában is

képzett, ismeri a földgömb meteorologiai, dagály, apály s áramlási viszonyait nemcsak, de mindegyiknek ambíciója is, hogy a physikai geographiát, de sőt a zoologia ismeretét előre tolja; azért valamennyien nehéz és terhes foglalkozásaik mellett meteorologiai észleléseket vezetnek, méréseket tesznek, s a kezeik közt levő tengeri térképeket javítják és kiigazítják, s azontúl nemcsak alsóbb rendű állatokat gyűjtenek mint habarczokat, ázalek állatkákat, parasitákat, és bélférgeket, de a kevésbé ismert czethalakat lefényképezik, s egész csontvázaikat és gyomraikat szállítják be a múzeumokba.

Ekként folyvást csinálják a tenger physikai geographiáját, s tökélytesítik a tenger zoologiai ismeretét. Mai napság annyira felemelték ez állás tiszteletreméltóságát, miként köztük oly férfiak is vannak, kik azelőtt magasabb állást foglaltak el az amerikai és angol haditengerészetben, mert a foglalkozás anyagi tekintetben is háládatos, s egypár jól vezetett kirándulás oly vagyont szerezhet a kapitánynak, mely egész életére függetlenné teszi.

Nem épen ritka eset ugyanis, hogy egy 3 évig tartó czethalászat befejezése és leszámolása után egy-egy köztengerész is 1000 dollár osztalékot kap. Rendesen a hajó úgy indul ki, hogy a nyerendő zsákmány $\frac{1}{4}$ része a hajótulajdonosé, $\frac{1}{4}$ része a kapitányé, $\frac{1}{4}$ -de az altiszteké, s $\frac{1}{4}$ -de a köztengerészeké. A hajón rendesen van 30 köztengerész, s 12—15 altiszt, kik közé tartozik az ács, kádár, lakatos s vitorlaszerelő is. Azon arányban, ha mint fentebb említettük egy köztengerész osztaléka 1000 dollárra rug, s a 30 tengerészé 30 ezer dollárra, a kapitányt ugyan ennyi illeti meg, s leszámítva 10 száztólit, a mennyit helyettes kapitányának tartozik rendesen adni osztalékából, s leszámítva a három évi élelmet, ruházatot és egyéb kiadást, mégis megmarad neki bőven annyi, mi már magában is elég, hogy független állást biztosító vagyonnak tekintessék.

III.

Igen sok ily művelt kapitánynyal ismerkedtem meg Sz.-Lukács fokán Ritchie ur házában. De különösen megismerkedtem egygyel, ki valamennyi fölött állt. Ez egy Helsingforsba tartozó Grossfürst Constantin nevű finn czethalász bárka kapitánya volt, névszerint Lindhoelm Oszkár, ki nemzeti muzeumunknak, az én

közbenjárásom folytán igen sok becses kagylót ajándékozott a polynesiái szigetekről, s utóbb is küldött a Sandwich szigetekről egy igen szép koráll-gyűjteményt, mely muzeumunk gyűjteményében ma is még kiváló helyet foglal el, noha azóta gyűjteményünk nagyon felszaporodott.

Lindhoelm kapitány bárkája egy ízben egy egész hónapig horgonyzott az én sátraim előtt. Néhány igen erős skorbut betege volt a hajón, ezeket akarta tökéletesen kigyógyítani. Azonban ott időzése alatt sem vesztegelt tétlen, mert számos kisebb kirándulást tett bárkájával, többnyire a tőlünk déli irányban fekvő Socorro és Revilla gígedő szigetek felé, hol épen azon évszakban a ritkaságok közé tartozott a cachelot, másféle czet azonban nagy bőségben mutatkozott.

Volt nekem a legmagasabb kőszikla tetején egy erős gerendákból épített igen magas eső- és szél-észleldém. A czethalászoknak ez nagyon tetszett, s többeknek, így Lindhoelm kapitánynak is megengedtem, hogy egy ember ennek a tetején állást foglalhasson, s onnét jelezze, ha cachelot mutatkozik a láthatáron belől. Mutatkozott is többször, s én magam is egypárszor már kirándultam Lindhoelmmel, de eredmény nélkül, mert a mutatkozó cachelot oly vigyázó és furfangos volt mozdulataiban, s oly gyorsan eltűnt a szigetsoportok közt, hogy utolérni lehetetlen volt, noha a ladikok egypárszor 30—40 mértföldet eveztek utánna.

Egyszer végre mégis részesültem azon szerencsében, hogy saját szemeimmel láthattam egy nagy cachelot kézrekerítését hosszas és izgató üldözés után. Láttam feldarabolását s kisütését is, úgy mindazon eljárást, mi ezzel összeköttetésben áll; s tán szolgálatot teszek olvasóimnak, ha mindazt röviden elbeszélem, hisz elegendő lesznek önök közt, kik az efféle eljárás részleteiről tán még nem is olvastak soha.

Egy délután ismét cachelotot jelzett az űr, s tüstént egy friss éjszaki széllel horgonyt emelt a Grossfürst Constantin, s duzzadt vitorlák alatt siklottunk ki a horgonytérrel dél felé egyenesen a Socorro szigeteknek tartva. A bárka gyönyörű hajó volt, s tonna tartalmához képest roppant térfogatú vitorlakkal felszerelve; a tisztek nagyon barátságosak és simák, s a legénység mindegyike csinos, izmos, és udvarias helsingforsi finn fiú. A hajón pedig minden oly csillogó tiszta volt, hogy alig hihette az ember, miként csak néhány nap előtt is oly zsiros-olajos piszkos munka végeztetett földéltetén, mint épen a czetvagdalás és kifőzés.

Napnyugtáig minden irányban sok czetet láttunk, néhány közvetlen közelünkben fujt, de a közép árbocz tetején egy kosárban ülő tengerész semmit sem jelzett, mert a láthatáron mutatkozó czetek valamennyie azon nemekhez tartozott, melyek a csekély háj tartalom miatt nem voltak akkor még érdemesek a nagy vesződségre.*

Este 6 órakor leszállott kosarából a czetkém, s bárkánk ki felé vitorlázott az oczeánon nyugati irányba. Hajnalban ismét vissza felé vette az irányt, ismét a Socorro szigetekre, s épen reggelinél ültünk a midőn a kém cachelotot jelzett DDK irányban, s a földélzeten nagy zajt, lábdobogást és futkosást hallottunk. A mint a földélzetre léptünk már a légben függő két ladikban a legénység benne ült, melyeket aztán tüstént vízre bocsátottak, és mindkettő megindult a jelzett irányban, s a bárka utánuk.

Egy ily czethalász-ladik gyönyörű látvány, s a legsajátságosabban épített vízi jármű. Hossza 10 méter, s szélessége középen $1\frac{1}{2}$ m. Az egész igen vékony csaknem könyvtábla vékonyságú fehér fenyő deszkákból van építve, veres réz kapcsokkal, pántokkal és szegekkel; dereka körül 7 ülés van, a 7 evező számára, melyek közül hárman jobb felén s négyen balfelén eveznek. Az evezők czukorjávorból készített 6 méter hosszúságúak, melyeknek csakis vége van a ladikban, egy hámba illesztve, s az evezés úgy történik, hogy az evező mindkét markával az evező legvégső vékonyra faragott részét fogja meg. A ladik hátulján egy ily hosszú evezővel kormányoztatik, s a ladik orrán a vezető áll, készen a szigonynyal, hogy azt a mutatkozó czet oldal uszójába hajtsa. A vezető mögött egy nagy rézabrincsos dézsza van elhelyezve, s ebben összekanyargatva a czetzsineg, melynek vége a szigony nyeléhez van erősítve.

A zsineg hossza rendszeren 850, de sokszor 1500 méter, s ha a czet találva van, sebesen lebukik, s legtöbb esetben egyenesen a tenger mélye felé tart, s ilyenkor a zsineg sebesen pereg ki a dézsából. Rendes körülmények közt a zsinegnek fele sem pereg ki, mikor már a czet ismét megjelen a tengerszínén, de az is megtörténik néha hogy 800 méternél több zsineg pereg ki — ekkor veszélyessé válnék a ladik személyzetének helyzete, mert a dézsza a ladikhoz, s a zsinegtekeres vége a dézsához van erősítve ezért

* Ma már olyanokkal is szívesen vesződnek és bajlódnak — ha kaphatnak.

az egyik evezős minden eshetőségre borotva élességű fejszével készen áll, s azon pillanatban mikor már a zsineg-tekeres utolsó méterjei peregnék kifelé, szétvágja a zsineget, s engedi a czetet menekülni a merre akar, hisz ugys nemsokára vízszinre kell jönnie lélekzeni.

Néha a zsineg oly villámsebességgel pereg ki, hogy a dézsa és ladik párkánya az erős s sebes dörzsölés miatt tűzveszélynek is ki van téve, s hogy ily eshetőség elkerültessék, egy evezős a zsineget folyvást vízzel öntözi.

Ezt előre bocsátva, elbeszélésemet folytatom.

A mint a ladikok villámsebességgel kiindultak, szabad szemmel is láthattuk a czetet, a mint játszva tova haladott, s körülbelöl minden két perczben fújt, éppen előttünk haladott keresztben, délről éjszak felé, nem sokára azonban megváltoztatta irányát éjszaknyugat felé, s a ladikok is természetesen azon irányt vették, bárkánk vitorlái azonban ekkor már csapkodták az árbo-czot, csak gyengén haladott s nem sokára tökéletes szélcsend állott be, s nem követhettük többé az izgalmas versenyt. A czet ekkor körülbelöl 4 kmtr távolságra lehetett tőlünk, s a ladikok alig 1 kilométerre voltak a czet mögött, s úgy látszik észre is vette, hogy üzetik s veszélyben forog, mert sebesen kezdett haladni, s minden fölemelkedés után irányt változtatott, de azért folyvást a két ladik közt mozgott s a ladikok elszorították a szigetekről, s így sorsát nem kerülhette ki.

A ladikok oly gyorsan eveztek, mintha csak életük forgott volna kérdésben, folyvást közelebb jutottak a czethez, s párszor oly közel voltak hogy csaknem használatra került a szigony.

Végre izgatott hosszas üldözés után a czet ismét színre emelkedett, néhányszor erősen fújt, melynek szörcsögő és locsogó hangját igen jól hallottuk a hajón, s épen amint leakart ismét bukni, mint a nyíl melléje suhant az egyik ladik, a czet oldal uszójába temetve a szigonyt egész a nyél markolatáig. Mindezt igen jól láthattuk szabad szemmel, s a sikerről meg voltunk győződve, mikor láttuk, hogy a ladik beveszi evezőit, a legénység hurrahoz, és levegőbe dobja sapkáit,

Tüstént a harmadik ladik is vízrebocsáttatott, s a kapitánynyal együtt én is a csataterre mentem, hol azt tapasztaltuk, hogy a dézsából alig pergett ki még 300 méter zsineg, mely igen laza volt, s csak közönkint pergett ki néhány-néhány méter.

Ezt alig constatáltuk, a mint a tenger felduzzadt, a czet

színre jött, de tüstént ott termett azon készen álló ladik, mely a szigonyozásban nem vett részt, s egy percz alatt két hosszú lándzsát dőfött a czet fejébe, illetőleg oldal uszójába, amire ismét lebukott, de akkor már nagy terjedelmű vérfoltok mutatkoztak a csendes tenger színén, melyek aztán összefutottak egybe s néhány percz múlva az egész tenger körülöttünk vértóhoz hasonlított, s körülbelül 15 percz múlva a czet vízszinre került, mint élettelen óriási nagy tömeg — oldalára fordulva.

A kapitány ekkor signalizált a bárkára, s tüstént egy kis ladik jött értünk, melyen visszaeveztünk a hajóra, a három nagy ladik személyzete pedig kötelekkel a csethez erősítve, azt vontatni kezdte a bárkához, mely a szélesend miatt nem mozdulhatott helyéből.

Mikor a bárkára értünk, ottan már mozgalmas élet volt, a kádárok födélzetre hozták a számozott dongákat, s ezeket hordókká verték össze, — minden felesleges tárgy eltávolítatott a fedélzetről, s ottan már javában épült egy tégl-tűzhely, melybe a bográcsok voltak behelyezendők, s a ladik oszlopok kifordítottak, azokra csigák, dobok és óriási lánczos vaskampók szereltettek, a czet zsiradékos részeinek felemelésére és föl-huzására.

A tűzhely egy vaspléh rámászat keretén belől építettett, s ezen vaspléh rámászat ismét burkolva volt külső oldalán erős, vaspántokkal összekötött pallókkal. A tűzhely alja pedig egy kettős vasrámászatra volt elhelyezve, melyen keresztül az egész tüzelés alatt víz szivattyúztatott, hogy esetleges tűzveszély lehetőségére elkerültessek.

Míg mindent szemügyre vettem, s a kapitány mindent behatólag megmagyarázott, egy kis szellő kezdett éledezni, bárkánk előre bukdácsolt, s épen féluton találkozott a vontató ladikokkal, melyek legénységének arczairól csurgoit a verejték. A vitorlák ekkor bevonattak, a czet a bárka oldalához erősítettett s dél ugysis elmulván, magunk is, a legénység is megebédeit.

Aztán mozgalmas élet keletkezett a födélzeten. A kádárok a dongákat összeillesztették, s lázas sietséggel abrincolták s verték össze a hordókat, melyekből már is nagy mennyiség készen állott az olaj befogadására.

A legénység egy része leereszkedett az oldalán fekvő csetre s éles késekkel nagy hasábokat szeltek ki a hájból, ezeket a vaskampókra aggatták, s a csigák segélyével föl-vontatták a födélzetre,

hol kiterített olajos ponyvák, a legénység másik része fölapritotta kis darabokra. Mig néhányan ezen fölapritott darabokat a bográcsokba rakták, mely alatt a tűz ropogott, körül nyaldosva az edényeket, két legény hosszúnyelű vörösréz kanallal a bográcsok tetején mutatkozó olajat leszedte, s a közelben elhelyezett s szinte vörösrézből készített hűtőmedenczébe öntötte.

A mint egyik medenczében némileg lehült az olaj, nagy vastöleséreként át kezdték a hordókat tölteni, s ez így folyamatban volt szakadatlanul közel éjfélig, mikor a haj mind a földélzetre került. Ekkor aztán a vázról elválasztották a cachelot óriási fejét, s ezt emelték a földélzetre, mi óriási erőlködésbe került, s közel két órai munkát vett igénybe, mert 5 méter hosszúsága s $2\frac{1}{2}$ méter átmérete mellett roppant nagy súlylyal birt.

Mikor reggel felkeltünk, még szakadatlanul folyt a tüzelés, hűtés és hordótöltés, de 9 órára végre befejeztetett. Megtöltöttek 84 hordót, mi az akkori magas árak mellett szép értéket képviselt. Aztán kibontattak a vitorlák, s Szt. Lukács fokára vonultunk, miközben a legénység a földélzetet felmosta és felsúrolta, a kemenczét szétszedték, s mindent eltakarítottak, a mi az embert a csak épen végbement piszkos műtetre emlékeztethette volna, úgy hogy a hajó fényes és tiszta volt, mikor este felé horgonyt vetettünk.

Másnap aztán a legénység szabadságot kapott, partra ment s 24 óráig mulatott, minden legény kapott 5 dollár előleget, ezt el is költötték utolsó centig Ritchie barátunknál, hol csakis a legjobb borokat és csemegéket válogatták ki, hogy egymást uriasan megvendégelhessék.

A kapitány elbeszélte, hogy a befőzés éjjelén sok baj volt a czápákkal, melyek a hullába csimpaszkodtak és szabdalni kezdték, s már-már kérdésessé tették a cachelot fejének tulajdonjogát, míg végre lövöldözni kellett őket robbantó golyókkal. Én azonban úgy kifáradtam, s oly mélyen aludtam, hogy mindebből semmit sem hallottam, pedig sajnálom hogy nem láttam.

IV.

A czetek legnagyobb része vándorló természetű. A vándorlásra őket az élelem keresése kényszeríti, s minthogy az áramok magokhoz ragadják s tova szállítják a czetek kedvencz eledelait, s az áramokban ezen eledelek nagy mennyiségben

összetorlódva találhatók, a czetek is rendszeren az áramokat követik.

Bizonyos évszakban, bizonyos térségeken nagy mennyiségben gyűlnek össze a czetek, különösen az ugynevezett neutrális területeken történik ez gyakran, mi kétségtől abban leli okát, hogy épen ezen évszakokban azon területeken tömegesebben van összetorlódva az élelem mint másutt, s ha a czetek elfogyasztották az ottan talált élelmet, ismét tovább vándorolnak más területekre.

Ily vándorlás nagyobb tömegekben egészen más okoknál fogva is történik. Kora tavasszal ugyanis a Csendes tenger bizonyos vidékein tömegesen jelennek meg a nőstény czetek, ezek a lakatlan szigetek, és kevésbé lakott kaliforniai és mejikói partok öbleibe és néha csekély vizű lagunáiba vonulnak, ottan fiadzanak, egy pár hétig gondozzák és nevelik fiaikat, s aztán ismét távoznak éjszak vagy dél felé — a körülmények szerint, hogy felkeressék társaikat, — a him czeteket.

A szaporítás ezen módon észrevétlenül folyamatban volt századok óta, s csakis a 60-as években történt, hogy kaliforniai kalandorok levonultak Alsó-Kalifornia lakatlan vidékeire s arany után kutattak. Egy ily kalandor expedíció fődözte fel a Magdalena öbölben a czetek jelenlétét, s aztán e hirre tömérdek a mesterséghez egyáltalán semmit sem értő kalandor és csőcselék nép vonult le, ellepte az alsó-kaliforniai öblöket és lagunákat, s tömegesen gyilkolta és mészárolta le nemcsak a szerencsétlen anya-czeteket, de azoknak fiait is, mert az anyával járt fia, s addig az anyát megölni csaknem lehetlen volt, míg fia mellette volt.

Ezen barbár vandalismus által sok ezer anya czet és szaporasága elpusztított 3—4 év alatt, úgy hogy a 4-ik évben már alig lehetett ezen öblökben néhány czetet észlelni, hol azelőtt hemzsegték, az üzlet nem fizeti ki többé magát, s egészen abba hagyták. A mejikói kormány azóta szigoruan be is tiltotta benső vizein a czethalászatot, s azóta ismét évről évre számosabb czet mutatkozik azon belvizeken, s néhány év múlva igen valószínűleg a szaporodás nagy mennyiségben fog történni.

Természetesen nemcsak a nyugat-amerikai partok lagunáiban fiadznak a czetek, de az afrikai, kelet-amerikai partok öbleiben is, hol eddigelé még soha sem voltak oly veszélynek, s látszólag végmegsemmisülésnek kitéve, mint a nyugat-amerikai partokon. S habár kétségbevonhatlan is azon tény, hogy a czetek száma

az utolsó évtizedek alatt tetemesen megfogyott, nem fogyott meg annyira mint sokan állítják, s a halászattal foglalkozó hajók száma nem oly nagy, hogy mindegyik meg ne élhetne belőle, ha elég ügyesen és szakértelemmel űzi és kezeli a foglalkozást.

Rendesen 50 czet kézrekerítése szükséges, hogy egy rendes 500 tonnás bárka teljesen megteljen hordókba helyezett olajjal. Ezen számítás szerint körülbelül 5—6000 czet kívántatik, hogy a jelenlegi olaj szükségletet évenként fedezze, — ezen szükséglet pedig éppen nem mondható tulságosnak, ha a czetek csak némileg is oly szaporák, mint a szárazföldi állatok, hozzá téve még, hogy a czetek rendelkezésére legalább 20 millió □ kilométer térség áll, hol mindenütt legelhetnek, s bőséggben megtalálják kedvencz eledelüket.

Mielőtt előadásomat befejezném, megakarom említeni, hogy csak legközelebb került kezembe egy londoni jól ismert és tekintélyes folyóirat,* melynek több számaiban folytatólag Gray Róbert, az Atlantic nevű angol czethalász gőzös igen tudományosan képzett kapitánya, leírja 1886-ban a Grönlandi tengerre tett expedícióját, a mely leírásból igen világosan lehet átlátni és megítélni a mai czethalászat állását.

Az Atlantic megkísérlette a Ferencz József föld felé is hatolni, de ez neki egyáltalán nem sikerült, s Gray ur azon meggyőződésben van, hogy azon irányban soha sem lehet a czethalászatnak sikerre kilátása, mert a jég csak rövid időközökkel, és csakis néha-néha van nyitva, s így czetek sem tartózkodhatnak ottan oly mennyiségben, hogy a nagy veszélyekkel járó kísérlet indokolt lehetne. A grönlandi vizeken tartózkodása alatt még két angol, néhány norvég és svéd czethalász foglalkozott ottan, de az időjárás oly kedvezőtlen volt, részint a tartós viharok, és állandó ködök következtében, hogy néha napokig, de hetekig sem lehetett ladikot vízre bocsátani, noha szürke czetek gyakran mutatkoztak. Utóbb pedig, mikor az álló jég szakadozni kezdett, s mozgott, a czetek — mihelyt közelükbe került a ladik — jég alá menekültek, s rendesen a jégtábla tulsó oldalán kerültek ismét vízszinre, vagy egészen más irányban, mint a ladikok őket várták, s mindég nagy távolságban. Így csaknem lehetetlen volt őket kézre keríteni, s csakis utóbb, már nyár felé

* The Zoologist. Monthly Journal of Nat. History. London, Simpkin, Marshall & Co. Febr. March. April 1887.

sikerült néhányat megszigonyozni, melyek mindnyája közép nagyságú kinőtt példány volt.

A három angol gőzös összesen csakis 17 czetet tudott kézre keríteni, a mi természetesen a költségét három ily nagy felszerelésű gőzhajónak korántsem fedezhette, s így — noha kizárólag czetfogásra indultak ki mindhárman, kénytelenek voltak utközben összeszedni annyi jeges medvét, fókát és rózmárt, a hánynak csak kézre keríthettek, hogy némileg legalább pótolják a kirándulással járó nagy költségeket.

A többi ottan vadászó svéd, norvég és finn hajók pedig egyáltalán mellékes foglalkozásnak tekintették a czetfogást, mert főfeladatukat a fókavadászatra fordították.

Elbeszéli Gray kapitány, hogy egy idő óta igen divatba jött az egészen fiatal fókák bőre, mely az állatka 10—14 napos koráig hófehér színű, s mint ilyen, igen magas árt ural a londoni szörme vásáron. E végből évente a legnagyobb veszélyek közt már márcziusban benyomulnak a grönlandi tengerbe ily hajók, mert a fókák ápril elején, sőt néha már márczius végén fiadzanak az álló jégmezőkön. A megelőző években sok szerencsével is vadásztak, s ezrenként öldösték le és megszárták ezen emberek a fiatal fókákat — szüleik szemelättára, de Gray kapitány ottléte alkalmával folyvást nagy zivatar volt, vagy pedig tartós köd, így az állatkák megszülettek a jégen, s a vadászoknak nézni kellett, hogy kezd a kis fókáknak szőre szürkülni, s utóbb azt is, hogy egészen hamuszínűvé változott, — nem szállhattak tengerre ladikokban, s nem is közelíthették meg a jeget, s így a szegény halálra ítélt állatkák ezuttal szerencsésen megmentették bőreiket, mert ha szörméjük már szürkévé változott a levegőn, értéke is megszűnt, vagy legalább jelentéktelenné lett. Így aztán a fókavadászok reményeikben csalózva, hogy magokat részben kárpótolják, annál nagyobb tüzzel fogtak hozzá az anyafókák lemészárlásához, de mégsem volt képes a 34 hajó 142 ezernél többet összelődözni, minél fogva átlag egy-egy hajóra csak 4200 jutott, a mi szinte nem fedezte a kiadást, vagy ha fedezte is, nyereség mellette bizonynyal nem sok volt.

Gray kapitány elmondja érdekes elbeszélése folytán, hogy az előző két évben ugyanezen hajók, több mint 250 ezer anyafókát vertek agyon és lövöldöztek össze, úgy hogy a szörmék ára tetemesen kezdett alászállani, sőt egy időre leszállott egészen jelentéktelen összegre; s ha ez így tart, — s pedig a vadászok száma s a szörmék utáni kereslet folyton emelkedésben van —

úgy néhány év múlva kétségkívül óriási mennyiségű ily állat fog kipusztíttatni, s eddigi rendkívül nagy számuk tetemesen ritkulni fog annál is inkább, mert a fiatalok is pusztíttatván, a szaporodás évfolyamai is csorbat szenvednek és megakasztanak.

Tudjuk hogy a lappok és eszkimók ezen állatokból nyerik minden élelmüket és ruházatukat, úgy a fűtő és világító anyagot, sőt ágyaik és sátraik is ezen állatok bőreiből készülnek, s így egyedül ezen állatokra vannak utalva, hogy nyomorult tengésüket fentarthassák. Ha most ily állatok irtása ily mérvben folyamatosan tartatik, ha ezen embertelen mészárlás folytatódni fog a megkezdett mérvben, sőt évről-évre fokozottabb mennyiségben, rövid idő múlva azon szegény és szájalomra méltó nyomorult emberfaj, megfosztatván a megélhetés minden feltételeitől és forrásaitól, végszükségre és inségre fog mindenestre jutni, s művelt századunk azon látványban fog részesülni, hogy egész emberfaj pusztul ki könyörtelenül és minden irgalom nélkül a divat miatt, s a divat nyomása következtében.

Legyen azért szabad reménylenünk, hogy illetékes körök is hangosan felfogják szavukat emelni e tárgyban, s hogy az illetékes kormányok — humanistikusan irányú korszakunkban — hatásosan intézkedni fognak még mielőtt késő lenne, hogy századunkat ne érje azon szegény, miként egy egész emberfajt kipusztít — nem háború vagy hódítás — hanem a divat.

XANTUS JÁNOS.

AZ UELLE-KÉRDÉS.

Afrika térképe a Kongó felfedezése óta bámulatosan megváltozott; számtalan többé kevésbé hajózható folyó hálózza be azt a területet, melyet a középkor jeles földrajztudósai Ptolemaeustól kezdve, Fra Mauro, Behaim Márton, Juan da Cosa stb. képzelt és nem létező tavakkal és folyókkal, országokkal és városokkal rajzoltak be, s melyre még e század közepén is azt kellett ráírni »terra incognita«. És míg az a fehér lap még csak egy évtizeddel ezelőtt egész Nyugat-Afrika belsejét foglalta magába, ma ez csak arra a kis zugra vonatkozik, mely a Kongónak az egyenlítőtől éjszakra levő szakasza, a Sári és a Nilus folyamok közt van.

1870. márcz. 19-dikén pillantá meg Dr. Schweinfurth először az Uellét, s bár ama vidéken már előtte járt európai utazó, a

derék Piaggia, Schweinfurth volt az első, ki e vidékről és nevezetesen magáról az Uelle folyóról az első hiteles tudósítást adta. Az Uelle a k. h. 26°-nál, a hol még nincs oly jelentékeny távol-ságban forrásvidékétől, vagyis a Kék-hegyektől, már igen nagy folyó, s márczius hónapban, mikor vize a legalacsonyabb, szélessége 800 láb, mélysége 12—15 láb, hullámai erősen tolnak egymásra s a folyó sebesen fut tova nyugat felé; folyása csak kis részben ismeretes.

Az Uelle vidékét ezután meglehetősen kikutatták s lassan-kint az egész Uelle-medenczére vonatkozó ismereteink köre kibővült; a kérdés kezdetben igen egyszerű volt, maga az első felfedező, továbbá azon bátor utazók, kik nyomdokain kiindulva a folyótól délre és éjszakra fekvő vidékeket is bejárták, mint Junker, Lupton, Potagos s végül, kik a Sári-medenczét kutatták ki és a Sári és Uelle közti vidékre vonatkozólag gyűjtöttek adatokat, mint Nachtigal, Barth és Duveyrier, azt állították, hogy az Uelle a Sári felső folyása, hiszen akkor mást még nem is állíthattak, mert nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Kongó egész futása és hatalmas éjszakai mellékfolyói még a mult évtized elején ismeretlenek voltak.

Stanley felfedezései a kérdést azonban egyszerre megváltoztatták; végig hajózáván a Kongón, először állapítá meg annak messze éjszakra hajló kanyarodását s mikor az Aruvimi óriási torkolatához ért, már első útjában kijelentette, hogy az nem lehet más, mint az Uelle torkolata. Később Stanley újra felkereste az Aruvimit s 146 km.-nyire felhajózott rajta s oly adatokat gyűjtött, melyekkel elméletét megerősíté. Ettől kezdve lett az Uelle lefolyása kérdéses s ez vetette meg eredetileg az Uelle-kérdés alapját. Ez időtől kezdve az utazók és tudósok tábora két részre oszlott: azok, kik az Uelle vidékét bejárták, azt hiszik az Uelle a Sárihoz tartozik; azok, kik a Kongó vidékén utaztak, a Stanley véleményéhez csatlakoznak. Ha egy pillantást vetünk Afrika térképére, úgy látni fogjuk hogy az utolsó afrikai vizrajzi kérdésben a Kongó azon szakasza szerepel, mely az egyenlítőől éjszakra, a Stanley-esések és az egyenlítő, illetőleg Equatorville közt fekszik. A Kongónak ezen szakaszában a következő mellékfolyói vannak: A Stanley-esésektől éjszak-nyugatra az első folyó a Mbura vagy Lukebu, mely két ággal ömlik a Kongóba; ezek mindegyike 270 m. széles. Ezután következik az Aruvimi, mely az é. sz. 1° 15' alatt ömlik a Kongóba. Ennek

folyását ma torkolatából kiindulva 146 km. hosszúságban ismerjük. Ez útjában néhány nagyobb dél-keleti irányú kanyarulatot képezve általában véve kelet-nyugati irányban folyik; torkolatánál 1460 m. széles, de már az első nagyobb városnál, a Mokulunál csak 830 m.; feljebb azonban számos sziget van benne s itt ismét 1280 m. széles. Jambumba várostól kezdve azonban a szigetek elmaradnak, a folyó rohamosabb s medre ezentúl állandóan 730 m. széles. Ezután következnek az Aruvimi folyó ama sellői, melyek a továbbhajózást megakadályozzák s csak alapos helyszíni ismeret mellett lehet rajtuk átkelni. A folyó mellett a lakosság igen sűrű, Jambumbának 8000 lakosa van. A városokat igen kedves kép veszi körül; füge és gyapotfák kerteket képeznek, melyekből élénken kiválik a pálmaliget magas és karcsu törzsű fáival és a banán komor zöld színével.

Az Itimbiri (vagy Ngingiri, Loika, Ukere, Nyanyi, Malunje) folyójának szintén csak alsó folyását ismerjük torkolatától mintegy 200—250 km.-re Itt körülbelül a k. h. 23° 30' és é. sz. 2° 40' alatt a folyó ismert része a Lubi-esésekkel kezdődik, a hol a folyó 180 méter széles és mintegy 3—4 m. mély. Innen csaknem folytonosan délnyugati irányban fut meglehetősen számos kanyarulattal, öserdők közt, elenyésző csekély emelkedésű partokkal, melyek a Kongó felé hullámos sikká terülnek el. Ennél fogva a folyó szélessége is növekszik, s ismert futásának felében már 250, míg torkolatánál Itembo falu mellett, az é. sz. 2° alatt 360 m. széles; partjai sűrűen lakottak. A benszülöttek szerint nagy töből veszi eredetét, melyet ők Mbvikéjébáj tónak neveznek, melyen szerintük egy szigeten egy híres király sírja van. Kétségtelen az, hogy a Kongónak az Itimbiri torkolata és továbbá nyugaton az egyenlítő, illetőleg a Mobangi torkolata közt, van még néhány mellékfolyója, melyek azt táplálják, ezekről azonban ma még nem tudunk semmit, s csak a Vabikának és Mongallának kis részét ismerjük. Az egyenlítő alatt ömlik a Kongóba a Mobangi.

A Mobangi (vagy Ubangi, Ubandzsi,) melynek eredete valamint felső folyása ismeretlen, mint a többi afrikai folyóé; legéjszakibb pontja, hová eddig európai ember, az angol Grenfell eljutott, körülbelül az é. sz. 4° 30' alá esik. A folyó innen igen tág mederben folyik dél-dél-nyugati irányban. Kezdetben a partvidéken igen nagy hegyek kísérik, melyek a folyó felszíne fölé 200—250 m.-re emelkednek. E hegyeket, valamint az egész partvidéket torkolatáig sűrű erdőség szegélyezi; a hegyek dél felé foly-

ton alacsonyodnak és az é. sz. 2° körül már csak 30—50 m. magas halmokká változnak, ezentúl pedig a Mobangi azon a nagy sikon folyik át, melyet Kongó-medernek nevezhetünk. A Mobangi folyása különösen az alsó részben lomha, s a szigetképződés rendkívül kifejtett. A bangalik földjén vagyis az é. sz. 2°-tól délre már a Mobangi felszine csaknem egyenlő a Kongóéval, s a vízválasztó a két folyó közt oly csekély, hogy az esős évszakban, mikor a folyók megdagadván, medrükből ki-kiesapnak, partjainkon valódi vízi összeköttetés jő létre, mely a két folyó közti területet elárasztja, s csak a magasabban kiemelkedő halmok és az azokra épült falvak maradnak szárazon. Valószínű, hogy a Mobanginak igen sok és nagy mellékága van, de ezek közül ma csak a Botabo nevét ismerjük és tudjuk, hogy van még egy, mely éppen az eddig elért legtávolabbi ponton ömlik belé, s hogy ennek a torkolata 135 m. széles.

Az Ubangi torkolatától délre a Kongóba ily óriási folyók már nem ömlenek; ezek azon mellékfolyók, melyek a középafrikai vízirajzi kérdésben szerepelnek.

Ha ezután az Uelle-kérdés területének másik felét, az Uelle-medenczét tekintjük, a Kongó és Nilus közt négy nagy folyóról van tudomásunk, melyek a Kongótól kiindulva éjszak felé a következő sorrendben folynak egymás után: Nepoko, Uelle, Verre és Kuta-Mbomu.

A Nepoko a négy folyó közül a legdélibb s ezt európai, dr. Junker, még csak két pontján érintette. A Nepoko valahol a k. h. 30° alatt ered és nyugati, majd délnyugati irányban folyik. Folyásából keveset ismerünk. Két mellékfolyójáról van tudomásunk; az Obét Junker is látta, a Návát csak névleg a ben-szülöttek tudósítása alapján ismerjük. A Nepoko vize bő; folyása valószínűleg az é. sz. 1. és 3° közé esik.

Az Uelle (Makua, Bar el Makvar, Bar el Varsad) a Nepokótól éjszakra fekszik; két nagy ágból, a Kibali-Kibbi és Dangu-ból ered. A Kibali-Kibbi a Kék hegyek láncolatából veszi forrásait, kezdetben éjszaki irányban folyik, majd nyugat felé fordul s mielőtt a k. h. 28°-t átszelné, a Danguval egyesül. A Dangu a Kék-hegyek éjszaknyugati folytatásán, a Kakuaki hegyekben ered, először déli irányt követ s egyesül a Kibali-Kibbivel; a Kibali-Kibbi 350 km. hosszú, a Dangu 250 km.; egyesülésük körülbelül az é. sz. 3° 48' és a k. h. 28° 25' alá esik. Innen kezdve az egyesült folyó az Uelle nevet veszi fel s általában véve nyugati irány-

ban folyik s az é. sz. 4° vonalát követi, de igen nagy kanyarulatokat tesz. Eddig ismert folyása nyilírányban 300 km., de kanyarulatait követve, ez legalább is 400 km. A k. h. 25° -tól nyugatra már nem ismerjük. Déli mellékfolyói közül legnagyobb a Majó. A Majó (Namajo, Bomakandi, Bapi, Lekandi, Magyur, Meri) az Uelle egész felső folyásában a legnagyobb mellékfolyó s azon 175 lépés szélességből következően, melyet már a Munsza vidékétől délre bir, messze keleten valahol a k. h. 29° alatt kell erednie. Nyugati felében több mint 50 km. hosszúságban az Uellével párhuzamosan folyik s Bakangájtól mintegy 4—5 napi távolságban körülbelül a k. h. 26° alatt az Uellébe ömlik. A Majo délről három jelentékeny mellékfolyót vesz fel, a Makongót, Pókkot, és Téllit, melyek mindegyike a torkolatnál legalább is 50 lépés széles. A Makongo Bakangáj déli vidékein ered és alsó folyása a bakangájok földjét nyugatról három napi távolságban határolja. A Makongótól nyugatra, a Majo déli völgyében és tovább az Uelle partjain az ababuák élnek, kik a mangbuttu nyelvet beszélnek. A Pokko alsó folyásában keresztül szeli a bakangájok földjét; forrásait valószínűleg három napi távolságban Kámától délkeletre kell keresnünk. A Télli, Szanga hatalmas mangbuttuönök déli birtokain ered. Ezeken kívül az Uellének még van néhány mellékfolyója. Így a bakangájoktól 3—4 napi távolságra a Mbelima folyó folyik nyugat felé, melynek forrása valószínűleg nem messze fakad keleten; a Majo torkolatától nyugatra dél felől az Uellébe ömlik; torkolatánál az ababuák Nandu néven ismerik. Az Uelle többi mellékfolyói mind jelentékenyen kisebbek. Éjszaki mellékfolyói közül első a Garamba, mely éjszakaról a vízválasztón ered, délyugati irányban folyik s a Danguba annak körülbelül fél hosszánál ömlik; hossza vagy 100 km. Az Akka szintén a vízválasztón ered, délnyugati irányban folyik s néhány patakkal bővülve a Danguba ömlik néhány km.-rel keletre annak a Kibali-Kibbivel való egyesülésétől; hossza mintegy 140 km. A Duru az 1200 m. magas Dagsinsze csúcs lejtőin ered, délnyugati irányban folyik s az Uelle első kanyarulatának éjszaki könyökénél ömlik belé; hossza 100 km. A Kapili a Dagsinsze hegytől nyugatra ered; délnyugati irányban folyik s a k. h. 28° alatt ömlik az Uellébe; hossza 80 km. A Mbruole a Kapili forrásvidékén ered, kezdetben éjszaknyugati irányt követ, aztán délnyugatnak folyik s egyesülvén a Tan és Makusza folyókkal s még néhány patakkal az é. sz. $3^{\circ} 55'$ alatt az Uellébe ömlik; hossza

150 km. A Gurba éjszokról jön a ndorumai hegyekből, déli irányban folyik s az Uelle második könyökének legéjszakai pontján ömlik bele, épen az é. sz. 4° alatt; hossza 180 km. Az Uelle többi éjszaki mellékfolyójáról mit sem tudunk.

Az Uellétől éjszakra, tőle mintegy 80 km. távolságban folyik a Verre (Vare, Var). Az Uelle éjszokról jövő legnyugatibb mellékfolyójának a Gurbának egész jobb, — nyugati — partja hosszában egy hegyláncz vonul, mely a folyóra meglehetősen meredekül ereszkedik le keleti lejtőjével. E hegység nyugati lejtőjén fakadnak a Verre összes forrásai, és pedig délről észak felé haladva a következő sorrendben: Narungu, Hoko, Nerre, Verre s még néhány kisebb patak. A Verre e források egyesítése után egészen párhuzamosan folyik az Uellével, de folyásuk ismert részeinek nyugati felében a távolság köztük inkább nő, mint csökken; általában véve szintén nyugati irányban folyik, az Uellehez hasonló nagy kanyarulattal s ismert szakasza a k. h. 25°-nál szintén véget ér. A Verre ismert része nyilirányban 300 km., kanyarulataival együtt 350 km. hosszú.

A Verrétől éjszakra ismét mintegy 80—100 km. távolságban fekszik a Mbomu-Kuta. A Verre forrásvidékén a ndorumai hegység éjszaki részében egyet kanyarodik nyugat felé, azután ismét északnak fordul az é. sz. 6°-ig. Mint tudjuk a vízválasztó ezentúl egy gerincz élén vonul tova, mely északnyugati irányban halad az é. sz. 8°-ig és itt nyugati irányt vesz fel Mangajat név alatt. Ez az egész gerincz délnyugatnak lejtősödik, s e lejtőnek, melynek egész szélessége 600 km., vizeit gyűjti egybe a Mbomu vagy Kuta. Maga a Mbomu a ndorumai hegyek éjszaki lejtőjében ered, a Rongo és Boku patakokkal bővül s aztán folyton nyugatnak folyik míg a 22° 30'-től kezdve ismeretlen. Hossza 550 km. Éjszokról három nagy mellékfolyót vesz fel magába, a Bokot, Genkot és Engyit, melyek számtalan ágaikkal az egész lejtőt behálózzák. A Boko két ágból ered, a Njongoból és Bokóból; A Boko ezek közül két patakból a Vaju és Velléből ered; hossza 170 km., iránya délnyugati és a k. h. 25° 10' alatt ömlik a Mbomuba. Balpartjáról vagyis keletről veszi magába a Nimerát, Vorot és Dulut. A Voro a Beta és Borungo ágakból folyik össze. Nyugatról vagyis jobbról veszi magába a Gongo-Lovát, Lotant, Bulut stb. Az Engyi a Mangaját hegyek délnyugati részeiben ered, délnyugati irányban folyik, egyesül a Foroval és a k. h. 22° 30' alatt 300 km. futás után a Mbomuba ömlik.

Ez azon földrajzi vázlat, melyet az Uelle vidékéről ma a legkimerítőbb térképek, a Habenicht és a Ravenstein-félék kitűnően megbírált adataiból összeállíthattunk. Ezekkel szemben most a legutóbbi időkben megérkezett Junker adatairól kell szólnunk. Ez adatokat a berlini földrajzi társaság Közleményeinek 1887. évi 3. füzetéhez mellékelte és saját maga által készített térképen állította egybe, melyhez magyarázó szöveget Schweinfurth irt. A Junker felfedezései igen nagy fontosságúak, de a mai alakjukban, a hogy ama térképen láthatók, egyelőre alapul nem szolgálhatnak, minthogy számtalan adata teljesen eltér az eddigi és már sok más utazó által is megerősített adattól. Ámbár e térkép csak vázlat, de vázlatnak sem elég pontos a helymeghatározásokban.

Igy a Kongó folyam a k. h. 20°-t Junker szerint az é. sz. 2°-tól délre, Habenicht szerint éjszakra metszi; ezenkívül a Kongó balpartján levő Iringit félfokkal, az Itimbiri torkolatát 40 percczel, a Kongó azon környékét, melynél éjszaknyugati irányát nyugatira változtatja, egy egész fokkal, az Aruvimi torkolatát legalább is fél fokkal nyugatabbra teszi, mint Habenicht; a Kongó pedig a k. h. 24°-t Junkernél az é. sz. 1°-tól délre, Habenichtnél pedig éjszakra metszi.

Junker korábbi adatainak maga is ellentmond. Ezen új térképén az Uelle az é. sz. 40°-t egyszer sem szeli át, míg a korábbi közlésein alapuló Habenicht-féle térképen háromszor, s ezenkívül az Uelle-nek csaknem minden kanyarodását minden mellékfolyójának torkolatát legalább is $\frac{1}{2}$ ^o-kal nyugatabbra tolta, mint Habenicht.

A Verre a Habenicht térképén az é. sz. 4. és 5. foka közt folyik, Junkerén a 3. és 4. foka közt. Pedig a Verrére már több megfigyelésünk is van, melyeket oly könnyen mellőzni nem szabad, s míg Junker adataiból csak az tűnt ki, hogy minden pontot csaknem következetesen $\frac{1}{2}$ ^o-kal nyugatabbra tolt, addig most a Verre forrásai csaknem egy félfokkal keletebbre fakadnak szerinte, mint Habenicht szerint, és végül, míg a Verre iránya Habenicht szerint nyugati, Junker szerint délnyugati.

Nachtigal és Lupton adatai a Kutára vonatkozólag megegyeznek; de ha Nachtigal szolgájának ezen adatait elfogadjuk. mert Schweinfurth azt mondja, hogy a Nachtigal Kutuja és a Nupton Kutája azonos a Junker Mbomujával, akkor mért nem ismerjük el azt is, hogy a Kutu a Sári mellékfolyója, mikor Nachtigal szolgája ezt jó darabon éjszaknyugati irányban, tehát a Sári felé követte; ezenkívül azonban, míg Lupton és Nachtigal

megegyezőleg az 5°-tól éjszakra helyezik, addig Junker ezektől eltérőleg attól délre helyezi. Lupton adatai itt ellentmondanak ugyan, de ha a Kuta távolságát Forotól nem a Junker által elfogadott S, hanem a londoni Proceedingsben közlött 7 napra vesszük, akkor csak még újabb megerősítést talál a Lupton állítása. A Lupton és Nachtigal két különböző helyről kiinduló tudósításai pedig nemcsak ez egy esetben egyeztek meg; Nachtigal Kaga Bodo hegysége egy helyre esik a Lupton Kaga Botan-jával, Limbese a Lupton Rimbeséjével stb. Forotól a Kutát Habenicht még két foknyi távolságba sem helyezi, míg Junker azt 2½ fokra teszi.

Azon megjegyzésekből, melyeket a térképhez Schweinfurth irt, kitűnik, hogy a távolságbecslések átlag 3°%-kal többet mondanak, mint a Ravenstein térképeé, továbbá egyes pontok nagyon is nyugatra tétettek. Feltűnő azonban, hogy a jobban ismert pontok között a távolság a Junker és a Ravenstein adatai szerint nagyobb különbséget mutat, mint a kevésbbé ismert helyek közti távolság s így valószínű, hogy Junker többi adataiban is nagyobbak az eltérések, csakhogy ezek kevésbbé szilárd alapon természetesen nem oly szembetűnők.

Ha a Junker adatai teljesen pontosak volnának, csakugyan igen messze jutott volna; így is jelentékeny távolságra hatolt előre; de az Uellén aligha jutott az Itimbiritől nyugatra. Mi tehát ez idő szerint a Junker adatait nem használjuk fel. Remélhetőleg ő is le fogja írni útját nagyobb munkában, a melyhez pontosabb térképet készít, akkor talán jobban felhasználhatjuk, egyelőre meg kell elégednünk azon eredmény konstataásával, hogy az Uelle Verre és Kuta Mbomu egybeömlését ő sem látta, s habár egy Verrét, amely név, minthogy azt jelenti »folyóvíz«, több folyóra is alkalmazható, az Uelléba vezet, de az annyira más irányú, hogy nem vehető azonosnak a Potagos, Lupton stb. Verréjével.

A felfedezők és kritikusok által felállított összes elméleteket három csoportra oszthatjuk. Az első csoportba azokat soroljuk, melyek az Uellét a Sárihoz számítják; a második csoport hívei a Kongóhoz; a harmadik csoport hívei sem a Kongóhoz sem a Sárihoz, hanem máshová, majd az Ogovéhoz, majd a Benuéhoz számítják. Mi itt ez elméleteket sorra vesszük s megvizsgáljuk, mit hoztak fel mindegyik mellett és ellen.

1. Az Uelle-Sári. Schweinfurth, miután azt belátta, hogy az Uelle a Benueval nem azonosítható, feltette, hogy az Uelle a Sári

felső folyása; avagy a Sári honnan venné azt az óriási víztömeget, melyet a Csád tavába önt, ha nem az Uelléből? Egy körülmény azonban Schweinfurthot is megzavarta ezen elméletében; a Sári márcziusban nő, amikor tehát az Uelle legkisebb. Ő azonban ezt az által magyarázta meg, hogy a Sári délről is vesz magába egy nagy mellékfolyót, mely a Sári vizét táplálja. Eltekintve attól, hogy a Kongó-medence földrajzának mai ismerete szerint a Sári ily mellékfolyót délről magába nem vehet, mi szüksége volna a Sárinak az Uelle vizére, ha egy déli mellékfolyója csakugyan volna, mely elvégezné azon feladatot, melynek teljesítésére Schweinfurth az Uellét csatolta a Sárihoz? Ha pedig az a déli mellékfolyó hiányzik, miképen magyarázzuk meg a Sári márcziusi növekedését az Uelle márcziusi legalacsonyabb vízállásával szemben? Schweinfurth elmélete mellett nyilatkozik Dr. Barth, ki a Sári alsó folyását tanulmányozta. Szerinte a Sárinak van egy hatalmas déli mellékfolyója, melyet ő Kubandának nevez, s mely az egyenlítő alatt folyik s az Uelle szerinte ennek a felső folyása. Ma tudvalevőleg az egyenlítő alatt a Kongó folyik s így a Kubandát ezen helytől meg kell tagadnunk; ha pedig azt tesszük fel, hogy valahol a Kongótól éjszakra folyik, akkor a folyó hosszának nem felel meg azon vízmennyiség, melyet magával hoz. A Sári ugyanis ott hol azon Barth átkelt, 550 m. széles, $4\frac{1}{2}$ m. mély és 2 fonalnyi sebességgel folyik, úgy hogy a másodpercenként hozott vízmennyiség 67000 köbláb oly helyen, mely az Uelle melletti Munsza falutól nyílrányban több mint 2000 km.-re fekszik; Munsza pedig az Uelle forrásvidékétől több mint 300 km.-re fekszik egyenes vonalban, úgy hogy eredetileg egyenlítői folyóval volna dolgunk, mely csaknem 3000 km. hosszú s másodpercenként mégis csak 67000 köbláb vizet hoz magával, holott ezzel szemben p. o. a Kongó folyam Nyangvénál, eredetétől csak 2400 km.-re másodpercenként 230.000 köbláb vizet hoz, tehát kisebb úton csaknem háromszor annyit. Az Uelle legkisebb márcziusban, legnagyobb októberben; Nachtigal szerint a Sári sebessége óránként 4 km. s így az Uelle-Sárit Wauters szerint 2200 km.-nek véve, az Uelle vízmennyisége 23 nap alatt jutna le s akkor a Sári novemberben és nem márcziusban áradna.

2. Az Uelle-Aruvimi. Stanley, mint ez elmélet alapvetője azt hiszi, hogy a Schweinfurth Uelleje azonos a Miani Vare v. Verrejével. Az Aruvimin Stanley 146 km.-re hatolt fel, hol a sellők miatt tovább nem utazhatott; a sellőkön túl hegyek

vannak, melyek éjszaknyugatról délkeletre nyomulnak, s melyek a folyót útjában akadályozzák; a folyónak tehát éjszaknyugati irányból kell ide jönnie s ezután fordul csak nyugatnak a Kongóba; a sellőkből feltehetjük, hogy feljebb még több is van, s a folyó ezen alsó szakaszának nagy kanyarulataiból gondolhatjuk, hogy a folyó feljebb még több ily kanyarodást is csinál. Az Uelle tehát Stanley szerint több nagyobb kanyarulat által összeköttetésben van az Aruvimivel és így a Kongóval. Azért mert a hegység Stanley hajója előtt, a sellőkön túl a láthatárt elzárta, nem következik, hogy a folyó éjszaknyugatról kerül meg a hegységet, épúgy jöhet az délkelet felől is. Stanley elméletének bizonyítékkaképen említi fel az Uelle és Aruvimi mellékét lakó népek erkölcsének, szokásainak hasonlóságát, első sorban a kannibalizmust. A kannibalizmus közös a két nép közt, de közös még több középfrikai sőt más világrészi népek közt is; s így bár ez adat hiteles, de a következtetés, mit abból Stanley von, nem okvetlenül szükséges, csak lehetséges. Stanley további bizonyítéka az, hogy az Uelle mint az Aruvimi-mellék lakosai művészeti és ipari tekintetben a szomszédos népek telett állanak. Baker azonban ily kiváló tulajdonságú népeket az Albert Nyanza és Fehér Nilus tájékáról is felemlít p. o. a letukiket és berriket s így e bizonyíték is az előbbi értékére száll alá. Stanley harmadik bizonyítéka az Uelle és Aruvimi vidék flórájának azonossága; ez a leggyengébbek egyike; ugyanis a kultivált növényfajok Közép-Afrikában egyik tengertől a másikig azonosok, sőt az Uelle és Kongó vidéke egy és ugyanazon növényföldrajzi területhez tartozik, mint a Fehér Nilus, a Viktoria tava és a Tanganyika tó környéke. Stanley nyelvészeti bizonyítéka hasonlóképp gyenge. Az Aruvimit torkolatánál Bierrennek is nevezik míg az Uelle nevei — Stanley szerint — Lupton, Junker, Miani, Patagos után Berre, Verre, Bere, Vere, Vare, Var, melyek csak szójárási alakok. Stanley ezen utolsó állítása igaz lehet, mert az az öt szó egy gyökből származik, mi azt jelenti: folyóvíz; de ma már bebizonyított tény, hogy a Miani által felfedezett Verre, nem azonos az Uellével, hanem a Potagos Berréjével. Ezek alapján Stanley elméletének bizonyítékaként egyedül az Uelle és Kongó közelsége marad meg, ez pedig vajmi kevés.

3. Uelle-Ukere vagy Uelle-Itimbiri. Dr. Chavanne azt hiszi, hogy az Uelle az Ukere vagy Itimbiri folyónak lehet felső folyása, miután ez van ahhoz legközelebb. Az tény, hogy az Itimbirinek legtávo-

labbi pontja, melyet ismerünk, a Lubi esések, az Uellének általunk ismert legnyugatibb pontjától nem fekszik csak 180 km.-re, sőt az Uellének jelentékeny kanyarodásokat sem kellene tennie, hogy e helyre juthasson, hanem csak délnyugati irányban folynia. Az Ukere a Lubi sellőknél ugyan csak 180 m. széles és 3—4 m. mély, míg az Uelle nyugati részében 300 m. széles és 4—5 m. mély; de az Ukere a Lubi esések alatt 4—800 m.-re kerül ki és ez a vízmennyiség egészen megfelel az Uelleének. Mint látjuk, a jeles bécsi geográfus igen jó alapon indult ki, de figyelmét kikerülte az, hogy ha ő az Uellét az Itimbirivel egyesíti, akkor a Verre csak úgy tartozhatik oda, ha óriási délkeleti irányú kanyarodást tesz, míg a Mbomu-Kuta csatlakozása csaknem elképzelhetlen marad.

4. Az Uelle-Ngala. Mint tudjuk a Ngala (Mangalla) a d. sz. $1^{\circ} 54'$ és k. h. $19^{\circ} 45'$ alatt ömlik a Kongóba. Némelyek arra is gondoltak, hogy a Ngala és Uelle összefüggnek. A Ngalát a k. h. 20° -ig ismerjük és tudjuk, hogy 550 m. széles. Ez elmélet nem oly hibás, mint azt sokan hiszik; a távolság a két folyó közt 5° , s az Uelle kiszélesedése ez 550 km. úton 800 lábról 1700 lábra, habár nem sok, de nem is nagyon kevés, bár Grenfell szerint nem elég arra, hogy az Uelle alsó folyásának tekintessék. Az Uelle a Mangallával azonos lehet, de csakis a Verre és Kuta nélkül. Ha ugyanis ez azonosság áll, akkor az Uelle lassan délnyugat-nyugati irányban folyik, tehát a Verre irányától elhajlik, és akkor a Györgyhegyek helye a Verre és az Uelle közt lesz; de e hegyek nyugaton csaknem a k. h. 21° -ig húzódnak, míg a k. h. $20^{\circ} 25'$ alatt már a Liboko-Ubangira akadunk, ahol az nem kevesebb 600 m. széles és 6 m. mély; pedig ahogy Grenfelltől tudjuk, e folyó északkeletről jő s következőleg egy alig fél foknyi területen két oly széles medernek kell elterülnie a k. h. $20^{\circ} 25'$ és 21° közt, ami csak akkor volna lehetséges, ha az Ubangi éjszokról jönne, amiről mi mit sem tudunk. De meg, ha a Verrét és Kutát a György-hegyektől nyugatra a Ngalába vezetjük, honnan veszi akkor vizét az Ubangi? s e feltevésnél arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az Uelle a Verre és Kuta folyókkal egyesülve, már sokkal nagyobb lenne, mint a Mangalla, s így a három folyó egyesülésének alsó folyását nem is képezheti.

5. Az Uelle-Ubangi. Ez egyike a legkiválóbb elméleteknek, melyet tudományos alapon először Wanters fejtett ki. Ez elmélet

azonban már sokkal régibb eredetű, mert az antverpeni királyi földrajzi társaság irodájának térképein az Uellet Dr. Delgeur évekkel azelőtt a Kongóhoz csatolta azon az úton, melyen az Ubangi folyik. Ez elmélet azonban csak az utolsó években, Grenfell felfedezései által nyerte meg helyes alapját, ki az Ubangit a k. h. 20° 25'-ig kutatta fel. Ez elmélet szerint az Uelle, Kuta és Verre egybe folynak s ez egyesült óriási folyó képezi az Ubangi középfolysát. Ez elmélettel szemben csak a vízmennyiségnek meg nem egyezését lehet felhozni. Tudjuk, hogy az Uelle 260 m. széles és 4—5 m. mély, a Verre szintén van akkora, a Kuta pedig ezeknél határozottan nagyobb, úgy hogy fel kell tennünk, hogy a három folyó egyesülése 4—5 m. mélység mellett legalább is 800 m. széles; e szélesség még a következő 200 km. távolságban is okvetlenül és pedig jelentékenyen növekedik, az Ubangi pedig e 200 km. után csak 600 m. széles. A vízmennyiség szempontjából tehát ezen elmélet sem helyes, bár az apadás és áradás ideje megegyezik.

6. Uelle-Old-Calabar. Igen merész elméletet állított fel E. Heavood. Ő az Old-Calabart vagy Crosst egyesíti az Uellével; az Old-Calabar Kamerun mellett a guineai öbölbe ömlik; e folyónak óriási medenczéje van, legalább Eldgerly hittérítő szerint, ki e folyót látta s rajta elég messze fel is hajózott, s adatai a folyót elég tekintélyesnek tüntették fel arra, hogy egy elméletet alapisanak reá. Egy igen sajtáságos körülmény az, mire Baumann utal először s mi Heavood figyelmét kikerülte, hogy Potagos utleírásából körülbelül azonos eredményre juthatunk akkor, ha azok teljesen megbízhatók. Így p. o. ő azt mondja, hogy a benszültöttektől a Verre partjain azt hallotta, hogy az Uellén Romóig egy gőzhajó (!) jutott volna el fehér emberekkel és ezeket az arabok meggyilkolták volna; miután azonban Potagos igen sok helyütt zavarosan és talán nagyítva is ír, adatai is a gyanusak közé tartoznak. Flegel tudakozódásai az Adamauától délre fekvő vidékekre vonatkozólag az elméletet szintén megerősítik, mert ő is emlit egy igen nagy folyót, mely keletről nyugatra folyik. Az Uelle-Old-Calabar ily módon a h. 20°-án keresztül vonulna, s ez nyílirányban nem kevesebb, mint 2500 km., ennek pedig az útja oly kanyargós lenne, hogy elképzelhetlen először az, hogy egy ily víziút vonuljon egész Afrikán keresztül a Nilustól a Nigerig s másodsor az, hogy egy ily víziút honnan venné táplálékát és végül egy ily óriási folyónak nem felel meg az Old-Calabar nagysága.

7. Uelle-Kej el Abi. A Kej el Abi tavának ismerete a Poncet testvérek régiebb térképeiről származik; helyzete azonban igen bizonytalan, majd mint nagy beltenger, majd mint folyónak tószerű kiszélesedése van feltüntetve s a Kongo és Uelle közt alig van terület, melyre a különböző térképírók e tavat fel nem rajzolták volna. Valamivel biztosabb adataink vannak e tóról azóta, mióta Lupton egy arab katonája Raszai aga e tavat elérte; ennek alapján a tó lételet kétségbe vonni nem lehet. Ravenstein szerint e tavat a k. h. 25° és az é. sz. 3° alá kell helyeznünk, mert ettől éjszakábbra Potagos bizonyára hirt hallott volna a tóról. André és Scobel szerint az Uelle ezen tóba folyik, de e tónak szerintük nincs lefolyása. Az André és Scobel térképe ismereteinek ez elmélet megfelel, de az újabb adatok alapján kellő kritikával készült térképeken ez az elmélet csak részleges lehet, mert az Uelle ugyan folyhatik ezen tóba, de a Verre nem, a Kuta-Mbomu pedig épen nem. — Újabb időben Grenfell a Kej el Abit az Itimbirivel köti össze, de az Uellét nem vezeti a tóba.

8. Az Uelle-Liba-Benué-Ogové. Igen fantasztikus és kevés helyrajzi ismeretről, de még kevesebb kritikai képességről tanuskodó elméletet állított fel Lacroix; szerinte az Uelle a Liba tavába ömlik, melynek két lefolyása van; egyik, a nagyobb, a Benuéba megy, a másik az Ogovéba siet és azonos vagy az Okonoval, vagy az Irindoval. A Liba tavát ma körülbelül a k. h. $18^{\circ}30'$ és é. sz. 5° alá helyezik; de ugyanazon 5° -t valószínűleg az Ubangi is átmetszi, mely az é. sz. $4^{\circ}35'$ -ig máris ismeretes; ha ez áll, akkor az Uelle nem juthat a Liba tavába, minthogy akkor az Uellének az Ubangin keresztül kellene folynia. Hogy az Ubangi átmetszi-e az 5° -t ép oly bizonytalan, mint az, hogy a Liba-tó csakugyan létezik-e. Először is Lacroix azonosnak veszi a Liba tavát a Koei Daboval. Ez két külön tó. A Koei Dabo nem egyéb, mint a Kei d'Abo vagy arabul Kej el Abo, melyet Raszai aga látott 1881—82-ben. D'Escayrac de Lauture szudáni emlékiratában a tavat felemlíti s azt mondja róla, hogy Maszenától délkeletre fekszik 60 napi járó útra; ez az általa Kej el Abinak nevezett tó eredetileg a Liba, mert a mit Raszai elért, az Maszenától délkeletre és legalább is 120 napi járó útra van. Ha igaz az, hogy az Escayrac-féle Kej el Abi, amint neki mondták, a Nilust is és Sárít is táplálja, akkor a tó már ebből következőleg is legalább a h. 6° -tól kelet felé fekszik, s így a Libató a Raszai-féle Kej el Abival egy hosszúsági fok alá jut. A Poncet

testvérek által leírt Birka-Metuaszet azonos a Libával, de mint-hogy ez szerintük a Sárít is, Benuet is táplálja, legalább is 2 sz. fokkal éjszakabbra és 2 h. fokkal nyugatabbra kell helyeznünk az alapúl használt Habenicht-féle helyzettől. Schweinfurth az Uelléről szintén csak azt hallotta, hogy messze nyugaton egy tóba ömlik, valószínű, hogy a közelebb fekvő Raszai-féle Kej el Abi-ról beszéltek neki és nem a legalább is 10 h. fokkal nyugatabbra fekvő Libáról. Mindezt összegezve az Uelle és Kongó közt legalább is a következő négy tóról tudunk.

1. Escayrac-féle Koei Dabo, Maszenától déldélkeletre, 60 napra, azonos a Habenicht-féle Libával.

2. Az Escayrac-féle Koei Dabo, mely a Sáriba és Nilusba viszi vizét, a Raszai-féle Kej el Abi-val egy hosszúsági fok alatt.

3. Raszai-féle Kej el Abi, a melyről Schweinfurth is hallott és végül a

4. Poncet-féle Birka-Metuaszet, mely a Sárít és Benuet táplálja s talán azonosnak vehető a Habenicht Libájával.

Lacroix első hibája az, hogy e négy tavat egynek veszi. pedig világosan kitűnik, hogy itt legalább is kettőről van szó. Térképén is csak egyet rajzol, a Habenicht-féle Libát, a Raszai, féle Kej el Abit pedig nem ismeri. Második hiba, hogy ő szintén azonosnak veszi az Uellét a Verrével, s amit mond, az mind a Verrére vonatkozik, az Uelléről pedig hallgat; nem tudja hogy Potagos, Poncet és Miani az Uellét nem is látták. Ily alaptól kiindulni nem lehet. Az Uellének vett Verre beleömlik egy tóba, melyet négy helyre lehet rajzolni, ez az alapja az ő elméletének, mely ennek megfelelő folytatást ad; a Libából Lacroix a Kongó éjszaki mellékfolyóin keresztül vezet egy ágat a Benuehez éjszakyugatra s egy másikat délkeletre az Ubangi mellékfolyóin keresztül az Ogovéhez. Az elmélet ily gyártása Afrika belsejéről oly képet adna, minő a középkor nem létező tavakkal és folyókkal befirkált térképein látható, s úgy látszik, Lacroix ezen klasszikus és ma már alapjában is tarthatlannak bizonyult szellemhez ragaszkodik.

Láttuk, hogy a felsorolt nyolcz elmélet egyike sem kifogástalan. Eddig észrevétlenül hagytuk, mint maga a geografus világ is elhallgatta ez ideig azon szintén hypothetikus alapot, melyből e nyolcz kiindul, most azonban meg kell jegyeznünk, hogy eddig általánosan azt vették fel, hogy az Uelle, Verre és Kuta-Mbomu összefolyanak. Nem szabad felednünk, hogy ez csak

elmélet, melyet eddig tényleg bebizonyítva nem látunk, s midőn az eddigi nyolczhoz egy új kilenczediket akarunk csatolni, tesszük ezt ezen alapelmélet elfogadása nélkül. Az Uelle-kérdés nem csupán abból áll, hogy az Uelle hová folyik, nekünk, mint-hogy az Uelle, Verre és Kuta-Mbomu egybefolyása bebizonyítva nincs, azt is tudnunk kell, hová folyik a Verre, és hová a Kuta-Mbomu; de ez még mindig első részét képezi az Uelle kérdésnek a második része az, hogy a Kongó északi mellékfolyói a Stanley-Fall-Stationtól az Equatorvilleig honnan veszik többé-kevésbbé bőséges vizüket. Ha mi az Uelle-környék vizeit egyesítjük, s valamennyit egy folyóba vezetjük le, akkor a Kongó többi nagy folyója táplálék nélkül marad, ha ellenben azokat nem egyesítjük, talán más eredményre juthatunk. A mi elméletünk első pontja az, hogy az Uelle, Verre és Kuta-Mbomu nem ömlenek össze s ezt azon alapon állítjuk, hogy az összeömlést európai még nem látta. Az Uelléről tudjuk, hogy folyton nyugatnak, aztán éjszaknyugatnak folyik, ha azt csak a benszülöttek állítják, épp oly kevésbé hihetjük, mint mikor a nyangveiak azt állíták Stanley előtt, hogy a Kongó csak éjszaknak folyik. Hogy e kételyünk alapos, az utolsó hónapban megkaptuk rá a feleletet; Junker az Uellén nyugat felé legmesszebb hatolt s minthogy e pont az é. sz. $3^{\circ} 13' 10''$ alatt fekszik, az Uelléről, be van bizonyítva, hogy azon sokat emlegetett nyugati irány helyett délnyugatnak folyik. Hasonló hitelességűek a Verrére és Mbomura vonatkozó adatok. Potagos, ki az Uellét nem is látta, sőt egy egészen más folyót gondolt annak, nem szólhatott az Uelle egyesüléséről, s Luptonnak, ki maga mind a három folyó-látta, szintén csak a benszülöttek szavaira lehetett építeni állítását. E tekintetben a három folyó egybeömlése mellett egyetlen adat sem szól. A Nilus és Kongó közt négy folyó van, melyek irányát nem ismerjük, a Nepoko, Uelle Verre és Kuta. A Kongóba a Stanley esések és az Equatorville közt három folyó ömlik, melyeknek csak torkolatát ismerjük, másrésről nem tudjuk megmagyarázni a Sári vízbőséget. A mi elméletünk szerint a négy folyót két részre osztjuk, az első hármat, a Nepokot, Uellét és Verrét a Kongó mederhez számítjuk, míg a negyediket, a Kutát a Sári medencéjéhez.

1. A Nepoko vízmennyisége megfelel az Aruviminek, miután az délről elég terjedelmes folyókat kell hogy magába vegyen, minthogy ott nem ismerünk a Kongóba ömlő nagyobb folyót. Továbbá a Nepoko iránya egészen jól megfelel az Aruvimi eddig

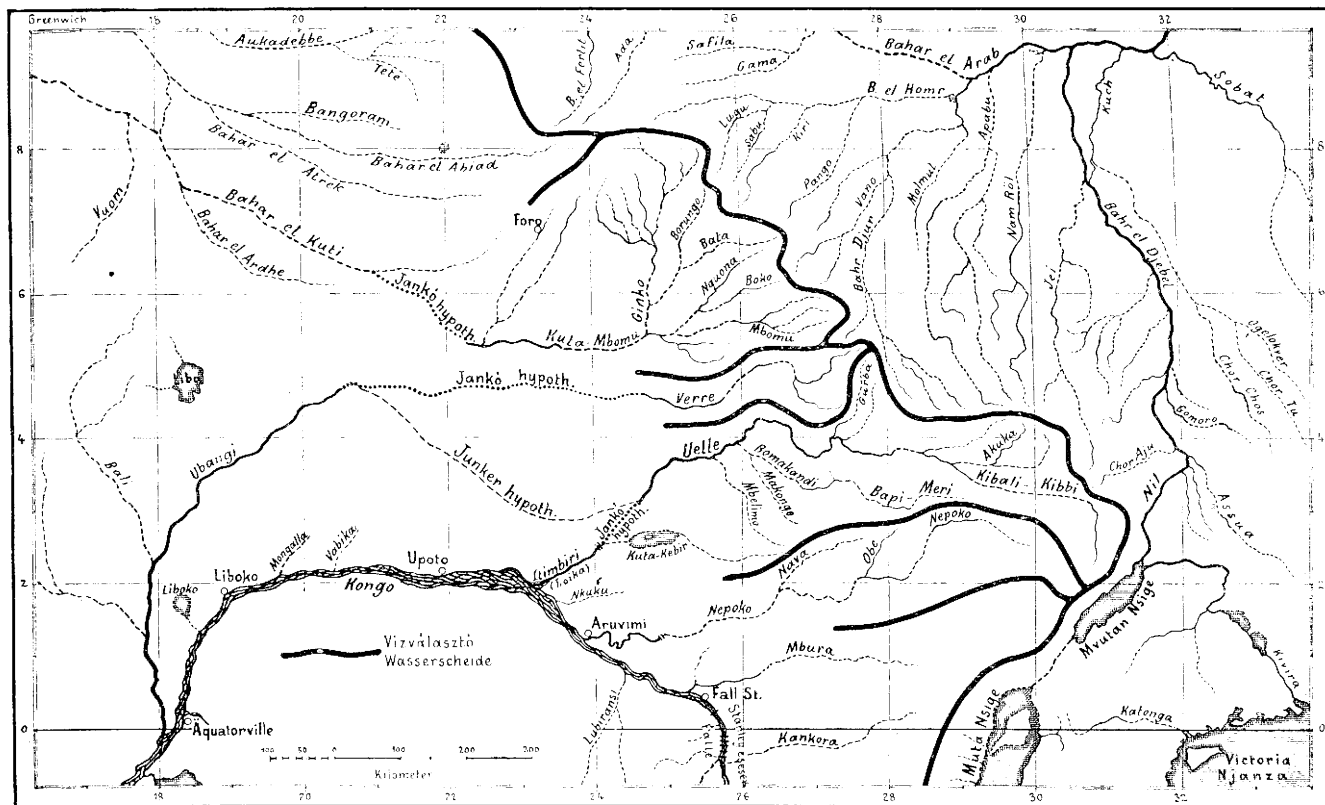
ismert szakaszának, valamint a két folyó ismert szakaszának egymáshoz legközelebb álló két pontja közt a távolság kisebb, mint ha az Aruvimit akár az Uellével, akár a többi két folyóval akarnók egyesíteni; ezekből következtethetjük, hogy a Nepoko azonos az Aruvimival.

2. Az Itimbiri vízmennyisége legjobban megfelel, mint azt a fentebb közlött adatokból láttuk, az Uelle vízmennyiségének a Verre és a Kuta Mbomu nélkül; továbbá az Uelle irányát igen jól kiegészítik az Itimbiri, s nem lehetetlen, hogy az Uelle még a Kej el Abi taván is átfolyik, vagy legalább a tónak lesz levezető csatornája; végül pedig az Itimbiri és Uelle ismert szakaszainak legközelebb fekvő végpontjai közelebb esnek egymáshoz, mint p. o. a Verréé vagy Kutáé az Itimbirihez, s ezek alapján azt hisszük az Uelle az Itimbiri felső folyását képezi.

3. Egy kis rendzavarással most a Verre helyett a Kuta-Mbomura térünk át. A Mbomu folyó Kuta nevét már Lupton tudakozódásai alapján ismerjük; de ugyanily nevű folyót ugyanazon helyről Nachtigal derék szolgálja is feljegyzett, azon hozzátevésével, hogy az a Sáriba ömlik. Másrésről a Mbomu-Kuta medenczéje legnagyobb a négy folyó közül, s a vízmennyiség tekintetéből a Sárinak van leginkább szüksége ily nagyobb mennyiségű vízre, ha torkolatának vízbőségét megakarjuk érteni. Ez ellen a víz apadása és áradása sem hozható fel, minthogy az arra vonatkozó adatok csak az Uellére érvényesek. A Kuta továbbá a Nachtigal-féle Bahar el Kutihoz sokkal közelebb fekszik, mint akár az Aruvimihez, akár az Itimbirihez, s akár végül az Ubangihoz, s így nem lehetetlen, hogy a Mbomu Kuta a Sári medenczéjéhez tartozik.

4. Ezeken kívül már csak a Verrével kell végeznünk. Ez más-hova, mint az Ubangihoz már az előbbi feltételek alapján sem tartozhatik; ha egyenesen nyugatra folyik, az Ubangi egyenes folytatását képezi neki; s bár az Ubangi ismert szakaszának legtávolabb fekvő pontja mai ismereteink alapján a négy folyó közül talán a Kutához esik legközelebb, de több okot látunk arra, hogy az Ubangihoz számítsuk. Másrésről pedig a Verre vízmennyisége, valamint ezenkívül áradása és apálya is megfelel az Ubangi változásainak, s így mi hajlandók vagyunk hinni, hogy a Verre az Ubangi felső folyása.

Ez azon új elmélet, amely szerint mi az Uelle-kérdést szelintünk legkevesebb ellenvetéssel megoldhatónak találjuk; lehet-

Az Uelle medenczéje.

séges, hogy egykor ép oly hibásnak fog behizonyulni mint a többi, de jelen ismereteink mellett a legvalóbbszinű. Ha az elmélet valóban bizonyul, akkor a Kongó és Nilus közti víz-választó a Kuta és Verre közt fog elvonulni; talán különösnek tűnik fel, hogy két nagy folyó egymáshoz közel eredve oly sokáig kövessen egy irányt, s aztán váljanak el egymástól. Ez különös, de nem lehetetlen és nem páratlan; maga a Kongó medenczéje nyújt rá még egy példát. Ismerjük a Kaszáj és Lumegy-i felső folyását; ezek egymáshoz szintén közel erednek, s mindkettő keletnek folyik, aztán ott, ahol esős évszakban ily választó egyáltalában nincs is, a Dilolo tava környékén, a két folyó egymástól elfordul, a Kaszáj a Kongóba, a Lumegy-i a Zambeziha folyik, hogy azokból a mindent elnyelő tengerbe jussanak. . . .

S végül legyen szabad még a Stanley utolsó expeditiójára néhány megjegyzést tennünk. Ez expedíció tudományos célja az Uelle probléma megoldása. Az itt elmondottakból kitűnhetik, hogy e megoldás csak részleges lehet. Stanley-nek talán sikerül megállapítani az Uelle, esetleg a Nepoko folyását, de eredeti célja, Emin pasa felmentése nem engedi, hogy a Verrét és Kutát is behatóan átvizsgálja, s így az Uelle-probléma még mindig további kutatásokat és áldozatokat fog kívánni!

IFJ. JANKÓ JÁNOS.

KÖNYVÉSZET.

Rudolf Bergner: Rumänien. Eine Darstellung des Landes und der Leute. — Breslau. 1887. 8°

A Balkán-félsziget mindig különös érdeklődést keltett maga iránt a művelt nyugaton. Európa politikai viszonyaiban oly fontos szerepet játszott — különösen a jelen században, — hogy az általános érdeklődésnek alapja igen mélyreható volt. Mert eltekintve azon varázsszerű vonzerőtől, melyet Nyugat-Európa lakóira a Kelet mindig gyakorolt, és a Kelet épen a Balkán-félszigettel kezdődik: különösen a keleti kérdés volt az, mely az utóbbi időkben folyton mutatkozott fekete pontok alakjában a politikai láthatáron. Igen természetes tehát, hogy a politikai irodalomban gazdagon van képviselve a keleti kérdés. A miként azonban csak az újabb időkben lett általánosan elismerve, hogy a politikai viszonyok helyes felfogására multhatlanul szükséges az

illető országok földrajzi megismerése úgy természeti, mint ethnographiai szempontból: a Balkán-félsziget földrajzi viszonyai is csak a legutóbbi időkben lettek tanulmányozva és ismertetve. Ami-Boué, Lejean, Kanitz és mások behatóan foglalkoztak a Balkán-államok földrajzával és ethnographiájával s mindaz, a mit ezen oly érdekes vidékekről tudunk, az fáradozásuk eredménye. A míg azonban Törökország, Szerbia, Bulgária, és újabban Bosznia-Hercegovina alaposan lettek leírva, addig Romániáról csak néhány felületes ismertetést kaptunk, mely sehogy sem elégitette ki a kíváncsikat. E hiány fedezését kíséri meg szerző fentt jelzett művében — s nem is sikertelenül, mert ha tudományos tekintetben újat nem is tartalmaz könyve, de a rumun viszonyok jelen állapotát úgy társadalmi, mint politikai és közgazdasági tekintetben igen jól megismerteti, és nem egy téves nézetét igazít helyre. Ennélfogva érdemes lesz a művel kissé közelebbről is megismerkedni, annál is inkább, mert mint szomszédos ország közelebből érdekelheti a magyar közönséget Románia.

A mű két részre oszlik. Az első részben (Eine Reise durch das Land) úti élményeit beszéli el szerző, leírva egyúttal az átutazott vidékek és helységek általános helyrajzi, tájképi, társadalmi és ethnographiai viszonyait. — Brassóból indult útjára s Predaal-nál lépett rumun területre. Legelőbb a nagy hírnévre emelkedett Sinaia-ba vezeti az olvasót, hol az egykori zárda, jelenleg királyi kastély Pelsesu emelkedik fölséges vidék közepette. Sinaian túl délre egyhangúbbá válik a tájék. A Kárpátokból kiinduló mellékágak nagyon eltörpülnek, s mihamar egészen elsimul a felszín, alkotva az aldunai medencze síkságát. Miután pár lapon bemutatja a slanicu-i sóbányát, Ploesci-n át Bucuresci-be vezet, az örömök városába, mely szerinte Európa legsajátosabb, de egyszersmind legkellemesebb fővárosai közé tartozik. Hosszasan — s hozzá tehetjük — szellemesen írja le a várost, a jellemző típusokat, a társadalmi életet stb., s általában csak dicséretre méltót talál, kivéve a magasabb osztályok életmódját, mi teljesen párisi és pétervári divatot követve, igen sok megróvándót mutat fel.

A 2. fejezetben Moldovát mutatja be. Bucuresci-ből Ploesci-be viszen vissza a vasút, s itten tér el kelet felé a Moldvába vezető út. Első nagyobb állomás Bacau, telve zsidóval, a miért is Uj-Jeruzsálemnek nevezi szerzőnk. Piszkos, rendetlen város, hol egyedül a vidéki parasztnők nemzeti öltözte lepte meg kelle-

mesen. E nők azonban nem rumunok, hanem csángó-magyarok kik a Sereth-völgyének közeleső falvaiból valók. (A csángókat szerző szerint állítólag Stephanu a nagy telepíté ide!) — Romanu-tól nem messze fekszenek Dulcesci és Miclauseni, mindkettő a híres Stourdza-család birtoka. Romanunál kezdődik a Lemberg-Czernovitz-Jassy-i vasút, melyen Jasi-ba juthatni. Moldova fővárosa első pillanatra kedvezőbben hat mint Bucuresci. A város magaslaton fekszik és emlékeztet Belgrádra. Azonban mint minden moldovai város, ez is el van árasztva a zsidók által, kik a lakosság 60%-át alkotják. Ez nem válik előnyére a városnak, s nagyobb része annyira piszkos, ronda, hogy az első pillanatban felköltött kellemes benyomás mihamar eltűnik. Mindazonáltal találhatni szép helyeket is a városban. A város társadalmi élete sem igen vonzó, mert a zsidók mindent elárasztanak visszataszító szokásaikkal és életmódjukkal. Érdekes megemlíteni, hogy itt egy zsidó-színház van, melyben a zsidó-életből vett darabokat adnak elő tiszta zsidó-jargonban. Jasi-nál kezdődik a stepp-vidék, mely déli Oroszországból ide is benyomul. Unalmas pusztaság, melyen mi sem bilincseli le a tévedező tekintetet. Csak néha-néha látni egy-egy kukoricza vetést vagy silány dohány-ültetvényt, s közbe egy-egy félig elsülyedt kunyhót. Egy szárnyvonal elviszen Botosani-ba, Moldova második nagyságú városába, mely egyébiránt szintén hemzseg a zsidótól.

Suczava-nál osztrák területre ment át utazónk, Dornawatra-ba szándékozván menni. Felemlítésre méltó itt, hogy a Suczava-ról Dornawatra-ba vezető utat az osztrák kormány bérbe adja évi 80,000 frtért, s így ezen útrészlet az egyedüli, mely az államnak tiszta jövedelmet hoz be. Az út bevezet a Kárpátok tömkelegébe, óriási erdőségeket szel át, s nagyrészt a Moldava völgyén megy fölfelé, számos helységet érintve, melyeket rumunok és németek laknak tisztán vagy vegyesen. A német lakosságot zípsereknek mondja szerző, talán mert a Szepességből telepedtek ide? — Közelebbi adatot erre nézve nem hoz fel. Dornawatra fürdőhely vastartalmú forrásokkal. Daczára a jelentékeny vastartalomnak nem igen látogatott hely. Innen az Aranyos-Besztercze völgyébe menve át, ismét moldovai területen tutajon ment le az Aranyos-Besztercze regényes völgyén végig. Három napi tutajozás után ért Piatra-ba, honnan szárnyvonal vezet Bacau-ba. E helyett azonban Neamtu-ba ment bérkocsin, hol barát- és apácza-zárdák vannak.

Galati 184 klm. távolságra fekszik a Duna torkolatától, azonban itt is felkereshetik a tengeri hajók. Egykoron rumun Hamburg szerepét játszotta, jelenleg azonban nagyon csökkent jelentősége. Pedig fekvése és topographiai helyzete igen kedvező. Bukásának többféle oka van, melyeket itt nem sorolhatunk fel, csupán azt említjük meg, hogy a rumun kormány oda törekedik, miszerint a város visszanyerje régi jelentőségét. Galatinak vetélytársa a 15 klm.-rel odább fekvő Brăila, mely jelenleg túlsúlyban van az előbbi felett. E két város a legjelentékenyebb kereskedelmi tekintetben az egész országban. Brăila közelében terül el a sós vizű Lacu săratu, hol egy nyomorúságos fürdő van, pedig meglehetősen látogatják.

Galati-ból hajón ment le a Dunán. Balról kietlen rónaságok terülnek el, az orosz stepp-vidék e részen egészen a Dunáig nyomul elő, sőt a deltánál át is csap azon. A jobb oldalon magasabb a partvidék; itt Dobrogea (Dobrudsza) hegyei impozáns látványt nyújtanak, habár magukban véve nem nagyon magasak. E hegyek nem közvetlenül a parton, hanem attól jókora távolságban emelkednek fel. Az alacsony mederben folyó Duna szélesen terül el, kiterjedt mocsarakat és nádasokat alkotva. A Szulina-csatornán halad a hajó. A deltát átszelő csatorna jól van szabályozva; e tekintetben a nemzetközi Duna-bizottságé az érdem. — A Fekete-tengerre kiérve, Constanta-ba vette útját a hajó, azelőtt Köstendse, mely város leginkább megtartá török jellegét. Ujabban mint tengeri fürdő tett hírnévre szert, s évenként m. e. 2000 fürdővendég látogatja, csaknem kizárólag Romániából. Constanta-ból a Dobrogean át vette útját szerzőnk, egy alig művelt, elhagyatott és nyomasztó stepp-vidéken át, a hol néhány német telepítvénynyel volt alkalma megismerni; a legkietlenebb részeken pedig a tatárokkal, kiknek száma folyton apad, mert nem lévén inyökre a rumun-uralom, kivándorolnak. Ugyancsak a Dobrogea gyepesebb vidékein ráakadt az erdélyi mokányokra, kik — miként tudjuk — nagy juhnyájakkal fel szokták keresni a romániai és dobrogea-i legelőket. Cernavodánál érte el ismét a Dunát, s innen Giurgiu-n át Bucurescibe ment. Giurgiu emelkedőben levő város, mely a főváros kikötőjének tekinthető. Szemben vele fekszik a bulgár parton Ruscsuk, melyet szintén meglátogatott.

Most nyugat felé indul ki Bucuresciből s 3 óra alatt elviszi a vasút Pitești-be, hol leginkább az nyeri meg tetszését, hogy

igen kevés zsidó van. Pitești-ből postakocsival megy fel a Kárpátok közé Câmpulunguba, mely egyike Románia legnyájasabb vidéki városainak, a miért is újabbán a rumun előkelőség nyaralóhelye lett. Nem messze tőle fekszik felséges vidék közepette egy debrőben Rucăr, szintén nyaralóhely, télen azonban egészen el van zárva a világtól. Pitești-től éjszaknyugatra m. e. 40 klm.-nyire fekszik Curtea de Argeș, 1290-től 1445-ig az oláhországi hercegek (?) székhelye. Jelenleg földszét, s talán egyedüli nevezetességét a negyed óránira emelkedő székesegyház képezi. Ez valószínűen 1517—1527 között épült Neagoe vajda alatt, bizonyos Manoli nevű építész tervei szerint. Története azonban mondaszerű s bizonytalan. Az ország legszebb s legtisztább byzanci stílusú épülete, melyet az utóbbi években országos költségen állítottak helyre. — Az Olt mellett fekvő Dragăsaniban szüretelt utazónk; ez egyike az ország leghíresebb bortermelő helyeinek. Odább felkereste Craiova-t, Kis-Oláhország fővárosát. Közelében van Bucovina az ország legnagyobb fogházával. Végül elmegy Turnu-Severinuba, e jelentékeny határvárosba, s innen a Dunán le hajóval Giurgiuba, majd Bucurescibe megy telelni. A 6-ik fejezetet egészen Bucurescinek szenteli, leírva részletesen a várost és társadalmi életét, a mire azonban itt nem terjeszkedhetünk ki.

Néhány megjegyzést kell még ezen első részre vonatkozólag tennünk, előre hocsátva azon, bizonyára ismeretes körülményt, hogy jelen mű szerzője Erdélyről és a Máramarosról terjedelmes könyveket írt utazásai alapján. Nem helyes ugyan valamely szerző oly művének bírálatánál, melyik egészen más terrenumon mozog, előbbi műveit s illetőleg az azokban nyilvánított bizonyos nézeteit különösen tekintetbe venni, s ha ezt itt részben mégis megteszszük, arra két okunk van. Először is szerző hazánknak épen azon részeit utazta be és írta le, melyeken a rumunság lakik, és pedig többnyire túlnyomó számban. Másodszor pedig jelen művében többször hasonlítja össze a romániai viszonyokat a magyarországiakkal. E két körülmény tehát feljogosít, hogy tekintetbe vegyük előbbi műveiből nyilván látható előítéletét — hogy ne mondjuk rosszakaratát — a magyarsággal szemben, a mit jelen művében azzal erősít meg, hogy csak olyan alkalommal hasonlítja mihozzánk a rumunt, a mikor — szerinte — az utóbbi mutat fel kedvezőbb tüneteket. Hát hiszen a társadalmi viszonyok leírásánál igen tanulságos és czélszerű az ilyen összehasonlítás, mert

az ismerthez viszonyítva az ismeretlent sokkal rövidebben és világosabban tüntethetni fel a fokozatot; de ha ezen eszközhöz folyamodunk, ügyelni kell ám a méltányosságra is. Ha pl. szerző egy-némely dolgot meg akar dicsérni és ezt azzal teszi nyomatékossá, hogy elmondja miként e részben Magyarország sokkal hátrább áll (így az igazságszolgáltatásról felhozott máramarosi történet, p. 78.), vagy pedig ugyanezzel menti a romániai állapotok hátramaradását, akkor joggal megkívánhatjuk, hogy viszont azon dolgoknál is hivatkozzék a magyarországi állapotokra, a melyeknél emitt van a dicséretnek helye. Mert így az olyan olvasó, ki nem ismeri a magyar viszonyokat (s ilyen Németországban nem ritkaság), és a kinek feltűnhetik a gyakori hivatkozás Magyarországra, azt hiheti esetleg, hogy Magyarország minden tekintetben hátrább áll Romániánál. Avagy így van meggyőződve Bergner úr is?

Mindezt azért emeltük különösen ki, mert szerző kirívó előszeretettel hasonlítgat össze minket Romániával, míg más hasonlítást alig egyet-kettőt teszen csak úgy futtában. És még hozzá a hasonlítás legtöbbször nem igazságos. Ha a bukaresti bérkocsisok lovait dicsérve megemlíti, hogy azok sokkal szebbek és jobbak, mint a minőket Budapesten láthatni, azért még nincs igaza, ha azt mondja, hogy: »Magyarországot mindenképen dicsérik és a szép lovak országának mondják. Mindezt jogtalanul. A magyar parasztnál csak hitvány gebéket találni, ijesztően kiálló bordákkal és csak a gazdagok lovai tesznek kivételt.» Aligha látta szerző az alföldi parasztok lovait, ha így nyilatkozik, amivel még jóhiszeműségét is kétségesse teszi, nemcsak alaposágát. Különben is e nyilatkozatát hogyan egyeztetni össze azon állításával, hogy a román hadsereg igen gyenge lóállományyal van ellátva. Az annyit emlegetett magyar chauvinizmusról nem is szólunk; czélszerűbb nekünk magyaroknak efelett napirendre térni.

A második részben (Rumänien in wissenschaftlicher Darstellung) az ország tudományos leírását kísérli meg. A természeti viszonyokat csak röviden vázolja, s e részben semmi újat nem nyújt. — Részletesebben ismerteti az ország történelmét, amelylyel itt nem foglalkozunk. Azután a politikai és közművelődési állapotokat mutatja be, s e részből néhány általános érdekű adatot röviden felsorolunk.

Az 129,947 □ km. nagyságú Románia közigazgatási tekintetben 32 kerületre, s ezek összesen 163 járásra vannak fel-

osztva. 72 város és 2998 falu van az országban. A lakosság k. b. $5\frac{1}{2}$ millió; erre nézve azonban biztos adat nincsen, mert az 1885-iki népszámlálás eredményét (4.650,123) maguk a rumun illetékes körök sem tartják a valóságnak megfelelőnek, annál is inkább, mert tudva van, hogy az összeírás felületesen történt. Nemzetiség szerint van $4\frac{1}{2}$ millió rumun, 300,000 zsidó, 200,000 cigány, 100,000 bulgár, 50,000 magyar, 50,000 német, 15,000 görög és ugyanannyi örmény, a többi orosz, török, tatár, olasz és francia. Összesen körülbelül 9 millió rumun van szerző szerint Európában, és pedig Romániában $4\frac{1}{2}$ millió, Besszarábiában $\frac{1}{2}$, Erdélyben $1\frac{1}{4}$, Bukovinában $\frac{1}{5}$, Magyarországon $1\frac{2}{5}$, Bulgáriában és Szerbiában $\frac{1}{4}$, Macedoniában és Thesszaliában $\frac{1}{2}$ és Ausztriában $\frac{1}{4}$ millió. — A rumun néppel hosszasan foglalkozik, de semmi újat nem mond, különben is az ethnographia nem erős oldala szerzőnek, ki a vásárokat tartja különösen alkalmas helyeknek ethnographiai tanulmányokra; népviseletet tanulmányozhat ott, igaz, de egyebet nem sokat.

A közgazdasági viszonyok sok hiányt mutatnak fel. A föld megművelése igen kezdetleges, a gazdálkodás minden terv nélkül történik, s hogy ennek dacára az európai piacokon a romániai gabona (főként kukoricza) mégis nagy szerepet játszik, az főleg a gyér népességnek tudható be, mert a belfogyasztás nem szükségli az egész termelést. A kivitelen azonban jóformán csak a nagybirtokosok szerepelnek, mert az agrár-viszonyok következtében a paraszt igen gyakran parlagon héverteti földjét s az uraságtól bérbevettet műveli. Főként az erdők hiánya a paraszt-ság kezében az oka ennek, mert a nélkülözhetlen fát vennie kell az uraságtól. Ennek következtében a föld népe nagyon szegény és kimerült, amihez a rengeteg bőjt is hozzájárul. Nem lévén meg a kellő táplálkozás, természetes, hogy a testi erő csekélyebb, és ez is akadályozza a föld kellő megművelését. Ennélfogva szerző — és igen helyesen — már közgazdasági okoknál fogva is a sok bőjt felhagyását sürgeti. — Az állattenyésztés nagyon hanyatlott az utóbbi időkben, s különösen a legutóbbi vámháboru sokat ártott e részben. 1886-ban valóságos potom-áron is alig kelt el a marha. — A bányászat mondhatni semmi, csupán a sóbányászat érdemel említést. Négy helyt ássák a sót, u. m.: Doftana, Slanicu, Targu-Ocna és Salinele-Mare-ban. Az évi eredmény 70—86 millió kg. közt váltakozik, és kivitelen is van belőle, nagyobbára Oroszországba, Szerbiába és Bulgáriába. —

Az erdőgazdaság szintén gyarló lábon áll, mert míg az utak és folyamok mentén valóságosan pusztítják az erdőket, addig a félreeső vidékeken érintetlen őserdők vannak. Nagy ideje, törvényileg gondoskodni az erdőségekről, mert ilyen gazdálkodás mellett nemsokára csak bevételre szorul az ország, sőt már is a fa- és faárú bevétele évi 15 millióval szerepel! A sok őserdő gazdag vadállományt tart el, s Románia Európa legjobb vadászterületeit mutatja fel. — Az ipar igen kezdetleges, de újabban örvendetes haladás észlelhető. Annál élénkebb a kereskedelem, habár ez többnyire angolok, francziák, görögök, zsidók és örmények kezében van. Régebben a Fekete-tenger felé gravitált a kereskedelem s a fontosabb összeköttetés csak Anglia és Franciaországgal volt meg. Újabban, főleg a Dunagőzhajózási társulat megalakulása óta a szárazföldi kereskedelem is kifejlődött, [amihez a rumun vasutak nagy mérvben hozzájárultak. Az első vasút 1869. nov. 1-én nyílt meg Bucuresci és Giurgiu között, s jelenleg több mint 2000 km. hosszúságban hálózza be az országot. A vasutak nagyobb része az állam tulajdonát képezi, mindössze csak 224.07 km. van magánkézben. Az összes kereskedelmi forgalom volt 1885-ben:

bevitel 268,539,150 lei

kivitel 247,968,201 »

mely összegekből Ausztria-Magyarországra esett:

bevitel 120,683,924

kivitel 83,783,118.

E második része a könyvnek sok kívánni valót hagy fenn ha szorosan tudományos szempontból bírálók azt; azonban a nagy közönség számára kielégítőnek mondható. Az egész mű különben könnyed modorban és élvezhetően van írva, s mint ilyent ajánlhatjuk mindazoknak, kik Románia iránt érdeklődnek. A könyvben néhány sikerült kép van, melyek épületeket és népviseleteket ábrázolnak, továbbá Románia térképe van hozzá csatolva. *T. L.*

P. de Tchihatchef: Klein-Asien. — Leipzig — Prag. 1887. 80. (Das Wissen der Gegenwart. LXIV. Bd.)

»Félreeső vagy kevésbé hozzáférhető vidékekről való tudomásunk épen oly módon jelentkezik, mint a népek szellemi műveltségének fokozatos fejlődése. Miként ebben az irodalmi termékek a természettudományiakat mellőzik, és a költő, történettudós, sőt maguk a bölcselők is kiszolgáltatták részüket a népnevelésnek, mielőtt még be lett volna az fejezve a természethúvár által,

úgy alkotják hosszú időn át a szépzétszeti, archeologiai és ethnologiai tanulmányok az egyedüli ismereteket, melyeket bizonyos országokról birunk, melyeknek történelmi emlékei már minden tekintetben át lettek vizsgálva, a nélkül, hogy a legkisebb fogalmunk lenne a talajról, mely azokat hordozza, és az égről, mely följük borúl.«

Ezen sokat mondó szavakkal vezeti be a tudós szerző Kis-Ázsiáról irt s e sorok élén jelzett kis művét, melyet ez alkalommal ajánlunk olvasóink figyelmébe.

Alig olvastunk e kis műnél jobban megírottat és tárgyánál fogva érdekesebbet — s e két tulajdonsága minden különös dicséretet feleslegessé tesz.

Kis-Ázsia természeti viszonyainak megismertetésében, illetve kikutatásában elévülhetlen érdemei vannak Tchihatchefnek, sőt joggal mondhatjuk, a mit e tekintetben Kis-Ázsiáról tudunk, azt T.-nek köszönhetjük, vagy legalább az ő nyomdokain való továbbkutatásnak, a mely utóbbi mindedig — sajnos — igen kis mérvben történt. Az oroszánrészt tagadhatatlanul szerzőé, és az alapvető munkálatai mindig is alapját fogják képezni úgy a további kutatásoknak, mint a Kis-Ázsiáról való ismereteink összegének.

Azon hosszú évekre térjedő kutatások eredményét szerző már régebben feldolgozva közrebocsátotta, s így a tulajdonképeni forrás-munka (*Geogr. phys. comparée de l'Asie Mineure, és Bosphore et Constantinople*) már régebben a tudományos világ kezében volt. Igen szerencsés gondolat volt azonban szerzőtől a nagy művében felhalmozott és részletesen feldolgozott adatok alapján jelen művét készíteni el, mely a nagy közönség által is könnyen felfogható modorban nyújt áttekintést ezen félsziget természeti viszonyairól, s úgy kellő alapot nyújt a nagy közönséget talán jobban érdeklő történelmi és archeologiai olvasmányokhoz. A közvetlen szemlélet és helyszínen való tanulmányozás lehetővé tette szerzőnek, hogy egyszerű compendium helyett önálló munkát végezzen, s azon közvetlenség, önállóság és tárgyilagosság, mely művét áthatja, oly élvezetessé teszi azt, hogy a legnagyobb érdeklődéssel kísérjük leírásait. Továbbá azon körülmény, hogy túlnyomóan a saját kutatásainak eredményét adja elő — bár a legújabb kutatásokat is tekintetbe veszi, a mi ugyan nagyon kevés, — még nagyobb művei mellett is annyi önállóságot ad művének, hogy valódi forrásmunkának tekinthető.

A művet néhány sikerült kép diszíti, nagyobbára városok tájképei; a többek közt adja Kutaya látképét is, a háttérben azon várral, melyben Kossuth tartózkodott. Szerző ugyanazon időben járt a városban, de a török kormány nem engedte, hogy meglátogassa. *T. L.*

»**Ugro-Russzkija Národnyja Pjeszni**« azaz »magyar-orosz népdalok.« Gyűjtötte De-Vollan A. G., kiadta a csász. orosz földrajzi társulat. Szentpétervár 1885.

Népdalgyűjteményről, mint olyanról, bővebb ismertetést írni nem a Közlemények feladata, de ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó gyűjteményhez ethnographiai előszó és térkép van csatolva, legottan módosul nézetünk, s a gyűjteményről ismertetőleg, még inkább helyreigazítólag kell szólnunk.

Oroszba ojtott francia a gyűjtő, ki a magyar felvidéken pár hétig időzván, a látottnak jó részét félremagyarázta, egy részébe pedig szándékosan tendenciát kevert. A görög egyesült katolikusokat, tudtukon kívül, megteszi görög-keletieknek azaz nem egyesülteknek (11. lap), kik — szerinte — szigorúan ragaszkodnak az orthodoxiához, és jaj annak a papnak, a ki valami újítást akarna behozni a görög-keleti szertartásba. A mit a tótok és ruténok politikai érzületéről általában elmond, bíz' azt meg nem köszöni neki se az egyik, se a másik nép. »A magyarországi ruténok és tótok közt, így hangzik De Vollen ítélete, a néptömegek nem rokonszenvezhettek az 1848. évi magyar felkeléssel, mely a többi népek leigázását vontá volna maga után. Az oroszok magyarországi hadjárata a leigázott tömegek szemében a gondviselés szerepét játszotta. . . . A Magyarországon megjelent orosz katonaságnak nem kevés érdeme van abban, hogy a néptömegekben a szláv eszmét és szabadságot felfrissítette; a haldokló népek látták, hogy a felébredés órája ütött. Azóta az orosz (rutén) azt danolgatja, hogy ne félj te rutén semmi bajtól, megsegít az orosz Isten!« (161.162 lap.)

Hogy kaputos emberek közt akad olyan több is, kinek nézetei a De-Vollantól formulázottakkal megegyezhetnek, vitatni nem fogom, de közvetetlen tapasztalatból tudom, — öreg emberektől hallottam, — hogy bizony a rutén nép nem nagyon lelkesedett a muszkákért. Különben, hogy mennyire valótlan és szemfényvesztő ironak ezen állítása, kiviláglik legott, ha az ungvári görög-katolikus papnövendékekre hivatkozom, kik közül a szabadságharczot nem egy végig küzdötte, olyik épen Damjanich

hires vörössipkásai közt, s a semináriumban maradottak közül is nem egy akkor szaladt el, mikor hallotta, hogy Cservenyicza környékén (Ungvártól félórányira eső hegyvidék) muszkák szállingkóznak. Nem a »szláv eszme« tüzelte ezeket, hanem a »Riadj, magyar, riadj!« című költemény, melyet maguk közt szavaltak — úgy tudom, szerzője ma is él és mint esperes-lelkész, köztiszteletnek örvend — és épen e miatt félték, hogy a muszka besorozza őket muszka katonának.

De nem időzöm e pontnál tovább, mert nem czélom a szerzővel politikai vitába bocsátkozni; csupán azt jegyzem meg, hogy De-Vollan úr a milyen szerencsétlen mint politikus, olyan szerencsétlen mint philologus és geographus is. Mint philologusról elmondtam nézetemet másutt*), de mint geographussal e helyütt lehetetlen nem foglalkoznom. Ő a ruténeket így osztja fel: a verchovinecek a hegyeket és hegytetőket lakják, a dolinyánok a völgyekben élnek, aztán következnek a krajnyánok és szepesiek. Laknak pedig ezek a ruténok, kiknek számuk — szerinte — 500.000, holott a statisztika csak 342 ezerről tud, a többi közt olyan nevű megyékben mint a »marmarusszkij« (azaz: Máramaros), »uzsokszkij« (azaz: Ung, mintha az a megye Uzsok nevű falutól vette volna nevét!) »szabolyszkij« (ez Szabolcsot jelentené, de mert a tótokkal kevert rutének a szabómesterembert »szabol«-nak mondják, nyilván azt véli De-Vollan, hogy Szaboles a szabol-tól ered), továbbá »zemlyanszkij« (Zemplén) és végre »abajuvarszkij«.

A magyar helynevek elferdítése kedvelt foglalkozása De-Vollannak. Ha a magyarban az Arthur keresztnevet az ártérből akarónok kimagyarázi, hát az kézzel fogható badarság volna; ilyet követ el De-Vollan, midőn S.-A.-Ujhelyt »Uhely«-nek írja, csak azért, mert az »uhely« szó a ruténban »szenet« jelent. A sáros-megyei Makoviczának származtatásáért nem sok hálát fognak rebegni a makóiak. Tudvalevő, hogy Zboró közelében van a makoviczai uradalom; ezen az uradalmon hajdanában vár is volt, mely most romban hever. Az egyik rutén népdalban el van mondva, hogy mikor a makoviczai várat építették, még a szegény özvegyasszonyt is munkára kergették. Tudvalevő továbbá, hogy Makó városa a nagy alföldön van. E kettőt tudva, De-Vollan

* Lásd: »Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn«. Szerkeszti Herrmann Antal. 1. füzet.

kapja magát és a Makovicza szót magyarázván, Holovackijra hivatkozva, ezt mondja: «Makó, cseh-szlávul Makov, magyarul Makó, németül Mako, Csanádmegye fővárosa, 25595 lakossal. Makovicza vagy makoviczai tartomány valamikor Korjatovics Tódor lithván-orosz herczeg herczegsége volt és még a XVIII. században is mint külön herczegség szerepelt.» (117. lap.) Csak azt szeretném tudni, hogy mikor a makoviczai várat építették, mit keresett ott a «makói» asszony! s mi köze volt ehhez Makó városának! Különben ez a pár adat csak azt bizonyítja, hogy az oroszok sem sokat tudnak a szomszéd országok geografiájáról; joggal mondhatom ezt, mert e népdalgyűjtemény összeállításában, rendezésében és magyarázásában tevékeny részt vett az orosz földrajzi társulat titkára, Isztomin is.

A czim ellen komolyan tiltakozunk. Magyarországon nem ismerünk semmiféle »Ugorszkaja Ruszj«-t, lévén a »Ruszj« mindazon földeknek gyűjtő neve, melyen oroszok laktak vagy laknak, és melyeknek előbb-utóbb Oroszország szükségképi kiegészítő részének kell lenniök. Ezt a nevet azért találták ki, hogy az oroszokat állandóan figyelmeztessék, hogy Magyarországon is van »orosz«, tehát olyan föld, melyet meg kell hódítani. Midőn egyesek azt állítják, hogy csak olyan ártatlan értelme van ennek a szónak, akár a »székelyföld« elnevezésnek, feledik, hogy minő viszony van a székelyföld és a magyar föld közt általában, lévén az előbbi az utóbbinak alkotórésze. Furcsa egy ártatlan »orosz-föld« az, mely De-Vollan szerint »Máramaros, Ugocsa, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Ung, Zemplén, Sáros, Abauj, Szepes, Borsod és Gömör« vármegyékre szorítkozik.

A gyűjteményhez ethnographiai térkép is van mellékelve, melyet De-Vollan már 1878-ban felhasznált egy politikai röpirathoz, amelyben Magyarországon szerzett tapasztalatait értékesítette. Ezen a térképen sok a szláv és román, de kevés a magyar. Hogy a magyar nevek el vannak ferdítve, önként értetődik. Csodálatos, hogy Makó városát elhagyta a térképről. Erről a gyűjteményről is elmondhatni, amit a sok szakácsról, mikor a főzésre kerül a sor; a sok összeállító is elvetette a sulykot. Cs. L.

Erdgeschichte von Dr. Melchior Neumayr II. Band. Beschreibende Geologie, mit 581. Abbildungen im Text, 12 Aquarelltafeln und 2 Karten von Th. Alphons, E. Heyn, O. Peters, A. Poschinger, E. v. Ransonnet, A. Swoboda u. s. Leipzig. Verlag des Bibliographischen Institut 1887. XII. és 880 lap. Ára füzetekben 16 márka.

E fényes kiállítású derék mű I. kötetét ismertette folyóiratunk (1886. 533—534 lap), a II-ik nem kevésbé gazdag tartalomban. A történeti geológiában szól a földrétegek formációiról, a helyrajzi geológiában Földünk fiatal lánczhegységeinek elterjedéséről, a déleurópai hegylánczok helyzete és összefüggéséről, az Alpokról, a Kárpátokról, a nyugat-európai törmelékhegységről, az orosz-skandináv hegytábláról és Szibériáról, Afrika- és Elő-indiáról, az ázsiai hegylánczokról, Khináról és Ausztráliáról, végül Amerikáról. A műhöz függelékül hozzá van kapcsolva Dr. Viktor Uhlig tolla után a használt ásványok leírása a 723-ik laptól a 847-ikig bezárólag. Térképei közt figyelmet érdemel az állatok elterjedését föltüntető lap Wallace után, mely 6 színben mutatja a nagy állatkörök elosztakozását. Az Alpok geologiai térképe 1: 3,000,000 arányban mutatja a földréteg képződményeinek elhelyezkedését 14-féle színárnyalatban. Igen szépen színezett 10 tájkép van még ezeken kívül mellékelve Földünk különféle pontjairól, valamint két mineralógiai színnyomat, mind a kettő regiszterrel ellátva. *H. I.*

Die Wolga und ihre Zuflüsse. Geschichte, Ethnographie, Hydro- und Orographie nebst Mittheilungen über das Klima des Wolgagebietes von Dr. Hermann Roskoschny. Leipzig. Gressner und Schramm 1887. Ára füzve 10 márka.

E 8-ad rétű 22 ívre terjedő, velin papíron nyomott mű előfutárát akarja képezni egy másik munkának, mely földrészünk legnagyobb folyóját, mint kereskedelmi utat tervezi ismertetni. Mit a szerző azért említ meg előszavában, mivelhogy elhagyott a Volga környéke rajzából szándékosan olyan dolgokat, melyek tartogatása szükségesebbnek mutatkozik kilátásba helyezett újabb munkája keretébe. Ilyenek a földművelés, kézmű és gyáripár, valamint a bányászat; ezek méltatása természetesebben vár helyet a másik könyvben, a hová a csatornahálózatok ismertetését is szánta, mivel ezek a főrugói a kereskedelemnek. Szintén a másik munkához igéri a szerző a Volga vízbirodalma térképét is.

Jelen munkája saját tapasztalásai és orosz eredeti tudósítások fölhasználásával szülemlett meg. Ez utóbbiak áttekintése meg van könnyítve, mert a 161. idézet-utalás a munka végén összesítve található. A földrajzi nevek visszaadásában következetesen német helyesírást használ, mihez képest a hol magyar z ejtendő, ott német »s«-et ír, a hol pedig »sz« mondandó ki, ott »ss«-szel találkozunk a szó kezdetén is. A lágyított g, l, n, t,

betükre természetesen jegyei nem levén, azokat figyelmen kívül hagyta; ilyen különben úgy sincsen sok. A könyv fejezetcímei benn vannak a főcímekben; csak az a kár, hogy tárgymutatója nincs, pedig az nemcsak a használatát könnyítené, de értékét is emelné. *H. I.*

Physikalisch-statistischer Handatlas von Oesterreich-Ungarn

in 25 Blättern mit erläuterndem Text. Herausgegeben von Dr. Joseph Chavanne und ausgeführt in Eduard Hölzel's Geographischem Institute. Wien 1887. Ivrétű 37 levélre terjedő kísértő szöveggel, ára 28 frt 80 kr.

E jeles térképi munkálat, mely 1882-ben indult meg, a jelen utolsó füzetével be van fejezve. Ismertettük a Földrajzi Közlemények 1882. 408—414. 1884. 322 326. 1885. 366—371. 1886. 398—402. lapjain. Hátra van még bemutatásul a következő 4 lap.

A VII. számú térkép 4 részre osztva jobb sarkában alul adja 7 színben a jégésés gyakorisága föllépését 10 éves adatok alapján, a mint 5, 10, 15, 20, 25, 30-ig menő esetekben fordul elő. E térképhez kivételkép kísértő szöveg nincs, meglehet azért, hogy a jégésés elterjeszkedésében általános elveket felállítani alig lehet; hogy a nagyobb városok körül látjuk sűrűbben, oka az lehet, hogy ott leggyakoribb a megfigyelés, — nem mintha Buch Lipót régi geolog naiv megjegyzése alkalmazható lenne, mely szerint kerüli a jégésés azokat a vidékeket, hol a lakosság közt a kretinizmus jelentékenyebb %-ot alkot. Rossz bizonyítványt kapna ez esetben hazánkban Pécs, Keszthely, Pápa, Vág-Besztercze és Alsó-Kubin vidéke, hol 10 éven át 5-szörnél is kevesebb jégésés van jelezve. Sokat kap pedig belőle Nyíregyháza, Eger, Szeged, Temesvár. A másik térkép a sertések elterjeszkedését mutatja, de mivel nálunk az 1880-iki összeírás ezen hasznos házi állatra ki nem terjeszkedett, csak a monarchia másik fele van színezve 8 skála fokkal. Legtöbb sertés van Vas megye szomszédságában, 70-nél több □ kilométerenkint, de alig van 10 Tirolban, Dalmáciában, Galicziában ekkora téren. A 3-ik térkép az olvasni nem tudókat tünteti föl 12 színben, 10—90°/_oban a lakosság létszámhoz viszonyítva; legtöbb ilyen szerencsétlen találkozik Dalmáciában és Kelet-Galicziában, legkevesebb a két Austriában, és Moson vármegyében. A 4-ik térkép a népes (2000 lelket meghaladó) községek számbeli elterjedését adja. Legkevesebb van ilyen Jász-Nagykun-Szolnokban, Csongrád és

Bács-Bodrogban; legtöbb Felső-Ausztriában, Krajnában és Karinthiában, mi meglepő. Az első térképet Chavanne készítette, az utóbbi hármat Le-Monnier.

Legsikerültebb térkép a Floren-Karte (XIV-ik) mely teljes nagyságban, 4 színben tünteti föl a havasi, a balti, a pontusi és a mediterrán növényzet térfoglalását Kernertől. Az Alpokon kívül alpesi növényzet csak a Szudetekben, Kárpátokban van, meg a Vlegyászában, Moma-Kodru és Ruszka-Pojánában, mindenütt a balti flórával körül övezve, míg az erdélyi részek és Magyarország, valamint a Balkán félsziget hegy mögötti részein a pontusi flóra uralkodik. A mediterrán növényzet csak a Po mentén és Dalmáciának a tengermenti hegyoldalain jelentkezik s a szigetekben. A balti flóra elborítja Isztria kivételével a monarchia teljes másik felét, belevonva hazánk egy részét is a Pozsony-Selmecz-Kassán keresztül menő vonaltól éjszak nyugatra. Szakgatott vonallal van adva a terület is, mely erdőtlen, ez a Tiszamentén Tokajtól Zombor és Pancsováig terjed. E térképhez a kísérő szöveg az »Osztrák-Magyar monarchia írásban és képen czimű munkából van véve.

A XVII. számú térképlapot Hrubant főhadnagy készítette 1:2,500,000 arányban és »Abgrenzung und administrative Einteilung der Militär-Territorial-Bezirke« czim alatt kiegészíti a XVII. számú másik hasonló természetű czélból készített lapot, mely korábban jelent meg. Hazánknak így katonai ezredek szerinti beosztása a francia departament-kat juttatja a szemlélő eszébe, annyira eltér vármegyéink ismert körvonalu határaitól, melyek természetesen a történeti multnak is tekintetbe vételével épültek föl.

A XIX. lap 12 színfokkal a lakosság sűrűségét ábrázolja Le-Monnier tervezete nyomán az 1880. deczember 31-iki népszámlálás adatai szerint. Ez érdekes lap szerkesztésénél úgy járt el szerzője, hogy a járások népessége számából levonta a területen fekvő olyan községek lakosságát, melyek 10000-en fölül vannak; sőt Ausztriában az olyanokét is, melyek tulajdon statutumaik szerint kormányozzák magokat. Így nálunk □ kméterenkint csak Varasd tájékán van 90—99 lakos, a Muraközben 80—89; Zala, Vas, Sopronban 70—79; Pozsony és Győr vármegyében 60—69, ugyanennyi a Duna könyökénél és a Duna mentén Földvár, Mohács, közt. Legnéptelenebb Máramaros, Besztercze-Naszód, Csik vármegye 20—29 lélekkel, mely vidéket a volt határőrség

múl fölül népszegénységben Bosznia határán, mert ott csak 10—19 lélek lakik □ kméterenkint. Az egész monarchiában legnéptelenebb Mittersill-Windisch-Matrei környéke, hol 10 lélek sincs. Hogy pedig a számitásból kihagyott nagy községek föltűnőek legyenek, fehéren hagyott karikával vannak jelezve. A kísérő szövegben a monarchia törvénykezési kerületei (Gerichtsbezirke) szerint van fogyó értékben összeállítva a lakosság. A sechshausiban (Alsó-Austria) van 18,412 lakos és fogy úgy, hogy Windisch-Matrei kerületben csak 8 a lakosok száma □ kméterenkint.

Kár, hogy a mi magyar viszonyainkra a szerzők kevesebb ügyelettel voltak, a monarchia magyar fele mostoha elbánásban részesül; mi nemcsak a mi adataink föl nem dolgozásában, de egyúttal abban is nyilvánul, hogy nemzeti hangzású helyneveink borzasztó helyesírással vannak adva. Tapintatlan dolog a kiadó részéről az is, hogy az utolsó szállitmány 4 drb térképe nagyobb a megelőzőknél arra, hogy velők beköthető legyen, de kicsiny arra, hogy ügyesen behajlítani lehessen. A vállalat 1882. ápriljában indult meg, minden 2 óra ígért egy szállitmányt, mihez képest 1883. július végén meg kellett volna jelennie egészen, de csak 4 év és 2 hónap után készült el, 1887. vége felé, mikor az 1880-iki összeírási adatok már messzebb járnak a valótól, mint a jövő 1890-iek.

A VII. számú lap eltért az eredeti tervezettől, a VIII-ikről elmaradt az ígért karton, mely az ásványvizek elterjedését volt ábrázolandó; a XIII-iknél is, mely az erdő területet adja, elmaradt 2 karton, a XVIII-ikhez ígért karton meg van a VII. lapon, a XIX-ikhez ígért 7 kartonból egyet megadott a VII. lapon, a XXIII-iknek kartona föllelhető ugyan ott; a XXIV. lapra a hitelviszonyokat ígérte, de helyettök a monarchia lakosságának nem szerinti elosztakozását adta. Ez nem vesztesség. Igéreten felül adott egy 25-ik lapot és ez mint XVII. b. szerepelve föltünteti a hadi kormányzás beosztását. Tekintetbe véve, hogy okszerű akadályok hosszabbíthatták meg a munka kijövetelét 16 hónapról 5½ évre, a programmtól való eltérés is megbocsátható, mert derék munkával gazdagodott általa kettős monarchiánk geografiája. *H. I.*

Hatsek Ignác vármegyei térképeiből III-ik kiadásban jelent meg Győr, Veszprém, Ung vármegye; a gyűjteményben a 16., 20., 34., sz. alatt.

E kiadás, mely Budapesten Wodianer F. és fiainál jelenik meg, nemcsak tetszetősebb színezésű mint az első, hanem javított is egyuttal, mert figyelembe veszi az újabban fölmerülő mozzanatokot. Így Győrvármegye térképén föltünteti azt az állami utat, mely Sövényháztól az öttevény-mosoni utba torkollik; valamint hogy e vármegye lakossága 114,292 lélekre szaporodott. Veszprém vármegye térképén pedig az I. kiadásnak nagyon is primitív hegyábrázolási sraffirozását új, czélszerűbbel pótolta, föltüntetve a régiben hiányzó Csepely és Kab hegységet. Jelentékenyen emeli egyuttal e lap hasznavehetőségét az, hogy jelzi a szomszéd vármegyék mind ama nevezetesebb községeit, hová Veszprém területéről vaspálya vagy rendes utak vezetnek. E vármegye lakossága is szaporodott, még pedig 218,133 lélekre.

Ung vármegyénél lényeges igazítás kevesebb van, a Halicz-hegység magasság-adata ilyen, meg a törvényhatóság területe, mely pontosabb fölmérés szerint 3052,84 □ kilométer és lakossága, mely 134,678-ra növekedett. Különben ennél úgy, mint a megelőző 2-nél nyereség az, hogy a szolgabírói járások külön színnel vannak ábrázolva. Győrmegye és Ung $\frac{1}{4}$ íven 20 krért, Veszprém $\frac{1}{2}$ íven 30 krért kapható. *H. I.*

Gróf Hoffmannsegg utazása Magyarországon 1793—1794-ben. Németből fordította és bevezetéssel ellátta Berkeszi István. Budapest, Franklin-Társulat 1887 16-odráti 142 lap. Ára 30 kr.

A Gyulai Pál szerkesztése alatt megjelenő «Olcso könyvtár» is ad elvétve geográfiai dolgokat, csakhogy fölöttebb ritkán; így a jelen kötetke a 231-ik szám és előtte csak az 53-ik szám volt földrajzi tartalmu, t. i. a «Magyarországi utak» című, Kazinczy Ferencz tollából.

Hoffmannsegg gróf útleírása német eredetiben a fordító értesítése szerint 1880-ban jelent meg Görlitzben. E sokat utazott férfit, ki a leíró természettudományokkal mint anyaggyűjtő magán szenvedélyből foglalkozott és e végből bejárta nemcsak Német- és Franciaországot, de a Pyrenaei félszigetet is, hazánkba hasonlóan természeti tárgyak gyűjtés-vágya vezérelte. Hogy eredménytelenül nem járt nálunk, itt tartózkodása 11-ik hónapjában e szavakra fakadva igazolja: «Igazan el lehet mondani, hogy egész Európában Magyarországon lehet a legkülönbélebb természeti sajátságokat egyutt találni.» Csak néhány hétre tervezte kirándulását, de két évre terjedt mégis és akkor sem

ment szívesen Felső-Lansitzba vissza, hová ama leveleket írta, melyek útrajzát magokban foglalják. Keltek pedig e levelek Budán, t. Nagy-Karsányban, Pécsen, Szegeden, Eszéken, Mehádián, Temesvár Bécsben.

A fordító e levelek teljes tartalmát nem adja, csak leginkább azt, a mi hazánk akkori politikai és társadalmi viszonyaira vonatkozik; kár volt pedig elhagynia egyes természetrajzi leírásokat. A szász grófnak fölfogása olykor mosolygásra is gerjeszt, azt mondja pl. egy helyt hazánkról: «Egy olyan országban, hol sokat enni igen jellemző szokás, azt is megszokja az ember, hogy minden órában éhes legyen.» És ehez hasonló több naív megjegyzése nem gúnnyal van vegyítve, mert viszonyainkat általában helyesen és teljes jóakarattal törekszik megismerni és nővéreinek, ki Kleist porosz tábornok neje, levelekben elmondani. Megdicséri postánkat, megyei közigazgatásunkat, fővárosunkat, népünket és a magasabb osztályokat, melyekkel érintkezett; a fordítás nyelvezete azonban nem oly folyékony, mint az előszóé. *H. I.*

Magyarország megyéinek kézi atlasza. Tervezte Gönczy Pál, rajzolta Kogutowicz Manó. Budapest, 1887. Posner K. L. és fia első magyar térképészeti intézetének kiadása. VII. füzet, tartalma Szepes-, Liptó-, Heves-, Nyitra- és Csongrádmegye. (Ára 1 frt 25 kr., egyes lapoké 30 kr.)

Az előnyösen ismert vállalatból most jelent meg a VII. füzet, mely újra igazolja azt, a mit a térképek használhatóságáról már több ízben mondtunk. A most megjelent VII. füzet az előbbiekhez képest úgy tudományos, mint technikai tekintetben haladást mutat, nevezetesen igen tanulságos benne amaz 5 kereszt s hosszanti metszet, mely (Szepes- és Liptó megye lapjain) a Kárpátok nagy részét csinos kivitelben mutatja be. A megyék székhelyei közül Eger és Nyitra környéke nagyobb mértékben van az illető lapokhoz mellékelve, Csongrádmegye térképét pedig a rekonstruált Szeged igen gondosan s szépen rajzolt részletes tervrajz díszíti. *Dr. Th. G.*

A magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. augusztus 22—26-ikáig Buziás-Temesvározt tartott XXIII. vándorgyűlésének törvényi vázlata és munkálatai. Szerkesztették a központi választmány megbízásából Dr. Staub Móricz és Dr. Schächter Miksa a központi választmány titkárai. Budapest, Rudnyánszky A. könyvnyomdájából 1887. Ára?

E nagy 8-ad rétű 291 lapra terjedő, földrajz-encyclopaediai tartalmú munkának, melyet a vándorgyűlés résztvevő tagjai illetmény fejében kapnak, megelőzőjét ismertették a Földrajzi Közlemények (1886. 534—535. lap); a jelen kötet sem kevésbbé nyereséges hazai geografiánkra nézve, ha a munkának első 56 lapjára kiterjeszkedő hivatalos résztől eltekintünk, mely a vándorgyűlésnek szorosan vett belső ügyeit tárgyalja. Az elmondott beszédek közt Dr. Chyzer Kornél megemlékezett a vándorgyűlés elhunyt tagjairól és köztük két olyanról, kiknek hasznos munkássága kiterjeszkedett a földrajz terére is.

Ilyen volt Montedegói Albert Ferencz (1811—1883.), ki nemcsak a Naprendszerről írt, de a régi Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegye földrajzi és statisztikai viszonyaira nézve sok adatot gyűjtött össze. — A másik, Dr. Say Móricz (1830—1885.), bár első sorban vegyész volt, de mellette olyan utazó, ki nemcsak bejárta Angol-, Francia-, Olasz-, Görögországot, utazott Egyiptomban és Palesztinában, de nemes lelke vele született melegével megírva, közé is tette keleti utazását a budapesti II. kerületi főreáliskola 1881. és 1882. évi két értesítőjében. Őt különben mint földrajzi utazót jellemezte e sorok írója a »Közoktatás« című tanügyi hetilap 1885. évi 13-ik számában.

A gyűlés folyamában tartott előadásokból, mint szakunkba vágókat, kiemeljük a következőket: Pontelly István »Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos, régi sánczvonalak?« (125—144. lap.) Hozzá térkép van mellékelve, mely színezetlen lapon adja a szent-galleni és bajor krónikák számadatai alapján az avar-birtok határait és a gyűrűvárat, a szöveg közé nyomott 3 ábrán pedig az avarsánczok keresztmetszeteit. Dr. Hunfalvy János értekezik »Az erdőpusztítások s a folyószabályozások«-ról a 161—168. lapokon. Themák Ede szól »A délmagyarországi homoksivatag«-ról a 168—178. lapon, hozzá tartozik a munka czimképe, mely szép fénynyomaton tünteti föl a Bedőhal-mokat. Dr. Szabó József »A jégkorszak hatása Magyarországon« (233 - 236. lap) című előadását tartotta. Dr. Chyzer Kornél »Zemplén vármegye méhféléi«-ről értekezik a 237—245. lapokon.

Téglás Gábor ismerteti »A Közép-Marosvölgyi barlangtelepei«-t (246—250. lap.) Lendl Adolf értekezése »Adatok az Argyrope Brünnichii életmódja ismertetéséhez« című, szép könyomatú ábrával, mely egy vízipók telepet tüntet föl a temesmegyei nádasokból, (250—255. lap.) Hanusz István »A magyar puszták növény-

zetének létküzdelmé*-ről szól a 255—266. lapokon. Dr. Staub Móríc »A nadrági kréta-növényekről és a krétakor flórájáról általában« (266—269. lap.) Dr. Kuhn Lajos »A madárköltés Nagy-Szent-Miklós és Nagyfalu környékén az 1880-tól 1886 ig terjedő években saját megfigyelései alapján (269—272. lap.) Frivaldszky Jánostól »Pótadatok a Délmagyarország állattani tekintetben Dr. Tömösváry Ödön által összeállított jegyzékhez« (272—282. lap.) Bárá Ambrózi Béla értekezik »A méhészet felvirágzásáról Dél-Magyarországon« (285—289. lap.) Dr. Linzbauer Ferencz »A kolumbácsi légy, mint a magyar államnak közgazdasági tárgya« (289—291. lap.) című értekezése zárja be a kötetet.

A jövő vándorgyűlés (XXIV.) 1888-ra Tatra-Füredre van tervezve és remélhető, hogy geográfiai tekintetben igen eredményes lesz, mert épen egy geográfiai társaságnak, a magyarországi Kárpát-Egyesületnek territoriuma keretén belül és annak meghívása folytán esik ott meg. *H. I.*

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Jelentés

az 1887. évi földrajzi munkálatokról.

(Felolvasatott a f. é. január hó 26-án tartott közgyűlésén.)

Ama szakszerű alaposága által kitűnő előadás után, melyet az elmúlt év elején elnökünk a földrajzi felfedezések előrehaladásáról tartott, nehéz feladatnak tartom ma az önök figyelmét lebilincselni. Szerencsére a mi társaságunk nemcsak a föld leírásával, hanem annak lakóival is foglalkozik s ha tudós elnökünk tavaly az elsőt kizsákmányolta, az idén még mindig választhatom a másodikat.

Azért tehát engedjék meg, uraim, hogy a földrajzi kutatásokra csak futó pillantást vessek, hogy annál behatóbban tárgyalhassam és méltathassam az ethnográfiai mozgalmakat. Az elmúlt év fontosabb földrajzi eseményeinek színtere három világ-rész. Ausztráliában Bevan Tódor három hajózható folyamat fedezett fel s ez utjáról kimerítő jelentést tett közzé a »Proceedings of the Royal Geographical Society« októberi számában. Ugyancsak Ausztráliában sok eredménytelen kísérlet után sike-

rült Hunter és Hartmannak megmászni azon hegylánczolatot, mely a félsziget délkeleti részén húzódik végig s melynek legmagasabb csúcsa az Owen-Stanley hegy. Ezen nagyszerű hegymászás előleges eredménye az, hogy e hegylánczolon túl nagy nyílt vidéket fedeztek fel, melyen a kutatás sokkal könnyebb lesz, mint a tenger felé ereszkedő, öserdökkal sűrűen bevont hegylánczokon. Ausztrália különben általában véve az a földrész, amelyen az európai gyarmatosító államok legszebb reményei is megvalósulnak. Az utolsó évtizedben a lakosság megtizszereződött, s ez az Amerikába való túlságos bevándorlás láttára még nagyobb mérveket fog ölteni.

Afrikában az év legnagyobb eseménye az volt, hogy Stanley Vadelaiba indult az ott élő Dr. Schnitzlernek valószínűleg igen kényelmetlen helyzetéből való kiszabadítására. Egy oly felszabadító utazásnak, melyben senki sem akarja magát megmenetelni, s mely minden esetre érdekes vállalat, minthogy a Kongón felfelé az Aruvimi sellőin keresztül egy kontinens földrajzilag alig ismert bensejébe vezet, egy ily utazásnak kétségkívül gazdag eredménye lesz a földrajzra nézve s így a vakmerő amerikai kutató visszatérésére való türelmetlen várakozás minden tekintetben igazolt. Nem kevésbé érdekes Dr. Hans Mayer földrajzi hőstette is, hogy a sötét világrész legmagasabb csúcsát, a 19,000 láb magas Kilima-ndzsarot, ennek a Kibo nevű hegyét megmászta; a Kibo kráterének egy 150 láb magas glecser-fal miatt csak a szélét érthette el, mindazonáltal minden előde közül ő jutott legmagasabbra s merész vállalata által Afrika hegyrajzi ismerete jelentékenyen gazdagodott. Afrikában időzik jelenleg egy hazánkfia is Teleky Samu gróf, valódi sportman, ki azon még mindig érdekes feladatott tűzte maga elé, hogy Afrikát keletről nyugatra átszelje. Reméljük, hogy e bátor vadásznak, ki éppen Dr. Mayer által magántudósításokat küldött Európába, sikerülni fog, ismeretlen utakon és ösvényeken szelvéni át Afrikát, annak földrajzi ismeretét bővíteni; s ezt mi neki magyar és nemzeti szempontból a legbensőbbben kívánjuk, bár másfelől nem titkolhatjuk el a felletti sajnálkozásunkat, hogy éppen magyar ember az, ki a mi társaságunkról tudomást nem vesz. Hogy egy magyar kutatás a tudományos világba a magyar csatornán át jusson be, az rá nézve nem lenne káros, nekünk pedig csak használhatna vele.

Az Ázsiában folytatott kutatások az elmúlt évben szintén gazdag eredményt mutathatnak fel. Első sorban kell felemlitenünk

Ázsia azon szerencsés átszelését, melyet a francia Bonvalot, Capus és Pepin az orosz Fergana provinciából kiindulva Kásmiron át végezett; ugyancsak kemény feladat volt Pamir magas fensikjának nyugati végét tél közepén átutazni, s a francziáknak kemény küzdelmet kellett megvívniok úgy az elemekkel, mint a babonás néppel s mégis sikerült utjukat befejezni, mely eredményeiben a földrajzra és archeológiára fontosabb, mint a néprajzra. Távolabb, keleti Közép-Ázsiában A. D. Carey utazása érdemi meg kiváló figyelmünket. Az anglo-indiai kormány e régi hivatalnoka szünidejét hasznos módon akarta értékesíteni s a saját vágyait követve, a saját költségén Kis-Tibet beutazását tűzte ki céljául, hogy onnan aztán Turkesztán keleti részén át a Góbi sivatagokon keresztül éjszaki Tibetet kutassa ki; de nem juthatott tovább a Chorlu és Thosu tavaknál, mindazonáltal e bátor és lelkes bűvár kutatásai a földrajzra vonatkozólag rendkívül fontosak; az az út, melyet Carey az Altun-hegylánczolatától kezdve délkeleti irányban a Kuen-Lun hegységig és innen a Makaai és Sirthang vidéken keresztül tett meg, egészen új, míg kutató utjának többi része Przsevalszki telfedezéseit egészítik ki, s valószínűleg ki is javítják, amint azt már részben meg is tette. A tudásvágyból kiinduló ezen nemes küzdelem a földrajznak csak hasznára van; de csak a földrajz hasznára, mert sem Carey, sem Przsevalszki nem voltak úgy elkészülve, hogy az általuk bejárt vidéknek oly rendkívüli fontos néprajzi problémáit megoldhassák. Last but not least említem fel meglelégedéssel és örömmel tagtársunknak Déchy M.-nak az angol kir. földrajzi társaság titkára Douglas Freshfield kíséretében tett útját a Kaukasz alpesi tájaiban; ámbár az oroszok e vidéken évtizedek óta otthon vannak, Európa és Ázsia ezen határfalának óriási jégúrvilága mindez ideig alig van átkutatva és leírva; s a mint több mint egy félszázaddal ezelőtt magyar ember volt az, ki az Elbruszt az elsők közt mászta meg, — Besze János — úgy most ismét magyar ember az, ki merész vállalatával e vidékek hegyrajzi viszonyaira jótékony fényt terjesztett.

Ezek, uraim, az elmúlt év legkiválóbb földrajzi mozzanatai, s ha most beszédem elején tett ígéretemet be akarom váltani, hogy t. i. vázoljam a világ ethnografiai viszonyaiban a földrajz által befolyásolt változásokat és a megindult kulturmozgalmakat, akkor első sorban Afrikáról kell szólnom, mely az utolsó évtizedben állandóan napirenden van, s melyet kereskedőink, iparosaink,

sportembereink és kalandhajhászó utazóink minden irányban s minden zegében-zugában beutaznak és elárasztanak, s mely az európai ambíciók középpontja, főtárgya lett. Ma, midőn Afrika idegen hangzású nevei Európaszerte ismeretesek, s midőn oly könyvek, mint a »Kilima-ndzsaroi bűvész (Falkenstein) már az ifjúsági irodalomba benyomultak, midőn az egyházak és diplomaták sőt a nők is állandó figyelemmel kísérik a sötét világrész mozgalmait; ma már jogosult azon kérdés, hogy: mi lesz hát Afrikából? átalakul-e egy másik Amerikává, vagy Ausztráliává? és sikerül-e a tizenkilencedik század gyorsan előrenyomuló szellemének, hogy e csodás világrész síkjain és völgyeiben a modern művelődés áldásos fényét elterjessze s a művelődés legalacsonyabb fokán álló emberiség számára egy jobb jövőt biztosítson? E kérdésre, mely kell, hogy a magyarokat épűgy érdekelje, mint a francziákat, angolokat és németeket, örömet szeretnék egy határozott »igen«-nel felelni, szívesen jósolnék ily eredményt a buvárok heroizmusának, önfeláldozó lelkesedésének, emberszeretetének, óriási szenvedéseinek és nélkülözéseinek; de sajnos, hogy eddigi ismereteink összege a nyugati államoknak más világrészekben folytatott hasonló törekvéseikhez képest nem oly természetű képet nyújt, mely Afrikának már ma mosolygó jövőt ígérne. Afrikát, a déli és északi részek kivételével csak nehezen, vagy tán soha sem lehet az európai művelődés számára megnyerni. A partvidék gyilkos klímája, a belföld tikkasztó hősége az európaiak szervezete számára mindenkor áthághatlan akadály lesz, s ott faktoriákat igen, de gyarmatokat soha sem fogunk alapíthatni. A remény, hogy az európai túlnépesedés áradatát Afrikába le lehet vezetni, csalfa ábrándkép, de sőt kereskedelmünk és iparunk tervbe vett kiterjesztését is csak akkor koronázza siker, ha bevallva tehetetlenségünket Afrika földjén, Afrika bennszülötteit jobban használjuk fel céljainknak, mint a hogy az eddig történt. Kétségkívűl ezen cél tette kívánatossá, hogy a legutóbbi időkben Afrika népei művelődésének eszközeivel behatóbban foglalkozzanak s hogy felvessék azon kérdést, hogy melyik alkalmasabb eszköz: a kereszténység-e vagy az iszlám? Önök csodálkozni fognak, hogy a kereszténység nagy hatalmának az egész föld kerekén kivívott fényes győzelme láttára ily kérdést egyáltalában fel lehet vetni, és csodálatuk még nőni fog, uraim, ha megmondom, hogy az egyháznak egy szolgálja, Taylor Izsák volt az, ki az elműlt évben a wolwerhamptoni október 7-diki egyházi gyűlésen közcsodálko-

zásra, sőt a hallgatóság megdöbbenésére nyíltan felvetette azon kérdést, hogy nem kellene-e már belátni azt, hogy a kereszténység a művelődésnek eszköze nem lehet Afrikában, s hogy ott az iszlám e feladatot sokkal jobban megoldhatja. Csak Angliában, a nagy, szabad és bátor gondolkozás ezen otthonában gyakorolhat ily kritikát az egyház egy fia s ez embernek érveiben és bizonyításaiiban sok igaz is van. A különböző értesítésekből tudjuk, hogy az iszlám, mely Marokkótól Jáváig, és Zanzibartól Khinaiig egyformán elterjedt, az utolsó időkben egész Afrikában óriás léptekkel halad előre; találkoztunk vele a Kongónál, a Zambezinél, s maga Uganda, a leghatalmasabb néger-állam, szintén felvette az utolsó időkben az arab próféta vallását; ma már Afrika lakóinak több mint fele e hithez tartozik és a kérdés, hogy miként történt az, hogy a keresztény emberiség óriási anyagi hatalmával, és az ügy iránti nemes buzgalmával s a térítési munkálatokra fordított millióival, mindenütt tehetetlennek bizonyult s a talajt elvesztette lábai alól, ez a kérdés joggal megérdemli teljes figyelmünket. Angliában, hol a sajtó hetek hosszat tért nyitott az ezen kérdésre vonatkozó vitának, általában véve ugyanazon eszméket hangoztatták, melyekre már évek hosszat tartó vándorlásaim alatt az iszlám népei közt magam is rájöttem s melyeket irataimban is többször felelevenítettem. Az a mondat, melyet »Az iszlám a XIX. században« című művelődéstörténelmi tanulmányomban mint befejezést irtam le: »Még nincs jogunk egy félvilágot — a mohammedánt — a menthetetlen bukásnak szánni s nincs egy milliókat számláló társaságnak a végromlását megjövendőlni« ez a mondat úgy látszik, nagyobb körökben is érvényesül. Amit én mondtam, az természetesen csak Ázsiára vonatkozott, de ma már azon meggyőződés tör magának útát, hogy ezt a mondatot Afrika sokkal inkább igazolja, mert a művelődés terjesztésére a négerek közt a legalkalmasabb eszköznek épen az iszlám bizonyult. Ott, hová a biblia behatolt, az afrikai bennszülött részeges, hazard-játékos, csaló, képmutató és hazug, elvetemedett és megvetett ember, míg a koránál csak a mértékletesség, tisztaság, szemérmesség, vendégharáság és lemondás jutott e népek közé. Az iszlám is, a kereszténységhez hasonlóan, hívei által egy idegen rasszt vitt be a sötét világrészbe, melyet az afrikaiak va-serczi (vadember)-nek neveznek, de mégis az arab kereskedőt, ki a bennszülöttekkel közvetlen érintkezésben él, s erkölceiben, szokásaiban és arczzsinében azoktól annyira nem tér el, mint az

európai térítő, sokkal szívesebben meghallgatják s a kereskedők kétségkívül jobban és könnyebben behatnak az afrikaiak erkölcsi felfogására mint azt az európaiak tehetik. A kereszténység szellemileg igen magasan áll és vallási tételei oly magas sphaerában mozognak, melyet a művelődés alacsonyabb fokán álló ember megérteni csak nehezen tud, míg az iszlám a barbár törzsek életéhez igen alkalmazkodik s az ördög tisztelete, a fetisimadás, a kannibalizmus, boszorkányság és emberáldozatok mellőzése által jelentékeny szolgálatokat tesz. Az iszlám kötelekeibe való belépés által az eddig megvetett néger egyszerre egy százötven millió tagot számláló erős szövetkezet tisztelt tagja lesz, míg a kereszténység felvétele által csak fekete kereszténynek tekintik, kit fehér hitsorsosai még soká lenéznek. Az iszlám felállította ezen tételt: »Kulli Iszlám horra« azaz minden mohamedán szabad ember, míg a keresztény térítők működése mellett évszázadokon át folytatták a keresztény rabszolga-kereskedők undok mesterségüket s Afrika gyermekeit százezer, sőt milliószámra hurezolták az amerikai cukorültetvényekre.

Geo- vagy ethnografiai évi jelentésem keretét jóval túlhaladná, ha mindezek okát és következményeit akarnám fejtegetni, hogy minő hibákat követtek el a keresztény missionariusok s hogy miért bizonyultak eredményteleneknek eddigi törekvéseink az európai kultúra bevitele terén. Maga a tény, hogy Afrikában a keresztény hívek száma csak ezerekre, a mohammedánoké ellenben milliókra megy, bizonyára aggasztó a sötét világrész sorsa iránt érdeklődő emberbarátok előtt. Az eszközök, melyeket e hiba helyreigazítása végett alkalmaztak, mint p. o. hogy amerikai négereket bíztak meg a térítés feladatával abban a reményben, hogy ezek testvéreikre jobban fognak hatni, vagy hogy a kereszténység tanait egyszerűsítsék, hogy ezáltal azokat az afrikaiak eszejárása számára megközelíthetőbbé tegyék, ezek az eszközök, fájdalom, nem elég szerencsés választásúak s a jövő számára semmi fényes eredményt nem ígérhetnek. A kereszténység az európai égalj alatt élő s a görög-római kulturalapon nyugvó nyugoti műveltségű emberiség vallása s így nem lehet az ázsiaiak és afrikaiak uralkodó vallása. Krisztus tanai itt még soká és hasztalan fognak küzdeni a Mohammed hite ellen, ami annál inkább sajnálatra méltó, mert az iszlám minden elve a kereszténységgel merőben ellenkezik és mert a fekete földrész megnyerése a mohammedánság számára legalább átmenet a merő barbarizmus-

ból a rendezett művelődési állapotok egy bizonyos fokára, míg a tulajdonképeni eleurópaisítás egy időre ezt kizárja, mint arra Közép-Ázsia nomádjai és földmivelői szomorú példát nyújtanak. Az én véleményem tehát megegyezik az Afrikát kutató szaktekintélyekével, nekünk a téritők működését ugyan továbbra is támogatnunk kell, de kereskedelmi faktoriáink ténykedésére a jövőben sokkal kiválóbb figyelmet kell fordítanunk. Nem rum és gin-palackokkal, nem kártyával s európai kulturánk csillámlásának majmolásával, hanem igenis iparunk csodáival, tisztán humánus érzelmeinkkel, benső és önzetlen testvériséggel s tényleges védelemmel és segélynyújtással fogjuk mi a fekete emberek rokonszenvét meghódítani s a mi modern képzettségünk fényéhez közelebb juttatni. Ezt a célt nem érik el pánczélos hajóink s büszkén lobogó zászlóink s egyes európai államok által oly különösen pártfogolt »kereskedelmi társaságok«, az európai hódítás és foglalás ezen előhírnökei.

Ázsiában kultúrtörékvéseink már valamivel kedvezőbben sikerültek, amennyiben legalább egyes pontokon a modern művelődés fényét a társadalmi vezérkörök terjeszték tovább s amint a kelő nap kezdetben csak a hegyek ormait aranyozza meg s csak később onnan lejjebb szállva löveli sugarait a völgyekbe s a hegyek zugaiba, úgy remélhetjük itt is, hogy az európai művelődés fénye a magasabb körökből a társadalom alsóbb rétegeibe is behatol s hogy végre ott is lesz világosság. A vén anyaföldrészen a munka már évszázadok óta szakadatlanul folyik, de megnehezíti ezt az a körülmény, hogy előbb egy régi bennszülött művelődést kell kiirtanunk, hogy ennek romjain egy jobbnak a magvait hintsük el. A tiszteletre méltó Vedák, a korán, az Aveszták és Konfucze könyve a küzdelemben a szikla szilárdságával állnak ellen, mindazonáltal nekünk nem annyira ezek tételeit, mint az ezekben gyökerező előítéleteket és az ezek szellemén táplálkozó conservatismust kell legyőznünk. A régi Zipanguban (Japan) a művelődés fénye hatalmas lángokban tör elő, a mesés Khatayban (Khina) fény váltja fel a homályt, míg a csudákban gazdag India s az oly soká ismeretlenül maradt Közép-Ázsia óriás léptekkel halad a modern művelődés felé. A közelebb fekvő Perzsiánál, Kaukazuznál és Törökországnál az természetes, hogy a nyugati államokkal való folytonos és mély érintkezés az iszlam tartózkodó merevsége daczára is jelentékeny kulturváltozásokat idézett elő.

E helyen nem lehet feladatunk, hogy a régi anyaföldrész

minden államéleti és társadalmi mozgalmát egyenkint bonczolgassuk, az egész képet csak nagy és általános vonásaiban akarjuk vázolni és a tőlünk kiinduló mozgalmak természetét és tulajdonságát jellemezni, hogy megítélhessük a különben chaotikusnak feltűnő átmeneti korszak jelenlegi képét, másrészt pedig, hogy az egyes vonásokból következményeket is vonhassunk.

Mint t. hallgatóim bizonyára tudják, az a törekvés, hogy a tizenkilencedik század fényét a keresztény hittérítés által a mohammedán és buddhista keletbe bevezessük, teljesen sikertelen maradt. Bibliatársaságaink, gazdagon pártfogolt térítőállomásaink s az amerikai, angol, svájci és német magánzók buzgó törekvéseiről csakhamar kiderült, hogy dicséretes buzgalmunk az ázsiai conservatizmus kemény gránitjáról hasztalanul, eredménytelenül pattogzik vissza. Míg a hatalom- és erőnélküli Európa tudatlanságban sínlődött és a rabszolgaságot tűrte, a térítés munkája Khinában, a tatárok közt és másutt szép eredményt mutatott fel, de a rettegett és anyagi hatalmában iszonyúvá lett Európától Ázsia nem akar vallási leczkéket venni. Gyűlölnék minket, rettegnek tőlünk, keresztény tanítási szándékainkról tudni sem akarnak s a szellemi téren eredménynyel is küzdenek ellenünk, de a politikai és társadalmi téren ellenállásuk hasztalan s itt akarva nem akarva, új formáinkat el kellett fogadnia. Az európai művelődés ezen ráerőszakolt szóvirágaival Ázsia persze lassan halad és nehézkesen s csak a buddhista résznek jósolhatunk szerencsés eredményt, ahol az államélet felébredése igen valószínű. Nem mondhatjuk el azonban ezt a mohammedán Ázsiáról; itt a mi művelődési törekvéseinknek elhintett magvaiból mérges gaz búrjanzott fel; az egyes államépületek egymásután romba dőlnek s Ázsia több mint 140 millió mohammedánjának ma már csak elenyésző csekély része örvend nagyon problematikus politikai szabadságnak. Közép-Ázsia »virágországában« van tizenkét millió, az indiai császárságban ötven millió mohammedán; a kis Hollandia vagy huszonöt millión uralkodik, Oroszország ugyanannyin; Franciaország Afrikában, Ausztria-Magyarország a Balkánfélszigeten csak az imént lett ura az igazhitűeknek s a független mohammedánok hátramaradt jelentéktelen részét pedig, kik ma Perzsia és Afghanistan és az Ottomán uralma alatt élnek, már alig vehetjük figyelembe. Az állami és egyházi élet szoros összefüggése mellett a moszlim világban a mi befolyásunknak nem is lehetett más eredménye, a reform rátukmált és nem szeretett ruha volt, melyet viselője a földre dobott és a mai

tényállásból kiindulva elítélt, pedig csak néhány évtized kell még hogy a moszlimok politikai függetlensége Ázsiában végleg eltörültessek. Ezt a szerencsétlen sorst természetesen részben az európai államok önzése és hódítási vágya is előkészíté, a Darwin törvényei az idő folyamán nem omlanak össze és Európa nem sokára ura lesz a moszlim Ázsiának. Ime tehát csak a keresztény nyugat közvetlen politikai vezetése a moszlim keletet regenerálta. E mellett szólnak a moszlim társaságok körében megindult félremagyarázhatlan mozgalmak, hol egyesek a helyzet felett komolyan aggódnak, és a jelekből valódi benső revolútiót jósolnak, mi a helyzet javulása iránt táplált reményeinket megvalósíthatja. A mohammedán világ különböző népeivel való hosszas és benső érintkezésem alatt az utolsó évtized folyamán erre vonatkozólag nem egy érdekes tapasztalatot tehettem. Indiai tudósok és hercegek levelei fekszenek előttem, kik mintaszerűen kezelt angol nyelven bámulatos szellemi éleslátással nyilatkoznak a vallási és politikai kérdésekről s előkelő mohammedánoké, kik nemcsak Shakespearet, hanem Tacitust, Platot és a klasszikus korok más íróit az eredeti nyelven citálják s kik népük és földjük jövőjéről egészen világos képeket állítanak elénk. Egy kirgiz a Jaxartes alsó folyása mellől anyanyelvén írott levelében kifejzi előttem azt az elragadtatást, melyet bölcsészeink tanulmányozásánál érez; ideálja lett Schoppenhauer s a frankfurti gondolkozó pessimizmusát leginkább az ázsiai világfelfogás nirvanájával hiszi megegyezőnek. Már megértük azt, hogy egy magas rangú khinai hivatalnok, értem Marquis Tsenget, ki ma a külügyi hivatal élén áll Pekingben, egy angol folyóirat számára irányczikket írt s épen az elmúlt évben történt, hogy egy japáni diplomata teljesen korrekt németséggel egy német tudós Japánról szóló művét megbírálta és kijavította. Igen! Ázsiában közel egy százados működésünknek magvaiból reményteljesen hajt ki a csíra; az ő világnak okvetlenül meg kell változni s az évezredek óta megcsontosodott előítéleteket, igaztalanságokat és embertelenségeket általában meg kell puhítanunk és ami ezek látára leginkább elszomoríthat, hogy befolyásunk a hozzánk közelebb eső moszlim keletre még sokáig nem lesz oly jótékony hatással s nem fog előidézni oly gyökeres változásokat, mint Ázsia távoli buddhista részeiben.

Épen az iszlám ezen politikai bukása, mi ami nyugati államainkban jelentékeny zavart készít elő és végzetteljes és gonosz

bonyodalmakat okoz. A mint a hegyeken a hó hirtelen megolvadása megduzzasztja a patakokat és folyókat s áradatával veszélyezteteti a közelfekvő völgyeket és síkokat, ép úgy a moszlim világ gyors politikai süllyedésével is a vele határos keresztény államoknak csak bajt okoz, mert a hódítás vágyát felcsigázza, a meg hasonlás lángját gyújtja ki és a versengés mérge által, az ázsiai viszonyok kedvező kifejlődését megnehezíti s Európa békéjét és nyugalmit is megtöri. Itt arra az ellenségeskedésre czé-
 ozok, melyet egy félig ázsiai, félig európai nagyhatalom Éjszak-Európában törekvései és magatartása által a többi európai államokhoz való viszonyában provokált. Ez a nagyhatalom, századunk folyamán jelentéktelen hópehelyből óriási lavinává gyarapodva gazdasági testének minden erejével Ázsia déli tartományai és tengerei-ért küzd és ví. Ez a hatalom a mondott világrész keleti és köz-
 zépső részein a khinaiakkal és angolokkal került összeütközésbe s csak néhány hó vagy év kérdése, hogy e küzdő felek közt a találkozás ténye megtörténik, s minthogy ezen történelg óriási fontosságú eseményt már évek óta sok más helyütt is bonczol-
 gattam és leirtam, annál kevésbbé akarok e kérdés részletesebb tárgyalásába bocsátkozni, mert erre vonatkozó nézeteimet önk is, uraim, s az egész világ is eléggé ismerik. Annál inkább idő-
 szerűnek tartom azonban, ma és ezen a helyen azon zavarokra reflektálni, melyek az Ázsia délnyugati részei felé gyorsan előre-
 nyomuló nagyhatalom részéről délkeleti Európa sorsát és törté-
 nelmi átalakulását komoly veszedelmekkel fenyegetik.

Minthogy jelenleg ethnographiai évi jelentést és nem poli-
 tikai vezérczikket írok, itt nem hangsúlyozhatom azt, hogy mai kritikus és szorult helyzetünk épen a mi saját földünk ethnikai elemeinek politikai tényezők által megakadályozott fejlődéséből és a mi saját népszellemünk természetből kijelölt tendenciáinak elhanyagolásából eredt. Ha keleti eredetről és népjellemről vagy a sérelem és pusztítás azon megtorlásáról lehetne szó, melyet egy keresztény nép az ellene nyugat felé előrenyomuló moszlimi ára-
 dattól kiállott szenvedéseieért megérdemel, úgy a félhold befolyását nem Oroszországnak, hanem Magyarországnak kellett volna átvenni örökölni és mindenesetre a sors keserű ironiája az, hogy épen mi, az egykori kőfal az ellenség fegyvere ellen, annak sikeres legyőzése után a szenvedett károkért csak újabb és nagyobb veszélyeket kapunk hadisarczúl. Dehát a történelem változatos folyamában nem min-
 dig van igazság és ma is a megérdemelt és soká várt nyugalom

helyett, ismét a mi feladatunk, hogy a nyugati világot, mint egykor a buddhista és moszlim áradat ellen, úgy most a szláv kereszténytatárok ellenében megvédjük.

Ezekből láthatják, uraim, hogy a közeli kelet ügy politikai, mint tudományos és gazdasági szempontból teljesen megérdemli osztatlan figyelmünket. Minden lépés a közeli Ázsiában a mi nemzeti lételünkben a legmélyebb lázt idézi elő s valóban itt az ideje, hogy társadalmunk minden rétege Ázsia kultúrájának fejlődése, politikai változásai és gazdasági mozgalmai iránt a legmelegebb és állandóbb érdeklődést tanúsítsa. Ami társaságunknak még nem áll módjában, hogy idegen világrészekben nagymérvű kutatásokat indítson meg, de arra képesek vagyunk, hogy képzett és vállalkozó utazókat a mi saját hazánk kereskedelme és ipara érdekében támogassunk. Amit a mi testvértársaságaink Manchesterben, Bordeauxban, Nápolyban és más helyeken tettek és tesznek e téren, elegendő bátorításul szolgálhat nekünk, míg másrésről a magyar közönség rokonszenvét és részvételét e téren biztosnak tekinthetjük. Ezen igénytelen tanácscsal óhajtom évi jelentésemet bezárni.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

Titkári jelentés

a társaság 1887. évi működéséről.

Tisztelt közgyűlés!

Midőn ma e helyen a Magyar Földrajzi Társaság mult évi működéséről jelentést tenni szerencsém van, első szavam csak a köszönet szava lehet ama megtisztelő bizalomért, melylyel a t. közgyűlés ma egy éve felém fordult, midőn a társaság másodtitkárává megválasztani kegyeskedett. S midőn akkor e megtisztelő bizalomnak engedve, e kiváló tisztséget elfogadtam, nem tagadom, hogy ama lelkesedésbe, melylyel a rámruházott feladatnak megfelelni igyekeztem, némi aggodalom is vegyült azíránt, képes leszek-e e szép, de sok tekintetben nehéz hivatásnak úgy megfelelni, amint azt a t. közgyűlés joggal megkívánhatta s miként azt a társaság érdeke követeli. Ma, hogy ezen első, mondhatnám rám nézve próbaév leteltével nem csak saját működésemről, de a társaság összes működéséről kell jelentést tennem, nem mulaszthatom el, hogy köszönetemet ki ne fejezzem a társaság tisztikarának s t. választmányának buzditásáért s támoga-

tásaért, melyben engem ez év folytán oly gyakran részesíteni sziveskedett.

Ma, hogy társaságunk anyagi állapota már biztosítva van, lassan bár, de biztosan haladhat kitűzött célja felé; mult évi működését sem epochális események, hanem a szorgalmas bel-munkásság jellemzi. Főfigyelme ma is egyfelől a földrajzi ismeretek minél tágabb körben való terjesztésére, másfelől hazánk földrajzi viszonyainak kutatására s megismertetésére irányul, bár e mellett a külfölddel is folytonos érintkezésben marad s annak földrajzi mozzanatait éber figyelemmel kíséri. Ily szempontok vezérelték a választmányt, midőn a mult években főleg a társaság közleményeinek bővítésére s tartalmuk színvonalának emelésére törekedett. S hogy ez igyekezetében nem maradt el a siker, kitűnik abból is, hogy a »Földrajzi Közlemények« terjedelme évről-évre nagyobbodik s így a mult évben pusztán csak a magyar szöveg 45 ívre, azaz 724 lapra rúgott, mihez még a 107 lapnyi francia kivonat járul, úgy hogy Társaságunk Közlönye a mult évben több mint 50 ív terjedelmet nyert. Közleményeink tartalmát 27 önálló értekezés, 46 könyvismertetés (14 magyar s 32 külföldi tárgyú) s 86 apróbb közlemény a földrajzi felfedezések, ethnographia, statisztika köréből s a földrajz többi ágaiból képezte, mihez még a társulatunk ügyeiről szóló jegyzőkönyvek járultak. E közlemények, s nevezetesen a hazai érdekű czikkek kivonatai francia, német, angol vagy olasz nyelven a közleményeinkhez mellékelt *A b r é g é b e n* jelentek meg, melynek főcélja az, hogy társaságunk a külfölddel folytonos összeköttetésben maradjon, s ez működésünkről megbízható úton értesüljön. Mint ily közvetítő közegnek, ezen mellékletnek már eddig is nagy szerepe volt s reméljük, hogy a jövőben még nagyobb mértékben fog a magunk s a külföld hasznára válni.

A mik Közleményeink a hazai nagy közönségnek s a külföldnek, olyan szerepök jutott felolvasó üléseinknek a szűkebb körű fővárosi közönséggel szemben; hivatvák a földrajz iránti érdeklődést közvetlen érintkezés útján felkelteni. A mult évben egy közgyűlést s 9 felolvasó ülést tartottunk, amazt jan. 26-án, ezeket jan. 13., febr. 10. és 24., márcz. 10. és 24., okt. 27., nov. 10. és 24. és decz. 15-én. Ez üléseken 12 felolvasó összesen 15 előadást tartott, és pedig Dr. Ballagi Aladár a moldvai magyarságról, Csopely László Szibériáról, Hanusz István az alföldi községek születéséről, Dr. Hunfalvy János 1) jelen-

tést tett a földrajz körében tett munkálatokról és 2) Haard t Vin-
cze ázsiai ethnographiai térképét mutatta be, Findura Imre
a Rima völgyéről, ifj. Jankó János az Uelle-kérdésről, Dr.
Márki Sándor 1) Déznáról és vidékéről és 2) a vármegyék leírá-
sának történetéről, Dr. Pápai Károly a Csepel-szigetről és
lakóiról, Dr. Roth Samu a Magas-Tátra tavairól, Dr. Somogyi
Ignác Szolnokról és vidékéről, Dr. Szabó József Algériáról
és az algériai halfa-iparról, végül Xántus János 1) a Colombiai
Egyesült-Államokról és a Panama-szorosról és 2) a czethalászatról
értekezett. Felolvasó üléseinket kivétei nélkül a m. tud. akadémia
heti üléstermében tartottuk, melyet az akadémia szívésségéből ez
évben is díjtalanul használhattunk; üléseink általában látogatot-
tak voltak, sőt egyes felolvasások iránt oly nagy volt az érde-
klődés, hogy a terem kicsinynek bizonyult.

Hogy a választmány a földrajz iránti érdeklődést minél
tágabb körben keltse fel, elhatározta, hogy ez év folyamán néhány
előadást fog rendezni a kereskedelmi földrajz köréből s bár előre
nem látott akadályok miatt ez előadások mindeddig nem léte-
sülhettek, biztos kilátasunk van reá, hogy azok legközelebb meg-
tartassanak. Intézkedett a választmány az iránt is, hogy társasá-
gunk a külföldi földrajzi vagy rokontárgyú kongresszusokon kép-
viselve legyen; így a múlt évi bécsi hygieniai és demographiai
kongresszuson Déchy Mór vál. tag képviselte társaságunkat, ki
ott az európaiaknak a tropikus vidékeken való akklimatizációja
felett megindult vitában élénk részt vett, minek következtében
az osztály elaboratumának alapjául az általa s a két referens
által közösen készült javaslat fogadtatott el. Társulatunk ezen-
kívül meghívást kapott a német geographiai társaságok múlt évi
nagygyűlésére is, de e meghívás oly későn érkezett kezeinkhez,
hogy képviseltetésről gondoskodnunk már nem lehetett. A választ-
mány sajnálattal vette tudomásul egyik buzgó tagjának, Jelen-
csik Vincze tábornoknak a fővárosból távozása miatt beadott
lemondását s neki odaadó működéseért jegyzőkönyvileg köszönetet
szavazott.

Meg kell még említenem, hogy a társaság Közleményei 15-ik
kötetének befejeztével engem a 15 évfolyam név- és tárgy-
mutatójána k elkészítésével bízott meg. E mutatót, mely immár
sajtó alá kerül, t. tagjaink legközelebb veszik kézhez s reméljük,
hogy általa a Közleményeinkben 15 év alatt szétszórva megjelent
számos értekezés könnyű feltalálása s egyáltalában használható-

sága tetemesen könnyebbülni fog. — Elhatározta továbbá a választmány, hogy a társaság régibb kiadványait néptanítók közt leendő szétosztás céljából a nagym. vallás- és közokt. minisztériumnak ajánlja fel; ily célból a Közlemények régibb évfolyamainak 337 kötetét adta át a nagym. minisztériumnak, mely azokért köszönetét fejezte ki s egyúttal értesített, hogy azokat az iskolai takarékpénztárak létesítése körül buzgólkodó néptanítók jutalmazására fogja fordítani.

A társaság rendes tagjainak száma 1887. végén 599 volt, 20-szal kevesebb mint az előző évben. Dr. Roth Samu lőcsei reáliskolai helyettes igazgató társaságunk alapító tagjává lett, miáltal az alapító tagok száma 29-re emelkedett. Utolsó közgyűlésünk Walker J. T. tábornokot és Douglas W. Freshfieldet, a londoni kir. földrajzi társaság titkárát társulatunk tiszt. tagjaivá választotta; így a tiszteletbeli tagok száma 45, a levelezőké 33 s az összes tagok száma az év végén 706 volt.

Szomorú kötelességet kell teljesítenem, midőn bejelentem, hogy a múlt év folyamán társaságunk tagjai közül a halál Békeffy Károly kegyes r. korm. tanácsost, Kováts Sándor távird. tisztet, Imrefi Iván m. államvasúti titkárt, Lojka Hugó tanárt, Pantelics Sámuel püspököt, Posner Károly Lajos lovag, térképészeti-intézettulajdonost, Szelényi Károlynét, Wachtel Aurél m. kir. államvasúti felügyelőt s Zelliger József képezdei igazgatót ragadta el. Nem csak társaságunkat, de a hazai tudományosságot általában nagy veszteség érte Lojka Hugó tanár elhunytában; a boldogult, ki évek óta buzgó tagja volt a földrajzi társaságnak, nemcsak mint botanikus, de mint geographiai utazó is kiváló nevet vívott ki magának. Évek hosszú sora óta lankadatlan buzgalommal s határtalan odaadással tanulmányozta hazánk természeti, főleg növényzeti viszonyait s tudományos kutatásai csakhamar megalapították hírnevét nemcsak hazánkban, de a külföldön is, mely benne egyik legjelesebb lichenologusát gyászolja. Földrajzi szempontból két utolsó nagyobb utazása érdemel említést; 1885-ben Déchy Mór tagtársunk kísérőjeként s az ő támogatásával a Kaukázusban tett terjedelmes utazást, a következő év nyarán pedig Boszniában és Herczegovinában végzett természettudományi kutatásokat. Sajnos, hogy őt a kérlelhetetlen halál élte java korában ragadta el, midőn munkásságának még délpontját sem érhetette el s az általa 20 év alatt összegyűjtött páratlan gyűjtemény rendszeres feldolgozásához

még csak hozzá akart fogni. Társaságunkat is nagy veszteség érte elhúnyta által, mert kétségtelen, hogy a boldogult két nagyobb utazásának tapasztalatait a földrajz szempontjából is értékesítette volna.

Külföldi tagjaink közül elvesztettük Conil D. P. A.-t, az argentinai nemzeti tudom. akadémia titkárát és b. Sacken Adolf altábornagyot, a bécsi hadi levéltár igazgatóját. Nyugodjanak békében!

Társaságunk anyagi viszonyairól a pénztári kimutatás nyújt felvilágosítást. Itt csak azt kell megemlítenem, hogy a magas kormány a múlt évben is 1000 frttal, a m. tud. akadémia 500 frttal s az I. magy. ált. biztosító-társaság 100 frttal segítette társaságunkat. E három nagylelkű adomány tette lehetővé, hogy társaságunk kiadványait tetemesen megsza porítsa s egyúttal a könyvtár gyarapítására is az eddiginél nagyobb összeget fordítson. Mind a három adományozó fogadja társaságunk legmélyebb köszönetét. E segélyeken kívül társaságunk főjövedelmét a tagdíjak képezik; sajnos azonban, hogy a tagdíjak a múlt évben rendkívül lassan s nehezen folytak be s máig csak 486 tag vagyis az összes tagok 81%-a rőttá le kötelességét, nem kevesebb mint 113 (= 19%) pedig tagdíjával hátralékban van. Minthogy ily tetemes összeg elmaradása társaságunkat nagyon érzékenyen sújtja, újból azon kérelemmel fordulunk a t. tagokhoz, hogy e csekély évdíjat s az esetleges hátralékokat a jelen esztendőben minél hamarább befizetni szíveskedjenek.

Ezután áttérek jelentésem második részére, mely a kezelésre bízott könyvtár állapotáról szól. Könyvtárunk a lefolyt évben gyökeres változáson ment át. Még az év elején beállott annak szüksége, hogy könyvtárunk eddigi helyiségéből, melyet t. alelnökünk Gervay Mihály úr ö Mlga szívességéből 15 éven át a főposta-palotában bírtunk, kiköltözzünk; a M. Tud. Akadémia nagylelkűségéből könyvtárunk részére az akadémia palotájában kaptunk alkalmas termet, a hol az a t. tagok használatára hetenként kétszer nyitva állott. Könyvtárunk átköltözésével egyúttal annak végleges rendezése is szükségessé válván, a lefolyt évben főleg erre törekedtem s ma a t. közgyűlésnek jelenthetem, hogy nemcsak a már megkezdett szelvénykatalogus készült el, hanem egyúttal úgy a könyvtár, mint a térképgyűjtemény szakok szerint beosztott pontos katalógusát is elkészítettem, úgy, hogy könyvtárunk végleges rendezése immár be van fejezve. Remélem, hogy

a jelen év folytán könyvtárunk katalogusát ki is fogjuk nyomathatni, miáltal t. tagjaink évek óta gyakran kifejezett óhaja teljesülni fog s könyvtárunk használatát immár semmi sem fogja akadályozni.

Minthogy most először vagyunk azon helyzetben, hogy könyvtárunk állapotáról pontos számokon alapuló hű képet nyújthassunk, engedje meg a t. közgyűlés, hogy e tárgynál kissé tovább időzhessék.

Midőn a könyvtár kezelését a múlt év elején átvettem előállott az eddigiektől eltérő, a jelen viszonyoknak megfelelő czélszerű elvek szerint leendő csoportosításának szüksége is. Ezen csoportosítás szerint könyvtárunk következő 14 szakaszra oszlik.

A) Egyetemes földrajz (kézikönyvek, földrajzi szótárak).

B) Fizikai földrajz (oro-, hydrographia, klimatologia, oceanographia, geologia, zoo- és phytogeographia).

C) Matematikai földrajz (csillagászat, földmérés-tan, kartographia).

D) Ethnographia (ethnologia, anthropologia, sociologia, őstörténet, linguistika).

E) Statisztika (demographia, nemzetgazdaságtan, közlekedésügy, kereskedelem s ipar).

F) Magyarországra vonatkozó földrajzi s egyéb honismertető munkák.

G) Európára (hazánk kivételével) vonatkozó geogr. s egyéb leíró munkák.

H) A többi földrészekre vonatkozó geogr. s egyéb ismertető munkák.

I) Földrajz története (történelmi földrajz, történelem, földrajzi onomatologia).

K) Földrajz elmélete s tanítása (methodika, tankönyvek).

L) Természettudományok (matematika, boncz-tani s orvosi tudományok).

M) Repertoriumok (bibliographia, irodalomtörténet életrajzok, névtárak stb.)

N) Időszaki irodalom (folyóiratok, évkönyvek, tud. társaságok közleményei, kongresszus-jelentések, földrajzi kiállítások).

O) Vegyesek.

Könyvtárunkban 1887. deczember 31-én összesen 982

munka volt, 1746 kötetben. Ezeknek körülbelül fele, t. i. 208 munka összesen 833 kötetben az időszaki irodalom csoportjára (N) esik, mely e szerint könyvtárunk legbecsesebb része s mint speciálisan földrajzi gyűjtemény hazánkban páratlan. Ezen kívül csak két csoportban találunk nagyobb számú munkát, t. i. a hazai művek csoportjában (F), ahol összesen 227 kötet van, és a külföldi csoportban (H), mely 253 kötetből áll. A többi csoportokban aránylag kevés munkát birunk felmutatni.

Térképtárunk szintén rendezve van s erről a következő kimutatást közölhetem: Térképtárunk 280 térképműből áll összesen 1160 darabban. E gyűjtemény legnagyobb s egyik legbecsesebb részét a bécsi cs. katonai földrajzi intézet új felvételi lapjai, (eddig összesen 730 drb.) képezik, mely nagy művet a nevezett intézet társaságunk részére időről időre megküld s mely tudtunkkal semmiféle más hazai könyvtárban nincs meg a maga teljességében.

Könyv- és térképtárunkat egybefoglalva, gyűjteményeink 1262 műből állanak összesen 2906 kötetben, illetve darabban.

Áttérve most könyv- és térképtárunk múlt évi gyarapodására, örömmel kell konstatálnom, hogy az eddig még egy évben sem öltött oly mérveket, mint a lefolyt évben; e szép gyarapodás egyfelől csere, másfelől ajándék, harmadszor vétel útján állt elő. Társaságunk jelenleg 74 kül- és belföldi földrajzi vagy rokonzcélú társulattal vagy intézettel áll cserében, ezek közül esik hazánkra 7, Ausztriára 4, Németországra 18, Angolországra 1, Franciaországra 12, Svájcra 3, Belgiumra 2, Németalföldre 1, Oroszországra 1, Romániára 1, Olaszországra 4, Spanyolországra 2, Portugálra 1, Afrikára 2, Ázsiára 1, Amerikára 14. A múlt évben, e társulatok cseréje útján összesen 70 kötettel gyarapodott könyvtárunk. E mellett ajándék útján nem kevesebb mint 278 művel, összesen 286 kötettel gyarapodott könyvtárunk. S itt köszönettel kell megemlítenem néhány nagyobb mérvű ajándékot: Dr. Toldy László, Budapest főváros főlevéltárosa 10 művel s 36 térképpel, ifj. Jankó János 10 művel, Remekházy Károly 6 térképpel, Posner Károly Lajos és fia 15 térképlappal gyarapította könyvtárunkat. Ezen kívül gyarapították könyv- és térképtárunkat az Osztr. magy. monarchia írásban és képben című vállalat kiadóhivatala, Dr. Havass Rezső, Siegmeth Károly, Vadász Ede, Asbóth János, Berecz Antal, a Havi füzetek kiadóhiva-

tala, Versécz városa, Körösi József, Balla Pál, Nogely István, a közmunka és közlek. miniszterium; a külföld részéről Jules Leclercq, James H. Baker, Alfred J. Hill, Metzger Emil, Angel Anguiano, Dr. C. M. Kan, J. du Fief, Dr. Umlauft Frigyes, P. A. Conil, Dr. Erk Frigyes, a brüsszeli földrajzi intézet és a bécsi katonai földrajzi intézet (33 térképpel). Fogadják valamennyien a társaság őszinte köszönetét.

Társaságunk a múlt évben azon kedvező helyzetben volt, hogy vétel útján is számos becses művel gyarapítsa könyvtárát, amennyiben 352 frtot fordíthatott könyvvásárlásokra s így könyvtárának leglényegesebb hiányain segíthetett. Tudjuk, hogy könyvtárunknak még mindig nagy hiányai vannak, de reméljük, hogy néhány év alatt sikerülend könyvtárunkat is oly színvonalra emelni, mely a földrajzi irodalom jelen állásának megfelel. Igyekezni fogunk főleg folyóiratunk gyűjteményét minél teljesebbé tenni, hogy benne megtalálhassuk a külföldnek valamennyi jelentékenyebb földrajzi közlönyét; e gyűjtemény maga rendkívül nagy szolgálatot tehet geographusainknak s reméljük, hogy azt minél gyakrabban fogják felkeresni.

A múlt év folyamán könyv- és térképtárunk összesen 318 művel s 100 térképpel, együtt 418 darabbal szaporodott. Ha tekintetbe vesszük, hogy könyvtárunk évi gyarapodása 1882 óta a következőképen fokozódott: 127, 110, 124, 130, 182, 418, ha tekintetbe vesszük továbbá, hogy pusztán csak könyvgyűjteményünk darabszáma 5 év alatt 704-ről 1746-ra emelkedett, akkor megnyugvással nézhetünk a jövő elé, mert az eddigi gyarapodásban megtaláljuk a jövő emelkedés biztosítékát is.

Végül még a könyvtár látogatásáról kell megemlékeznem. Ha tekintettel vagyunk arra, hogy könyvtárunkat alkalmas helyiség hiánya miatt hónapokig zárva kellett tartanunk, látogatottsága elég élénknek mondható. Könyvtárunkat összesen 26 tagtársunk (köztük több vidéki is) használta s a használatra kivett művek száma 142-re rúg, vagyis annyira, amennyit eddig még egy évben sem birtunk kimutatni.

Tisztelt közgyűlés! Igyekeztem főbb vonásaiban hű képét adni múlt évi működésünknek; megfeleltünk-e kitűzött célunknak s feladatunknak, azt Önök vannak hívatva megítélni. Csekély anyagi eszközök felett rendelkezvén, működésünk is szűkebb körben mozgott; de ha Társulatunk életének ezen utolsó, tizenhatodik évét a megelőzőkkel összehasonlítjuk, úgy hiszem lelki für-

dalás nélkül nézhetünk Önök birálata elé. A tiszttakar, a választmány bűzgön igyekezett feladatának megfelelni, de arra, hogy társulatunk felvirágozzék, erőben gyarapodjék, ez még nem elég. A tiszttakar s a választmány csak az irányt adhatja meg, amelyben társaságunknak haladnia kell, hogy célzt érjen s működése sikeres legyen. A siker Önöktől, Önök jóakaró pártfogásától, lelkes közreműködésüktől függ!

DR. THIRRING GUSZTÁV
titkár.

Kimutatás a társaság 1887. évi bevételei és kiadásairól.

B e v é t e l:

1. Pénztári maradvány 1886-ról	201.39
2. Évdíj 490 tagtól 1887-re	2450.—
3. » 15 » 1886- és 85-re	75.—
4. Oklevéldíj 36 tagtól	72.—
5. Előfizetésekből	283.50
6. Államsegély	1000.—
7. A Tud. Akadémia segélye	500.—
8. A magy. ált. biztosító-társaság segélye	100.—
9. A felosztott Afrika-társaság pénztári maradványa	423.27
10. Kamatokból	20.—
Összesen	<u>5125.16</u>

K i a d á s:

1. A Közlemények XV. kötetének kiadási költsége	3241.09
2. Tiszteletdíjak	600.—
3. Pénztárkezelési költség	288.—
4. Szolgák díjazása	67.—
5. Könyvtárra	352.49
6. Postaköltség, irodai átalány s egyéb egyes költségek	348.69
7. Felolvasások költsége s rendkívüli kiadások	135.—
Összesen	<u>5032.27</u>
Maradt:	92.89

Budapesten, 1887. december 31-én.

DR. FLOCH HENRIK,
pénztárnok.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

Az alulirott bizottság a mai napon megjelenvén, megvizsgálta, a számadásokat tételenként a mellékletekkel összehasonlította s mindent a legnagyobb rendben talált.

Budapesten, 1888. január 23-án.

LIPPICH GYULA, NÁDOR VINCZE, TELKES SIMON,
közgülésileg kiküldött számvizsgálók.

Költségelőirányzat 1888-ra.

Bevételek:

1. Pénztári maradvány 1887-ről	92.89
2. Évdíjakból 1888-ra 500 tag után	2500.—
3. Évdíjakból 1887-re hátralék	200.—
4. Oklevelekért	50.—
5. Előfizetésekből	250.—
6. Kamatokból	190.—
7. Segélyek és adományok	1600.—
összesen	<u>4882.89</u>

Kiadások:

1. A Közlemények XVI. kötetének kiadási költsége,	3000.—
2. Tiszteletdíjakra	600.—
3. Az évdíjak behajtási költsége	300.—
4. Szolgák díjazására	100.—
5. Könyvtárra és folyóiratokra	200.—
6. Postaköltség, irodai átalány, vegyes nyomtatványok és egyéb kisebb kiadásokra	350.—
7. Felolvasások költségeire s egyéb rendkívüli kiadásokra	300.—
Egyenleg	32.89
összesen	<u>4882.89</u>

Budapesten, 1888. január hó 19-én.

A választmány helybenhagyásával.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

A társaság vagyondállása 1887. végén.

1. Alapítványi tőke:

a) 30 drb 100 frtos névleges értékű
5%-os földhitelintézeti záloglevél a
földhitelintézetnél elhelyezve . . . 3000.—

b) 4 drb 100 frtos 5%-ku papíráradék
kölesön-kötvény 400.—

3. Ingóságok becsértéke 50.—

4. Könyvek és térképek becsértéke . . . 1600.—

összesen . . . 5050.—

Budapesten, 1887. deczember 31-én.

BERECZ ANTAL,
főtitkár.

Felolvasó ülés 1888. január 12-én a m. tud. akadémia heti üléstermében. Elnök: Dr. Hunfalvy János.

1. Elnök az ülést megnyitván, a főtitkár bemutatja a brüsszeli földrajzi intézet ajándékaként beérkezett »Les monuments géographiques des bibliothèques en Belgique« czimű vállalatot, melyben a nevezett intézet régi (15. századbeli) térképek hűs gondos másolatait közli.

2. Hunfalvy Pál vál. tag megtartja előadását az éjszaki Ural vidékéről és népeiről, ez alkalommal nagyobb munkájának első részét olvasva fel, mely e vidék történetét tárgyalja.

Közönség szép számmal.

Választmányi ülés 1888. január 19-én, az állami felső leányiskola nagytermében.

Elnök: Dr. Hunfalvy János; jelen vannak Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Ballagi Aladár, Déchy Mór, Dr. Floch Henrik, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Király Pál, Laky Dániel, Pesty Frigyes és Dr. Török Aurél vál. tagok; jegyző: Dr. Thirring Gusztáv titkár.

1. Elnök az ülést megnyitván, a főtitkár jelenti, hogy a nagym. vallás- és közoktatásügyi minisztérium a felajánlott 337 kötet Földrajzi Közlemények-ért köszönetét fejezte ki s értesített, hogy azokat az iskolai takarékpénztárak létesítése körül buzgolkodó néptanítók jutalmazására fogja fordítani. Jelenti továbbá, hogy a mexikói Antonio Alsate nevű tudományos társaság múlt évi kiadványai beküldésével egyúttal a csereviszony megindítását kérte.

Örvendetes tudomásul szolgál.

2. A főtitkár jelenti, hogy Dr. Roth Samu löcsei réaliskolai helyettes igazgató társaságunk alapító tagja lett. Felolvassa egyúttal a társaságból kilépett tagok neveit s ajánlja, hogy 15 tag, aki már 2 év óta nem fizetett tagdíjat, töröltessek. Egyúttal felemlíti, hogy a mult évről még 135 tag van az évdíjjal hátralékban.

3. Előterjeszti a társaság mult évi kiadásairól s bevételeiről szóló kimutatását, úgyszintén a jövő évi költségvetés, melyben némi megszorításokat kellett tenni; mindkét kimutatást a 107. és 108. lapon egész terjedelmében közöljük.

4. Ezzel kapcsolatban jelenti, hogy a társasághoz két folyamodvány érkezett, melyeknek beterjesztői a társaságtól tudományos utazásuk támogatására pénzbeli segílyt kérnek. Ezek egyike ifj. Jankó János Éjszak-Afrika partjain Tripolisztól Egyiptomig óhajt természettudományi vizsgálatokat végezni s egyúttal ezen vidékeken az osztrák-magyar monarchia kereskedelmi érdekeit tanulmányozni; a másik folyamodó, Dr. Pápai Károly tanár (az akadémia által kiküldött Munkácsi Bernáthoz csatlakozva) az éjszaki Uralt akarja, főleg ethnographiai és anthropologiai kutatások czéljából, felkeresni. Mindegyik a társaságtól 100—150 frtnyi segílyt kér.

Ezen folyamodványok felett hosszabb eszmecsere fejlődött ki, melynek eredményeként a választmány kimondta, hogy bár mindkét folyamodványt erkölcsileg nagyon pártolja, mégis jelen anyagi körülményeink közt azoknak ily terjedelemben helyet nem adhat, hanem e czélra csak 100 frtot vehet fel a jövő évi költségvetésbe. Hogy e segíly a folyamodók melyikének adassék, azt a választmány egyelőre még függőben hagyta.

5. A főtitkár bemutatja a Földrajzi Közlemények eddigi 15 kötetéhez készült név- és tárgymutatót s ajánlja, hogy az külön füzetben minél előbb kiadassék.

A választmány e név- s tárgymutató kiadását igen czélszerűnek tartja s elkészítéseért a titkárnak köszönetet szavaz,

Bemutatja továbbá a közlésre beérkezett kéziratokat, melyek a következők: Téglás Gábor: Az ős magyar helynevek; Hanusz István: A Duna Magyarországon; Czirbusz Géza: Holub Emil legújabb afrikai útja; Márki Sándor: A vármegyék leírásának történetéből; Pápai Károly: A Csepelsziget és népe; Somogyi Ignác: Szolnok és vidéke; Requinyi Géza: Egy szakasz a népek psychológiájából; Hunfalvy Pál: Az éjszaki Ural vidéke és népei; Téglás Gábor: A Retyezát-vidék életjelenségei.

Ezzel kapcsolatban Déchy Mór vál. tag ez utóbbi cikk illusztrálására felajánlja fényképészeti felvételeit, mit is a választmány köszönettel fogad.

6. Király Pál vál. tag azon eszmét pendíti meg, nem volna-e czélszerű, ha a társaság Közleményeinek 15 évfolyamából a kiválóbb honismertető cikkeket kiválogatva, azokat együttesen újból kiadná? Hosszabb megbeszélés után a választmány ez eszmét elejtette, minthogy annak megvalósítása anyagi viszonyaink közt nem lehetséges.

Ezzel az ülés feloszlott.

Köszgyűlés f. é. január hó 26-án a tud. Akadémia heti üléstermében, Dr. Hunfalvy János elnöklete alatt jelen vannak: Gervay Mihály, Vámbéry Ármin alelnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Thirring Gusztáv titkár, Dr. Floch Henrik pénztárnok; Dr. Ballagi Aladár, Dr. Brózik Károly, Déchy Mór, György Aladár, Király Pál, Laky Dániel, Péchy Imre, Pesty Frigyes, Dr. Szabó József, Dr. Török Aurél, választmányi tagok; Csopely László, Dr. Dietz Sándor, Fanda József, Goldmann Mihály, Halaváts Gyula, Homolka József, ifj. Jankó János, Jaszniger Jakab, Nádor Vince, Odor Emilia, Dr. Pápai Károly, Schneider János, Dr. Simonyi Jenő, Dr. Staub Móricz, Telkes Simon, Titsch Gyula, Tömösváry Lajos rendes tagok és több vendég.

1. Dr. Hunfalvy János elnök kijelenti, hogy a tagok az alapszabályok határozmányai értelmében kellő számmal vannak jelen: a közgyűlést megnyitja s jegyzőkönyvének hitelesítésére Dr. Vámbéry Ármin és Dr. Jágócsy Dietz Sándor r. tagokat kéri föl.

2. Dr. Thirring Gusztáv titkár felolvassa jelentését a társaság 1887. évi működéséről. (Lásd a 97. lapon.)

3. A főtitkár felolvassa a pénztárról és a társaság vagyonállásáról szóló jelentést. (Lásd a 108. lapon.)

4. Telkes Simon r. tag, a számvizsgáló bizottság részéről jelenti, hogy a számadások átvizsgáltattak s minden teljesen rendben találtatott, minek folytán a bizottság indítványozza, hogy a pénztárnoknak s a pénztárt kezelő főtitkárnak az 1887. évi számadásokat illetőleg, a felmentés megadassék.

A jelentés tudomásul vétetett s a kért felmentések megadattak.

5. Előterjesztetik a választmány által készített költség-előirányzat tervezete 1888-ra. (Lásd a 107. lapon.)

A közgyűlés ezen tervezetet megjegyzés nélkül elfogadja.

6. Elnök előadja, hogy a jelen közgyűlésen választás alá esik a választmány. A szavazatok beszédésére és összeszámlálására kiküldi György Aladár elnöklete alatt Csopely László és Halavács Gyula r. tagokat s a szavazatok beadása céljából az ülést rövid időre felfüggeszti.

7. Szünet után Vámbéry Armin alelnök értekezést tart a földrajz körében a múlt években tett munkálatokról. (L. fentebb.)

8. Az 1888. évi számadások átvizsgálására kiküldetnek: Telkes Simon, Lippich Gyula és Nádor Vincze r. tagok.

9. György Aladár felolvassa a választásról szóló jegyzőkönyvet, mely szerint beadatott összesen 32 szavazat. A választás eredménye a következő: megválasztottak választmányi tagoknak 1888-ra: dr. Ballagi Aladár, egyet. tanár, Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Berényi József, államvasuti főfelügyelő. Dr. Brózik Károly, főreáliskolai tanár. Déchy Mór, birtokos. Fraknói Vilmos, a tudományos Akadémia főtitkára. Ghyecz Béla, nyug. altábornagy. Gönczy Pál, czimz. államtitkár. György Aladár, az orsz. statisztikai hivatal beltagja. Dr. Havass Rezső, okl. tanár. Heim Péter, miniszteri osztálytanácsos. Hunfalvy Pál, felsőházi tag. Király Pál, állami paedagogiumi tanár. Koller Lajos, a távirdák országos főigazgatója. Laky Dániel, ref. főgymnasiumi tanár. Kistelekylévay Henrik, felsőházi tag. Lóczy Lajos, műegyetemi tanár. Majláth Béla, muzeumi könyvtárnok. Dr. Márki Sándor, főgymnasiumi tanár. Pesty Frigyes, a tudományos Akadémia osztálytitkára. Péchy Imre, a királyi állami nyomda igazgatója. Dr. Szabó József, kir. tanácsos és egyetemi tanár. Dr. Török Aurél, egyetemi tanár. Zsilinszky Mihály, országos képviselő. Ezekon kívül a választmányi tagságra dr. Staub Móricz 14, dr. Téry Ödön 13 Csopely László 11, Findura Imre 5, stb. szavazatot kapott.

13. Az elnök indítványára köszönetet szavaz a közgyűlés a vallás- és közokt. miniszternek, a tudományos Akadémiának és a földhitelintézetnek a lefolyt évben társaságunk iránt tanúsított jóakaratur és figyelmükért.

14. Erre az elnök a közgyűlést berekeszti.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. *Expedíciók.*

Stanley expedíciója Schnitzer Ede (Emin pasa) megmen-tése érdekében a múlt év legjelentékenyebb földrajzi eseményei közé tartozik. Az expedíciót két angol milliomos, Mackinnon és Hutton, valamint az egyiptomi kormány létesítették s felszerelése a legkitünőbbek közé tartozik, minden eshetőségről gondoskodva van, tekintet nélkül a költségek nagyságára. Kilencz európai tiszt vezetése alatt 60 szudáni, 13 szomáli, 620 zanzibári s 40 arab tagból áll a hatalmas karaván, melyhez járul még 50 teherhordó számárs a többek közt egy hatalmas ágyűrevolver, melynek rend-kivüli pusztító ereje egy sereg vadembert képes egyszerre halálos félelembe ejteni. Az európaiak között egy mérnök különösen kartografiai felvételekkel s csillagászati megfigyelésekkel foglalkozik.

Stanley a jelen év elején január 21-én hagyta el Angliát, 27-én Alexandriába érkezett s itt, valamint Kairóban érintkezett az egyiptomi hatóságokkal, valamint Schweinfurth és Junker utazókkal s rögtön Zanzibárba utazott, hogy az expedíció szervezése s a szükséges csereárak beszerzése után az őt készen váró gőzhajón a Kongó torkolatához menjen. Szerencséjére itt találkozott Tippó Tip arab főnökkel, híres rabszolgakereskedővel, ki a Stanley esé-
sektől Vadelai (Emin pasa székhelye) felé vezető utat ismeri, a ki hajlandónak is nyilatkozott az expedícióban résztvenni. Stanley február 25-én indult el Zanzibárból a »Madura« gőzösön az összes kísérettel s megkerülve a Fokföldöt márczius 17-én jutott el a Kongó torkolatához, elutazása előtt azonban még követet küldött Muangohoz, Uganda királyához, melyben felkérte, hogy az esetleges keresztülmenetelt engedje meg. A Kongó torkolatától rögtön folytatták útjokat. April közepén érkeztek meg Leopoldvillebe s pár napi pihenés után útnak indultak a »Stanley« gő-zössel s habár a túlságos teher miatt lassan haladtak előre, má-jus 9-én már eljutottak Bolobo állomáshoz. A rendkívüli erély-lyel, szokatlan gyorsasággal vezetett expedíció ezentúl szerencsétlenebb napokat ért. Bolobo környékén éhség uralkodott s a mellett oly nagy forróság, hogy maga az expedíció edzett vezére is több izben komolyan megbetegedett. A nagy karavánnak lehetetlen volt másként előre hatolni, mint hogy Tippó Tipp a Stanley esésekhez előre menve hozott eleséget, a mi azonban majdnem egy hónapi késedelmet okozott. Egy időben Európában már Stan-

ley halálhíre terjedt el, egy Szt.-Tamás szigetről (a guineai öbölben) július 20-áról jövő távirat szerint Stanley élelmi szerek miatt összeütközésbe került a benszülöttekkel és a csatában elesett. Az egész művelt világ osztatlan részvétellel, habár gyanakvólag fogadta a gyászbeszéd hírére s többek közt a magyar napilapok is külön tárczaközleményekben emlékeztek meg, ebből az alkalomból a világhírű utazóról. Szerencsére csakhamar egy június 24-én sajátkezűleg írt levél érkezett Stanleytől Európába, mely a gyászhirot legalább is nagyon valószínűtlenné tette. E levél szerint az expedíció június 2-án megérkezett Barumbuba, a Kongó s Aruvimi folyó összefolyásához. Stanley itt további utazásának biztosítására nagy tábornok alakított s ebben élelmi készletet helyezett el. Június 6-án kezdte meg az expedíció útját a folyón; 12 napi küzdelmes utazás után jutott el az Aruvimi zátonyaihoz, melyeken »Henry Reed« és »Peace« kis gőzösökön akart átmenni, hogy embereinek erejét a szárazföldi utazás lehető elkerülésével megkímélje. Stanley leírása szerint az Aruvimi e helyen igen jelentékeny folyó, átlag 500 méter, néha két kilométer széles. Az Aruvimi zátonyainál lakók ellenséges indulattal fogadták Stanley karavánját, de a gőzhajó éles fűtője annyira megrémítette őket, hogy mindenüket hátrahagyva elfutottak. A zátony előtt Jambuzsánál Barttelot őrnagyot szándékozott hátrahagyni 130 emberrel. Ő maga Nelson kapitánynyal, 414 katonával s 54 teherhordóval az Albert-Nyanza tó felé szándékozott menni, mely tó innen 700 kilométer távolságra van s így legalább 50 napi utat igényel. — Időközben Emin pasa is értesült a zanzibári konzulok útján Stanley törekvéseiről, habár világosan kijelentette, hogy a jelen körülmények között az egyiptomi egyenlítői tartományokat nem fogja elhagyni, mert eltávozásával ott végveszélyt jelentene, lehetőleg folyvást Vadelaiában tartózkodik s több irányban küldött ki hírnököket, hogy Stanleynek szükség esetén segítségére lehessen. A nevezetes utazóról a legújabb, de eléggé bizonytalan hírek azt állítják, hogy augusztus hóban eljutott volna az Albert-Nyanza tóig. Valószínű, hogy folyóiratunk legközelebbi füzetében már biztosabb értesülést is közölhetünk. Gy.

A Kvangó folyón tett kutató utazásról tett jelentést a berlini földrajzi társaság ülésén dr. Mense, a Kongó állam egykori tisztiorvosa. Mult év december 16-án indult el a »Peace« gőzösről Grenfell ismert missionárius társaságában azon ponttól, hol a Kvangó a Kasszaival a d. sz. 3° alatt egyesül. A vidék egyik nevezetes-

sége, hogy a községekben általában nők kormányoznak, kik gyakran 15—20 font súlyos ércz-nyak-karikákat hordanak. A folyó e helyen 700—800 öl széles, s alacsony rések közt halad. Az utazás másodnapjának délutánján egy délkeletről jövő sötét vizű mellékfolyót találtak, mely mintegy hatszáz méter széles volt; valószínűleg ez a Szaia vagy Kuilu, a melyet Kund expedíciója említ, a benszülöttek Dzsumának nevezik. Ezen a ponton túl a folyó partján magas fákból álló erdők terülnek el, kaucsuk-adó s épületfák sokkal nagyobb mennyiségben mint a Kongó közepvidékén másutt; vajjon messze terjednek-e a parttól? azt nem lehetett megállapítani. A folyó innen kezdve mindinkább szélesedik s e mellett sekélyebb lesz s igen sok homokzátony gátolja a gőzhajó előhaladását. A környéken lakók nagyobb részt halászatból élnek, igen félénkek s a gőzhajó közeledésére elfutottak. Feltűnő volt a vizi lovak nagy száma, néha 60—70 állatot is találtak egy csoportban. Deczember 20-án elérkeztek a vabondok falujába, kik már a partvidéken szerzett gyapotruhákat is viseltek. Ugyan az napon a 3°45' d. sz. alatt egy déldélnyugat felől jövő sötét vizű mellékfolyót találtak, melynek szélessége körülbelül 170 öl volt; valószínűleg egy a Kund hadnagy által Vambonak nevezett folyóval. Az eddig délnyugati irányban futó Kvangó folyó ezentúl keletről nyugat felé halad. A benszülöttek nagy csoportokban jelentek meg; ellenséges hangulatot tanúsítottak, de a gőzös fűtve s a tüzelések visszatartották őket a támadástól. Ezen túl az erdők is ritkulni kezdtek s a folyó mindkét partján bokros helyek mutatkoztak. A dombos vidék lakosai a vampfunok, kik a Stanley-pool déli részéig is elkóborolnak. Egy deczember 23-án utazóink által meglátogatott község lakosai ismerték Kintamo várost a Stanley-pool mellett, azt állították, hogy tőlök 5—6 napi utazás alatt ellehet odáig jutni. A Kvangó ezen túl 700—1100 láb magas fensíkok meredek partjai közt megy el, s medrében szigetek s zátonyok nagy számmal fordulnak elő. Deczember 24-én az expedíció tagjai a 4°26 d. sz. fokot érték el, hol a folyó ismét déli irányba fordul sok kanyargás közepette. Itt már a bakundik laknak. Sem a bakundi, sem a vampfuno törzsek közt nem találtak nyomot az emberevésre, bár az utazók mindkét törzset gyanúsítják ezzel. Deczember 27-én zátonyok közt, sziklás csatornákon eljutott a társaság a Kingundzsi esésekig, melyek csak három láb magasak. A Mechow őrnagy által itt hagyott csónakot a Kandinga községi főnök őrizte. A visszatérő ut a gőzösről za-

vartalanul történt s a »Peace« január 3-án ismét Stanley-poolban volt. *Gy.*

Marokkóban jelentékeny tanulmányokat tettek a »British and Foreign Anti-Slavery Society« megbízásából Crawford János és Allen Károly. Kutatásuk eredménye, hogy Marokkó a földgömb leggazdagabb, de legrosszabbul kormányzott országai közé tartozik. A kormányzók, helytartók, sőt sokszor a községi bírák is valóságos rablók; minden személyváltozás az illető hatósági személy párthíveinek birtokváltozását is jelenti. A halálbüntetést meg lehet váltani pénzhírsággal. A börtönökről a két angol philanthrop rettenetes képet nyújt. Földalatti, mindennemű piszokkal telt lyukakban czölöpökhöz kötözve hevernek a rabok; még természeti szükségök végzésére sem bocsátják őket szabadon; az élelmezés nyomorúságos, s ki válságdíjt ígér, azt végig zsarolják. Még a katonaság állapota is nyomorúságos. Egyes csapatok naponként 10 krajczár értékű zsoldot kapnak, de a vízért naponként többet kell fizetniök. Adó fejében a bennszülöttek jövedelmük egy tizedrészét fizetik, de a mellett a kormányzók tetszése szerint igen sok rendkívüli adó van. Az államháztartásról költségvetést nem vezetnek. A keresztények csak Tangerben vásárolhatnak földet. A 200.000 zsidó mohammedán törvény alatt áll; s lakónegyedeiket éjjel marokkói katonák őrzik; a zsidó nem lehet tanú, s vérdíja csak 100—600 forintra megy. A kikötőhelyeken aránylag kissé jobb dolguk van. Az iskolák azonban örvendetesen szaporodnak. A spanyol védnökség alatt álló ferenczrendiek s más európaiak 14 iskolát tartanak fenn, az »Alliance Israelite« 6-ot. Az európaiak által fenntartott leányiskolák kitünőek. Marokkóban a legnevezetesebb ujságok a franczia »Réveil du Maroc«, a spanyol »Al Moghreb al Aksa« és az angol »Times of Morocco«. Paquet, marseille-i, Forwood testvérek londoni czégek tartanak fenn Marokkóval állandó gőzhajó-közlekedést. Igen természetes, hogy a szerzők különös gondot fordítottak a rabszolga-kereskedés tanulmányozására. A rabszolgákat rendszeren Timbuktuban veszik vásznakért, leginkább keresettek a fullah-k s bambarák. Innen a leányokat teveháton, a többieket gyalog viszik 45 napig tartó úton a marokkói vásárra, hova már megtizedelve érkeznek meg. A legnagyobb rabszolgavásár Szúszban van, Mogadortól délre 7 napi járó földre; különösen Amughur ünnepkor (augusztus vagy szeptember hónapokban). Innen hozzák az egyes csoportokat a fővárosokba. Évenként 3000—5000 rabszolgát szállítanak be, kiknek nagy része

4—5 hónap mulva egészen otthon érzi magát. Egy felnőtt néger ára 150—200 forint, egy felnőtt leányé 50—60, egy gyermeké 30—40 forint; a szép leányokért gyakran igen nagy összegeket fizetnek. A szultán vámja évenként mintegy 50.000 forintra megy a rabszolga-kereskedésből. Eunuchokat ritkán kínálnak, de jól fizetik. Gyakran megtörténik, hogy az atyák is rabszolgavásárra viszik leányukat, sőt hogy e célra gyermekeket rabolnak. Az angol kormány 1844 óta többször tett lépéseket a rabszolgaság megszüntetésére, de hasztalanul. Általában a marokkói viszonyok tarthatatlanságát ezen tanulmány is bizonyítja. *Gy.*

Az Uelle kérdése még mindig megoldatlan. Az az expedíció melyet a Kongó állam küldött ki e célra, csakhamar véget ért. Élén van Gèle kapitány állott, ki újabb időben az Ubangi és Lopuri folyókon tett volt nagyobb utakat. Július 1-én két gőzhajóval indult utnak Bangala állomás felől; innen az Itimbiri felé vette útját, mely leginkább közeledik az Uelléhez; e folyón (az Itimbirin) a Lubi esésekig akart felhatolni, ahol Dhanis hadnagy vezetése alatt új állomást akart szervezni, míg ő maga egyenesen az Uelle felé igyekezett volna. Minthogy Grenfell hittérítő az Itimbiri folyását pontosan megállapította, ez útból az Uelle fekvése megbízhatóan kiderült volna, a mi mindeddig nem történt meg, minthogy az Uelle kutatói közül (Schweinfurth, Miani, Junker, Emin, Casati) szélességi meghatározásokat egy sem eszközölt. Itt akarta Gèle kapitány második állomását szervezni, melynek vezetésére Liénart hadnagy volt kiszemelve. A terv azonban teljesen dugába dőlt. A Lubi-esések körül Gèle ugyanis lakatlan vidéket talált, s minthogy itt arról értesült, hogy köröskörül rengeteg őserdők terülnek el s így sem az állomásokat, sem embereit élelmi szerekkel el nem láthatja, rögtön visszafordult. (Pet. Geogr. Mitthlgen. 1887. XI.) *Thg.*

Comber T. I. hittérítő, a Baptist Missionary Society tagja, a ki a Kongó-vidék hittérítő vállalatának kezdeményezője s egyik legbuzgóbb s legműveltebb tagja s utóbb vezetője volt, 1887. június végén meghalt. Miután hosszabb időt töltött volt Európában, a mult évben tért vissza a Kongóhoz, ott sorra látogatta a hittérítő telepet s így Lukoleláig, a legújabb telepig jutott, ahol lázba esett. Hogy egészségét helyre állítsa, Bananában rögtön Európába induló hajóra szállt, de néhány nap mulva Majumba közelében kimúlt; itt temették el. Combernek mint földrajzi kutatónak is nagy érdemei vannak; nagyobb utazásokat tett a

Kamerun hegységben s sokat fáradozott a San-Salvadort Stanley-Poollal összekötő egyenes út létesítése körül. Utódjául az utazásáról ismeretes Grenfell van kiszemelve. (Pet. Geogr. Mittheilungen 1887. IX.) *Thg.*

Bonvalot utja Középázsiában. Bonvalot francia utazó Dr. Capus természettudós s Pépin festő kíséretében 1886. február 22-én indult útnak Középázsiába. Batumon s Tifliszen át Perzsiába jutottak, honnan Baktriába akartak nyomulni, amit azonban az afghánok meggátoltak. Erre Merven át Bokharába s Szamarkándba, majd Kafirnaganba mentek s elérték az Oxus jobb partját. Itt ismét az afghánok gátolták meg a tovahaladást, sőt Balkh város környékén elfogták őket s 27 napig tartották fogságban Khurtepében. Az utazók azontul részben ismeretlen utakon átmentek a Pamir fensíkon s Hindukuson s a Taldek szoroson át három nap alatt eljutottak az Altás fensíkra; innen a Kizilart szoroson át Karakul felé mentek, s végül Szarkatt mellett elérték a khinai határt. Kasmirből Indiába utaztak s Szimlában érték el ismét a művelt vidékeket, honnan kevés pihenés után 1887 őszén tértek vissza Franciaországba. Merész s érdekes utazásukról még meg fogunk emlékezni. *Gy.*

Uj-Guinéa szigetének déli angol védnökség alatt levő részén a Papua-öböl mellett Bevan Tivadar angol utazó a legutóbbi tavasszal igen sikeres kutató-utazást tett. Egy magán kereskedő czég jól felszerelt »Victory» nevű hajóján mentek a Torres-szoroson, az ugynevezett Aird-folyó torkolatáig. Tovább haladva ebben az irányban, látták, hogy az Aird-folyó tulajdonképp csak egy szigetek által szétszaggatott nagy öbölnek egy része s ebbe az öbölbe foly egy nagyobb folyó, melyet Douglasnak s főmellékfolyóját pedig Philps Rivernek nevezték el. Az utóbbin mintegy 100 kilométernyi távolságra hajóztak fel, 25 angol mértföldnyire a német határtól s mindenütt igen termékeny s gazdag vidéke van. A Philps s Burns folyók összeömlésénél, vulkanikus dombon egy nagyobb Tumu nevű község van, melynek európaiakkal még sohasem érintkezett lakói nagy kíváncsisággal vizsgálták az utazókat, s különösen a gőzhajót, de különben barátságosak s földműveléssel is foglalkoznak. Visszatérve ebből az utból, a Deception öbölben több folyó torkolatán igyekeztek behatolni, a nagyobb részt azonban a korall és iszap elzárta, míg végre egy nagyobb, eddig ismeretlen folyót találtak, melyet Bevan a királynő jubilaumának emlékére »Queen's Jubilee River»-nek

nevezett el, s melyen gözösével mintegy 100 angol mértföldre haladt fel egész közel az Albert-Victor heglánczhoz, ahol azonban a folyó még mindég 300 öl széles volt. E tekintélyes s hajózásra igen alkalmas folyó egész környéke regényes dombokkal van telve, melyek néhány száz lábnyi magasságuk, de néha egész 3000 lábíg felemelkednek, s gazdag erdőségekkel vannak borítva. A vidék népessége azonban igen gyér, bár barátságos indulatú. A két ujonnan felfedezett folyó környéke a jó közlekedés s aránylag kedvező éghajlati viszonyok folytán letelepedésre igen alkalmas, különösen ha a földet kulik által előre megműveltetik. A hat hétig tartott expeditió alatt az utazók igen sok természeti s ethnographiai tárgyat gyűjtöttek össze s 50 fényképet készítettek. Különb Benan a sikeres kezdet folytán e vidéken újabb expeditióra készül. *Gy.*

A Hudson öböl hajókázhatóságának kikutatására a kanadai kormány a mult évben Gordon hadnagy parancsnoksága alatt már a harmadik expeditiót küldte ki, melynek jelentése »Report of the Hudson's Bay Expedition of 1886« most jelent meg s a hajózásra vonatkozó észleteken kívül számos meteorologiai, természetrajzi feljegyzést tartalmaz. Gordon hadnagy nézete szerint a Hudson öbölben rendes viszonyok közt a kereskedelmi hajózás július első felében kezdődhetik meg s körülbelül október első hetiben végződik. A jelentés mellett 3 térkép s 2 rajz is van. *Gy.*

Az orosz földrajzi társaság a mult nyáron több expeditiót küldött ki. Grum-Grzsimajlo ott járt a Pamiron, és főleg a Tainmasz folyónak glecsereit tanulmányozta. Érdekes jelenség volt a Kara-Kul tava, melynek jégvilága emlékeztett a jegestengerekre. A tó feneke és partjai jégből valók; a parttól elszakadt jégtáblák valóban eredetiek, mert a termőtalaj vagy az agyagos réteg rendszeren a jégtömeg alján van, míg maga a jég hatalmas kupokban emelkedik az égnek. — Vilkiezki és Grigorjev a Novaja-Zemlyát kutatta; expeditiójuk legérdekesebb mozzanata az augusztus 19-iki napfogyatkozás megfigyelése volt, mely félig sikerült is, a mennyiben a teljes elsötétedés pillanatát kedvező viszonyok közt látták, míg a fogyatkozás végén már felhők ültek az egen. Garnak az Amur mellékén tett kutatásokat, Makarov pedig a Szajan-hegységet vizsgálta, főgondját a Munku-Szardik csoportjára s a Koszogel tására fordítván. — Aleniczyn fekereste a troicze-cselyábai tavakat, Volter Lithvániát, hogy népdalokat és emlékeket keressen; Lisztova Krim-félszigeten időzött, kn-

tatva az ottani barlangokat, míg Kuznecsov az Uralhegység északi részét járta be.

Kuznecsov adatai és tapasztalatai szerint a vogulok gyorsan assimilálódnak az oroszokkal és ősi állapotukat szemlátomást vesznek. A vogul fiatalság könnyen sajátítja el az orosz élettel járó viszonyokat. Az adatok azért is figyelemre méltók, mert Kuznecsov nagy térségeket járt be, volt a permi és tobolszki kormányzóság különböző pontjain, megfordult a Lozva, Szoszva és Pecsora folyók forrásvidékein. Azt találta, hogy az Uralban a letelepedett lakosság határa az északi szélesség 61°-ával esik össze, melyen túl őserdők és ember nem járta vad térségek következnek. A Lozva és Szoszva folyók mentén lakó vogulok és osztjákok közül egyesek nagyon eloroszosodtak, de azért a szoszva-mellékiek az ősi állapotok és vallás hívei. A vogulok félig nomád életet élnek, kisebb tanyákban laknak, melyek alig pár jurtára terjednek. A szoszvamellékiek olykor gazdálkodásba vágó épületeket is emelnek a jurták mellé. A lozvamellékiek elsősorban, a társas együttlétet kerülve laknak. Nem idegenkednek az oroszoktól s gyakran mennek hozzájuk napszámba. Tavasszal a vogul felszedi sátorfáját, szánkóra rakja mindenét, még a cserényt is és felvonul az Uralra. Rondaság, füst a lakásban a vogul nem bántja; e nélkül el nem lehetne, különben rosszul érzi magát. A nyáron a Jekaterinburgban megtartott urali és szibíriai kiállításon a vogulok, kiket mint urali terméket élő állapotban, tanyástól bemutatnak, pogányul unatkoztak. Egy-egy vogul cserényben olykor több család is tartózkodik. A Berezov mellékén halászó vogulok a cserényt feleslegesnek tartják. A vogul ruhánemű jellemző vonása nyáron a tarkaság. A ruhának kiegészítő része egy kendő, mely a táncznál szerepet játszik. A vogul nők kézi munkával foglalkoznak és egyes ruhadarabokat elég ügyesen varrnak ki üveggyöngyökkel; köztük jelesül a kezeken s a lábakon a tetovirozás járja. Írásjegyeik nagyon sajátosak melyeket, fákra és deszkácskákra írnak. Ünnepeik közt kiváló helyet foglal el a medve, a rénszarvas és a ló-ünnep. Ez utóbbi minden porczikájában vad, mert a lovat különféle kinzásnak vetik alá, míg csak el nem patkol, azután pedig megeszik. Kuznecsov több olyan szent helyen fordult meg, hova a vogul nőnek lépni tilos. Cs. L.

II. *Ethnographia*

Az arabok a keletindiai szigeteken. A legújabb népszámlálás szerint magában Jáva szigetén már 11,419 arab telepedett meg s a szomszéd szigeteken is évről-évre gyarapodó számmal fordulnak elő. Az eszes és tevékeny faj feltűnő szaporodása folytán a holland kormány megbízásából van der Berg nevű tudós terjedelmes művet adott ki Bataviában az arab gyarmatokról a keletindiai szigeteken, mely műnek főbb eredményeit a következőkben közölhetjük:

A keletindiai archipelagus szigetein lakó arabok túlnyomó részben Hadramautból és pedig Siban és Terim völgyekből származnak. A jelen század elejéig alig telepedett le egynehány arab ezen a vidéken, míg 1859-ben is csak 4992 arab volt Jáva s Madura szigeteken, most azonban az egész archipelagusban mintegy 25,000-en lehetnek, Malabar partvidékét nem számítva, hol már a múlt század végén letelepedtek. Magában Jáván 6 nagy arab telep van. Batavia, Seribon, Tegal, Pekalongan, Szamarang és Szurabája, mindenütt növekvőben különösen a bengáliak rovására. Szumatra szigetén Atjeh és Palembang a legnagyobb arab telepek, az előbbi azonban már bomlófélben van s a benszülöttekkel összeolvad. A többi szigeteken az arabok nem képeznek külön csapatokat, hanem más bevándorlókkal állanak szövetségben, melynek azonban igen gyakran arab a vezére s lelke.

Az arabok nagy része kereskedéssel foglalkozik, általában igen szorgalmasak, takarékosak, s mivel ópiumszívás, dorbézolás s prostitutio jóformán ismeretlen közöttök, nagyobb része hamar meggazdagodik. Berg nagy elismeréssel szól az arabok többségének erkölcsiségéről s tudományszeretetéről is, még czimkórság sincs náluk, a mi a khinaiaknál igen gyakori. Az arab eszméje a meggazdagodás s az ezen alapuló tekintély s boldog családi élet; politikailag nagy részt hűségesen ragaszkodnak a holland kormányhoz, azonban vannak többen, kik meggazdagodásuk után hazájukba térnek vissza. Feltűnő mindamellet, hogy kereskedelmi összeköttetésük Arabiával s a Veres tenger környékével alig van s még a Philippini szigeteket sem voltak képesek működésük körébe bevonni. Társaszcég ritka közöttük s legjobban szeretik az ingatlanokat, úgy, hogy jelenleg a Szunda szigeteken már mintegy 20 millió forint értékű ingatlan van arab kézen. Sokan uzsoráskodnak s még többen szerepelnek mint házalók

díszművekkel, fegyverekkel s apró házi iparczikkakkal. A hajózásnál mindinkább többen vesznek részt, de csak a parti hajózásra szorítkozva. 1885-ben már 75 hajó volt a hollandiai Indiában arabok kezén. Földművelő arabok jóformán csak Pontianakban vannak, halászáttal s iparral ritkán foglalkoznak, közhivatalokat nem viselnek. Jáva szigetén 13 arab van, kinek bevallott évi jövedelme a 12,000 forintot meghaladja s ezenkívül 37 olyan, ki 3600—12,000 frt évi jövedelmet mutat ki. A többi szigeteken 41, illetőleg 9 ily gazdag arab van s azonkívül 21 oly tőkepénzes, kinek legalább 300,000 forint tőkéje van.

Feltűnő a Szunda szigeteken lakó arabok között, hogy vallásos dolgokban meglehetősen közönyösek. A Kórán tanításával alig 50 egyén foglalkozik s csak Szumenapben vannak felsőbb iskolák, a hadzsik száma igen csekély s ezek sem állanak összeköttetésben a pánizlamizmus vezetőivel s igen feltűnő, hogy az első nagyhatalom az ő szemükben Oroszország, melyet »Nagy-Konstantinápoly«-nak neveztek, ellentétben »Kis-Konstantinápoly«-lyal, mely alatt Törökországot értik. Anglia nem áll előttök nagy becsületben, különösen mivel asszony az uralkodó, a mit az arab nem képes felfogni. A hollandiakkal nem keverednek össze, de igen gyakran a malájokkal s néha a khinaiakkal is. A malájok nyelvét gyorsan megtanulják, sok helyen ez rendes társalgási nyelvek s az újabb nemzedék már nem is tud arabul. Ruházatok az európai s török öltözet vegyülete, más szokásokban azonban a benszülöttekhez ragaszkodnak.

Az arabok politikai szerepe az ind archipelagushban igen csekély s régebben a benszülött fejedelmek mellett egyes kiváló arabok nagy szerepet vittek, de a hollandiaknál nem vitték nagyra. A malájok az arabokat általában nagyon becsülik s keresik társaságukat, úgy hogy ezek gyakran szoros összeköttetésben állanak a belföldi aristokráciával, melyet uzsorájukkal lenyűgöznek. Egymást s a többi mohammedánokat az arab nagyon segíti, de propagandát nem csinálnak köztök.

Feltűnő, hogy az arab vegyülékfaj folyvást szaporodik, a mi főkép a teljesen arab eredetű nők hiányának tulajdonítható. A negyedik nemzedékben már csak az arab eredet tudata marad meg, de még az arab fejedelmek utódai is teljesen jávaiak lesznek s elfeledik az arab nyelvet. Van den Berg kutatása szerint a Szunda-szigeten lakó arabok nyelve már is nagyban különbözik a tiszta hadhramauti arab nyelvtől. *Gy.*

A kameruni négerek családi viszonyairól Dr. Buchner érdekes képet rajzol. A nők száma szerinte a férfi vagyoni állapotától függ. Bell királynak állítólag 80 felesége van, de a többi vagyonos embereknek rendszeren 2—8 között. Közöséges nézet szerint a nők a férfi tőkéje, s a leendő gyermekek a tőkék kamatai, a terméketlen nőt ennélfogva szokásban van az előbbi tulajdonosnak, az atyának vagy volt férjnek, a vételár megtérítése mellett visszaadni. Különben a legelőkelőbb nők is vásároltatnak s néha erősen alkudoznak. Hasonlóképp nagyobb összegek helyett nőkkel fizetnek, a midőn a nők ára megállapíttatik; egy főnök leánya 6000, egy közöséges szabad nő 2000, rabszolganő 800 bar (shilling) értékű lehet. A főnök fiának erkölcsi kötelessége rangjához képest egy barátságos főnök leányát megvásárolni; a vételárt az atya rendszeren saját fiának rangjához méltó kiházasítására fordítja. Kamerunban ennélfogva előnyül szolgál, ha valakinek lányai vagy testvérei vannak, mert ez által igen jelentékeny összegek folynak be. Ujabban azonban divattá lesz, hogy a vásárolt menyasszonyért csak a feleért fizetik ki, az ár másik felével azonban bizonytalan időre adósak maradnak. Ez okból egész sereg panasz s viszálykodás támadt, törvényt is hoztak, hogy a félvérű nők (szabadok s rabszolganők utódai) darabonként 800 barba kerüljenek s elébb nem adhatók ki a vőlegénynek, mint a hogy az egész áruk kifizettetik, de ezzel senki sem gondolt. A leányokat gyakran eladják már az érett kor előtt, de azért nem költöznak át rögtön leendő férjükhez, bár gyakran megtörténik, hogy a vevő gyanakodó s rögtön magával viszi a megvásárolt nőt. A legelőkelőbb családokból vásárolt nőknél ráadásul külön szolgáló is járul; az ilyen nőknek nem kell dolgozniuk s rendes körülmények között nincsenek kitéve annak a veszélynek, hogy még férjük életében ismét másnak adassanak el; a többi nők azonban a rabszolganőkkel egyenlően végzik az összes házi és mezei munkákat s mindennek daczára helyzetük még sem oly nyomasztó s lealázó, mint ezek után gondolhatnók. A kameruni négernők az eladatást úgy tekintik, mint nálunk a nőcselések a helycserét s ez a csere aránylag nem is történik nagyon gyakran. A négernő nem engedi, hogy akaratlan eszköz legyen a férfi kezében, általában véve vidám kedélyű, de önfejű. Nem ritkán történik meg, hogy az egész község női szövetkeznek egymással a férfiak ellen. Mintegy 20 évvel ezelőtt történt meg, hogy a dualla nők egy szép napon mind ott hagyták fér-

jeiket s már egy külön asszonyfalut is építének, tisztán azért, mivel a férfiak nem akarták megengedni, hogy az ágyékkendők, melyeket eddig hordtak, ezentúl nagyobbak legyenek s a krónika feljegyezte, hogy e viszálykodásban is a nőké lett a győzelem. *Gy.*

Kongó-négerek koponyáit mérte meg ez évben Virchow. Hét felnőtt s 5 gyermekkoponya volt ez, melyeket Wolf Lajos hozott a Kongó vidékéről, a Kaszai s Szankuru mellől. E koponyák közül 3 dolichocephal, 5 mesocephal, 3 brachycephal, 1 hyperbrachycephal volt, úgy, hogy a Kongó négerek typusát megállapítani ebből lehetetlen volt, a középhosszú, magas koponya (hypsimesocephal) a túlnyomó. A nőknél a brachycephal jelleghez hajlandóság mutatkozik. A férfi s nő koponyák közt nagy különbség van. A férfiaknál a koponyaűr 1386 cc., a nőknél 1085, sőt egynél 995 cc., azaz már nannocephal. A gyermekek koponyaüre aránylag nagy; a nőknél a zápfogak nem fejlődnek ki egészen. Ebből következteti Virchow, hogy e törzseknél a nők koponyája már nem nő akkor sem, midőn az agyvelő a gyermekkoponya nagyságát elérte. Csak ilyen módon lehet megmagyarázni, hogy egy felnőtt nő koponyája kisebb, mint egy két éves gyermeké. Említésre méltó még, hogy az említett törzseknél az alsó homlokátmérő jelentékenyen korán kifejlődik, a hátsó fej általában erősen kidomborodik hátfelé; a hátsó fölyuk hosszában, s szélességében jelentékeny különbségek fordulnak elő. A koponya megszűkülése a halánték körül, az úgynevezett stenokrotaphia, mely már majomhoz hasonló jelleg, a baluba-négereknél gyakorinak látszik, valamint a processus lemurini jelentékeny kifejlődése egy a Szankuru mellett lakó baszongo harczos állán. Mind e tények azt látszanak bizonyítani, hogy a Kongótörzsek a legnagyobb mértékben összekeveredtek. Valószínű, hogy a bantu-kafferek s a tulajdonképi nigriciai typus vegyülékéből jöttek létre a törzsek. *Gy.*

Algir gyarmatosítása a francziák által most már sikerültnek mondható. Csaknem harmincz éven át oly egészségtelen volt az éghajlat a francziákra nézve, hogy a halálozások mindig felülmúlták a születéseket, a népesség csak bevándorlás által szaporodott. Duvivier tábornok megjegyzése szerint csak a temetőket lehetett folyton fejlődő francia gyarmatoknak tekinteni. 1865 óta a helyzet jelentékenyen javúl, különösen Algirban született franczia gyermekek most már rendesen életben maradnak, így a franczia gyarmatok is folytonosan jelentékenyen emelkednek, különösen mivel a phylloxera pusztítása sok francziát üzött ki ide.

Úgy látszik, hogy különösen a Franciaország déli tartományából jövő bevándorlók képesek leghamarább meghonosodni, úgy szintén az olaszok s spanyolok. Európa minden nemzetiségéből nagy számmal vannak már gyarmatosok Algirban, de a francziák túlnyomósága nincs veszélyeztetve, mivel a vegyes házasságból származó gyermekek mind francziákká lesznek; más idegen is elveszti nemzetiségét. Megemlítést érdemel még, hogy Algir téli gyógyhelyül használása, különösen mellbetegekre nézve, mindinkább terjed. A Fokföld s Egyptom mellett Algir is most már félig-meddig európai jellegű afrikai ország s azt a jellegét többé nem igen fogja elveszteni. *Gy.*

Ikerszülések a négereknél. Beuster missionarius, ki jelenleg Ha Csevasze-ben, a becsuán-törzshöz tartozó bavende, vagy bacsoëtla népnél Transvaal legéjszakibb részében tartózkodik, egy a berlini anthropologiai társulatban felolvasott levelében kiemeli azt a feltűnő dolgot, hogy a négereknél, a mennyire az ő tapasztalata terjed, az ikrek szülése sokkal gyakoribb dolog, mint az európai népeknél; az ő állomásán 12 nőre átlag három ikerszülés jut. Az adatok csekélysége miatt még nem lehet megállapítani, hogy Beuster megfigyelése valódi anthropologiai sajátyságot tüntet fel, avagy csak véletlen esetleges tényeket. *Gy.*

A kannibalismusról Andree R. legujabb összeállítása kimutatja, hogy az minden földrészen előfordul, habár jelenleg inkább csak a tropikus vidékekre szorítkozik. Az indogermánok népmeséiben szereplő emberevő sárkányok szintén kannibalismusra emlékeztetnek. Élelem hiánya, bosszuállás, babona (főleg az ellenség erejének megszerzése) egyaránt elősegítették a borzasztó szokást. A történeti időkben az emberhús evés folyvást ritkábbá lett. Amerikában már csak egy pár az Amazon vidékén levő törzs maradt kannibál, a Tüzföld lakói, a dél-afrikai bantutörzsek, melyeket maga Andree is kannibáloknak tartott régebben, nem tartoznak közéjük. *Gy.*

IV. Vegyesek.

A tengermélységek mérésével újabban csaknem kizárólag az amerikaiak foglalkoznak. Az »Albatros« hajó Tanner parancsnoksága alatt a mexikói öbölben, a karaihi tengerben, az Atlanti oczeánnak az Egyesült-Államok felé eső részén tett kutatásokat, az »Enterprise«-Barker vezetése alatt a déli Csendes oczeánon, Atlanti oczeánon, az »Essex« Jawell parancsnoksága alatt az éjszak

atlanti s az indiai oczeánban tettek rendszeres kutatásokat. Éjszak-amerika keleti partvidékei e kutatások folytán már annyira ismeretesek, hogy az Egyesült-Államok hydrográfiai hivatala teljes reliefképet készíthetett a tenger talajáról. Az egyes kutatások közül a következő nevezetesebb részleteket emelhetjük ki: Jamaika és Haiti között, az előbbi szigettől körülbelül 25 tengeri mérföldnyire keletre az »Albatros« egy meredek korallzátonyt fedezett fel, melyet Albatros-zátonynak neveztek el; e helyen 31—60 méter mélység több helyen észleltetett, míg közvetlen mellette igen hamar 300—1000, sőt mélyebb helyek találtattak. A mexikói öböl hőmérsékletét 1460 méteren alul levő mélységben mindenütt 4.2°C -nak találták, mely e vidéken az egyenlítői áram rendes hőmérséke, úgy, hogy ebből azt lehet következtetnünk, hogy a karaibi tenger, a honnan kapja vizét a mexikói öböl, az atlanti oczeántól egy a tenger színe alatt 1460 méterre terjedő emelkedés által záratik el. E következtetés helyességének megállapítása végett Trinidadtól fogva Kuba szigetig minden átjáró megvizsgáltatott. Csak a Windward átjáróban találtak elegendő mély vízvázasztóts ezenkívül egy 3.3° meleg s 2000 méter mély csatornát, mely Santa-Cruz s Sz.-Tamás között egy 4400 méter mély öbölbe vitt, melynek alján a víz hőmérséklete ugyanannyi volt. Nyugatra innen, a Mona átjárótól délre, a hőmérséklet 4.2°C s így Santa-Cruz s Puerto-Rico között új vízvázasztónak kellett lennie s az »Albatros« csakugyan talált egy talajemelkedést, melynek legnagyobb mélysége 1645 méter s legkisebb hőmérséklete 4.2° volt. — Geologiailag fontosak a golfáram egy részében ($36-40^{\circ}$ éj. sz. és $68-74^{\circ}$ ny. h.) tett kutatások, hol 1100—3600 méter mélységben a Globigerina-iszap mellett homokot s gyakran agyagot is találtak, az előbbiből olykor nagy összefüggő tömegeket, úgy hogy 25 klg. súlyú szegletes darabokat húztak fel a hálóval. Új-Skócia s Új-Fundland partjain a régibb térképeken rajzolt Hope-zátony már nem találtatott meg. Az »Enterprise« által észlelt legnagyobb mélység Puerto Ricótól éjszakra 80 tengeri mértföldre van ($19^{\circ}53'$ éj. sz. és $65^{\circ}45'$ ny. h.), hol a mérő ón 4529 fonalat azaz 8282 méterre sülyedt, mely a »Blake« által a $19^{\circ}39'10''$ éj. sz. és $66^{\circ}26'5''$ ny. h. alatt talált 8341 m. mélység mellett az Atlanti oczeánnak eddig legnagyobb észlelt mélysége. Az »Essex« hajó által észlelt legmélyebb hely (4947 m.) az afrikai part közelében van s mivel ez a hajó a Guardafui foktól Ceylonig tett útjában tette ez észleletet, az megerősíteni lát-

szik azt a szabályt, hogy a legnagyobb mélységek általában nem az oczeánok közepén, hanem a szárazföldek közelében találhatók fel. *Gy.*

A szibériai vasútak. Oroszország jelenleg azon van, hogy az oly gyakran emlegetett nagy transz-szibíriai vasútnak tervét megvalósítsa. A Jekaterinburg-Tyumen-i vasút kiépítését több más vonal fogja követni, melyek Vladivosztokba vezetnek vagy onnan indulnak ki. A csár beleegyezését adta az államtanács egy határozatához, mely elrendeli, hogy azonnal foganatosíttassék a tanulmányozása egy vasút-vonalnak Tomszktól Irkuczkig és Stretinszkig (a város a Silka, az Amur egyik mellékfolyója mellett fekszik) továbbá a Khanka vagy Hankoi-tótól Vladivosztokig. Az előtanulmányok és az építés a hadügyminisztériumra lesznek bízva az usszuri-i (Amurvidék) főkormányzó báró Korff, és a keletszibériai főkormányzó Ignatieff tábornok vezetése alatt; ez utóbbi a hasonló nevű híres diplomatának testvére. Az építésnek a legközelebbi tavaszon meg kell kezdődnie, és öt év alatt az egész vonalat előállíthatni reménylik. Akkor Szt.-Pétervárról 15 nap alatt eljuthatni a Csendes oczeánhoz, és pedig 5 nap kell az utazásra Szt.-Pétervártól Tyumenig, 3 nap Tyumentől Tomszkgig, 2 nap Tomszktól Stretinszkig, 4 nap Stretinszktől a Khanka-tóig, az Amur-vidéken át és 1 nap Khankától Vladivosztokig. Azon nehézségek miatt, melyekbe a hajózás ütközik, lehetséges, hogy Stretinszk helyett Burszá-t fogják választani. Az építést Annenkoff tábornok fogja vezetni, s e végre a vasúti ezredek fognak alkalmaztatni, melyek jelenleg a Bokharába vezető vasutat készítik, (Ausland, 1387. Nr. 39.) *T. L.*

* **A Marajó-zátony.** A Jornal do Commercio 1887. okt. 4-iki száma nyomán ezen zátonyról a következő értesítés érkezett a fiumei és trieszti tengerészeti hatóságokhoz:

A hajósok tudomására hozzuk, hogy f. (1887.) évi szept. 23-án az Abrolhos-csatornától északra a d. sz. $17^{\circ}44'40''$ és a Rio de Janeirótól számított k. h. $4^{\circ}26'44''$ alatt felfedezték azt a zátonyt, melyen két francia postagőzös megfeneklett. A zátony 13 mfnyire van a világító toronytól 10° É.-Ny. irányban; alakja fél mérföldnyi átmérőjű szabálytalan kör; az egész zátonyt, melyet Marajó-zátonnak (Banco Marajo) neveztek el, madreporák alkotják s az több zátonyból áll, melyek legmagasbjai 3-8—4 méternyire maradnak a víz legmélyebb állása alatt. Santa

Barbara szigettől éjszakra 3, a térképen meg nem jelölt zátony van, melyek miatt a sziget keleti csatornája nem hajózható; eme zátonyok legveszélyesebbike 2 m.-nyire van a legalacsonyabb víz felszíne alatt. Fekvése 21° É.-K. a világító toronytól, távolsága $1' 36''$. A másik 5 m. mélységben, a világító toronytól $11^{\circ} 30'$ É. K. irányban $1' 25''$ távolságban, — a harmadik 5 m. mélységben, $3^{\circ} 40'$ É.-K. irányban s 0.75 mföld távolságban van. Ezen zátonyokon innen a csatorna legjártabb részében szintén két korallpad van keletkezőben s bár ma még nem veszélyesek, mégis tanácsos azokat a térképeken feltüntetni. Az egyik $17^{\circ} 47' 14''$ d. sz. és $4^{\circ} 27' 12''$ k. h. (R. d. Janeiro-tól) alatt, a másik $17^{\circ} 53' 43''$ d. sz. és $4^{\circ} 27' 36''$ k. h. alatt fekszik, amaz 11, ez 12 m. mélységben a tenger színe alatt.

A méterrendszer jelenleg már Európa s Amerika nagy részében meghonosodott s jóformán csak a nagy angol s orosz birodalmakban maradt idegen, habár Indiában már 1871. óta a súlyokat a méter-mérték szerint számítják. Ravenstein, ismert földrajzíró összeállításai szerint, jelenleg az angolláb-rendszer szerint él 471, a méterrendszer szerint 347, a kasztíliai láb szerint (leginkább Közép-Amerikában) 6 millió ember. Más mértéket használnak a dánok, khinaiak, négerok stb. Hogy a méterrendszer mindamellett mennyire uralkodóvá lett, tanúsítja az a körülmény, hogy Anglia külkereskedelmének 48.5 százaléka, tehát majdnem fele oly országokkal történik, hol a méterrendszer az uralkodó. A francziáktól e rendszert a következő nevezetesebb államok fogadták el egymás után: 1803-ban Lombárdia, 1819-ben Hollandia, Belgium, 1836-ban Görögország, 1850-ben Szardínia, 1856-ban Ecuador, 1857-ben Venezuela és Columbia, 1859-ben Spanyolország, 1860-ban Portugália, Peru, 1862-ben Brazília s Uruguay, 1865-ben Chili, 1868-ban Németország, 1875-ben Szerbia, Norvégia, 1876-ban Ausztria-Magyarország, Románia s Egyptom, 1879-ben Svédország, 1882-ben Törökország, 1884-ben Mexico, 1887-ben az Argentini köztársaság. Legujabban Japánban tervezik életbeléptetését. A földrajzi tudományok fejlődésére nézve is óhajtható volna, ha Anglia s Oroszország szintén követnék a többi művelt államok példáját s az egységes mérték természetes életbelépését tovább ne akadályoznák. *Gy.*

AZ URAL VIDÉKEI ÉS NÉPEI.

Felolvastatott a f. é. január 12. és február 9-dikén tartott üléseken.

I. Történeti bevezetés.

A föld kerekiségének nincsen oly része, mely annyira érdekeltetné a Magyar Földrajzi Társaságot, mint az Ural és vidékei. Tágabb jelentésben veszem azokat, nevezetesen nyugatra a Fehér-tengerig, keletre az Ob folyón túl, délre a szélesség 56° fokáig érnek. Ezen nagy területnek hátgerincze az Ural, melynek keletre tartó folyói mind az Obba szakadnak; nyugatra tartó folyói pedig a Pecsóra, Mezen és Viena (Dvina) folyókat nevelik.

Az Obot a kelet-délről érkező hatalmas Irtis, mely a Tobol folyót felveszi, nagyobbítja. A megnevezett folyók mind az Éjszaki Jeges tengerbe és annak öblébe, a Fehér-tengerbe omlanak.

A Káma nem ered ugyan az Uralban, de ennek sok vizét és folyóját felszedvén a Volgába szakad. A Volgával némileg egyirányú folyó a Jajk, melyet II. Katalin ideje óta Uralnak neveznek; az úgy mint a Volga, a Káspi tengert táplálja. Természetesen a Volga és Jajk tájékai nem tartoznak az Ural vidékeihez: de sokszor fogunk rájuk akadni.

Miért érdekelhetik oly nagyon a Magyar Földrajzi Társaságot az Ural és vidékei, azt a következő tájékoztatás mutassa meg.

Mátyás királyunk, mint tudjuk, az olasz Bonfini Antalt a magyarok történeteinek megírásával bizá meg. Bonfini hozzá is lát szép latinsággal irván össze, a mit a magyarok eredetéről

előtalált; egyetmást hozzá is told. Mert ő a hiszékeny korának még nagyon hiszékeny embere. Elhiszi, hogy a hunok a Kimmeriai bosporuson általjövén, nemcsak a gótokat hajtották ki lakóhelyeikről, hanem az egész európai Skyth országot hódíták meg, s a visszafoglalt Pannoniában megszállván, azt magukról Ungáriának nevezék el. Pius pápa (II. Pius), a ki, hidd el úgy-mond, nagyon-nagyon tudós ember, tagadja, a mit pedig minden történetíró állít, hogy a magyarok a hunoktól származnak, s egyetért Jorandessel, a ki az ungarok-at (magyarokat) és skythákat a nyestbőrök kereskedése által elhíresülteknek irta. Sőt a szentséges atya egy veronai emberre is hivatkozik, a ki a Don (Tanais) eredetig eljutván, ott magyar nyelven beszélő népre talált. Dicsőséges Mátyás királyunk, szarmat (orosz) kereskedőktől tudván meg azt, oda követeket és tudakozókat is indíta, hogy ha lehetne, általok a folytonos háborúk miatt elnéptelenített Pannoniába édesgesse ama rokon népet. Az ugyan eddig nem sikerült neki: de ha megélel, talán kiviszi.¹

Kézai Simon a »Gesta Hungarorum« czímű krónikáját Kún Lászlónak (uralkodék 1272—1290-ig) ekképen ajánlja: »Invictissimo et potentissimo domino Ladislos tertio, gloriosissimo regi Hungariae magister Simon de Keza fidelis clericus eius.« Ez a Simon a magyarok ős hazáját Scythiának nevezi, mely kelet felől Ázsiával határos s egy felől az Éjszaki tenger, más felől a Rif hegység (Ural) veszi körül. A Rif hegységből két nagy folyó származik, úgy-mond, az Etul és Togora. Az első a Don folyó, melyet a magyarok Etul-nak (Etel) neveznek, s a mely az Alánok ten-

¹ Quare Unni, bello asperimi, trajecta ad Cimmerium Bosphorum palude Maeoti, non modo sedibus Gothos rejecerunt, sed universam Europae Scythiam domitarunt, in repetitisque Pannoniis quieverunt, quas a se Ungarias appellarunt. Pius autem pontifex (mihi crede) doctissimus, Ungaros ab Unnis, quod omnes rerum scriptores confirman, promanasse non patitur, pari cum Jorande tractus affectu, qui Ungaros ac Scythas pellium marinarum commercio notos fuisse scribit. Deinde Sacrosanctus ille pater cujusdam Veronensis nomen adducit, qui cum ad Tanais ortum penetrasset, gentem Ungarica lingua loquentem se invenisse dicebat. Divus quoque Matthias noster, hujusce rei non ignarus, quam a Sarmaticis quibusdam mercatoribus acceperat, legatos illuc ac exploratores misit, quibus cognatam gentem si posset, in Pannoniam populis diuturno bello haud parum exhaustam alliceret: quod etsi hactenus assequi nequivit, si vixerit tamen fortasse praestabit. Bonfinius Rerum Hungaricarum Decades. Decas I. libr. II. Editio Car. Andr. Bel. Lipsiae, 1771. pag. 41.

gerébe (Fekete-tengerbe) szakad; a másik éjszak felé tart, sok mocsáron és havason keresztül Irkaniába ér s úgy az Éjszaki-tengerbe folyik. Ezen scythia ország kelet felől a Jorian országgal határos, (Scitico quoque regno de oriente jungitur regnum Jorianorum); maga pedig három részre oszlik, úgymint Bascardia, Dentia és Mogoria részre. Még Irkaniáról azt írja, hogy ott a sok köd miatt alig látszik meg a verőfény; mert a nap junius, julius és augusztus havaiban is csak három óra hosszáig süt.

Ezt a leírást ismétli az úgynevezett »Chronicon pictum Vindobonense 1385-ben; ismétli Turóczi 1480 tájban, tehát Mátyás királyunk idejében, midőn Bonfinius a tudós munkáját írja vala. Csak a Togora folyót Togotának nevezi monnó; de a nyár közepén a három óra hosszáig tartó napot is monnó gondolatlanul írja után. Pedig N. Lajos királyunk idejében Litvániáról s Mátyás királyunk idejében Moszkváról bizonyos hírek valának; tehát arról is, hogy ott junius, julius, augusztus havaiban hosszabb a nyári nap mint nálunk, bizonyos tudomásnak kellett lenni. Ebből pedig, legalább Turóczi, következtethette, hogy az Éjszaki tenger mellett álmodott Irkaniában még annál is sokkal hosszabb a nyári nap.

A közönséges krónikáktól Béla királynak Névtelenje (Anonymus Belae regis notarius) különbözik. Ez a magyarok ős hazáját, t. i. Skythiát, Dentumogernek nevezi, mely a Jeges tengertől a Fekete tengerig terjedne (finis cuius ab Aquiloni parte extenditur usque ad Nigrum pontum) s hátát a Don (Tanais) folyó határolná. Ott, ugymond, sok a mocsár és annyi a nyuszt, hogy nemcsak nemes és nem-nemes, hanem még a csordás, a kanász és a juhász is nyusztos ruhákat viselnek. Más helyen még azt is mondja, hogy ott az emberek (tehát az ős magyarok) nem mesterséggel épült házakban, hanem szőrből készített ponyva sátrakban laknak. Vadak és halak húsából élnek, mézet és tejet esznek, és sok marhát tartanak. Öltözködnek pedig nyuszt és más vadak bőreivel.

Se a krónikák se a Névtelen nem ismerték a dominikánusok felfedező utazását, melyet Desericius József magyar piarista Rómában 1746-ban talált meg a vatikáni könyvtárban, tehát azon évben, melyben a Béla király Névtelenje először jelent meg Bécsben, a Schwandtner »Scriptores rerum Hungaricarum« gyűjteményében.

Az 1215-ben Honorius pápa által elismert és megerősített

domonkos szerzetes rend a pogányok megtérítésén fáradozott. Magyar domonkosok tehát azt az országot akarták felkeresni, a honnan a magyarok ide jöttek, hogy az ottmaradt magyarokat keresztyén hitre térítsék. IV. Béla költségével négy szerzetes indult el egy már ott járt Ottónak nyomán keresni azt az országot. Konstantinápolyba menvén, onnan hajón a Fekete tenger éjszaki partján »Sichia« országba jutának. Sok viszontagság után Julianus szerzetes (két társa visszatért, mintán a harmadik meghalt volt) Nagy-Bulgáriában egy magyar nőre talált, a kinek utasítása szerint el tudta menni a Volgán túli magyarok földjére, a hol »omnino habebant Ungaricum idioma, et intelligebant eum, et ipse eos,« De ott azt is megtudá, hogy a tatárok vagy mongolok »contra Alamanniam vellent ire.« Azért e kettős hírrel, a megtalált magyarokéval, s a közeledő nagy ellenségével tért vissza hazájába, elindulván három nappal Keresztelő sz. János ünnepe előtt (1237. jun. 21-én) s karácsony után másod nap lépvén be Magyarország kapuján (Ungariae portas intravit). Visszatértében a Volgán tizenöt nap utazá át a mordvánok (mordvinok) országát, Ruthénián (Orosz-) és Lengyelországon keresztül pedig lóháton tevő meg az utat. ¹

A Julianus szerzetes fölfedezte ország »Magna Hungaria«

¹ A mordvinokról (mordvánok) ezt mondja Julianus: »Isti a prophetis suis accipientes, quod esse debeant Christiani, miserunt ad ducem Magnae Laudameriae, quod eis mitteret sacerdotem, qui ipsi baptismum conferret. Qui respondit: Non meum est hoc facere, sed Papae Romanorum; prope enim est tempus, quo omnes fidei Ecclesiae Romanae debemus suscipere, et ejus obedientiae subjugari.« Itt csak a Magna Laudameriá-t tekintem. Ez Nagy V l a d i m i r. Tudniülk a moszkvai fejedelemség előtt ott keletre, a Rurik nemzetségének osztozkodásainál fogva, három orosz fejedelemség támadt volt, a Susdal, Vladimir és Rostov fejedelemsége. Moskvát magát a kievi fejedelem, Dolgorucki György Vladimirovits alapítá 1147-ben; s a Nevski Sándor fejedelemnek öcsese 1248-ban lép föl mint első moszkvai fejedelem. Utóbb 1328-ban lőn fővárossá, mintán Susdal, Vladimir és Rostov fejedelemségei beléolvadtak. Julianus visszatérésekor 1237-ben Moszkva nem volt még fejedelemség s akkor Vladimir fejedelemség vala a mordvinok szomszédja.

Julianus elbeszélését, az ugynevezett »Factum Magnae Hungariae«-t először Desericius munkájában: »De initiis et majoribus Hungarorum« Bíró veszprémi püspök adá ki, Buda 1748. Tom F. 169—176. Azután Fejér a Codexében, Endlicher a »Monumenta Arpadiana«ban, és Theiner a »Vetera Monumenta Hungariam sacram illustrantia« Tom. I. Romae 1859-ben adott ki. Szabó Károly pedig magyarul a »Magyarország történetének forrásai« II. füzetében közlé. Pest. 1861-ben.

név alatt, a »Magna Bulgaria«-tól keletre sokszor említettetik a XIII. század utazásaiban, melyeket pápai és más követek a mongol uralkodóhoz tettek. A mordvinok Bolgárországhoz tartozván, vagyis a volgai bolgárok fejedelmei alatt élván, azt a »Nagy Magyarországot« Bulgáriának kelet-éjszaki szomszédságába kell gondolnunk.

Ugorjunk most mintegy négy századon keresztül hátrafelé a 836. évig. Ekkor Theophilos császár napjaiban Kordyles vala kormányzó Makedoniában. Ez a fiát a makedon foglyok közt hagyván a Dunán túl, a mai Ruméniában, maga Konstantinápolyba mene szándékát közölni a császárral a foglyok kiszabadítására, kiket t. i. a bolgárok, Krumus fia, Vladimir bolgár fejedelem alatt, elhurczoltak volt oda. A bolgárok meg akarák akadályozni a foglyok hazavitelét, és az ungrokhoz folyamodának segítségért. E közben Konstantinápolyból elérkezének a hajók a foglyokért. De a hunok hirtelen ott teremvén nagy számmal, kijelenték, hogy a merre tetszik elmehetnek a makedónok, ha ott hagyják, a mijük van. Erre reá nem állhatván a makedónok fegyverre kapniak s elűzik a turkokat. — Ezt Leo Grammatikusnál találjuk, kinek történetírása 1013-ig ér, tehát Szt. Istvánunk kortársa vala.¹ S ez a tudósítás 836-ról említi meg legelőször a magyarokat, még pedig három különböző néven: ungrok, hunok és turkok névén. Honnan kerültek oda, azt Leo Grammaticus nem mondja.

Ha még három száz évet átugrunk hátra felé, mintegy 536-ra, Jordanis vagy Jornandesre találunk, a kire II. Pius a véleményét alapította a magyarok eredetére nézve, mint Bonfiniustól hallottuk. »A Fekete tengeren túl (supra mare Ponticum) a bolgárok tanyáznak, a kiket a mi bűneink nagyon is ösmeretesekké tettek, így ír Jordanis. Azokon felül az igen vitéz hunok népes törzse két felé oszlik, Ultziagir és Savir részre. Az ultziagirok a Chersonnesus mellett, a hová az ázsiai kereskedő az árúit hozza, szerte barangolva tanyáznak, a mint a nyájaik legelője ide-oda vonja. Télen a Pontushoz vonulnak. A hunugurok pedig azért ismeretesek, mert tőlük indul a nyestbőrök kereskedése, (Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium.) Azok, a kiktől annyi vitéz nép fél, eleinte a Maeotis mellett, azután Moesiában, Thrakiában és Dáciában, végre, a mint olvassuk

¹ Leo Grammaticus. Bonni kiadás, 233, 234. lapjain.

megint Skythiában laktak.«¹ Jordanisnek eme tudósítása lehető zavaros; de úgyis az ő hunugur-jain csak hunokat lehetne érteni; legalább a magyarok eredetére legkisebb vonatkozás sem tetszik ki abból.

Nem régen, Chvolson D. A. orosz tudós, Abu-Ali Achmed ben Omar Ibn Dasta arab írónak tudósítását fedezé föl és adá ki Sz.-Pétervárott 1869-ben a kozarok, burtasok, bolgárok, magyarok, szlávok és oroszokról, a mely a IX. századbéli állapotját írja le a nevezett népeknek. Rövid kivonata im ez:

»A kozarok földje tíz nap járásnyira van a besenyők földjétől. A két nép közti tér hol erdős, hol sivatag mocsáros. Fő városok Sara-Sen; de más városuk Hab-Nela (az Itil v. Volga mellett.) Télen a két városban laknak, de tavasz közeledtével a pusztára (magyar értelemben) költöznek s ott maradnak a hideg beálltaig.

»A bolgárok földje a burtasok földjével határos. A bolgárok az Itil folyó mellékein laknak, a mely folyó a Kozár (Kasp) tengerbe szakad és a szlávok meg a kozarok földjein foly el. A királynak neve Almus, ki az Iszlám hitet vallja. A bolgár földön mocsárok és sűrű erdők terjednek. Három törzsre, berzul, eszegeel és bolgár törzsre, oszlanak a bolgárok. Velök a kozarok kereskednek és a roszok, kik a nevezett folyó mellékein laknak. A roszok hozzájuk viszik áruikat, úgymint nyuszt-, nyest-, menyétbőröket és egyebet.

»A besenyők és eszegeel bolgárok földje közt a magyarok első vidéke van. A magyarok turk fajbeliek; sátrakban laknak, helyről helyre költözvén, a legelőnek bősége szerint. Földjük terjedelmes; egyik oldala a Római (Fekete) tengerhez ér, a melybe két nagy folyó ömlik. A nagyobbiknak neve Dsejhun. E két folyó mellékein laknak és költözködnek a magyarok. A hideg időszak beálltával, ki hol közelebb éri a folyót, oda költözik és halászgat, míg a tél tart. A magyarok területén erdők és vizek bőviben vannak; talaja vizenyős; de van sok gabonatermő földje is. Vallásuk szerint bálványimádók.

»Minden szomszéd szlávokon uralkodnak, súlyos adót vetnek reájuk, s úgy bánnak velük, mint hadi foglyokkal. Meg-megrohanják őket, s a kézre ejtett foglyokat a Római tengernek egyik

¹ Jordanis de Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis. Closs kiadása, Stuttgart, 1861. a 29. 30. lapjain.

kikötőjébe, Karch-ba, viszik, a hol a görög kereskedők eleikbe jönnek. Ugy foly köztök a kereskedés, hogy foglyaikért a magyarok görög árúkat, t. i. bársonyt, tarka szőnyegetek és egyebet vesznek cserébe.«

Ezen becses tudósítás szerint a IX. század másik felében a kozarok a Volga alsó mellékein lakván, úgy, hogy a Kasp tenger róluk neveztetik vala Kozár tengernek, éjszak felé, ugyancsak a Volga mellékein, a bolgárok földjéhez értek. Minthogy Ibn Dasta azt mondja, hogy a kozarok és besenyők között tíz nap járásnyi föld terül el, a bolgárok földje pedig a kozarok éjszaki szomszédságában vala a Volga két felén, mintegy a Kama beszakadásáig; minthogy továbbá azt is mondja, hogy a magyarok földjének első része az eszegel bolgárok és a besenyők földjei között van: úgy kell képzelnünk a földrajzi viszonyokat, miszerint a besenyők jó távol a Volgától laktak kelet-éjszak felé; a magyarok földjének első része pedig az eszegel bolgárok és a besenyők között talán a Káma és Vjátka folyók mellékein volt. Másik nagyobb része a magyar földnek a Római vagy Fekete tengerig nyúlt el, még pedig a két folyó mentében, a melynek nagyobbikát Ibn Dasta Dsejhun-nak nevezi. Tudjuk, hogy a Dsihun az Araltóba ömlő Amu-Darja folyó; Ibn Dasta Dsejhunja tehát, mely a Római tengerbe szakad, nem lehet más, mint a Deneper — mert a Donra nem lehet gondolni, minthogy odáig ért vala a kozarok földje, — másik kisebb folyója pedig a Denester. A kikötő város, a hová vásárra vitték foglyaikat a magyarok, hihető, a régi Carcira, mert ez lehet az arab írónak Karch nevű városa. E szerint azt kell mondanunk, hogy a magyarok földjének másik része Ibn Dasta tudósítása szerint, a kozarok nyugati szomszédságában, mind nyugat mind éjszak felé bizonytalan határokig terült vala el.

Láttuk, hogy a magyarok 836-tájban, Leo Grammaticus tudósítása szerint, a mai Rumeniába hurczolt makedon vagy görög foglyok visszatartóztatására hivatának a bolgároktól; azt is láttuk, hogy Vladimir, bolgár fejedelem alatt vagy idejében történt volt a görög foglyok oda hurczolása. Ezen bolgárok a Duna déli részén, a régi Moesiában 678-ban megtelepedett és hamar elhatalmasodott úgynevezett moesiai bolgárok. Ezek Jordanis idejében még a Pontus (Fekete-tenger) partjain és a Don mellékein tanyáztak vala; azután az avarok hatósága alá kerültek 558 tájban. Kubrat vagy Kuvrat fejedelmök alatt 634 tájban lerázák az avarok igáját. Kubratnak öt fija lévén eloszlek a bolgárság. A

legidősebb, Bathajas, az öröklött földön maradt a Don és Volga között; a második, Kotragos, a Donon általjött, szemközt a bátyjával foglalván helyet. A harmadik, Asparuch, a Deneperen és Denesteren általkelvén az Onglusban (zugban) állapodék meg a Dunától éjszakra. A negyedik Pannoniába jött az avar khagán hatósága alá. Végre az ötödik Ravenna melletti Pentapolist foglalá el egy keresztyén király alatt. Így beszéli el Theophanes görög író, mi a bolgárok és általában a költözködő népek mozgóságát mutatja.

A Batbajas és Kotragos bolgárjai azután a terjeszkedő kozarok által éjszakabbra tolattak, oda, hol Ibn Dasta leírása szerint a IX. században találjuk. Asparuch a zugából (Onglos) sokszor becsapa a konstantinápolyi császárok birodalmába. Constantinus Pogonotus fölkeresé a fészékén, de szerencsétlenül járván, mintegy hátán vitte az üldöző bolgárokat a Dunának jobb partjára, a hol is 678-ban letelepedének, s hamar a Haemusig, vagy Balkánig foglalák el a földet. Így támadt a moesiai bolgárok hatalma, mely különösen Krumus alatt vált félelmetessé a konstantinápolyi császárokra nézve. Krumus utóda lett Vladimir, kinek idejében, 836 tájban, a magyarok a Dunánál teremnek legelőszőr. Ezek tehát a Deneszter és Deneper folyók mellékeiről kerültek volna a Dunához, azért is azt kell gondolnunk, hogy ők azon lakhelyeikre, a melyeken Ibn Dasta találja és leírja, már 836 tájban jutottak volt. De honnan?

Ezt a biborban született (porphyrogenitus) vagy VII. Constantinus mondja meg, a mint megtudhatta. Constantinus 945 tájban írja le a birodalmát, és jellemezi a politikai eljárást, melyet a császárok az éjszaki barbár, különösen a besenyő, turk (magyar), kozár, rosz és más népekkel kövessenek.¹ »A besenyő néppel békében kell lennünk, ugymond a császár; hozzája követeket és illendő ajándékokat kell küldeni, s viszontag tőle követeket és túszoikat elfogadni és jól tartani Konstantinápolyban. Mert az a nép határos a Cherson városával, a melyet megtámadhat; határos a roszokkal is, kik tőle lovakat, szarvasmarhát és juhokat vesznek, a minek szükiben vannak. A roszok csak a besenyők miatt nem csaphatnak be a szomszéd tartományokba és Konstantinápoly vidékébe.

»A turkok (magyarok) is félnek a besenyőktől. Ha tehát a

¹ De Administrando imperio. Bonni kiadás. Caput 37. 33. 40. 41.

császár békét tart a besenyőkkel, se a roszok se a turkok nem bántathatják a birodalmat; sőt akkor a császár a (moesiai) bolgároknak is félelmissé válik, minthogy egy intésére a besenyők rögtön becsapnak a (moesiai) bolgárok földjére.»

A politikai helyzetnek ezen általános rajza után, Constantinus a mult időre tekint:

»A besenyők az előtt az Atel és (Geich (Jajk) folyók mellékein tanyáztak volt, határosaik lévén a mazarok és uzok.« — Az uzok a későbbben kún, Cumanus név alatt ismeretessé vált nép, mely akkor szinte a Geich (Jajk) mellékein, talán a besenyők keleti szomszédságában, tartózkodott. Kik legyenek a mazarok, nem tudni. Minthogy Ibn Dasta a »madsar« nevet ismerte: gondolnunk lehetne, hogy a Constantinus mazarai az Ibn-Dasta madsarai, a kiknek első része az eszegl bolgárok és a besenyők között tanyáztak volna. De bizonytalan a dolog; mert maga Constantinus így ír a magyarokról:

»A turk (magyar) nép azelőtt közel lakott volt a kazarokhoz, a Lebedias első vajdájokról ugynevezett Lebediában, melyben Chidmas vagy Chingulus folyó van. Akkor valami okból »savartoi asphaloi« (Σαβαρτοι άσφαλοι) nevet viselik vala. Hét törzsből állván, ugyanannyi vajdájok volt, kik között első vala Lebedias.« — Minthogy a Chidmas vagy Chingylus (Χιδμάς ο καὶ Χιγγυλὸς ἐπονομαζόμενος) folyót meghatározni nem tudjuk, tehát a Lebedia nevű lakhelyet sem találhatjuk meg. De a következőkből némileg hozzávethetünk mégis,

»Ötven évvel ezelőtt, így szól tovább Constantinus, a kazarok és uzok összeszövetkezvén megtámadák a besenyőket s kihajták lakhelyeikről, melyeket az uzok foglalának el. De ott maradtak besenyők is, kik mai napig az uzok közt laknak; ruháikról ismerszenek meg, hogy nem uzok, hanem besenyők. Az elhajtott besenyők földet keresvén, a hol megszállhassanak, a turkokra vetik magokat Lebediában, és legyőzik azokat. Ekkor a turkok tábora ketté szakada. Egyik része kelet felé költözik, Persisnek részébe (εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος) a hol ma is laknak, megtartván a régi savartoi asphaloi (Σαβαρτοι άσφαλα) nevet. Másik része pedig, Lebedias-szal együtt, Atelkuzu-ba (Ἀτελκούζου) vonula, a hol a kozar Chagan tanácsára, a Lebediastól is ajánlott Salmutzes (Σαλμούτζης) fija Árpád (Ἀρπάδης) lön nagyfejedelemmé.

»De Atelkuzóban is, melyet Constantinus más helyen

Etel és Kuzúnak (*Ἐτελ καὶ Κουζοῦ*) is nevez. megtámadják a besenyők és kihajtják onnan a turkokat, elfoglalván a földet, a melyet a turkok laktak volt, s melyben következő folyók vannak: első Baruch (Varuch), második Kubu, harmadik Trullos, negyedik Brutos, ötödik Seretos.

»A kihajtott turkok, Árpáddal együtt, lakásra való földet keresvén, Nagy Moraviába jutottak, a hol ma is laknak, s a hol azóta háborújuk nem volt a besenyőkkel.

»Moraviának vitéz fejedelme Sfendoplok (*Σφενδοπλόκος*), beszéli tovább Constantinus, valamennyi határos nép előtt félelmes vala. Három fija lévén, halála előtt osztást tőn a fiai között, úgy hogy az idősbik legyen az első. Kis ideig atyjok tanácsát követvén békét tartottak, azután belháború támad a köztük. Az egyenetlenkedőkre a turkok (magyarok) veték magukat és elfoglalák Moráviát. Most a turkok, úgymond a császár, nem csak Moráviában laknak, hanem a Dunától fogva a Timeses (Temes), Tutes (?), Moreses (Maros), Krisos (Kőrös), Titza (Tisza) folyók mellékein is; továbbá nyugat felé a frankokat, dél felé a Száván túli chrovatokat, éjszak felé a patziakitákat, vagy besenyőket érik. Hozzájuk csatlakozának a kavarok vagy kabarok is, elszakadván a kozaroktól, s a turkok nyolczadik törzsét képezvén.«

Megtudjuk-e immár Constantinus elbeszéléséből, hogy honnan származtak a magyarok? Nem! Constantinus Lebediája egy lehet a madsarok első földjével, melyet az arab Ibn-Dasta a bolgár eszeget és a besenyők közzé helyez, s mi, hozzávetésből, a Káma és Vjátka folyók mellékeire gondolunk. De honnan kerültek Lebediába, vagy a Káma és Vjátka mellékeire? vagy az nekik eredeti hazájok? Erre se Ibn-Dasta, se Constantinus nem adnak feleletet.

Azt láttuk, hogy Ibn-Dasta szerint a roszoek a bolgároknak nyuszt, nyest, és menyét bőröket vittek; a magyar krónikák pedig a magyarok ős hazáját nagyon éjszak felé gondolják, a hol alig is nap van, és hol a Togota folyó Irkanián keresztül a Jeges tengerbe omlik: de annyi ott a nyuszt és nyest, hogy ilyen becses bőrökbe nem csak a nemesek öltöznek, hanem még a csordások, kanászok és juhászok is nyuszt-peremes ruhákban járnak. Turóczi is megjegyzi, hogy a magyar krónikákat olvasgat-

ván, azokban sokat talált Scythiáról, mi más írókban nincsen.¹ Ezt a magyar krónikák nyilván a népnek homályos emlékezetéből vették.

Constantinus egy nevezetes körülményt ismételve említ meg, hogy a turkok azelőtt valami okból Savartoi-asphaloi nevet viselték; s hogy a keletre vonult turkok mai napig, azaz Constantinus idejéig, így híjják magokat. Hogy a magyarok magokat soha sem nevezték turkoknak, a mint soha sem nevezték magokat hunoknak, hanem hogy csak idegenek fogták rájuk mind a turk, mind a hun nevet, az bizonyos. Igazán hát valamikor az a különös név saját nevök lett volna?

A homályos szót Zeuss hozzávetésből »savartojasphali«-ra magyarázza, azt gondolván, hogy az első szó talán a német »swart, schwarz«, az egész pedig a szláv »černii Ugri«-nak (fekete magyar) felelne meg, a mint az orosz Nestor egyszer a magyarokat nevezi.² Én meg azt bátorodom alítani, hogy a szó »schwarze Falen«-t jelent. A kunokat, kiket Constantinus u z o k-nak nevez, mikor 1070 óta ismeretesebbé lesznek, a szlávok p o l o v c z o k-nak, a németek f a l-oknak nevezik. A polovecz nyilván f a l-nak felel meg, mind kettő síkságon lakót jelentvén, mint Zeuss (a 744. lapon) írja. Én azt alítom, hogy a f a l, f a l a v a, v a l v e stb. elnevezés sokkal régibb korból, a gótok korából, való.

Előttem nagyon hihető, hogy a gótoktól származnak a finn, vend, fal, valach (vlach) népnevek; s hogy valamint a v e n d névvel a szláv népeket, a v a l a c h (blach, welsch) névvel a latin és román, vagy románosnak látszó népeket, úgy a f a l névvel mind azokat a népeket nevezték meg, a melyek később turk, besenyő, uz stb. nevekkel tűntek elő, a mely név utoljára a kunokon maradt meg. A görögösnek látszó »Savartoi-asphaloi« név tehát savartoi faloi = Swarte Falen, volna. A gót nyelvben Svarta = schwarz, fekete, Svartis = Schwärze, Tinte; a skandináv nyelvekben is s v a r t és s o r t fekete. A népek gyakran úgy régen, mint most, a fekete szóval alávetettséget, a fejeér

¹ Quas (historias) equidem dum diligenti lectione perlustravimus, multa in eisdem de parte mundi Scythica, unde Hungari emersisse perhibentur, aut omissa aut neglecta, seorsimque ab aliorum auctorum positionibus conscripta apparebant. Turóczi, Praefatio.

² Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme. München, 1837. a 749. lapon.

szóval felsőbbbséget fejeztek és fejeznek ki. Az orosz czár sok alattvaló népe előtt fejér czár; a zürjén nyelvben is s'öd kum = sötét (fekete) ember, annyi mint paraszt.

A savartoi faloi = Schwarze Falen, tehát soha sem lehet vala a magyarok saját neve; hanem a german népek előtt voltak »fal«-ok. Valamikor savartoi = swarti = feketék lehettek, midőn akár a kazarokhoz, akár másokhoz alárendelt viszonyban állottak. Lehet, hogy a turk név épen azon alárendelt viszonynak megszüntetésekor adaték nekik a byzantinosoktól. Az elvált és Persis részei felé vonult csapat, midőn Lebediából kizavartatának, megtartotta a fal vagy a »swarte-fal« nevet, úgymond Constan-tinus; azaz a germánok kitalálta névről azután is ösmeretes maradt. A gótoktól sok néprajzi tudomás juthatott Konstantinápolyba, mely reánk nézve elveszett. De egy és más reánk is eljutott, p. o. a következő:

Procopius Justinianus császár kortársa és történetírója, Belisariusnak a hadjárataiban kísérelője, Skandináviát irván le, melyet Thulének nevez, azt mondja, hogy ott valami csudálatos történik. A nyári fordulónak idejében a nap szinte negyven napig nem áldozik le, hanem mindég süt. Hat hó múlva a téli fordulóban ugyan annyi ideig nem látják a napvilágot. »Nekem oda elmennem és azt saját szememmel látnom, úgymond, bár igen óhajtottam, nem vala módom: de megtudtam azoktól, a kik onnan ide járnak«. S így folytatja:

»A Thuléban lakó barbárok közt csak az úgynevezett skrith-finnek vad életű nép.« Az se szőtt ruhába nem öltözik, se felkötő saruban nem jár, se bort nem iszik, se földtermést nem eszik, mert nem szánt, vet, az asszonyok nem fonnak-szönnnek. Mindnyájan, asszony, férfi vadászatnak. Az igen nagy erdők és hegyek mindenféle vadnak bőviben vannak. Tehát a vadak husaiból élnek, a vadak bőreivel öltözködnek, melyeket, varró lenők nem lévén, a vadak idegeivel öltönek össze stb.

»Mihelyt a nő a gyermekét elszülte, bőrből takarja, egy fágra függeszti, velőt dug a szájába, s mindjárt vadászni megyen, az lévén neki foglalatossága mint a férjének. Ilyen a skrith-finnek életmódja.«¹

Procopiusnak eme tudósításával nagyon megegyez a Tacitusé († 117), a ki ezt írta: »A fennek vadsága föltetsző, szegénysége un-

¹ Procopius, de bello gothico. II. 15. Bonni kiadás.

dorító. Se fegyverük, se lovuk, se házuk nincsen; eledelök a fű, ruhájuk a vadak bőre, ágyuk a föld. Egyetlen reményök a nyíl, melyet, vasuk nem lévén, csonttal hegyeznek meg. A vadászat egyaránt táplálja a férfiakat és asszonyokat, mert ezek kísérik azokat, s osztoznak velök a zsákmányon. A gyermekek ótalma a ragadozó állatoktól és rossz időjárástól nem egyéb a fák összekötött gallyainál. (Germania 46.) — Ebben hamis vonás ez: »eledelök a fű = victui herba«; nyilván becsúsztott szók. Mert Tacitus szerint is vadászat lévén az egyetlen foglalatosság, a vadak husa bizonyosan eledelnek, mint a vadak bőre ruhának szolgált.

Tacitus fenn-jei nyilván azon nép, melyet Procopius skrith-finn-nek nevez: de Tacitus idejében — ha jól volt értesülve — ezen népnek egy része még a Balttenger keleti partjain tanyázott, holott a Procopius skrith-finnjei Európa legéjszakiabb részein vadászgattak. Tehát már a VI. században kereskedés folyt Konstantinápoly és az Északi fok között, a hol a leghosszabb nyári napot szaka csakugyan negyven napig, s ugyan annyi napig a leghosszabb téli éjszaka tart. Ezt Jornandes is, a Procopius kortársa, nyilván másokból, nem az akkori Norvégia lakosaitól, tudja vala, mert Scandzáról (Skandináviáról) írja, hogy ott a hideg miatt nincsenek méhek; s hogy annak éjszaki részén az adogit nép lakik, a hol, mint mondják, nyárban negyven napig süt folyvást a nap, s télben ugyanannyi ideig nem látják e nap-fényt. Más nép a rerefenn-ek (Rerefennae), a mely nem gabonával él, hanem a vadak husával, és a madarak tojásaival — Procopius skrith-finn-jei nyilván az éjszaki Skandináviának nyugatjáról, a Jornandes rere-fennjei pedig annak keletjéről jutottak az irodalomba.

Mit jelent vala a skrith szó Procopius idejében, az Eddából tudjuk meg. A Völundar-Kvidhában olvassuk: Három atyafi vala, egy finn királynak fiai, azok »skridhu« azaz fakorcso-lyán (fa-talpakon) futának és vadászának (their skridhu ok veid-du dyr). Ime a Procopius skrith-finnjei fa-talpakon futva vadászó finnek. Ma is a svéd nyelvben skrid-sko a német Schlittschuh. Tehát a mint a skrith (σκριθ) szó eljutott Konstantinápolyba, úgy eljutott oda a fal is mint nép-név.¹

¹ A Σαβαριοι-αυφαλοι-t azért lehet sawarti-fali-nak olvasni, mert az avar népvévet is Ἀβαρ-*nak* írják a byzantinusok. A fal (φαλοι) előtti ασ alkalmasint az érthetés végett csusztott oda; mert αυφαλοι értelmes szó. — Az Eddát Luning kiadásában (Zürich, 1859.) olvasom.

Alfréd angol király 871—901 uralkodék, tehát Árpád nagyfejedeleme, (*μεγας αρχων*) korában, de ezt néhány évvel előzvének meg. Attól Európának legnagyobb részéről igen becses tudósítás jutott reánk; abból csak ezt közlöm: »A morvaiaktól nyugat felé a turingiak, és beme-k (csehek) vannak, meg a bajorok egy része; dél felé a Dunának másik oldalán a karintiak laknak egész az Alpokig, melyekhez a bajorok és svábok vidékei elnyulnak. Karintiától keletre, a pusztaság mellett Bulgária van s ettől keletre Görögország. Ugyancsak a morvaiakhoz keletre Viszlaország van, s ehhez keletre Dacia, a melyben egy időben a gótok laktak.« — Alfréd nem ismeri még akár Turkiát akár Ungriát, hanem csak a Karintiától keletre levő pusztaságot, és Daciát melyben hajdan a gótok laktak, tehát Erdély- és Oláhországot. Ennél fogva Alfréd a geographiai tudósítását 880 tájban írhatta, mielőtt a magyarok mostani országukat elfoglalták.

Részletesebben ismerteti Alfréd Skandináviát, egy Other nevű normannak tudósítása szerint. Ez elbeszéli a királynak, hogy Halgolandban, a mai Helgeland norvég kerületben, lakik. Midőn a királyt meglátogatta, otthon 20 tehene, 20 juha, 20 disznaja, 600 rénszarvasa (hrana) vala, köztök 6 hívó vagy csalogató rén, mely nagy áru, mert azzal fogják a vad réneket. Kevés szántani valóját lóval teszi meg. Legnagyobb vagyona a finn adó, mely áll vadak bőreiből, tollakból, halhéből, alatságokból. Minden finn a tehetségéhez képest adózik: van, ki 50 nyest, 5 rén, 1 medvebőrt, 10 suly(?) tollat, s bőringet fizet és két 60 könyöknyi alatságot, egyiket rozmár, másikat főka bőrből valót. Elmondja Other a királynak, hogy a normanok területe hosszú, de keskeny (Norvégia); a használható föld a tenger partján van, az is hegyes. Kelet felől egy hegyhát (Kölen) nyulik el végig éjszaktól délig; ezen hegyháton tartózkodnak a finnek. A mivelhető föld dél felé mind szélesebb; azontul a hegyhát keleti részén Sveo-land (Svédország) van, s ettől éjszakra Kvenland (Cvenaland).

Other az utazásait is elbeszéli Alfréd királynak. Az egyiket éjszak felé tette, a végett, hogy megtudja, meddig ér a föld. A partok hosszában fölfelé vitorlázván, úgy hogy mindig a szárazföld jobbra, a nyílt tenger pedig balra maradt neki, odáig jutta el, a hol a föld kelet felé hajlik, tehát az Éjszaki fokig. Folytatván az utat keletre, nagysokára oda ére, a hol a tenger délfelé fordul (a Fejértenger); ennek partjait is követvén, egy nagy folyó torkolatjába jutott, a Dvináéba, vagy Vienaéba; így hitták

a skandinávok és mai napig a finnek. Hazulról odáig mindenütt pusztá a part, csak *ter-finnek* vannak itt-ott, a kik vadásznak, halásznak, madarásznak. A folyón is befelé haladván, annak partjait igen népeseknek találá. Ott a *beorm-ak* (biarm-ok) laknak. Azoktól sokat hallott részint saját országukról, részint másokról, melyek körülveszik: de mi abban igaz, nem tudja, maga nem látván azokat, mert a földre kiszállani nem mert. A finnek és beormiak, úgy látszik neki, majdnem egy nyelven beszélnek (*tha Finnas him thuhte and tha Beormas spraecon neah an gedeode*)¹ Másik utazása délfele *Haethum* kikötőig ért, mely a vendek, szászok és *angel-ok* között van (*betvuh Vinedum and Seaxum and Angle*) s a dánokhoz tartozik, a melyet itt mellőzők.

Alfréd leírása szerint Karintiától keletre a pusztaság mögött Bulgária van. A prumi apát Regino, a 889-dik évre megjegyzi: »Az ismeretlen és hihetetlenül vad unger nép, a besenyőktől szorítva jött ki Scythiából, s előbb a pannoniak és avarok pusztaságain barangola, halászattal és vadászattal tengődven, azután be-becsapá a karintiak, morvaiak és bolgárok vidékeire.«² Ime, Nagy Károly hódítása után a volt Avar országot pusztaságnak nevezték az írók; s minthogy Alfréd azon a pusztaságon nem tudja még az ungereket, tehát a magyarok idejőtte előtt írta meg geographiai tudósítását.

Other finneknek nevezi a lappokat és kvéneknek a finneket, a mint a norvégiek mai napig azokat és ezeket hívják. Alfréd a Botniai tengeröblöt is Kvén tengernek nevezi, mert tudomása szerint azon öböl mind nyugati, mint keleti partjain kvének laktak. Other a tenger partokon végig *ter-finneket* talál.

Két jelzőjüket halljuk tehát a finneknek, vagyis a lappoknak, a *skrith* és *ter* jelzőt. Az elsőnek értelmét tudjuk, hogy *fatalpokon* futó és vadászó *finn-t*, azaz lappot jelent; s itt teszem hozzá, hogy télen a nagy havon, a melybe a futó vad be-besüpped, azt a vadász a hosszú *fa-talpokon* be nem süppedven, hamar utoléri. Mit jelenthet hát a *ter* jelző?

Azelőtt azt gondoltam, hogy az Other *te r*-je az ó-skandinav

¹ Other tudósítását Porthan finn tudós 1770-ben adta ki; lásd H. G. Porthans *Skrifter*. Helsingfors 1873. V. kötetében. Újra fordította 1815-ben Rask; lásd *Samlede Afhandlingar*, Kopenhagen 1834. I. 297—382. E két fordítást és magyarázatot használom.

² Reginonis *Chronicon ad annum 889*. Pertznél, *Scriptores I*.

tre, a norvég és svéd trae, az angol tree (a gót triva) fa lévén a fer-finn erdőben élő lappot jelent. Ámde az erdő az ó-skandinávban skogr (az *r* a hímnemű nominativus kifejezője), a svédben skog: tehát bajosan jelenthet erdőt a ter szó, Kiváltképen pedig azért sem jelentheti azt, mert Other az Éjszaki fokon körül hajózván a Fehértengerbe, a tenger partjain nem igen láthata erdőt, hanem csak meztelen kősziklákat. S a ter szó ma is földrajzi név. A Kola félszigetnek délkeleti partját oroszul Terskij bereg-nek hívják, miből lett a német Terskoi Küste, helyesebben Tersche Küste, magyarul Teri mart. A ter szó tehát nem jelentvén erdőt, a skandináv korból való földrajzi örökség, melynek szó-szerinti jelentését nem tudom.

A skandináv korból való a Kola félsziget éjszaki partjának elnevezése is, mely oroszul Murmanskij bereg, németül Murmanskische, helyesebben Murmansche Küste. A murman szó a nurmann-ból vagy normann-ból lett; az *m* és *n* hangok felváltása nem ritka, nálunk is a nevet szó hajdan mevet volt. Ez a név tehát azon korból való, melyben a normannok kereskedése és rabló járatai sőt uralkodása divatozott azon éjszaki vidékeken.

Eddig láttuk, hogy Tacitus, Procopius, Other és Alfréd király a fenn, finn népnévet ismerik, de, hogy Other és Alfréd megkülönböztetik a finnektől a kvéneket. Azt is mondtam, hogy a norvégiek most is, — mit magam is tapasztaltam — finneknek hívják a lappokat és kvéneket a finnek. Tehát a Tacitus, Procopius, Other és Alfréd finnjei lappok, a mint ezeket ma is nevezik a norvégiek.

A kvén-név is sokáig élt; utóbb a finn-név miatt tűnik el, mely a jelentését változtatván a lapp névnek enged helyet. Most a finn név mintegy örököse a régi kvén névnek lévén, a lapp név a Tacitus, Procopius, Other és Alfréd finnjeire ragadt.

Other azt is mondja a biarmiakról, hogy a finnhez hasonló nyelven beszélnek, »a mint neki látszik.« Ő bizonyosan érti vala a finn, azaz lapp nyelvet, finnek lévén neki adózóji, a kikkel okvetetlenül közlekedett. Itt azonban kérdezzük, a biarm vagy biörm elnevezésen miféle népet kell gondolnunk? Az ó-skandinávok a Fejértengert Gand-vig-nek nevezik vala. Vig annyi mint öböl, tenger-öböl; mi a Gand? Erre a Fejértengernek nyugati sarka felelhet, melyet oroszul Kandalakskij Zaliv-nek, németül Kandalaskaja Bucht-nak neveznek;

itt is helyesebb volna a *Kandalaxsche Bucht*. A *kandalax* szó karjéliai finn eredetű, *kanta* sarkot és *laax* (laaks) öblöt jelentvén. Ezen nevű öböl valóban a Fejértengernek nyugat-északi sarkában van, tehát helyesen neveztetik sark-öbölnek. Az ó-skandináv nép a karjéliai *kanta* szót *gand*-nak ejti, s hozzá a saját nyelvű *vig* — öböl szót teszi vala. Ennélfogva a *biarm* néven karjéliai finn népet kell gondolnunk, nem *permit*, mint közönségesen tartják.

Other ideje előtt bizonyosan a normannok szárazon is jártak volt a Vienára vagy Dvinára, a hol a becses szőrű bőrt vették az ottani vagy távolabbi népektől; tehát a *biarm* név is megvolt már Other előtt. De ő először hajózta körül az Éjszaki fokot, ő fölfedezője a tengeri útnak a Fehér-tengerbe, vagy *Gand-Vigbe* — mert az egész Fehér-tengert is így nevezik vala az ó-skandinávok. — Utána kezdődnek a normanok híres biarma járásai a vineai parti lakosokhoz, inkább is rablás, mint kereskedés végett. Azok között különösen nevezetessé vált az 1026 vagy 1027-beli, melyet Sz.-Olaf norvég király meghagyására Karli és öccse Gunsten, meg az utjokban hozzájuk csatlakozott Thorer Hund tettek meg. Biarma országba érkezvén, előbb bőrt vásárlának össze, azután Thorer Hund és kísérője éjjel *Holmgord* (szigetbeli kerítés) nevű magános helyre lopóznak, a hol Jomala, a biarmiak bálványa állott, melynek térdén ezüst tál vala teli ezüst pénzzel.¹ A *jomala* vagy *jumala* karjéliai finn szó istent jelent; újabb bizonyossága annak, hogy karjéliaiak valának az ottani lakosok. Megfosztván a bálványt minden árus és becses holmijétől, elmenekülének. Ez is mutatja, hogy a normanok járásai Biarma országba inkább rablás, mintsem békés kereskedés végett folytak, pedig kétszáz évnél tovább tartottak. Az utolsó ilyenén járás, a melyről emlé-

¹ Thorir veik apr til Jomala ok tók silfrbolla, er stóð í knjam honum; hann var fullt af silfrpennigum = Thorir mene azután Jomalához, és elvevé az ezüst csészét (tálat), mely a térdjén vala, teli ezüst pénzzel. Heimskringla eller Norges Kongessagaer af Snorre Sturlasson. Udgivne ved C. R. Unger == Heimskringla vagy a Snorre Sturlassontól való norvég királyi mondák. Kiadva Unger F. R. által, Christiania, 1868. A 382. lapon. Hosszasan van ott előadva (379—385) a *Bjarmalandsferd* = Bjarmalandi járás (farth) alatt.

Lásd még Joh. Andr. Sjögrén »Historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden, St.-Petersburg. 1861. I. köt. 396. l.

kezés van, 1222-ben történék. Miért szüntek meg, a következőkből vehetni ki.

A skandináviai germán faj (a dánok, norvégek, svédek, másképen dánok, normanok, varangok), mindenféle dúlásokat és hódításokat követe el. Ismerik és rettegik vala Angliában, Franciaországban és a Földközi tenger partjain. Konstantinápolyban *varangok*, *varagek* név alatt a császári testőrző seregben is szolgáltak.

Svédország felől természetesen a Balttenger keleti partjai szenvedtek afféle járásokat; a most úgy nevezett Finn öböl igen alkalmas kapu vala az ismeretlen finn népek országaiba. 862-ben Rurik, Sineus és Truvor atyafiak nyomulnak befelé a Ladoga tóig, a honnan délfele kezdenek terjengeni. Hir szerint, a finnek és szlávok meghitták volna őket, hogy tegyenek törvényt közöttük és igazgassák. Azon távol és ismeretlen vidéken, a Deneper mellett, Kiev város talán már a VII. századtól fogva állott volt, újabb város lőn Novgorod (Uj-város) az Ilmen-tóból eredő Volchov folyó mellett. Kiev akkor a kazarov dúlásainak vala kitéve; azokat Dyr és Askold üzték el onnan. Rurik, az atyafiainak halála után, Novgorodba tevő által székét, Kievet is hatalma alá vevén. Ez a most túlhatalmas Oroszországnak kezdete. A finn népek Svédországot és az onnan származót is *Ruotsi*-nak hívják. Ez a finn név a byzantinus íróknál gyakran megemlegetett *Rosz*-nak, a most ismeretes *Russ*-(land)-nak, a magyar *orosz*-nak, a török *urusz*-nak az eredete.

N. Vladimir 980-ban Kievet tevő székvárossá; 990-ben megkeresztelkedik s a bolgár-szláv nyelv lesz az új keresztyén országban is egyházi nyelvvé. Ez természetesen, előmozdítja a roszyok elszlávosodását, a kik számszerint igen kevesen valának, a szláv alattvalóikhoz képest.

Vladimir sok fiai között elosztotta volt a birtokait; az osztályos felek azután folyvást háborúskodnak egymás között, azért gyengék mindnyájan.

Novgorod városa, kereskedés által meggazdagodván, 1136—1270 maga választja meg fejedelmét, de mindenkor a Rurik nemzetségéből. De 1270-ben saját *poszadnik*¹ alatt kezd fej-

¹ A szláv *sad* szó a latin *sed*-eo, a német *sitz*-en, *setz*-en szókkal egyezvén, mely ülést, szállást jelent, *po-sad* a városon kívül való, külváros; ebből *posadnik*, az mi a német *bürgermeister*, polgármester. Novgorodot kétszáz évig *posadnik*-ok igazgatták. *P'sko v-ban* is *posadnik*-ok valának. (A magyar Ujvidék város szlávul *Novi-Sad*).

lődni, s a német Hanza városokkal közlekedvén oly függetlenné teszi magát, mint a Hanza városok. A kereskedést — tudjuk pedig hogy az leginkább adó-behajtás és rablás vala — kezökbe kerítik ; a novgorodiak tehát nemcsak a Fejértenger, hanem az Ural felé is kiterjesztik kereskedő szálaikat. De már 1240-ben Sándor fejedelem nagy győzelmet nyert volt a svédeken a Névánál, mi neki a Nevski Sándor czimet szerezte meg. Mint Oroszország védszentje nagyon tiszteltetik. Nevski Sándornak győzelme és a novgorodiak mind hatalmasabb fellépése szüntetéek meg a normánok biarmai járásait.

A keresztyénség terjesztésére is gondot fordítanak a novgorodiak. Leghíresebb térítő vala István, kit az orosz egyház a szentjei közzé vett föl. Ez Ustjugban születvén egy rostovi kolostorban készült papságra. Megtanulja a komi nyelvet, melyet általában zürjén nyelvnek nevezünk, és a Vičegda (Eš-va) kifolyásánál lévő Kotlas nevű helységben kezdé meg a térítését. Sőt apostoli munkájának sikeresítésére, a régi térítők, Ulfila és Konstantin (Kyrillos) példáját, lehet, hogy nem tudva is, követvén a komi vagy zürjén nyelv számára új betűket talált ki, s szentírási könyvek fordítását zürjén nyelven kíséreté meg. A zürjén írásnak némely maradéka egy szent képen van meg a vožemi egyházban, melyet Sjögrén lemásolt, de melyet elolvasnia és megértenie nem sikerült.¹ Sz. István 1380-ban sok permit vagy zürjént keresztel meg ; 1390-ben Vodsában kolostort alapít, a melyben az isteni tiszteletet zürjén nyelven tartották. Egy zürjén bűbajos, kit a Sz. István biographiája, nyilván oroszul, Pan Sotnik-nak nevez, a keresztyénedésnek legfűrgébb ellenzője vala. Jellemző vonást közölnek róla. Pan Sotnik testi erejével és vadászati ügyességével kérködvén azt mondta volna, hogy a zürjén istenek segítségével egy, legfűljobb két zürjén ember a legerősebb medvét is lebirja : holott száznál több orosz is alig ejthet meg egy medvét. Emlékeznünk kell, hogy a puskapor feltalálása előtt medvére nyilakkal és lándzsákkal vadászni, ahhoz bizony bátorság és testi erő kellett. Hogy akkor segítségül hívják vala a zürjén isteneket, a maig megmaradt ugor énekekből és mondákból tudjuk meg. De a zürjén istenekről csak neveket tudunk. Most jen a keresztyén isten ; bizonyosan ez volt a pogány istennek is a neve. Kul vizi isten volt, most ördög. De a mai keresztyén zürjén is azt hiszi

¹ Lásd idézett munkájának 406. lapját.

a Kul'-ról, hogy vízben él, felesége, gyermekei vannak, hallal táplálkozik; de vízkereszt előtti estén mindenkor elhagyja a vizet. Az Epiphánias napja t. i. vízkeresztelő nap a keleti egyházban; akkor a folyókat, vizeket megszenteli az egyház; (a magyaroknál is fenmaradt a vízkereszt nevezés a három-szent-király-napra) mit természetesen, nem állhat meg az ördög, azért hagyja el az előző estén a vizet. Térjünk vissza a történetekre.

A novgorodiak kereskedése és hatalma 1414 tájban éré el legmagasabb állását; akkor Pskov-tól és a Balttengertől kezdve a Fehér-tengerig, úgyszólván, uralkodnak vala. Így például az ustjugiak 1425-ben 50,000 evet és 240 nyuszt bőrért vásárolják meg a békét a novgorodiaktól. Az Uralon túl is terjedt hatalmuk. Az utókorra maradt több szerződésben a Novgorod adózó tartományai e rendben vannak eloszámllálva: 1. Szavolocsa, azaz a Volok elvi t. i. a Dvina vagy Viena mellékei, az Onega folyótól a Mezen folyóig; 2. Tr'e, azaz a novgorodi Lappország, — ma is a Kola félszigetnek dél-keleti partja Teri martnak neveztetik; 3. Perm, vagyis a Vicsegda és felső Káma vidékei, a melyeket permiek és zürjének laknak vala; 4. Jugra vagyis Ugor ország az Ural hegységén túl. Az adónak egy részét a moszkvai fejedelemnek tartozott fizetni, a ki egyszer különösen a sza-kám (káma-elvi, Kámán túli) ezüstöt követelél. De 1445-ben a jugoriak, vagy jugriak elverik a novgorodi adószedőket. 1453-ban először tűntek fel vogul név alatt a jugoriak. Assika fejedelmök és fia Jumšan a Vicsegda folyóig hatnak és Ustvim-ben Sz. István második utódját, Pitirim-et, fogják el és ölik meg. Viszontag 1465-ben ustjugiak és zürjének Jugriába törnek, és hajtanak be adót.

Az úgynevezett Nagy-Perm 1462-ben Jonától, Szt. Istvánnak újabb utódjától, keresztelkedik meg. Öt évvel azután, 1467-ben, a permiek és vätšanok (Vjätka mellékiei) szerencsésen hadakoznak a jugoriak ellen, és magokkal hozzák Vjätkába a fogoly Assikát, ki azután magát kiváltá.

Azonban a moszkvai fejedelemség mind hatalmasabbá válik, s Nagy Iván (1462—1505), Mátyás királyunk kortársa, lesz az orosz birodalmi hatalomnak megalapítója. Iván 1472-ben Permet hódítja meg; 1477-ben a novgorodiak önállóságának vet véget s magáénak néz minden tartományt, a mely a novgorodiaknak adózott volt. 1487-ben legyőzi a kazani khánt, ki magát Bolgárország urának nevezte vala; 1497-ben minden kazáni fejedelmet hatalma alá hajt.

A jugoriak ellen Iván, már a novgorodiak eleste előtt, 1465-ben, kezdte volt az ellenségeskedést. 1483-ban Kurbskij fejedelem alatt nagyobb erő indul a vogulok és jugoriak ellen — mi azt mutatja, hogy az urali népek különböző fejedelmek alatt állanak vala. Az oroszok az Ob folyóig hatnak. Két évvel azután az Ustvim város mellett a jugoriak és társaik békét kötnek az oroszokkal, adót ígérnek adni, s hogy többé nem bántják a permieket. Talán nem tartották meg e békekötést, mert 1499-ben új és nagyobb hadjárat indula az Uralba és azon túlra. A sereg november havában általkelvén az Uralon, Lápina nevű kerített vogul városhoz ér, hol az obdori ugor fejedelmekkel szövetkezvén. Jujl, Munkesz vagy Munkosz vogul városokat, s ezeken kívül még többet, számszerint 32-t foglal el. Az előkelő lakosok közül ezernél több foglyot és 50 fejedelmet hatalmába kerítvén 1500-ban tér vissza Moszkvába. Ebből látjuk, hogy a vogulok és az alsó Ob mellékein lakó, tehát obdori éjszaki rokonaik között nem volt egyesség; magok a vogulok sem képezték valami egyesült hatalmat.

Az orosz Nagy Iván és Mátyás királyunk között követ-ségek járanak; az orosz nagyfejedelem a magyar királytól pénzmintát kérvén, az akkor vert orosz pénzek egyik lapja Sz. László képét mutatja. Tehát Mátyás igazán hírét vehette már az 1483-diki hadakozásnak az ugorok ellen; s igazán azt is hallhatta orosz kereskedőktől, a mint Bonfinius állítja, hogy ott az Uralon és az Uralon túl oly népek laknak, kik a magyar nyelvhez hasonló nyelven beszélnek.

Herberstein Zsigmond a budai udvart mind Ulászló, Mátyás utodja alatt, mind II. Lajos alatt igen jól ismeré. Utóbb mint Miksa meg V. Károly császárok, és Ferdinánd osztrák főherczeg követje 1516-ban követségi tisztet viselt a moszkvai nagyfejedelemnél. Mint Ferdinánd magyar királynak és bátyjának V. Károlynak követje 1529-ben megint jára Moszkvában, hogy a nagyfejedelmet békekötésre bírja Zsigmond lengyel királylyal. Jártas lévén a szláv nyelvekben, az orosz is hamar megtanulván, mind írott, mind szóbeli tudósításokat gyűjte, jelesen a vogulok és ugorok elleni hadjáratokról is, melyeket nevezetes könyvben ki is adott.¹ Abban orosz kézirat után leírja a Pecsóra, az éjszaki

¹ *Rerum Moskovitarum Commentarii Sigismundi Lib. Baronis in Herberstein, Neyperg et Guettienhag stb. Basileae 1556.* Ez második kiadás. Az előszót Herberstein Bécsben 1549-ben írta.

Ural és az Ob folyam vidékeit, elmondván az utat, melyen a Pecsorából fölfelé az Usza folyóba, s ezen a Scsugorába lehet jutni — a folyók lévén az utak — s általkelvén az Uralon a Szibut (Szigva) folyóhoz, onnan a Lepin várhoz (így nevezi a Lápina gorodot) s tovább a Szoszva folyóhoz érni, melynek mellékein vogulok laknak. A Szoszva, úgymond, az Ob-ba szakad. Az Ob folyamon fölfelé utazván, annak mellékein is vogulokat és jugorokat (vogulici et ugritzschi) találni, egész az Irtis torkolatáig, melybe egy másik Szoszva ömlik. Azon túl két vár van, Jerom és Tumen, melyekben jugor kenézek, a nagyfejedelem adózóji, parancsolnak, (quibus praesunt domini Knezi Juhorski magno duci Mosco, ut ajunt, vectigales).

A szerencsés hadjárat után Nagy Iván az Ugor vagy Jugor országot is a czímébe vette fel, s erről az országról írta Herberstein: Haec est Juharia, ex qua olim Hungari progressi, Pannoniam occuparunt, Attilaque duce multas Europae provincias debellarunt Ajunt Juharos in hunc diem eodem cum Hungaris idiomate uti, quod an verum sit, nescio. Nam etsi diligenter inquisiverim, neminem tamen ejus regionis hominem habere potui, quocum famulus meus, linguae Hungariae peritus, colloqui potuisset.* (Az idézett munkája 1. 2. lapján.) Ime itt halljuk legelőször, honnan jöttek volna a magyarok a mai országukba. Ezt a Juhariát se Ibn Dasta, se Constantinus porphyrogenitus nem ismerék: de annak nyomait a Kézai Simonnak és a Chronicon pictumnak »regnum Jorianorum«-ában, továbbá azon jellemzésben találjuk meg, a melylyel a magyar krónikák azt az országot leírják, különösen pedig a nyusztok, nyestek ottani bőségében.

Ezen történelmi tájékoztatás után immár hozzáfoghatok az éjszaki Uralnak és vidékeinek leírásához.

II. A zürjének, permiek, votjakok.

Julianus barát 1237-ben a Volgán túl emberekre talált, »qui omnino habebant Ungarorum idioma, et intelligebant eum, et ipse eos« (a kiknek nyelve valóban magyar volt, s a kik megértik vala őt, valamint ő is megérti vala azokat.) De a történendőnek hírére is vette volt Julianus. A tatárok vagy mongolok még az évben, 1237-ben, újra megrohanák az ottani tartományokat; 1239-ig egész Tverig és Jaroszlavig igájok alá hajták az orosz feje-

delmeket; Moszkva is hatalmuk alá kerülven. A mint a többi orosz fejedelmek, úgy a moszkvai is adófizetőjük lett. Magyarország elpusztítása után 1242-ben visszatérven, a mordvinokon, bolgárokon és baskirokon keresztül Ugorországot is meglátogatták. Novgorodot azonban nem hódíták meg a tatárok.

1246-ban IV. Innocentius pápa követül Plano Carpini Jánost küldé a mongol nagy-khánhoz. Plano Carpini Lengyelországon keresztül Kievbe, s onnan a tatárokhoz utazék. Legelőbb a kunok vagy falok, valvok, országán mene által, mely nagy síkság, úgy mond, a Deneper, Don, Volga és Jajk mellékein. Batu-khánt a Volgánál találá meg egy szép sátor alatt, mely IV. Béla magyar királyé volt. A kunok (falok, poloveczok) országa, Plano Carpini szerint, »határos éjszak felől Russziával, a mordvinokkal, Bulgáriával és a baskirokkal, azaz Nagy Magyarországgal«. ¹

Plano Carpini bizonyosan tudomás után Baskiriát tartja Nagy-Magyarországnak. Kilencz évvel utóbb (1255-ben) Rubruquis, egy másik követutazó, a Jajkról (Jagog) mondja, »hogy éjszak felől a Paskatir országból jő. A Paskatir lakosainak nyelve azonos a magyarok nyelvével. (Le langage de ceux de Pascatir et des Hongrois est le même.) Mint pásztorok élven se városok, se falvaik nincsenek; nyugat felé a Nagy-Bulgáriához érnek. Ebből a Paskatir országból jöttek ki a hunok, kik azután hungrok-(magyarok)-nak neveztetének. A Paskatir földje Nagy-Magyarország«. ²

A mai Baskiriának éjszaki része, a Volgán túl, a Káma és Ufa folyók közén, az éjszaki szélesség 54—56, meg a keleti hosszúság 72—74 fokai között csakugyan lehet azon tartomány, a melyben Julianus szerzetes magyarul beszélőket talált. Eme magyarul beszélőknek hire husz évvel utóbb Rubruquis korában is meg volt még. De Julianus tudósításából azt is tudjuk, hogy ott tatárok is laktak, kik a mongolok vagy tatárok győzelmei

¹ Nous traversâmes tout le pays des Comans, qui est en une plaine, où passent quatre grandes rivières. La première Nieper... la seconde Don... la troisième Volga... la quatrième Jac... ce prince Bathy tient une grande et magnifique cour. Ses tentes sont de fine toile de lin et fort grande; elles avaient été autrefois au roi de Hongrie... Ce pays des Comans a immédiatement au nord la Russie, les Mordvines, les Bilères, c'est à dire la Grande Bulgarie; les Bastargues, qui est la Grande Hongrie. Voyages faits principalement en Asie, par Bergeron. Tom. II. 5—7 l.

² Ugyanott. Bergeron 47. 89. l.

által ép úgy elszaporodván, mint a magyarul beszélők megfogyván, ezek lassankint eltatárosodának.

A Plano Carpini bastargjai és a Rubriquis Paskatir országa a magyar krónikákban is előtűnnek, melyek a magyarok ős hazáját három részre osztják: Baskardiára, Dentiára és Mogeríára (a Névtelen csak Dentumogeriának nevezi), s a melyről azt is mondják, hogy kelet felől a Jor i a n országgal (regnum Joriano-rium) ér össze. Ez meg a Togota folyó csak hazai néphagyományból kerülhetek a krónikákba. Plano Carpini és Rubruquis nem ismerik az Ural éjszaki vidékeit: de a később híressé vált Jugria, Juharia a krónikákbeli Jor i a n országra emlékeztet.

Baskiriához nyugatra az u d-m o r t o k, vagy votjákok földjét találjuk a mai ethnographiai térképeken; s az u d-m o r t o k vagy votjákok nyelve azonos a zürjének és permiek nyelvével. Ott egy mai Juliánusnak egyszeribe föltetszenének a n i végzetű ige-szók, mint t ö d-n i vagy t o d-n i tudni, m i n-n i vagy m u n-n i menni, j u-n i inni, s' o-j-n i enni, s o t-n i sütni, u s-n i esni, n' u-l-n i nyalni stb. Egy mai Julianus, ha szakadozott ruhájára mutatna, s azt hallaná, hogy v u r-n i-t mond az u d-m o r t is, mikor ő varrni-t akar mondani, hogy v u r i s és v a r i s a varrás, sőt a seb-var is; hogy v u r ö d-n i és v u r i t-n i ott annyi, mint varratni stb. bizonyosan elcsudálkoznék. S föl lévén költve figyelme és kíváncsisága, hamar némely hangváltozásokat venne észre, melyek látszólag idegenekké teszik a szókat, holott nem azok. Észrevenné, hogy az udmort *f* helyett *p*-t ejt; *p. o. p i* — *fi*, és *h* helyett *k*-t ejt *p. o. kulom* háló. *varsa*; *kul-ni* halni, *kulsi-ni* halálozni; észrevenné hogy változás esik a magánhangzókban is, minél fogva *kulom* háló, *kul-ni* halni, *pol-ni* fél-ni, *vos-ni* veszni, *vosöm* vész, kár; *ol-ni*, élni *olöm* és *olan* élet; *kol-ni* kelleni, *kolög* kellék stb. Midőn *p. o. kolö* *tenid?* kell neked? hallanná, mit ő maga is talán így ejtene: *köll-e*, szinte máris azt gondolhatná: ezek az emberek majdnem megértenek engemet, s én meg őket értem.

Mi is hát az u d-m o r t o k földje? Az része a mai zürjén-ségnek legtagabb jelentésben, melyet Nagy Iván a novgorodiak legyőzése és a tatár hatalomnak megszüntetése után Oroszországhoz csatolt. Ez tehát az éjszaki Uralnak nyugati vidéke, s hogy reánk nézve és különösen a Magyar Földrajzi Társaságra nézve nagyon érdekes lehet, a kis nyelvbéli mutatvány bizonyítja.

A zürjén nép most az éjszaki szélesség 59—65, s a keleti

hosszúság 63—77 fokai között nagy téren van elszéledve. A permiek, kik legközelebb állanak a zürjénekhez, úgy hogy alig is különböznek azoktól, kevesen vannak és kisebb téren laknak az éjszaki szélesség 58—60. meg a keleti hosszúság 72—74. fokai között.

A kettőt igazán egy népnek tarthatni. Egy névvel is nevezik magokat így: komi-murt, azaz komi ember. Hogy a komi szó a Káma folyót jelenti, nagyon hihető, ámbár eredeti szövegben Kam-nak találom azt nevezve, nem Kom-nak. Azonban minthogy a Solikamsk és Čerdin városok, vagyis a felső Káma vidékét Kom-mu-nak, azaz Kom földnek nevezik magok az ottani lakosok, előttem bizonyossá válik, hogy a Komi-murt, többesben: komijas vagy komi-murtjas (= komiak, komi emberek) kamai embereket jelent. Mintha mi tiszai vagy dunai emberekről beszelnénk. A komiak számszerint már alig többen vannak százezernél. Hajdan számosabbak valának. Most Jaren várostól, vagy Jarensktől kelet felé 22 versztnyire van az első zürjén falu az Ustysolski uton.

Sokkal számosabbak a votjások, vagy udmortok; mert zürjénben murt, votjában mort. Valamint a komi-murt kamai embert jelent, úgy az udmort is bizonyosan ud-embert teszen. Én az Ud szóban a Vjátka (Vjat) folyónak eredeti nevét sejttem; tehát Vot nem egyéb az Ud vagy Ut-nál; votják pedig csak oroszos elnevezése a népnek. A Glasov kerületben legsűrűbben laknak a votjások; a Glasov nevű város pedig a Vjátka folyónál van. E szerint valamint a felső Káma-ról a komi-murt név, úgy lett a felső Vjátkáról vagy Vot folyóról az udmort név. Ezen nevű nép az éjszaki szélesség 50—58. meg a keleti hosszúság 68—72 fokai között kétszázhuszonkét ezernél több lelket számlál.

A komiak és az udmortok nyelvei szoros egységet tesznek és csak dialectusai azon egy nyelvnek: de az udmort vagy votják nyelven a tatár nyelv hatása sokkal inkább megtetszik, mintsem a komi vagy zürjén nyelven. Nemcsak igen sok tatár szó van benne, aránylag több mint a magyarban, hanem a hangsúly is törökös. Mert ellenkezőleg a magyar, komi és más rokon nyelvek szokásával, az udmort nem a szónak első, hanem annak utolsó tagjára teszi a hangsúlyt, mint a tatár nyelv. Ezen általános ismertetés után röviden akarom az illető nyelveket leírni, a nélkül hogy meg akarjam tanítani.

Ud-ni a zürjénben és udi-ni a votjákban adogatni-t, különösen inni adni-t jelent. Azért az ud-mort szót is adogató, vendégeskedő embernek akarták magyarázni. Már is láttuk, hogy sokszor a megfelelő szókban a magyar *a* a zürjén-votjákban *u*, p. o. al itt ul, halni itt kulni, haj itt ku stb. Tehát a magyar *ad* igen is *ud* lehet a zürjén-votjákban, bár némileg tágabb jelentéssel. Azonképen láttuk, hogy sokszor a megfelelő szókban a magyar *e* a zürjén-votjákban *o*. Tehát kérni itt korni, élni itt olni stb.

A személyes névmások a zürjénben: *me, te, si* vagy *sija* = én, te, ő; *mi, ti, sijas* vagy *sijajas* = mi, ti, ők. A votjákban: *mon, ton, so*; *mi, ti, sojos*. Ezek és a magyar személyes névmások között az a különbség van, hogy a magyarok csak három alakban élnek;

én	te	ő	mi	ti	ők
enyém	tiéd	övéje	miénk	tiétek	övéjek
engemet	tégedet	őt	minket	titeket	őket

mert a viszonyragokat nem vehetik föl, p. o. a *kinek?* kérdésre így felelünk: nekem, neked, neki; nekünk, nektek, nekik a *kitől?* kérdésre így: tőlem, tőled, tőle; tőlünk, tőletek, tőlük stb. Ellenben a zürjén-votják személyes névmások mind azokat a viszonyragokat fölveszik, a melyeket a közönséges névszók. Például a *kinek?* kérdésre így felelhetnek:

z.	menim	tenid	sili;	mijanli	tijanli	(najali)
v.	minim	tinid	solli;	mil'emli	til'edli	sojosli

A *kitől?* kérdésre meg úgy felelhetnek:

z.	mensim	tensid	silis;	mijanlis	tijanlis	(najalis)
v.	monestim	tonestid	solis;	mil'estim	til'estid	sojosles.

A zürjén nyelvjárás a harmadik személynek többesét a *naja* mutató névmással pótolja, azért teszem rekeszbe a *najali*, *najalis* szokat.

A viszonyragok igen számosak a zürjén-votjákban; néhányát mutatom fel a *től, tol* = *tél* szón.

	Zürjén	Votják
	től tél	tol tél
hová?	tölli	tolli és toln'e
honnan?	tölis	tolis és tolles
hol?	tölin	tolin
miből?	tölsan	tolisen stb.

Többes szám :

	töljas	toljos
hova ?	töljasli	toljosli
honnan ?	töljaslis	toljoslis
hol ?	töljasin	toljosin
miből ?	töljassan	toljossen stb.

A birtokos ragok így járulnak a töl, tol-hoz :

z.	töle	tölid	tölis ;	tölnim	tölnid	tölnis.
v.	tole	toled	tolez ;	tolmi	toldi	tolzi.
	télem	téled	téle ;	telünk	teletek	telök.

z.	töljase	töljasid	töljasis ;	töljasnim	töljasnid	töljasnis
v.	toljosi	toljosid	toljosis ;	toljosmi	toljosdi	toljos-zi.
	teleim	teleid	telei ;	teleink	teleitek	teleik.

Némely postpositiót és adverbiumot is mutatok :

öl, jil	föl	pal	fél	} oldal
kež	köz	pöl	fél	
kin'a	} künn	ul	} al	
kindza		ult		
kost	köz	valo,	elő	
kuzip	közép	vil	fel, rajt.	
kuz'	hosz			

A névszók között némelyek rövidségök miatt tetszenek föl, mint: ki kéz, ma víz, mu méz, (muš méh), ji jég, a melyekben a magyar utóhang esett el. — Vannak egyhangú, de különböző jelentésű szók, mint más nyelben és a magyarban is p. o. tü tüdő, tü tó; til szél, til tűz (tiles' tüzes, tiltini tüzessé tenni, égetni) til toll (tiltöm tollatlan). Vannak olyanok, melyek mintegy megfordítottjai a megfelelő magyar szóknak, mint vo év, voj éj, tuj út, völ, valló (lov), jü öv. — Vannak végre töszók, melyek megfelelői a magyarban képzősek, pl o. lol, lul lélek, pos fészak, pil felhő stb. Érdekes kon-ult hón-alj.

De van sok, a magyarral szinte azonos hangú, névszó, p. o.

bed, bod bot	nim név,
der dér	nimtöm nevetlén névtelen
durinš darázs	niz', naz. nyest
kep kepe	sin szem, sina és sinma kinek szeme van
kudz' húgy	sintöm szem nélküli
ködzil hangya	sur ser, sör

lém lép, madárlép	s'ur szarv
mel'a melly	s'ura szarvas, kinek szarva van
pel' fül	s'urtöm szarvatlan
pi fiú	van' vagyón
	vir vér
	voj, vőj vaj, zsir stb.
	vuvem-pi, vevő (vő) legény (fi)

A számnevekből nevezeteselek: das tiz, kiz' hús, s'urs ezer. Das — tiz azért nevezetes, mert csak a zürjén-votják nyelvben fordul elő, más rokon, se finn se ugor nyelvben, nincsen. Kiz' hús, s'urs ezer mint látni fogjuk.

A nim-töm-ről megjegyzem, hogy az összes finn, ugor, török nyelvekben, sőt még a szanszkritban is, a gyűrűs újj nevetlen újjnak neveztetik, tehát a zürjénben nimtöm čun' nevetlen újj.

A votjában anaj, ataj, aras', arislan, ambar, baka, badir stb. anya, atya, aratás, oroszlan, hámbár, béka, bátor stb. stb. török szók, mint a magyarban is.

Az igeragozást a votják szerint a todni tudni szón mutatom meg:

todo	tudok	todomi	tudunk
todod	tudsz	tododi	tudtok
todoz	{ tud	todozi	{ tudnak
tode		todo	
todi	tudék	todimi	tudánk
todid	tudál	todidi	tudátok
todiz	tuda	todizi	tudának.

A zürjén-votjában a tárgyias igeragozásnak (tudom, tudod, tudja) nincsen nyoma, mi annál feltetszőbb, mert a déli, hajdan nagyon hatalmas szomszéd mordvinok és a keleti szomszéd ugrok nyelvén ki van az fejlődve, még teljesebben is, mint a magyarban.

Ebben a magyar nyelvben, val és lev (lenni) két létige van: a val (vagyok) nem teljes alakú, a lenni teljes alakú, mint tudjuk. A zürjén-votják nyelvben is megvannak azok; s hasonlóképen a val-nak megfelelő vől nem teljes alakú, a lenni-nek megfelelő luni, loni teljes alakú. A zürjén mondja vólni, a magyar nem mondhat valni. Viszontag ez mondhatja: vagyok stb. vagyunk stb., a zürjén mind a két szám minden személyében csak em-et, a votják van-ot mond, mi feltetszőleg

azonos a magyar van-nal. Továbbá a magyar valék, valál vala; valánk, valátok, valának a zürjén völi, völin völi és völis; völim, völinnid, völini és völinis megfelelők. De az osztjákban csak val van minden számban és személyben. A zürjénben még ol légy, olő és olas legyen; ola m legyünk, olő legyetek, olőni és olasni legyenek.

A zürjén-votják ige szó azonban nagyon különbözik a tagadó igével a magyartól. T. i. og, on, oz és eg, en, ez a zürjénben tagadók; ug, ud, uz és öj, öd, öz a votjékban tagadók, a melyekhez az ige személytelenül járul hozzá, p. o. og tőd nem tudok, on tőd nem tudsz, oz tőd nem tud, eg tőd nem tudék stb. Votjékban ug to d nem tudok, öj to d nem tudunk stb. A zürjén-votják nyelv az ige-származékokban szinte még a magyarnál is gazdagabb. P. o.

tödni	tudni	todni és todini	tudni
tödödni	tudatni	to dítani	tudatni
tödsalni	ismertetni	to dis'jani	tudakozni
tödsasni	ismeretessé válni	to dis'kini	magát ismertetni
tödsini	ismerkedni	to dis'jaskini	magát tetetni
tödmalni	tudakozni	to dmani	tudakozni
tödmasni	ismeretessé lenni	to dmatini	tudatni
tödmödni	ismertetni	to dmatiskini	ismerkedni
tödtöm	tudatlan	to dontom	ismeretlen stb.
tödtömödni	tudatlanná tenni		
tödtömödsini	tudatlankodni stb.		

Még néhány ige szó: ujni uszni, ujo dni uszatni; kelni folyón átmenni, kelni, kela n-in, átkelő, rév; eskini hinni (eskön hit), eskö dni hitetni, bizonyítani, eskö dsi ni meggyőződni; votjékban oskini, (oskon hit), oskitini (oskitöm, oskontem hitetlen). — Nyilván, a magyar eskü, eskü dni stb. melyek hitet, hitet mondani-t is tesznek, azonosak a zürjén-votják szókkal. — Korní kérni, lebni emelkedni, lebegni, lebödni, lebegtetni, leptini emelni, leptsini emelkedni; kelni kelni stb. stb.

Azt az igen nagy területet, mely az éjszaki Uraltól nyugatra néz, a folyók járásai vagy irányai jellemezik. A Pecsóra, Mezen, Dvina (Vina, Viena) az éjszaki és a Fehér tengerbe szakadnak, a Pecsóra az Ural nyugati lejtőin, a Mezen és Dvina a földnek délibb részein támadván. Ellenben a Káma és mellékfolyója, a

Vjatka, mintegy szemközt a Dvina mellékfolyóival keletkezvén, délnek tartanak, és egyesülve a Volgába szakadnak. A két ellenkező irányú folyók között tehát egy hosszú nagy föld-hát emelkedik, melynél fogva a szóban lévő nagy területnek két lejtője van, északi és déli lejtője.

Az északi lejtő, vagyis a Pecsóra, Mezen és Dvina mellékei, hidegebb, mert semmi nevezetes hegység nem fogja fel a Jeges-tengertől érkező szeleket. A déli lejtő, vagyis a Káma és Vjatka mellékei, természet szerint melegebb.

A zürjén-votják föld területén a folyók erei nagy részint v a, azaz víz, szóval végződnek, mint Eš - v a, J a j - v a, J e m - v a, két Mil - v a, egyik a Pecsórába, másik a Vičegdába menvén, Sil - v a, Sis - v a, So - v a, T o - v a, V e l - v a stb. Némelynek jelentését meg is találjuk, így p. o. az Eš - v a, rét-, — vagy pázsit-vizet jelent, s ez a Vičegdának zürjén neve. A Dvina t. i. két nagy ágból lesz, a Suchonából, mely nyugatról, és az Ešvából, mely keletről jöven egyesülnek; így egyesülnek Erdélyben a Meleg-Szamos, mely nyugatról és a Hideg-Szamos, mely keletről érkezik. A J e m - v a tüskés vizet jelent, mint a gyakori német »Dornbach« s még gyakoribb szláv »Trnava.« — A T o - v a tóvizet jelent. De mindnyájának v a szórésze vizet teszen.

A zürjén-votják ember szántó-vető. A földmivelés az északi nagy lejtőn kevésbé boldogul, mint a déli nagy lejtőn. A zürjén-votják ember tehát m u - k e r i s j (= föld-mivelő, m u föld és k e r - n i tenni, csinálni, k e r i s j tevő, csináló lévén), vagy m u - g ö r i s j - k ö d z i s j (= föld-szántó-vető). Az eke zürjénben g ö r, votjákban g ö r a, g ö r i. Tehát g ö r n i vagy g ö r a n i szántani. A szántó ember barázdát csinál; a barázda a zürjénben is borozda és bőrozda; a szlávoktól vette azt mind a magyar, mind a zürjén. A votják azonban g ö r i s j u r - n e k nevezi a barázdát, mi eke-sort eke-utat jelent, (s j u r sor, út), annak tehát erre saját kifejezése van.

A szántott földet fogasolja a zürjén-votják. P i n j fog, p i n j a fogas, p i n j o l t n i vagy p i n j o v t n i fogasolni. Nem egyféle szavak ugyan, de egyféle szerszám és a szerszámmal való dolgozás, a zürjén-votjákban és a magyarban.

A gabona általában s j u, s ez a közmondás jár: k o d i r s j u i s j l o ö, s e k i i m e r a mikor gabona lesz (gabonából lesz), akkor mérő is (lesz). A gabona fajtái: š o b d i buza, r u d s e g rozs, i d á r p a, s ö r z a b. Ha a r u d s e g mint a magyar r o z s

idegen szó is, de a š o b d i, i d, s ö r saját zürjén-votják szók. Ellenben a magyar bú z a, á r p a tatár szók.

A zürjénben vundini vágni, s ettől van vundas, vund an aratás, tulajdonképen vágás. Votjában arani aratni, arasj aratás, igen hasonló tatár szók. Az arató eszköz a zürjénben čarla, a votjában sjurló, a magyarban sarló; ezek is hasonló, de tatár szók. A votjában a szántó földet tarlaunak is nevezik; ez azonos a magyar tarló-val, mely learatott földet, és a tatár tarla-val, mely szántó földet jelent. — Így a votjában ulmo az alma; ez is tatár szó. A zürjén az almát jablög-nek, tehát szláv szóval, nevezi.

Az erdő zürjénben, votjában v ö r; s j ö d-v ö r = sötét, azaz sűrű erdő; v ö r-pi erdő fija, azaz vad, vadállat; de v ö r a mort erdei, erdőben lakó ember. Megjegyzésre méltó, hogy zürjénben erd külső, szabad, védetlen földet jelent; vajjon nem ide húz-e a magyar erdő?

Zürjénben, votjában pu a fa; pu kerni fát csinálni, fát vágni. Ker a gerenda és kerka ház.

A házban asztal van, zürjén-votjákul pizan. Minden rokon finn-ugor nyelvben saját kifejezés van az asztal elnevezésére, csak a magyarban van erre szláv kifejezés: alkalmasint ebben is saját kifejezés volt, melyet a szláv asztal szorított ki. — A zürjén-votják asztal vagy gögrös pizan gömbölyű asztal, vagy n'ol seröga pizan négy sarku (négyszögletes) asztal. — N'ol négy, serög sarok. — Pizan-kerisj = asztal-csináló, asztalos.

A házban természetesen szék is van; zürjénben ulös, ülés szék; böra ulös szó-szerint háttas szék, mert bö r hát, far.

Tudván, hogy vurni varni, vurisj varró, szabó, sapög-varisj csizma-varró, csizmadia, ebből látjuk, hogy a közönséges mesterségek ott is ismeretesek. Pastalni vagy pastavni annyit tesz, mint ruhát öltetni. A pastav (pastal, pastau) egészen azonos a magyar posztóval, a melyet származtatni nem tudunk.

A zürjén-votják nyelvben az érczek nevei következők: zarni arany, ezisj ezüst, irgön, irgon réz, kört, kort vas. A zarni és ezisj szinte azonosak az arany és ezüst szókkal. Az irgön és kört, kort nem találunk megfelelőkre a magyarban. Különbö másutt is ingatagok az érczek nevei. Az azvesj és uzvesj nyilván azonos az ezisj-vel; s s j ö d azvesj (fekete a.) ólom, t ö d i azvesj (fehér a.) ón.

A kovácsolásról híresek valának a régi csúdok is, az újabb finn népek is. A zürjénben dorni, votjákban dorani kovácsolni, lovat vasalni, dorödni vasaltatni, dorödan ló-vas, dorög kovácsolás. kovácsmunka. A magyar nyelvben a kovács kovácsolni szók a szlávból valók.

Megemlítem még a sol szót, mely sót jelent, s nyilván a szláv solj = só. A zürjén sol azonban sov is (mint általában az *l* ott *v*-vé szokott változni.) A sov megint azonos a magyar só szóval, melyet a moldvai csángók is szó-nak ejtenek. A zürjén dor szélt, oldalt jelent, s az helynevekhez is járul. Tehát Sol-dor, Sov-dor annyi mint sófőző, sóakna, s van két ilyen helynév, mert Sol-dor — Solikamsk, azaz Káma melletti só-főző, só-akna, mit nálunk a Szolnok fejez ki, tehát Kámai Szolnok, — és Sol-dor = Solvičegodsk, azaz Vičegdai Szolnok.

III. Vogulok, osztjákok.

Ideje általmennünk az Uralnak keleti oldalára. A régi novgorodiak három úton szoktak volt általmenni, mindenkor a Pecsóra folyóból indulván ki. Az északi út a Pecsórából az Usa folyóba vitte őket, innen vízválasztón keresztül vontatván a sajkákat a Sob folyóba értek, mely egyenközü folyó a Sin-jával, Obdor mellett az Obba szakad. A déli út a Pecsórából az Uliša (vogulul Oljs) folyóba ment, ebből vízválasztón keresztül a Jugra vagy Vogul-ja folyóba, mely az északi Sos-ván, hol ez az Obba szakad, Berezovba vitt. A középső ut a Pecsórából a Ščugor folyóba, ebből vízválasztón keresztül egy másik Vogul-jába, azután a Sig-vába s végre a Sos-vába vitt hasonlóképen Berezov felé. (Berezov = Nyir-város; vogulul Kalj-uos vagy Kalj-vos; — kalj = nyir, uos vagy vos = vár-os. Osztjákul Sumit vagy Sungit vos; mert sunit vagy sungit a nyir.)

De mi kövessük az orosz sereget, mely 1499-ben indult ki Ugor ország vagy Juharia meghódítására. Feodorovics Ušatoj Péter Vologdából vezeté csapatját a Dvinán lefelé sajkákon a Pinega folyó beszakadásáig; innen ezen a folyón fölfelé odáig, hol az leginkább közeledik a Kuloj folyóhoz. Ebbe áthurezolván a sajkákat, hozzája csatlakozának a dvinai, pinegai és vagai emberek, s az így megszáporodott seregével július 20 án indula meg a Kuloj folyón lefelé. Hosszú uton, sok folyóból és több vízválasztón keresztül a Pecsórába jutta Feodorovics Ušatoj. Innen nem

az éjszaki, hanem a középső utat választván, a Pecsórán fölfelé a Sëngora folyó beszakadásaig halada. Itt táborba száll és megvárja Feodorovics Kurbskoj és Ivanovics Gavrilov Vasilij vajdákat, kik Ustjugból a Vicsesda (Ešva), Vim (Jemva) és Sissola mellékeiről hozták embereiket, úgy hogy a Vicsesgdából a Milvába, innen vízválasztón keresztül a másik Milvába mentek, mely a Pecsórába folyik, s a Pecsórán fölfelé hajózván a Sëugora beszakadásánál egyesültek Feodorovics Usatoj-val. A tábor helyén alkalmasint akkor támadta Ustaš helység.

Megpihenvén az egyesült sereg, és november 21-én megindulván, mint a skrith-finne, körcsolya-talpakon folytatá az útát a befagyott Sëugora mentében az Ural hegységbe. Abban szamojédekre akadának, kik közül 50 embert megölvén és 200 rént elzsákmányolván, tovább sietének a Vogal-ja folyóhoz, a melynek mentiben a Sigvához jutának. Itt Ivanovics Gavrilov elválék a főseregtől, másfelé akarván fölkeresni az ellenséget. A fősereg a Sigva mellett három kerített vogul várost foglala el és dula fel, ugymint J u j l-t, M u n k e s t vagy M u n k o s-t és L ä p i n á t. Itt hozzája csatlakozának az Obdori vidékről érkező jugor fejedelmecskék, s kalauzaivá lőnek a hódító seregnek. Läpinától a vajdák rénes szánokon, a közemberek kutyahúzta szánokon haladának mind tovább-tovább, pusztítva és hódítva mindenütt. A jugor fejedelmecskék magaviselete mutatja, hogy egységes hatalom nem vala Juháriában. A fősereg harminczkét megerősített helységet foglala el, 50 fő embert vagy fejedelmecskét meg 1000-nél több embert tön fogolylyá. Ivanovics Gavrilov is nyolcz helységet dült fel. 1500-ban husvét táján tére vissza Moszkvába a győzelmes sereg.

Mintegy száz évvel azután a meghódított országról egy térképet csináltak, melyen az Ob mellékén fölfelé az Irtis beszakadásáig 18, a Sigvánál és Sosvánál 13, a Turánál és Tavdánál 7, az Irtis beszakadásán felül és az Ob mellett a Narim folyóig még 10, összesen tehát 46 jugor, azaz vogul és osztják helység van bejegyezve, többnyire grad- vagy város-névvel. Az akkori Juharia mintegy 16,000 □ mföldet foglalt magában ¹ a keleti hosszúság 75—95, és az éjszaki szélesség 56—71 fokai alatt, úgy hogy déli határa a Riga városának szélességét érte.

¹ Lehrberg A. C. Untersuchungen zur Erläuterung der ältern Geschichte Russlands. Über die geographische Lage u. Geschichte des Jugrischen Landes. St. Peters 1816.

Jvanovics Vasilij nagy fejedelem, vagy czár alatt (1505—1533) Juhariát vagy Jugriát, az igazgatás könnyebbitése végett négy részre oszták, ugymint: Obdoriára, melyet az alsó Obnak mind két melléke tett; Kondiára, mely a Konda folyónak jobb és bal mellékéből állott; a tulajdonképi Jugriára, melyhez a Sigva és Sosva mellékei és a Berezov vidéke tartoztak; és Szibériára, az Irtis beszakadásán felüli Surguti vidék az Ob mellékein.

1578-ban a kozák Jermák kezdé hódítgatni Szibériát, véget vetvén a független szibir khánságnak, egyúttal pusztítgatá az osztjakokat és vogulokat is, mintha még nem hódoltak volna az orosz hatalomnak. E kegyetlen hódítással járó betegségek is nagyon ártottak a lakosságnak; azután különösen a himlő, mely 1631-ben mutatkozék először a vogulok és osztjakok között, s majdnem az élők felét ragadá el.¹

A Ural keleti vidékeinek további történeteit mellőzvé, azoknak jelenjét írom le, a mennyire újabb utazások, nevezetesen Reguly Antalunk utazása, megismertetik velünk. — Valamint a föld és annak természeti tulajdonságai nagy hatással vannak a népek állapotjára és jellemére: úgy viszonttag a népek nyomai, melyeket a természeti tárgyak elnevezéseiben találunk, a földnek mintegy emberi történeteit teszik, melyeknél fogva nem lehet azt a lakosaitól elválasztani.

Az Ural-helység azon vidékek dereka, melyből mint erek, a folyók keletre, nyugatra, éjszakra, délre tartanak. Az Uralt három részre lehet osztani: délire, középsőre és éjszakira.

A déli Ural, a szélesség 50—55° alatt, a baskirok erdős hegysége, melynek leghatalmasabb folyója a Kásp tengerbe siető régi Jajk, most Ural folyó. Nyugati kisebb folyói közt a Samara a Volgába, és a Bjelaga, az éjszokról érkező Ufával megnagyobbodván, a Kamába foly.

A középső Ural a szélesség 55—61. fokai között nyúlik el. Az tehát az Ufa és Pecsóra forrásai között van, s mintegy két részre szakad. Mert a Čusovaja forrásainál alacsonyodik és keskenyül, hol a Jekaterinenburgba vivő országát megyen által. Ez, Ahlqvist finn utazó szerint, az Uralnak legnyájasabb vidéke. A Tura forrásainál megint nagyobbodik a hegység, s ott Verhoturjei (felső-turai) Uralnak nevezik, mely hajdan már a Jugor

¹ Fischer, Sibirische Geschichte 439. 440. lapon.

név alá foglaltatott. Itt az 59°—60° alatt vannak az Uralnak legmagasabb csúcsai, úgymint a Pavdinskoi kamen (Pavdinski kö), 6400 párizsi láb magas, melynek keleti tövén a Lobva és Ljala, a déli Sosvába siető folyók erednek. A Pavdinski kamentől keletre van a Konšekovskoi kamen melyet Suchoj (száraz) kamennek is neveznek; ugyanattól éjszakra a Kosvinskoi kamen, melynek tövén a Kámába siető Kosva ered. Végre a Vostroi kamen, Soliskamsk- (Sovdor)-tól keletre, a déli Sosva forrásánál.

Ennek a középső Uralnak folyói tehát vagy a Káma felé folynak, s azért permi folyók, vagy a Tobol és Irtis felé, s azért szibériai folyók. — A permi folyók a Čusovaja, vogolul Šuša, mint Müller mondja,¹ miben kétségünk nem lehet, mert Reguly szerint šoaš, šoš, šaš patak, folyó. A Čusovaja a Silvával egyesülvén, a Kámába szakad. A Višera, éjszakiabb az előbbinél, a Pecsóra forrásaihoz közel eredvén, Cserdin mellett a Kolvával egyesülvén Solikamskon felül szakad a Kámába.

A középső Uralnak szibériai folyóji délről kezdvén 1. A Tura, melybe jobb felől a Tagul vagy Tagil, azután a Nica folynak, ez utóbbi a Nejva és Keč egyesüléséből származván. A Tura a Tobol folyóval egyesül. 2. A Tavda, mely a déli Sosvából és a Pelim folyóból származik; ez a déli Sosva jobb felől a Lobvát és Ljalát, balfelől pedig a Losvát veszi fel. A Tavda is a Tobollal egyesül. 3. A Konda, mely mint az előbbi két folyó, és velük egyenközüleg éjszak felől délre tart, azután meghajlik megint éjszak felé, s az Irtisbe szakad.

Az éjszaki Ural déli része a Pecsóra és éjszaki Sosva forrásai körül azért legnevezetesebb reánk nézve, hogy ott találta Reguly a vogulok sértetlen hazáját, t. i. ott még akkor 1844-ben a vogulokhoz a kereszténység és az oroszosodás nem ért volt. A legjelesebb vogul mondákat és énekeket is itt írta össze Reguly, egy Tjőbing nevű gazdag vogulnál tartózkodván, a ki rén-csor-dáival az évszakok szerint majd a hegység nyugati, majd annak keleti lejtőire költözködik vala. Hofmann is, a ki 1847., 1848 és 1850-ben a császári orosz földrajzi társaság megbízásából kutatá ki az Uralt, azon Tjőbing kalauzolása és rénjein járt-kelt a hegységeken. Az itt közlött hegyi magasságok mind Hofmanntól valók.

¹ Müller. Der ugrische Volksstamm. I. 81.

² Der nördliche Ural und das Küstengebirg Pae-Choi, von Dr. Ernst Hofmann. St.-Petersburg 1856.

Az éjszaki Uralnak következő folyói vannak: 1. A Pecsóra, melynek eredetét a szélesség 62° alatti három folyó teszi, úgy mint: a déli Motjuja, melybe az Unja foly; a keleti vagy a Kis-Pecsóra, vogulul Pešer, vagy Pešer-ja; az éjszaki vagy a Nagy-Pecsóra, mely a 2887 lábnyi magas Peser-ja-tolah-ur, azaz Pecsóra-forrás-hegyen ered. Vogulban ja folyó; tehát Peser-ja annyi, mint Pecser-folyó; s ebből a vogul Pešer-ja-ból lett a földrajzi Pecsóra név. Továbbá vogulban tolah forrás, tő, és ur orr, hegy, orom; pešer-ja-tolah-ur tehát: Pecsóra-forrás hegye. A Pecsórával az éjszokról jövő Usa, a Pocserem (vogulul Manjsi-gum-ja — vogul-férfi-folyó) s a Sëngora (vogulul Sakur-ja) egyesülnek. A Nagy Pecsóra völgyét jugor-út-nak (oroszul jugorskie perechod) nevezik, mert azon érhetni egy hegyháthoz, mely a Pecsóra vizeit a Jugra vizeitől elválasztja, mint már láttuk. A hegyhát neve Manj-pubi-njár azaz: Vogul báb (hálvány)-hegy, mely 2562 láb magas. A Jugrát a zürjének jögrá-nak, a vogulok Manj-já-nak (azaz: Vogul folyó) nevezik. S mivelhogy ez a Manj-ja az Oljs-ba (oroszul Ulics) s evvel a Pecsórába folyik, azért Oljs-manj-já-nak nevezik. — Ez az egyik Vogul nevű folyó. Ebből a Manj-jából egy sajka-vontatón a Kelji-sori-n által a másik Manj-já-ba juthatni, melyet Tajt-manj-já-nak neveznek, mert a Tajt-ba, azaz éjszaki Sosvába folyik. Ez a másik Vogul nevű folyó.

Ezekről a két Manj-ja és a Jugra folyó-nevekről valók az ismeretes vogul és ugor nevek, mert a két Manj-ját a zürjének Vogul-nak hívják. Az Ugor, Uger, Unger, (nem helyesen) Ungar név eredete tehát ily messze éjszakra vezet, melynek híré a mókus, nyest, nyuszt és más becses szőrű bőrök kereskedése már a régi időkben déli Európába és Ázsiába vitte volt.

Másik nagy folyója az éjszaki Uralnak a nagy Sosva, melynek ős folyója a megemlített Tajt-manj-ja, mely a 3929 lábnyi magas Jelping njar-nál (szent hegy) egy másik folyóval egyesül. A midőn a Sosva kijő a hegyek közül, a délről érkező Tapsi-ját veszi fel s déli irányából éjszakra fordulván és sok kisebb folyót, a keleti Sosvát is felszedvén, Berezov mellett az Obba szakad.

A Pecsóra és Sosva ős folyói tájékán is az Uralnak magas csúcsai vannak, melynek legmagasabbika a Lulj-uonmit ëahl 4361 párisi lábnyi. Különösen nevezetes a Né-pubi-ur (nő-háb-orr), melyet a zürjének Töl-pos-nak (szél fészeknek)

neveznek, mert azt hiszik felőle, hogy nem szabad a tetejére fölmenni; a ki merészli, azt a hirtelen támadó szél egy örvénybe löki. A vogulok meg azt hiszik, hogy az isten azért tiltotta el a fölmenést, mert a hegy kupja vagy bábja egy igen jámbor és istenfélő embernek a neje, kit az Isten a férje iránti engedetlensége miatt kőbálványnya változtatott.

A Né-pubi-ur mellett a szirtes Sablja van. A kettőnek magasságát úgy határozza meg a nép: Ha valaki a Né-pubi-ur tövénél állván a csúcsát akarja megnézni, süvege esik ki a fejéből; ha pedig a Sablja tövénél állván ennek a csúcsát akarja megnézni, maga esik hanyatt.

Az Uralnak nincsen általános neve a körülötte lakóknál; csak egyes hegyeknek és csúcsoknak van külön-külön nevök, a mint az eddigi előadásból is látható. Az oroszok az éjszaki Uralt *Jugorskoj chrebet*-nek (Jugor hegység) nevezték; máig is a Vajgatse sziget és a Pae choj-i szárazföld közti tengerszoros *Jugorskij Šar*-nak (Jugor tengerszorosnak) hivatik. A *Šar* szó az izmai, tehát legéjszakiabb, zürjéneknél (az Ižma folyó a Pecsórának egyik ága) tengerszorost jelent; a *sari z* szó a voguloknál tenger. E két földrajzi név világos bizonyossága, hogy haddan nevezetes vala a jugor, vagy ugor név.

Az Uralhegység annak a rengeteg éjszaki sikságnak Európában és Ázsiában igazán hátgerinczéje, melynek jelentőségét a vogul Teremtés-mondája is kifejezi. A vogul főisten Numi Tarom = Felső Tarom. Ez az idők elején egy ezüst bölcsőt ereszte le vas kötel végén; a bölcsőben férj és nő valának. A bölcsőt az al-szél a felső tenger, a fel-szél az alsó-tenger felé hajtogató. A férj egy kis ülő darab földért könyörög Numi-Taromnak, a mit az megis ad. Most születik Elmpi (levegő, ég fija) fiok. Miután az annyira megnőtt, hogy vadászni, halászni tudna, unatkozni kezd s kérdi az atyját, hogy hát mindig így kell-e élniök? Az atya tanácsára felhág Numi Taromhoz, a ki hét hajfonadékú fejét leeresztve fényes ezüst asztala előtt ül. — Mi a bajod fiam? kérdi Numi Tarom a hétszer lábához boruló Elmpitől. — Az a bajom, felel ez, hogy nem tudom a leendő ember hol miképen fog élni? — Búkjál a tengerbe s hozz fel fenekéről egy maroknyi darabot, s ebből teremtsd a földet, a hegyeket, vizeket. — Megteszi Elmpi: ámde az így teremtetett földet is ide-oda hajtják a szelek, hogy nem állhat meg veszteg. Megint felhág Numi Taromhoz tanácsért Elmpi, hogy mit csináljon, hogy veszteg áll-

jon a föld. — Vedd el ezen ezüst gombu övemet, mond Numi Tarom, húzd körül a földön, azaz övezd meg vele a földet s ez legott veszteg áll. — Megtette Elmpi, s a föld azóta veszteg áll.

Tehát ezen monda szerint az Ural mintegy föld öve, mely a földet lefogja. Herberstein az 1556-ban kiadott munkájában (*Rerum Moscovitarum Commentarii*, 83. l.) ezt írja az Uralról: »Ezek a hegyek, habár különböző helyeken más-más nevűek, mégis általában világ övének neveztetnek. Az oroszok is így hívják: *Kamenoi pojas* (köszikla-öv) vagy *zemnoi pojas* (földöv).« Természetesen nem tudjuk, vajjon a voguloktól vették-e ezt az elnevezést az oroszok, kiktől Herberstein a XVI. század első felében hallotta, vagy az oroszoktól tanulták el a vogulok? De minthogy a vogulok régi-régi lakosai az éjszaki Uralnak, s minthogy tudtomra illetén teremtés-monda csak a voguloknál van: a föld-öv, világ-öv nevezést a voguloktól származottnak hiszem.

Az Ural keleti vidékének legnagyobb nevezetessége az óriási Ob folyó, de mielőtt ennek leírásához fogok, az Uralt és az Ob mellékeit lakó népet kell legalább némileg megismertetni, különben az Ob leírása érthetetlen.

Az Ural és az Ob népeit vogulnak és osztjáknak nevezik. A vogul az Ural lakosa, de onnan a folyók mentében, különösen a Sigva és éjszaki Sosva mentiben Berezovig, tehát az Obig terjeszkedik. Ez az éjszaki terjeszkedése. Délen sehol sem éri el az Obot. Fő fészkei a Sosván kívül a Lozva és a felső Konda mellékei. A vogul nyelvnek három nyelvjárása van, a mint eddig tudjuk; ezentul ugysem fogunk arról többet megtudni, mert a vogulság Reguly ideje óta fogyton fogy; kereszténynyé lesz és eloroszosodik. A három nyelvjárást éjszakinak nevezzük, a Sigva és Sosva mellékein; továbbá lozvainak és kondainak az illető folyókról.

Az osztják nép még számosabb, nagyobb területen is lakik. Körül veszi éjszakon és keleten a vogult; nincsen is természetes határ a két nép között. A Konda mellékein is, a honnan iránya éjszak felé tart egész az Irtisbe való beszakadásaig, osztjákok laknak. Általában az osztják nép az éjszaki Obtól kezdve Obdorsk körül a folyó mentiben dél felé, az Irtisnek beszakadásán felül Surgutig és még tovább a Narim beszakadásaig terjed. Éjszaki és éjszak-keleti határosai a szamojédek, azontul és délen tatárok és oroszok.

A mennyire ismerjük az osztják nyelvet, annak is két nyelvjárása van, éjszaki és déli. A kettőnek különbségéről, valamint a vogul nyelvjárások különbségeiről, azután lesz rövid szó.

Reguly előtt az éjszaki Sosvának lakosait, valamint a Kondáéit is osztjákoknak nevezték vala. Ez onnan lehetett, mert a nép között természetes határ nincsen; s mert a jugra, ugor név alá foglaltatott mind a kettő; mert a saját nevök is egy: manj-si vagy manj-ši, manj-či.

Mit jelent a manj-si, manj-ši, manj-či? s honnan való a vogul, az osztják nevek?

A vogul mondák közt van egy özön viz mondája is, a *Jelping vit majt* (Szent [özön] viz-monda), melynek színhelye az éjszaki vagy nagy Sosvának ágai. Az alsó Ob folyása igen lassu; a kiöntések gyakoriak a vogul földön, mert a Sosva vizeit a hirtelen hó-olvadás esetében az Ob hullámai visszatolják, s így a felső folyók is kiáradnak. Valamikor különösen nagy lehetett az ilyen áradás, melyet a monda nagyitva így beszél el:

Hét tele hét nyara nagy hőség lévén iszonyú hó-olvadások estek. Tanakodnak az emberek, mi tévők legyenek. Fűzfa-gyökerekből ötszáz ölnyi hosszú köteleket kell fonni, egyik végök egy ölnyi mélységbe a földbe kell szúrni, másik végöket a sajkákhoz kötni; a sajkákba szálljanak a gyermekes emberek eleséggel, s úgy várják meg az áradás végét. Így is elvesztek az emberek. Mégis a Sigva (Sähu, vagy Saku) mellékiek a Šortengre menekülének, a mely egy hattyu nyak-magasságnyira állott ki a vizből. Tehát csak a Šukurja és Manj-ja népei menekültek meg.

Az esemény helyszíne a következő. A Sigva (Sähu) torkolatjától, a hol ez az éjszaki Sosvába omlik, fölfelé menvén, Reguly a Kórum-paul-hoz (Három-falu) jut a Sigva jobb partján, onnan a Kaslah és Kangle falukhoz, a hol a Šorteng patak a folyó jobb oldalába esik. Ez a patak a Šorteng hegyről jő, a melyen az özönviz emberei megmenekültek. Még tovább menve fölfelé a Šukur-ja következik a Šukur faluval, s ez után a Manj-ja. Ez a Tajt-manj-ja, vagy Sosvai Manj-ja, mely, mint láttuk, egy rövid vontató (viz-választék) által az Oljs-manj-jától van elválasztva, a melynek jobbján van a Manj-pubi-njár (vogul bálvány hegy), melyet a zürjének is Bolvano Iz-nek (Bálvány-kőnek) neveznek. A vogulok és osztjákok közös neve: manj-si, manj-ši vagy manj-či attól a két Manja folyótól való. Ezen névnek utótagja si, ši vagy či, nyilván népet jelent, ámbár ismeret-

len még előttem etymologiai származása. Manj-si és a többi tehát annyit tenne, mint Manj-nép. Ur, uor, vuor erdő, uro-či erdei vad nép a vogul monda szerint. A két Manj nevű folyó a zürjéneknel Vogul-nak neveztetik; A Vogul és Manj-si, Manj-ši, Manj-či népnevek tehát egy és ugyan azon folyó-névről valók. Mert a monda elbeszéli, hogy ezektől a folyóktól terjedt el az Uralon túli emberiség, azaz a Vogulok és Osztyákok,

Honnan való az osztják nép-név? A s nagy folyót jelent, különösen az Ob folyót; jah pedig népet teszen, tulajdonképen embereket; as-jah annyi, mint az Ob emberei; s attól az as-jah-tól lett az osztják nép-név. Így handi-jah kondai osztják. A jah szó nem jár az egyes számban, mert ho, cho az ember, jah pedig emberek. Azért: ma handi ho ezt teszi, én kondai ember (vagyok) de mung handi jah mi kondai nép (vagyunk).

Az Uralnak elnevezésére az osztjáknak sincsen általános szava; ő az egyes csúcsokat csak keu-nek, kevi-nek (könek) nevezi. S minthogy neki nyugat felől van az Ural, az osztják a nyugatot is keu-nek vagy kevi-nek hívja. Ezért kevi vuat, vagy keu-vuat a nyugati szél, tulajdonképen a hegyi szél; kevi pelak hegyi fél, hegyi oldal, azaz nyugati tájék.

Az osztjáknak határosai éjszak-nyugat, meg éjszak és kelet-felől a szamojédek, délfelől a vogulok és tobolski oroszok, nyugat felől megint a vogulok. A szamojédek szinte kitetszenek a határosok közül; azért nevezi az osztják őket or-jah-nak, vagy jor-jah-nak, mert az osztjában or vagy jor erőt teszen, tehát or-vagy jor-jah erős, büszke nép; orjasta gögös lenni, büszkélkedni. — Minthogy a szamojéd a legéjszakiabb Uralban, a vogulokon túl, és a Pae-choj-ban lakik, mely az Uralnak folytatása a Jeges tengerig: azért keu-or-jah hegyi szamojéd, nim-or-jah alföldi szamojéd. De az ur, or, jor szó urat, gazdát is jelent az osztjában, joring, oring, uring uri, gazdai; tehát joring, uring ho uri ember, gazda; oring, uring né uri nő, gazdáné. Eszerint az or-jah, jor-jah uri népet is jelenthet.

Az Uralon kívül a másik főnevezetesség azokon a földeken az Ob folyó. Ha egy folyót lerajzolva nézünk, egy fához hasonlíthatjuk, melynek vannak sudara, dereka, töve és gyökerei, továbbá vannak ágai és gallyai. Így az Ob folyónak a térképen a sudara (forrásai) az Altaji hegységben van; dereka eleinte

nyugat felé, azután, különösen az osztjások földjén, egyenesen éjszak felé nyúlik; töve a Jeges tenger közelében, már Obdorskon alul kezdődik; gyökerei a tengerbe szakadó torkolatjai, milyenek minden nagy folyónak vannak. Ennek a nagy deréknak legnagyobb ága az Irtis folyó, melynek főága a Tobol. Ennek ágai meg a Tura, és a Konda folyók. A Tobolon kívül az Irtisnek ága a Tavda. Végre az éjszaki vagy nagy Sosva, és ezen felül éjszakiabban a Sob is az Obnak közbevetetlen ágai. A térképre vetett tekintet mutatja, hogy az Obnak csak azon ágait és ágainak ágait nevezem meg, a melyek bal oldalába szakadnak.

A vogul földön előhozott folyók neveiben igen gyakran előfordul a szótag, mint a Lob-va, Loz-va, Nej-va, Sig-va, Sos-va folyó-nevekben; s van három Sosva, éjszaki, déli és keleti. Megemlékezünk pedig, hogy a kisebb zürjén folyók neveiben is szó-kásos a va szótag, s tudjuk, hogy az vizet jelent. Ennélfogva azt kell gondolnunk, hogy a vogul a szótagú folyó-nevek a zürjének hatásától valók; azaz, hogy a zürjének adtak neveket a vogul folyóknak. A zürjén hatást az Obdor-nak város vagy helység-név is mutatja, mely az Obdor-nak orosz alakja. Mert tudjuk, hogy a zürjén földön is Sovdor van. Solikamsk és Ustvicsegodesk s tudjuk, hogy dor valaminek szélét, partját, oldalát jelenti a zürjén nyelvben. Voj-la dor éjszaki oldal, azaz éjszak; vom-dor száj széle, azaz ajak, mint a magyarban is. Obdor tehát az Ob szélé, Ob-szél, mint Sovdor só-szél, sóforrások szélén lévő helység, mintha nálunk Tisza-szél, Duna-szél nevű helységek volnának.

A zürjének az Ural vidékeinek legmozgékonyabb, legvállalkozóbb kereskedői valának, Obdor nekik kereskedelmi szállásuk volt. Az Ob folyó-név is a zürjénektől származik. Vogul és osztják neve As. Ez hihetőleg egy az az, a zi (až) szóval, mely atyát jelent. Támogatja e felfogást az abe szó, mely hasonlóképen atyát jelent a vogulban is; abe-rés vagy abe-ris szép-anya, déd-anya; jän i abe-rés nagy déd-anya. Kinek nem jut eszébe itt Samuel Aba magyar királynév? De az abe szó az Ob folyót és a medvét is jelenti, mely azon vidékek legnagyobb és tiszteletben részesülő folyója és vadja. Az abe-ből, mint folyó-névből lett alkalmasint az Ob név. Az ob szó a zürjéneknél nénét jelent; Ob »tante« : nagy nén, mondja Wiedemann zürjén szótára.

Az Ob, As tehát mindenképen öreget, nagyot jelent; Ob-

folyó annyi, mint Öreg folyó, az öreg szónak saját magyar jelentésében. Ezt a jelentést a következő teszi bizonyossá.

A Sosvá-nak vogul neve tajt, täut, taut; ezen vogul szó pedig a ruhának újját jelenti, így tajt-tit az újjnak-töve, melynél fogva a ruhához van varrva, tajt-sunt az újjnak szádja, szája, alsó nyílása. Vogulban a tajt-ja, taut-ja újjat tevő folyó. Tehát a vogul tajt-ja folyó-név azt jelentené-e, hogy az a nagyobb folyónak, a melybe belészakad, mintegy újja? Valóban is ezt jelenti. A zürjénben sos újj, ruhának újja, Wiedemann szótárában »sos aermel.« Sosva ennél fogva újj-viz, újj-folyónak vize. Három Sosva van, mint tudjuk: az éjszaki vagy Nagy-Sosva, melynek felső ágai többi közt a Sigva, és a Tajt-man-j-ja azaz a Sosvának (Tajt-nak) vogul nevű folyója. A keleti Sosva, mely a Nagy-Sosvába esik. A déli Sosva még nevezetesebb. Ez Petropavlovskon felül az Uralban eredvén, előbb a Lobvával és a Pelim folyóval egyesül, s azután a Tavda nevet veszi fel, a mely nem más, mint a Taut-ja (Tavt-ja) orosz kiejtése. Ez a folyó tehát a zürjének közelében Sosva zürjén nevű, a vogulok földjén pedig Tavtja vogul nevű. Ilyen nálunk a Miskolcztól délre fakadó Tapolecza szláv nevű, a heves-megyei síkságon pedig Héjő (hév-jó) magyar nevű folyó. Herberstein azt mondván, hogy a déli Sosva az Irtisbe szakad, holott a Tobolba s csak evvel együtt jut az Irtisbe, bizonyosan zürjén-orosz forrásból vette azt.

Igazán helyes felfogás. Az Ob az öreg, a nagy folyó; minden belészakadó folyó neki újja; az egyes belészakadó folyónak is újja lehet és van is. S ez a felfogás magyar is, a mit a kéz és láb újjai; a ruha újja bizonyítanak. Hasonló felfogás az asztal fíja vagy fiókja, a vásár fíja. Ezt hát eredeti ugor felfogásnak lehet nevezni. Öreg és uj, nagy és kicsi, vagy fiú az egymáshoz való viszonyt fejezik ki.

A folyó vogulban ja; zürjénben ju, tehát juvom, folyó szája, torkolatja; osztjakban jogan; finnben, észten jog. Ez a szó magyar folyó-nevekben is fordul elő, mint a Sajó-ban, mely sa-v-jó-ból áll, azért a régi írásban soujou. Jelentése Só-folyó, milyen a német Salza, Salzach. Van három Sajónk: Gömörben és Borsodban, továbbá Mármarosban végre Erdélyben a Besztercze-Naszód megyében. A Sajón kívül ott van Hevesben a Héjő, mi tulajdonképen hév-jó, azaz meleg folyó. Berettyó azaz berek-jó; Tapió azaz Táp-jó, Sijó.

A zürjén nyelvben feltetsző magyarosságot láttunk, vajjon hát a zürjén folyó-nevekben sokszor előforduló *va*, melyet a vogul folyók zürjén fordításaiban is találunk, mint a három Sosvában, a Lozva, Lobva és más folyó-nevekben, nincsen-e magyar folyó-nevekben is. A sajó közelében ott van Miskolczon a Szin-va, továbbá Hevesben és Jász-Szolnokban a Zagyva, Abaujban a Moldva, Nógrádban a Zsitva, Vasban a Lendva stb. Ezen *va* szláv volna-e? A Lendva németül Limbach, ez már mutatja, hogy a Lendva szónak *va*-ja a német bachnak felel meg; tehát vizet, folyót jelenthet mint a zürjén *va*. Hogy a Zagyva is összetett szó, bizonyítja a Zagyi tulajdon-név, mely a gömörmezei Détériben vezeték név.¹ A Zagyi csak a zagynak lehet származéka. Nem kétséges tehát, hogy a Szinva, Zsitva is nem volnának összetett szók, a melyek *va*-ja vizet, folyót jelent. A vogul Sin-ja folyó-név szinte azonos a magyar Szin-va folyó névvel, a mint a vogul Sob folyó név azonos a magyar Szob helységnévvel; és a vogul Munkes helység név szinte azonos a Munkács helynévvel. Ezek geographiai emlékezések az ősi vidékekről.

Az Irtiš folyó a déli osztjákban Tangat-nak, az éjszaki osztjákban Langal-nak neveztetik. Az éjszaki osztjákban *l* hang lép a déli osztják *t* helyébe. P. o. az ujj (digitus) amott *lu*, itt *tuj*; a névmás ő amott *lu*, itt *teu*; s hogy ezt a hangváltozást igazságon is felmutassam, a *men*, *man* ígét veszem, mely azonos a magyar *men-ni* igével. Hozzá kell tennem, hogy a magyar nyelvben a *lenni*, *hinni*, *tenni*, *venni*, *enni*, *inni* igéknek jelen ideje *sz* hangot vesz fel, így: *leszek*, *hiszek*, *teszek* stb. A mit a magyar nyelv kevés igével teszen, azt az osztják nyelv minden igéjével teszi, minden osztják igének jelen ideje *d*, *t* vagy *l* hangot vesz fel.

A déli osztják mondja: Az éjszaki osztják mondja:

men- <i>d</i> -am megyek	man- <i>l</i> -em megyek
men- <i>d</i> -an mégy	man- <i>l</i> -en mégy
men- <i>t</i> megyen	man- <i>l</i> megyen
men- <i>d</i> -eu megyünk	man- <i>l</i> -u megyünk
men- <i>d</i> -eda mentek	man- <i>l</i> -eta mentek
men- <i>d</i> -et mennek.	man- <i>l</i> -et. mennek

Ebből látjuk, hogy a déli osztják szók *d*-je vagy *t*-je az

¹ Ezt Szvorényi József szivességéből tudtam meg.

éjszaki osztják szókbán *l*-lé változik; tehát a déli *Tangat* (Irtis) az éjszaki osztjában *Langal*. Mindenesetre a magyarok legősiebb hazáját a déli osztjások közelében, tehát az Irtis mellékein, nem pedig az éjszaki Ob mellékein kell gondolni. Vajjon a *Tangat* = Irtis folyó-névnek emlékezete nem jutott-e a magyar krónikákba? Ugy hiszem, hogy a *Togota* folyónévben megvan annak emlékezete.

A rokon nyelvekben gyakran *n*-nel vagy *m*-mel bővül meg a szótó, p. o. a vogul *lunt*, magyarban *lud*, a vogul *sunt* magyarban *szád*, a vogul *amp* magyarban *eb*; az osztják *jeng* magyarban *jég*, az osztják *sung* magyarban *szög*, szögelet. Ezeknél fogva a magyar krónikás *Togota* igen is megfelelhet a déli osztják *Tangat*-nak.

Ha Tomskból az Obon lefelé megyünk, Narimba érkezünk, a hol hajdan a tatár Alakzin nevű város vala, melyet az oroszok *tarka ordá*-nak nevezték. Azt egy 1592. évbeli csári meghagyásnál fogva a kozákok meghódíták. Ezt Abulgasi khán († 1663) elbeszélvén (*Histoire généalogique des Tatars traduite du mspt. Tatare d'Abulgazi Bayardur Chan. par D. à Leyde 1726. p. 105—110*) mondja, hogy Alakzin (azaz a tarka) az Ikar vagy Ikran folyónál van, mely a kirgizek határainál elfoly, sok felvett folyóval megnövekedvén, hosszú futása után a tengerbe szakad. Abulgazinak Ikarja vagy Ikranja tehát az Ob folyó.¹ Ennek a névnek hire már Mauricius császár idejében (574—582) jutott Konstantinápolyba, midőn a türk követség a turkok győzelmét hirdeté. Seregeik az Ikar-nak sikságán gyülekeztek volt, mely Ikar az Arany hegytől 400 kő távolságnyra van.² Az Arany hegy az Altaji hegység, s az Ikar siksága az Ob siksága. — A magyar krónika azt mondja, hogy Skythiában, a magyarok ős hazájában, két nagy folyó van, a Don, melyet a magyarok Etulnek neveznek vala, és a Togota, mely lakatlan erdőkön, mocsárokon és havasokon keresztül folyván, a hol a nap soha sem süt, végre Irchaniába jut s ott az éjszaki tengerbe szakad (*intrat tandem in Irchaniam et ibi vergit in mare Aquilonis.*)³ A krónika homályos emlékezetet közöl az ős magyar hazáról, melyben az ismeretlen Ikar, Ikran név az ismeretesebb Hyrcaniával van felcserélve, de

¹ Lehrberg, Untersuchungen zur Erläuterung der ältesten Geschichte Russlands. St.-Petersburg, 1816. A 42. 43. lapján.

² Theophylactus Simocatta. Historiarum libri octo. Bonnae 1834. Pag. 285

³ Chronicon pictum Viennense, a Mátyás Florián kiadásában. Vol. II. 106.

a melynek hollétét az éjszaki tenger határozza meg. A krónika tudja, hogy a Togota folyó Irkanián által jut a tengerbe. Mi tehát a magyar krónika Togotáján az osztjákok Tangat-ját, vagyis az Irtist ismerjük fel, s azért alíthatjuk, hogy a krónikának Irkaniája nem más, mint az Ob, melynek tatár neve Ikar, Ikran volt. Ennélfogva is a magyarok ős hazáját az ugorok délen és a tatárok közelében voltnak kell gondolnunk.

Lássuk most némi képét a vogul és osztják nyelveknek is, a melyekről Reguly, Castrén és Ahlqvist utazásaiból lehető sokat tanulhatunk.

A zürjén nyelv leírásából megtudtuk, hogy a rokon nyelvek megfelelő szavaiban hang-változások fordulnak elő, melyek szabályosan folynak. Így a finn-észt, a zürjén-votják és a vogul meg osztják megfelelő szóknak kezdő p-je a magyar szókban f-re változott. Az említett nyelvekben a megfelelő és k-val kezdő szók, ha a magyarban is fel- vagy vékony, azaz e i ö ü hangúak, k-val kezdődnek; ellenben az al- vagy vastag hangú szók a magyarban h-val kezdődnek, mely hang a vogulban és osztjában is sokszor ch (kh).

P—F.

V o g u l.	O s z t j á k.	M a g y a r.
päl, pel	pal	fül
pel, pil	pal	fél, félni
—	paling	felhő
pal	pel	fél, oldal
pong	penk	fog
püv, pi	poh	fi, fiu
pom	pum	fű
paul	pogul	falu
pul	pul	fal-at
pul	pul	fojt
pulep	pulip	fojtó, fojtás, a füstlyuknak dugója,
pun	pun	fan, szőr
posim	puzing	füst
pot	put	faz-ék stb.

K.

K.

V o g u l	O s z t j á k	Felhangú magyar
—	kev, keü	kő
kual	kit	kél, kelni

Vogul	Osztyák	Felhangú magyar
kiet	kit	küld
kit	kad	két
kiti, kitag	kadn	kettő
kesej	kesi, kesi	kés
kigne	kena	könnyű
kvan	kim	kü, kün, kin
ker	ker	kér-eg stb.

Vogul	Osztyák	Alhangú magyar
kat	kat, chat	hat
kat-pen	chat-jang	hatvan
kal	chal	hal, moritur
kul	chul	hal, piscis
kól, kül	chol	hall, hallani
kang	chonch	hág
kump	chump	hab
koteng	choting	hattyú
korom	cholim	három
kormit	cholmit	harmad
kulp	chul-ta	háló
kvol	chot	haz-a, ház
kant	chant	had
kantlaht	—	hadakozik stb.

A vogul és osztyák nyelvek avval különböznek a magyartól, hogy dualisok is van, mit a személyes névmások mutassanak:

Éjszaki és déli Vogulban:

ä m, am én; näng, nag te	tä u ta v ő
men, min mi (ketten); nen, nin ti (ketten)	nan ök (ketten)
man mi (többen); nan ti (többen)	tan ök (többen)

Éjszaki Osztyákban:

ma én	néng te	lu ő
men	nin	lin
mung	neng	li

A birtokos ragok a vogulban így vannak:

semem	semen	semä;	semov	seman	semanel
(szemem	— ed	— e	szemünk	— etek	— ök)
semamem	semanen	seman;	semanov	seman	semanel
(szemeim	— id	— i	szemeink	— itek	— ik)

Az Osztyákban így:

semem semen semel ; semu semen semel
semlam semlan semlal; semlau semlan semlal.

Az osztják példában különös figyelemre méltó az *l* hang, Valahol már mondva van, a hol a *Tangat* és *Langal* (Irtis) szókat felmutattam, hogy a déli osztják *t*-je az éjszakiban *l*-vé változik, p. o. *teu*, ő, az éjszaki osztjákban *lu*. Mint birtokos rag *lu* helyett *l* áll elő, így: *seme-l*, magyarban *szem-e*, *szem-je* helyett. Az osztják birtokos *l* rag tehát a magyar *ja*, *je* (*a*, *e*) birtokos ragnak felel meg. Hogy az jobban kitűnjék, a *put* és *faz-ék* szókat ragozom.

Osztj.: *putem puten putel; putu puten putel.*
Magy.: *fazékom fazékod fazékja; fazékunk fazéktok fazékjok.*
Osztj.: *putlam putlan putlal; putlan putlan putlal.*
Magy.: *fazékjaim -jaid -jai; -jaink -jaitok -jaik.*

Ennek bizonyosan oka van, melyet azonban itt nem kereksek; hosszas lenne.

Az igeasztót tekintve, a vogul és az osztják nem egyeznek meg az infinitivusra nézve a magyarral és a zürjénnel; ámde megegyeznek a perfectumra, különösen pedig a tárgyias ragozásra nézve, mely két sajátság nincsen meg a zürjénben.

Az infinitivus kifejezője az éjszaki vogulban *g*, a déliben *h*, tehát *men-u-g*, *men-u-h* (menni) volna: de az éjszaki *g* maga elé *n*-et vesz fel; mind ez, mind a *h* maga után *v*-t ragaszt. Így lesz tehát az infinitivus: *minungv*, *menuhv* menni.

Az infinitivus mind az éjszaki, mind a déli osztjákban *ta*, tehát: *man-ta*, *men-ta* menni.

A praesensben az osztják egy idegen hangot vesz a *tő* és rag közzé, mely az éjszakiban *l*, a déliben *d*, *t*, mint már láttuk. A vogul nem teszi még az enni, inni, lenni, venni, vinni megfelelőiben sem.

Az igeragozást a magyar küld, vogul ket osztják kit mutassák meg, melyek infinitivusa: *külden*i, *ket-uhv*, *kit-ta*.

	Magyar		Vogul		Osztyák	
	tárgyatl.	tárgyas	tárgyatl.	tárgyas	tárgyatl.	tárgyas
Praes.	küldök	küldöm	ketem	ketilem	kidlem	kidlilem
	küldesz	küldöd	keten	ketilen	kildlen	kidlilen
	küld	küldi	keti	ketitä	kidl	kidlile
	küldünk	küldjük	ketov	ketilov	kidlu	kidlilu
	küldetök	külditek	ketine	ketilan	kidleta	kidlileta
	küldenek	küldik	ketat	ketanel	kidlet	kidlilet

	Magyar		Vogul		Osztják	
	tárgyatl.	tárgyas	tárgyatl.	tárgyas	tárgyatl.	tárgyas
Perf.	küldtem	küldtem	ketssem	ketsilem	kitsem	kitsilem
	küldtél	küldted	ketsen	ketsilen	kitsen	kitsilen
	küldött	küldte	ketas	ketsilas	kitas	kitsilee
	küldtünk	küldtük	ketsov	ketsilov	kitsu	kitsilu
	küldtetek	küldtétek	ketsine	ketsilan	kitseta	kitsileta
	küldtek	küldték	ketsat	ketsanel	kitset	kitsilet.

Elég itt látnunk, hogy az osztják a tárgyatlan praesensben *l* hangot vesz fel, mely a tárgyatlan perfectumban elmarad; hogy mind a vogul, mind az osztják a perfectumot *s*-vel fejezi ki, mely a magyar illető *t*-nek felel meg; végre hogy a tárgy kifejezője a vogulban *l* meg *t*, az osztjában is *l*, azért mutat ennek praesense két *l*-et.

A számnevekből a déli vogulnak sor- és rendszámait, de az éjszaki vogulnak és éjszaki osztjáknak egyedül sor-számait közlöm.

Déli vogulnak		Éjszaki	Éjszaki
Sor-számai:	Rend-számai:	Vogul.	Osztják.
1 äk	elöl (elől-ső)	äk, äkve	it, i
2 kit, kitag	motet (másod)	kit kiti	kat kadn
3 kurum	kurmet (harmad)	korom	cholim
4 nil	nilet (negyed)	njile	nel, njel
5 ät	ätet (ötöd)	ät	vet. vuet
6 kot	kotet (hatod)	kät	chot
7 sat	satet (heted)	sat	labet
8 njol-lu	njol-lut (nyolczad)	njala-lu	nil, niil
9 ontol-lu	ontol-lut (kilenczed)	antel-lu	jert-jang
10 lu	lut (tized)	lau	jang
20 kus	kuset (huszad)	kus	kus, chus
100 šat	šatet (század)	sat	sot
1000 šoter	šotret (ezred)	sater	sjoris

Legyenek még itt az éjszaki vogulnak sokszorozott számai 20-tól 90-ig:

kus	husz	kat-pen	hatvan
vät	harmincz	sat-lau	hetven
nelimen	negyven	njol-sat	nyolczvan
ätpen	ötven	antel-sat	kilenczven

Hogy a magyar nyolcz, kilencz számnevek nyol + tiz,

kilen + tiz féle összetétek, bizonyítják a vogul njol-lu és ontol-lu; jelentésök pedig: nyolc híján tíz, kilenc híján tíz, a nyolc okvetetlenül kettőt, a kilenc okvetetlenül egyet jelentvén. Ezt a jelentést a vogul njol-nak és ontol-nak is tulajdonítani kell; s azt a finn kahd-eksan — 8, yhdeksän — 9 támogatja a kahd kettő, yhdegy lévén,

A magyar két kettő, a vogul kit kitag, és kit kiti, az osztják kat kadn azért nevezetesekek, hogy az első alak csak jelzőül állhat, így: két kéz, vogulul kit kät, nem pedig kettő kéz, kitag kät. Nevezetes az is, hogy a tizet jelentő számnevek annyira különbözők, holott a 20-at, 100-at, 1000-et jelentők összevágának. A 40, 50, 60 azonos szók a magyarban és vogulban; ellenben a vogul sat-lau, vagy sat-lu annyi mint hét tíz. A vogul 80, 90 megint kivonás útján alakult, mint a 8, 9, de a tíznek hozzágondolásával. Mert njol-sát szószerint: kettő híján száz, pedig azt jelenti, hogy két tíz híján száz; így antel-sat — egy híján száz, pedig azt jelenti, hogy egy tíz híján száz.

A mi számneveink egy nagy jelentőségű dolgot világosítanak meg az emberiség művelődésének történetében. A magyar hét nemcsak a hetes számot hanem a hetes napságot is teszi, mint az egyházi latin septimana szó. Ezt a magyar nyelv nem a kereszténységtől fogadta el, mert a pogány vogul sat, és a pogány osztják labet is hetet és septimanat jelentenek, holott az oroszban, mint általában a szlávban, nedjelja a »Woche, Septimana«, mely szó belément volna a két nyelvbe, ha a sat és labet a »Woche« jelentésében ott nem volnának.

Vogulban (hogy erre szorítkozzunk) az évnek neve jis, de szokottabb tel-tuj, vagy tal-tuj azaz tél-nyár. A hó-nak holdnak neve jonkep, azaz forduló. Njile-sat — négy hét, egy hónapot, kit-sat — két hét, fél hónapot jelent. Ezen hónapnak 28 napja van, s ilyen 28 napos tizenhárom hónap egy esztendőt teszen, mely tehát 364 napot számlál. Tudomásunk van a régi észt kalendáriumról, a mely hasonlóképen 13 hónapos esztendőt mutat, hogy az időszámításban egy-egy napon átszöktek vagyis az évben nem olvastak egy napot. A szökő nap, szökő év kifejezések, melyek jelentése az »intercalaris« jelentésével ellenkezik, tanui annak, hogy a régi magyar kalendárium is 13 hónappal állott, egy napon átszökvén azaz nem olvasván egy napot.

Ilyen 13 hónapos esztendő a germánoknál is volt, sőt alitom, hogy mindenütt az volt, mielőtt a babyloniai év Egypto-

mon által a római birodalomba, s ebből a keresztény világba, különösen a IV. században a frankokhoz eljutott. A régi év h a v i év (Mondjahr), az új vagy babyloniai év n a p i év (Sonnenjahr); annak 13, ennek 12 hónapja van.

Azon ő s régi időszámlálásnak alapja tehát a hold forgása volt, s helyesen nevezi a vogul a holdat j o n g e p-nak, azaz forgónak; a magyarban h ó luna és mensis, a finnben is k u u luna és mensis. A forgónak egy fordulatában 4 változás esik: újhold, első negyed, hold tölte, utolsó negyed. A vogul a hold töltét k i t s a t-nak — két hétnek nevezi.¹ Egy-egy változás hét nap alatt történik: s ime a mi nyelveinkben az 1—7 szám nevek egyszerűek: a 8 és 9 számnevek már összetett szók. Az egyszerű szókban szinte azonosságot mutatnak a rokon nyelvek: a 8 és 9 számnevekben nagy a különbség. Ezek tehát már az oszlás után képződtek. Mely nagy esemény vitte a tízes számrendszert az ugor-finn népekhez, nem tudni: de a hetes számrendszer megelőzte, s szent marad a hetes szám mindenütt azután is, mint a hold fordulatának egy-egy megjelölt szakasza.

A vogulok és osztjakok most abban különböznek egymástól, hogy az elsőknél a régi nemzetségi alkotmány már tökéletesen megszűnt, de az osztjakoknál még némileg megvan. Reguly 1844-ben azért is Tobolszkba ment, hogy felkeresse az utolsó Konda-melléki vogul fejedelemnek fiját, Šatigint, ki ott tanítói állásban él vala. Ezt derék, jeles embernek találá, a ki őt vogul fordításaival is megajándékozta, de a ki, Reguly szerint, a honától hosszas távolléte miatt, már felejteni kezdé anyanyelvét. Ahlqvist azt a panaszt hallá a pelimi voguloktól, hogy az orosz tisztviselők apró ólomszemeket vegyítenek a puskaporba, a mivel nagyon megkárosítják szegényeket. Az orosz kormány t. i. meghatározott olcsóbb áron juttatja — legalább Reguly és Ahlqvist utazásainak korában (1844-ben és 1858-ban) juttatta — a puska-
port a voguloknak, kik adójokat a vadak bőreivel fizetik. Az ólommal vegyített porból alig tudják az ólomszemeket kiszedni, tehát kevesebb és rosszabb port kapnak. — Második panaszok

¹ Das Mondjahr (a germánoknál) bestand aus 13 Monaten, je zu 28 Tagen; innerhalb des Monats bildeten Neumond und Vollmond die Theilung zu je 14 Tagen. Ein solcher Zeitraum führte den Namen Woche, goth. v i k ó, altnord. v i k a, ahd. w e c h a, das Wort steht, wie lat. v i c e s zu Wechsel. Altdeutsches Bürgerleben, von E. L. Rochholz, Berlin, 1867. Seite 14. A v i k o tehát ugyanazt jelenti, mit a vogul k i t s a t.

az vala, hogy orosz papjok szerfelett nagy fizetést veszen tőlök az esketésért úgy, hogy sokan meg sem házasodnak, azonképen keresztelésért, temetésért. — Harmadik panaszok a papnak részege-dése ellen szólt; a falu alig győzi a pálinkát messze földről, Tobolszkból, hozatni. A mult húsvét ünnepei alatt, melyek leg-nagyobb szentségük, a részeges papjok egyszer sem mondha-tott misét.

Az osztjások között Ahlqvist 1858-ban még meglevőnek találá a nemzetségi alkotmányt, melyet II. Katalin császárnő megerősített. A nemzetséget jah-nak hívják. Hol egy, hol több nemzetségnek van egy fejedelme, mely méltóság örökös. A feje-delem a rendet tartja fenn népe között, büntethet is, de a halál-büntetést az orosz hatóság mondja ki. A fejedelem jelen van az adó, azaz bőrök befizetésénél. Mikor a nemzetségek, különösen halászás végett, költöznek, a fejedelem a vezér. Ahlqvist két osztják fejedelemmel találkozott, egyikkel a Sinja mellékein, másikkal Obdorszkban. Ez Tajšin nevű, kinek Miklós czár megerősítette volt a méltóságát s a ki 1854-ben meg is látogatta a czárt, azért nagytekintélyű vala az oroszok előtt is. Mint 10,000 rénnek gazdája, mi, ugymond Ahlqvist, az ottani viszonyok között 40,000 rubellel ér fel, gazdag ember is vala Tajšin.

Reguly a voguloktól mondákat és énekeket, az osztjákoktól csak énekeket hozott. A monda vogulul majt; mondok, mesélek majtem. Az ének vogulul eri. A hozott mondák közül kettő tűnik ki, érthetőségénél fogva is, a »Ma kuljitem majt« a föld kibuktatásának mondája, melyet Teremtés mondájának nevezek, s a »Váta Kum« a kereskedő ember, mely nem is mondaszerű, hanem történet. Az énekek többnyire a medvét dicsőítik. A gondolatok kétszeres kifejezése, vagy a parallelismus, különbözteti meg a mondák prózai előadásától. P. o.

Numi Tarom ezüst rudu házában lányi kezem nöl vala.

lányi lábam nöl vala;

Numi Tarom teremttötte arany sugáru napjaiban,

arany napjai fénylésében,

himzett tarka székbén ülök vala,

varrott tarka székbén ülök vala stb. stb.

A gondolatok kétszeres kifejezése világos; az is világos, hogy éneklésre való ezen előadás.

Az osztják énekekben is kétszeres a gondolatok kifejezése, p. o. a Nating ar (osztjákban ar a vogul eri--ének), tehát

a Nating ének a Nim sariš-nál, azaz Alsó vagy Jeges tenger-nél három vuas, vas városról szólván így kezdődik:

Kolim vuas ti mulmeu,

Kolim vas ti amesmeu = három város a kerületünk, három város az ülésünk. De az osztják énekek tartalma különböző a vogul énekek tartalmától, mert azok a nemzetségek énekei, tehát dicsőítései, a mennyire sejtenünk lehet; mert eddigelé azokból keveset sikerült megfejtetni. Azt vehetem ki, a parallelismus segítségével, hogy a város-, vagy helység-nevekben előforduló aut, avit kerületet teszen, így p. o. Puling aut Obdorsk, azaz a Pul folyónak autja; azért maga Obdorsk város Puling-aut-vas — Pul folyó kerületének városa. Pul egy kis folyó, mely ott az Obba szakad.

Az Ob folyó az osztják énekekben lanting As, koling As, azaz tápláló Asz, halas Asz. De így dicsértetik a Sosva, (osztjákul Leu) is, hogy lanting Leu, koling Leu = tápláló Leu, halas Leu. — Az Obnak jege alatt sok helyütt elvész a hal, mely az ágaiba igyekszik menekülni. Azért beszél a vogul is kal-vit (halál-víz)-ről, az Obnak ilyen veszedelmes vizéről. A tizenhárom hónap egyikét az osztjakok As-chalta-tilisnek = Ob-haló-hónapnak nevezik, mert azon a hónapon pusztul el az Ob hala.

Legyen még valami a vogul és osztják hitbeli fogalmakból vagy képzetekből.

A vogul Teremtés mondájából láttuk már, miképen buktatja ki a tengerből Elmpi a földet, s miképen erősítette meg azt Numi Tarom ezüstgombú övével, vagyis az Ural hegységével, melynek hóborította csúcsai ezüst gombokhoz hasonlítanak. Meglévén az, Elmpi újra felhág Numi Taromhoz tanácsért, hogy a teremtetett földön ki lakjék. Hóból és agyagból gyúrd az embert, az erdei vadat és a szárnyas állatot, lön Numi Tarom utasítása. — Ez is meglévén most Elmpinek gondja, hogy Numi Tarom meghagyása szerint egybekeltesse a nőt és férfit. Tehát születnek leányok és fiuk, szaporodik az ember. Ámde mit fognak ezek enni? Elmpi e végett hágván fel Numi Taromhoz, ez többféle halfajtából kettőt-kettőt ad neki, hogy eressze az Asba, a kisebb folyókba, a tavakba. Hét tél, hét nyár elmulta után Elmpi megnézi az Ast, a kisebb folyókat, a tavakat, ime a vizek színéig teli vannak halakkal. — Új kétsége támadt Elmpinek. Az ember hogy keritse meg az erdei vadat, hogy fogja meg a vizi halakat?

Felhág tehát ismét Numi Taromhoz, s ettől oktatást veszen az ijnak és nyilnak készítésére s hogy kell az erdei vadnak nyomait kilesni. Azonképen oktatást veszen Numi Taromtól, hogy kell csalánból fonalt csinálni, fa gyökereket hasgatni, s mindenféle hálót kötni. Elmpi lemenvén a földre, megtanítja a fegyver és hálók készítését, s ezentúl a leányos embernek leánya jól lakik, a fijas embernek fija jól lakik. Annyira is elszaporodnak az emberek, hogy a vadászok nem férnek el egymástól az erdőkben, a halászok nem férnek el egymástól a folyókon és tavakon. Ez új baj miatt utoljára hág fel Elmpi, s most Numi Tarom azt mondja neki: Fogadd el a Kulj-atert, vidd le a földre és ereszd el. Az támaszt majd betegséget, s a hány ember születik, annyi meg is fog halni. Ugy is teszen Elmpi. Hét tél elmulta után, hét nyár eltölte után nézni megyen az emberek dolgát, s úgy látja, hogy születnek is halnak is; így tehát el vannak az emberek.

Ebben a gyermekded mondában a Numi-Tarom, Elmpi, elmkals, kuljater és kuljitem szók némi magyarázatot kívánnak. Tarom a menny, az idő, a nagyság; num fel, numi felső; Numi Tarom tehát a felső menny, s azután a személyesített isten. Van Joli Tarom is (jol=al, joli=alsó), ez a föld maga, mint a mennynek ellentéte. A vogul tarom és magyar terem nagyon megegyeznek.

Elmpi annyi, mint elm-fi, elm fija. Finnben ilma, déli vogulban ilm, éjszaki vogulban elm a levegő, ég; zürjénben jen és in menny és isten.

Elmpi tehát az égnek, levegőnek fija, a vogul teremő demiurgus.

Elmkals ember, annyi, mint ég halandója. Szebb mythologikus fogalom, mint a görög ανθρωπος, a latin homo. De a german Mensch is, azaz gondolkodó, szép. Elm ég; kal hal, kals halt, elm-kals halandó; déli vogulban ilmkals. Nevezetes, hogy csak a vogulban van az elmkals szó, de közkeletű. Az evangéliumok fordításában is megvan, p. o. elemkoles püv az ember fija. Rég sejtem, hogy az ember szóban benne lappang a vogul elm: de a bernek jelentése előttem még ismeretlen.

Kulj-ater, szószerint Kulj fejedelem, a vogul hitmondában a halál, a betegség okozója. Ez megvan a zürjéneknel is: ott Kulj vizi isten, mint láttuk, ki azonban a viz-keresztet megelőző estén a vizeket elhagyja.

A vogul kuljitem azonos a votják küldem, mi terem-tést jelent; küldisj teremő. Tehát a vogul kuljitem is teremtes, de a vizből felbuktatás értelmével. Mert kulil kibukik, kulit kibuktat.

Van más teremtes mondája is a vogulban, mely szerint nem tudni, ki teremtetete a földet, de a földnek első lakói istenfijak (tarom-pit) voltak, kikre az óriások (jar-magom) következtek. Ezek örökké harcolnak vala egymással; a koruk tehát kantlim jis hadakozás kora. Az itt ott található köbálványok mind kövé vált óriások. Az óriásokra következtek azután a közönséges emberek.

Az osztjákban ilyenféle mondanak, ha vannak is, de ismeretlenek. A vogul tarom ott is megvan, de kettős jelentése szerint már némileg különböző alakú, mert turum inkább meny-nyet jelent, torim pedig istent és mennyet jelenthet.

Or-menk és menk-iki (=erdei menk, menk-öreg) ördögöt jelent. Vogulban is meng erdei vad ember, óriás. Csak gyanítom, de bizonyosnak nem merem mondani, hogy a magyar óriás-nak első tagja az osztják-vogul jar, or, ur szóval egyezhető, s hogy óriás »vad« embert, vagy »erős« embert jelent, jöllehet az ás tag előttem homályos, érthetetlen.

A kulj-ater (kulj-fejedelem) a zürjén kulj vizi istennel azonos. A vogulban is van vizi isten, az Ujtj jelping viz-szent, viz szentje, kinek hét leánya »jarmih sempe sat aj« selyem szempillájú hét leánya van, s a kinek szolgálai az ujtj-či-ak viz népe. Itt is a či népet jelent. Az ujtj a vit-nek mellékalakja; vit és ujtj egyaránt vizet teszen. Ez az ujtj is megvan nálunk, t. i. a Fekete Ügy-ben (székely folyó, németül Schwarzwasser), az Eger-ügy-ben, vagy Egrügy-ben, Egeregben, mi hasonlóképen »fekete vizet« jelent, az égerfáról, mely feketére fest. A nálunk meglévő jó, va, ügy, mint látjuk, az éjszaki rokon nyelvekben is megvannak, sőt jelentéseiket csak azokból tudjuk meg.

Azt hiszem, rövid előadásom — részletesebb, hosszabb is lehetne — az elején leírt mondást igazolja, hogy a föld kerekésé-
gén nincsen rész, mely inkább érdekelhetné a Magyar Földrajzi társaságot, mint az Ural és vidékei.

Hunfalvy Pál.

KÖNYVÉSZET.

A Tiszaszabályozás alaphibája és ennek gyógymódja. Irta Patzkó György. Nagyvárad, nyomatott Hügel Ottó könyvnyomdájában 1887. Nyolczadrétű 28 lap. Ára 30 kr.

Ez alkalmazott geografiai kis munka megszületése okát az 1887. évi kistiszai gátszakadás katasztrófája bekövetkezésében leli. Sok igazat mond el benne az intéző körök fölvilágosítására, de viszont fordulnak elő itt-ott hydrografiai természetű olyan állítások, a melyek megérdemlik a bővebb megbeszélést.

Érdekes összeállítást tesz az 1830. 1853. 1855. 1867. 1879. évi vízmagasság fokozatos emelkedéséről, kimutatva azt Tisza-Ujlak, Namény, Tokaj, Szolnok, Csongrád és Szegednél. Ez utóbbi ponton, hogy a többbit mellőzzük, 6'14., 6'62., 6'93., 7'22., 8'06. m. volt az ár magassága a jelzett években fokról-fokra. Fiktív hitnek bélyegzi azonban azt, hogy a Tisza Titelnél véget ér; szerinte annak torkolata a Szulina melletti deltában keresendő. Igaz ugyan, hogy a tributariust bajos a maga főfolyójától elválasztani akarni, mert úgy torkollik az abba, mint ahogy a keresztvölgy a hosszantiba nyílik; valamint az is igaz, hogy Titelnél tulajdonképen a Duna kigyószik be a Tisza ágyába, mely csak folytatása a Nagymagyaralföld legmélyebb barázdájának. És még sem írhatni alá a szerzőnek amaz állítását, hogy a Tisza valóban a Feketengernél ér véget, mivel az egyesült folyóvíz-tömeg, mely előbb mint lomha beltenger alig tüntetett fel mozgást, a Száva fölvétele után a Karas és Neva egymáshoz közel eső torkolatainál előbbi magatartásától egészen elütő sajátságokat ölt, a mint a hegyszorulékba lép, mert zajongó hegyi folyóvá változik at.

Amint a Saône Lyonnál új életstádiumba lép, úgy cselekszik a Dunába ömlött Tisza is Titelen alul; sőt miután a Vaskapún keresztül szűrődtek, olyan jelleget öltenek, hogy rájuk nézve a magyar Duna pályája felső folyás, vagy ha jobban tetszik, forrástó, melynek a feneke már föl van töltögetve. Ennélfogva a szorosoktól középütt beburkolt, csaknem ketté szakított folyótest vízállása nem függ oly szigorú következetességgel egymástól, mint a Tisza, Temes stb. vízállása a Dunáétól; úgy hogy a moesiaí Duna áradása nem okoz torlódást a magyar medenczében. Ha a svajczi Rajna, wallisi Rhône, vagy az éjszak-italiai tavakon keresztül ömlő folyók olynemű kihágásait, a milyeneket pályájok felső

szakaszán követnek el, alsó folyásuk mentén kívánnók orvosolhatni, erősen tévednénk.

Abban igaza van Patzkó Györgynek, hogy a Tisza nagyon töltőgeti ágyát. És ha valóban tény az, hogy 1856 óta 2 méternyire emelte meg, mi minden $1\frac{1}{2}$ évtizedre 1 métert tesz; valamint ha az az eshetőség is áll, hogy töltőgető képessége nem csökken, mit az erdőpusztítások mindenesetre csak elősegítenek: úgy valóban aggasztó az ármentesített területek jövője, de különösen Szegedé, melynek nem mer ez alapon egy évszázadnál tovább tartó létet ígérni. A Tisza föliszapolása méreteiről tudomást szerzett 20 éven át és úgy találta, hogy $\frac{1}{2}$ —20 centiméter közt változott az; miből 6 cm. átlagost vesz föl és ez Szegednél többet is tehet, mivel ő Szolnoknál eszközölte méréseit s a nagy iszapolóknak, mint a hármas Körös és Maros e nemű munkássága eredményeit nem vonta be számításába és mégis 100 év alatt 6 méterre becsülte a folyóágy emelkedését, ha e folyók detritus-hordozása csökkenni nem talál, mire kevés a kilátás.

Hogy a folyók vízmennyisége átlag ugyanolyan marad-e, eldöntetlen dolog; de hogy a védő erdők letarolása folytán a vizek nem elosztakozva, hanem a hóolvadás idején vagy nagyobb nyári esőzéskor egyszerre és rohamosan indulnak alá, az tény, melyet szépen illusztrált Stefanovič »Ungarns Stromregulirungen« 1883. 21—26. ábrája. Mindenesetre biztosítottabb volna Szeged jövője, ha úgy épül vala a Maros és Tisza közé ékelve, mint Passau az Inn és Duna, Lyon a Rhône és Saône közé, úgy hogy a folyók egybeömlése a város alatt megy végbe.

Abban is megérdemli a méltánylást e kis munka, hogy a Tisza mentén víz-reservoirok építésével remél és javasol a bajokon segíteni és ilyet 6-ot ajánl. Az eszme prioritása bár nem az övé, de érdem már az is, ha fölismerni képes valaki másnak javaslatában az életrevalóságot. Gyakorló mérnökeink legalább kiknek tanácsa sokszor szakértő hírben áll, ki tudja nem szándékosan kívánják-e a Tiszát olyan állapotban tartani, mint a százados pört, melyet az ügyes ügyvéd nem megnyerni, hanem meghosszabbítani törekszik? A reservoirok kihasználásának terve ellenben az övé; e szerint évről-évre másik ilyen nagy medencze lenne árvízzel megtöltendő a 6 közül, és míg a 7-dik évben újra rákerül a sor, éveken keresztül szolgálna haszonhajtó területül, mint pl. a zirknítzi tó, melyben némely évben halásznak, más években nádját vágják, savanyu szénáját kaszálják, és ismét más években bevetik, mert száraz.

Fölhozza példa gyanánt az 1875-diki mirhói gátszakadást. melyről utólag azt mondják a káros gazdák, hogy örvendenének, ha hébe-hóba meglátogatná földeiket az árvíz és ezt előre csupán azért szeretnék tudni mikor?, hogy az olyan évben nem vetnének bele. Azt mondja tovább, hogy e reservoirek elejtése esetén, minden költséges ármentesítési munkálatok mellett is csak a régi állapotok uralma tér vissza előbb-utóbb, mit csak rosszabbá tesznek majd a töltések és a folyamágy magasabb szintje, mivel a belvizek lemenetelét gátolni fogja.

Abban is igaza van, hogy nézete ellenesei a Pó-vidékre szeretnek hivatkozni és hangsúlyozza, hogy a két folyónak viszonyai eltérők; de itt megint abba a tévedésbe esik, hogy a Tisza torkolatát a Fekete tengernél állapítja meg. Szerinte a Pó-nál vízhalmozódás azért nem áll be olyan könnyen, mivel nincsenek akkora mellékfolyói. Helyesebben érvelt volna akkor, ha azt mondja vala, hogy a havasok, melyekből vizei nagy részét a Pó szedi, nem egyszerre zúdítyák alá árjaikat, a hólevet, mint a mi tiszteletbeli havasaink; sőt megfelelkezik a tulajdonképeni szabályozókról, a Maggiore, Como, Iseo, Idro, Garda tavakról, melyek épen olyan reservoirek, mint a minőket ő tervez, csakhogy a legkisebb is köztők, az Idro 130 m. mélység mellett sokat el bír nyelni az árból.

Tévedése még az is, hogy a Pó völgyet nem tekinti egykori tengerfenéknek, holott tudomást szerezhet erről mindaz, ki fizikai földrajzi munkákat forgat, olyanokat, melyek a geológiát is segítségül hívják elveik megállapításában. A hol azonban a védőtöltések sarkalatos hibáiról, vízműveink zsilipjeiről és a kettős töltérendszerről szól, ott előtérbe lép szerzőben a gyakorlati mérnök, kinek szinte megbocsátja az olvasó theoretikus tévedéseit, — noha szükséges volna az orvosnak jól ismernie betege egyediségét, ha baján alaposan segíteni akar. Régibb gyakorló mérnökeinkre is ráférne nemcsak Paleocapa tudománya, hanem Humboldt-Peschelé is, mely fájdalom kiszorult a reáliskolából, a műegyetemen pedig alig van idő azt a kenyérstudiumok halmaza mellett tárgyalni. *H. I.*

Reise S. M. Schiffes »Zrinyi« über Malta, Tanger und Teneriffa nach Westindien, in den Jahren 1885. und 1886. Auf Befehl des k. k. Reichs-Kriegsministeriums, Marine-Section, mit Zugrundelegung der Berichte des Schiffcommandanten zusammengestellt von Jerolim Freiherrn von Benko, k. k. Corvetten capitän.

Pola, Commissionsverlag von Carl Gerold's Sohn in Wien, 1877.
Ára 2 frt.

Hadi tengerészetünk évenként rendez tanulmányi utazásokat a fiumei tengerész akadémiából kikerült növendékekkel. Ezen utazásoknak főczélja a hadapródok és legénységnek katonai kiképzése; de e mellett, mint második czélt, a földrajzi tudomány gyarapítását is fölveszi az expeditió programjába. A kiküldött hajók földgömbünknek oly távoli vidékeit érintik, hogy ott a figyelmes gyűjtő számos új dolgot képes találni a tudomány számára. Szerencsés intézkedésnek tekintjük, hogy ezen tanulmányi utazásokról most már hivatalos jelentéseket tesznek közzé, melyek az expeditió eredményéről beszámolnak. A haditengerészet egyes expedícióiról már több jelentést birunk. Megjelent a »Helgoland« corvette-nek Afrika nyugati partjaira 1884—85-ben tett utazása, bírjuk az »Albatros« ágyúnaszádnak ugyanazon évben a Vörös tengerre, a keletindiai és sinai vizekbe tett utazásáról szóló leírást; ezekhez sorakozik az »Aurora« corvette-nek ugyanazon évben Braziliába és a La-Plata államokba tett tanulmány-útjáról kiadott jelentése, és végül megjelent a »Frundsberg« corvette-nek szintén ezen évben a Vörös tengerbe s Afrika keleti partjaira rendezett utazásának leírása. Az előttünk fekvő munka, mely csak most került ki a sajtóból, a »Zrinyi« hajó expedíciójának adja leírását. Rosenzweig Vincze fregattkapitány parancsnoksága alatt tette meg a corvette 1885—86-iki útját Malta, Tanger és Teneriffa érintésével Nyugat-Indiába. Itt érintette az Antillák összes szigeteit s a Bahamák közül New-Providence-t. Az egész kirándulásra nyolczadfél hónap volt kitérve, mialatt az út nagy részét lehetőleg a szelek felhasználásával vitorlaerővel kell vala megtennie. Feladatává tétetett a transatlanti kikötők kereskedelmi és netalán egyéb viszonyait is tanulmányozni, hogy kereskedelmi érdekeinkre hasznosíthatók legyenek. Ezen kívül föl kelle használni a hajó tisztjeinek minden alkalmat, hogy a hadi tengerészet, a hajózás és a tudomány czéljai előmozdítottassanak. Gyűjteniök kellett adatokat a tengerpartok térképészeti, vizrajzi és időjárási viszonyairól s a netalán észlelt hibákat ki kelle igazítaniok saját fölvételeikkel és észleleteikkel. Végül ethnographiai és tengerészeti tárgyakat kellett gyűjteniök, úgy a pólai hadi arsenal muzeuma, mint az udvari muzeum részére. A Panama földszorossághoz tervezett kirándulás az Antilláktól elmaradt; mert ott akkor éppen a sárga láz pusztított járványszerűleg.

A corvette 1885. szeptember 1-én hagyta el Polát, érintette Gravosát, hol szénkészletét egészítette ki, s onnan elindulva szeptember 9-én kötött ki Maltában, melynek leírására a jelentés néhány tanulságos, de új adatok nélküli lapot szentel. Sokkal érdekesebben van ismertetve Tanger, Marokkó főkikötője, hol öt napig időzött a hajó. Innen elindulva kilencz napi hajózás után, a Kanári szigetcsoport legnagyobb szigetén, Teneriffán vetettek horgonyt. A rossz időjárás nem engedte meg nekik, hogy a szigetnek 3716 méter magas hegyét, a Pick de Teydét megmásszák. Az expedíció október 8-án hagyta el az érdekes szigetet és november 13-án érkezett meg Trinidadba. Az Antillák egyes szigeteit külön fejezetekben találjuk ismertetve, s a mű végén függelékekben vannak közölve a megfelelő kereskedelmi adatok.

Trinidad különálló angol telepet képez; de azért a francia elem rajta túlnyomó. A sziget 1802-ben került angol hatóság alá s azóta folyton emelkedik. 1881-ben volt 153.128 lakosa Barbados népessége csökken; a kivándorlás járványszerű jelleget öltött. A harmadik sziget, melyet érintettek St.-Vincent volt, mely után a szép Sta.-Luciát, aztán a francia Martinique szigetét látogatták meg. A szerző behatóan foglalkozik ezen érdekes szigetnek leírásával. Majd Dominicát, azután Guadeloupe-ot, Antiguát, St.-Christoph, St.-Thomas, Porto-Rico, Hayti, Jamaica és Cuba szigeteket keresték föl. A Bahama szigetcsoportból New-Providence szigetet érintették, melyről szerző azt mondja, hogy az a forró égővi Amerika legcsodálatosabb alkotása, s azt felette érdekesen írja le.

A »Zrinyi« corvette február 15-én szedte föl horgonyát a Nassau kikötőből és elhagyta Nyugat-India felette érdekes vidékét, hol három hónapig és két napig időzött. Angol, francia, spanyol, dán gyarmatok, a mulatt-állam, mely a spanyol, és a néger köz-társaság, mely francia örökségbe lépett, vonult el tarka képekben a hajó utasainak szemei előtt. Gazdag ismeretekkel megrakva jöttek vissza, melyeket részben e könyvben, részben folyóiratokban és külön jelentésekben tettek közzé.

Az utazás egészben szerencsés körülmények között folyt le. Márczius 14-én elérték St.-Mariát, az Azori szigetek legkeletibb tagját, honnan 8 nap alatt Cadizba értek. A haza utazás innen a Gibraltaron át, érintve még Szardiniát, 22 napot vett igénybe.

Az utazás célját illetőleg az expedíció feladatát teljesen

megoldotta. A hajó parancsnoka, Rosenzweig fregattkapitány jelentésében hangsúlyozza, hogy Nyugat-Indiában jelentősebb konzuláris képvisellel kellene bírnunk. Így aztán módunkban volna ezen gazdag államok és gyarmatokkal sikeres kereskedelmi összeköttetésbe lépni. Külön konzulokra volna szükségünk; mert csak ezek révén lehetne kereskedelmünknek ott tért hódítani. Ha volnának ott konzuljaink, akkor vállalkozó szellemű kereskedőknek kellene oda letelepedniök, kiknek érdekeit minden áron támogatni és megvédeni kellene. Eddigél sem lobogónkat, sem államunkat nem ismerik a nyugat-indiai vizekben. Pedig igen-igen érdemes volna ott tért foglalnunk.

A munkához egy Nyugat-India szigeteit feltüntető térkép van mellékelve. *E. B.*

Schulwandkarte des Königreiches Böhmen, im Maasse 1:200,000, bearbeitet von Dr. Karl Schober, Director der k. k. Staats-Lehrerinnen-Bildungsanstalt in Wien, ausgeführt und herausgegeben vom k. k. Militär-Geographischen Institute. Wien 1886. Preis aufgespannt 6 fl., mit Stäben 6 fl 50 kr.

Ez czime Csehország fali térképének, melylyel a cs. és k. katonai földrajzi intézet az iskolai tanszerek szaporításához hozzájárult. A térkép mértéke nagy, nagyobb mint a fali térképeké lenni szokott, úgy hogy Csehország aránylag igen nagy lapon van ábrázolva. A rajz az ország domborzatáról világos és helyes képet ad, a magassági viszonyokat különböző színskála tünteti fel: a 200 méternél nem magasabb terület zöld színnel van megjelölve, a 200—300 méterig való terület szinezetlen, a magasabb fokozatok 300 métertől 300 méterig világos és sötétebb meg sötétebb barna színnel vannak feltüntetve, végre az 1500 méteres és ennél magasabb hegységek majdnem feketék. A kékes és fehér területek Csehországban csekélyek, leginkább Prágából éjszakra, éjszakkeletre és éjszaknyugatra terjednek el, az ország legnagyobb része 300—900 méternyi magasságban fekszik, nagyobb magasságra leginkább csak a határszéli hegységek emelkednek. Nagy síkságok nincsenek, mindenütt emelkedések és völgyelések váltakoznak, azért a színárnyalatokhoz vonalak is járúlnak, melyeknél fogva a terrainrajz jobban domborodik ki. A vizek, folyók és tavak kék színnel, a vasutak veressel, a közönséges utak feketével vannak megjelölve, tehát messziről tekintve is szembetűnnek. Helységnevekkel nincsen tulságosan megterhelve a térkép, s igen helyesnek találom azt, hogy a hely-

ségek neveinek kezdőbetűi nagyok és vastagok, tehát messziről is kivethetők. Egészen véve mondhatjuk, hogy Csehország fali térképe sikerült s egyik másik tekintetben sikerültebb, mint a Sydow- vagy Kiepertféle fali térképek. Helyeselnünk kell azt is, hogy az ország fővárosáról külön karton igen jó képet ad. — A fali térképhez járul egy kisebb térkép, mely amannak kisebbített hasonmása, mértéke 1:1.000.000; ez a növendékek számára készült. Rajza és metszete sokkal finomabb, de a terrain-rajz és színskála egészen megegyez a fali térképpel. A cs. és k. katonai földrajzi intézet nagy sikerei és érdemei a kartographia terén általánosan ismeretesek, hogy legujabban az alkalmas iskolai térképek készítését is működése körébe vonta, azt csakis helyeselnünk lehet.

Nagyon kíváncsi volna, hogy hazánkról is hasonló fali térkép s egyszersmind a növendékek számára is külön térkép készülne, mert az eddig használatban levő fali térképek nagyjából már elavultak, a terrain-rajzuk sem egészen megfelelő.

H. J.

Leitfaden für den Vorgang beim Unterrichte über das Karten- und Planlesen in den Unterofficiers-Schulen. Mit dem neuesten Zeichenschlüssel und 63 Figuren im Texte. Im Sinne des §. 5. der Instruction für die Truppschulen des k. k. Heeres. I. Theil, bearbeitet von Emil Neumann k. k. Hauptmann im Infanterieregimente Graf Hayn Nr. 13. Wien Verlag von Moritz Perles 1888. E kis 8-adrétű 87 lapra terjedő füzetnek ára 1 frt.

Nemcsak a hivatalos ajánlat, mely a munka 2-ik lapján olvasható, teszi a jelen tér- és tervképolvasási tankönyvet értékké, mint olyant, mely a szakkörök kritikáján keresztül ment; hanem még inkább a szerencsés beosztás és módor, melylyel anyagát tárgyalja. Az elméleti részt 14 leczkére osztja föl és a térképolvasásba könnyű szerrel vezetik be a tanulót. Az 1. leczke a tér- és tervképek megkülönböztetése után elkezdi tárgyalni az általánosan elfogadott térképi jelzésnek amaz alakjait, melyek a talajból kimagasló tárgyakat ábrázolni képesek. Jó eleve elmondja hogy a közös hadseregnél készített és használt tervképeknek aránya 1:25,000, a speciál-térképe 1:75,000, az általános térképe ma 1:200,000, nem régen pedig még 1:300,000 volt. A 2—3. leczke a vizek és vízművek, a közlekedés és a talaj megmunkálása jegyeit ismerteti meg; tovább a különböző és megfelelő színeket, valamint a használandó betűk nagyságát, alakját. A 4—5. leczke

a mértéket és arányt, valamint annak alkalmazását gyakorlati példákkal; a 6—9. lecke a térképeken való tájékozódást, a való viszonyoknak megfelelőleg; tovább tájékozó croquis készítése táblán pontokkal kettős katonai mértékben (1:12,500). A 10—13. leckében a hegyek ábrázolásának módja sraffirozás segítségével tetőpontból és vízszintes távlatban, végül a hegyrészletek megnevezése. A 14-ik lecke teljes olvasási gyakorlat.

A második rész a terraint tárgyalja és utasításokat ad a szabadban való térkép-készítésre vagy legalább anyagi összedesére. Ha e könyvecskét a tanuló *M.-Index »Terrain-Darstellungs-Heft für Unterofficiers-Schulen«* igénybe vételével használja, melyről bár az ismertetett munka nem is szól, előbb czélt érhet, mintha a régibb hasonló törekvésű kézikönyveket, mint pl. az Umann-féle *Repetitorium der Terrainlehre*, venné kezébe vezetőül. Neumann jelen munkája a turistáknak nem kevésbé hasznos, mert az ekkép kezökbe jutott kulcs segítségével meghatározhatnak maguknak a speciál térképeken nem távolságokat, de fölismerhetnek közlekedési akadályokat is jó eleve. *H. I.*

Récsei Viktor: Sopron ókori neve és a sopronmegyei római feliratok. Sopron. 1887. (Ára 70 kr.)

Ily czím alatt Récsei Viktor 80 lapra terjedő könyvet bocsátott közre, melyet mint önálló kutatás eredményét s hazánk ókori földrajzához becses adalékokat szolgáltató művet röviden ismertetni akarunk. A szerző a szakmájába vágó bő irodalom felhasználásával kimutatja a legtöbb pannoniai város nevének nem latin, de celta eredetét (Arabona, Bregetium, Crumerum, Mursa, Savaria, Scarabantia stb.) s a Pannoniában lakott celta törzsekről (boiok, azalok stb.) érdekes néprajzi képet nyújt, majd áttér egyik központjukra Scarabantiára, és kimutatja, hogy az fekvése szerint nem lehet más mint Sopron. Ezután kimutatja, hogy Sopronnak Sempronium elnevezése, mely Orteliustól ered, semmi történeti alapon nyugvó, tisztán költött név. A Sopron nevet mely először IV. Lászlónak 1277-ben kelt okiratában fordul elő, a szerző Cyperonra (modern írásmoddal Superon) vezeti vissza, amint Sopront a frankok az ókori Scarabantia után nevezték. A város német neve Oedenburg a Plinius-féle »Scarabantia in deserto Boiorum« elnevezésre emlékeztet s pusztá várat jelent, ahogy a Nagy-Károly idejében betelepített bajor németek az avarokkal való küzdelmükben többször elpusztult Sopront nevezték; e név Odinburch alakban először Német Lajos († 876) egyik oklevelében fordul elő.

A munka második része a sopronmegyei római feliratokról szól. E rész a történeti földrajz szempontjából igen fontos, a mennyiben a szerző benne nyomról nyomra haladva kimutatja mindama helyeket, melyeken a rómaiak jelenlétét Sopron megyében konstatálni lehetett. Nagyérdekű fejtegetéseinek ama része (44—62 l.), melyben a rákosi Mithras-barlangról szól; nyomós érvekkel kimutatja hogy e Mithraeum 180—217 közt Kr. u. épülhetett s benne isteni tisztelet mindaddig tartatott, míg a keresztény vallás e vidéken el nem terjedt; azóta a szentély elhanyagolva szegény rómaiak temetkezési helyéül szolgált, míg csak a római uralom Pannoniában fennállott.

Szerző ezen munkájával nemcsak a régészettudományt gyarapította, de hazánknak eddig nagyon is elhanyagolt ókori földrajzához is becses adalékokat nyújtott. *Dr. Th. G.*

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

Expedíciók.

Az Owen Stanley heglánczot Új-Guineában sikerült a legutóbbi nyáron Hartmann és Hunter angol utazóknak megmászniok, nem hágtak fel ugyan Új-Guinea eme legjelentékenyebb heglánczának csúcsára, de a Kemp Welsh és Musgrave folyók völgyein Obree és Brown hegységek között áthaladtak a nyergen s így eljutottak a hegláncz keleti részére a sziget belsejébe, a hova európai utazó még nem hatolt be. Sok bajok volt a Paramagoro környékén lakó benszülöttekkel, kik a szent hegyet, hol hitük szerint elődeik szellemei tartózkodnak, megérintetni nem engedték. Hunter, ki hosszabb ideig készült ezen útra s több új-guineai nyelvet is ért, valamint az expedíció kíséretében levő 27 barátságos benszülött hosszabb alkudozások után megszüntették a nehézségeket s az átjárón keresztül az előbb ellenséges törzsből mintegy 200-an kísérték el az expedítiót, melynek napi ellátása vadon tanyázó disznók husából elég gondot adott. Különben az utazás a Kapatapa mellett levő Rigo parti községből s vissza csak 11 napot vett igénybe, bár ez idő alatt csaknem folytonosan szakadt az eső. A beutazott vidék flórája rendkívül gazdag, pálmák óriási harasztfák, kosborfélék s más tropikus növények igen nagy számmal fordulnak elő, a hegység túlsó keleti részén nyílt s igen kitűnő legelő hely van.

Ugyanezen hegyláncz egyik kiváló csúcsát, az Obri hegyet, Cuthbertson mászta meg, ki az ausztráliai földrajzi társaság viktoriai fiókjának expeditióját vezette Új-Guineában. Moresby kikötőből mintegy 40 kilométer távolságra délkelet felé Kappa Kappitól indultak ki augusztus 2-án 100 benszülött kíséretében. Dombos vidéken s hegyi folyók mentén vezette útjuk. Az Obri csúcsára augusztus 30-án jutottak fel. Cuthbertson e csúcsot 8000 láb magasnak tartja, habár a Rattlesnake expeditió mérései 10,246 lábnyinak mutatták. Felhők s tartós esőzések megnehezítették a kilátást a csúcshoz, de az Owen Stanley hegylánczot jól lehetett látni. Az expeditió botanikusa, Sayer, értékes gyűjteményt hozott vissza. Fenyőfát 6000—8000 láb magasban találtak s a csúcs közelében számos gyönyörű rhododendront. *Gy.*

Foucauld marquis marokkói útjának térképe a párizsi földrajzi társaság kiadásában megjelent s a nagy fontosságú expeditió eredményeiről előre is kedvező képet nyújt. Foucauld 1883. június 21-én hagyta el Tangert s Tetuanból Csercsauen felé kirándulást tett, majd Fezből Tasába s Sfruba utazva, Mekinezen és Tadla vidékén keresztül ért el a Magas Atlászhoz, keresztül ment rajta a 2634 méter magas Tisi-n-Teluet szoroson, majd délfelé hatolt az Anti-Atlaszon át az Ued Draa közép vidékéig, melynek forrásvidékét a Magas Atlaszról jöve már megérintette. A fő hegyláncztól délre fekvő vidék szomorú ellentétet képez az erdővel borított éjszaki részekkel, szakadatlan köves pusztá, a hol csak egyes oázok fordulnak elő. A parton Mogadorban rövid ideig tartózkodva utazónk új utat tört Ued Draaba s innen a hegyláncz déli oldala hosszában északkelet felé utazva, átment a 2182 méter magas Tisi-n-Telremt szoroson, a hol Caillié és Rohlfs is jártak s a Muluja felső folyásán jutott el 1884. május 23-án algiri földre. Rohlfs kivételével még egyetlen európai ember sem tett ily nagy utat Marokkóban. Foucauld nagy részt ismeretlen vidékeken járt s lelkesültségét mutatja, hogy a megvetett zsidók öltözetét vette fel, hogy egészen zavartalanul működhessék. Tudós utitársával, Mardochai rabbival együtt, valóban nagy munkát végzett, mely Marokkó ismeretére nézve korszak alkotó lesz. Ohajtandó, hogy nagy műve mielőbb megjelenjék. *Gy.*

A VÁRMEGYÉK LEÍRÁSAINAK TÖRTÉNETÉBŐL.

Felolvastatott az 1887. decz. 15-diki ülésen.

Vármegyék, városok újabb időben mind több szeretettel, vagy inkább kegyelettel karolják fel azon eszmét, hogy történetöket megírassák. A történelmi társulat ugyan már másfél évtizeddel ezelőtt kidolgozott egy tervezetet, melyhez alkalmazni kívánta az ilyes leírásokat; egyöntetűség, megállapodás azonban most sincs e téren s az írók, úgy látszik, minden irányban meg akarják óvni egyéniségöket, szabadakaratukat. A monographia-írás egyetlen jeligéje mindamellett nem csupán »clarorum virorum facta, moresque posteris tradere« többé, mert felülkerekedett azon felfogás, hogy a törvényhatóságok hajdani állapotainak rajzát a jelen viszonyok részletes feltüntetésének kell kísérnie. Történelem, föld-, hely- és néprajz, a természet és közgazdaság ecsetelése képezi ma már a megyei monographia-írás feladatát, úgy, hogy annak megoldására minden adott esetben az írók egész szövetkezetének kell alakulnia.

A munkafelosztás ez elvének szemmel tartásával iratja meg pl. Aradvármegye monographiáját Aradvármegye és város, valamint az aradi Kölcsey-egyesület. A földrajz és földtan Lóczy Lajosnak, a természetrajz dr. Simonkay Lajosnak, a néprajz dr. Jancsó Benedeknek és Goldis Jánosnak, a közgazdaság dr. Gaál Jenőnek, a legterjedelmesebb történelmi rész nekem jutott feldolgozás végett. A vállalat pénzalapja 12,500 forint.

E nagy arányokban tervezett mű Aradvármegyének ötödik, rendszeres monographiája, sőt, ha idevesszük Fényes geogr leírását, Parecz Istvántól Aradvármegye ismertetését és La-

k a t o s Ottótól Aradváros történetét, a nyolczadik immár. Ha tehát a gyűjtésben mindent elől kell is kezdenünk, mégsem mondhatjuk teljesen járatlannak az ösvényt, melyre léptünk. Ezer küzdelmet hagytak reánk, de ezer küzdelmen mentek át ők maguk is, fáradozásaikért alig igényelve egyebet, mint tiszta szándékaik elismerését. Emléköknek kegyelettel adózunk s működésökből tanulságot igyekszünk meríteni.

Valóban tanulságos forgatnunk az utóbbi másfélszázad alatt készült monographiákat, melyek történelmi adalékok ma már azon részekben is, melyek a maguk idejének viszonyait ismertették.

Harmadéve, R u d o l f trónörökös ő fensége ethnographiai vállalatának megindításakor volt százötven esztendeje, hogy I I I. K á r o l y magyar király erkölcsi és anyagi támogatása mellett B é l M á t y á s Magyarország leírásába fogott. Műve, a *Notitia Hungariae novae*, városok és vármegyék monographiáinak gyűjteményeül volt szánva, s ha csonkán maradt is, mindenén jubiláló korunknak, mely épen nem incuriosa suorum aetas, a 150. év betöltéséről nem lett volna szabad megfélekednie.

Bél Mátyás, igaz, e hazát nem fogta (nem is foghatta) föl úgy, mint a természettől kikerekített földrajzi tényezőt, hanem főkép mint az emberek lakóhelyét; s a nélkül, hogy igazi érzéket tanúsítana az ethnographia iránt, inkább is az emberek működését, mint a természet munkáját rajzolja benne. Hajlandóbb tehát statisztikát, mint geographiát írni, ha a statisztika, mint tudomány, még távolról sem volt is megteremtve, a földrajz ellenben már multtal dicsekedett. — Történelem, hely- és állapotrajz voltaképen, a mit nyújt; de a földrajz-irodalomnak legújabb korszakáig másutt is ezeket értették a földrajz neveze-
zete alatt.

Bármily kitünően ismerte is Bél Mátyás ezen — akkor még nem tudomány-, hanem csak ismeretágnak történetét, mint Tomka-Szászky geographiájához írt előszavából kitűnik, még nem volt kibékülve az abban követett alapelvekkel és szellemmel. Hajlandó vádolni magát a renaissance is, hogy a classicismus rajongó utánzásában többet ügyelt az előadás külső díszére, mint a lényegre s hogy szerintök, kiket elvakított a codexek pora,

»Azt, ki latin levelet nem fűz együvé a göröggel:
Nem díszítheti föl már a tudós-nevezet.«

Bél Mátyás meghatározott szabályok szerint járt ugyan el a maga munkájának szerkesztésénél; attól az élvezettől azonban nem akarta megfosztani magát, hogy minden fontosabbat közöljön, a mire gyűjtés közben bukkant. Innen van egyes fejezeteinek aránytalansága, sőt azon elszomorító tény is, hogy művét be nem fejezhette; mert pl. Pozsony leírásában annyira uralkodott rajta az adatok sokasága, hogy a testes első kötetben sem lett készen mondanivalóival s kénytelen volt igénybe venni azok számára a másodíknak egy részét is, mi óriásivá növelte művének méreteit.

Ezt a bőbeszédűséget nemannyira a földrajzi, mint inkább a történelmi részben vesszük észre; mert Bél kapva-kap egy-egy hatalmas család nemzedékrendének tövéről-hegyére való közlésén, sőt egyik-másik ünnepély hő leírásán s általában véve oly dolgokon, mik tulajdonkép nem is tartoznának munkája keretébe. Pozsony leírásában például mindenesetre föl kell vala említenie azon körülményt, hogy 1527-től fogva az ő koráig ez volt a koronázás törvényes, vagy inkább szokásos helye s jegében állt, hogy hosszasan is szóljon erről; de kétségtől felelőlegesen munkát mivelt, midőn teljes 31 foliolapon értekezett magáról a szent koronáról s a királyság egyéb jelvényeiről; és pedig annyival inkább, mivel jóformán csak a klasszikusokból vett idézetekkel toldhatta meg Révai Péter ismeretes előadását. Érdekes része a könyvnek ama fejezet is, melyben kiváló készültséggel és nagy forrásismerettel állítja össze a Pozsonyban Zsigmond király ideje, 1411 óta tartott országgyűlések jegyzékét, kiterjeszkedvén a tanácskozások főbb tárgyait s a törvények intézkedéseire is; az e célból felhasznált 66 lap azonban mindenesetre igen sok még ily nagy arányú műben is. A koronázások és országgyűlések története ugyanis nem áll oly szoros összefüggésben a várossal magával, hogy az ennek fejlődésére különben mindenesetre gyakorolt befolyást ily részletesen kellene kitüntetni. De nem is ezen, még igazolható, szempontból taglalja Bél a kérdést; nem fejtegeti, hogyan adott fővárosi jelleget Pozsonynak a koronázás, országgyűlés, kormányzék, ítélő tábla stb.; ő csupán a száraz tényeket jegyzi föl; — mondhatni, az esetleges jegyeket emeli ki a lényegesek rovására.

Egy szakaszban feltünteti ugyan, 1536 óta mint nyert fővárosi színezetet Pozsony; de jobbadán itt is csak az intézményeket s hivatalokat mutatja be, minek különben mindenesetre megvan az a haszna, hogy megismerkedünk az ország politikai és

egyházi szervezetének főbb vonásaival, miket mégis a könyv más helyéről, onnan szerettünk volna megtanulni, hol összefüggőleg s úgy kell vala tárgyalnia e kérdést, hogy a részletekbe is behatoljon.

Ily fejezetek olvasásával okvetetlenül olyasminnek kell eszünkbe jutni, mint a mit Macaulay írt dr. Nares könyvéről. Annyi abban az olvasni való, mint egy közönséges kölesönkönyvtárban. Az ember hajlandó hossz-, tér- és súlymérték alkalmazásával itélni becséről. »A vizözön előtti időkben Hilpa és Salum ilyen könyvvvel hamar elkészülhetett volna. Szerencsétlenségre azonban az emberi élet manap csak valami hetven évre terjed.« Bél bőbeszédűségének mindazáltal, mely még igen sok más kérdésben mutatkozik, bizonyosan több mentsége van, mint a dr. Naresénak. Tökéletesen új és töretlen uton haladt; föllépte előtt is jelentek ugyan már meg több-kevesebb értékű leírások, ezeknek szavakban való fukarsága azonban korántsem lehetett alkalmas arra, hogy érdeklődést költsön a földrajz s történelem tényei iránt. Bél tehát adatainak tömörkedése által is hatni s mintegy kábitani akart. Az egyes helyek fontosságát bizonyítgatva, rá és tárgyra nézve nem lehetett közönyös, ha arról igen sokat írva sem említi föl minden érvét. A dolog hevében ki-kiejtette ugyan kezeiből a vezető fonalat s a mai olvasó akárhány helyütt szószaporításnak tarthatja beszédességét; az egykorúnak azonban másképp kellett itélnie.

Szükségesek történeti és közjogi kitérései mert erősebb volt ha nem is tudatosabb, a történelmi érzék s az alkotmányos intézmények szeretete. Bél könyve nem akart tisztán tudományos mű gyanánt szerepelni; tagadhatatlanul az az egyik mellékezelje, hogy épen a mult sivárságának reális és őszinte, semmit nem tagadó ecsetelése által emelje ki, mily biztatás rejlik az ő korabeli városi élet fejlett voltában. Akkortájt vagy — hogy hívek legyünk — e nagy mű első kötetének megjelenése előtt tizen-nyolcz évvel nyerte vissza területe épségét a haza, s így eljött az ideje, hogy százados mulasztásokat pótoljon a magyar; a mai állapotoknak igaz feltüntetése által kellett őt figyelmeztetni a tennivalók nagy számára, de arra is, hogy »nincs veszve semmi sors alatt, ki el nem csüggedt.«

A mi pedig a földrajzi műbe szorosan nem illő történelmi értekezéseket illeti, nem szabad felednünk, hogy az a kor nem volt úgy elhalmozva könyvekkel, mint a mienk; hogy tehát

az ismétlések nem is lehettek oly terhelők; másrészt viszont közviszonyaink annyira át- meg átszövődtek történeti vonatkozásokkal, hogy éppen a világosság és könnyen-érthetőség kívánta ezeknek mentül gyakrabban való szellőztetését. S ehhez járult az azon időbeli tudósok ama felfogása, mely szerint a földrajz csak háttere a történelemnek; s hozzájárult a közhangulat, mely múltját többre becsülte jelenénél. Túlságosan sokat követelnénk Béli, ha a mai eszményeknek megfelelő földrajzot várnánk tőle, holott akkor Európában más vezéreszmék uralkodtak a geographia terén. Így is dicsőségére válik, hogy nemcsak megértette és alkalmazta azokat, hanem hogy e közben eredetiségét sem veszítette el.

Komolyan azt sem róhatjuk föl neki, hogy nem a természet, hanem a közigazgatás viszonyait vette föl alapul a tárgyaláshoz. Saussure később, sokkal később született s azt lehet mondani, teljes mértékben csak az ő ideje óta kezdte belátni a tudós világ, hogy helyesebb a hegy- és vízrajz keretén belül tárgyalni a közigazgatást s magát az összes állami és társadalmi életet, mint — megfordítva — ezeknek függelékeiül mutatni be amazokat. A mellett a vármegyék csak a török hódítás imént lezajlott korszakában is oly biztosaknak mutatkoztak, hogy területükön kívül is fennmaradtak s megtartották törvényhatósági jellegüket, midőn földeiket a pasák tényleg elfoglalták és külön ejaleteket alakítottak is belőlük. Ez a valóságos sirontúli élet az alkotmányára s intézményeire egyaránt büszke magyar nemekben hogyan nem növelte volna a megyéhez való ragaszkodás érzetét, s látva, hogy a megye kiheverte a politikai rázkódások minden utóbaját, hogyan nem becsülte volna mindennél többre a megyét? Adatait is tőlük szerezte be Béli Mátyás; és több, mint valószínű, hogy ha tudományos tekintetek a tárgyalás más alapjának választására bírják őt, az iránta ugyis jobbadán bizalmatlan megyék még inkább mennydörögtek volna ellene.

I.

1728 március 5. engedte meg a helytartótanács Béli Mátyásnak, hogy a vármegyéktől sürgetve kérhesse be az adatokat nagy művéhez, Magyarország leírásához, egyuttal azonban arra is kötelezte, hogy a törvényhatóságok által teendő javításokhoz alkalmazkodjék.

E megjegyzés előrebocsátásával fog B é l Mátyás Aradvármegye leírásához, mely azonban sohasem jelent meg, a mint hogy III. Károly király költségén kinyomatott művéből is, mint említettem, csak 4 kötet láthatott napvilágot. Kéziratát röviden az esztergomi primási könyvtárban őrzött eredetinek nyomán ismertetem.¹

Az általános részben (Pars Generalis) megjegyzi, hogy Aradvármegye, mely valaha Temesvármegyének nagyobb részét is magában foglalta, most körülbelül csak 8 mfd. hosszú és 1 mfd. széles, a mit különben tévesen állított. Természeti viszonyaitól szólva a Maros tulajdonságai közt azt is felsorolja, hogy összezugorodott testű emberek, kik benne fürödnek, visszanyerik korábbi épségüket s hogy iszapos vízből a jobbágyok és cigányok aranyat mosnak, mi jelentős évi jövedelemhez juttatja őket.

A föld általában termékeny, kivált Kovaszinc és Kubin vidékén. 1726-ban, midőn, a nagy szárazság következtében másutt inség volt, innen eladásra is jutott a buzából. Az oláhok málekenyeret esznek. Borát, melyet Vörösmarty egy század mulva oly lelkesülten énekelt meg, csak középszerűnek tartja, de már is kiemeli a ménesít. A házi és vadállatok ismertetése után a megye politikai földrajzára tér át.

Először is lakóit sorolja föl. Az oláhok a rómaiak ivadékai. Maig megtartották jellemző sajátságaikat; az oláhokhoz hasonlítanak, a boszúra, kegyetlenségre, haragra hajlandók. Játékszámba megy náluk, hogy az embert csekély ok miatt is eltegyék láb alól. Nagyon ismeretes tolvajok. Annyi együgyűséget szinlenek, hogy a legjámborabb népnek tartanád őket; a mellett azonban álnokabb lelkűek a legelvetemültebb embereknél is. A magyarokon kívül hosszabban beszél a ráczokról, kiket a régi thrákokkal azonosít.

Elmondja, hogy Arad ez idő szerint voltakép nem képez vármegyét, hanem a kir. kincstár igazgatása alatt áll. Mindaz által — talán inkább a jogfentartás elvéne fogva — van főispánja, sőt alispánokat, szolgabirákat s más tisztviselőket is választanak a nélkül, hogy ezek hivatalosan működhetnének. Örökjoggal az egész megyében ügyis csak 2—3 család bír.

A megye nyugati részét aradi, a keletit tótváradai járásnak nevezik. Mivel azonban ezeknek nincs tisztikaruk, nem járásai

¹ B. Nro 17-a x. d. 6. Comitatus Aradiensis. Ivrét, számozatlan 15¹.₂ levél, rendszeresen csak a papir egyik oldalára írva. Másolata. csinosan kiállítva 46 lapon ugyanott »X. d. 7« jegy alatt.

szerint tárgyalja a megyét, hanem várainak, mezővárosainak és uradalmainak rendében.

Megkülönbözteti Orodot Aradtól s így e különböztetés, annyi történelmi zavar oka, nem a későbben író Perecsényi Nagy Lászlóé. Orodnak akkori nevét, (Glogovácot nem ismeri. történetét azonban elég szabatosan mondja el. Az akkori Aradról chronologiai jegyzeteit mellőzve azt írja, hogy Savoyai Jenő által épített (most más meg nem lévő) várát négyszögletű föld-sáncz övezi s ezek oly szélesek, hogy két kocsí baj nélkül térhet ki rajtuk. Oldalait nem falak, hanem gypszönyegek védik, tetejüket pedig karók, melyek fogsorként meredeznek ég felé. Ugyanily anyagokból készültek a szögleteken levő bástyák is. Az egészet mély árok övezi, melyet a Marosból akármikor megtölthetni vízzel. E tájon ugyanis négy ágat képez a Maros és középső szigetén emelkedik a vár. Két kapu vezet bele, az egyik délről, a »Temesi-Bánság« felől, másik pedig a külvárosokból. Keleten azonkívül egy kis ostromkapu is van. A vár levegője a szokottnál egészségesebb s igen jó a víz is, melyet a Marosból meritnek a katonák.

Két külvárosa közül az egyik a Maros ágai közt az elővárártól éjszakra mintegy 300 lábnyi távolságban van s ezt a várépítés után oda letelepedő ráczokról Ráczvárosnak nevezik. Polgárai főkép kereskedéssel foglalkoznak; a Maros nyugati partján pedig szőlőt is művelnek. Boruk vöröses, és ha még azon évben meg nem iszszak nyulóssá válik.

Arad másik külvárosát csak a Maros egyik ága választja el s majdnem egészen betölti a Maros éjszaki ágáig menő tért. Mivel azonban még sincs teleépítve, a többi részt kertek és legelők foglalják el. A vár alapítása után szépen kezdett gyarapodni; Rákóczy kuruczai háromoldalt is felgyújtották ugyan, — polgárai azonban újraépítették s Németvárosnak nevezték. Annyiban nem helyesen, hogy a lakosság fele itt is rácz; de vannak magyarok is.

Az aradiak jobbadán katolikusok s templomuk a minoriták kolostorával a kül- (mostani bel-) város közepén áll. Házaik általában szerények, a kincstár és nemesek házainak elegantiáját azonban most már a módosabb polgárok is kezdik követni, szabályszerűen s a kor követelményeinek megfelelően építkezvén. Érdekes azon megjegyzése, hogy Orod, a megye régi legnagyobb városa, eredetileg nem állhatott a mostani Arad helyén, mert ily

szűk határon nem lett volna jövője. Csakis akkor lett, mikor a város — jóval első pontos leirójának, a nagyemlékü Bél Mátyásnak halála után — megszabadult azon félszázados lidércznomástól, hogy az új vár kedvéért, ugyan szabad királyi várossá tévén, máshová telepítették át s midőn a környező puszták egy részét magához válthatta. S hogy mi lett a csekély városból, arról legjobban meggyőződhetünk, ha a XVIII. század legnagyobb magyar geographusának rajza után elolvassuk azon körülbelül hasonló terjedelmű és modoru leírást, melyet a mostaniról ad a XIX. század legnagyobb magyar geographusa, Hunfalvy János. Ez összehasonlítás is meggyőzhet bennünket, mennyi tennivalónk van még a történelmi földrajz terén.

Messze vezetne, ha részletesen akarnám ismertetni Bél művét, melynek modorát az is ismeri, ki csak utánzóinak compendiumait forgatta; mert ez irány száz éven át — jó és rossz tulajdonaival egyaránt — hatott a magyar földleírásra. Nincs pl. messze még azon kor, midőn kuriozumokat kerestünk a geographiában; a mik közé nem egészen tartozik az, mit Bél ír a romladozó solymosi várról, hogy t. i. megejtett kísérlet szerint cisternájában 3000 akó víz fér el, mit ostrom idején még egyszer annyira szaporíthatni. Hiszen akkor még 50 rácz katona lakott a solymosi várban, melynek most csak regényes romjai tekintnek a Marosra.

Tótváradja és Radna leírása után a kincstár 17, a moldvai herczeg 6, a Jósikák 3, a rácz határőrök 11 s a Nemespatakiak (helyesebben Edelspacherek) 2 faluját sorolja fel. 27 falunak mint pusztának neve még fennmaradt, ellenben a török időkben fel-dult 21 helységnek még neve is elveszett. Kár, hogy a mű végén az »Itinerarium Comitatus Aradiensis« csak czíme szerint maradt meg; örvendenünk kell azonban, hogy a kézirat e része, egy tekintélyes csomag módjára, nem nedvesedett át s olvashatatlanná nem vált, akkor, midőn hajón, Pozsonyból Esztergomba szállították.

Megvan a mai Aradvármegye javarészét tevő Zarándmegye leírása is; ¹ ennek mostan való ismertetése azonban nem feladatom.

A helytartótanács és a vármegye még félszázad múlva is foglalkozott Bél Mátyás geographiája átdolgozásának tervével s

¹ U. o. Beliana J. ecce, Nro 10. — 2 r. szlan 18¹/₂ levél; a másolat X. D. 61. N. 2 r. 53 lap.

azon esetre, ha Bélnek Aradvármegyéről készített leírása a megye levéltárában meg volna, azt 1781. decz. 6-án felküldeni rendelte.¹ A megye már 1782. febr. 18. elhatározta, hogy a kíváratnak pontosan eleget tesz s ápril 15-én Török Albert, megyei rendes ügyész, már be is nyújtotta Arad történetföldrajzi leírását, melyet a rendek elfogadván, azt azonnal a helytartótanács rendelkezésére bocsátották.² Sajnálom, hogy e kéziratot nem sikerült előkerítenem. Annyi bizonyos, hogy Bél földrajzának Tomkaszky-féle compendiumánál nagyon is elkelt egy kis javítás.

II.

Valamivel Bél föllépte után Csáky Miklós püspök is leírta a vármegyéket. Kassáról 1747. február 27. kérte Aradvármegyét, hogy Arad és Zarándmegyének az ő tollából folyó ismertetését a valónak megfelelően kijavítsa s a kész művet mentől előbb Váradra, püspöki székhelyére küldje. A rendek 1747. május 25. kelt levelök szerint teljes készségeket tanúsították ezen, a haza diszére és dicsőségére szolgáló vállalat iránt. A hatóság kebeléből azonnal több embert választottak, kik a viszonyokat legjobban ismervén, a jelen állapotot leírják, minden emlékeztetést följegyezzenek s általán a püspök szövegét gondosan átnézzék.³ Még azon évben, október 23-án a megye nagy örömmel üdvözölte a püspöknek kalocsai érsekké való kinevezését,⁴ munkájáról azonban nincs többé szó a jegyzőkönyvekben. Mint íróról, teljesen megfeledezett róla az irodalomtörténet is. Csáky, — röviden legyen említve — 1698-ban született. Rómában végezte theol. tanulmányait s doctori czimmal tért haza, hol már 1723-ban szentjobbi apát, váradi plébános, majd kanonok, 1737. márcz. 7-én váradi püspök, majd 1747. május 31-én kalocsai, végre 1751-ben esztergomi érsek lett.⁵ Mint ilyen hunyt el 1757-ben. Könyvét nem ismerem s utánjárásaim után sem tudom megmondani, megjelent-e. Annyi bizonyos, hogy kézírata nincs meg sem

¹ HTT. 1781. évi 4945. sz.

² Aradmegye jegyzőkönyve, 1782. — 66. sz., 308. l.

³ Megyei jegyzőkönyv, 1747. — 15. sz., 55. l. A rendek levele Kovács Pál kanonokhoz, Csáky megbízottjához, ugyanott.

⁴ U. — o. 1. sz., 109. l

⁵ Gánóczy, Episc. Varad. II. 423—45. Keresztury, Descr. Episc. Varad. II. 13. I. — 137. Vay, Német hírség, 707 - 715. stb.

Nagyváradon, sem Esztergomban. Hatása tehát még kevesebb lehetett, mint Perecsényi Nagy László monographiájáé, mely hatvan évvel később keletkezett s ha nem jelenhetett is meg, kézírata fennmaradt. A nemz. múzeum őrzi.

III.

Léta magyar vitéz és Zamira pannoniai kisasszonynak a földön és tengeren történt viszontagságai; — Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bujdosása; — Mezeny, azaz pásztori vers; — Orithia magyar amazon története és más eféle, »a' verselés gyarapodására« irt könyvek nyomják a Perecsényi Nagy László lelkét, mely már hatvan év előtt elszállt ebből a háladatlan világból. Aradvármegyének érdemes esküdtje és végül szolgabírája, valamint a jénai tudós társaság tagja száznál több füzetet nyomtatott ki; irt, dolgozott törhetetlenül s az irodalomtörténet még csak tudomást sem vett róla. Kuriózum kedvéért tette, ha egyszer-másszor megemlítette a nevét.

Pedig hát annak idejében Léta magyar vitéz és Zamira pannoniai kisasszony históriája nem egyszer rikatta meg a »magyar amazonok«-at. Öreg urak nem egyszer csudálkoztak el rajta, hogy fér egy versbe annyi poézis, mint Aradvármegye esküdtjének valamelyik »lantolog«-jába, vagy »alagya«-jába; a »Tudományos Gyűjtemény« pedig, mindig örömmel közölte Perecsényi Nagy Lászlónak egy-egy czikkét. Történeti munkáiról ma is bizonyos tiszteletből emlékezik az a néhány öreg ur, a kinek fiatal korában legalább otthon Aradvármegyében még eszébe jutott, hogy komolyan vegye az ő munkáit.

A kritikával nem sokat törődő, de annál hazafiasabb történetírás volt divatban akkor. A kedélyben gyökerező eme történetírás legkiválóbb képviselőjében Horvát Istvánnak ma csak félszégeit emlegetik; pedig ha nem is egészben, részleteiben hányszor igazolt már tételei közül az oknyomozó történelem!

Epigonjainak sorában találjuk Perecsényi Nagy László szerény nevét is. Az országnak több joga van megfélekezni róla, megyének egy sincs. S az, a ki valaha meg fogja irni Aradvármegye történetét, tisztelettel szólhat arról az ernyedetlen kitartásról, melylyel felkutatta megyénk múltjának minden hozzáférhető részletét ez a csupa tüzből és lángból álló derék ember.

Perecsényi Nagy László 1790 óta 1827-ig annyi czikkben

ismertette Aradmegyét, s annak egyes részeit, hogy akármiképen kicsinyeljük is történeti felfogását, adatainak egy részét mindenestre meg kell becsülnünk. Régi földrajzokban és történetekben elszórva találunk ugyan Aradmegyére vonatkozó feljegyzéseket; annak első rendszeres monographiáját azonban Perecsényi Nagy László írta meg, — ezt ő neki köszönhetjük.

Épen e főmunkája maradt kéziratban.

Innen-onnan, »hiteles irományokból, oklevelekből és régi könyvekből, tanult férfiaknak értekezéséből összeszedett topographiáját, vagyis tettes nemes Aradvármegyének külső, belső, régi és mostani állapotjairól készített ismertetését« öt év alatt készítette és műve száz írott ivre terjedett. Hat-hétszáz rajnai forintra ment volna a kinyomatás költsége s nem akadt, a ki azt fedezze. »Venient jam messibus anni.« »Majd eljön még az aratas ideje« vigasztalta magát a pénzbeli jutalomra ugy sem számító szerző; s hogy az érdeklődők még is használhassák kéziratát, 1807-ben letette azt a Nemzeti Muzeum könyvtárába s ott őrzik azt manap is.¹

»A tekintetes nemes Aradvármegyének teljes ismertetése« előszóval kezdődik, melyben kifejti a szerző, »miért adta magát tns Aradvármegye diszeltetésének ösmertetésére«. Azután a megye régi határaitól szól. Feltűnőnek találja, hogy a Körös-Marosközének neveztek azt, holott a Maros balpartjain levő lippai és bulcsi járás is Aradhoz tartozott. Volt idő, mikor csak az aradi és tótvárad járásból állt az egész megye, melyhez a mult században csatolták a világosi, zarándi és borosjenői járásokat. Fölteszi szerzőnk, hogy az első királyok alatt az ország tiszántuli részét fölségjogokkal bíró »ifju királyi hercegek« felváltva laktak Biharon, Világosvárott, Orodon és Csanádon; azután a megyének szerencsés természeti viszonyait emeli ki.

Ezen általános leírás után sorra veszi a megyebeli összes várakat, mezővárosokat, helységeket, pusztákat és nevezetes környékeket, miket közvetlen szemlélet után ismert; fölsorolja valamennyinek földesurait, az ott lakó mindenféle tisztek, papok szabadkari bels és kereskedő, tőzsérkedő lakosok neveit, becses tulajdonait, munkálkodását. Ismerteti a kiválóbb épületeket, isko-

¹ 60 Quart. 4 r. 562 lap. Kelt Bökényben (Buttyinban) 1806-ban (Muzeumi kéziratár). Ugyanitt még négy történelmi kézirat van Nagy Lászlótól. Mennyit fáradozott monographiájának kiadásán, naplójának ismertetésében, a »Philologiai Közlöny«-ben részletesen mondom el.

lákat, templomokat, régiségeket, romokat és elmondja az illető helység határait, előszámlálja folyóvizeit és tavait, terményeit stb. Szóval oly becses rajzot ad megyénkről, hogy annak nyomán mindenha teljes biztonsággal tájékozódhatunk annak a XIX. század első éveiben elért műveltségéről.

Statisztikai adataiból könnyű kiválogatni az oda nem tartozókat. A sok hasznos mellett pl. senki sem ítélheti el azért, hogy Perecsényi hosszasan vitatja Arad vagy Orod nevének, Orod parthus királytól, a phoeníciai Arad várostól, vagy egy Szent István által ide telepített Orod nevű vezértől való származását. Nem szabad felednünk, hogy a históriában főképen a múlt és most folyó század mesgyéjén játszottak történetíróink oly gyermekesen a szószármaztatásokkal, naiv örömmel kapván mindenben, [mi alkalmasnak mutatkozott az összehasonlításra, ha rendesen nem volt is egyéb egy kis jól csengő rímnél. Perecsényi könyvének kétségtelenül azok a leggyöngébben sikerült lapjai, a mikén ily meddő és hiu következtetésekkel vesződik s a hol adatok hijjában ítélet által sehogy sem korlátolt képzelő tehetségére kell szorítkoznia.

Becsesebbek művének azon fejezetei, mikben a solymosi, világosi, pankotai, zarándi, talpasi, borosjenői, déznai és vebesi várak és várkastélyok multjával foglalkozik. Összegyűjtötte Aradvármegye főispánjainak neveit, egészen az akkori főispán Almási Pál idejéig; sőt a hol tehette életrajzaikat is behatóan tárgyalta. Hasonlóan járt el az aradmegyei tudósokra, írókra és bármi más téren kitűnt jeles férfiakra nézve is. Ezek után ismét külön szakaszokban hijja fel figyelmünket a megyebeli fürdőkre, hasznos ásványvizekre és bányákra; pl. az épen akkortájt felfedezett jószáshelyi arany- és ezüsbányára. Részletesen írja le a kiválóbb természeti szépségeket, barlangokat, erdőségeket, s rajzolja a gyümölcstermelést, melynek emelésében, kivált Galsa, Almás és Sikula környékén, neki magának is jelentős érdemei voltak.

A világi állapotok méltatása után az egyháziakra tér át. Fölsorolja a hatáskörrel megyénkben is bíró csanádi püspököket de csak Dvornikovitstól fogva, mert a többiek Batthányi Ignác püspök följegyzéseiből is ismeretesek. Közvetetlenebb érdekű az aradi káptalan tagjainak és a pankotai apát uraknak megemlézése. Kutatta az ágrisi vagy egresi templáriusok, majd a baziliták és »vörös köpenyes« barátok állapotját s az aradi ó-hitű püspököknek, illetőleg borosjenői (jenapolszki) metropolitáknak neveit

»az ő szingiliájokból, azaz pásztori leveleiből betűzgette ki. A főbb monostorok között különösen a kalodvairól bieskeiről (pécskairól), tótvidékiről (taucziról) és siriairól (galsairól) emlékezik meg, s egyuttal adatokkal bizonyítja, már a helynevek tanuskodása szerint is, mily ethnographiai változáson ment keresztül e megye.

Átalában számos oklevelet közöl művében és pedig az Aradi káptalan hiteles helyként való szereplése magyarázatául is. Közvetlenül érdekelhetnek bennünket a Szegedinecz vagy Perő-féle, továbbá a Hóra-Kloska lázadásnak megyénkire vonatkozó adatai.

Nagy László könyve, »az ezen megyebeli szőlőhegyeknek mivoltait; borának és auszprugjának ménesiben és egyebütt való készítését; a szőlők műveltetését, jobb gazdáknak bánását, egy szóval az igaz szőlőmunkáját méltatta az utolsó fejezetben, s a szerző más munkáinak fölemlítésével ér véget a kézirat.

»Mindezeket a homály és irigység előtt el nem fedezhetvén, kérem alázatosan a jövődőséget, ebben jó iparkodásomat elfogadni méltóztassék«.

S a jövődőség elfogadhatja ezt a jó iparkodást. Abban a biztos tudatban fogadhatja el, hogy Perecsényi akarattal semmit sem ferdített, s hogy ha hibázott, — a mi pedig minduntalan megesett rajt — nem akarattal, s nem a félrevezetés szándékával tette azt. Anyagi jutalomra nem számítva, nem is számíthatva, történetírói hivatás nélkül ugyan, de azon nemes érzület által ösztönöztetve dolgozott, a mi abban a korban a nemzeti közöny korszakában annyi más deréknek is tollat adott a kezébe, hogy történetének tudatára ébressze nemzetét és első sorban szűkebb hazáját, megyéjét. Mert —

»Ki multjára érzéketlen,
Szebb jövőre érdemetlen!«

A történetírásnak azt a módját, melyet ő alkalmazott, sohasem fogja alkalmazni a historiographia; de vannak körülmények, mikor mentheti. Ki belső ösztönből, vagy állásánál fogva tanulmányozza a múltat, akkor lesz a legkövetkezetesebb s történettudóvá is úgy képezheti ki magát legbiztosabban, ha nemcsak a múlt, hanem a jelenkor eseményeivel szemben is pártok fölé próbál emelkedni; annyiban leginkább, hogy eclecticusan jár el a pártok vezéreszméivel szemben.

I. Ferencz kormányának iránya s a panmagyarizmus

kétségtelen furcsa, de egyuttal veszélyes közjogi következményekkel bíró ellentét lett volna, ha azt a panmagyarizmust a szó rideg értelmében kellene vennünk. De nem kell. Azt a fogalmat jóformán csak a történetirodalom hozta forgalomba s az sem a tudomány igényeinek megfelelő módon. Dicsőítése vált az mindennek, a mi magyar. Fejletlen hirlapirodalom, fejletlen társasélet, első sorban a történetírást kényszerítette a magyarság és magyarosság terjesztésére; ez lelkesülten fogadta szerepét, missiót látott benne s nem egyszer futott lidérczfény után. A történelem rémuralmának ezen napjaiban hazafiatlanság lett volna tagadni oly tételeket, a miket a kritika által nem mérsékelt kutatást helyettesítő képzelet állított fel.

Merev pártszempontokhoz alkalmazkodtak a tanultabb fők is; — hogy ne alkalmazkodtak volna a kevésbbé tanultak? Nyáron is sujtásos mentében járt a történelem s nem ismerte be, hogy kényelmetlen a helyzete. Pedig az igazságot a hazafiság javára sem lehet erőszakolni, mert ama szent érzet növelése végett kell ugyan idealizálni a történelmet s a történelemben sok nemes eszméhez lehet találni eszményeket; de történetet mondvá csinálni nem szabad. Öndicsőítésnek nincs helye, csak önismeretnek. De mivel téves irányban indultak el a nemzetünk egész múltját kutató szellemek, epigonjaik, a helytörténetírók is téves utat követtek s a localpatriotismus minduntalan veszélyeztette komolyságukat.

Mint embereknek, mint pártharczosoknak, jogukban állt ezen fegyverek használata. A tudomány sem igazolta egészen, de a társadalmi sőt politikai érdek többnyire jóváhagyta törekvéseiket. Ez menti őket. Aradvármegye e leírása nem forog közkézen, s így mint egész, nem is érhetne el kitűzött czélját, a megyében ma is és mindenkor helyén levő hazafias érzület ébrentartását. De nem ritkán ébresztették azt azon egyes fejezetek, mik némi átdolgozással megjelentek belőle. S ennyiben Perecsényi Nagy László történetírói működése sem volt hatástalan. És nem volt áldástalan.

E nagymunkásságú férfiú, kinek 1803-tól 1820-ig terjedő kéziratot naplóját most pár hete kaptam kezeim közé, mint Aradvármegye tiszteletbeli szolgabírája, életének 56. évében, 1827. június elején hunyt el.¹ Éppen akkor, midőn újabb lépés történt Aradvármegye monographiájának megíratására.

¹ Tudom. Gyűjtemény, 1828. I. 125.

IV.

1827-ben ugyanis Szepesházy Károly körleveleket intézett a vármegyékhez, felszólítva azokat, hogy tudassák vele, a magyar föld nevezetességeiről irandó könyve számára, a »keblökben találtató jelességeket.« Szepesházy már nem volt új ember ezen a téren. Nem is említve »Directorium itinerantium« czimű könyvét, melyben az akkori kassai kerülethez tartozó nyolcz vármegye helységeinek betűrendes névsorát és helyrajzát még 1817-ben kiadta, — Thielével együtt 1825-ben egy, már általánosabb érdekű munkát is bocsátott közre, mely két kötetben német nyelven és szintén betűrendben írta le a magyar királyság történelmi, statisztikai és topographiai nevezetességeit. S épen a megyékhez intézett felszólításának évében jelent meg tőle és Thielétől a Magyarországról német nyelven készített útikalauz, melyhez postatérkép is járult.

Aradvármegye tehát, mely szintén kapott felszólítást, előzőkenyen fogadta a már ismert nevű szakember vállalkozását s a szolgabírákat azonnal megbízta a járásaikra vonatkozó adatok összegyűjtésével; az ekként begyűlt anyag szerkesztésére s a közgyűlés előtt való bemutatására pedig Czucz István táblabírótt hitták föl.

Czucz buzgalommal látott munkához és eleinte Vályi András három kötetes földrajzi szótárát kívánta alapul venni, melyhez a múlt század végén, Aradmegyéről Perecsényi Nagy László szolgált adatokkal. Sőt kezdetben nem is gondolt többre, mint hogy kiegészítse és esetleg helyreigazítsa azokat. Végül azonban be kellett látnia, hogy Vályi, illetőleg Nagy László munkája szinte hemzseg a hibától; úgy, hogy alapul épen nem válik be, — kiigazítása pedig annyi bajjal jár, hogy azon idő alatt egészen új művet is készíthet.

Hogy világos képet nyújtson szeretett vármegyéjéről, nem érthette be többé a Szepesházyknak szánt vázlattal, hanem külön könyv írását határozta el. Történelmi, földrajzi és statisztikai részre osztotta fel azt s néhány év alatt csakugyan elkészült az első részzel, sőt jobbadán a másodikkal is. Buzgó munkálkodása közben érte őt utól a halál, mely Paulison (Aradvármegyében) életének 65. évében, 1830. febr. 13. ragadta el.¹

¹ Tud. Gyűjt. 1830. XII 124. A háromsoros közlés írója »mint a honi literatura munkás barátjáról« emlékezik meg róla.

V.

Czucz István kéziratát örököse Czucz János megyei ügyész megörzés végett beadta a vármegye levéltárába. Ott nem borult reá porréteg; mert a karok és rendek a néhány év óta körükben élő Fábíán Gáborra bízták annak átnézését és sajtó alá rendezését. Fábíán, kit közben a m. t. akadémia is tagjai közé választott, mint maga írja, örömmel hajtott fejet e megtisztelő végzésnek, mert kínálkozni látta a kedvező alkalmat, hogy e nemes megyének, hol pályáját a sors kiszabta, egyszer ő is tehessen valamit érő szolgálatot.

Föltett szándékához híven, Czucznak kész szövegén, alig változtatott valamit, hogy amennyire lehet, Czucz írói sajátságait tükrözze vissza az egész. Beérte tehát azzal, hogy csupán a világos hibákat küszöbölje ki s hogy »a sok reszelést kívánó« irányt a maga által szerkesztett III. rész stílusához alkalmazza. Együttal azonban szigorú szövegkritikát is gyakorolt. A történelmi (vagyis I.) részből száműzött minden mesét és csak oly adatokat vett föl, a miket oklevelekkel, vagy legalább tekintélyes történetírókkal igazolhatott. Maga Czucz a megyei levéltáron kívül, mely azonban csak a XVIII. század elejéig megy vissza, egyedül a gyulafehérvári káptalan némely darabját s Katona, Pray és Fejér egyik-másik közlését ismerte. Az a féltékenység, melylyel nemcsak magánosak, de még vármegyék is őrizték oklevél-kincseiket s a mi akkortáiban oly nehézzé tette a diplomatariumok összeállítását, úgy látszik, Fábíánt is visszatartotta a levéltárakban való kutatástól.

»Hogy a régiség homályában — úgymond — hova csekély készülettel, kalaúz és vezérfáklya nélkül, töretlen úton indultunk, igen is kevés fölfedezéseket tettünk, megvallani nem szégyeneljük.« Arad vármegyének, sőt egyes családainak levéltárai ugyanis vagy elpusztultak a török időkben, vagy más vidékre kerültek s most ismeretlenül lappanganak. Voltakép nem is akartak ők egyebet adni a vármegye földjének leírásánál. Azonban — folytatja Fábíán — »midőn szemeinket annak vidékein szerteszét jártattuk, majd minden lépten az ősz régiség oly tisztos emlékeire botlottunk, melyek lelkünket, akaratunk ellen is, a hajdankor világába ragadták és az ott való nyomozásokra hatalmasan ösztönözték.« Tettek annyit, a mennyit tehettek s ha nem nagy is a siker, híven fáradoztak, mert közlött okleveleik segítségével

nem egy pontra derítették fényt, szerencsésebb kutatókra hagyván a többi.

Az I. rész, vagyis történelmi leírás, b. Orczy Lőrincz főispán és Solymos, Dézna és Világos várak rézmetszetű képeivel díszítve, 8 r. XXVIII. és 263. lapon 1835-ben meg is jelent és pedig a vármegye karainak és rendjeinek ajánlva. Ő maga viselte a nyomtatás költségeit, mert Aradvármegye, melytől megbízatását nyerte, nemcsak hogy tiszteletdíjat nem adott, de még csak a munka kiadásáról sem gondoskodott. Könyvét Budán nyomtatván, a fővárosba ezért, úgy látszik azonban, hogy a censura akadékoskodásai miatt is föl kellett rándulnia. Munkájában legalább ennek kívánságára nyíltan meg kellett jegyeznie, hogy csupán történelmi adatok gyanánt hozza fel azon okleveleket, melyek a római pápának a magyar királyi jogok sérelmével történt bitorlásairól szólnak s hogy a római udvar ez eljárását az alkotmánynyal s a magyar egyház törvényeivel merőben ellenkezőnek tartja és vallja. Érdekes, hogy e pápaellenes nyilatkozatra római katolikus censor utasított egy kálvinista író.

A munka e részében a vármegye neve, határai és kiterjedése, járásai és tiszttviselői, gyűlései, helységei és birtokosai, hadi és házi adója, fegyveres fölkelései, a határán letelepített gránicsár katonaság, a megye pecsétje, szőlőhegyei, régi várai, egykori káptalana, apátságai és monostorai, egyes városai és helységei, régi lakosai, vallásviszonyai, a zsidók sorsa, a megyebeli szorgalom, tudományos műveltség, az egyházi és világi jelesebb emberek, s a megye viszontagságai vannak egyszerű, keresetlen nyelven ismertetve. Az oklevéltár 40 darabot tartalmaz.

A második rész jobbadán szintén Czucz munkája; tartalmát azonban külön megyei bizottság által vizsgálhatta meg Fábrián, irály tekintetében egészen átdolgozta s jobbadán a szerkesztés is az ő érdeme. E második rész sohasem jelent meg nyomtatásban s kéziratban hevert Fábrián Gábor iratai közt. 1885-ben, midőn az aradi Kölcsey-egyesület emléktáblával jelölte meg a jeles író lakóházát, fia, Fábrián László, akkor aradi törvényszéki bíró, jelenleg pedig Aradvármegye és város főispánja, szíves volt nekem ajándékozni e második rész egyetlen példányát, mely elejétől végig Fábrián Gábor kézírása.

Aradvármegye geographiai leírását tartalmazza s negyedréiben 239 lapra terjed. Először is a megye mostani határaitól, kiterjedéséről és felosztásáról szól, azután pedig sorra veszi a négy

járásnak minden városát és faluját. — Mindenütt elősorolja, a helység határait, megemlíti a határ nagyságát, a házak s lakóik számát, ezeknek foglalkozását, erkölceit, szokásait stb., a helyrajzi nevezetességeket s felsorolja végül a földesurakat. Toldalékul e kötethez is két oklevél járul. Oly világos képet nyújt a vármegyének akkori állapotáról, hogy valóban sajnálkoznunk kell ismeretlenül maradásán. Ma már, több mint ötven év után, valóságos történelmi forrás.

A harmadiknak a vármegye statisztikáját kell vala tartalmaznia. Ebbe bele sem kezdett Czucz, ellenben, mint az I. rész előszavában írja, teljesen elkészült vele Fábián. Szerinte e rész »a megye mostani állásának physikai és morális tekintetben való ismertetésével foglalatoskodván: annak, mint hazai külön törvényhatóságnak rövid statisztikáját adja elő«. E rész érdekében gyakran járt a megyében, a leghitelesebb forrásokat használta s a kész munkát szintén külön bizottság által vizsgáltatta felül. Annál inkább sajnálkozhatunk, hogy a becses művelődéstörténeti adalékul szolgáló mű nemcsak kéziratban maradt, hanem mind maig ismeretlenül lappang.

Igy tehát Fábiánt megyéje monographiájának csak mint szerkesztőjét s nem mint megíróját tanultuk becsülni. A neve alatt forgalomban levő mű voltaképen Czucz István munkája; de ha e körülményt nem jelzette is a címlapon, annál szebb emléket emelt neki az előszóban. Az érdem egy részét teljes joggal engedte át a munka alapját megvető Czucz István halmvainak — s dicsérettel emelte ki Aradvármegyének a művet »lelkes buzgósággal létre segítő« rendeit is, holott épen nem részesült anyagi támogatásban. Azon kor íróit valóban nem vádolhatni, hogy az »auri sacra fames« vezérelte őket; kielégítette Fábiánt azon tudat egymaga, hogy ő is járult valamivel a haza tökéletesebb leírásához, melynek elkészülését csakis ily részletes monographiáktól lehet remélni.

Fábián emléke iránt tisztelettel is adózott első sorban Aradvármegye, melynek lelkes fiai országos jelentőségű ünnepélyt rendeztek az ő emlékére. Ez alkalomból jelent meg legbővebb és legjobb életrajza is, melyet dr. Jancsó Benedek tollából külön könyvben bocsátott közre a Kölcsey-egyesület.

VI.

A vármegyék közreműködésével dolgozta ki Magyarország geogr. leírását Fényes Elek s több oknál fogva azt hiszem, hogy Aradvármegye leírásánál főképp Fábian Gábor épen most említett kéziratát használta. Ezután 35 évig alig történt valami. Parecz István, jelenleg Arad város tanácsosa 1871-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók aradi nagygyűlése alkalmából közrebocsátotta ugyan »Aradmegye és Aradvára ismertetése«-t¹ ez azonban, mint maga is bevallja, nem rendszeres, a tudományos igényekkel teljesen nem számoló könyv, — egyszerűen alkalmi füzet. Arad és vidékének multjához Török Gábor járult adalékokkal, mint ki e tárgyban sok jegyzetet tett. A néprajzi viszonyokat Varga János, az éghajlatot dr. Roth Albert ismertette s azonkívül a föld- és természetrajzi, kereskedelmi és ipar-állapotokról is találunk rövid tájékoztatást.

Kisebb monographiakon kívül, melyek közt kivált dr. Kéry Imre dolgozatai érdemelnek figyelmet, főlemlíthetjük Rácz Károlytól a zarándi egyházmegye történetét,² mely sok becses adatot tartalmaz, de nem kizárólag Aradmegyéről; s végül Lakatos Ottótól Arad város történetét. Ez érdemes munka 1881-ben három kötetben jelent meg.³ Lakatos eleinte csak a városnak a szabadságharczban való szereplését akarta leírni. Barátai azonban arra kérték, írná meg a városnak homályba burkolt egész multját.

»E felszólítás — mondja ő maga, — megvalloim, nagy benyomást okozott reám, minthogy akkor már 73. évembe léptem s balgatagság lett volna tölem annyi évek sorával kecsegtetni magamat, mint a mennyit egy rendezett monographia megírása követel.« S mégis vállalkozott reá »és ime, a jó Isten kegyelme megsegítette, hogy a három kötetre terjedő történetet Arad sz. kir. város nagyérdemű közönségének nyujthatta át«. Csak adattárnak nevezte művét, de Tocqueville szavaival vigasztalódott, hogy épen igénytelen, nem mesterkéltné művek sok tekintetben jobban felvilágosítják a kutatott kor jellegét, mint más nagyobb munkák. És az 1882. július 16-án elhunyt, kedves aggasztánnak könyve, kivált ez utóbbi másfélszázad történetére nézve,

¹ Aradon Réthy Lipót nyomdájában. 4 r. 110 lap.

² Arad, 1880. — 8 r. 290 lap.

³ Arad, 1881. — 8 r. 252. 274 és 368 lap.

mindig is fontos segédeszköz marad Arad múltjának megismerése tekintetében.

Másfélszázad alatt igen sokat változott az irodalom izlése és dicsőségére válik, hogy oly sokat változott. A tudomány igényei is emelkedtek, s a szerzőtől ma föltétlenül követelik a szakértelemet, míg azelőtt nem ritkán beérték a becsületes jóakarattal. Van azonban valami, a mit különösen jó volna eltanulnunk a régiektől. Az a lelkiismeretesség, mely nemcsak nem félt a bírálattól, de még meg is kívánta azt, mielőtt közkinccsé akarta volna tenni alkotását. És ez az érdeklődés inkább erkölcsileg, mint anyagilag támogatta az író, kire nézve erősen alkalmazta a nobilitas obligat elvét, de mégis kezére járt minden tudományos törekvésnek. A példakép felhozott Aradmegyében egymagában is az írók egész névsorával találkozunk. Béla Mátyás Csáky Miklós, Török Béla, P. Nagy László, Czucz István Fábrián Gábor bizonyos tekintetben hivatalos monographusok voltak. Részben hivatottak is. Műveikből sok tanulságot s nem kevés lelkesedést meríthetünk. A közönségnek jogában áll, hogy megfellebbezzék róluk; a modern monographus azonban az ő régi érdemeik elismerésén kezdi művét; mert az általuk tört úton kevesebb küzdelemmel közeledhetik céljához.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

AZ ŐSI MAGYAR HELYNEVEK S A MAGYARSÁG PUSZTULÁSA HUNYADMEGYÉBEN.

A magyarság százados pusztulása Hunyadmegyében nemcsak a családnevek átalakulását, egész nemzedékek vallási és nyelvi változását eredményezték; de a helységnevekben is tetemes módosulásokat, sőt teljes kicserélődéseket idéztek fel, úgy hogy a Marosvidék helységeinek legalább egy tizede a kormányzat közönbösségéből, vagy éppen nemzetellenes közreműködésével lassankint kivetkezett magyaros és eredeti alakjából.

Nem pusztá feltevések, önkényes névmagyarázások mondatják ezt velünk, hisz manapság számbavehető ember ily okoskodásokkal még a tárczarovatokba se léphet nyilvánosság elé. Régi okmányok elhalványult soraiban élednek fel a már teljesen feledésbe ment ősi nevek s a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat s ennek főleg nagybuzgalma alelnöke. dr. Solym Fekete

Ferencz annyi adalékot hozott a családi leveles ládából napfényre máris, hogy egy korábbi ígéretemhez képest indítatva érzem magam e teljes hitelű okmányokból¹ meritett adatok alapján az erdélyi magyarság gyászos pusztulásáról az alábbi rövid vázlatot nyújtani mindazoknak, kik e szomorú processusról a politikai lapok ellentéti hírei után tájékozva nincsenek.

A Déva közelében a Marosba szakadó kis hegyi folyó neve ma széltiben Cserna; László erdélyi vajdának a pestesi nemes nemzetség részére 1302-ben kiállított ítéletlevélben azonban Fluvius Egrug (= Egrögy, Egerügy) szerepel. Ugyan e néven emlegeti meg 1714—1720 közt Vásárhelyi nevű ref. lelkész az egyház feljegyzéseiben Déva mellől ezt a folyót, holott már Nagy Lajos király óta Vajda-Hunyadon felül annak szép ősi nevét a nova plantatiók rajai a Balkán mellől hozott Cserna, Csorna névvel kiszorították volt a közhasználatból.

A Dobra viznek neve a XVIII. században kiszorítja Jófü helység nevét, melyet ma széltiben Dobrának nevezünk, holott Tökölyi Imre idejében a vajdahunyadi vár tartozékaként Jófü szerepel. Érdekes, hogy egy oláh nemesi család ma Herbay nevet visel, míg praedicatuma a névvel egy jelentésű Jófü. A megye többi folyói közül csak a Fehér-Körös és Sebes vagy Nagyviz őrizték meg nevüket. A Bisztra, Sztrigy vagy Strel és két Zsil ősidők óta e szlávos nevet viselték, mely mind sebest jelent.

A Maros jobb partján M. Ilye egykori királyi vár közelében Bethlen Gábor egyik adománylevele még a következő helységneveket emlegeti:

Ölyves, mai Ulyes.

Köves, mai Kulyes.

Ujfalu, mai Csértés.

Róbert Károlynak egy 1329-ben kiadott s a Makray családnál fennmaradt osztozható levele fennebb

Hosszulygeth (Hosszuliget) emliti a mai, Szuligetet

U. ott Besén (mai Bezsán),

Kis-Kaján (ma Kajánel),

Tatamérháza (ma Fornagyia),

Kajánfő (valószínűleg a mai Valisne).

szerepelnek.²

¹ Történelmi és régészeti társulat Déva I., II., III., évkönyve.

² Hunyadm. tört. régész társulat I. és II. évkönyvébe dr. Súlyom Fekete Ferencz.

Hosszuligethet említ meg Rákóczy György rendelkezése is 1647-ből, melylyel Gyulay Ferenczre inscribálja a marosnémeti uradalmat. Ugyancsak Rákóczy donatiójábau *Keohegy*-nek írja a mai Stojenásztát; míg ez oklevél tanúsága szerint a szomszédos faluk nevei akkor is oláhok valának péld. *Gyalumora*, *Szelistyióra*, *Fornadia*.

Barczay Ákos fejedelem 1659. augusztus 16-án Déva vára szolgálatára rendelt több puskást nemesít *Völcesdröl*, vagyis a Maros balparti *Vulcesdröl*.

Ennek tőszomszédságában esik Brettyelin mely helységről Törzsök Tivadar egy 1712-ből a gyulafehérvári káptalan által Ankos György, mint a Törzsök család ivadéka részére kiállított okmány szerint Hunyadi János életét a rigómezei csatában oly módon menté meg, hogy a Hunyadi alól kilőtt ló helyett a magáét adá át. Ezért Hunyadi a Törzsök családnak adományozta Törzsökfalvát és *Kalniaföldet*. Az idézett okmány szerint 1712-ig a Törzsök család neve Ankosra változott s tényleg ily néven több család lakik is ott régi kiváltságos jogán követválasztási jogot is élvezve. 1712-ig Törzsökfalva is átalakult, most »Törzsök alias Brettyelint« ir a káptalan.¹

Dr. Solyom Fekete Kalmárföldet a szomszéd *Kerseczben* keresi. Nekem azonban 1883-ban e vidéken eszközölt kirándulásaim közben a Kaonról lefolyó patak nevet *Pareu Kalmaruluj*-ként mutatták be a falusiak. E névben Kalmárföld világosan átöröklődött s így az vala a mai *Kaon* előde. A hét helység különben is határos szomszéd s mindkettő vizei a Maros felé irányulnak.

A mai Boicza Világos vár tartozékaként Kisbánya néven fordul elé Albert király 1444-ki adománylevelében². Brankovics Györgytől az adományozótól 1451-ben e bányák és jószágok Hunyadi János kezére kerülnek. Az aradi káptalan levelében Chybe-bánya Kisbánya alio nomine Medwepathaka is szerepelnek.

Kisbánya bányáspolgárai később is közlekednek Körös-Zalatna és Abrudbánya polgáraival s így 1525-ben a négy bányaváros a gyulafehérvári káptalan meghagyásából Abrudbányán bányatörvényszéket ül.³

¹ Dr. Solyom Fekete Ferencz, Ankos Törzsök családra vonatkozó okmány Hunyadm. tört. régészeti társulat II. évkönyve 67. lapján.

² Fejér Codex diplom. XI. köt. 293. lap.

³ Koleséri Samuel Auraria Rimano Danica 1770. kiadás 49. lapján.

Boicza egyik legközelebbi helysége Ormingya ugyancsak az említett adománylevélben Hermende falva néven jut Brankovichhoz Keresbánya (Kőrösbánya) Chyebánya (ma Czebe) társaságában.

A hirneves bányahelység Nagy-Ág, 1746-ban a hasonló nevű helység határában a Szekeremb nevű völgyben nyílt meg. Egy század leforgása után az anyaközség közigazgatásilag is Noságra változott.

A mai Vormága Nagy-Ág mellett = Veremága.

Mátyás király 1462-ben Illyei Dénes erdélyi alvajdának adományozza Csökmőt, mely a mai Csigmo. Csökmővel együtt említi ugyanazon okmány Törököt, a mi azért érdekes mert törökül Csökmő = völgyzoros. Ugyanezen okmány Sakfalva elűnt helynevét tartja fenn. Haro, Kéménd, Folth, Gyalmár, az okmány többi nevei változatlanul használatban állnak máig.¹

Az Egerügy mellett fekszik Bujtur. Egy 1295. ápril 19-én Borcsán László mester, Miklós fia Déva várának castellanusa s Hunyadmegye főispánja, továbbá István Csanád fia és Mihály Bencze fia szolgabírák Botthus község nemességének kérésére osztályt tesznek

Hosdát = régen Hasdad. A szász tudósok Vorstadtból való erőszakolást egy 1412-ben kelt okmány hiusítja meg. V.-Hunyad közeléből Barcsa, Kakasd, Zalasd mind változatlanul maradtak fenn. Így Nádasdy László erdélyi alvajda 1414 július 1-én Szent Imréről megrendeli »Egregio viro Waijk militi de Hunyad« hogy Zalasdi Miklós és testvéreinek sanyargatásával hagyjon fel.

A mai Al-Pestes egy 1302-ben László erdélyi vajdától Déváról keltezett ítéletlevelében Pestus s határai ősi magyar nevek Bormachalit Bárvigága, Birch mind az Egerügy mentén. Mára létező nevek.

A pörben állott két cognatio egyike Alpestesen Batiz comes vérsége Chanad, Ebes fia, Tyborcz, Loránd, János, Cherke; Péter Szereks fia; Péter és Pál Bán fiai; János Tamás fia; Bálint és Bács (Baas) Bork fiai; Bálint és Pál Zene fiai; Dok és András; Lőrincz György fia; Pál Miko és Csaba Martin fiai; és végre Farkas Pál fia. Másik pörös fél Kereszturon: Domonkos

¹ Hunyadm. tört. régész. társulat I. évkönyve szerk. Kun Róbert. 1882 dr. Solym Fekete F. a magyarság és oláh incolatus Hunyadban 74—75 lap.

Romanus fia; Telök, Mihály, András. Ján vagy Jank és Egyéd István fia; István Pál fia.

A Batiz és Bács nemzetség nevét két hasonló nevű helység örökíti meg a Strigy mentén. Egy 1488-ban Vizközi András hunyadi castellanus és főispán által Bárczáról kiadott osztálylevele a Csanády Pál és Péter által Katalin nővérüknek Haroi Bálint és Péter s Kereszturi Kelemen szolgabírák jelenlétében kiadott kormányföldek Aszalo, Ördög martja, Macskoló Hidegkut, Patakszorosa dűlőkben feküdtek Thelegdi István erdélyi vajdának ugyancsak dr. Solyom Fekete által felfedezett s 1496. február 16-án Kolozsvárról a gyulafehérvári káptalanhoz intézett levelében Alpestes felesketett nemesei Pestesi Zakariás alispán, Csanády Benedek, Török Péter, Boythory Antal, Bodor Benedek, Bodor Barnabás, Ryro Mathe, Lőrinczy Benedek, Fekete Fábián, Fekete Ferencz, Kerek Ferencz, Nagy János, Bachi Péter, Bathyzi Imre stb. Ugyanitt szerepelnek Pethew András, David János, Mathefy János, Farkas Barla család Rákosdrol Hathzakij János, Acacius et Andreas de Barcha, Dionisius Zthrygy, Mauricius de Zenth Imreh, Mathias Zabi Demetrius de Blasius de Zenthgewrgh, Georgius de Bathyzfalva, Emericus de Losád, Clemens Zeik, Anthonius Boythory, Albertus Pethew de Hosdath, Demetrius Kopar, Nicolaus de Rywsor (helynév) Michael de Thompa (helynév), Stephanus de Puly (ez nézetem szerint a mai Puj). Mindezen hely és családneveken kívül ez okmányban szerepelnek még Zachehel = ma Szacsal Hátszegvidéken és Strigy mellett.

Zentpetherfalva ma is így hívják.

Boijezd ma Bajezd.

Zazwaras = ma is Szászváros (Broos).

Maczesd = ma is.

Két Boos = ma is.

Dedach = ma is.

Alsó, felső Arkhy, ma csak egy Arki.

Thormás = ma is.

Kyskaroha maig álló helységek.

Azért terjeszkedtem ki az okmány további részletére, mert bizonyos oldalról azzal vonják kétségbe a magyar nevek ősiségét, hogy pár kivételként jelentkeztek azok régente s a magyarság tulnyomó voltát nem igazolják. Ime itt egymás mellett láttuk a maig érvényes álló helyneveket azóta megváltozott hely- és családnevekkel!

De a magyarság fokozatos pusztulására még érdekesebb világot vet a dr. Solyom Fekete F. által csernakereszturi Csanádi István, az ősi Csanád nemzetség utolsó intelligens ivadéknál Nagy Lajostól 1380. szept. 12-ről keltezett adománylevele. E szerint Nyiresi Stojan Mosina fia és az oláhok kenéze a hunyadi és hátszegi vár kerületéből némely elpusztult és lakatlan területeket kér, melyeket László vajda ugys neki adományozott; penes viulum Chernymera quasdam terras vacuas et habitatoribus admodum destitutas unam videlicet Palonycza vocatam... et alteram Bobochmeren apellatam iuxta fulvium Charnavizy nuncupatun in dicto districtu Hathzah. Ezen Polonycza és Robocsmező hollétét nem is sejtjük. A Charnaviz már szerepel, mert a háborukban kipusztult birtokokra átviszi fokozatosan az elébb-elébb haladó balkánvidéki vlachus jövevény. Ugyanez kereszteli el a Hunyadi Jánosnál 1448-ban szereplő Fekete hegy¹ falut Csernára.

V.-Hunyad mellől Robert Károly-nak 1329-ből kelt oklevelében olvassuk még e neveket:

Nagypestös - ma Felpesztos.

Középtelek ma Zsoszán.

Ölyves Saagh ma Nándorválya.

Hátszegvidékén a Kendeffy család iratai közt dr. Solyom Fekete Fer. 1458-ból »Ewrek« (egy 1494 beli oklevélben »Ewrekfalwa«) possessióra akadt, mely név mai napság Urikká ferdült. Ulászló 1493-ki adománylevele ugyancsak Solyom Fekete szerint »Mwrylowar et Nyakmezew« említ fel quae quidem prata atque terras quidem diluvio fluvij Syl apellati interfluit. E Nyakmezewből Cimpuluj Nyag nőtte ki magát szó szerinti fordításban s az oláh túlzók ebből egy Neagu nevű vitéz nevét tudják mégis kiolvasni. — A Sztrigy mentéről Mátyás király² 1458-ban brettei Gergének adományozza Brette, Kovrágy, Baczalár, Jópatak és Gonoszpaták községeket. A két utóbbit Jó Valcsel és Pokol Valcsel néven ismeri a közigazgatás.

Pedig ezen a vidéken a magyarság akkor még jobban állott. 1495-ből határjárás okmányt nyomozott ki dr. Solyom Fekete,

¹ Csánky Dezső Huguadmegye és a Hunyadiak az országos tört. társulatnak Déván 1887 júliusában tartott gyűlésén.

² Hunyadmegye és a Hunyadiak. Csánky Dezső felolvasása Déván 1887. Külön lenyomat 18. lapján.

mely okmányban Füzees ma Füzesd fordul elé. E Füzees és Galacz határát Füzeespatak, Dióspatak Szamárospatak, Balogviz Fejérkőhegy Nyives vapa, Szilfahatár, Oroszlánhegy vagyis a legtisztább és legtörülmeszettebb magyar nevek képezék; holott ugyanazon határjáró bizottság Puj és Ponor határából már Culme, Dumbravicz, Ponorics neveket sorol fel annak jeléül: hogy nem önkényesen, hanem a helyszíni adatok szerint járt el. Ugyancsak Hátszegvidékén esik Demsus végén Dömsös. Itt van H o b u c z a egy Zsigmond királytól 1412-ben kiadott okmány szerint Wizkwy¹

1488-ban Vizközi András, mely hunyadi várnagy és 1453-ban Wizkurt a Kendeffyek adja V. László I, Ulászló 1440 oklevelében a Kendeffyeknek adja Pathakot, melyet 1453-ban Hunyadi János Havaspathakának is ír. Ez a mai Valsa Dilsí. A XV. századi oklevelek szerint a mai Göreny — Sebestorok és Suszeny — Malomviztorok.

E rövid és dr. Solyom Fekete fáradozásainak köszönhető adatokból is képzetet alkothatunk arról a gyászos metamorphosisról, minek Hunyadmegyében a XV. század, és általán a Hunyadiak kihalta óta a magyarság kitéve vala. A délvidékről épen a Hunyadiak alatt nagy előszeretettel betelepített kenézségek emberei a háboruk pusztításai nyomán támadt gazdátlan földeken, területeken aprankint elszaporodva csakhamar rányomták saját jellegüket az egész vidékre. Határ- és folyónevek egy félszázad alatt feledésbe mennek. A folytonos háboruk, török inváziók által apasztott magyarság távol a hatalmi gyámolítástól elbátortalanodik, kivetkezik nyelvéből és rendesen házasság útján vallásából is. A rombolás munkája gyors befejeződést nyer a XVIII. században felállított határőrség idegen szellemű és érzelmű vezetői alatt. És mégis mi vagyunk itt a jövevények s még némely elpuhult magyar ember felfogása szerint is vakmerőség dr. Solyom Fekete terve, midőn a régi magyar nevek visszahelyezését indítványozza.

TÉGLÁS GÁBOR.

¹ Hunyadmegye hely- és helységneveinek történetéhez Solyom Fekete Fer. Tört. régész. társ. második évk. 75. szerk. Kun Robert 1884.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Felolvasó ülés a tud. Akademia heti üléstermében február 9-én. Elnök dr. Hunfalvy János.

Hunfalvy Pál vál. tag folytatja felolvasását az éjszaki Ural vidékei és népeiről.

Választmányi ülés 1888. február 16-án a m. k. felsőbb leányiskola nagytermében. Gervay Mihály elnöklete alatt jelen vannak Berecz Antal főtitkár, Dr. Ballagi Aladár, Déchy Mór, Dr. Floch Henrik, Gönczy Pál, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Laky Dániel, Dr. Márki Sándor, Péchy Imre, Pesty Frigyes és Dr. Török Aurél vál. tagok; jegyző Dr. Thirring Gusztáv titkár.

1. Az utolsó ülés jegyzőkönyvének felolvasása után a főtitkár jelenti, hogy a múlt évi tagdíjjal hátrálékos 135 tag közül eddig 72 fizette le tagdíját; indítványozza továbbá, hogy azon tagok, kik már évek óta nem fizettek tagdíjat, a tagok sorából töröltessenek. Ezáltal a tagok száma 579-re apad le.

Tudomásul vétetik.

2. Dr. Floch Henrik bejelenti, hogy az országos központi takarékpénztár a társaság alapító tagjául belép.

Örvendetes tudomásul szolgál.

3. A tudományos utazások támogatására megszavazott 100 frt hováfordítása szóba kerülven,

a választmány ez összeget Dr. Pápai Károly tanárnak ítéli oda az Uralban eszközlendő ethnographiai s anthropologiai kutatásainak segélyezésére.

4. Ezzel kapcsolatban a főtitkár feleleveníti az urali expeditió eszméjét s indítványozza, hogy az ez ügyben kiküldött bizottság, mely Hunfalvy Pál elnöklete alatt Déchy Mór, György Aladár, Lóczy Lajos és Dr. Török Aurél urakból áll, üléseit újra felvegye, ez expeditió megvalósításának módozatait tanulmányozza s róla a választmánynak jelentést tegyen.

A választmány az indítványt helyesléssel fogadja, a bizottságot működésének megkezdésére fölszólítja s megbizza György Aladár vál. tagot, hogy az értekezletre nevezett tagokat összehívja.

5. A választmány továbbá nagyon kíváncsnak tartja, hogy

az »Utazások könyvtára« mely már 3 év óta szünetel, ismét meginduljon

e végre Dr. Hunfalvy János elnöklete alatt Berecz Antal, Dr. Ballagi Aladár, Déchy Mór, György Aladár, Király Pál és Dr. Márki Sándor urakból álló bizottságot küld ki, hogy a vállalat tervezetét megállapítsa s a kiadókkal érintkezésbe lépjen.

K. m. f.

Felolvasó ülés a tud. Akadémia heti üléstermében febr. 23-án. Elnök: Dr. Hunfalvy János. Jelen vannak: Herczeg Coburg Fülöp és gróf Széchenyi Béla tisz. tagok is.

1. A főtitkár szomorú jelentést tesz Hayden, F. V. washingtoni geologusnak s a társ. tiszteleti tagjának haláláról,

2. Az elnök bemutatja a bécsi cs. és kir. katonai földrajzi intézet által kiadott »Csehország« fali térképét.

3. Dr. Török Aurél vál. tag előadást tart »Egy elzúllott ősi nép elpusztulása Ázsia keleti szélén« czim alatt.

Felolvasó ülés a tud. Akadémia heti üléstermében márcz. 8-án. Elnök: Dr. Hunfalvy János.

Előadást tart Dr. Erődi Béla lev. tag »A pharaók országából« czim alatt.

Választmányi ülés márczius 15-én, az állami felsőbb leányiskola nagytermében. Elnök Dr. Hunfalvy János. Jelen vannak: Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Ballagi Aladár, Déchy Mór, Dr. Floch Henrik, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Király Pál, Laky Dániel, Lóczy Lajos, Pesty Frigyes és Dr. Szabó József vál. tagok. Jegyző: Dr. Thirring Gusztáv titkár.

A múlt ülés jegyzőkönyve felolvastatván, a főtitkár jelenti, hogy 1. a társaság meghívást kapott a jelen év nyarán New-Yorkban tartandó ethnographiai és archeologiai nemzetközi congressusra, továbbá hogy a manchesteri földrajzi társaság a csereviszonyt hajlandó elfogadni.

Ezen jelentések tudomásul vétetnek; oly megjegyzéssel, hogy a választmány sajnálja, hogy a new-yorki congressusra a költség fedezetének hiánya miatt képviselőt nem küldhet.

2. L. Cruls, a rio de janeroi csász. observatorium igazgatója az általa kiadandó Dictionnaire climatologique ügyében a társasághoz átiratot intéz.

Tanulmányozás végett átadatik a titkárnak.

3. A gyergyó-ditrói iskolaszék a Földrajzi Közlemények ingyenes megküldését kéri.

A választmány tekintettel arra, hogy a Közlemények régebbi évfolyamaiból már csak néhány példány van készletben, a kérelmet nem tartja teljesíthetőnek, de a múlt évi és a következő folyamat 2 frtért felajánlja a nevezett iskolaszéknek.

4. Megállapítatik a következő felolvasó ülések tárgyrendje: és pedig márczius 22-én Dr. Thirring Gusztáv: Újabb adatok Magyar László életrajzához és Weiss Berthold: Magyarország hivatása a keleti közlekedéssel szemben. Április 12-én Tóth Adolf mérnök: A fokhálózatok új és könnyen szerkeszthető vetületéről.

5. Új tagokul bejelentetnek: Steiner Jenő az I. ált. biztosító társulat tisztviselője, aj. Havass R.; és Récsei Viktor benzés tanár Pannonhalmán, aj. Thirring Gusztáv.

6. Dr. Floch Henrik átadja a központi takarékpénztár alapítványi összegéről szóló takarékpénztári könyvecskét.

A választmány örvendetes tudomásul veszi s a főtitkárt utasítja, hogy a takarékpénztárnak az alapító tagsági oklevelet megküldje.

7. A főtitkár jelenti, hogy az eddigi bevétel 2203 frt 39 kr, a kiadás 1459 frt 51 kr, a pénztári maradék 743 frt 88 kr. Ezzel kapcsolatban ajánlja, hogy tekintettel a bevételek csökkenésére az önálló cikkek írói díja 16—24 frt, a kisebb közleményeké és könyvismertetéseké legfeljebb 16 frt legyen ivenként.

Elfogadtatik.

8. A főtitkár felveti a kérdést nem volna-e czélszerű, ha a társaság időről időre az ország különböző részeiben vándorgyűléseket tartana, hogy ez által a földrajz iránti érdeklődést lehetőleg tág körben felköltse s az ország földrajzi viszonyainak kutatását előmozdítsa. Hosszabb eszmecsere után a választmány kijelenté, hogy az eszmét nagyon üdvösnek tartja, de megvalósítását a folyó évben már nem tartja lehetőnek. Az eszme tanulmányozására külön bizottságot küld ki, melynek tagjai Ballagi Aladár, Berényi József, Déchy Mór, Dr. Téry Ödön.

9. György Aladár jelenti, hogy az Ural-expeditió tárgyában kiküldött bizottság ülést tartott, melyen Dr. Pápai Károly és Dr. Munkácsi Bernát is részt vettek; ez ülésen konstatáltatott, hogy a m. tud. akadémia Reguly-alapja immár teljesen

elfogyott és így az akadémia költségén hasonló célú kiküldetés többé nem lesz. Mivel azonban a megpendített eszme nagyon fontos, szükségesnek tartja, hogy addig is, míg a társaság által kiküldendő expedíció pénzalapja együtt lesz, a közönség érdeklődése az ügy iránt felköltessék és folyton ébren tartassék; ezért a kiküldött bizottság a választmánynak ajánlja hogy alakíttassék állandó bizottság, mely egyuttal a pénzösszeg beszerzésének módjait is tanulmányozza.

A választmány beható megbeszélés után az előadó javaslatát helyesnek tartja és az Ural-expedíció állandó bizottságába megválasztja az eddig is működött ideiglenes bizottság tagjait. Ez után az ülés feloszlott.

Felolvasó ülés márcz. 22-én a tud. akademia heti ülés-termében. Elnök Dr. Hunfalvy János.

1. Dr. Thirring Gusztáv r. tag, újabb adatokat közöl Magyar László életrajzából.

2. Weiss Berthold r. tag felolvasást tart »Magyarország hivatása a keleti közlekedéssel szemben« czim alatt.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expedíciók.

Délsarki expedíció. Victoria gyarmat délsarki expedíciót tervez. A költségek fedezéséhez Ő felsége kormányától 500 font sterlinget kér és vezetését hihetőleg Young Allenre bizza. Az expedíció feladata leszen:

1. Kiegészítő adatokat gyűjteni a délsarki continens configurációjának ismeretéhez.

2. Hozzá fog járulni a continens geológiai jellemére vonatkozó megfigyelések összeállításához.

3. Hozzá fog járulni annak kipuhatolásához: vajon a legutóbbi vulkanikus zavargások Uj-Zélandban és a Szunda szigeten, nem idéztek-e elő valami változásokat a déli sarkkör helyzetében.

4. Megállapítható leszen, vajon mutatkozik-e valami százados éghajlati változás, és tanulmányozni lehet majd a tenger hőmérsékletét.

5. Végre, kereskedelmi szempontból, tanulmányozandók lesznek a czethalakban gazdag tájak. (Bulletin Soc. r. Belge de Geogr.)

Camille Douls utazása a nyugati Zaharában. A mult év folyamán egy 23 éves merész francia, Camille Douls nevezetes s sok tekintetben kalandos utazást tett a Zahara nyugati részében. A fiatal utazó, ki már megelőzőleg az Antillákon tett volt utazásokat, Soleillet-vel való találkozása után vállalkozott afrikai útjára. 1886. december hóban muzulmánnak öltözve a Kanári szigetekről halászbarkán Marokkó partjára evezett át s ott a Garnet fokon kikötött. Alig hogy a szárazföldre lépett, emberei elhagyták s a magára maradt ifju az ulad dalini törzsbéliek kezeibe esett, kik őt kifosztották s — muzulmán voltán kétkedve — nyakig a földbe ásták. De Douls nem veszté el lélekjelenlétét; a válságos pillanatban a Kórán helyeit idézte s így az ellenséges törzs aggodalmait eloszlatta. Tüstént kiszabadíták s Melaynin seik elé vezetétek, a ki szintén elismeré, hogy Douls igazhíttű, sőt a törzs tagjává fogadá. 6 hónapot töltött Douls a benszülöttek közt, részt vett minden rabló expedíciójukban s szokásuk szerint főleg a teve tejével éltek. Ez idő alatt a nyugati Zahara nagy részét bejárta az é. sz. 23. és a k. h. 12. fokáig. De végre szabadulni óhajtott a benszülöttektől, s ezt annál inkább mert Ibrahim főnök 13 éves leányát Eliazim-et hozzá nőül akarta adni. Hogy megszabadulhasson, ürügyül adá, hogy a kellő pénzösszeg megszerzése végett hazájába, Törökországba kell utaznia; Ibrahim szavában bizott s elkísérte Marokkó határáig, de itt felismerték Douls kilétét, börtönbe vetették s csak Kirby Green angol konzulnak köszönhetette, hogy börtönéből csakhamar kiszabadult. Douls innen Angliába sietett, hogy uti élményeit közzé tegye s egyuttal előkészületeket tegyen a Zaharába teendő második utazására. Minthogy a fiatal utazó sok oly helyen s oly viszonyok közt járt, minőkön s a minők közt európai ember még nem fordult meg, a föld- és néprajz munkája közzétételével remélhetőleg sok érdekes megfigyeléssel fog gyarapodni. *Tg.*

II. Ethnographia

Erdei vadttörzsek Indiában. A »Bombay Forest Commission« hivatalos jelentése a nyugati Ghat hegység lejtőin levő erdőségekben három eddig még alig ismert vadttörzsről hoz érdekes adatokat, melyek a félig meddig művelt Tanne törzs mellett laknak; számuk mintegy 80,000-ra megy. A legnagyobb a thakurok törzse, mely 30,000 főre tehető, szegény erdőkben lakó

nomád törzs, melynél a művelődésnek semmi nyoma nincs, nagyon iszákosak, babonások, a főnöki állás náluk örökös. Még vadabbak a csaknem hasonló nagyságu katarik, kiknek főtápláléka a gyümölcs és vadméz, szénégetéssel, rablással foglalkoznak: pálinkáért, dohányért mindent képesek megtenni. A harmadik törzs a varlik, szintén részegesek, de erkölcsileg még is magasabb fokon állanak, mivel igazságszeretők: főfoglalkozásuk a vadászat, földművelésre teljes lehetetlen őket szoktatni. A három törzs ethnographiai jellege még bizonytalan, kétségtelen, hogy Előindia őslakosainak utódai; a varlik emlékeztetnek a mongol típusra, különösen feltűnő ritka szakálluk van. *Gy.*

III. Statisztika.

A japáni statisztikai hivatal, mely 1871 óta áll fenn, közelebb japán és franczia nyelven évkönyvet adott ki, melyben felvételeinek eddigi főbb eredményét teszi közre. Néhány fontosabb adatot érdemesnek tartunk itt közölni. Az ország területe 382,418 négyszög kilométer és lakosainak száma 1886 január 1-én 38.151,217. Az egyes országrészek szerint ezek a számok következőkép oszlanak meg:

	Terület négyszög- kilométerben	Lakosság	Egy négyszögkilométerre esik lélek
Nipon	226,582	29.317,000	129
Szikok	18,210	2.750,600	151
Kiusziu	43,615	5.868.319	134
Jézo	94,011	215,298	2

A legutóbbi népszámláláskor (1884) volt Japánban 721 község több mint 2000 lakossal és pedig 416 község 5000-ig, 178 tizezerig, 99 30 ezerig; 17 50,000-ig hat százezerig, öt százezren felül és pedig Tokio 902,837, Oszaka 353,970, Kioto 255,403, Nagoy 126,898, Kanaszava 104,320. Ugyanekkor 8896 japáni volt külföldön, leginkább Koreában, Khinában; Európában összesen 1.655, legtöbb Oroszországban. Igen sok tanuló megy az Egyesült államokba. A Japánban tartózkodó idegenek száma 7117 volt, ezek közt állami szolgálatban volt 128, magánszolgálatban 501. A vasutak hossza 1887. januárban 784.6 km. tett, A szarvasmarhák száma volt 1.093,471, a lovaké 1.564,993. Rizs 2.584,187 hektáron 47.5 millió hektoliter, gabona 1.473,501 hektáron 23.6 millió hektoliter termett. Az erdőség területe 65,683 négyszögkilométer. *Gy.*

Uj-Zeeland népessége. Az 1886. márczius 28-án eszközölt népszámlálásnak most közzé tett eredményei szerint Uj-Zeeland lakossága, a maorikat nem számítva, 578,482 lélek, a mi az 1881-ki népszámláláshoz képest 88,549 azaz 18·07. százalék szaporodást mutat. E szaporodásból 67,205 természetes, azaz a születések többlete a halálozás felett. A halálozások aránya 1885-ben csak 10·61 ezredrész vala. A fentebb közölt számban van 4527 khinai, kik közt csak 15 nő. Nincsen e számban 41,969 maori, a kikhez még 2254 velők élő félvért lehet számítani. *Gy.*

Egyiptom népessége. A legújabb hivatalos adatok szerint Egyiptom népessége a jelen században folyvást növekvőben van. 1821-ben 2.536,400 lelket számláltak, az 1846-ki pontosabb népszámlálás 4·476,433 lelket mutatott ki, 1882-ben pedig 6.581,915, sőt a beduinokkal 6,806,381 lélek lakott itt. Alsó-Egyiptomra ebből 3.975,613 jutott, az oázokra 27,341. A nagyobb városok népessége a következő arányokban szaporodott:

	1821	1846	1882
Kairó	218,560	256,679	374,836
Alexandria	12,528	164,359	231,396
Damiette	13,600	37,089	43,616
Rosette	13,440	18,300	19,378.

Falvakban a születések száma ugyan sokkal csekélyebb, mint a városokban, de kisebb a halálozás is; ezért itt a természetes szaporodás sokkal nagyobb (egy évtized alatt 1·30‰, míg a városokban 0·62‰). A városi lakosság az összes lakosságnak 15‰-át teszi. A szaporodás a nőknél valamivel nagyobb, de nem jelentékeny arányban. A bevándorlás igen jelentékeny; 1821-től 1846-ig a népesség szaporodásban 61, 1846—82. között pedig 28‰-al szerepel. 1872—81 közt Egyiptom népessége bevándorlás által 68,800 lélekkel szaporodott, mely számból különben az európaiakra alig jutott 10,000 lélek. *Gy.*

Európa népességét Levasseur nemzetközi statisztikai nagy munkájában 1886-ra a következő számokban tünteti fel:

	Népesség milliókban	Egy négyszög klméterre jut
Német birodalom	47·2	86
Ausztria és Magyarország	39·9	59
Svájc	2·9	71
Lichtenstein	—	58
Közép-Európa	90	72.

	Népesség milliókban	Egy négyszög kméterenként
Nagybritannia	37·2	119
Hollandia	4·4	133
Luxemburg	0·2	82
Belgium	5·9	201
Franciaország	38·3	72
Monaco	—	468
Nyugati Európa	86	95
Svédország	4·7	11
Norvégia	2·0	6
Dánia	2·1	15
Oroszország	93·0	17
Éjszaki s Keleti Európa	101·8	16.
Andorra	—	13
Portugál	4·4	50
Spanyolország	16·9	34
Olaszország	30·0	105
S.-Marino	—	130
Malta	0·1	530
Görögország	2·0	31
Török birodalom	4·9	27
Bulgária s Keletrumelia	2·0	20
Montenegro	0·3	33
Szerbia	2·0	41
Oláhország	5·4	41
Déli Európa	68·0	48.
Egész Európa (a sarkvidékeken kívül)	345·7	35. Gy.

IV. Vegyesek.

Magyarosodó helyneveink. Zólyom vármegye szép példáját (Földr. Közl. 1885. 212—214.), valamint Sáros vármegyéét (Ugyanott 547—548.) Vasmege is követni kívánta már 1885-ben (Földr. Közl. 1887. 269—272.) és több helynevét megmagyarosította; de itt nem állt meg, hanem 1887. október végén belügyminiszteri helybenhagyással a muraszombati járás következő községeinek idegen hangzásu nevét váltotta föl magyarral:

- Adriánczlett Andorháza
 Alsó-Szlavecsa » Alsó-Csalogány
 Andreicz » Andorhegy
 Bodoncz » Bodóhegy
 5. Bosecza » Borháza
 Brezócz » Vas-Nyires
 Csernelócz » Kis-Szombat
 Dankócz » Órfalu
 Dolina » Völgyes
 10. Domaincz » Dombalja
 Falkócz » Úrdomb
 Felső-Csernecz » Királyszék
 » Petrócz » Péterhegy
 » Szlavecsa » Felső-Csalogány
 15. Frankócz » Ferenczfalva
 Füxlincz » Mária havas
 Gederócz » Kőhida
 Gerencserócz » Gerőház
 Gniczenhof » Gerőudvar
 20. Goricza » Halmosfő
 Görlinez » Görhegy
 Gradistya » Várhely
 Gyanavla » Gyanafa
 Ivanócz » Sz.-Benedek
 25. Janosócz » Jánosfa
 Káncsócz » Benedek
 Kernecz » Kislak
 Két-Dolics » Völgyköz
 Korosecz » Károlyfa
 30. Kovasócz » Vend-Kovácsi
 Krajna » Véghegy
 Krasics » Királyfa
 Kruplivnik » Vas-Korpád
 Kupsinecz » Halmos
 35. Kustanócz » Gesztenyész
 Kükecs » Kőkényes
 Luczova » Lakháza
 Lukasócz » Lukácsfa
 Macskócz » Mátyásdomb
 40. Markusócz » Márkusháza

	Martyáncz	lett Mártonhely
	Mladetincz	» Málnás
	Mottovilecz	» Mottyolád
	Mura-Csernecz	» Mura-Csermely
45.	Nemsócz	» Nemesd
	Neradnócz	» Nádorfa
	Norsincz	» Tölgyes
	Nuszkova	» Dióslak
	Ó-Breznócz	» Buzahely
50.	Pananócz	» Uriszék
	Pecsarócz	» Sz. Sebestyén
	Pecsnarócz-Ottócz	» Ottóháza
	Pertocsa	» Perestó
	Peszκόcz	» Petőfa
55.	Petáncz	» Széchenyi kút
	Polona	» Vas-Polonya
	Pordasincz	» Kisfalu
	Poznanócz	» Pálhegy
	Predanócz	» Rózsaő
60.	Puczincz	» Batthyánd
	Puzsócz	» Pálmafa
	Rakicsány	» Batthyánfalva
	Radócz	» Radófalva
	Rátkócz	» Rátkalak
65.	Rogasócz	» Szarvaslak
	Roprecsa	» Rétállás
	Salamonecz	» Salamon
	Serdicza	» Seregháza
	Sottina	» Hegyszoros
70.	Süllincz	» Sándorvölgy
	Szembiborecz	» Sz.-Bibor
	Sz.-György	» Viz-Lendva
	Szinnersdorf	» Határfalva
	Szkakócz-Polána	» Széchenyifalva
75.	Szodasina	» Birószék
	Sztanyócz	» Szabadhegy
	Sztrukócz	» Sürüház
	Szvehatócz	» Mura-Szentes
	Tepanócz	» Mezővár
80.	Tipina	» Csendlak

Tivadarcz	lett	Tiborfa
Topolócz	»	Jegenyész
Tropócz	»	Mura-Füzés
Uj-Breznócz	»	Borostyán
85. Vancsavecz	»	Ivánfalva
Vanecsa	»	Vaslak
Vecszaslavec	»	Vas-Vecsész
Vescsisza	»	Falud
Vidonecz	»	Vidorlak
90. Zenkócz	»	Zoltánháza

Zalamegye csáktornyai járásának pedig november elején a következő községei névmagyarosítását engedte meg a belügy-ministerium :

Alsó Konczovecsák	lett	Alsó-Várhegy
» Zebanecz	»	» Hideghegy
Brezje	»	Nyiresfalva
Brezovecz	»	Mura-Nyirád
5. Bukovecz	»	Bükkösd
Bukovje	»	Nemes-Bükkösd
Buzovecz *	»	Buzás
Cserna-Mlaka	»	Fekete-Sármajor
Csesztjanecz	»	Hétház
10. Csrécsán	»	Cseresnyész
Dragosztavec	»	Kedveshegy
Dunykovecz	»	Dushely
Falu-Zebanecz	»	Hidegfalu
Felső-Hrástyán	»	Dráva Csány
15. » Konczovecsák	»	Felső-Véghely
» Krályovecz	»	» Királyfalva
» Pusztakovecz	»	» Pusztafa
» Vidovecz	»	Vidafalva
» Zebanecz	»	Felső-Hideghegy
20. Ferkenovecz	»	Ferenczhegy
Ferketinecz	»	Ferenczfalva
Gergovecsák	»	Göröghegy
Gradiscsák	»	Várhegy
Ivánovecz	»	Dráva-Sz. Iván
25. Inrovcsák	»	Györgyhegy
Inrovecz	»	Györgyike
Kapelcsák	»	Margithegy

- Kis-Mihálovecz lett Mihályfalva
 Klapcsina » Lapány
 30. Kristanovecz » Kristóffalva
 Krizsovecz » Mura-Sz. Kereszt
 Kursanecz » Zrinyifalva
 Lapsina » Tündérlak
 Lavescsák » Faluhegy
 35. Lopatinecz » Lapáthegy
 Macskovecz » Nyírvölgy
 Maróf » Majorlak
 Martana * » Zrinyi
 Merkatovecz » Morzsahegy
 40. Mihovlyán » Dráva-Sz. Mihály
 Miklavecz » Mikófa
 Nedelics » Dráva-Vásárhely
 Okrugli » Kerekhegy
 Peklenicza » Bányavár
 45. Plesivicza » Kopaszhegy
 Pleskovecz » Kopaszhely
 Podturen » Bottornya
 Pribiszlavecz » Zala-Ujvár
 Proprocsán » Paphegy
 50. Puscsina » Pusztafa
 Putján * » Batthyán
 Senkovesz » Sz.-Ilona
 Slakovecz » Édeskút
 Strukovecz » Réthát
 55. Szavszkavecz » Százkő
 Szelnicze » Szelencze
 Szelniscsak » Szelenczés
 Szivicza » Mura-Szilvány
 Sztrahoninecz » Nagyfalva
 60. Ternovecz » Dráva-Magyaród
 Tottoveze » Tóthfalva
 Verhovlyán » Ormos
 Vratisinecz » Mura-Siklós
 Vucsetinecz » Oskolahegy
 65. Zaszád » Gyümölcsfalva
 Zaszádhegy » Gyümölcshegy

* Csáktornya külvárosai.

Zsabnik..... lett Békásd

Zsivkovecz..... » Zsedény

E községek névmagyarosítását Zalamegye még 1887. augusztus 1-én tárgyalta és azok rögtönös fölterjesztését határozta el a belügyminiszteriumhoz helybenhagyás végett, hogy mire Ő Fölsege a csáktornyai hadgyakorlatokon megjelenik, már magyaros hangzású községeken vezesse keresztül útja: valamint hogy a priviszlaveczi kastély, hol szálásol, már »Ujvár« kastély néven szerepeljen; de a megerősítés novemberig huzódott. Ha így haladnak vármegyéink községi neveik magyarosításával, nem ismerünk rá pár év alatt régibb keletű névtárainkra, mivel ez új modorú honfoglalás folytán Zólyommegye 111, Vasmegeye 104, Zalamegye 68, Krassó-Szörény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Pozsony vármegyék 1—1, összesen 226 helynevet hódítottak vissza az idegen hangzás birodalmából a hazaiba.

Fölkérjük itt a hazai t. törvényhatóságokat, kísérvék figyelemmel a Földrajzi Közlemények füzeteit, melyek a névmagyarosítást nyilvántartják, hogy esetleges hasonló átmagyarosítás, vagy a régi okmányilag igazolt magyar helynevek vissza-helyezése körül már lefoglalt elnevezést ne használjanak, mi a postaközlekedésnél zavarokat okozhatna. *H. I.*

A svájci tavak mélysége. Hörnlimann, a berni mérnök-egyesület gyűlésén jelentést tett a svájci topographiai hivatal méréseiről a honi tavakon. A Boden-tó legmélyebb helye 838 lábnyi volt Utwyl és Friedrichshafen közt; a genfi-tó legmélyebb helye 1017 láb Ouchy és Evian között, a felső részen Revaz, St.-Gingolph és Villeneuve között pedig 842 láb; a luczerni-tó legmélyebb pontja Gersan és Rütenen közt 700 láb; a zugi-tóé Walchwill és Immensee közt 650 láb; a sempachi-tóé Eich és Nottwil között 286 láb; végül a baldeggi-tó legmélyebb pontja Rettschwi és Gölpí között 216 lábnyinak találtatott. *Gy.*

A Pyrenei hegységről érdekes művet adott ki Schrader francia tudós, ki e hegységet 10 év óta tanulmányozza. Szerinte a legújabb térképek is már 60 évesek e vidékről s igen nagy hibák fordulnak elő bennök. Schrader egy általa feltalált orograph nevű készülékkel tett megfigyeléseket. Kimutatta, hogy a hegység nagyobb része a határvonaltól délre esik. Spanyolország felé fokozatos a lejtőzés, míg Franciaország felé a hegység rohamosan száll le, a spanyol rész zordabb, nem is oly európai jellegű, mint a francia. A régi leírások szerint a pyrénéi hegyláncz haraszt-levélhez hason-

lit, vagy egy hal szálkás hátgerinczéhez. Schrader ellenben azt mondja, hogy a hegység sok emelkedésből áll, melyek ferdén esnek a képzelt tengelyre így azzal hegyes szöget alkotnak, nem, mint a haraszt-levél erei, vagy a hal szálkái. Némely helyeken, így például a Mont-Perdu-nél, ez az alakzat csaknem geometriai pontossággal mutatkozik, más helyen kevésbé vehető észre, bár a völgyek és emelkedések által képezett hálózatokon, legalább a térképeken, nagyon pontosan látszanak elhelyezve az egyes szemek. A hálózat gyakran megszakad s a nyílásokon a patakok egész szabálytalanul törnek utat. Az emelkedések közt mutatkozó töredékek különböző jellegűek. A francia oldalon a légkör állandó nedvessége kivájta őket, úgy, hogy egymás mellé helyezett kúpok vagy gulák alakjában fordulnak elő. A spanyol részen ellenben a törések élénkebbek, a szögek határozottabbak, az alakok durvábbak; Spanyolország meleg s száraz légköre elpusztította a növényzetet is s legtöbbnyire a csupasz sziklákat mutatja be eredeti alakjukban. A Pyrenéi hegység a francia oldalon kőfalként emelkedik s nagyszerű hegységnek látszik, a spanyol oldalon azonban két különböző fokozatot lehet megkülönböztetnünk. A közép résztől kinyúló fensíkot látunk előbb, mely 20—30 kilométer széles, vad, sivár kinézésű, egészen ellentétben a nagy hegylánc szépségével. A fensík szélén új hegysor emelkedik 1000—1600 lábra, mintegy hosszú koszorú, melyet nagyszerű szakadékok törnek meg, a hol a patakok elfutnak s a mely a spanyol Pyrenéi hegység tömegét óriási kőfallal látszik bekeríteni. E hegység lejtője a síkság felé kepezi a Pyrenéi hegység déli határvonalát. *Gy.*

Szibériába ismét eljutott egy hajó Európából a Karai tengeren át, mely uthoz hasonló 1880 óta nem sikerült. A Wiggins kapitány vezetése alatt álló »Phoenix» gőzös volt az, mely Vardöböl augusztus végén indult el s október közepén érkezett meg a Jeniszei torkolatához. Norvég czethalászok állítása szerint különben Novaja-Zemlya környékén régen nem volt oly kedvező a jégállás, mint a jelen ősszel. Szibiriakoff ismét elküldte »Nordenskiöld» nevű gőzösét erre az utra. Augusztusban indult el Norvégiából, s nagy nehézségek között jutott el a Pecsora torkolatáig, honnan Tomszk felé csolnakon s iramszarvassal különféle árukat küldött. Maga a hajó innen Brémába tért vissza, az utat 16 nap alatt tevén meg. *Gy.*

Az Andes vizválasztója déli Chile-ben. Már egy negyedszázaddal ezelőtt felfedezte Don Guillermo Cox a Limay

forrásaihoz való utazása alkalmával, hogy az Andes fölánczolata Chile ezen táján nem képez vízválasztót azon folyamok között, melyek egyfelől az Atlanti, másfelől a Csendes oceanba folynak. Ezen körülményt megerősítette újabban azon expedíció, melyet a chilei kormány küldött ezen vidékre, mintán ezen expedíció kimutatta, hogy bizonyos folyók, melyek a Csendes oceanba ömlenek, az Andes-ből keletre, egy aránylag csekély magasságú, — 1650 láb magas — fensíkon erednek. Ezen folyók kicsiny tavak vizét vezetik le, s útjokat a Cordillerák mély hasadékain át veszik. Mig ily módon a Limay, az Atlanti oceánba ömlő Rio Negro egyik mellék folyója a fölánczolat nyugati oldalán ered, addig a Csendes ocean számos folyójának forrása a keleti oldalon van. Egy másik fontos folyó a Palena, mely az Andes keleti oldalán ered és Corcovado öbölbe torkollik szemben Chiloe sziget déli végével; ezt újabban Serrano kapitány kutatta fel, ki egy csolnakon a ny. h. 72° (Gr.)-ig ment fel rajta. A Palena már nem messze forrásától hajózhatónak bizonyult, és alsó folyásában egy fél mértföld széles. — Ezen felfedezések befolyással vannak a Chile és Argentínai köztársaság közötti politikai határra, mely szerződésileg a vízválasztó mentén fekvőnek lett megállapítva. (Ausland. 1887. No. 44.) *T. L.*

Vasut Khinában. Li Hung Csang khinai alkirály engedélyt adott főkép külföldi tőkepénzesekből álló társulatnak körülbelül 2000 kilométer hosszú vasut építésére. A vasut Pekingtől Shanghaiig és onnan a Jangcekiang és a Pekiang folyók mellett Kanton városáig menne. *Gy.*

A pekingi új császári palota. Az angol-francia hadjáratban 1860-ban teljesen szétrombolták a híres pekingi nyári palotát, melyet a khinai császárok a múlt század első felében nagy költséggel építettek. Ez a palota 2—3 mértföld területű volt, erdők, tavak, dombok, szigetek, villák felváltva fordultak elő benne, voltak szökőkutak, vízesések és más nevezetességek benne. Az óriási épület tömeges, melyben 200 udvari embernek külön palotája is volt, a khinaiak Yuan-Ming-Juan-nak (a tökéletes fény kertje) nevezték el. Ezen nyári palota helyett, mely a fővárostól jó távol szélről védett helyen állott, most az uralkodó császár kívánságára magában Pekingben építenek új császári nyári palotát. A sajtóságos rendeletnek oka az, hogy a khinai császárnak ősi szokás szerint a császári palotában szigorú életrendet kell folytatnia, mely minden apróságra kiterjed. Mindennap 4 órakor

kell felkelnie, még enni és inni sem szabad mást és többet vagy kevesebbet, mint a hogy elő van írva. A nyári palotában azonban a szahályok nem érvényesek, a császár úgy érezheti itt magát, mint a tanuló a szünidőben. Az új palota építhetése végett 10,000 család lakóhelyét sajátították ki és többek közt elvették a francia missionáriusok templomát is, a Pethang (éjszak temploma) czimű épületet, melynek építését Khang-hi császár engedélyezte a jezsuitáknak, kiknek örökösei a lazaristák lettek. A missionáriusok cserében új helyet kaptak a császári negyedben és ott államköltségen építenek nekik templomot, zárdát és iskolát. *Gy.*

A Kilimandsáro megmászása. A berlini földrajzi társaság egyik tavalyi ülésén lett felolvasva Dr. Meyer Jánosnak, — a lipcsei »Bibliographisches Institut« tulajdonosának fia — következő levele, melyben leírja a Kilimandsáro megmászását, a mit épen Dr. Meyer hajtott végre első ízben. »A kitűzött czélt — így szól a levél — a Kibo-kráter felső szegélyét elértem; itt még 40—50 m. magas gletser-falat láttam emelkedni, mely a párkányon feküdt, és a mely rám nézve megmászhatlan volt, mivel egyedül valék. Kísérőm Msuri tolmács, pompás néger ficzkó, mintegy 300 m.-rel alább elmaradt kimerültség miatt. Vajon a gletser csak a szegélyt vonja be, vagy pedig az egész kráter belsejét kitölti, nem tudom; más különben a kirándulás igen eredménydús volt. Mareale falujától a marungu-k földjén, jöttem az első napon az őserdő alsó határáig, a második napon az eső áztatott őserdőn át annak felső határáig Johnston tanyájához, harmad nap fátlán, kevés erika és folyókából álló gyeptakarókon át az első hóhoz, negyed napon egészen növénytelen láva- és hamú-folyamokon át a tulajdonképeni Kibo lábához jutottunk; ötöd napon felmászás a kráter felső szegélyére és visszatérés a kráter lábához. Itten 14° C. lett észlelve. Hatodik napon lefényképeztem a Kibo és Kima-venzi között elterülő igen sajátságos magas fennsíkot a rajta átvonuló vulkanikus dombsorral, — geológiai gyűjtést végeztem, úgyszintén térképvázlatokat készítettem és visszatértem az első hóhoz. Itt még több napon át gyűjtöttem s ekkor visszatértem Mareale falujába, hol ismét 14 napon át fényképeztem, rajzoltam és gyűjtöttem. Minden tekintetben igen gazdag zsákmányt hozok magammal. Az utazás eredménye minden irányban jó.« (A Kilimandsáro 5692 m. magas. Már az ó-korban beszélte

a monda, hogy Kelet-Afrikában egy magas havas volna, de csak 1848-ban sikerült egy német missionariusnak, Rebmanna, a hegy létezését bizonyítani, azóta többször megkísérlették csúcsát elérni. Báró von der Decken először 2400, másodszor 4200 m. magasságot ért el. Az angol Thompson és Johnston is megkísérlették a megmászást, s ez utóbbi, — miként Közleményeinkben már volt alkalmunk jelezni (1887. 46. l.) — 4973 m. magasságra jutott fel.) (Ausland, 1887. No. 43.) *T. L.*

Kilimandsáro alapítvány. Annak az emlékére, hogy Dr. Meyer János múlt évben a Kilimandsáro egyik csúcsát megmászta, atyja, az ismert lipcei könyvkiadó, 30,000 márkányi »Kilimandsáro alapítvány«-t tett le, melynek kamatai az afrikai német gyarmatokban teendő kutatások előmozdítására fognak fordíttatni.

Az egyiptomi porphyrbányákat, melyek egykor a rómaiak idejében oly híresek voltak, 1823-ban Burton s Wilkinson újból felfedezték ugyan, de azóta csak Lepsius látogatta meg e helyeket s az ő látogatásának sem volt gyakorlati eredménye. A jelen év elején Brindley angol nevével elutazva Kairóból, e helyek felkérésére indult. Először a Nilus első kataraktájánál levő bányákat nézte meg, majd a pusztába vonult a rómaiak által kijelölt úton. Karaványa az utazás ötödik napján egy három oldalról meredek hegyek által körülvett szép forrást (Vadi Kitar) talált. Elhagyva ezt 2400 láb magasságban átment a Nilus vízválasztóján s a Dzsebel Dukhan porphyrt-hegység oldalán vonult végig egész 3100 láb magasságig, a hol egy római korból származó erőd nyomait találta. Útjában számos porphyrtöredékekre talált s végül eljutott 3650 láb magasságban a főbánya-telephez is, a hol az értékes épületkönek legkülönbözőbb fajait találhatta. A bánya közelében a völgyben régi római város romjai találhatók, köztük egy angol templom. A bányatelep a Nilustól 130, a Verestengertől mintegy 32 kilométer távolságra fekszik. A praktikus angol utazó, Brindley, érdekes kutató utazásából visszatérve, Kairóban közölte az engedélyt, hogy a régi bányákat ismét megújíthassa. *Gy.*

Az erdők Tuniszbán. Sandwirth, angol tuniszi konzul, terjedelmes hivatalos jelentést bocsátott közre a tuniszi erdőkről, melyek 1883 óta a francziák gondos felügyelete alatt mindinkább jelentékenyebb nemzetgazdasági tényezőkké lettek Tuniszbán. Az erdőségeket a Mezrerda folyó két főcsoportra osztja. Az éjszaknyugati csoport parafából, a bennszülöttek által »Zen«-nek neve-

zett tölgyfából áll, melyek homokkő-talajban nőnek. A parafa-erdők rendesen a hegyes vidékek déli részén nőnek, míg a tölgyfák az északi részen avagy völgyek mélyedésében. Az előbbiek mintegy 330.000, az utóbbiak 30.000 holdat borítanak be. A Mezzerde déli partján mindkét fa eltűnik; helyettük fenyő s egy örökzöld tölgyfaj jő; így már egyes dombokon szétszórva fordulnak elő az erdők, összes területök körülbelől ugyanaz, mint az előbbi erdőségeké. A terület, a hol ez utóbbi erdőség található, nagyon gyér népességű; a krumirok laknak itt nagyobb részt, fagalyakból készült kunyhókban. Ujabban az erdők megmentése végett azokban utakat s itt ott tágasabb sorokat vágtak, hogy az esetleges tűz tovaterjedését meg lehessen gátolni. A parafák használhatósága kereskedelmi célokra is biztosított oly módon, hogy 20 év múlva állítólag tisztán a parafa-erdők hozadéka évi 700.000 frt lesz. A vasút-társaság ezenkívül már 300.000 veres Eucalyptus resiniferat s akáczfát ültetett el a tuniszi vasút mellett. Tunisz déli részén azonban csak egy nagyobb erdő van, mintegy 5 mértföldre Sfaxtól, melyet magas dombok védenek az északi szél ellen. Ezen erdőben a fák csak 10 láb magasak, de igen jó butorfát lehet belőlök készíteni; az egész 8 kilométer hosszú, másfél kilométer széles területet foglal el s így az északi erdőségekhez képest, jelentéktelen. *Gy.*

A Niger felső vidékének ismeretét jelentékenyen előmozdította a francziák hadjárata Mahmadu Lamine marabut ellen, ki a Szenegál felső részén levő franczia erődöket fenyegette, Gallieni és Vallière franczia parancsnokok a múlt év végén Bambuk s Bondu kevéssé ismert tartományokon át új utakon vonultak a marabut fővárosa Dinna ellen s a megszőkött ellent még a Gambián túl is üldözték. Az egyes tisztek közül Reichenberg Diebedugu, Kamana s Tambaura tartományokról készített térképi felvételeket, még fontosabb volt Oberdorf kapitány útja, ki a Gambián Badon s Medinakuta mellett ment át s az európaiak által még meg nem látogatott Dingirayn át ment Kuilluba s Kitába. A Niger felső vidékének ismeretére nézve igen fontos esemény, hogy Bammaku mellett belföldi anyagból egy »Mage« nevű ágyunaszádot készítettek, csak a gőzgépet hozták Franciaországból. Ez új hajó feladata első sorban a Niger felső vidékének kikutatása lesz, míg az 1884-ben ideszállított nagyobb terjedelmű »Niger« a folyónak hajózható részét kezdi most részletesen tanulmányozni egész Timbuktuig. *Gy.*

Új útirány Timbuktu. Angeli György, ki nemrég tért vissza a Szahara nyugati részében tett felfedező utazásából, állítólag új útirányt nyitott meg Timbuktu s a Niger felső része felé mely út a kanári szigetekkel szemben Juby fokból indulna ki. Angeli állítólag úgy a szaharai, mint a szudáni főnököktől ki-
eszközölte az engedélyt az átjárásra. Tudósítása szerint az út ez irányban teljesen síkságon megy át, víz van elegendő, a lakosság gyér, de nem ellenséges indulatú. Ezen vidéken át akarta egykor Mackenzie Donald az Atlanti oczeán vizét a Szahara mély-
ségeibe bevezetni s itt nagy hajózható tavat alkotni. Eddig két út vezetett Timbuktu: az egyik a Földközi tenger partjairól a Szaharán s a tuaregek földjén keresztül, a másik pedig a francia Szenegálból. Mindkettő igen fáradságos és hosszú út volt. Angeli útjának sok előnye van a fenti tudósítások szerint; nem lehetetlen, hogy a jövő nemzedék ezen az úton fogja a sivatag
mesés hírű szent városát felkeresni. *Gy.*

Uganda fejedelme, Muanga, újból ellenséges indulatot tanu-
sit az európaiakkal szemben. A zanzibari angol főkonzul Stanley expedíciójának célját akarván vele megértetni arab nyelven fogalmazott levelet küldött hozzá. Junius végén azonban, midőn ez a levél Ugandába ért, arab rabszolgakereskedők is tartózkodtak e helyen és ezek a levélből azt magyarázták ki Muanganak, hogy Stanley Hannington püspök meggyilkolását akarja megto-
rolni s ezért 2000 fegyveres embert hoz magával. Mackay angol missionárius meczáfolta ugyan az arabok rosszakarató magyarázatát, de a király nem hitt neki, sőt gyanúsította hogy Stanleyval összeköttetésben áll. Mackay ily körülmények között el-
hagyta Ugandát, a hol 9 évnél hosszabb ideig tartózkodott és augusztus 2-án megérkezett Mszalalába, a Victoria Nyanza déli részére; helyette az itt működött Gordon missionárius, a híres tábornok rokona, ment Ugandába. Muanga ez idő alatt háboruba keveredett Kabregával, Unyoro urával, kit azzal gyanúsított, hogy Stanleyval akar szövetséget kötni, hogy az ő fenhatóságától megszabaduljon. A háboru eredményét még nem ismerjük, de nagyon valószínű, hogy ez a főakadály annak, hogy Stanley expedíciójáról, mely araboktól eredő hírek szerint már szeptemberben eljutott Vadelaliba, még most sincs biztos tudomásunk. Annyi tény, hogy egy küldöttnek, ki Casatinak értékpapírokat vitt volna, épen a háboru miatt eredménytelenül kellett visszatérnie. *Gy.*

Közép-Ausztrália kikutatását jelentékenyen elő fogja moz-

ditani az a körülmény, hogy Lindsay Dávid kutató útjában nagy fensikot talált, mely juhtenyésztésre kiválóan alkalmas és e mellett a Mc Donell' hegységben rubin s gránát nyomait is találta. Ez utóbbi leletet Pearson R. is megerősítvén, a drágakövek kiaknázására tömegesen mennek Közép-Ausztráliába a kalandorok s Adelaideban külön bányászati társaság is alakult. A nyugat-ausztráliai pusztaság kikutatására a melbournei földrajzi társaság gyámolításával Giles E. vezetése alatt új expedíció indul el, mely az Amadeus tótól, a meddig Giles már 1873-ban eljutott, éjszak-nyugati irányban akar előre haladni s az ausztráliai kontinens még legnagyobb ismeretlen részén keresztül hatolni. O'Donnel utazó is új úton érkezett meg Nyugat-Ausztráliából az Orol folyó mellett levő Derby aranytelepekig; a Mount Leake közelében ugyan is járható szorost fedezett fel a II. Lipót hegységben, mely felfedezés által meg van kimélve a hosszas körut a Margaret folyó mellett. *Gy.*

A Jura-korszak térképét igyekszik megállapítani Neumayer a bécsi akadémia kiadásában megjelent értekezésében. Szerinte akkor a földgömbön három nagy szárazföld volt: az afrikai-brazíliai, a hova tartozott Délarábia is, de Algir, Fokföld s a keleti part Bab-el-Mandeltól délre nem; ennek a szárazföldnek egy félszigete volt, mely Madagaszkár keleti részétől a Gangesig terjedt. A második szárazföld a kínai-ausztráliai melyet az előbb említett félszigettől csak egy Kalkutta vidéken elnyúló keskeny bengali csatorna választ el; ide tartoztak Délkeleti Ázsia, Ausztrália és Uj-Zeeland egy része. A harmadik a nearktikus kontinens, mely Éjszak-Amerika középrészére terjedt ki, de egy félszigete Utahel kinyílik Kalifornia és az Uinta öböl közt. E szárazföldet a széles Shotland tengerszoros választja el a Skandináv szigettől, mely az orosz keleti tenger partokig nyúlik. Európa nyugati és közép részét tenger borítja, de körülbelül 15 sziget van rajta; van továbbá egy jelentékeny sziget az Ural éjszaki részén és egy másik, mely Turkesztánt, a Kirgizpusztát s a Tsiantsan helyét foglalja el. *Gy.*

Az eső és elpárolgás mennyisége Földünk száraz fölületén. Elias Loomis esőtérképéről meghatározta John Murray bolygónk egész évi esőmennyiségét. A száraz fölületek átlagos évi csapadéka e szerint 970 mm. magas réteget ad s e víztömeg 111,800 köb-kilométert. Esőbeli gazdagságban a kontinensek a következő sorrendben jönnek egymásután:

Dél-Amerika	1670 mm.	Európa	615 mm.
Afrika	825 »	Ázsia	555 »
Éjszak-Amerika	730 »	Ausztrália	520 »

Földrajzi szélességek szerint pedig következőleg osztakozik el a csapadék:

Éjsz. szél.	mm.	Déli szél.	mm.
90—80°	340	0—10°	1885
80—70°	355	10—20°	1230
70—60°	370	20—30°	655
60—50°	550	30—40°	700
50—40°	570	40—50°	1055
40—30°	555	50—60°	1045
30—20°	675	60—90°	765 (?)
20—10°	950		
10— 0°	1470		

Meglepő az esőmennyiség gyors növekedése az éjszaki szélesség 70—60 fokától a 60—50° közé, valamint tetemes megfogyatkozása a 40—30° közt. A lefolyás nélküli területekre 9340 köb m. eső jut, ott az évi magasság csak 315 mm., mely körülbelül egyenlő az elpárolgással; másutt is megesik nyáron, hogy a folyó vizek 20—50%-ot veszítenek ily módon.

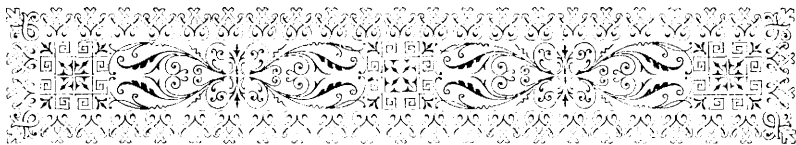
A hol a lehullott csapadékot a párolgás föl nem emésztí, utját az oceánokba keresi meg. Így az Atlanti óceán 16,400 köbmétert kap, de 28,700 köb km. elpárolog. Murray a részéről hozzáférhető észleletek eredményei alapján összeállítja a folyóvidékeken lehullott s a vizek részéről elszállított csapadékmennyiséget s ebből a következő táblát készítette:

	Földrajzi szélesség	Folyók száma	Lefolyási arány	Elpárolgás mm.	Csapadék mm.
Éjsz.	60—50°	4	1:2·9	365	555
»	50—40°	9	1:3·1	510	745
»	40—30°	4	1:8·0	835	955
»	30—20°	4	1:6·9	805	940
»	20—10°	4	1:2·6	885	1430
»	10—10° Déli	4	1:4·5	1375	1775
Déli	20—40°	4	1:4·5	950	1225

Ámbár ennek a táblázatnak az összeállításánál nem oly számos és nem minden esetben egészen hiteles észlelet állt rendelkezésére, mégis e számokból elég megbízható törvény alakul meg. Lefolyási aránynak nevezi azt a mennyiséget, a mely a

csapadékból a folyók útján megy el; a magas szélességek alatt viszonylag sok, legcsekélyebb értékét a szélesség 30° -ka alatt éri el, hogy a térítők közt ismét növekedjék. Az átlagos 1:45 lefolyási arányból az óceánokba jutó vízmennyiséget 24,600 köbméterre számítja és nem kevesebb, mint 87,200-ra azt a quantumot, mely a száraz fölületekről újra a légkörbe jut vissza. Ez természetesen helyenkint a lég mérsékletétől és nedvességétől függ, valamint az eső mennyiségétől. Az evaporiméter csak a lég tulajdonságát tünteti föl, a lefolyási arányból kifejtett számokban a melegség és a csapadék mennyisége is benn van. E kettőnek emelkedésével az egyenlítő felé az elpárolgás is tetemesen növekszik. (Naturforscher 1887.) *H. I.*

† **Hayden Ferdinand Vandeveer** északamerikai geologus és földr. utazó meghalt. — Hayden 1829 szept. 7. Westfieldben, Massachusetts államban szül. csak hiányos nevelésben részesült, s 24 éves korában 1853-ban tisztán privátszorgalom után, egyetemi tanulmányok nélkül, az orvosi vizsgálatokat Albanyban letette. Nemsokára megkezdte kutató utazásait az Egyesült Államok ismeretlen nyugati részeiben s onnan becses gyűjteményeket különösen ősemlősmaradványokat hozott haza. Két év alatt kikutatta a Misszúri forrásainak csaknem teljesen ismeretlen vidékét, mely expeditióban kísézője Warren hadnagy geologus volt. Ez arra indította a kongresszust, hogy Haydent 1867-ben Nevada kikutatására kiküldött geologiai expeditió élére állítsa. H. ez expeditióról a köv. években becses jelentéseket bocsátott közzé, minek következtében az Egy. Államok a subventiót állandósították, évi 95,000 dollárra emelték s a Hayden vezetése alatt álló kutatásokat valamennyi ismeretlen területre kiterjesztették (Nebraszka, Wyoming, Dakota, Montana, Idaho, Utah, Kolorado, Kansasz, Uj-Mexiko). Haydennek legérdekesebb felfedezése a Yellowstone geyzer vidékének felfedezése volt (1870—1872.); lásd erről *Földr. Közl.* 1878. évfolyam. Hayden 1865—72. a pensylvanai egyetemen a geologia tanára volt, azután a philadelphiai tud. akadémia megbízásából újra megkezdte kutatásait s a geologiai felvétel vezetésével megbízott.

HAZÁNK LEÍRÓI 1887-BEN.

I.

Elénken emlékezhetünk azon szavakra, melyekkel társulatunk elnöke, Hunfalvy János a földrajz körében való munkálatokról tett múlt évi jelentésében a modern földrajz-tanítást ostromozta. Azóta, márczius 2-án megjelentek a gymnasiumi utasítások, melyek, föladatukhoz képest, a földrajz tanításában követendő elvekre nézve is tájékoztatni kívánják a tanárt; s nyomán egész sereg tankönyv került ki sajtó alól, melyekben kifejezésre kell vala jutni az utasítások azon vezéreszméjének, hogy a földrajzot, mint ilyet, nem szabad a természetrajz s egyáltalán semmi más ismeretág, vagy tudományszak alá rendelni. Az új utasítások értelmében hazánk földrajzát az I. osztályban mint a földrajzhoz való bevezetést s a III-ban mint a magyar történelem befejező részét, azaz mint politikai földrajzot tanítják. Többet soha sem kerül sor reá. E felosztás maga s a tankönyvek tárgyalás-modora csak a legszorosabb szakörökben adott alkalmat némi megbeszélésre, holott mindkettőtől nagyban függ egy egész nemzedék geographiai ismeretköre. Adott körülményekkel állván szemközt, egyelőre meg kell ugyan nyugodnunk azon mostoha bánásmódban, melyben az iskolai földrajz részesült; a bajon azonban enyhíteni kell népszerű földrajzi és utazási munkák, térképek stb. kiadása által, mire társulatunk s az orsz. tanáregyesület mégis csak találhat módot. Jó példát adott e részben az osztrák közoktatásügyi miniszterium, mely 1000 frtot tűzött ki egy, az osztrák-magyar monarchiában tett utazást ösmertető ifjusági iratra.

Az ország hadi geographiája érdekében szintén történt egy lépés, sok idő óta az első, a mennyiben a m. kir. törzstiszti és felsőbb tanfolyam használatára Csallány Géza elkészítette a magyar államterület s külön az aldunai medence hadi földleírását s volt már alkalmuk Közleményeinknek, hogy ezeket mint

sikerült munkákat ismertessék. Tanulmányozásához kitűnő segédeszközkül szolgálnak a bécsi katonai földrajzi intézet által 1:75,000 szerint kiadott térképek (Spezial-Karte), melyek közül hazánkat illetőleg ez évben 1) a Nagy-Rőcze és Rimabánya, 2) Göncz és Csobád, 3) Beregszász és Mező-Tarpa. 4) Gyöngyös és Bakta, 5) Jánk, 6) Szalacs és Ér-Diószeg, 7) Bucsa és Rossia, 8) Rimaszombat, 9) Hosszúmező és Avas-Felsőfalu, 10) Nagy-Károly és Ákos, 11) Nagybánya, 12) Tasnád és Széplak, 13) Hajdú-Szoboszló és Eszlár, 14) Nagy-Bajom és Szeghalom, 15) Szilágy-Somlyó és Elesd, 16) Mező-Kovácsháza és Kurtics, 17) Tokaj, 18) Nagy-Szöllős, 19) Debreczen, 20) Szinyér-Váralja, 21) Körös-Tarján, 22) Nagyvárad s 23) Sarkad vidékét feltüntető lapok kerültek forgalomba; a honvédelmi miniszterium pedig a népfölkelés beosztásáról szóló térképeket küldte meg a törvényhatóságoknak.

Kitűnő segítség H o m o l k a József térképe is, mely 1:900,000 szerint tünteti föl Magyar- és Horvát-Tótország területi viszonyait. Ez az első nagyobb arányú térkép, mely a politikai beosztás legujabb adatait is feldolgozza. A közigazgatást illetőleg a legjobb áttekintést nyújtja s hegy- és vízrajza is azzal a szabátossággal és izléssel készült, mely Homolkának minden munkáját jellemzi. — Művének egyik kiadásában ugyan mellőzi a hegyrajzot s abban inkább a vármegyékre fekteti a súlyt; a másikkban azonban ezt is adja a nélkül, hogy az ábrázolt tényezők sokaságukkal legkevésbé is elnyomnák egymást. Térképe újabb diadala a magyar kartographiának. A megyéket feltüntető többi térképről ezúttal a vármegyék fejezetében lesz szó; ellenben itt emlitem föl gróf Kreith Bélának az 1884—87. évi képviselőválasztókerületek térképét, melynek tudományos igényei alig lehetnek.

Rudolf trónörökös ethnographiai vállalatának magyar részéből idáig 14 füzet jelent meg; befejezték a történelem elbeszélését s megkezdték az ethno- és geographiai tájékoztatást. Jókai a magyar népről, Imre Sándor a magyar közmondásokról, Bartalus István a magyar palotás zenéről és a népdalokról, Baksay Sándor a magyar népviseletről Tormay Béla a mezőgazdaságról és állattenyésztésről, Molnár István a bortermelésről értekezett benne. Örvendünk, hogy mindezt németre is lefordítják; mert valóban, még mindig bámulatos az a tájékozatlanság, melyet a külföld közolgaink terén tanusít. Így pl. a Stuttgarthan Metzger Emil által kiadott »Geographisch-statistisches Weltlexikon« legújabb füzetei Magyarországot még mindig a régi Bachkor-szak beosztása és adatai szerint tárgyalják s egyébként is hemzsegek a hibáktól. S ha lehet, még gyarlóbb az ismeretes Boccardo Jeromos »Nuova Enciclopedia Italiana«-jának XXII. kötetében az »Ungheria«-fejezet, melyben hazánk az osztrák birodalomhoz tartozik, katonai és polgári kormányzója Albrecht főherczeg, 5 közigazgatási területre oszlik s mindegyiknek élén egy alelnök és egy udv. tanácsos áll stb., — írva mindezt 1887-ben, »in ogni

sua parte seconno i piú moderni perfeziamenti«. De jeles segéd-eszközt kapott az angol irodalom Vámbéry Ármintól, ki, Hellprim Lajos társaságában Londonban 453 lapon, képekkel ékesítve adta ki »Hungary in ancient, medievel and modern times« czimű könyvét. Dr. Popu Miklós román tannyelvű iskolák számára írta meg »Geografia Ungariei« nevű füzetét, mely a földrajz elemeit is tartalmazza s melynek — immár hatodik kiadását — ez évben 25,880. sz. a. engedélyezte a minisztérium. A lengyel Zaklinsky R. az ő Geographia Rusij-jének I. kötetében Halicson kívül a magyar Kis-Oroszországról (?) is szól, a mi egy kis geographica licentia nélkül alig eshetik meg.

Horvátországról dr. Pliverics József »Der Kroatische Staat« (!) czimmel Zágrábban, 136 lapon érdekes művet bocsátott közre, ha közjogi szempontból kifogás alá esik is. Az ő adait azonban kijavíthatjuk Csutorás Lászlónak a Magyar Igazságügy több füzetében Horvát-Szlavon-Dalmátországnak Magyarországhoz való viszonyáról jogtörténeti szempontból írt jeles értekezése nyomán. Tanulságosan ismertette Horvátország közgazdasági viszonyait Gruner Lajos a Gazdasági Lapok több számában, míg Bojnicics Iván Zágrábban németül megjelent könyvben sorolta fel a Mithra-kultus horvátországi emlékeit.

Az erdélyi népekről Gérard E. a Contemporay Review márcziusi füzetében közölt egy tanulmányt, Hunfalvy Pál pedig a Budapesti Szemlében behatóan írta le utolsó erdélyi útjában szerzett nép- és földrajzi, történeti és nemzetgazdasági tapasztalatait. Ugyanő a Correspondenzblattban felelt az erdélyi helyneveket illetőleg Wolf-nak a szászsebesi gymnasium évi értesítőjébe írt cikkére. Hunfalvy mindkét dolgozatával nagyban járult a helyesebb nézetek képződéséhez és kíváncsatos volna, ha tudománynyal és kedéllyel írt első művét németül vagy francziául is kiadná, hogy ezzel is ellensúlyozza a hazánk délkeleti részéről világgá bocsátott irányzatos útleírásokat.

Hazánknak 1885. évi politikai felosztásával és népesedése mozgalmával foglalkozik a magyar statiszt. évkönyv 15. füzete. E szerint Magyar- és Horvátország lakosainak száma 16.570,146 s így 1880-tól 1885-ig közel egy millióval szaporodott. Maga Budapest főváros öt év alatt csak 15,000 lélekkel szaporodott s ma mindössze 375,893 lakosa van; közel 50,000-rel kevesebb, mint közönségesen hittük. Pozsony, Temesvár, Nagyvárad, Komárom, stb. némi visszaesést mutatnak.

E rovatba tartozik a magyar ev. ref. egyháznak Tóth Sámuel szerkesztésében megjelent névtára is, mely fő vonásaiban közli az egyes egyházkerületek történetét, minden egyház keletkezésének évét, a lélekszámot, a község vagyoni viszonyait az iskolaügyre vonatkozó adatokat stb. s mindezt terjedelmes helység- és névtárral egészíti ki. Érdekes tartalma van az erdélyi reformátusokról Incze Lajos által Kolozsvárott szerkesztett névkönyvnek is. E szerint Erdély 19 egyházmegyéjének 553 anya-

és 539 leányegyházában 509 pap áll 357.151 református élén. A katolikusok száma 270.391, a görögkatolikusoké 663.344, a görögkeletieké 646.218, a lutheránusoké 203.130, az unitáriusoké 51.194, a zsidóké 35.149, egyebeké 997; a történelmi Erdély összes lakossága tehát 2.230,969.

II.

Ethnographiánk tekintetében fontos mozzanat a dr. Herrmann Antal szerkesztésében alapított »Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn« megindulása és azon értekezet, mely december 4-én Hunfalvy Pál elnöklete alatt kimondta egy ethnogr. társulat megalakításának szükséges voltát. »Kutatnunk kell — ugymond Herrmann — annak, a mit magyarságunknak inkább érzünk, mint ismerünk, az ősmultha, a történelemelőtti idők homályába visszavezető első nyomait, — viszontagságos életünk folytán egymást kis változatossággal követő érintkezéseinknek nyelvünk tarka rétegeiben, népünk hite és gondolkodása módjában, érzései és szenvedélyei közvetlen nyilatkozatában, öröme és bánata sajátos hangjaiban, szokásaiban és erkölceiben lecsapódott tanújeleit, — röviden mindazt, a mit manap egy világforgalomba jött angol szóval folklóre-nak (néptannak) nevez és az ethnologia tágabb körébe utal a tudomány.« — Ehhez képest a folyóirat nagyobb tanulmányt közöl Katona Lajostól, ki a magyar folklórét általában jellemzi; Herrmann az összehasonlító népköltést illetőleg nyújt adatokat; Kálmány Lajos »A hold a magyar néphitben« szímmel értekezik, Herrmann Réthynek az oláh nyelv és nemzet megalakulásáról irt s alább említendő könyvét. Csopely László pedig De Volan orosz-magyar népdalait ismerteti. Wlislöcki az erdélyi és délmagyarországi cigányok varázsmondásairól és ráolvasásairól ir igen érdekesen, Weber Samu pedig a szepesi németek egyházi karácsonyi-játékaikról stb. — Szathmáry György a Nemzet januári számaiban elmélkedett a helynevekről és népfajokról; szerinte hazánknak több mint 12.000 községéből hétszáznál több van elnevezve egyes népfajokról; e neveket pedig az illető községek eredeti ethnogr. jellegének meglehetősen biztos criteriumai gyanánt tekinti. A hazai nagyobb népfajokról elnevezett községek száma 619; ebből a névnek megfelelően maig megtartotta eredeti jellegét 323, elvesztette 296; a német elem 81, a szláv 83 községet vesztett; a magyar 32 s az oláh 112 községet nyert.

A magyarok származásáról Keltch Viktor értekezett az Altpreussische Monatsschriftben s felfogását a mi közönségünkkel Thury József ismertette meg az Egyetértés 109. s a Budapesti Hírlap márcz. 8-iki számában. Ez utóbbi lapban szolt Thury a fehér- és fekete-magyarokról (151. sz.), a tűzimádás emlékeiről (47. sz.) s a régi magyar taktikáról (36. sz.) Kálmány Lajos a magyar nép nyelvében és szokásaiban föllelhető mythol.

nyomokról és külön »A hold nyelvhagyományainkban« czímmel értekezett az akadémia kiadványai közt. Kovács János a Nemzetben (47. sz.) a napimádásnak népszokásainkban föllelhető maradványairól, Komáromy András ugyanott (59. sz.) Könyves Kálmán királyról és a boszorkányhitről, Békey István a Függetlenségben (54. sz.) a magyar, székely és kún nemzeteket érdeklő külföldi kéziratokról, Boncz Ödön az Archaeol. Értesítőben a bécsi képes krónikáról s más egykorú kodexekből vett képek kíséretében az utolsó Árpádok és az Anjouk alatt divatozott kúnmagyar viseletről, Radvánszky Béla báró a Századokban a XVI. és XVII. századbéli magyar társadalmi életéről, Révész Lajos a Felvidéki Híradóban (2—4. sz.) a régi magyar udvarházról és a régi magyar nőkről, Huszka József az orsz. régészeti társulatban a magyar népies díszítő modor három főcsoportjáról (hímzett ruhaneműek, festett bútorok és kapuk cserépneműek) s az őket jellemző bokrétaalakú virágdíszről, — a Pesti Hírlap 99. száma a magyar nép húsvéti szokásairól szólt. Ballagi Aladár a Budapesti Hírlaphoz s a Prot. Egyh. és Isk. Lapokban a Csehországban, Schmidt Vilmos pedig az Ungarische Revueben a Bukovinában letelepedett magyarokról értekezett. Nincs tudományos igénye De Volan Gergely budapesti volt orosz konzul »Die Magyaren und der nationale Kampf in Ungarn« czímmel 47 lapon kiadott röpiratának, melyben rövid történeti bevezetés után azonnal a szláv kérdésre tér át. Ennek megoldása, szerinte késhetik ugyan, eredménye azonban a magyarság megsemmisítése lesz: csak tartanak össze a hazai szlávok, ha Oroszország föl-szabadításukra megjelenik. A mellékelt térképen Budapest = Budin, Pozsony = Bratislav, Óvár = Staryje Grady, Székesfehérvár = Stolni Belgrád, Pécs = Petschnchow, Miskolcz = Mischkovetz, Nagyvárad = Veliki Waradin, Eger = Jager stb. — Szabó Károly jelenleg a székelyekről írt tanulmányainak összegyűjtésével foglalkozik. Újabban is az erdélyi múzeumegylet bölcs. nyelv.-és tört. tud. kiadványai közt »A székelyek régi törvényei és szokásai« czímmel közölt jeles értekezést. Ebben a nemzeti gyűlést, a székelyek személyes szabadságát, táborozásra való kötelezettségét, birtokjogát, adómentességét s az ökörsütést, fiúleányságot s végre a tetemrehívást és halálújitást tárgyalja.

Az oláh nyelv és nemzet megalakulásáról Réthy László által írt tizennégyszéves mű irodalmi esemény s ez évben az ethnographiának legkiválóbb alkotása. Réthy egészen új szempontokat hozott e kérdés tárgyalásába s ez érdeme marad, ha legtekintélyesebb bírálója, Hunfalvy Pál szerint, csak Amerigo Vespuccija és nem Colomboja is a román-kérdésnek. Ő a románokat az albánoktól származtatja s őshazájukat Dalmatiában keresi. Kiindulása tehát már maga is teljes mértékben felköltheti a szakkörök figyelmét, melyet Közleményeink múlt évi 518—522. lapján föl is hitt Czirbusz Géza, ki e mű tartalmát behatóan ismertette. A kérdés másik, elsőrangú vitatója, Jung Gyula, második

kiadásban bocsátotta közre »Römer und Romanen in den Donauländern« című könyvét. Maga Hunfalvy Pál ismét megjelent a könyvpiaczon egy, a kérdés lényegébe hatoló fejtegetéssel. Bécsben ugyanis kiadta azon 48 lapra terjedő értekezését, (Der Ursprung der Rumänen), melyet a nemzetközi orientalisták bécsi (VII.) congresszusán olvasott fel s melyben főkép azt vitatja, hol keletkezhetett a rumén nyelv. Ő, tudvalevőleg, azon felfogás híve, hogy az erdélyi rumének, kiket a múlt századig mindig vlachnak, oláhoknak neveztek és irtak, a XII—XIII. század óta mint pásztornép jöttek Erdélybe. — Az adalékok sorában is több derék értekezés látott napvilágot. Így a M. Nyelvőrben Szarvas Gábor, ki »A magyar műveltség oláh ajándék« czímmel gúnyosan szól a rumánok eredetéről évek óta folyó vitához; Mailand Oszkár a Nemzetben (186. sz.) a »Nap- és holdmythos az oláh népköltészetben«, Nagy Géza a Székely Nemzetben (1—5 sz.) »Erdély nemzetiségi viszonyai a multban és az oláhok terjeszkedése«, Alexi György pedig a Nyelvőrben »Magyar elemek az oláh nyelvben« czímmel értekezett. Tanulmányát még nem fejezte be s az könyvalakban ez év folytán fog megjelenni. Az erdélyi muzeumegylet kiadványai közt találjuk Moldován Gergely két közleményét a mőczokról. A mőcz szó hajfűrtöt jelent, s eredetileg azon románokat nevezik így, kik homlokukon vastagabb hajfűrtöt viseltek, míg fejük többi részén rövidre nyírták. Azután leírta utját Topánfalváig, honnan három út vezet a mőczok vidékére: az egyik az Aranyoson át Bucsum és Képenyes felé, Verespatak-Abrudbányára; a másik a Kis-Aranyoson át Vidrára s a harmadik Csentes felé, Kolozsmegye határszéli-havasai közé. Életviszonyaikat, műveltségöket, költészetöket könyved, turista-modorban érdekesen rajzolja.

A német településeknek a Duna, Tisza és Maros által befogott déli részben való első nyomairól Milleker Bódog szólt a temesvári Tört. és Rég. Értesítőben. Az erdélyi szászokról, Prágában Schiel Albert adott ki egy füzetet, (Die Siebenbürger Sachsen), nem egyszer tévedve történelmi kérdésekben: könyvének több helyén vitatkozik Hellwalddal. Az erdélyi szászokról, részben ennek nyomán, a »Brassó« 5—6. számában is jelent meg egy kisebb értekezés. A beszterczei főgymnasium értesítőjében Keintzel Gy. az erdélyi szászok eredetéről nyilatkozott. Wlisslocki Henrik gyűjteményéből Herrmann erdélyi szász népdalokat közölt a Budapesti Szemlében; Téglás Gábor a »Kolozsvár« 67. számában az erdélyi szászok régi jó szokásáról, a Richtagról emlékezett meg, Teutsch György, az erdélyi szászok ev. püspöke pedig hatodik kiadásban bocsátotta közre az erdélyi szászok reformációjáról a nép számára írt kis történelmi monographiáját.

Az örményekről sok talpraesett közleményt találunk az Armeniában, Így Dr. Gopcsa általában szólt az európai s különösen a hazai örményekről, Avedik Lukács pedig az örmé-

nyeknek — első sorban hazai — életviszonyairól. Molnár Antal a Nemzetben (3. sz.) s a Székelyföldben (3—5 sz.) a hazai örményeket, a Budavár visszafoglalásánál szerepelt örményeket és — a műveltségtörténet szempontjából — az erdélyi örmény családi neveket, az »Ifjú Erdély«-ben pedig (5. sz.) az örményeknek Erdély kereskedelmében való szereplését ismertette.

Czigány nyelvtant nem kisebb ember bocsátott közre, mint egy 1806. évi *Fundamentum linguae Zingaricae* alapján a Philol. Közlönyben maga József főherczeg. Ezen s a cigány-nyelv körébe vágó egyéb munkásságáért tiszt. tagjainak sorába választotta őt a philol. társaság. Molnár Viktor a Remény 2. számában rajzok kíséretében szolt az erdélyi cigányokról. Dr. Herrmann a Brassóban (60. sz.) erdélyi cigánynépdalokat s a Vasárnapi Ujságban (31. és 33. sz.) »Hegedű a cigányok kezében« című értekezést közölt. Wlislöcki az összehasonlító népisme híres művelőjének, Liebrecht Félixnek figyelmeztetésére a Nemzetben (1661 sz.) mongol mesét adott ki, mely cigányok útján került Erdélybe, a Vasárnapi Ujságban (22. sz.) pedig az erdélyi cigányok pünkösdi szokásait rajzolta.

A történelem, vagy egyszerűbben inkább a magyar foglалás előtti idökre nézve szintén kaptunk néhány adalékot. Hodgkin Tamás az *English Historical Review*-ban a rómaiak dácziai tartományairól sok elcsépe!t dolgot beszél el. Entropiusnak egy rosszulértett adata nyomán igyekszik megállapítani Dácia határait. Torma Zsófia a *Correspondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*-ben s az erdélyi múzeum kiadványai közt a római uralom előtti Dáczianak csillagimádásáról, ez utóbbi helyen pedig Király Pál a Traján oszlopán ábrázolt dák fegyverekről és várakról értekezett. Xénopol a *Revue historique*-ben térkép kíséretében szolt Traján császár dák háborúiról. Téglás Gábor a Fővárosi Lapokban a rómaiaknak Dáciában üzött márványbányászatát mutatta be. Pontelly István a Tört. Értesítőben s a Délmagyarországi Lapokban (85—6. sz.) fölvetette azon kérdést, római vagy avar- emlékek-e a délmagyarországi régi mősánczvonalak? Dr. Dudás Gyula ugyanott közölte az alföld halmairól szö! értekezését, melyeket régibbeknek tart a X. századnál. Frankfurter az *Archeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*-ben hazánkól és Stájerországból új és kiigazított, B. E. pedig ugyanott Bregetiöböl és Dalmátiából származó feliratokat adott ki. — Lauko Albert az Aradi Közlönyben (256. sz.) hazánk öslakóit, a keltákat mutatta be, Téglás Gábor pedig külön könyvet írt az erdélyi medencze östörténetéről. Ebben összesen 335 lelet-helyet sorol föl. Szerinte Erdély minden részének voltak ugyan lakói az öskorban, legsűrűbben azonban a Maros, a két Küküllő és a Szamosok közt levő hullámos fenföld népesült meg; a palaeolith emberről mindamellett sem találunk nyomokat. Igen érdekesek az ösnépek kereskedelmére s iparára vonatkozó adatai,

vagy inkább föltevésai is, melyeket a nála megszokott alapos-sággal érdekesen csoportosít.

III.

A közgazdasági és statisztikai évkönyv újabb folyamának első kötetét állította össze dr. Jekelfalussy József és dr. Vargha Gyula (XIII. és 570. lapon). Berendezésénél fogva előnyösen különbözik Földes statiszt. évkönyveitől, melyekből három kötet jelent meg. Már 1886-ról tárgyalja a népes-ségre, termésre, birtokviszonyra stb. vonatkozó anyagot s a ha-zaiakon kívül a külföldiekre is kiterjeszkedik. Hazánk múlt évi közgazd. viszonyait ezuttal is külön könyvben méltányolta dr. Mandello Károly (Rückblicke auf die Entwicklung der ungar. Volkswirtschaft im Jahre 1886.), sok szakavatott munkatársat csoportosítván maga köré. Hasznavehető kézikönyv Párniczky Edéé, ki a földművelési miniszterium megbízásából szerkesztette meg Magyarország gazd. statisztikáját, melynek megértéséhez jó segédeszköz a hazánk 1886. évi aratási eredményeiről ugyanazon miniszterium által közzétett aratási térkép. Egyre sötétebb szín-nel jellemzi azon vidékeket, melyeknek földjövödelme nagyobb. Pl. míg Ugocsában ezt csak 14 frt 60 kr-ra becsülhetni, addig Sopronban már 51 frt 16 kr-ra rüg holdanként.

Hazánk élelmezéséről az akadémia nagygyűlésén fontos be-szédet tartott Keleti Károly, s 363 lapon, a hiv. statiszt. Köz-lemények újabb kötetéül külön is kiadta Magyarország népes-ségének phisiologiai alapon írt élelmezési statisztikáját. Műve 3 részből áll. Az első az előmunkálatokat s az egész országra vonatkozó eredményeket magyarázó szöveg kíséretében tartal-mazza; a második magát a statisztikai anyagot közli, megyei és városi összegekbe összevonva; a harmadik rész a magyarázó szö-veg fölvilágosítására szükséges színezett térképeket és graphikai térképeket szolgáltatja. Élelmezési statisztikáját a fehérnye-tartal-mra alapítja s kiindulásul Liebig azon számítását fogadja el, hogy az átlag-súlyú ember napi táplálkozására 130 gramm fe-hérnye-tartalom szükséges. Az ország nagy része rosszul táplál-kozik; mert naponként egy ember a nyári hetekben 1.63 kgr.-ot fogyaszt, (melyben 95.6 gramm a fehérnye-tartalom) télen át pedig 1.53 kgr.-ot (96.11 gr. fehérnyével) s még ünnepnap sem éri el az átlag azon fehérnyemennyiséget, melyet Liebig egy jól táplálkozó népnél rendesnek állít, úgy hogy az »Extra Hungariam non est vita« már meghaladott álláspont s az összes fogyasztás-ból csak $\frac{1}{3}$ esik a búzakenyérre.

Borovszky K. a Nemzetgazd. Szemlében a főbb vidékek szerint csoportosítja Magyarország szőlőművelését és bortermelését. Sopron megyében hektáronként 357 (s így legnagyobb) a bruttójövedelem, Aradban 157, Zemplénben 139. Legolcsóbb a bor 1878-ban, midőn átlag 5 frt 98 kr-ért adtak egy hektolitert

s legdrágább 1874-ben, midőn 20 frtért mérték. — Jezerniczky J. kiadta az akadémia által a Dóra-díjjal jutalmazott »Az Alsó-Duna, mint magyar piac« czimű tanulmányát. A történelmi előzmények előrebocsátása után megvilágítja hazánk kiviteli képességét s azután egyenként taglalja Románia, Szerbia, Bulgária és Kelet-Rumélia tulkereskedelmét. Kereskedelmünk jelenét taglalva, kijelöli azon eszközöket, melyek azt a jövőben emelhetnék.

Magyarország mezőgazdaságának történetét 422 lapnyi kötetében írta meg Wenzel Gusztáv, a fáradhatatlan ősz tudós, ki szerencsésen megbirkózott az úttörés nehézségeivel. Korszakkonkint ismerteti a földbirtok jogi alakulatát és gazd. viszonyait, a gazd. munkát s a földmivelés, valamint állattenyésztés minden egyes ágát. Aránytalanul csak 80 lapon tárgyalja a Habsburg-korszak mezőgazdasági viszonyait, de figyelembe veszi az azok újabb föllendítésére befolyó körülményeket is. — Kiegészíti művét Péch Antal hatalmas munkája, melynek második kötete 846 lapon jelent meg s Alsó-Magyarország bányaművelésének történetét foglalja egybe. Csupán az 1600—1650-ig terjedő időszakra szorítkozik, midőn Selmecezen oly nagyra növekedett a kincstár bányabirtoka, hogy döntő befolyást gyakorolhatott a bányászatra és a város ügyeire. Könyvéhez 232, jobbadán kiadatlan oklevél járul. Mindkét munka nyereség a tudományosságra nézve. Az őskori fémbányászatról az Erdélyi Muzéumban Téglás Gábor között egy tanulmányt. Terény János viszont a Bányászati és Kohászati Lapokban állította össze (12. s köv. sz.) a magyar ipar vázlatos történetét, kezdve a legrégibb időkön s végezve a nagy olvasztók korán, míg Márki Sándor az aradi keresk. ifjak évkönyvében s az Aradi Közlöny 1. és köv. számában az oroszok és magyarok közt folyt kereskedelemre vonatkozó történelmi adatokat dolgozta fel, Hübert Károly pedig a 4. füzetével befejezte múlt évi szemlénkben már megdicsért »A postaintézet Magyarországon« czimű munkáját, melynek második része a miniszterium felállításáról napjainkra terjedő átalakításokat ismerteti. A relativ-becsű posta- és vasúti térképek sorában tudományos folyóirathan talán inkább csak kuriózumul, a magyar ipar szempontjából azonban dicsérettel kell kiemelnünk, hogy Sieburger és társa budapesti első magyar kárpitgyára kiadta Közép-Európa roppant méretű vasúti térképét, mint falkárpitot. A Székelyföld vasúthálózatáról a Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyében Kovács Gyula értekezett. Előrebocsátva vicinalis vasutaink fejlődésének főbb mozzanatait, ismertette a székely vasúthálózat tervét, a mint azt Udvarhely- és Csikmegye létesíteni szándékozik s ezzel szemben kiemelte az Olt-Marosfolyók völgyeiben Szász-Régentől Brassóig vezetendő közvasútnak közgazdaság és műszak tekintetében való előnyeit.

A Nemzetgazd. Szemle szerkesztését dr. Heltai Ferenc vette át. Ebben Fenyvessy Adolf fejtegeti a »beteg« czukor- és szeszipar bajait s arra az eredményre jut, hogy a czukoradó

reformját a szeszadótörvény revisiójával kell egyesíteni. Mándello Károly iparunk, Gelléri Mór pedig a kivitel és külkereskedelem fejlesztéséről értekezik. Az apróbb közlemények is mind szakszerűen vannak összeválogatva s a folyóirat teljes figyelmet érdemel.

IV.

Közoktatásügyünk állapotáról XVI. jelentését adta ki a szakminisztérium. A népiskolákba 1885—6-ban e szerint 2.324,435 tanköteles gyermek közül 1.870,083 járt iskolába, s így 33,624-gyel több, mint az előző tanévben. Az országnak 16,185 elemi, 85 felsőbb népiskolája és 147 polg. iskolája volt, 23,838 tanteremben 23,980 tanítóval. A népiskolák fenntartása most 14.285,440 frtba kerül, míg 1869-ben csak 3.760,123 frtot vett igénybe. A 70 tanító és tanítónőképző-intézet összesen 1230 oklevelet adott ki.

Láng Lajos az akadémia értekezései közt 72 lapra terjedő könyvben szolt hazánknek 1869—1884. évi népoktatásáról, más alkalommal pedig szintén az akadémiában az 1867—1885. évek középiskolai oktatásáról értekezett. A középiskolákat a magyar nemzetiség szempontjából a legbecsesebb intézménynek tartja. A tanárok száma 1632-ről 2900-ra szaporodott, úgy, hogy míg 1867-ben 22 tanulóra esett egy tanár, ma már 14-re jut egy. Pedig a tanulók száma csak 13%-kal emelkedett, 36 ezer-ről 41 ezerre, mi rohamosnak nem épen mondható. — György Aladár 77 iven befejezte Magyarország köz- és magánkönyvtárainak 1885. évi statisztikáját. 1400 köz- és 1001 magánkönyvtárról összesen 7.632,374 darab könyvről közöl táblás kimutatást, 357 nevezetesebb könyvtárról részletesebb leírást is. A műhöz térkép is járul, mely a könyvtárak megoszlását ábrázolja s ebből eléggé kitűnik egyes vidékek elhanyagolt volta. Másrészt azonban hazánkat, terjedelméhez és népességéhez képest, ezek után a könyvekben leggazdagabb országok közé számíthatjuk. Nem is lehet másképp, midőn Horváth Ignácznak a Magyar Könyvszemlében közölt kimutatása szerint 1886-ban összesen 2622 kisebb-nagyobb nyomtatvány jelent meg, melyből 2111 magyar, 192 német, 38 tót, 23 szerb, 83 horvát, 78 román s 4 francia nyelvű. A hazánkat érdeklő külföldi munkák száma 61 volt. Az igazságügy rovatából bátran helyezhetjük át ide dr. Jekelfalusi Józsefnek »Fogházaink állapota 1872—1886.« című könyvét, mely társadalmunk és közmívelődésünk mélységeit világítja meg. Évenként átlag 107,000-re megy a letartóztatottak száma s a 40,000-nél több vizsgálati fogollyal szemben csaknem 67000 jogérvényesen elítélt áll, kiknek eltartása közel egy millió frtba kerül. Tanulságosan dolgozza fel a fogházak számára, elhelyezésére, berendezésére stb. vonatkozó adatokat.

V.

Magyarország természeti viszonyait a következő munkák tárgyalták:

1. Hegyrajz dolgában most is első sorban kell említünk a Kárpát-Egyesület évkönyveit. A XIV. kötetben Siegmeth Károly, e kedves és igen tájékozott elbeszélő az abauj-tornagömöri barlangvidéket, Dénes Ferencz az Alacsony-Tátra csoportjából a 2045 méter magas Gyömbért, dr. Thirring Gusztáv Árvavármegye déli részét, Mihalik József a kir. várra tett kirándulását, Münnich Sándor a lőcse-ruszkini hegymagaslaton levő Gehohlt, Róth Márton a Tátra-glecsereket tanulmányozva, a kis-tarpataki-völgy egy oldalszakadékát a Javorinkavölgygyel összekötő s a Markasit és Szélestorony közt 2280 méterre behorpadó Kis-nyereghágót, egy névtelen pedig a 2215 m. magas Sirokát írta le. Némely részökre a megyék rovatában még visszatérünk. Az erdélyi Kárpát-egyesület VI. évkönyvében is sok becses dolgozat van. Így Römer Gyula a Hófehérekét, a Magas-Rongot és a Magas-Koppét mutatja be a bárczasági közép-hegységből. A Kárpát-Egyesület elhatározta, hogy népszerű kalauzt ad ki a Tátra-hegységről s ez, mint hisszük, az idén 4000 német és 2000 magyar példányban már meg is jelenhetik. A katonai földrajzi-intézet közleményei közt a középponti Kárpátok hegy- és vízrajzát 1:750,000 szerint kaptuk s ebben a Novy targból a Vihorlat hegységig terjedő részt 6 színnyomatban szépen feltüntetve szemléljük. Ugyanezen nagyérdemű intézet eredeti fölvételei alapján Wolgner József cs. és kir. főhadnagy s kadét-isk. tanár elkészítette a Magas-Tátra domborművű térképét, melynek mértéke 1:25,000; azaz a térkép 1 millimétere a valóságban 25 méter. A dombormű alabastrom-gypsből készült. Hossza 146, szélessége 107 cm.; a legmagasabb csúcsokat 10·5—10·7 cm. magasságban tünteti föl s 10·3 □ myriaméternyi területet ábrázol. Egy darab ára 36, illetőleg 55 forint a szerint, a mint 150, vagy csak 30 darabot rendelnek meg belőle. Ily megrendeléseket a Kárpát Egyesület elnöksége is elfogad.

Róth Samu a földtani társulatban a Magas-Tátra északi oldalának hajdani jégáraitól értekezett. A Javorinka-völgy közép- és alsó-szakaszának üledékes közetein levő gránittömbök és más vándorkövek tanúskodása szerint a jégár néhol 100, a Bialka-völgyben (a Magas-Tátra legnagyobb völgyében) pedig 260 méternél is vastagabb volt. Ez utóbbiban helyezkedett el a Magas-Tátra leghatalmasabb glecsere, mely a Lysa alatt 930 méter magasan végződött. Oldalmorénái szépen csak néhol maradtak meg, a Halastavat éjszakfelől határolt homlokmoréna azonban most is ép.

A barlangkutatók közül Bielz Albert és Téglás Gábor nevét említjük. Ez utóbbiról volt s még lesz szó szem-

lénk más helyén. Bielz az erdélyi Kárpátegyesület VI. évkönyvében szolgált újabb adatokkal az erdélyi barlangokról.

Gyöngyösön 287 taggal alakult meg a Kárpát-Egyesület fiókját képező Mátra-osztály, mely a Mátra-kutatását s a turisták számára való megnyitását tűzte ki czéljául.

2. Vizrajzi tekintetben is jól használhatók a közlekedésügyi minisztérium hydrographiai szakosztályának I. évkönyvében foglalt értekezések. Az egyik czikk számos mértani rajz és árvízi statiszt.-adatok kíséretében szól a Közép-Tiszáról; a másik, szintén rajzok mellett a Duna lefolyásáról, felsorolván a kotró-munkálatok eredményét s kimutatván a leömlő vízmennyiséget; végre a harmadik a Balaton vizével foglalkozik. Patzko György Nagyváradon »A Tiszaszabályozás alaphibája és ennek gyógmódja« czimmal bocsátott közre egy 28 lapnyi füzetet, melyben egyebek közt 6 víztartó építését sürgeti. Szatmáry György a budapesti iparos-körben az Al-Dunán illetőleg Pozsonytól Orsováig tett utjáról olvasott fel s azt a »Nemzet«-ben közölte, mindenütt ismertetvén, főkép történelmi szempontból, a folyam partjain levő városokat, kivált Ada-Kaleht s az egyre gyarapodó Orsovát. Schweiger-Lerchenfeld az Ueber Land und Meerben Kirchner csinos 10 képe s egy 1:1,000,000 szerint készült vázlatos térképen ismerteti Európa legnevezetesebb folyamszorulatát, az aldunai Vaskaput. Scholtz Albert a Kárpáteg. évkönyvében a Hernád forrásvidéket s Iglóig terjedő felső völgyét írja le. Dr. Róth Samu társulatunkban szolt a Magas-Tátra tavairól, melyeknek számát a déli oldalon 78-ra, az éjszakin 37-re, összesen 115-re teszi. Értekezése Közleményeinkben jelent meg. A L'Univers Illustré igen szép képben mutatja be a tátrai halastavat s figyelmezteti a francia közönséget, hogy e ritka szép vidéket most már könnyű megközelíteni. — Szilasi Jakab az akadémiában a Balaton vizét elemezte. Dr. Boleman István vihnyei fürdőorvos 603 lapra terjedő fürdőtant bocsátott közre, melyben kiváló tekintettel volt a hazai fürdőhelyekre, melyek közül több százat mutatott be. Könyvéhez a magyar gyógyhelyek és ásványvizek színes nagy térképe járul. E tekintetben dicsérettel említhetni azon térképet is, mely dr. Chyzer Kornél tervezetében és Homolka József rajzában 1:1,440,000 szerint szintén Magyarország gyógy- és ásványvizeit tünteti föl, Liptó-, Szepes- és Sárosvármegyében nagyobb arányokban is. — Dr. Lengyel Béla az akadémiában s a közoktatásügyi minisztériumhoz intézett és kinyomatott jelentésében sorolta fel az ásványvizeket elemző intézet 1886. évi működését. A Herkulesfürdő, a nagyváradi Felix-fürdő, a nyárad-szeredai sósforrás, az orosházi Gyopáros-tó, a szepesi Emma-forrás, a szatmármegyei Avas-Felső- és Alsófalu határában levő 8 és a kászon-impéri savanyuvíz alkatrészeit vegyelemezvén, általában is közli a fürdőélet terén szerzett tapasztalatait. Csak Máramarosmegyében 60—70 oly ásványvizről tud, mely még nincs megvizsgálva. Dr.

Fischer Samu a földtani társulat megbízásából megvizsgálta s a Földtani Közlönyben le is írta Magyarország konyhasós vizeit. A beküldött hivatalos adatok szerint hazánk területén 282 helységben van sóskut vagy sósforrás; legtöbb (45) Szolnok-Dobókában és (41) Maros-Tordában. A legtöbb konyhasósvíz Kolozsmegye Ród helységében van; Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Csik, Kolozs, Máramaros, Maros-Torda és Szolnok-Doboka megyék sósforrásaiban évenként nyolcz és fél millió kilogramm szilárd alkatrész jut felszínre. Előadásához áttekinthető térkép járul.

3. Állatgeographiánk s talán az egész magyar tudomány legnagyobb nyeresége a múlt évben Herman Ottótól »A magyar halászat könyve«, mely a természettud. társulat kiadásában két kötetben, 860 lapon, 300 ábrával, 12 műlappal, 9 könyomatú táblával jelent meg. Előre bocsátván a hal jelentőségét a természet háztartásában s a magyar népeletben, összefoglalja a hazai halászat történetét; ismerteti a magyar halászat szerszámain, igen élénken és behatóan vázolja a magyar halászélet, majd áttér a halak természetrajzára s körülbelül 2500 mesterszóval egészíti ki e kitűnő munkát, melyről Hunfalvy Pál is külön értekezésben szólt a magyar akadémiában. A mellett, hogy minden ízében tudományos munka, oly szépen és vonzóan van írva, hogy a mienknél előkelőbb irodalomban is teljes elismerésre tarthat számot. A kisebb értekezések közt is találunk néhány figyelemreméltót. Az akadémiában dr. Örley László a magyarországi pióczák faunájából 25 fajt és 34 fajváltozatot sorolt fel, melyek közül új 5 faj és 3 fajváltozat. Talált fajokat a Trocheta-nemből is, melyeket idáig csak Afrikában, Délfrancia- és Angolországban ismertek. A Csorbai-tó idáig a legmagasabb (1372 m.) pont, hol pióczákra akadtak. Dr. Horváth Géza az akad. Értekezések közt adta ki a gubacskepítő-állatocskát mézgás válladékaikról szóló tanulmányát. — Dr. Entz Géza az erdélyi muzeumegyletben »Adatok Erdély herpetológiájához« czímen terjesztette elő megfigyeléseit. — Dr. Lovassy Sándor a Természettud. Közlönyben ragadozó madaraink magyar elnevezéseit fejtegette, Chernel István pedig folytatta a honi madár-tan történetét. Dr. Koch Antal az erdélyi muzeumegyletben Erdély felső harmadkori rétegeinek Echinida-faunáját vázolta, főleg Kákova és F.-Orbó vidékéről. Összesen 16 echidnafajt írt le. — Téglás Gábor a Földtani Közlönyben hazánk két új csontbarlangját (Hunyadból a pietroszit, Krassó-Szőrényből a buhujit) írta le, az erdélyi muzeumegyletben pedig »Adalékok az erdélyi medencze ősemlőseihez« czímmel értekezett, ősemlősöknek 42 helyen talált csontmaradványairól szólván. Posta Fülöp, a Földtani Közlönyben a Magyarország néhány kőzetében előforduló spongia-tükről értekezett, kimutatva, a spongiák az elmúlt geológiai korszakok alatt mily csekély változáson mentek keresztül. A sokkal fiatalabb rétegekben is majdnem ugyanazon alakú tükkel találkozunk, mint a régiekben.

4. A növénygeographia, a természettud. társulat gondoskodásából, szintén oly művel gazdakodott, mely tudományos jelentőség dolgában közel áll Herman könyvéhez, ha nem veteckedhetik is ennek alakban és előadásban tanusított szépségeivel. Ez Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata dr. Simonkai Lajos aradi tanártól. 1872 óta kutatta Erdély flóráját s az eredménynyel most egy 678 lapra terjedő hatalmas kötetben számolt be. Arra törekedett, hogy a tudományos faj-, genus- és egyéb nevek közül, a legjogosabbakat használja s a további használatra megállapítsa s hogy a flóra általános képét, növényzetének változatos elterjedését s növénygeogr. jellemét is lehetőleg hiven föltüntesse. Az Erdély flórájára vonatkozó irodalmi közléseket és munkákat külön fejezetben állította össze. — Az akadémia értekezései közt viszont, ugyanő, két kisebb monographiát adott ki; az egyik hazánk s a földkerekség hársfajainak bíráló átnézete, a szerző által meghatározott két új faj (*Tilia Jurányiana* és *T. Haynaldiana*) képeivel, a másik Magyarországnak és környékének zanótjait (*Cytisi*) írja le. — A növényzet kifejlődésének hazánk éjszaki felföldjén észlelt időpontjairól szóló értekezését ez évben is folytatta Staub Mór a Kárpát-Egyesület évkönyvében, hol idáig 27 helyről közölt adatokat. Közleményeinkben Hanusz István a magyar puszták növényzetének létküzdelmeiről elmélkedett. Hangay Oktáv Székesfehérvárott monographiát írt a paprikáról, melynek 27 fajtája ismeretes. Magyarországnban Csapó »Magyar kert«-je említi először 1775-ben; nagy és általános elterjedését az ezután következő időre kell tennünk. Arra a kérdésre, honnan terjedt el a kukoricza hazánkban, a Természettud. Közlöny akként felel, hogy keletről, Erdélyfelől, hol a törökbúza ma még inkább, mint valaha, az égnek valóságos áldását képezi. Szarvas Gábor viszont a Nyelvörben azon kérdést szellőztette, kiktől tanulta a magyar a dohányzást, — mire Thaly Kálmán az Egyetértésben (259. sz.) ellenérvekkel felelt. Simonkai Lajos az Erdészeti Lapokban a magyar tölgyfák fajairól, a Növénytani Lapokban pedig a *Tilia Haynaldiana*-ról és tizszirmú hársfáinkról értekezett, melyeket Aradmegyében Aranyág ritka szépségű és dús hársas erdeiben talált.

Borbás Vincze ezúttal is egész sorozattal gazdagította hazánk növénygeographiáját. Azon értekezésein kívül, melyeket az illető megyéknél fogok megemlíteni, idetartoznak az Erdészeti Lapokban megjelent cikkei közül különösen az ország tölgyeseit ismertető; pl. Zágrábmegyéből a *Quercus hybrida* és *Qu. decipiens* Bechst. (feles és csalóka tölgy) és *Qu. coriacea* Bechst. Temesmegyéből a *Cytisus Heuffelii* C. Noëanus homokkötő zanótbokrok, az ott, s Krassó-Szörényben és Pozsegában is honos *Qu. conferta*, *Qu. Haynaldiana*, *Qu. Hungarica* és *Qu. spectabilis*, — Krassó-Szörényből s Aradból a *Qu. Hungarica* Hubeny legelső forrása, a *Coronilla*, *Emerus*, a magyar tölgy gubacsai (melyekről

a Forstwissenschaftliches Centralblattban is értekezett), Aradból Ménes vidékéről a Qu. Széchenyiana, Orsováról a Myricaria-germanica-bokor, Tokajról az Ikerrózsa, Verőczéből a tölgyön gyümölcsgubacs képeben mutatkozó rügygubacs, Bácsból a késő tölgy és ikergubacs, Pestből a rezgőnyárfának másodizbéli virágzása, a régi nevű új Cytisus-bokor, néhány fűzfabokor másodvirágzása, a rákosi fűz (Salix Rakosina Borb.) Biharból a Syringa Josikaea magyarföldi orgonafa sorsa, a Pinus Omorica, a dió ferdeségei, a Qu. Széchenyiana rokonsága, a magyar nagy Alföld tölgyei (mely czikke a Közgazd. Értesítőben is megjelent) stb. Ez utóbbiban az Alföld benővényesedésén kívül leírja az Alföld erdeiben termő tölgyeket és pedig Békés, Pest (Monor), Temes és Bács róna-erdeiből 12 fajt és számos fajtát; szól a biológiai fajta, és taraczkoló tölgyekről, a tölgyek makkcsészéjének morfológiai érzékéről, végül külön cikkben állította össze Európa nagyobb pikkelyes tölgyeit. Ugyanő a Botan. Jahrbücherben »Die Ungarische Inula-Arten, besonders aus der Gruppe der Enula« (főkép Segesvár vidékéről) s a Botanisches Centralblatt VIII. kötetében »Die Knospengallen einiger Eichen zu der Form von Eichengallen« czímmel. Az osztrák Botanische Zeitschrift most is szívesen foglalkozott magyar növényekkel. Így Borbás 14 Rhamnus-fajt ismertetett, megemlítve, hogy pl. a Rh. tinctoria Kamenicznél (Szerém) egész csalitokat képez s hogy egy nemnek ugyanazon fajai honosak sovány homoktalajon s a köves Kars-tokon egyaránt, de mindenütt a talaj megjavítására szolgálnak. A 6. füzetben szólt Borbás a Quercus Csatói Borb. nevű tölgyről, melyről már a Növényt. Lapok előbbi évfolyamában is értekezett. Magyarországból kivüle még Degen A., Simonkai, Schilberszky K., Ullepitsch és Vágner Karolin küldtek hazánk flóráját illető megjegyzéseket. Ullepitsch József Tátrafüred környékéről az Anemone Scherfeliit, Podolin tájékáról az Alyssum calycinumot, a Magurából a Galeobdolon luteum Tatraet s a szepesi mészkőhegyek keleti lábainál termő Epipogium Gmelinit írta le. Janka Viktor a Növénytani Lapokban a Hordeum jubatumról értekezett, mely hazánkon kívül Európában még csak Asztrakánban ismeretes. Chalubinski varsói tanár Enumeratio muscorum Tatrensium czímmel foglalta össze mindazon adatokat, melyek a Tátrahegység lombos és tűzeglomhairól az irodalomban napvilágot láttak. Az elősorolt alakok száma 422. A m. kir. földtani-intézet kiadványai közt dr. Felix János Magyarország fossziliz fajt mutatta be. A földtani társulatban még két fosszilizát írt le; az egyik a hazánkban igen elterjedt cupressin-oxylon pannonicum típusához tartozik, a másik egy új babérfaj, melyet ő Perse-oxylon antiquumnak nevezett el. Ezt Lóczy Lajos a hunyadmegyei Kristyór mellett a kárpáti homokkőben találta.

5. A földtani intézet ez évben is szorgalmasan folytatta fölvételeit s 1886. évi jelentése sok érdekeset tartalmaz. A földtani társulat és Közölnye szintén lényegesen járult a föld- és ás-

ványtani ismeretek terjesztéséhez. Petrik Lajos a magyarországi porcellánföldről tartott előadást, különös tekintettel a rhyolit-kaolinokra. Igazi kaolint hazánk nem mutathat fel. Az előforduló tisztább fehér agyagnemek leginkább rhyolithból származnak és a valódi kaolintól nemcsak physikai sajátágaikban térnek el, de termőhelyök is rendesen másodlagos. A kovászói, telkibányai, dubrinicsi és beregszászi rhyolit-kaolinból kemény földpát porcellán és angol módon gyártott csontporcellán sikeresen készíthető. — Noth Gyula a magyarországi petroleum-kutatók czimén fejtegette, hogy Szlavoniában és a Muraközön Peklenicza mellett virágzó petroleumipart fejleszthetni s előadta a kutatás módjait. A kutatási pontok megválasztását a rétegek alkotása határozza meg és az anticlinális rétegekhez közeledő pontok a legelőnyösebbeknek bizonyulnak. — Themák Ede a m. orvosok és természetvizsgálók temesvári nagygyűlésén a délmagyarországi homoksvatagról tartott felolvasást a Földtani Közlöny hozza. Igen érdekes melléklete a Bedőhalmok fényképmásolata, mely legjobban jellemzi a délmagyarországi homoksvatagokat. Vajha egész sorozatot mutathatnánk föl ily földrajzi jellemképekből! — Szádeczky Gyulának mult szemlénkben (a 202. lapon) említett s a magyar obsidiánokról tartott felolvasása 64 lapon az akadémia értekezései közt jelent meg. Dr. Koch Antal az erdélyi múzeum megbízásából e nyáron a Székelyföldet kutatta. Gyergyó-Szent-Miklósnál a Várszék oldalán az asbest egy nemét képező hegyibőrt gyűjtötte; Szárhegyen, a tavaly megnyitott bányában gyönyörű fehér, kisebb-nagyobb szemű kristályos mészkövet talált, mely szobormárványnak is nagyon beválnék, a Piricske-hegységben pedig válogatott szép ditroitokat talált. Általán 300 darab ásvánnyal gyarapíthatta az erdélyi múzeumot.

6. A meteorologiai és földdelejeességi m. kir. központi intézet évkönyveiből most jelent meg az 1885. évi folyam, mely a XV. kötetet képezi. E szerint 1885-ben az állomások száma 231 volt, tehát 9-czel több, mint 1884-ben. — Semsey Andor a Földtani Közlönyben a m. nemz. múzeum meteoritgyűjteményét ismertette, mely 253 számból áll. Mindenütt kitette a hullás vagy lelet évét. A főpéldány s az összes példányok súlyát grammokban s a példányok számát. Konkoly Miklós az akadémiában ezúttal is megtette jelentését a magyar korona területén észlelt hullócsillagokról és azok statisztikájáról.

VI.

Történelmi földrajzunk szervezetes gyarapodását várhatjuk azon akadémiai pályakérdéstől, mely Magyarország egyes területei megszerzésének, elvesztésének és visszakapcsolásának történetét kívánja. A jutalom 1000 frt, a beküldés határideje 1889. szept. 30. — Pesty Frigyes is sajtó alá rendezte már hazánk történelmi helynévtárát, mely irodalmunknak egy

régen érzett hiányát van hivatva pótolni. Lampel J. Bécsben 156 lapra terjedő kötetet adott ki Stájerország 1254. évi határaitól s különösen az Enns stájerországi völgyéről. Torma József a Történelmi Társban ez évben is folytatta a zónuki grófságról szóló nagybecsű tanulmányát. Dudás Gyula az »Ujvidék«-ben szól (11. sz.) a római sánczok kérdéséhez és a Zentai Hir-lapban (11. sz.) Peszár és Batka eltűnt községekről emlékezik meg. A Monumenta Vaticana I. sorozatának I. kötete a Magyarországra küldött pápai tizedszedők 1281—1375. évi számadásait foglalja magában. Nélkülözhetetlen és megbecsülhetetlen forrása ez hazánk azon korbéli topographiájának, melynek alapján csaknem teljes biztonsággal készíthetnők el hazánk XIV. századbéli egyházi térképét. — Gelcich József több mint ezer lapra menő kötetben állította össze Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltárát, mely 443 számból áll. Ragusa 1358-ban tűzte ki a magyar birodalom zászlaját. Kormányzatát Nagy Lajos egészen a patriciusoknak engedte át s meghagyta szabadságait, köztársasági intézményeit. Két századig tartott a magyar fenhatóság, melyet azután török uralom váltott fel.

Magyarország természeti viszonyainak történeti hatásairól vázlatot írt dr. Simonyi Jenő s azt mint függeléket csatolta Ratzelnek az akadémia által kiadott »A föld és az ember« című műve fordításához. Utal arra, hogy hazánk jól kifejlődött földrajzi egyéniség, hol bizonyos egyensúlyban tartják egymást az ellentétes vidékek s hogy valamint a felföldeken a hegygerinczek, az alföldeken a vizek képezik a belső határokat, kivált addig, míg ritka a népesség. Az alföldi nevezetes városok legnagyobb része gyöngylüzerként vonul körül a rónaság szélén, a hegység tövében s mindegyik egy-egy természetes útnak kapujánál áll. Ezzel összevetve, a kérdés barátjai tanulságosan olvashatják Marczali (Morgenstern) Henriknek azon tanulmányát is, mely »A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére« címmel még 1874-ben jelent meg társulatunk folyóiratában.

VII.

Földrajzunk története szintén gyarapodott néhány hosszabb, rövidebb közleménnyel. Lanfrancioni a fővárosnak engedte át Budára és Pestre vonatkozó s négy századról nagy gonddal gyűjtött rajzait, alapját vetvén meg vele egy fővárosi muzeumnak. Gyűjteményét, mely egyelőre a városi mérnöki hivatalban látható, a Fővárosi Lapok 121. száma ismertette. Most külön tárgymutató készül róla. Márki Sándor a történelmi és a régészeti társulat egyik estélyén néhány régi magyar utazóról tartott felolvasást, mely a budapesti VII. ker. gymnasium értesítőjében jelent meg. Az ott említett egyik utazóról, Maximilianus Transilvanusról, ki először írta le Magelhaensnak a föld körül tett útját, ennek kapcsán a Századokban gr. Apponyi

Sándor, Kropf Lajos és az utrechti Tiele is közölt megjegyzéseket. E kérdésre külön cikkben óhajtunk visszatérni. Thury József a Budapesti Hirlap 215. számában a tatároknak Magyarországra vonatkozó tradícióit, Schmidt G. pedig az osztrák történetkutatásra alakult intézet közleményei (Mittheilungen des Institutes für österr. Geschichtsforschung) közt egy Halberstadtól Pozsonyig 1429—1430. tett és latinul leírt utazás följegyzéseit közli. Bauch Gusztáv az Ungar. Revueben tette közzé Velius Ursinusról, e híres humanista költőről, historicusról és geographusról való tanulmányát. A Rumänische Revue Erdélyre és Moldvára vonatkozó 1597. évi följegyzéseket mutatott be (7—8. füzet). Jókai Mór az ő ragyogó leírásában közölte Benyovszky Mórnak útleírását a nélkül, hogy kellően bírálta volna akár az utazó személyét, akár pedig az általa megtett utat. Benyovszky társáról, a népszerű Rontó Pálról a Budapesti Hirlap és Pesti Hirlap közölt néhány adatot, melyből kitűnik, hogy Rontó Pál voltakép Ulkolinszky Menyhért. Andor Pál a bécsi Deutsche Zeitung 5633. számában ismertette gróf Virmondt osztrák követ titkárának, Driesch Kornélnak 1719-iki konstantinápolyi útjáról Nürnbergben 1723-ban kiadott könyvét, melyben igen érdekesen vázolja a Duna magyarországi szakaszán tett utazást is. — Beöthy Zsolt a Századokban Szekér Joakim magyar Robinsonról értekezett. Szekér Robinsona egy Ujvári nevű, komáromi születésű kapitány, ki 1716-ban török fogságba esett s bejárván Afrikának egy részét, sok kaland után vetődik vissza hazájába. Ez elbeszélés a magyarok akkori geogr. ismeretéről is eléggé tájékoztat. Ifj. Jankó Jánosnak a kereskedő ifjak társaságában az Afrikában járt magyar utazókról tartott felolvasása az Egyetértésben jelent meg. Az Olcsó könyvtárban Berkeszi István fordításában jelent meg Hoffmann segg gróf magyarországi útjának 1793—1794. évi naplója, mely a legérdekesebb ilyenmű rajzok közé tartozik. Leghuzamosabban tartózkodott Budán, Pécsen s a határőrvidéken; elfogultsággal indult ez országba, de megszerette azt a nélkül, hogy szemet húnyni volna hibái előtt. A Pesti Hirlap 145. száma Ellrich Ágostnak Berlinben 1831-ben kiadott s hazánkat szintén rokonszenvesen tárgyaló könyvét (Die Ungarn, wie sie sind) ismerteti. Gróf Kun Géza a Ker. Magvetőben K. Csoma Sándornak Teheranból Nagy-Enyedre küldött két levelét közli; folyóiratunkban pedig Márki Sándor tavaly is szemlét tartott a hazánkat leírók munkái fölött.

VIII.

A vármegyék kézi atlaszából, melyet az évközlben elhunyt Posner K. Lajos műintézetében Gönczy Pál tervezete szerint Kogutowicz Manó ad ki, újabb 15 lap jelent meg, mely Bereg, Hont, Maros-Torda, Győr és Esztergom, Temes, Háromszék, Borsod, Brassó és Fogaras, Szepes, Liptó, Heves, Nyitra és

Csongrád térbeli viszonyait tünteti föl, melléktérképein egyes hegységek keresztoszelveivel, vagy a székváros tervrajzával. A vállalat, általában véve, ezuttal is hű maradt jelszavához, mely e három szóból áll: helyesség, áttekinthetőség és szépség. Ujabb lapok jelentek meg Hátság megyei térképeink második kiadásában is, dr. Hajnóczy R. József pedig Málna Vilmosnál indított meg egy új vállalatot, mely a közigazgatás legújabb beosztása alapján iskolák számára idáig 38 lapot adott ki s munkában van a befejező 20 lap is. Tekintve, hogy minden lap több színben, tisztán mutatja a term. viszonyok főbb jelenségeit, a közigazgatási beosztást, a közlekedés vonalait s egyéb tudnivalókat, a laponként számított 8 kr. árat valóban csekélynek találhatjuk. Homolka Józsefnek egész hazánkat feltűntető közigazgatási térképéről már az általános részben megemlékeztem.

A városok címereiből Bécsben, Städtewappen von Ungarn című könyvében, 140-et közölt Schroll Antal. Felvidéki városaink erkölcsi életéről Demkó Kálmán nagyobb munkát fejezett be s forrásul használta a felvidék minden városának levéltárát. Beosztása a következő: A városi élet létföltételei. Lakosság. Egyházi és világi hatóság. Köz-, vásári és tűzrendőrség. Polgárőrség és védelmi rendszer. Bor- és sörmérés. Multság, játék, zene, (nyilvános és családi multságok). Közegészségügy. Közérkölciség. Bűnök és büntetések. Családi élet. Háztartás (lakás, bútortartás, asztal- és ágynemű, ruházat). Ékszerek. Fegyverek. Könyvtár. Ez érdekes és nagy tanulsággal járó műből idáig csak egy fejezet (Egyh. és világi hatóság a felvidéki városokban a XV. és XVI. században) jelent meg a Századokban. — Dworzák János összeállította s 620 sűrűn nyomott lapon adta ki Magyarország helységnévtárának első kötetét. Ebben feltűnteti hazánk társadalmi alakulásának legújabb képét s kiterjeszkedik a hazai földrajz, népesség, nemzetiség, politika, igazságügy, vallásos és hadi élet, közgazdaság, tanügy, egyesületek stb. összes viszonyaira. Különben ez évben magától a statiszt. hivataltól is várhatunk egy új helységnévtárt. »Községek születése az Alföldön« címmel Hanusz István jeles tanulmányt írt Közleményeink számára s az meg is jelent a múlt évi folyamban.

A munkába vett monographiákon íróik ez évben is serényen dolgoztak. Mozgalom indult meg ily monographiák iratására Hunyadban és Esztergom megyében, de még mindig vannak közigazgatási területek, melyek — anyagi vagy szellemi erő hiányában — nem látják be, hogy elérkezett a vállvetett munkának ideje.

Áttérve a részletekre, egyes vármegyék és városok leírása körül ez évben a következők szereztek érdemet:

Abauj-Tornamégye s vele Gömör barlangvidékét Siegmeth Károly ismertette a Kárpát-egyesület évkönyvében, voltaképp kalauzul szolgálva azon minden ízében sikerült kiránduláson, melyet a Kárpát-egyesület »Keleti-Kárpátok« osztályának

tagjai részére első sorban az érdeemes felolvasó rendezett ez év nyarán. Dergács Sándor a kassai reáliskola értesítőjében bőven foglalkozott a Kassán kapós magyartalanságokkal; ifj. Kemény Lajos a Történelmi Társaságban 1411—1514-ig terjedő s Kassa középkori iparát és kereskedelmét felvilágosító adatokat közölt. Dr. Szádeczky Lajos a Századokban a gróf Forgách-család alsó-kemenczei és csákányi levéltárát ismertette. Kemenczén jobbra az egykori Szécsényi levéltár maradványait, attól félóránnyira, Csákányon pedig az abauji birtokokra vonatkozó s többnyire újabbkori gazdasági és peraktákat őrzik. Legrégibb oklevele 1270-ből való. A Vasárn. Ujság 45. számában Fejes István a Kazinczy emléke által megszentelt Széphalmot írta le.

Alsó-Fehérmegyéből a szentispánlaki nagy bronzleletet Téglás Gábor részletezte az erdélyi múzeum kiadványai közt. A gyulafehérvári »Közérdek« 36—38. száma a nagyenyedi templom XVI—XVIII. századbéli történetét, a szebeni Korrespondenzblattban pedig Zimmermann, Beke Antal munkája nyomán, a gyulafehérvári káptalan levéltárát ismertette. Ugyanő az erdélyi honismeretű társulat Archivjában a fehérvári káptalanban található középkori oklevelek tanúsorozatáról szólva, összeállította a káptalan prépostjainak, kántorainak, öreinek és dékánjainak 1213-tól 1526-ig terjedő sorozatát. Alsó-Fehérmegye tölgyeit a Növényt. Lapokban, a Nagy-Enyed erdeiben diszló Quercus Csatóit pedig az Erdészeti Lapokban és az Oesterr. Botan. Zeitschriften Dr. Borbás ismertette.

Arad megye három érdekességéről értekezett dr. Simonkai Lajos a Növénytani Lapokban s megjegyzi, hogy az Ilex Aquifolium Zimbró határában a Dosulauri hegyoldalán 6—800 vadontermő tövet mutat s ezek nem lehetnek emberi művelés maradványai, hanem vándormadarak útján juthattak oda, a Quercus Jahnii Simk. Boros-Sebes, az Epilobium Gejnae Simk. pedig Arad és Hunyad határán Bulzsed vidékén díszlik. Dr. Pethő Gyula a földtani társulatban néhány, Laáz mellett egy pannoniai korbelti meszes homokban talált, szokatlan nagyságú s a Tinnyea Vásárhelyiire emlékeztető csigát mutatott be. Lóczy Lajos a földtani intézetnek jelentést tett 1886. nyarán Arad-, Csanád- és Temes megyékben eszközölt földtani részletes fölvételeiről. Vázolja benne a Hegyes geol. viszonyait, Temes északi részét s az arad- és csanádmegyei Alföldet. Szerinte az Alföldön talán seholsem áll oly sűrűn a Künhalom, mint Aradtól kezdve Makó, Mezőhegyes és Törnyá felé. Nem esetlegesen vannak elszórva, hanem bizonyos tervszerűség vehető észre elrendezésökben s a halmok szabályos alakja s a körülöttük levő kulturmaradványok jobbadán emberkéz műveinek hirdetik őket. Szondy Imre (névtelenül) 58 lapnyi füzetben beszélt el az egyháznak 1887. okt. 23. tartott százéves ünnepén az »Egyekből lett Kispereg« történetét. Az egyeki protestánsokat (a mai Hajdumegyéből) 1771-ben kiűzván az egeri káptalan, mint földesúr, több évi

vándorlás után 1787-ben arra nyertek engedélyt a bujdosók, hogy a kisperegi pusztán telepedjenek le. A füzet igen érdekesen rajzolja viszontagságaikat, a község megalakulását, fejlődését s az azt gátoló természeti akadályokat, Kis-Pereg mai viszonyait s a nép vallásos és erkölcsi életét, földmivelését, mesterségét, tanultságát, szokásait. Csiky Károly magáról a százados ünnepről Emlékkövek címmel adott ki egy 38 lapnyi s a történetre is visszatérő füzetet. Tavasszal egész mozgalom indult meg Aradban Ravna falu, illetőleg a Jósá-család visszamagyarosítása végett; Varjassy Árpád az Aradi Közlönyben, Jankai József a Függetlenségben, Márki Sándor a Pesti Naplóban vázolta Ravna s a Jósák múltját, míg Hamse Ágoston az Aradi Közlönyben s a Biseric'a si Scól'a 9. számában román szempontból szólt a kérdéshez. Ez ügy állása ismeretes Márki Sándor Dézna és vidéke című felolvasásából is, mely Közleményeinkben s külön füzetben tavaly jelent meg. Ugyanő »Dósa György korából« címmel a Századokban Lippa és Solymos 1514. évi ostromát s az Alföld 1. számában Aradvármegye 1849. évi történetének néhány adatát beszélte el; a solymosi vármotot a Délmagyarországi Közlöny 261. számában Gabnai Ferencz ismertette. Számos apróbb cikket közölt Szöllősy Károly az aradi lapokban; így az Alföldben: József nádor Aradon, közéletünk múltjából s Hat év Arad társad. életéből 1839—1845. (82., 197. és 295. sz.); az Aradi Közlönyben: Az aradi sajtó 48 évvel ezelőtt s P. Nagy László 1804-ben kiadott művének, az Orodiasnak ismertetése (99. és 351. sz.) s az Arad és Vidékében: Vegyes apróságok városunk forradalom előtti idejéből s az aradi Petőfi-kör első babérkoszorúsai (83. és 214. sz.) A Vasárn. Ujság (9. sz.) Ostenkorff orosz író nyomán a világosi fegyverletételről, Várad Gábor Arad 1849. évi védőjének, Asztalos Sándornak emlékére s Verner László az Aradi Közlönyben (112. sz.) az aradi magyar színészet első éveiről emlékezett meg. Laukó Albert ugyanott (245. sz.) Arad archaeologiai teendőiről tájékoztatót, dr. Jancsó Benedek pedig, Aradvármegye monographiájának szerkesztője, külön füzetben állította össze a monographia történetét s kérdőpontjait.

Árvamegye gazd. és közművelődési viszonyait érdekesen fejtegette Csáka Károly a trsztenai kir. gymnasium értesítőjében, míg a Kárpátgyesület évkönyvében s külön füzetben dr. Thirring Gusztáv kedves útirajzokat adott Árvavármegye déli részéből. Jegyzetei még 1883. nyarán készültek, midőn az ez évben elhunyt Lojka Hugó társaságában több hetet töltött ottan. Leírja a Vág kralováni szorosát, az Árva völgyét Kralovántól Podbjelig, Árvaváralját, az Árvai-Magurahegységet, az Árva-Liptói-mészköhegységet s a Liptói-havasokat, végül pedig a lakosokat jellemzi. Kocyan Antal, ki 16 év óta lakik Árvamegyében, az Orovkai-völgy és Zuberecz község vidékéről s a galicziai Zakopane és Koscielisko környékéről a Természetráji Füzetek-

ben 47 emlősfajt sorolt fel. Ezek közt 15 denevér, 13 ragadozó, 15 rágcsáló és 4 párosújjú fajt.

B a r a n y a m e g y e székvárosának, Pécsnek régi iskolájáról egy 1540-ből származó adatot közölt Pettkó Béla a Történelmi Társban; Egri Dezső pedig a Pesti Naplóban (220. sz.) a pécsi dom restauratiojáról irt. A Pécsi Figyelő kétségkívül hozott ugyan a megyét ismertető czikkeket, ezeket azonban nem volt alkalmam olvasni. Wenzel a Turulban Pécs XV. sz. czimeréről szólt.

B a r s m e g y e, illetőleg Körmöczbánya halálozási és közegészségügyi viszonyairól Pszotka Ferencz szólt a reálisk. értesítőjében. Krizsko Pál két kis monographiát irt a körmöczbányai kath. egyházközség történetéről s a vártemplom helyreállításáról. (Az első 77, a második 19 lapon.) Nincs állítása, melyet okirattal nem tudna igazolni. Külön tárgyalja az ottani templomokat, kápolnákat, keresztet, jötevő intézeteket, társulatokat; s összeállította — 1526-ig, meddig ez első füzet terjed — a városi plébánosok, oltáristák, káptalanok s egyéb papok jegyzékét. Könyvét 23 kiadatlan okirat egészíti ki. A másik röpirathoz a vártemplom alaprajzát is mellékelte. Ugyanezen vártemplom restaurálása s felszentelése alkalmából Hlatky József is adott ki egy, a vártemplom újjáépítését elbeszélő emlékiratot. Lende Ede az Erdészeti Lapokban a körmöczbányai erdők leírását közölte. A lévai kegyes tanítórendi főgymnasium értesítőjében az intézet történetének vázlatát kapjuk a gymnasium épületének tervrajzával együtt. A gymnasium I. Lipót idejében keletkezett s megalapításának és fenntartásának körülményei elég részletesen vannak elbeszélve.

B á c s m e g y e úgynevezett római sánczairól meglehetősen élénk vita keletkezett. Fröhlich Róbert az Archaeol. Értesítőben, az Ungar. Revueben s a Pesti Napló 334. számában védelmezte saját álláspontját, melyet Dudás Gyula ez utóbbi helyen s a Bácska 14. számában megtámadott. Dudás a Zentai Hírlapban (6. és 9. sz.) adalékul Zenta hajdanához, az egykori Csesztő község, Tornyos, Likas és Kalocsa holfékvését kutatta, a Turulban a zentai curialisták czimereiről szólt, a Szegedi Híradóban pedig (44. sz.) a zentai gymnasium muzeumát ismertette. Iványi István külön füzetben is közrebocsátotta »az új Bodrogvármegye« történetét, melyet először a Hazánkban nyomtatott ki. 1093-ban találja e megye első nyomát, tüzetesen azonban csak a vármegyének a török kiszorítása után való feleléstése s a Bács és Bodrog közti 1714—1720. folyt határpör óta foglalkozik vele. A megye 1718-ban vergődött teljes önállásra, a helytartótanács azonban már 1730-ban egybeolvasztotta Bácsmegyével, mit csak az 1802. évi 8. t.-c. hagyott helyben véglegesen. Iványinak másik becses munkája azon 227 darab oklevélből álló kötet, melyet »Szabadka és vidéke 1848—9-ben« czimvel Szabadka város története I. kötetének függelékéül adott ki. Az 1848. évi szenttamási harczokról a Nyitramegyei Közlöny (13. sz.) az 1849. júl.

14. vivott hegyesi csatáról pedig, a honvédemlék felállítására al-kalmából a Vasárn. Ujságban (32. sz.) Kozma László, a Pesti Hirlapban (182. sz.) Dudás Gyula, a Bácskában (27. és 28. sz.) Jausz János és (13. sz.) Kovács Ernő, ugyanott (57. sz.) s a Zombor és Vidékében (59. sz.) Zomborcsévits György emlékezett meg. Schäffer József a Bácska 91. számában Apatin multját s jelenét vázolta. Petrovits Döme, ki már három év előtt érdekesen tárgyalta e megye egy részének geol. viszonyait a Természettud. Közlönyben, ugyanott most a bácskai mocsarokról értekezett. Ezek, szerinte, nemcsak a Bácskának, de az egész magyar Alföldnek geol. multját is megvilágíthatják. Nagy számuknál és chemiai összetételöknél fogva egyaránt figyelmet kelthetnek. Fő és jellemző alkatrészek a natrium-carbonat.

Bereg megyében kiépült és megnyílt a közel 69 km. hosszú munkács-beszkidí vasut, melynek Stryig terjedő gácsországi folytatása 79 km. Munkáctól Szolyváig mintegy 26 km. hosszan a Latorcza-folyó szélesebb völgyében, azon túl az ország határszéle felé a Vicsa folyó keskeny völgyében halad. Hat állomás, 2 kitérő és 4 alagút van rajta; a beszkidí tunnell 1747 m. hosszú s ebből 1035 m. esik a magyar részre. E vonalat kisebb-nagyobb czikkeken ismertették a képes és a politikai lapok. A vármegye szorgalmas monographusa, Lehoczky Tivadar a Történelmi Társban szólt a munkácsi püspökök XVII. századbéli sorsáról és pedig egy 1641-ben eszközölt tanúvallatás alapján. A Hazánkban elmondta, 1841-ben Bereg megye mint törekedett önálló magyar nemz. kath. egyházat alkotni: Ugyanott néhány bereg megyei boszorkánypört taglalt, — vázolta Munkács várának 1848—9. évi viszontagságait s elbeszélte, a munkácsi várban 1849-ben miként pendítették meg az első golyószóró készítésének eszméjét.

Besztercze-Naszód és Rodna czímmel az erdélyi Kárpát egyesületnek külön osztálya alakult, melynek kiránduló pontjai közül a főbbeket érdekesen sorolta fel Paschner G. az erdélyi Kárpát egyesület VI. évkönyvében, hol dr. Keintzel György viszont a Vale'a vinuluit és környékét írta le. Kramer Frigyes az erdélyi honismertető-társulat Archivjában hű képen szemléltette és pedig a városnak 1547—1553. évi jegyzőkönyvei alapján a beszterczei városi életet a XVI. század derekán.

Békés vármegye régészeti és mivelődéstörténeti évkönyveiből a XII. kötetet állította össze Zsilinszky Mihály. A szerkesztő fölleveníti benne Terényi Lajosnak, Békés 1861. évi híres alispánjának és követének emlékét. Veres József néhány statiszt. adatot közöl Orosházáról, melyet 1744-ben alapítottak az oda a tolnamegyei Zombárról és a Dunántúl más magyar megyéiből költözött ev. lakosok, kiknek száma 1827-ben 9400, — hatvan év múlva pedig már 20,000 volt; — dr. Karácsonyi János a Hunyadyak békésmegyei birtokairól s a dobozi Dánffyokról, az 1488. évi pusztaföldvári támadásról s Békés vármegyének szolgál-

birói járásokra való régi (1560. évi) felosztásáról szól, ezúttal is sok új adattal gyarapítva a történelmi földrajzot, melynek ő legszerencsésebb művelői közé tartozik; ifj. Jankó János itt és külön füzetben adta ki Tót-Komlós monographiáját, melylyel résztvett társulatunknak a főisk. tanulók részére kitűzött pályázatán; irodalmi forrásainak előrebocsátása után tájékoztat a falu föld- és természetrajzi viszonyairól s történetéről, melyet részletesebben csak az 1746-ban történt újraalapítása óta ismer; legérdekesebb és legjobban irt része az, melyben leírja magát a falut s annak népét, erkölcsével és szokásaival együtt; az ismeretést statiszt. adatok zárják be. Zsilinszky Pesty Frigyes nyomán vázolta a régi Békésvármegyét és pedig 1392-től kezdve 1715-ig; ugyanő közli Békésvármegyének egy, a magyar nyelv érdekében 1832-ben tett fölterjesztését s más két oklevelet a XVII. századból. Mindent összevéve, az évkönyv ismét nagyban gazdagította Békésről való ismereteinket. — Fonyó Pál a Szolnoki Híradóban (75. sz.) figyelmeztetett a dévaványai őseletre; Rimler Pál a Békésm. Közlönyben (50—51. sz.) érdekes adalékokat közölt a békésmegyei gazdasági egyesület történetéről, Oláh György pedig lapjában, a Békésben szolt Békésvármegye utolsó követeiről (34. s köv. sz.) s előadta, miként szervezték Békésben 1848-ban a nemzetőrséget (44. sz.).

Biharvármegye régi várainak terjedelmes, de egyes tört. adataiban hibás leírást közölt K. Nagy Sándor a Nagyvárad 84. s köv. számaiban. Bunyitay Vincze a Szabadságban (211. sz.) Várad keletkezését és (206. sz.) Nagyvárad és lakóinak életét ecsetelte; Márki Sándor a Századokban kiegészítette Bunyitaynak a szentjebbi apátság pusztulására vonatkozó adatait; Dús László a Szabadságban Nagyvárad, Czobor Béla pedig a Kassai Szemlében a nagyváradi püspöki papnevelő-intézet multjából beszélt el adatokat; Romer Flóris a Nagyvárad több számában rajzolta, másfélszázad előtt milyen viszonyok közt éltek a nagyváradi csizmadialegények. Hazay Gyula a Természettud. Közlönyben a József-főherczeg-barlangban kalandol bennünket. A bihar-szegyestyeli völgyben Rézbánya közelében 1884-ben bukkant rá. Bejáratát 11 m. széles és 7 $\frac{1}{2}$ m. magas, szabályos félkör-alakú sziklakapu képezi s néha meglepő nagyságú termei a legszebb csepkő-képződményeket mutatják. A képletek szépségét s különösen mennyiségét tekintve, a leírás szerint e barlang felülmúlja a monarchia többi barlangjait; mert míg az aggtelekinék 7800 m. hosszú területen 66, az adelsberginek 4172 m. hosszú területén, 82 feltünőbb érdekes képlete van, addig e barlang alig 1000 méter területen 68 ilyenmű képlettel dicsekszik. A talajban barlangi medve- és hiéna-csontokat is talált.

Borsodmegye és Miskolcz városa levéltárait a Borsodmiskolczyi Közlönyben (57. sz.) Szűcs Sámuel ismertette, ki más czikkeket is közölt e lapban. Így emlékgjegyzeteket a borsodi és miskolczyi elhunytakról s Borsodmegye 1838. novemberi közgyű-

léséről egy leírást (84. és 85. sz.). Becsesek Kandra Kabos egyháztört. adatai az egri egyházmegye történetéhez való »Adatok« közt, ugyanott Foltin Jánosnak a besenyők Szihalom melletti sírhalmairól s a magyar pogánykori leletekről adott újabb tájékoztatása, továbbá Mosoray Antalnak Keresztes-Püspökiről és fiókegyházairól s Bartalos Gyulának Felső-Tárkányról írt cikkei. Szepessy Béla a Borsodmiskolczi Közlönyben (7. és 8. sz.) az 1741—4. évi borsodmegyei insurrectióra vonatkozó adatokat állította össze. Kocsis János a földtani társulatban a kisgyőri ó-harmadkori rétegek foraminifera faunájáról értekezett. Két rétegben 70 fajt sikerült meghatározni, melyből 9 teljesen új. Ugyanott Franzenau Ágoston azon palaeontologiai leletet mutatta be, mely Apátfalva mellett került felszínre.

Brassó megye hegyeinek földtani szerkezetéről Koch Antal az akadémia kiadásában közölt egy értekezést. A brassói hétfalut az erdélyi Kárpát Egyesület VI. évkönyve, brassói emlékeit pedig a Vasárnapi Ujságban (21. sz.) Réthy Lajos ismertette. Meltzl Oszkár nagy gonddal rendezte sajtó alá Hermann munkáját (Das alte und neue Kronstadt), melynek I-ső kötete 1883-ban, a II-ik, mely 1780-tól 1880-ig terjed, most jelent meg. Valóságos emlékirat, mert szerző az események jelentékeny részének maga is tanúja volt. Felhasználta a nyomtatott és kéziratot forrásokat is és a politikai viszonyokon kívül a műveltségiekre is ügyelt. Kötetének használható voltát jó tartalommutató könnyíti meg. Brassó és vidéke legrégibb korát a Brassó 67. s köv. számaiban Molnár János ecsetelte, az Arch. Értesítőben viszont Resch írta le a brassói czéh bemondó tábláját. A Brassóban 1886. augusztusában tartott iparkiallítás alkalmából 531 lapnyi kötetben nyomatták ki a brassói czéhokiratok német jegyzékét. Az erdélyi honismeretű társulat brassói közgyűlésének emlékéül pedig Grosz Gyula bocsátotta közre az 1536—1886-ig Brassóban nyomtatott könyvek német jegyzékét, helyenként bő megjegyzésekkel kísértve egyes könyvek címzeit. Az összes, kitűnően osztályozott könyvek számát 1726-ra teszi s ezek közt több van, melyet Szabó Károly bibliogr. nagy művében sem találunk fel. Az eligazodást pontos index könnyíti meg.

Budapestnek alapos és szép illusztrációkkal ellátott ismertetését hozta Westermann »Illustrierte deutsche Monatshefte« című vállalatja Pietsch L. tollából. Cymba, szintén németül, helyi és kereskedelmi új kalauzt adott ki a fővárosról (Neuer Budapester localer und commercieller Führer). A Deák-szobor leleplezése és a nemzeti színház félszázados jubilauma alkalmával hazai és külföldi képes lapok rajzokat és leírásokat közöltek Budapestről; első sorban e téren a Magyar Salont kell emlitenünk. Paul d'Abrest (voltakép Khon) Párisban Dentunél egy kötetet írt »Un printemps en Bosnie« (Egy tavasz Boszniában) s ebből egy fejezetet szánt a magyar főváros jóakaratu, de felületes leírására. A történelem terén Némethy Lajos volt a leg-

tevékenyebb, s a főváros tanácsának kiadás végett már az év elején felajánlotta Budapest róm. kath. egyháztörténetét. A tanács határozatát nem ismerjük, de hisszük, hogy nem marad homályban e munka, mely, a belőle közölt egyes mutatóványokból ítélve, a legjobb monographiák közé fog tartozni. A Fővárosi Értesítő 3. s a Magyar Állam 13. száma azonnal közölte is belőle a pesti lelkészekre a törökök bejöveteléig vonatkozó részt. A Religioiban (32. sz.) szól a renaissancenak a pesti főtemplomban levő emlékeiről, (33. sz.) a pesti főtemplom XVI. századbéli lelkészeiről, (34. sz.) a pesti főtemplomról a mohácsi vést közvetlenül megelőző évekből, majd (38. sz.) a török hatalom idejéből; (a 40., 43. és 44. számban) összefüggően beszéli el a pesti főtemplomnak a török bennlakta idejében való s (a második félevení 13., 14. számban) az 1686—1702-ig, végül (31., 32. sz.) az 1703—1710-ig terjedő történetét. Ez utóbbi években jezsuiták voltak a lelkészek. A Korunkban (1. sz.) azt vázolja, miként fogadták a pestiek Hunyadi László kivégeztetésének hírért, a 20. számban pedig a toronytalan Budavárát írta le. A Turul két füzetében a Budapesten valaha fennállott egyházi testületek pecségeinek jegyzékét állította össze. Aigner Sándor az Archaeol. Értesítőben a budavári főtemplom déli kapuját méltatta, míg a nagy napilapok (Pesti Napló és Nemzet 308., Egyetértés 309. és Budapesti Hirlap 310. sz.) a lipótvárosi bazilika mostani állapotát örökítették meg. Dolesehall A. E. a budapesti ág. hitv. ev. egyháznak 1887. nov. 11. betöltött első száz évét ecsetelte egy 187 lapra terjedő kötetben. (Das erste Jahrhundert aus dem leben einer hauptstädtischen Gemeinde). 1811-ben épült fel a templom; 1824-ben, Kollár János, a Slawidcera írója által izgatva váltak külön a tótok s 1837-ben Székács József volt az egyház első magyar papja. Kár, hogy a könyv csak németül jelenhetett meg. Péterfy Sándor a Nemzeti Nénevelésben behatóan ismertette a budai leányiskoláknak 1775-től 1825-ig terjedő multját. Hofecker Ferenc külön füzetben írta meg a budapest-krisztinavárosi iskola száz éves és igen tanulságos történetét. 1855. óta ő maga is ez intézetben működött s nagy része van annak fölvirágzásában. — Havas Sándor a Pesti Naplóban (296. sz.) a budapesti bástyasétány lerontását s az ott talált régiségeket írta le. Franzénau Ágost a földtani társulathoz járult egy adattal Budapest altalajának ismeretéhez s értekezett az állandó országház telkén fürőlyukak által felhányt, mélyebben fekvő képződmények anyagáról s geol. korairól. A szerves maradványok jobbadán görcsövi állatok, a foraminiferák mészházai, kevesebb számban kagylók és csigák s nagyon ritkán rák- és halrészek; sőt növénymagot is talált. Hasonló szerves maradványok a városligeti artézi kút fúratásakor 245—303 m. mélyen fordultak elő.

Csanád vármegye régi állapotairól Dudás Gyula írt egy cikket a Szegedi Híradó 52. számában. Becses helytörténeti adatok vannak dr. Karácsonyi Jánosnak Szent-Gellért csanádi

püspök élete és művei czimű a budapesti egyetem hittani kara által jutalmazott s 331 lapra terjedő kötetében is, noha Pauler Gyula (a Századok ez évi első füzetében közölt bírálatában) ép e szempontból tett néhány kifogást ellene.

Csik megyének természeti szépségeiben egyik leggazdagabb vidékét, Tusnádot és a Szent-Anna tavát az erdélyi Kárpát-egyesület VI. évkönyve ismerteti. Ez utóbbit ezentúl az eddiginél talán már könnyebben látogathatjuk meg, mivel e nyáron elkészült a fürdőből odavezető új és rövidebb útnak nagy része.

Csongrád megye múltjából a Szentesi Lapban (35. sz.) B. J. közölt néhány adatot, Hód-Mező-Vásárhely történetéből pedig a Téli Ujság 7. és több száma. Az Alföld e nagyvárosa elhatározta, hogy az ezredéves ünnepély alkalmából megírattja monographiáját, melynek elkészítésével ref. papját, Szeremlei Sámuelt mint már múltévi szemlénkben (210. l.) is említettük, felszólítván, a mű terjedelmét, odaértve az oklevéltárt is, 50 ivre szabta. Reizner János most adta ki »A régi Szeged« 2. kötetét. Ebben kimerítően tárgyalja a kőbárány s a kún puszták perét s kimutatja, hogy a kőbárány nem a dorosmai templomból származó régiség, mert Dorosma mint név is csak 1340-ben jön elő s a helység, mely akkor is csak 28 telekből állt, midőn legjobban virágzott, 1514-ben már pusztán állt. A törökök a szegedi vár építésekor, elég anyagot kaptak a mai Szegeden is; ezek közé tartozhatott a kőbárány, melyről, mint műemlékről, jelképéről, és czimerről részletesen beszél. A kún pusztákon, szerinte, a szegedieknek mindig volt joguk a legeltetésre s ezen jog csak akkor látszott veszendőbe menni, mikor a Kunságot elzálogosították; Dorosmát is csak azért alapította újra Orczy kún főkapitány, hogy bosszút álljon a kún pusztákon bérelni nem akaró szegedieknek. Szegedváros czimerét a Szegedi Hiradóban (171. sz.) s ugyanott és külön füzetben (194—96. sz.) a szeged-alsóvárosi templomot Dudás Gyula ismertette. E templomot a magyar Alföld legkiválóbb épületei közé sorolja, sőt a középkori templomépítésnek egyetlen, a pécsi templomnál is jóval nagyobb monumentális maradványai közé sorolja. A Szegedi Napló 93. sz. a szegedi könyvtárat, a 119. szám pedig különösebben a Somogyi-könyvtár hirlaposztályát mutatja be, míg Szabó Mihály ugyanott (86. sz.) a szegedi írókról emlékezik meg. Magyar Gábor a szegedi főgymnasium értesítőjében folytatva tájékoztatót a gymnasium új épületéről s az intézet történeti fejlődéséről, Pap János pedig 339 lapra terjedő hatalmas kötetben szolt a kegyesrendiek szegedi működéséről (»A piaristák Szegeden.«) A piaristák 1720-ban telepedtek meg az Alföld e nagy városában s megalapították gymnasiumukat, mely ma is a legnépesebb és culturalis hivatás tekintetében egyik legfontosabb középiskolája hazánkknak. A mű jobbadán ismeretlen adatok alapján készült és tetszetősen irt mivelődéstörténeti rajz. A Szentesi Lap (11., 12. sz.) érdekes adatokat közölt a szentesi ev. egyház történeté-

ből, melyet u.-o. (44. sz.) Jurenák József, újabbakkal egészített ki. Szobotka Gusztáv viszont a Mindszent 29. számában elmélkedett Mindszent multjáról, jelenéről s jövőjéről. Halaváts Gyula a földtani társulatban, Zsigmondy Béla mérnök adatai nyomán, a szentesi artézi kútról értekezett. E kút majdnem 314 m. mély s fél méterrel a felszín felett naponként 354,240 liter vizet szolgáltat. Föltárt rétegei egy édesvizű belső tó lerakódásai. A 220. méteren alul kezdődik a neogénkor u.-n. levantei emeletének üledéke, mely első biztos adat arra, hogy ez emelet hazánkban sem hiányzik. Lóczy Lajos szerint különben Róth Samu már a püspökladányi kút furatásánál is konstataulta a levantei rétegnek hazánkban való előfordulását.

Esztergom monographiájának megiratására dr. O. J. (Ozori József) az Esztergomi Közlöny 36. számában buzdította a megye közönségét. Sajátságos is, hogy az irodalom által annyira előkészített s oly érdekes multú talajon méltó monographia még nem jelenhetett meg. Maga az indítványozó jeles tanulmányt közölt a Magyar Sion több füzetében az esztergomi érsek prae-dialis nemeseiről, míg Sajó az »Archiv für katholischen Kirchenrecht« czimű folyóiratban értekezett az esztergomi érsek primási méltóságáról. Dr. Csernoch János a M.-Sionban az esztergomi főszékesegyházi kincstár történetéből közölt adatokat. Melyek s milyenek voltak Esztergom megye helységei száz év előtt, arról az Esztergom és Vidékében (22. sz.) találunk néhány följegyzést. E lapban (1. s köv. sz.) Perger Lajos megkísérelte összeállítani Esztergom irodalomtörténetét; »Esztergom város és megye egyházi és világi íróinak koszorúja« czimmel ez évben Zelliger Alajos is szándékozik kiadni egy 18—20 ivre tervezett kötetet, melyet érdeklél várhat az irodalomtörténet minden barátja. Körösy László az esztergomi reáliskola értesítőjében bőven (39 lapon) foglalkozott az intézet történetével, az Esztergomi Közlöny (103. s következő sz.) az esztergomi molnárczéh 1699—1799. évi viszontagságait beszélte el, Székely Aladár pedig a Dunántúli Prot. Közlönyben (20—22. sz.) az esztergomi ev. ref. egyház történetéhez járult adatokkal.

Fehérmegye és Székesfehérvár levéltárából az ott őrzött czímeres nemeslevelekről a Turulban adott számot Salamon Vincze. A sz.-fehérvári Szabadság (46. sz.) egy kis leírást adott a fehérvári egyházmegyének száv év előtti állapotáról, melyet érdekes volna összehasonlítani az esztergomiéval, melyről imént emlékeztünk; ugyanott (49. sz.) a fehérmegyei reformátusok multjáról s (a 127. számában) Márkus Zsigmond tollából az ötven év előtti székesfehérvári színészetéről is találunk egy-egy közleményt.

Fiume flórájának ismeretéhez a Növénytani Lapokban ifj. Jankó János közölt újabb adatokat. Az első részben azon fajokat sorolja fel, melyeket Fiume flórájából már ismeretesek, de nem az általa említett lelőhelyekről; a másodikban pedig a Vološca

és Preluka körül gyűjtött új növényeket számlálja elő, noha e két falu, melynek növényeit ő jegyzé fel először, voltakép már isztriai területen fekszik. Mócs Zsigmond az 1887. aug. 18—22. Fiumében megtartott tűzoltó-nagygyűlés alkalmából »Fiume« cím-mel emlékfüzetett adott ki, lapjában, a Fiumében (20. sz.) egy eddig ismeretlen rajz után ismertette az 1689. évi Fiumét. Dr. Havass Rezső a budapesti Lloyd-társaságban s külön füzetben szólt, igen érdekesen, a szuezi csatornáról, tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra s több javaslatot tett arra nézve, miként kellene emelni Fiumét s kellően felhasználni tengerpartunk előnyös fekvését. Tudományos tekintetben azonban valamennyinél fontosabb, hogy Tomsich Vincze fiumei tanító magyarul is kiadni szándékozik »Notizie storiche sulla città di Fiume« című munkáját, melyet az olasz közönség rokonszenvesen fogadott. A város egész multjára kiterjeszkedő 40 ívnyi műnek lefordítására Donáth Imre áll. polg. isk. tanító vállalkozott. A könyv még nem jelent meg, de valóban sajnálnunk kellene, ha a szerző és fordító lemondanának a magyar kiadásról.

Fogaraszvár fénykorából V. I. az Oltvölgyi Lapban (9., 24. és 25. sz.) több epizódot, a Szilágyi Sándor által szerkesztett »Történelmi Életrajzok« című vállalat pedig több sikerült képet közölt. Az Oltvölgyi Lap (7. sz.) az 1690. vívott zernyesti csata leírását hozta, a csatater ismertetésével együtt.

Gömörmegyébe tett kirándulását vázolta Richter Aladár a Növénytani Lapokban. Gömörmegye virágos kertjének nevezte a murányi fennsíkot, mely különösen a kryptogamokra nézve rejt sok érdekést magában. Findura Imre társulatunk Közleményeiben értekezett a Rima völgyéről, a mire elég talán csak egyszerűen emlékeztetni t. tagtársainkat. Dr. Tóth Lőrincz a rozsnyói kath. főgymnasium értesítőjében igen világos képet ad a rozsnyói czéhekről s általán a czéhek keletkezéséről és fejlődéséről. Voltaképen a rozsnyói szíjgyártó-czéhek 1614-ben kelt szabályait magyarázta, de, ha ekként csak adatot nyújtott is, előbbre vitte a czéhekre vonatkozó ismereteinket.

Győr multjából, Mendelényi István győri volt polgárgármester kéziratai nyomán, számos cikket közölt a Győri Hirlap. Ismertette pl. Győr régi lakosait, a város felosztását és régibb emlékeit (9. sz.), elmondta a győri két prot. egyház (22. és 23. sz.) s a győri lovagrendek és kolostorok történetét (20., 21. sz.), ismertetett egy boszorkánypört (24. sz.), felsorolta a győri püspökök, fő- és alispánok neveit (29. sz.) s ugyanazon lapban (33. sz.) Győr régi színészetéről is van egy tárcza.

Hajdúmegye természeti viszonyainak ismeretéhez fontos adalék Fekete Lajos cikke az Erdészeti Lapokban, mely a debreczeni erdőkről s a talaj elszegényedésének elméletéről szól. Révész Kálmán a Történelmi Tárbán a debreczeni ötvösczébnek 1598—1600. évi rendszabályait, Vedress Gyula a Debreczenben (69. sz.) Debreczennek 1806—1816. évi színházi viszonyait,

dr. Zelizy Dániel a Fővárosi Lapokban (193. sz.) az 1831. évi debreczeni cholérát, Farkas Sándor pedig a debreczeni reáliskola értesítőjében az intézet történetét ismerteti.

Háromszékmegye felé a krásznai aranyelet fordította ismét a közfigyelmet. Behatóan szólt arról az Archaeol. Értesítőben Fröhlich Róbert. A Krásznán cigányok által talált 12 aranyrúd szerinte adótörlesztésre volt szánva. I. Valentinián császár ugyanis 366-ban elrendelte, hogy az aranypénzekben teljesítendő adófizetés olykép történjék, hogy az aranypénzeket az adófizető jelenlétében beolvaszszák. A rúdakon levő bélyegek az adószedők neveit mutatják, kiknek ez aranyrudakat mielőbb a császári kincstárba kell vala beszolgáltatniok. Ugyancsak az Archaeol. Értesítőben Resch Gusztáv egy képes tábla kíséretében mutatta be a leletet, míg az erdélyi múzeum folyóiratában Finály Henrik és Téglás Gábor szólt arról. Finály 10 rudról emlékezett meg s ezek, szerinte, pénz gyanánt szolgáltak. Az akadémiában Hankó Vilmos a bodogi ásványvizek kémiai elemzésének eredményét terjesztette elő. E vizek közül az ivó borvíz égvényes savanyú, a fürdővíz pedig a földes-vasas vizek közé tartozik.

Heves megye és Eger XVI. századbéli szőlőműveléséről az »Eger« (49. sz.) közölt egy cikket; ugyane lapban van (8. sz.) Kandra Kabostól a segedelemvölgyi karthauziak története is. E szerzetes ház a XIV. század elején épült Tárkány mellett s 1552-ben, az egri ostrom idején pusztult el. Nagy Géza Tamaszent-Miklós hitközség történetét foglalta össze az »Adatok az egri egyházmegye történetéhez« című folyóiratban, mely Eger monographiájához tartozó több adatot is föllevenített. Ipolyi Arnold kisebb munkáinak IV. kötetében két monographia új kiadását élvezhetjük; egyik az egri megye székesegyházáról, a másik az apátfalvi apátságról szól. Káplány József külön füzetben állította össze a gyöngyösi kaszinó történetét.

Hont megye kisgyarmati régiségeit Németh Árpád ismertette az Archaeol. Értesítőben. Szitnyay József »A selmeczbányai ipar legrégibb multjának történelmi méltatása« czímen külön füzetben közli levéltárakban való kutatásának eredményét. Csak futólag szól a bányamívelésről, de behatóan foglalkozik a czéhekkal s egész terjedelmökben is közli a szabóknak 1446-ból, a mészárosoknak 1463-ból és 1487-ből stb. származó czéhleveleit; ismerteti a közös lerakó- és áruhelyeket, a szállásokat, ötvösséget, vashámorokat, könyvkötő-, kőfaragó- és vésőműhelyeket. Nem kevésbé tanulságos felolvasást tartott Péch Antal a selmeczi gyógyászati és természettud. egyesületben a selmeczi bányászat multjáról, jelenéről és jövőjéről. Selmeczbánya monographiájából különben teljesen elkészült már három rész; ennek munkatársai: dr. Szabó József, Péch Antal, Schenek István, Greisiger Róbert és dr. Schwartz Ottó. Acsády Ignác az orsz. levéltár és a nemz. múzeum gazdag gyűjteményeiben talált érdekes adatokat közölt a Századokban Drégelyről és hősről.

Hunyad vármegye monographiájának nagy arányokban való megíratására mozgalmat indított meg a hunyadmegyei nagy-érdemű történelmi társulat s gr. Kuún Géza elnöklete alatt már januárban megalkotta az előkészítő-bizottságot. A megye közigazgatási térképét 1:144,000 szerint Barcsay Kálmán alispán adatai nyomán Szinte Gábor rajzolta meg s az államnyomda többszörösítette. Téglás Gábor múlt évi Közleményeink 517—8. lapján teljes elismeréssel szólt a minden részletre kiterjeszkedő s figyelmet érdemlő műről. Azon alkalomból, hogy a király a hadgyakorlatok alkalmával Déván időzött, a történelmi társulat pedig ugyanott tartotta vándorgyűlését, számos czikk jelent meg e szép megyéről, melyek közül különösen is fölemlítjük Szádeczky Lajosét a Vasárnapi Ujság 32. számában; arról azonban, hogy elkészült-e a »Hunyadmegyei Kalauz«, melyet touristák számára terveztek s melyre valóban nagy volna a szükség, nincs tudomásom. A történelmi társulat említett kirándulásáról 98 lapra terjedő füzetet adott ki a Századok szerkesztősége. Igen érdekes ebben dr. Csánki Dezső tanulmánya Hunyadmegyeről és a Hunyadiakról, mely igen fontos adalék a vármegyének XV. századbeli topographiájához. Dr. Solyom-Fekete Ferencz Hunyad vármegye közlevéltáiról, családi leveles ládáiról s elszórt okmánykincseiről, Szabó Károly a vajdahunyadi görög-katholikus egyház és Szilágyi Sándor gr. Kuún Géza maros-németi levéltáráról tett beható jelentést. Ez utóbbi, megtoldva a Történelmi Tárban közlött adatokkal, külön füzetben is megjelent. Téglás Gábor a Gyógyvölgyet és annak sziklaszorosait, valamint a petroszki csont- és csepköbarlangokat ismertette társulatunk Közleményeiben; a dévai reáliskola értesítőjében pedig az őskori embernek Déva legközelebbi környékén található telepeit nyomozta. Jobbadán topographice írja le ugyan a Dévától Lippáig levő telepeket és barlangokat, de nem mellőzi a neolith korbeli ember szokásainak, munkájának, iparának stb. az ifjak felfogásához mért leírását sem. Nemes Félix az erdélyi múzeum-egylettel újabb adatokat közölt a bujturi mediterrán rétegek faunájáról. Bujturt az őslénytan legfigyelemreméltóbb hazai telepei közé sorolja. Tengeri kőületei az ifjú harmadkor második emeletének rétegében találhatók. Az általa gyűjtött 366 kőületből 17 kagylót és 15 czigát Erdély második mediterrán rétegeiben más helyről idáig még nem ismertek.

Jász-Nagykún-Szolnok megye Árpádkorbeli vízrajzáról Illésy János a Szolnoki Híradó 12. számában értekezett. A megye tanügyi monographiáját a »Jásznagykúnszolnok« 11., történeti emlékeit pedig, Szendrey Imre tollából, annak 44. száma állította össze. Somogyi Ignác, ki már több száz ívnyi jegyzetet tett Szolnok monographiájához, társulatunkban értekezett Szolnokról és vidékéről; a város multjából Szendrey János is közölt adatokat a Szolnoki Híradóban (100. sz.). Ugyancsak Somogyi a Jásznagykúnszolnok 19. számában a Szol-

nokon tett fejedelmi látogatásokat sorolja fel. Illési János a Nagykúnság 45. számában tárgyalta a megszűnt kolbászszéki hatalmaskodási pört; Kunligeti Sz. I. a Kúnszentmárton és Vidéke 31. számában Kúnszentmárton hajdankorából, Hajdu Lajos pedig a Magyar Protestáns Figyelőben a kisújszállási ref. egyház multjából közölt adatokat.

Kolozsmegye, illetőleg Kolozsvár vidékének diluvium-korbéli állatmaradványairól értekezve a múzeum-egyletben, a kolozsvári középütczei kavicsbányákban talált bobak-marmotának és vidranyestnek, mint síkföldi állatnak diluvialis rétegekben való előfordulásából azt következtette Koch Antal, hogy »a geol. negyedkorban az ú. n. kelet-európai vagy pusztai fauna elterjedésének határa bizonyára jóval messzebb nyomult délfele, mint mai napság s hogy hazánk területe talán a szarmata-síkságnak egy délfele lenyúló öblét képezte geológiai, sőt talán orographiai tekintetben is.« — Kolozsmegye főispánjainak névsorát hozta a Kolozsvár 141. száma, a 178. pedig, Szentgyörgyi Lajos tollából, az 1849-ben Bánffyhunodon eltemetett gróf St.-Quentin sirjának leírását. Ifjabb Szász Károly Kolozsvárról, Deák Farkas pedig Bonczidáról közölt képeket a Vasárnapi Ujságban. Beke Antal 1327—1525-ig Kolozsvár történetét megvilágító öt oklevelet nyomtatott ki a Történelmi Társban, Petrán József 22 lapra szorítkozó füzetben beszélt el a gyalui vár főbb eseményeit.

Komárommegye monographiájához számos adattal járult a Komáromi Lapokban (33—36 sz.) Gyulai Rudolf s áttekinthetően állította egybe a megyének kő-, bronz-, római-, népvándorlás-, a vezérek s a már biztos történelem korabeli adatokat (u. o., több közleményben). Berkovics-Borota u. o. (9. és 10. sz.) részletezte az őszönyi római táborban eszközölt ásatások eredményeit, egy névtelen a város 1608. évi bünkrónikájából szakított ki egy fejezetet (50. sz.) T. S. ugyanott az 1618. évi komáromi békekötésről. Erdélyi Pál (43. sz.) a Komárommegyei Kulcsár-könyvtárról, egy névtelen pedig a komáromi (1848. évi) márcziusi napokról szólt (12. sz.) A másik helyi lapban, a Komáromi Közlönyben, kivált a komáromi halászatra és a halászsok czéhére vonatkozó s 1699. márcz. 11. kiadott czéhszabályok (37. és 39. sz.), Szinnyey József közlésében az ötvösöknek 1529-ben s a csizmadiáknak 1681-ben kelt privilegiumai (40—42. és 46—50. sz.), a komáromi tört. és régészeti egyesület gyűjteményének ismertetései (45. sz.) stb. érdemelnek figyelmet. — Takács Sándor »Lapok egy kis város történetéből« czímmel 176 lapnyi kötetben tárgyalja Komárom megalakulását, várossá-emeltetését, szabadalmaait, eseményeit, a protestánsok üldöztetésének történetét, egyházuk megalapítását, a sz. kir. városi jog megszerzését s a várost ért csapásokat. Az 1848—9. évi történetéből még Szinnyei tavalý említett nagy munkája után is sok elbeszélni való is akadt. A Hazánkban dr. Váli Béla Rózsa-fy Mátyás és Puky Miklós irt le egyes adatokat; Dé-

kány Ráfael a Komáromi Közlöny 9. számában a komáromi kapituláció idejéből, főkép a 25. honvédszászlóalj elményeiről emlékezett meg stb. Thuri Etele és Onodi Zsigmond a régi somorjai, vagy felsődunamelléki, máskép komáromi ref. egyház-kerület történetét készül megírni. E kerület Pozsony-, Nyitra-, Bars-, Hont-, Nógrád-, Esztergom-, Komárom-, Győr- és Mosony-vármegyékre terjedt ki. Rohrbacher Mátvás a Tata-Tóvárosi Híradó 4. s köv. számaiban Tata-Tóváros pecséteit és czímereit ismertette. Az akadémiában dr. Than Károly mutatta be a tata-tóvárosi főforrás kémiai vizsgálatainak eredményét. Fő előnye, hogy mély forrásból eredvén, nem tartalmaz szerves anyagot, tartalmaz ellenben ártalmatlan, részben hasznos és üdítő ásványos anyagokat, kémiai összetétele állandó és változatlan, mely alsórendű szervezetek tenyésztését elő nem segíti, megfelel tehát az egészségtan legfőbb követeléseinek. Dr. Fodor József is azon nézetben volt, hogy a tatai víz oly kincs, melyet a főváros számára meg kell szerezni.

Krassó-Szörénymegye déli részéről az Al-Dunát, illetőleg Orsovát s Ada-Kaleh török várat a Nemzetben (55. és 56. sz.) Szathmáry György, a mehádiai Herkules-fürdőt a Neue Freie Presseben (8128. sz.) Reiner B., és a Buhuj (Bagolyvár) csontharlangot a Földtani Közlönyben Téglás Gábor ismertette. E barlang Stájerlak-Anina határában fekszik s legnagyobb nevezetessége egy ásatag vadkecske koponyája, melyet hazánk egyetlen barlangjában sem találtak idáig. Stájerlak-Anina körül — úgymond Téglás — a legmagasabb csúcs, a Szemenik magassága is csak 1455·8 méter s a Bujuk-barlang majdnem fél-olyan magasságban jó elé. Ha tehát itt a vadkecske létezhetett, az csakis a mai jégár környezetéhez hasonló viszonyok mellett történhetett meg s e Capra ibex a jegesek hazai lételéhez is új adalékul vehető. Hasonló tárgyú akad. felolvasásáról már 1883. évi szemlénk is megemlékezett. Krenner József a földtani társulatban a dognácskai haematitról értekezett, mely tisztaságra és szépségre nézve vetekedik az elba-szigetbelivel, melytől azonban annyiban mégis eltér, hogy e véglap is kiképződött. Az évnek, különösen társulatunknak is szívből gyászolt halottai közé tartozó Lójka Hugó könyve, melyet »Adatok Magyarország zuzmóflórájához« czímmel az akadémia még 1885-ben nyomtatott ki, csak most került forgalomba. Ez adatok Krassó-Szörénymegyére vonatkoznak és Nylander V. rendszerében vannak feldolgozva. Mivel kirándulásait jobbadán husvét táján tette, a magasabb csucsokra (pl. a Hunka-Kamenára stb.) nem juthatott fel. Azonban így is 200 fajtát és 7 változatot sorol fel s ezek közül némelyik új, nemcsak hazánkra, de a tudományra nézve is.

Liptó megyének e század elején való viszonyait Kubinyi Ferencz vázolta a Hazánkban; az Archael. Értesítőben pedig ifj. Kubinyi Miklós 15 ábra kíséretében mutatta be a komjáthovai bronzleletet. Gesell Sándor a Földtani Közlöny-

ben ismertette a király-lubellai antimonérczbányászatot. A bányát a lipthói havasok Prikra nevű hegyén nyitották meg már 1801-ben, de csak 1877-ben tettek nagyobb előmunkálatokat fokozottabb bányamívelésre. Kiválóan antimon-érczeket fejtenek, melyekben nincs arzén és réz és az ólomnak is csak nyomai mutatkoznak; az érczek igen könnyen olvadnak.

Maros-Tordamegyében Maros-Szent-Györgyön a Máriaaffi Albert parkjában levő Alsó-tó vize a »Vérestó« nevet kapta, mert 1887. szept. 8. vízfelülete vérvörösre változott. Ezt, mint Demeter Károly írja a Természettud. Közlönyben, az Euglena sanguinea Ehrenb. ostoros ázálékállatka okozta, mely a tóban nagyon elszaporodott. Másnap már eltűnt a vörös szín. Kónc József a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium értesítőjében folytatvz ismertette az intézet multját; művéből idáig 382 lap jelent meg. Pallós Albert a görgény-szent-imrei ev. ref. egyház monographiáját a Protestáns Közlönyben (35—38 sz.), Szabó Károly pedig a gróf Toldalagi-család radnótfáji levéltáráról szóló jelentését a Századoknak a történelmi társulat hunyadmegyei kirándulásáról szóló külön füzetében közölte. Radnótfáján, Szász-Régen közelében a kastély egyik földszinti szobájában hét nagy ládában legalább 10.000 oklevelet őriznek; legrégibb egy 1268. évi oklevél.

Máramaros megyében 1773-ban járt II. József császár s ez útját 1803-ban Réti Ferencz írta le. Réti dolgozatát azonban csak most közölte Szilágyi István a »Máramaros« 29—31. számaiban.

Modrus-Fiume vármegye első monographusa dr. Erődi Béla, ki társulatunk Közleményeinek múlt évi folyamában adta ki Modrus-Fiumemegye leírását. Az új közigazgatási területnek 8 járása, 48 politikai községe s egy városa (Bukfari) van. Ogulin a vármegye székhelye. A 4878 □ mfd. területen 203.173 ember lakik.

Moson megye közigazgatási és kultur-térképét és statisztikáját a törvényhatóság megbízásából Remekházy Károly 1:112,500 szerént elkészítvén, azt Temesvárott Beránek J. adta ki. Külön színben tünteti föl a szántóföldeket, legelőket, réteket, szőlőket és erdőket s megjelöli a járások határait, a községek kiterjedését a határral együtt, sőt már a helynevek kiírására használt betűk által is jelzi a községek népességének számát. Igen sok adatot dolgoz fel Remekházy, ez adatok azonban legkevésbé sem nyomják el egymást s világosság és áttekinthetőség tekintetében művét sikerültnek s kiállítását egy vidéki nyomda nagy becsületére válónak készségesen mondhatjuk. — A vármegye római emlékeiről a mosonyi tört. és rég. egyesületben érdekes előadást tartott dr. Sötér Ágost. Különösen Adflexum római erőd helyét kutatta Magyar-Óvár területén, hol Macrinus Vindex római hadvezér Kr. u. 167-ben a quadok és jazygek stb. ellen vitt csatájában 20,000 emberével együtt elesett. Egyébiránt Ad-

flexum a Lajtnak a Dunába való kanyarodásától veszi nevét; s ott bélyeges, domborműves edénycserepeket, érmekeket, hajtűket, sírköveket nem ritkán találnak. — Fényes album jelent meg a lébényi templomról. A fényképek 23 cm. széles és 31 cm. hosszú csinos kartonokra vonva ábrázolják a homlokzatot, főoltárt, úrmutatót, az oltárszerelvényeket s a miseruhák készletét. Bobleter Ignác a Magyar Államban s egy külön is megjelent 40 lapnyi füzetben a megyei közművelődés szempontjából ismertette a magyaróvári Hildegardeumot, mely Izabella főherceznő pártfogása alatt áll.

Nagy-Küküllő területén volt egykor Megyes- és Selyk-szék, melyeknek XV. századbeli történetét az erdélyi honismeretű társulat Archivjában beszéli el Theil. Ugyanott Schuller Frigyes a két szék örökös grófjainak történetéhez szolgáltat igen érdekes adatokat. Külön számlálja fel az egyes helységek örökös grófjait s művéhez oklevéltárt csatol. Dr. Róth szintén az Archivban emlékezik meg a szentágotai czéh multjáról, id. Gyálókay Lajos pedig a Hazánkban szól Segesvárról és Petőfőről.

Nógrád megye közigazgatási és kulturtérképét és statisztikáját, a törvényhatóság megbízásából 1:150,000 szerint készítette el Remekházy Károly. A kiválóan gyakorlatias térképnek beosztása és rendszere ugyanaz, melyet már a szerzőnek mosonmegyei térképénél is kiemeltünk. Kár, hogy a vonalkázó és rétegzetes modorban feltüntetett hegységek kelleténél sötétebbé teszik a rajzot s hogy a vonalkák függőleges voltára nincs kellő gond fordítva. A kívátnak azonban így is megfelel a tekintélyes arányban készített mű s irodák falaira a megyében méltán alkalmazhatják. Mi csak szerencsét kívánhatunk a magyar kartographiának, hogy vidéken is számbavehető telepei vannak. — Balassa-Gyarmat tanügyi viszonyairól, levéltárakban végzett kutatások alapján, Wagner István egy 41 lapnyi füzetet adott ki. Losoncz multjával a »Losoncz és Vidéke« (22. sz.) Salgóvár történetével a Nógrádi Lapok több száma foglalkozott. »Divény hajdan és most« czímmel Novák Lajos adott ki egy 54 lapra terjedő füzetet. A vár nevét a szláv divy (vad) szótól származtatja, mert vadon erdőség közt épült. A Balassák vára 1575-ben került török kézre s Pálffy 1593. nov. 26. foglalta vissza. Utóbb a Balassáknak többször vítatott lovagvára lett; Strassoldo és Lesslie cs. tábornokok 1679. tavaszán rombolták le.

Nyitra megye multjából most is több adatot közölt Tagányi Károly a Nyitramegyei Közlönyben. Adatait jobbadán a XVI. és XVII. századból merítette s azok annál érdekesebbek, mert — főkép az orsz. levéltárból — most kerülnek először nyilvánosságra. Ilyenek: A bajmóczi pap kiűzetése, Eszterházy M. hatalmaskodása a pöstyéni fürdőben (25. sz.), Theörök Balázs végrendelete, egy parasztmulatozás (27. sz.), a Forgáchok pártútése, a Nagy-Tapolcsányt tervezett jezsuita-kollégium (32. sz.), a csavojai bányák, a nahácsi Szent-Katalin-zárda alapítása, az

érsekujvári pasa levele 1669-ből (33. sz.), nemesi fölkelések Nyitrában a törökök ellen, török világ Nyitramegyében (34. sz.), egy női szörny (Liszthi Anna 35. sz.), prot. templomok elfoglalása 1646-ig, nyitramegyei plébánosok 1561-ben (40. sz.), érsekujvári vendégfogadó 1620. táján (41. sz.), boszorkánypör 1616-ban (42. sz.) stb. A Vasárnapi Ujságban pedig (36. sz.) képek kíséretében ismertette a hajdani és mostani Nyitrát. Érsekujvár történetével az »Ersekujvár és Vidéke«-nek 7. száma foglalkozott s ugyanott (11—13. sz.) K u c z m a n n Sándor is közölt néhány lapot Érsekujvár történetéből. A Galgócson őrzött szőnyeget, melyet a bojniczai (bosniai) csulával együtt ez évben a képzőműv. társulat kiállításán csodálhattunk, az Archaeol. Értesítőben szép képek melléklésével ismertette L n b ó c z y Zsuzsánna s kimutatta, hogy ezek eredetileg Mátyás király falszőnyegei voltak.

P e s t m e g y e ismeretéhez járult H a j a g o s Imre, midőn társulatunk múlt évi Közleményeiben kiadta Kecskemétről és vidékéről szóló tanulmányát. C z e l d e r Márton viszont a Magyar Prot. Figyelőben a kecskeméti ref. egyház és iskola történetét tárgyalta. — K a r c s u A. Arzén ezuttal Vác város történetének már VIII. kötetét nyomatta ki. Ebben 18 íven mondja el az egyházmegye intézeteinek és kolostorainak történetét. A IX. és egyúttal befejező kötet megjelenése ez évre van jelezve. Ráczeve történetét, régi magyar versezetben, a székesfehérvári Szabadság (142. sz.) közölte, Petőfiéknek Aszódon való időzését pedig, az aszódi ág. ev. algymnasium értesítőjében G y ö n g y ö s s y László ecsetelte. S z a b ó József az orsz. közegészs. egyesületben a gödi források vizéről, H a n t k e n Miksa pedig a magyar akadémiában s a Földtani Közlönyben a Tinnyea Vásárhelyiről értekezett. Ez új csiganemet Tinnyéről nevezte el, melynek határában először találták, egyetlen idáig ismeretes fajtát pedig Vásárhelyi Géza, tinnyei földbirtokos tiszteletére, Tinnyea Vásárhelyiinek.

P o z s o n y gazdasági viszonyairól az akadémiában s a Nemzetgazd. Szemlében egész kis monographiát közölt dr. Pisztory Mór. L u c i c h Géza a pozsonyi reáliskola értesítőjében Pozsonyváros vízvezetékéről értekezett, G y ö r i k Márton pedig a pozsonyi ev. főgymnasium értesítőjében már a 138 lapra terjedő harmadik folytatást adta az intézet gazdag éremgyűjteményéről. B ä u m l e r J. A. külön könyvben (németül) írta meg a Pozsony megye kryptogam-floráját pótló adatait. I p o l y i Arnold hátrahagyott irataiból a Szent-István-társulat által kiadott Katholikus Szemle 1. füzetében nagy tudománnyal és szépen irt tanulmány jelent meg a nagyszombati iskola XVI. századbeli viszonyairól, melyeket — főleg Oláhnak az intézet megnyitására, Illecrinusnak ottan való tartózkodására, a jezsuiták meghívására s a protestánsokkal való első polemikákra vonatkozólag — részben új világításban szemlétet. A M. Nyelvörben A l s z e g h y János a nagyszombati szücs-czéhi régi iratainak magyarságát ismertette.

S á r o s m e g y e, illetőleg Eperjes műemlékeiről s azok pusz-

tulásáról a Pesti Naplóban (133. sz.) Myskovszky Viktor tájékoztatott legjobban. Az Archaeol. Értesítőben ugyanő szolt Raguzai Vincze mester sárosmegyei építészeti műveiről s képbén is bemutatta a kisszebeni és berzeviczei templom diszkapuját, s a héthársi templomnak a XVI. század elején készített szentségtartóját. Lasztóka y László a Sárosmegyei Közlöny 29. s következő számaiban Eperjesnek különösen XVI. és XVII. századbeli társadalmáról értekezett. Általában a képes és politikai lapok is számos cikket és leírást hoztak azon alkalomból, hogy május 6-án Eperjesen 482 ház elhamvadt. Az inség enyhítésére pazar fénnyel s a legkiválóbb írók és művészek közreműködése mellett kiadott »Segítség« albumban Berzeviczy Albert az eperjesi Széchenyi-kört, Pulszky Ferencz az eperjesi kollégiumot ismertette, Szilágyi Sándor Eperjes fekvésének és országos szereplésének, Rónai Horváth Jenő pedig katonai helyzetének fontosságát emelte ki. — Binder Károly és Fizéli Frigyes az abosi egyházközség fennállásának 1887. szept. 18. ült százados évfordulója alkalmából tíz fénykép kíséretében adták ki Abos történetét.

Somogy népköltészetét a Somogy 15. számában Beksits Ignác jellemezte; Csire István pedig a Dunántuli Prot. Közlönyben (11. és 12. sz.) a kálmáncsai ref. egyház történetét beszélte el.

Sopron város ókori nevéről Récsei Viktor 80 lapnyi füzetet adott ki. Bizonyítgatja benne, hogy Sopron ókori neve Scarabantia és nem Sempronium. A név kelta néptől ered és sekély vizet jelent. Előszámlálja mindazon római feliratos köveket, melyek Scarabantia névvel vannak ellátva s külön a Sopron területén, majd annak vidékén talált római feliratos köveket, függetlenül pedig a Sopronban lelt római téglákat. Ezek tanuskodása szerint a rómaik a Kr. e. 34. évtől Kr. u. 433-ig s így majdnem félezedévig éltek Sopronban, Pannonia superior e jeles municipiumában. Ivréthben, képekkel csinos album mutatja be a Szent Jakabról czimzett soproni régi temető kápolnát; a Szabad Egyház (28. sz.) Sopron 1675. évi történetéből közöl egy fejezetet; a Nemzeti Nőnevelés a soproni felsőbb leányiskola történetét és új épületét írja le, dr. Gaar Vilmos pedig Sopronnak 1871—1880. évi népesedési mozgalmairól állított össze egy füzetet. A sopronmegyei régészeti társulatnak Récsei Viktor által szerkesztett, 69 lapra terjedő első évkönyve közli a társulat gazdag gyűjteményének leltárát, a társulat keletkezésének történetét s Paur Iván értekezését a lovagok csorna-csatári temetőjéről. — Stessel József a Sopron 42. s következő számaiban a királyhegyi apátság (Abbatia de loco regali) történetét vázolta, Farkas Sándor pedig előfizetést hirdetett Csepreg mezőváros történetére, melyet 28—32 ívre tervezett. Csepreg helyrajzi ismertetése után, mint ígérte, előadja a vidék hajdankorát és szól Csepregről, mint a rómaiak Scarabantia Juliajáról, a scarabantiai őskereszténységről és püs-

pökségéről, majd Csepregről, mint Bassianáról. Magyar korbeli történetét 1255-től kezdve tárgyalja, különös tekintettel a nemzeti és vallásos harcokra. Ismerteti azután a csepregi könyvnyomdát s a Nádasdyak felsőbb tanintézetét, adja a tisztviselők (udvarbírák, polgármesterek stb.) s a város szülötteinek névsorát, részletezi a plébánia múltját s a jelenkori viszonyok feltűntetésével zárja be kötetét, melyhez képek is járulnak. A megye összes községeinek leírását a Sopronmegyei Naptár tartalmazza.

Szatmárcs megyében a Nyírség homokján a *Daphne Cneorum* a *Juniperus communis* és a *Helianthemum* fumanán kívül a harmadik télizöld növény, melyet Nagy-Károly piaczán a gyöngyvirággal együtt szoktak árulni. Már Kerner észrevette (*Pflanzenleben der Donauländer*), hogy a havasi növényzet sokban meg egyez a magyar Alföldével. Ugyanerre az eredményre jutott Borbás Vincze is, ki most az Erdészeti Lapokban a *Daphne*-ről mint a havasi rózsák (*Rhododendronok*) magyar alföldi helyettesítőjéről emlékezett meg.

Szatmármegye székvárosát Nagy-Károlyt az azt Eperjessel egy napon ért s 260 házat elhamvasztott tűzvész alkalmából több lap írta le. Monographiájához Fludorovics Zsigmond közölt adatokat a Szatmármegyei Közlöny 43. számában. Katona Lajos a M. Nyelvőrben régi jegyzőkönyvekből és oklevelekből mutatja meg, 1583-ban milyen volt a magyarság Nagybányában. Abafi Lajos a Hazánkban egy felsőbányai boszorkánypert ismertetett. A Nagybánya és Vidéke (34. szám) »Teleki Sámuel gróf örökajánlata« címmel mondta el a bikszádi fürdő eredetének történetét.

Szeben és a szász nemzet levéltárát szakszerűen ismertette annak rendezője, Zimmermann (*Das Archiv der Stadt Ilermannstadt und der sächsischen Nation*) s e 115 lapra terjedő kötet világos képet nyújt a gyűjtemény gazdagságáról. Könyvét külföldi szaklapok is bírálgatták. A Kolozsvár 86. számában Jakab Elek közölt egy tárczaczikket Nagyszeben hajdani s mostani magyarságáról.

Szepesvármegye monographiájához idáig 11 munkatárs jelentkezett; Császka György szepesi püspök, Liptay Ferencz nagyprépost vezetése alatt megyéje papságából bizottságot alakított a szepesi prépostság és püspökség történetének megírására. Az ügyet megkezdő és vezető szepesmegyei történelmi társulat, dr. Demkó Károly szerkesztésében, 3. évkönyvét adta ki az idén. Ebben Hradszky folytatja és befejezi Szepesmegye helységnévtárát. Sváby Frigyes a palocsai vár történetét, majd a szepesmegyei nemesség rövid rajzolatát közli; Babura László arról értekezik, mint hozták be Szepesmegyébe az új naptárt; Weber Samu a megyének 1703—4. évi eseményeit, Babura a Hetesi Pethe Márton életéhez való újabb adatokat jegyzi föl. A Kárpát-egyesület viszont a megye földrajzi viszonyait kutatta. Évkönyvében egyébként, már más rovatok alatt felsorolt czikkeken

(Münnichtől a Gehohl, Roth Mártontól a Kis-Nyereghágó leírásán) kívül a tátrafüredi Oltványi-forrást s a poprádi Kárpát-muzeumot képek kíséretében ismerteti. A Husz-parkban álló múzeumban 2350 darabból álló könyvtár s több mint 9000 darabot magában foglaló egyéb gyűjtemény van elhelyezve. A kohlbacher vízesést Warmholz a lipcsei Illustr. Zeitungban szép képen ismertette. Tátrafüred éghajlati gyógyhelyről, turisták számára térképpel is ellátva, Kassán 76 lapnyi füzet jelent meg, az eféle leírások szokásos beosztása mellett ügyesen szerkesztve. Dr. Krenner a földtani társulatban a szomolnoki coquimbtról azt jegyezte meg, hogy eféle kénsavas sófélék csak Chiliből ismertek. Szabó József ugyanott és ugyanonnan claudetit mutatott be, mely 1883-ban bányaezés után képződött. Az arzénos savak közé tartozó ezen ásvány sokszor víztiszta, máskor fehér, egymással csak lazán összefüggő szalagokból áll; a claudetit-szalagok felső vége néhol arzenitté kezd összeállani. A Századokban Weber Samu Savnikról írt, hol már 1222-ben letelepedtek a cisterciek; apátjaikat 1256-tól fogva sorolta fel. A klastrom épülete a XVI. században pusztult el; az apátság birtokait M. Terézia a szepesi püspökségnek adta. Thaly Kálmán ugyanott erre vonatkozólag több helyreigazító jegyzetet közölt; pl. hogy a hely régi neve nem Savnik, hanem Styavnik. Nemes Károly a Prot. Egyh. és Isk. Lapok több számában adta ki a szepességi egyházak történetéből tett jegyzeteit. A megye helyrajzi ismertetése körül a Zipser Bote ez évben is buzgókodott.

Szerémmegyéből az óriás futóka (*Procerus gigas*) nevű bogarat dr. Borbás írta le az Erdészeti Lapokban.

Szilágymegye középkori műemlékeiről 47 lapon szép tanulmányt adott ki az akadémia Bunyitay Vinczétől. Először is Kód monostor romjait ismerteti s azonosítja azt a meszesi apátsággal; azután az Árpádok korabeli ákosi egyházat és sorban valamennyit leírja s jellemző rajzokban többnyire be is mutatja. A Nemzet december 21-iki számában P. Szathmáry Károly közölt egy mutatóványt azon népszerű monographiából, melyet a Szilágyságról szándékozik közrebocsátani. Mindenesetre érdeklődéssel tekinthetünk vállalkozása elé. Mártonfi Lajos az erdélyi múzeum-egyletben a szilágysomlyói Maguráról az adularnak egy új előfordulását jelezte. Az ismertetés szerint »a tejfehér, áttetsző, erősen üvegfényű apró adular-kristályok csoportosan egy kvarcerekkel váltakozó csillámpala lencseszerű üregének falait borítják.«

Szolnok-Doboka történeti földrajzához jó adatokat szolgáltat az erdélyi ref. egyházmegye névkönyve, mely, a széki egyházmegye történetét folytatva, újabban 13 község történetét beszéli el. A sok helyes dolog között van azonban néhány tévedés is; pl. hogy Szépkényerü-Szent-Márton leírásában arab évszámokkal ellátott XII. századbéli egyházi fölszereléseket említ,

melyek pedig öt-hat századdal is ifjabbak. — J a k a b Elek a Századokban a csáky-gorbói kastély ritkaságait méltányolja. E kastély és falu most a Jósika-nemzetségé, melyre Csáky-jogon szállt át; könyvtára és okiratgyűjteménye sok figyelemreméltót tartalmaz, pl. Verböczy hármaskönyvének 1581-ből eleddig ismeretes egyetlen példányát. Justh Zsigmond az Országvilág 42. számában rajzokkal ellátva kalauzolt bennünket a kendi-lónai Teleky-kastélyban.

T e m e s m e g y e szép alkotása, a múzeum-egyesület ép úgy, mint a természettud. társulat ez évben nagyon késedelmes volt folyóirata kiadásában. Kár volna, ha buzgalmuk ernyedne, mert mindkettő sok becses dologgal járult idáig is a délvidék ismeretéhez. Milleker Bódog ez évben csakugyan kiadta Versecz történetét két nagy kötetben, mit mult évi szemlénkben (218. l.) már előre jelentettünk. Az első kötet — 21 iven — 1848-ig megy, a másik 1848-on erről tárgyalja a város viszonyait. Kimerítő név- és helymutató járul hozzá. Becses műve magyar, német és szerb nyelven egyszerre jelent meg. G a b n a i Ferencz az Arad és Vidékében (12. sz.) Lippáról, T h i m József pedig a Délmagyarorsz. Lapokban (102. sz.) Temesmegye 1794. évi tisztújításáról s a königshofi gyűlésről közölt egy cikket.

T o l n a m e g y e böleskei népvándorlási temetőit a Szegszárd és Vidéke (30. sz.) ismertette. W o s i n s k i M. németül is kiadta a lengyeli őskori telepről írt s mult évi szemlénkben (219. l.) már említett nagy művének I. füzetét, melyhez 24 tábla járul (Das prähist. Schanzwerk von Lengyel, seine Erbauer und Bewohner). H ö k e Lajos a Fővárosi Lapokban (70. sz.) Dombóvár hajdani és mostani állapotait tárgyalta.

T o r d a - A r a n y o s m e g y é t nagy csapás érte a toroczkói tűzvész által. A »Segítség« emlékalbumban ez alkalomból L u k á c s Béla Toroczkóról, Székely József a fölötte emelkedő Székelykőről közölt egy kis leírást; a város képét a Vasárn. Ujság (19. sz.) hozta. Közleményeinkben Téglás Gábor a bedellői csont- és csepkőbarlangról, az erdélyi múzeumban dr. Primics György a vádvölgyi Gyálu-Urszuluj aranybánya-terület geol. és bányageol. viszonyairól, a magy. akadémiában pedig dr. Koch Antal a coelestinnek és barytnak Torda közelében (a koppárdi határban) való előfordulásáról értekezett. Jegecztani és optikai tekintetben e coelestin a girgentiekhez, a baryt pedig az angol-országiakhoz hasonlít.

T o r o n t á l m e g y e mult századbéli társad. és közműveltségi állapotait a Hazánkban dr. Szentkláray Jenő, Csóka község hajdanát pedig a Szegedi Híradóban Dudás Gyula fejtegette.

T r e n c s é n várát K ö n y ö k i József szakszerűen írta le az Archael. Értesítőben; P. A. a Nemzetörben (18. sz.) Oroszlánkő várát, ifj. K u b i n y i Miklós viszont a Vág völgyi Laphan (3—4. sz.) az oroszlánkői (podhragy) leletet ismertette.

Udvarhely megyéből Téglás Gábor a Fővárosi Lapokban (185. sz.) a jánosfalvi régiségeket, a Kolosvárbán (160. sz.) a derzsi sírkövet és (162. sz.) a derzsi unitárius templom falfestményeit mutatta be. Barabás Domokos a Történelmi Tárbán 1613-ból a székelyudvarhelyi szücs-, szabó- és kovácszehek rendszabályait nyomatta le. Dr. Kraus Frigyes az erdélyi Kárpátegyesület 14. évkönyvében adatokat szolgáltatott a homorodalmási barlangokról s mellékelte a nagy-almási barlang rajzát. — Koch Antal az erdélyi múzeum-egyletben a korondi fürdő mellett bőségesen mutatkozó forráskövek (arragonitok) előfordulásának és képződésének viszonyait fejtegette. E kövekből ép oly dísz tárgyakat lehetne készíteni, mint pl. a karlsbadiakból.

Ugocsa megye népköltészetéről az Ugocsa 8. számában Gecsér Béla irt tanulmányt; Ráthonyi Lajos ugyanott a vármegye régibb (45. sz.) s forradalom alatti történetéhez (4. sz.) járult adatokkal; Komáromi András szintén ott (13. sz.) beszélte el Nyálábvár végnapjait.

Ung megye phytophænologiai viszonyairól s Ungvárott 1886-ban tett meteorológiai észleleteiről Pogány Gyula számolt be az ungvári gymnasium értesítőjében, hol Schürger Ferencz is megkezdte a tanári könyvtár jegyzékének közlését. Acsády Jenő a Mérnökegylet Közlönyében az 1884—5-ben épült és 176 méter hosszú záhonyi híd biztosítására a balparton épített 9 partvédő-sarkantyút írta le.

Vas megye növényföldrajza és flórája (*Geographia atque enumeratio plantarum comitatus Castriferrei in Hungaria*) czímmel dr. Borbás Vincze már ez évben sajtó alá adta azon nagy művét, melynek kiadására a vasmegyei gazd. egyesület vállalkozott. A könyv czímlapján 1887. áll ugyan, de még nem jelenhetett meg. Mindenesetre az 1888. év nyereségei közé fog tartozni. Vas megye régészeti egyesületének évkönyvében, melyet dr. Burány Gergely szerkesztett, az azóta elhunyt dr. Lipp Vilmos a vasmegyei régiségtár őskori és római emlékeit, valamint oklevélgyűjteményét ismertette. Nottebohm Vilmos Berlinben 28 lapra terjedő kis füzetet adott ki Montecuccoliról és az 1664-ben Szent-Gotthardnál vívott ütközet legendájáról (*Montecuccoli und die Legende von St.-Gotthard 1664.*). A Kőszeg és Vidéke 18. és következő számai a francziáknak 1809. évi kőszegi táborozásáról hozott adatokat.

Veszprémtől Öreg-Almádiig tett útjáról Mihalecz József rajzot olvasott fel a budapesti tanító-egyesület ápr. 2. közgyűlésén. Fejérpataky László a Történelmi Tárbán befejezte a veszprémi káptalan kincseiről 1429—1437. években készített összeírás közlését. — Thury Etele a Dunántúli Prot. Közlöny 15. számában a felsődunamelléki vagy somorjai és a dunántúli vagy veszprémi ref. egyházkerületek egyesülésének történetét beszélte el.

Zala megye vend lakosainak társadalmi életéből sok ér-

dekes vonást emelt ki Gönczi Ferencz a Zalai Közlönyben és a Muraközben. Műve megérdemelné, hogy könyvalakban is megjelenjék. A Győri Közlöny 26. számában Csukássy István is érdekesen jellemezte »Göcsejországot« vagy »Girgáczit«. A Muraköz című lapban Csáktornya (35. és 36. sz.), Margitay Muraköz multjából (44. és 46. sz.), Kováts Gyula a lapsinai városmról (26. és 27. sz.) s dr. Knezevich Viktor a muraközi római útról (38. sz.) értekezett. E lap tehát kellően megfelelt földadatának. Tersanszky József Nagykanizsán külön monographiát adott ki Szabadhegyről. Leírta benne a nagykanizsai »Szabadhegy«-nek 1850—1886. évi történetét, fejlődését, gazdaságát, szőlőmivelését, borászatát, gyümölcsseit és konyhakertjeit s könyvéhez térképet is csatolt. Vámbéry Armin »Kanizsa« czimmal egy történeti vázlatot közölt, melyet a »Gazavati Teriaki Haszan pasa der Kanizsa« (Kanizsa harcrai) című régi török kézirat nyomán Fejzi, Kanizsa védőjének, Teriaki Haszan pasának udv. papja és titkára (1600—1.) készített, Kemal bég pedig, az újabkori török irodalom jeles költője, átdolgozott. Gózon Imre a Dunántúli Prot. Közlönyben (144. sz.) a szentgyörgyvölgyi ev. ref. egyház történetét vázolta.

Zágráb környékének s a tenger melléki Horvátországnak rózsáit (Opis ruzah okoline Zagrabacke) a délszláv akadémia évkönyvében (83. kötet) s különlenyomathban Vukotinovic Lajos sorolta fel. 1886-ban 160 fajta rózsát írt le fajta, alak és változat tekintetében, miből száz esik magára Zágrábra. Az Oesterr. Botan. Zeitschriftben e számot még 3 új rózsával töltte meg s megjegyezte, hogy a növényzet terén Zágráb környéke voltaképp csak a Quercus, rózsza és rubus által tűnik ki. Zágrábtól Szerajevoig 1886. nyarán tett útja benyomásairól Annoni Antal az olasz földrajzi társaság közleményeiben tett jelentést. Értekezését folyóiratunk (a mult évben, a 383—4. lapon) már ismertette.

Zemplén megye kassai, 800 éves templomára Tarnóczy Tivadar a Budapesti Hirlap 201. számában, a terebesi kastélyra pedig — kép kíséretében — a Vasárnapi Ujság 40. száma hitta föl a közfigyelmet. Szilágyi Sándor a M. Könyvszemlében a sárospataki nyomda keletkezését írta le. E nyomdát még I. Rákóczy György szerelte föl, de csak halála után, Amos Comenius beszédeinek kinyomatásával kezdett működni. A Történelmi Tárbáró Skrbenszky Fülöp rovnai levéltárából közöl az 1603—1622. évre vonatkozó 18 levelet. Abafi Lajos a Hazánkban Sátoralja-Ujhely Barátszerének 1734-ben kelt községi rendszabályait nyomatta ki, Szádeczky Lajos pedig ugyanott a zempléni 1824. évi mozgalom történetéhez járult adatokkal.

Zólyom megye gazdasági és mívelődési állapotairól tanulmányos előadást tartott Grünwald Béla az akadémia nemzetgazd. bizottságában, czikkét a Nemzetgazdasági Szemle hozta. Szerinte a megyében, melynek lakosságát jobbadán gyári mun-

kások teszik, kivált Breznóbánya vidékén a XVII - XVIII. században Németországból benépesített s azóta eltöszódott 21 telepén 751 házban 6729 lakos él. Most kegyetlenül bännak velök az erdökincstár közegei s rabszolgához hasonlítanak inkább, mint szabad államban élő polgárokhoz. Grünwald figyelmessé teszi az államot az itt teremtetett sociális kérdésre és kifejti a segély módjait. — Dr. Szontagh Tamás a földtani társulatban két, Zólyomvármegye iparára nézve jól használható anyagot mutatott be. A Szliács mellett a Kralova-Sztudnya felé húzódó fennsíkon s a Farkasfalva határában levő agyagot már rég használták a környék lakói s a zólyomi pipagyárosok; az előadó biztatására Farkasfalván és Halászon (Ribáron) most már chamott- és kö-agyaggyár is keletkezett ez agyag értékesítésére. Cseh Lajos ugyanott a Kalinkán előforduló ásványokról, képződésökről s termőhelyökről értekezett. Tanulmánya a Földtani Közlönyben jelent meg. Szliács szénsavas vasas fürdőjéről 51 lapnyi magyar és német füzetet adott ki dr. Grünwald Mór. kellően tájékoztatván olvasóit a fürdő éghajlatáról, helybeli intézményeiről, a gyógyforrásokról s azok hatásáról stb. Dr. Keleti Vince a Felvidéki Híradó 11—13. számaiban a besztercebányai magyar színészet-pártoló egyesület történetét terjesztette elő.

* * *

Ezekben számoltam be a tudomásomra jutott könyvekről és cikkekről. Akármily hiányos is e jegyzék, a honismertetés irodalmának nincs miért szégyenkeznie, mert haladása folytonos és tagadhatatlan. Szemléimet jövőre is folytatni szándékozván, a nevem alatt Budapestre (VII., Klauzál-utca 10. sz.) intézendő füzeteket, pótlásokat, felvilágosításokat stb. ezentúl is köszönettel fogadom.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

A FÖLD PROFILJA

AZ ÉJSZAKI SZÉLESSÉG 31. ÉS 65. FOKA KÖZT.

Föld felületének ábrázolása egyfelől golyóalakja, másfelől nagysága s emelkedési viszonyai miatt sok nehézségbe ütközik; az ábrázolásban elkerülhetetlen hibák csökkentésére alkalmazott számos projectionának egyike sem felel meg czéljának teljesen, sőt valamennyivel közös az a hiba, hogy a Földet golyónak tekinti, holott az voltaképen forgási ellipsoid. Ezen hibán a szokásos földgömbeken sem lehet segíteni, mint-hogy ezek mértéke is rendesen oly csekély, hogy a felszín egyenetlensége torzítás vagy túlzás nélkül nem fejezhető ki. Ezen bajon

akart segíteni Lingg Ferdinand százados,* midőn a Föld egy részének keresztmetszetét oly nagy arányban feltüntette, mely lehetővé tette, hogy a föld felületének egyenetlenségeit a hosszal azonos mértékben fejezze ki. Művének alapgondolata az volt, hogy a földről és a környező légkörről lehetőleg nagy arányú képet adjon; a szerző e célból a metszetet a 13° k. h. Gr. mentén Trondhiemtől (Drontheim) Miszdahig (Tripolisz és a Zahara határán) húzta s rajzban (melyen 1 mm. 1 km-nek felel meg) a Föld felszínének minden ábrázolható sajátságait egységes mértékben (1 : 1.000,000) kitüntette. Csak is ily metszet által vált lehetségessé az ábrázolt terület minden pontjának a valóságnak megfelelő arányban és helyzetben való feltüntetése, míg a szokásos profilokon és plasztikai térképeken a magassági viszonyok mindig tetemesen túlozván s így azokról hű képet nem nyerhetünk.

Lingg profilja a következő viszonyokat tünteti fel:

1. A Földfelület viszonyait, különösen annak függélyes tagozódását.

2. A Föld alkatát a felszín alatt, azaz a geológiai viszonyokat.

3. A Föld felszíne feletti jelenségeket, azaz a légkör viszonyait.

4. A csillagászati és fizikai földrajz körébe vágó jelenségeket. Hogy miként járt el a szerző művének szerkesztésében, arról a következőkben nyerhetünk felvilágosítást.

A tenger felszíne a legujabb s legpontosabb meghatározások szerint elliptikus görbületben van ábrázolva s felette valódi kör is látható úgy hogy a Föld lapulása könnyen s világosan felismerhető. Egy pillantás a képre meggyőz arról, hogy p. o. a 49 szél. fok alatt a Föld felszíne (a tenger szintje) a golyó felületétől 12·099 mnyire, tehát több mint 12 kmnyire van, Budapesten 11½ kmnyire Zenggen 10.613 kmnyire, míg a profil északi oldalán (a 64. szél. fok alatt) a különbség 17.194 km-re rug; nyilvánvaló tehát, hogy a profil a föld meglapulásának nagyságát a szélesség különböző fokai alatt oly világosan feltünteti, minő módon az semmiféle földgömbön nem lehetséges.

A profil leginkább kiemelkedő pontja a 3312 m. magas

* Ferdinand Lingg's Erdprofil vom 31°. bis zum 65°. n. Br., ausgeführt im Maasstabe 1 : 1.000,000. Verlag und Ausführung von der Kunstanstalt von Piloty & Loehle in München. Ára magyarázó szöveggel tokban 20, vászonra húzva léczekkel 21 mark; színezett példány 26 mark. Az egész mű 51 cm. magas és 375 cm. hosszú.

Aetna, legmélyebb pontja a Tyrrhéni tenger legnagyobb mélysége Stromboli sziget és a salernoi öböl közt, t. i. 1830 m. A keresztmetszet feltüntetésén kívül adva vannak mindama hegységek és tengerfenékek körvonalai, illetőleg azok panorámája, melyek a 31. és 64. sz. fok alatt fekszenek. A profilban összesen 730 hegy vagy emelkedés van kitüntetve (a magasság méterekben), melyek földrajzi szélessége és hossza Greenwichől pontosan adva van; azonkívül elő van tüntetve 21 tengermélység, köztük a legnagyobb (Tuscarora-mélység) t. i. 8513 m. A kép felső és alsó szélén 666 város földrajzi fekvése pontosan van közölve. A profil közepét Mercator-féle világtérkép foglalja el (egyenlitő mértéke 1:100 millió), melyen minden egyes fok van kihúzva s mely a profilban előforduló összes jegyzéseket magában foglalja.

A keresztmetszet azonban a föld felszínén kívül a föld szerkezetét, geológiai viszonyait is feltünteti; megtaláljuk benne a legmélyebb aknát (Przibram Csehországban, több mint 1000 m.), és a legmélyebb fúrást (Schladebach mellett Halle közelében, 1695 m., tehát 1617 méterre a teng. színe alatt), továbbá a következő földrengések központjait: Lisszabon 1755, Koblenz 1846, Zsolna 1858, Ilmenau 1872, Herzogenrath (Rajnai tart.) 1873, -- úgyszintén elő vannak tüntetve a föld belsejének hypothetikus rétegei a megfelelő hőmérséklettel és a hegységek gyakorolta nyomással.

A magyarázathoz az éjszaki félgömb keresztmetszete (1:30,000,000) van mellékelve mely a sűrűséget (d), a gyorsulást (g) és az atmoszférákban kifejezett hegynyomást (p) a földsugár minden tizedére kiszámítva közli. A Föld felszínén $d = 2.5$, $p = 1$; $\frac{1}{10}$ földsugárnyi azaz 636 km. mélységben $d = 4$, $p = 425.000$; a Föld felszíne és központja közt, tehát $\frac{5}{10}$ sugárnyi (3180 Km.) mélységben $d = 8.1$, $p = 3,440.000$; a Föld központjában $d = 9.45$, $p = 5.720.000$ légnyomás.

A profil hosszában az $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{10}$ $\frac{1}{25}$. . . 1:1 millió, 1:8 millió, 1:80 millió sűrűségű légrétegeket pontozott vonalak jelzik; ezenkívül a profil két szélén alkalmazott diagrammok, feltüntetik a légnyomás és hőmérséklet csökkenését a magassággal a 32. és 64. szél. fok alatt. 6 ponton ki vannak tüntetve a léghajósok által 1804—1875 elért legnagyobb magasságok (maximum 11272 m.), jelezve van továbbá, mily magasságban lépnek fel egyes felhőképződések, hol gyúlnak ki és tűnnek el a csilaghullások.

Ezenkívül a csillagászati földrajz körébe vágó ismereteket is szolgáltat Lingg profilja; a szél. 35, 42, 45, 48, 55 és 62° alatt a napsugarak beesésének szöglete minden évnegyedre nézve van közölve; jelezve van, a Föld mekkora utat tesz egy másodperc alatt a Nap körüli keringésében (közepes távolság, perihelium és aphelium idején) s e pontokra nézve a radii vectores is be vannak jegyezve. A képből könnyen megérthető a geocentrikus és a geographiai szélesség közti különbség is.

Lingg profilja mind ezért mint földrajzi szemléltető eszköz nagy nyereségnek mondható s a szakemberek osztatlan elismerésében részesült. Csak Ratzel, Günther, Wagner Richthofen, Hann, Bezold, s mások ítéletére akarunk hivatkozni, kik a mű nagy fontosságát úgy a tanárra mint az önálló kutatóra nézve kiemelték. A mű technikai kivitele bámulatos pontosságra és tisztaságra vall.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Választmányi ülés 1888. április 7-én. Elnök Dr. Hunfalvy János. Jelen vannak Gervay Mihály alelnök, Berecz Anfőtitkár, Dr. Ballagi Aladár, Berényi József, Déchy Mór, Dr. Floch Henrik, György Aladár, Dr. Márki Sándor, Dr. Szabó József, Dr. Török Aurél vál. tag és Dr. Téry Ödön rendes tag. Jegyző Dr. Thirring Gusztáv titkár.

1. A múlt ülés jegyzőkönyvének felolvastatása után a főtitkár jelenti, hogy néhány iskola újabban folyamodott a Közlemények ingyenes megküldéseért. A választmány a kérelmet nem tartja teljesíthetőnek s ez ügyben az utolsó ülésén hozott határozatát fenntartja.

2. A főtitkár bemutatja az Urali expedíció ügyében Rudolf trónörökös Ő Fenségehez intézendő felíratot. A választmány helyeslőleg tudomásul veszi s elhatározza, hogy az adandó alkalommal Ő Fenségének küldöttségileg adassék át.

3. A német geographusok nagygyűlésének előkészítő bizottsága tudatja, hogy a f. évi nagygyűlés a német császár elhalálása miatt elmarad. Tudomásul szolgál.

4. A főtitkár beterjeszti a f. évi szeptember hóban Londonban tartandó geológiai congressusra való meghívást. A választmány Dr. Szabó József urat kéri fel, hogy a nevezett congressuson társaságunkat képviselje.

Ugyanily meghívás érkezett az amerikanisták congressusára, mely f. évi okt. 2—5-én Berlinben tartatik meg. Tudomásúl szolgál.

5. A főtitkár kérdést intéz aziránt, vajjon Weisz Berthold előadása, mely az Egyetértésben teljes szövegében megjelent, közöltessék-e a Közleményekben is. A válaszmány ezt nem tartja lehetőnek s elhatározza, hogy róla csak a társasági ügyek rovatában s az Abrégében tétessék említés.

6. Déchy Mór vál. tag jelentést tesz a kirándulási bizottság működéséről. Előadja, hogy a bizottság két ízben tartott ülést s az ügyet beható tárgyalás alá véve, oda nyilatkozott, hogy a kirándulások eszméjét nagyon üdvösnek tartja, eleve ellenez azonban minden olynemű kirándulást, mely a kiszemelt vidék lakosságának anyagi megterhelésével járna s azért kimondandónak tartja, hogy a társaság az illető vidéki lakosságtól semminemű szívesseget (megvendégeltetést stb.) el nem fogad s a megalakítandó helyi bizottságtól csak azt kéri, hogy a kirándulási tervezet megállapításában közreműködjék s oda hasson, miszerint a kirándulók részére lakásról s eltartásról méltányos, s mindenkire nézve egységes áron gondoskodva legyen. A kirándulások czélja lévén egyrészt hazánk érdekesebb s kevésbé ismeretes vagy nehezebben hozzáférhető vidékeinek szélesebb körben való ismertetése, másfelől a földrajz iránti érdeklődésnek az ország különböző részeiben való felkeltése, a bizottság azon véleményben van, hogy a társaság a divatos kiránduló helyeket ne keresse fel, továbbá hogy rendes (több napi) gyűlések a kirándulás helyén ne tartassanak, ajánlja azonban, hogy az illető városban vagy fürdőben a megérkezés napján 1—2 érdekes felolvasás vagy esetleg a tárgyat érdeklő mutatóványokkal kapcsolatos előadás tartassék. Eme, egyenlőre csak 4—5 napra kiterjesztendő kirándulások időpontjául a bizottság a pünkösdi ünnepeket ajánlja s javaslatba hozza, hogy a kirándulásokban csak társulati tagok s azok családtagjai vehessenek részt. A rendezés kérdését illetőleg a bizottság különösen a kérdés anyagi oldalát tette megbeszélés tárgyává, amennyiben itt 3 lehetőség áll elő: 1) hogy minden résztvevő függetlenül viselje a kirándulás költségeit, 2) hogy a résztvevők csak a vasútra kapjanak közös jegyet, illetve igazolványt, a többi költség (lakás, ellátás stb.) kinek-kinek szabad tetszésére bizassék, 3) hogy a résztvevők az egész kirándulás összes költségeit — egy meghatározott összegben — előre lefizes-

sék s így minden további költekezés alól fel legyenek mentve. A bizottság ez utóbbi módozatot ajánlja, mint egyedül helyeset, minthogy a résztvevők okvetlenül megkívánják, hogy eleve pontos tudomásuk legyen a kirándulások költségeiről. A kirándulás megtartandó, ha legalább 25 résztvevő jelentkezik. A bizottság egyúttal azt ajánlja, hogy a választmány előterjesztését in extenso elfogadja s az első kirándulást már a folyó évben rendezze. Ez esetben konkrét javaslattal állana elő, a mennyiben a bizottság egyik tagja ez iránt már lépéseket tett.

A választmány beható megbeszélés után az előterjesztést egész terjedelmében elfogadja s egyúttal a kirándulás költségeit illetőleg a harmadik módozat, az előlegesen megállapított költségvetés mellett szól.

Dr. Téry Ödön ezután előadja, hogy a bizottság a f. évi első kirándulás helyéül Selmeczbányát és vidékét ajánlja, s e kirándulás kivételére a következő tervezetet nyújtja be: I. nap érkezés Selmeczbányára, a város nevezetességeinek megtekintése, este felolvasás és közös vacsora. II. nap. A Szitnya megmászása (ebéd fenn). III. nap. Selmeczbányáról Hodrusbányán át Vichnyére. IV. nap innen Szklenóra s (ezentúl kocsin) Bars-Szt.-Kereszten át, a Saskői vár útba ejtésével, Garam-Berzenczére. Éjjel vasúton vissza Budapestre. A hegymászáshoz nem szokottak részére kocsik állanának rendelkezésre. Ezen egész kirándulás költségei (vasút nélkül) előleges tudakozódás szerint 12—15 frtra rúgnának.

Berényi József vál. tag előadja, hogy a m. kir. államasutak részéről megfelelő kedvezmény remélhető s így az utazás Selmeczbányára és vissza személyvonaton 10 frt 40 kr., gyorsvonaton mintegy 13 frtba kerülne.

Igy a kirándulás összes költségei körülbelül 30 frtra rúgnának.

A választmány mindez előterjesztéseket örömmel fogadja, a selmeczbányai kirándulás eszméjét s tervezetét helyesli, a bizottságnak búzgó működéseért köszönetet szavaz s egyúttal felhatalmazza, hogy magát a szükséghez képest kiegészítse s a megkívántató lépéseket a kirándulás megvalósítása iránt megtegye.

Ezzel a tárgysorozat kilévén merítve, az ülés feloszlott.

A márczius 22-én tartott felolvasó ülésén miként már az előző füzetben jeleztük volt, Weisz Berthold vál. tag tartott felolvasást. Ezen felolvasás »Magyarország hivatása a Kelettel szemben« cím alatt az Egyetértés f. évi márczius 25-iki

számában egész terjedelmében közöltetett s így itt csakis a felolvasás lényeges részleteinek közlésére kell szorítkoznunk.

»A felsorolt tényekből vonjuk le a következtetést, a melyet a katonai és forgalom-politikai tekintetben oly finom érzékű rómaiak is felismertek, hogy t. i. a Balkán-félsziget előtt elterülő Duna-völgy urának kezében van a hatalmi eszköz, a kulcs, mely megnyitja a Balkán hegyrendszerbe oly mélyen benyúló völgyeket, hozzáférhetővé teszi a félszigetet és forgalom-politikai tekintetben domináló positiót biztosít.

És a rómaiak ezt igen alaposan és korán ismerték fel. Urai voltak régen az Ádria észak-nyugati partvidékének, de nem onnét dominálták a Balkán-félszigetet. Uralmukat ott csak akkor szilárdították meg, mikor Noricumból a pannoniai Duna-völgyön nyomultak előre.

Ezen völgyből kiindulva, — a jobb felé eső Dráva- és Száva-völgyre támaszkodva, — megvetették lábukat Dél-Magyarországban és innét hatoltak tovább a 400 kilométerre lenyúló Morava-völgybe, melyet oly könnyen megjárható hágók választanak el Maczedoniától és Thráciától.

És nevezetes, hogy midőn a Duna és az Aegaei tenger közt elterülő országokban gyakorlandó kereskedelem-politikai fölényről van szó, ugyanazon vonalak veendői tekintetbe, melyeken a régi római légiók vonultak Közép-Európából Kelet-Európa felé.

Ezt a vonalat kell méltányolnunk, ha kellőleg akarjuk megérteni Magyarország hivatását a kereskedelmi földrajz szempontjából, hazánk közvetítői jelentőségét a Közép-Európa és a Kelet közti forgalomban és a nagy szerepet, melyet a keleti csatlakozási vonalak megnyitása nemzetünknek juttatni fog.

A természet fölöttébb kedvező földrajzi fekvéssel és kincsekkel bőven áldotta meg Magyarországot. A lakosság dolga ezen előnyöket kiaknázni és így növelni a maga jólétét.

Azon kell lennünk, hogy a Balkán-félszigetnek, e jelentékeny fogyasztási és termelési területnek közelségét gazdasági tekintetben hasznunkra fordítsuk.

Ki kell itt fejteni minden szellemi és anyagi képességünket.

A gyakorlati actiónak, mely által ezen helyzetből magunknak ép úgy, mint a Balkán-félsziget lakóinak előnyöket biztosíthatunk, három irányban kell mozognia.

1. Arra kell törekednünk, hogy a Kelet és Nyugat közti nemzetközi áruforgalomban mindinkább kezünkbe ragadjuk a közvetítést.

2. Nehezebb, de jutalmazóbb a második teendő, mely abból áll: hogy saját terményeinket mind nagyobb mennyiségben szállítsuk a Balkán-félszigetre és fő vevői legyünk ama terület nyers-terményeinek. Ez a direct kereskedés.

3. A legnagyobb gonddal kell megfigyelnünk a Balkán-népek ipari szükségleteit, az általuk fogyasztott cikkeket, hogy hazai iparunk ezeket minél nagyobb mennyiségben állítsa elő és így nemzeti munkánknak jó értékesítés és széles hatáskör biztosítását.

A már felhozott tekinteteken kívül még egy más tény is sürgeti a Balkán felé irányuló kereskedelmünk és iparunk fejlesztését.

Ez a tény Magyarország lakosságának mind nagyobb mérvű szaporodása.

Egy tanulmányos előadásban, melyet Láng Lajos egyetemi tanár nem rég tartott ezen a tudománynak szentelt teremben, azon örövendetes körülményt hallottuk konstatálni, hogy hazánk népessége 1880-tól 1885-ig 900,000 lélekkel szaporodott, a mi $1\frac{1}{6}$ százalék évi növekedésnek felel meg és hogy Szent István koronája országainak népessége 1885-ben 16.570,000 lélekre ugrott.

Lakosságunknak ily jelentékeny mérvű gyarapodása az előrelátó hazafiakat arra készteti, hogy behatóan tárgyalják a kérdést: vajon az irány, melyben nálunk a kereset és a munka eddigelé haladt, megfelel-e a helyzet igényeinek? És a válasz az, hogy lakosságunknak, mely évenként mintegy 200,000 lélekkel növekszik, a föld művelése eléggé jutalmazó foglalkozást már nem nyújt, hogy államférfiainknak, nemzetgazdáinknak arra kell törekedniök, hogy a nemzet tevékenységét fokozatosan a gazdasági élet más irányába, az ipar és a kereskedelem felé tereljék.

Mennyire igazolt ez a felfogás, azt láthatjuk, ha a műveltebb osztályt vesszük szemügyre, mely a mezőgazdaság teréről leszorul és most leginkább az állami szolgálat, a közhivatalok felé tödül, mert nem sajátította el az ipari és kereskedelmi foglalkozásokhoz szükséges kedvet és képességeket. Pedig ha ezt régtől fogva tartottuk volna szem előtt, nemzeti jóllétünk sokkal nagyobb lendületet vett volna s nagyobb képességgel bírnánk előnyös földrajzi fekvésünk kiaknázására.

Gazdasági jövőnknek figyelmen kívül nem hagyható szükséglete az, hogy a keleti vasutak megnyitása által hozzáférhetővé lett országokban már most vessük meg lábunkat, a mikor ott a kulturális szükségletek keletkeznek és fejlődni kezdenek, mikor

a kereskedelmi okkupációra irányuló törekvésünkben más országok iparosai és kereskedői még nem előztek meg.

Nem helyes az a felfogás, hogy Magyarországon az ily törekvés még korai, mert iparunk ma fiatal és még a hazai szükségletet sem bírja egészen fedezni.

A hazai iparnak már ma vannak oly ágai, melyekben a termelés meghaladja a belföldi fogyasztást. Ilyen pl., hogy csak egyet hozzak fel, a mezőgazdasági gépek gyártása.

Azután nem szabad feledni a nagyipar azon sajátosságát, hogy abban a termelés — a mechanikai erők felhasználása s az eljárások javítása folytán — rohamosan növekszik. Új piacok keresésére késő volna csak akkor gondolni, mikor az ipari túltermelés már beállott.

Arra nem szükséges még adatokat is felhozni. hogy a gyáripari termelés mily sebesen fejlődik.

De hogy ezt a fejlődést előre kell látni, annak piaczeit eleve kell kiszemelni és okkupálni, azt megmutatták a nagy német birodalom államférfiai, a kik a német ipari termelés legujabb növekedését már tizenöt évvel ezelőtt vették számításba és ahhoz képest rendezték be ipari és kereskedelmi politikájukat.

Hazánk kedvező földrajzi fekvésének értékesítéséhez tehát szükséges, hogy a nemzeti keresetet intensive és extensive fejlesszük.

Ehhez szükséges, az áruk nemesítéséhez igényelt technikai képesség, a kereskedelmileg okkupálandó terület alapos ismerete, a modern nevelés által ébresztett, helyes irányba terelt, pozitív ismeretekre alapított vállalkozási kedv.

Messzire vinne, ha az idevágó gyakorlati intézkedéseket részletesen akarnám felsorolni.

Csak egyet kell kiemelnem és ez az, hogy fáradhatlan, erélyes, czéltudatos tevékenység által kisebb közösségek is rendkívüli eredményeket érhetnek el e tekintetben. Felemlítem nevezetesen Ragusa városát, mely magyar oltalom alatt állott, mikor javában virágzott.

Ezen város polgárai a középkorban, az egész forgalmat uraló Velence versenyé daczára, kivételes viszonyokat felhasználva, hatalmukba tudták ejteni a kereskedelmet az egész Balkán-félszigeten és annak minden pontján, évszázadokon át úgy domináltak, hogy elfoglalt pozíciójukat még a török uralom is nagy későre bírta csak megsemmisíteni.

Az Ádriától a Dunáig és a Fekete-tengerig mindenütt voltak

áruraktáraik (fondachi), melyekkel teljesen behálózták a félszigetet, úgy hogy annak egész területén kezükben volt a kereskedelem.

Ezt a klasszikus példát követnünk kell; a Balkán-államok, minden jelentékenyebb városában ily raktárakat és kereskedelmi ügynökségeket kell létesítenünk, hogy célunkat gyorsan és biztosan érjük el.

A nemzeti művelést pedig úgy kell szerveznünk, hogy értelmiségünk egy része már kora ifjúságától kezdve képesíttessék a nemzetünkre háruló új feladatok teljesítésére.

A földrajzi társulat a jelzett cél elérését a maga részéről úgy mozdítja elő, hogy a földrajzi ismeretek terjesztésével foglalkozván, különös súlyt fektet a Balkán-félsziget ismertetésére.

Teszik ezt oly nemzetek is, melyekre nézve a keleti kereskedelem fejlesztése nem képez oly elsőrangú életszükségletet, mint ránk nézve.

Igy például fölemlítem, hogy Párisban, a francia kormány bőkezű támogatása mellett jelennek meg a Bianconi-féle »Cartes Commerciales.« Ezen füzetek a térképeken ábrázolt országoknak physikai, politikai, adminisztratív, közlekedési, néprajzi, földművelési, ipari és kereskedelmi viszonyait is ecsetelik rövid vonásokban.

Bemutatom itt e vállalatnak Szerbiát tárgyaló füzetét a tisztelt közönségnek, mely bizonyára óhajtani fogja, hogy ilyen kiadványok nálunk is jelenjenek meg.

Csak rendszeres, sokoldalú működés által fogjuk nemzetünket arra képesíteni, hogy a Balkán-államokban és a keleti forgalomban megfelelhessen természetszerű és történeti hivatásának, mely abból áll, hogy ezen területet kereskedelmileg okkupálja és azokban a kultúra, a jólét terjesztője legyen.

Ezt az irányt kell szem előtt tartaniok azoknak, kik hivatva vannak Magyarország anyagi jövőjét biztosítani, szilárd alapokra fektetni, elkövetvén mindent, a mi szükséges, hogy hazánk betölthesse szerepét, a nemzetközi forgalomban.

Nagy a program, kétségtelen kivitele szívós kitartást, törekvést és lankadatlan erélyt igényel. De nagy a misszió, felséges a cél is és ezért nem szabad a nehézségektől visszariadni.

Fülünkben csengjen mindig »a legnagyobb magyar« biztató szava:

»Merjetez nagyok lenni, ti, kik valami jobbra vagytok meghíva, születve, kik egy szebb jövőnek lehettek urai!«

Felolvasó ülés április 26-án a tud. akadémia heti ülés-
termében. Elnök: Dr. Hunfalvy János.

Berecz Antal főtitkár bemutatja Lingg Nándornak Piloty és Loehle-nél Münchenben megjelent »*Erdprofil der Zone 31°—65° N. Br.*« című fali abroszszát.

Felolvasást tartott Mihályházi Tóth Adolf főmérnök mint vendég: »A fokhálózatnak új és könnyen szerkeszthető vetületéről«.

KÖNYVÉSZET.

Magyarország Helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Irta Pesty Frigyes, a m. tud. akad. r. tagja. Kiadja a Magy. tud. Akadémia történelmi bizottsága. I. kötet. Budapest, 1888. XXXII+447 lap. Ara 3 frt.

Pesty Frigyes történetirói munkásságának különös vonzó erőt ad az, hogy tárgya iránti lelkesedése mindig erős hazafias érzéssel párosul. Míg gyűjtenie, kutatnia kell, minden erejét, minden türelmét és szorgalmát az adatok és bizonyítékok fölhalmozására, egybevetésére s minden oldalú megbírálására fordítja; biztos alap és kiformált meggyőződés nélkül egy lépést sem tesz; de ha egyszer az anyaggyűjtéssel kellőleg elkészült, ha barátot és ellenséget mindenre nézve kihallgatott: akkor közös munkára kél benne a tudós és hazafi s ez egyesült erőnek egy-egy olyan mű az eredménye, mely egyik oldaláról tekintve szigorú módszerű tudomány, másik oldaláról tekintve azonban lendületes nemzeti apothéosis.

És ez egészen jól van így! Az a fagyos elmélet, mely a történetirótól föltétlen tárgyilagosságot kíván, inkább jellensége, mint barátja az igazságnak, nem is tekintve azt, hogy a föltétlen tárgyilagosság e téren lélektani és erkölcsi lehetetlenség egyszerre. Még krónikairó sem vállalkozhatik rá, hacsak nem vízfejű és nem aszott szívű. Míg a jó jó, a rossz pedig rossz: addig rendes lelki és testi szervezetű történetiró soha rá nem szánhatja magát, hogy egyiket épen oly hideg színnel fesse, mint a másikat. Ha tenné: vétkeznék a történetírás célja ellen. A történetiró pedig csak egy ellen nem véthet: az igazság ellen!

Pesty Frigyes a német elméletekre sokat, olykor talán igen sokat is tart; de a történetírás német reguláit szerencsére és szerencsésjére sem el nem tanulta, sem el nem fogja tanulni soha.

Vérmérsékletén kívül nagy biztosítékunk erre, hogy ő rendesen olyan munkára vállalkozik, melyet idegenek soha nem tudnak, és nem fognak helyettünk elvégezni. Így őt tárgyai mindig olyan fölfogás- és tárgyalásmódra kényszerítik, melylyel hasonlíthat ugyan idegen szaktársaihoz is, de iskolás utánczó nem lehet, nem, mert neki mindig magyar tárgya van.

»Magyarország Helynevei« című nagy munkája már kiválóan ilyen természetű. E mű megírása mind alapjában, mind céljában magyar földadat volt. Erre csak magyar tehetség s magyar szorgalom vállalkozhatott. S már az előttünk levő első kötet is derekasán bizonyítja, hogy Pesty Frigyes nemcsak bámulatos szorgalommal, hanem nagy sikerrel is végezte az önként vállalt nagy földadatot.

Az egész kis tanulmányt tevő bevezetésben alaposan tájékoztat bennünket úgy a helynevek magyarozatának tudományos fontosságáról, valamint azon előmunkálatokról, melyek nálunk e téren őt megelőzőleg történtek. Különösen kiemeli Akadémiánknak azt az érdemét, hogy már 1837-diki nagygyűlésén pályázatot hirdetett annak a kérdésnek a megfejtésére, hogy: »Melyek a két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fennlevő, részint régi emlékekben található azon magyar hangzású helyirási (topographiai) és családnevek, melyeknek eredeti jelentését bizonyossággal, vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?« S így a Magyar Tud. Akadémia 9 évvel megelőzte a berlini Akadémiát is, mely eddigelé elsőnek tartatott a buvárlás e nemének fölkarolásában. A pályázat nem maradt épen eredménytelenül, de számba vehető sikert sem mutathatott föl, valamint későbbi íróink e nemű munkái sem emelkedtek a tapogatózó kísérletezés színvonalán felül.

Az épen olyan élvezetes, mint tanulságos bevezetés után a helynévadás forrásait és eszmekörét sorolja föl, ez után pedig forrásairól számol be, melyeknek száma meghaladja a 80-at.

Már csak ennyiből is készségtelenül kitűnik, hogy Pesty Frigyes olyan készülettel látott munkájához, a melyet e nemű irodalmunkban még senki meg sem közelített. Csak az sajnálható hogy roppant tömegű anyagát (közel 300,000 név) nem egy folyóban, hanem ismétlődő tagoltsággal kénytelen közzétenni oly formán, hogy a több kötetre menő nagy munka egyes kötetének tartalma külön-külön ABC-rendben van s illetőleg lesz összeállítva úgy, hogy mindegyik kötet A-val kezdődik és Z-vel végződik, de

természetesen úgy, hogy a már egyszer tárgyalt dolgok a későbbi kötetekben többé nem fordulnak elő. Ez az olvasóra nézve mindenestre kényelmetlen lesz annyiban, hogy pl. valamely A-val kezdődő név keresésekor esetleg minden kötet A-ját kénytelen lesz megkérdezni; de más részről az is bizonyos, hogy — már a mennyire emberileg lehető — így a munka nem maradhat csonka, mert a későbbi kötetekbe mindig be lesz illeszthető a maga helyére az, a mi bármi okból beillesztendőnek főg mutatkozni. Ez észrevétel azonban legkevésbé sem gátolhat bennünket azon nagy nehézségek méltánylásában, melyekkel a szerzőnek meg kell birkóznia s melyek miatt a betűrendnek csak egyszeri alkalmazásáról le kellett mondania. Így is bámulattal kell adóznunk a szerzőnek a rengeteg adatgyűjtésért s a gondos és általában szerencsés földolgozásért, mely társas munkássággal is évek sorát követelte volna, egy ember erejétől pedig minden körülmények közt a soknál is több.

Az első kötetben levő 1596 czikkről e rövid ismertetésben részletesen szólni s így a dolog érdeméhez méltó véleményt mondani teljes lehetetlen. Általánosságban azonban örömmel állithatjuk, hogy a föladata magaslatán álló szerző nem ismer csekélységet. Neki minden egyes név egyenlően fontos. Egy dülő neveért épen oly gonddal fölbújja forrásait, mint egy megye vagy ország neveért. S ez így van jól! Így éri el a szerző azt a célját, hogy minden lehető történelmi, földrajzi és nyelvi tanulságot kibányászson s közkinccsé tegyen. Lehet, hogy újabb adatok s újabb vizsgálódások egyben, másban más eredményekre fognak vezetni; de e munkát egészben véve nagy időig nem fogja elavulttá tenni senki és semmi. Olyan czikkek, mint pl. »Gödöllő« és »Siebenbürgen« gyarapodhatnak talán még ezután is, de lényegökben bajosan fognak megváltozhatni bármikor.

Midőn végül a szerzőnek és az Akadémiának szerencsét kívánunk a derék vállalatához, magát a munkát a legmelegebben ajánljuk minden művelt magyar embernek. 3 frtért tanulságosabb és szebb kiállítású könyvet ma nem igen vehetnénk. *K. P.*

Hölzl's Geographische Charakterbilder. Kleine Handausgabe. 30 chromolithographische Tafeln mit beschreibendem Text von Professor Dr. Fr. Umlauf und V. v. Haardt. Wien. 1887. Ára 9 frt.

A Hölzelféle »Geographische Charakterbilder«-ek oly kitűnő segédeszközei a földrajzi tanításnak, hogy azokat alig lehet nélkülözni, ha komolyan akarjuk, hogy a tanulók a különböző ge-

ographiai fogalmakról teljesen világos képet nyerjenek. Ezen képek már is nagy elterjedésnek örvendenek s tudtunkkal több hazai tanintézetnek hirtokában is vannak.

Már az első példányok megjelenése után általánosságban nyilatkozott azon óhajtás, hogy igen czélszerű lenne, ha ezen képek kézikönyv alakjában is megjelennének. A kiadó ezen óhajtásnak meg is felelt s ez által nemcsak a földrajzi tanításnak tett igen hasznos szolgálatot, hanem egyúttal egy földrajzi disz-művet is nyújtott a műveltebb közönség kezébe.

Az egyes képek az eredetiekhez hasonló színnyomatban vannak előállítva s mindenike magyarázó szöveggel is el van látva.

Ajánljuk ezen hasznos és csinos, kiadványt olvasóink figyelmébe.

Chavanne, J. Reisen und Forschungen im alten und neuen Kongostaate in den Jahren 1884 u. 1885. Jena, Costenoble 1888. M. 24.

A szerző két évet töltött a Kongó mellékén, részben a belga Kongo-bizottság megbízásából topografiai felvételek végett, részben az antwerpeni Roubaix czégnek megbízásából plantageok berendezése végett; s ez idő alatt megismerte a Kongót Viviig, tett egy utazást a Loango parton Landanáig, hogy onnan embereket hozzon magával és egy másikat San-Salvadorba topografiai czélokból; ezenkívül leírja e művében visszautazását Madeirába, a Kanári szigetekre, a Guinea-golf szigeteire, valamint ez útjában talált népeket. Befejezésül egy nagy általános fejezetben a Kongo állam kereskedelmi viszonyait tárgyalja, függelékül pedig csillagászati helymeghatározásait, magasságméréseit, néhány meteorológiai feljegyzését és az átutazott vidékek népességi statistikáját adja. A könyvnek azonban két hibája van; az első az az elbizakodottság, melylyel a szerző már a bevezetésben túl lő a czélon s azt mondja: »ez az első alapkő a Kongo államának és népeinek tudományos megismeréséhez« mintha bizony 1816 óta, hogy Tuckey kapitány a Jellala-eséseket elérte, a tudományos ismeret e vidékről mit sem bővült volna. A másik hiba még ennél is nagyobb, és ez abban a szomorú tényben áll, hogy Chavanne szóról szóra, és a forrás idézése nélkül vett át Pechuel-Lösché nagy munkájának befejező részéből egész fejezeteket s így plagiumot követett el, melyet Dr. Alfred Zimmermann (Dr. Charpantier) pontról pontra egész részletesen kimutatott. Mindazonáltal, daczára ezen szerencsétlen gondolatnak, a könyv nem rossz és elég sok egészen új részletet és adatot közöl, melyek a

komoly tanulmányt megérdemlik és a két térképmelléklet kétségkívül dicséretet érdemel, amennyiben néhány új megfigyelésen és nagyrészt a szerző saját topografiai felvételein alapúl. Az egyik az alsó Kongot ábrázolja Viviiig 1:500.000 arányban a másik a Nokki és Kizulu közti vidéket 1:400.000 arányban. Nokki fontossága egyrészt abban áll, hogy a Kongo e pontig még 1500 tonnás hajókkal is hajózható, másrészt pedig abban, hogy végső pontját képezi a Zombo fensík és Makuta vidék közti fő karavánútnak; s Nokkitól kezdve lehet észlelni leginkább, hogy az afrikai belföld egységes fensík, melynek kimagasló csoportjai teljesen hiányzanak. Kellő kritikával olvasva a könyv igen hasznos és tiszta képet nyújt. *J. J.*

Fränkl Dr. A.: Gustav Nachtigals Reisen in der Sahara und im Sudan. Nach seinem Reisewerk dargestellt. Leipzig, Brockhaus, 1887.

A mű nem felel meg ama kettős czélnek, melyet az író maga elé tűzött. Megoldja a feladatot annyiban, a mennyiben Nachtigal utazását az eredetnél rövidebb alakban adja elő, s olcsóbb levén, a nagyközönség számára hozzáférhetőbb; nem felel meg annyiban, hogy Nachtigal életét, annak befejezését, valamint nagy művének vadai leírásával való kiegészítését nem adja meg, pedig a műnek tudományos czélja épen ez lett volna. Hogy élt, hol utazott, utazásainak mily eredménye volt a nagy belföldi út után, vagyis Nachtigal politikai, diplomatiai működését, ami nemcsak ránk nézve érdekes, minthogy ezt részletesen még senki sem ismertette, hanem első sorban az a németekre nézve, kiknek gyarmatpolitikájukra Nachtigal működése oly alapvető befolyással volt, a szerző ezt a tevékeny életet mindössze 16 lapon ismerteti, soványan és szárazon. *J. J.*

Élmények Skandináviában. Művészkörút. Irta Gróf Zichy Géza. Külön lenyomat a »Fővárosi Lapok«-ból. Budapest az Athenaeum Társ. könyvnyomdája 1887. Kis 8-ad rétű 48. lap.

Megemlékezett már folyóiratunk magyar utazókról, kik Skandináviában jártak, ilyenek voltak Flatt Ágoston, valamint Halász Mihály (Földr. Közl. 1885. 356—357. 1886. 390—395.) E turistákhoz harmadikul földrajzi szempontból is méltóan csatlakozik a magyar zongora-művész gróf, ki zenei tehetsége és technikájával már csak azért is felköltötte Európa bámulatát, mivelhogy félkézzel kezeli Bösendorfer zongoráit, tiszteletét pedig azzal, hogy jótékony czélokra összehozott már művészetével itthonn és külföldön többet $\frac{1}{2}$ millió frtnál.

Kifogyhatlan egészséges humorral, éles megfigyelő képességgel írott kis könyve ethnografiai és társadalmi geografiai szempontból érdekes, annál inkább mivel fontoskodni nem kíván. Megfordult Zichy gróf a Skandinávországek három fővárosában és Upsalában; előtte mint főrangú és művész előtt minden ajtó és minden szív megnyílik, azért reflexióban olvasásközben Hübner báró jut eszünkbe. Kár, hogy munkája nincsen könyváruai forgalomban, mert így csak a szerzőhöz közel állók juthatnak birtokába, pedig a skandináv viszonyok ismeretét alapos és élvezetes modorban közli olvasóival. *H. J.*

A genfi conventió. Írta Molnár Viktor Budapestén 1887. Lampel Róbert könyvkereskedése (Wodianer F.) 8-ad rétű 113 lap. Ára fűzve 80 kr.

A földrajz-tudomány keretébe tartozik minden nemzetközi törekvés méltatása. És ebben nemcsak az, hogy figyelemmel kísérje az nemzetközi meridián, az egységes időszámítás, a földrajzi nevek egyöntetű helyesírása ügyében elért eredményeket: hanem nyilván kell tartania a genfi conventio nemzetközi munkássága terjeszkedését is, mely az emberek közti fajharcok balkövetkezményeinek enyhítését tűzte ki céljául, mint valami új amphiktyoni szövetség, mely a delphii templom közelében székelve leginkább arra törekedett, hogy a görög törzsek egymás ellen vivott harczaiban a vérengzést akadályozza meg.

A genfi conventio törekvését, sikereit, határozatainak kritikai méltatását, a conventio kiterjeszkedését a tengeri hadviselésre is, valamint a magyar sz. korona országainak vörös-kereszt egyesületét a szerző terjedelmes kül- és belföldi irodalom segítségével vétele mellett oly avatottan írta meg, hogy munkája külföldön is nagy figyelmet költött. Mint erős jogérzettel fölruházott gondolkodó nemcsak éles bonczolás alá veszi a conventio fő és kiegészítő czikkelyeit, de előáll egyuttal gyakorlatilag kivihető javaslatokkal is, melyek valószínűen nem maradnak könyvében.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. Expedíciók.

Utazás Kurdisztánban. Binder Henrik, a ki Kurdisztánban nagyobb utazást tett, erről a párizsi földrajzi társulat f. évi január 20-iki ülésén érdekes előadást tartott, melyet főbb voná-

saiban röviden közlünk. Kurdisztán neve a kurdok hazáját jelenti; e néven a törökök minden elfogadható ok nélkül néhány vilajetet neveznek, melyet inkább Örményországnak kellene nevezni. A kurdok tulajdonképeni hazája Persia s a Török birodalom bércezes határán az é. sz. 34. és 40° és a k. h. 38. és 46°. (Párizs) közt fekszik; a föld nagyon hegyes, délen párhuzamos hegygerinczek borítják, éjszak felé a gerinczek aláereszkednek, keleten s nyugaton pedig terjedelmes lapályok terülnek el, melyeken két tetemes tó: az Urmia és a Van tava fekszik. Az Urmia tó igen csekély s vize rendkívül sűrű, mert sótartalma a tenger-vizénél hatszorta nagyobb, azért e tónak jövője nincs, míg a Van tó partjain pezsdlő élet fejlődhetne ki, ha a török kormány az európaiak vállalatát nem nézné oly gyanús szemmel. — A kurdok hajdan erősített várakban éltek s minden várnak megvoltak a maga jobbágysai; midőn a törökök a tartományt elfoglalták, csak nagy nehezen bírták ezen független s hatalmas várakat megfékezni, melyek nem egy török sereget vertek széjjel. Ma is, bár a kurdok várai romokban hevernek, a törökök fennhatósága csak látszólagos, mert a kurd függetlenségére igen sokat tart. Binder felemlíti azt a hírt, melynek Kurdisztánban számos híve van, hogy t. i. a kurdok ereiben francia vér folyik; a hagyomány szerint ugyanis Szaladin a harmadik keresztes hadjárad alkalmával francia foglyait Kurdisztánba küldte, ahol azok végső inségökben a kurdok közé vegyültek; — egy másik verzió szerint pedig a sereg egy része, miután az Eufráton és Tigrisen átkelt, Kurdisztán hegyei közt eltévedt s nem bírván onnan kiszabadulni, ott letelepedett s a kurdokkal összeházasodott.

A lakosság közt a kereszténység és az izlam számos felekezete van elterjedve s vannak nestoriánusok, örmények, sabäusok, syriaiak, gregoriánusok, siiták, szunniták, stb; mindegyik felekezet kis különálló falvakban lakik s annyira ragaszkodik szokásaihoz, hogy köztük egység soha sem fog létre jönni. — A kurdok részint nomádok, részint földművelők. A nomád kurdok sátrakban élnek s igen vadak; a letelepedett kurdok lakásai aszerint eltérnek, amint síkságon vagy hegységben élnek; a síkságon a kurdok tanyáikat a dombok oldalába építik, összes házaik agyagtetővel vannak földve s bennök ember és marha együtt él; ily agyagboltos ház a domb tetejéről nézve alig látszik az agyagos talaj számos egyenetlensége közt. A hegyek közt a házakat a hegyoldalba építik s minden ház több, lépcsőzetesen

egymásfölé helyezkedő emeletből áll; az egyes emeletek boltozata szintén agyagból készül s az alsóbb emeletek boltteteje egyúttal a felsőbbeknek utcája is.

A kurd falvak igen silányak; egy közös udvar körül két lakás van; lapos tetejük ágakból van összerakva s meszes földdel letakarva. Háziesszkeik mindössze néhány agyagböggre, egy böleső s egy rokka; ágyúl egy csomó kukoriczaszalma vagy durva nemez s kőcz szolgál. A megdöglött állatokat a falún kívül 30 lépésnyire kilölik, kutyák, sakálok és hollók prédájául.

A kurdok főtápláléka a kenyér, ezenkívül vörös hagymával, fokhagymával, görög dinnyével és aludttejjel élnek. Ünnepeken sáfrános rizst s ürühúst esznek. A kurdok szegények s testük tetűvel telve van. A férfiak 25, a lányok 12 éves korukban lépnek házasságra. A gyermekek halandósága igen nagy, 5 éven alúl 100 gyermek közül több mint 60 hal meg. A népesség igen tudatlan, ahol van is iskola, 100 gyermek közül alig 10 látogatja. Egy-egy községben alig 6—7 ember tud írni vagy olvasni. A számos vallásfelekezetek közül a szubbák felekezete, mely gnosztikus és keresztény tanok keverék, s sajátosságos szertartásai által tűnik ki, ma-holnap ki fog pusztulni. Érdekesekek a yezidik, Zoroaszter híveinek s a bávik szertartásai; ez utóbbi felekezet ez előtt 50 évvel Persiában jött létre. (Compte rendu Soc. Geogr, Paris, 1888. Nr. 2.)

II. Vegyesek.

A méterrendszer meghonosítása Romániában. Minthogy a »Közlemények« 128. lapján a méterrendszer elterjedéséről szóló kis cikkben Romániára vonatkozólag az van megjegyezve, hogy az, 1876-ban fogadta el az új mértékrendszert; azt hiszem nem lesz érdektelen, ha e számadat helyreigazításán kívül a méterrendszer meghonosításáról ez országban, egyet-mást elmondok.

Az erről szóló legelső törvény 1864. szeptember 15-én kelt és tartalmazza egyszersmind a régi oláh és moldvai mértékekkel összehasonlított új rendszer táblázatát. Ennek alapján a méterrendszert törvényesen már 1865-ben életbeléptették, de az új mértékekkel ismeretlen nagy közönség, s az ország általános kérésére tényleges használatba hozatala nagy furcsán elhalasztott. 1871-ben módosítottat a fentebbi törvénykönyv, de komolyabb fogatosítást most sem nyert.

Az 1875. év első napja óta van az új mértékrendszer érvényességben, de az idegenkedő közönség, s a rendszerezesebb kormányi felügyelet hiánya miatt, alig volt valami eredménye. Tíz évig pihent szinte az ügy ismét papiroszon, míg aztán 1885 jan. 1-én véglegesen életbelépett, úgy hogy tulajdonképpen csak ettől az évtől kell itt a méterrendszer meghonosodását számitanunk, amennyiben most elrendelte a kormány a régi mértékek hivatalos kicserélését. Ezenkívül mértékhitelítő hivatalokat rendezett be, hol minden év elején újra megbélyegeztetnek a kereskedők mértékei.

Daczára mindezeknek azonban, a nép nem igen akar megbarátkozni az új mértékkel és annnyival is inkább ragaszkodik oly szívóssággal a régiekhez, mert kivált naponként előforduló kisebb, piaczi súly — (az oka = 1·271 kgr.) és űrmértékei (szintén oka = 1·288 l.) mind nagyobbak a kiló, illetve a liternél és mert, bár e mértékek megváltoztak, de az árak azért ugyanazok maradtak, a kisebb új mértékekre is. Másfelől a rendszer mértékeinek nemismerése szülte azt a furcsaságot, hogy Romániában a bort is kiló-számra kérik és veszik!

E szerint megvan tehát honositva a méterrendszer, de a nép azért még mindig öllel (1·962 m.) méri a fát, pogon-nal (4988·824 □ m.) a földet és chilával (6·793 hl.) a gabonát anélkül hogy e miatt a legkisebb pénzbüntetéstől tarthatna. — A moldvai mértékek még nagyobbak mindenütt az oláhországiaknál és általában véve még sok idő fog eltelni, míg a nép zöme meggyőződik a czélszerűbb, egységes méterrendszer előnyeiről!

Veress Endre.

A korinthosi csatorna és a Kopais tó. Carew Ferencz, az athéni angol követség tagja, évi jelentésében megemlékezik azon két nagy munkálatról, melynek egyikét nemsokára befejezni, másikat pedig megkezdeni fogják.

A korinthosi isthmus átvágása még 1882-ben kezdődött és a csatorna már a folyó év tavaszán nyílt volna meg, ha előre nem látott akadályok közbe nem jöttek volna. De ez idő szerint a legfőbb akadályok már legyőzettek és a csatorna megnyitása csak idő kérdése. E vállalat főképpen az osztrák-magyar monarchiára, de általában egész Görögország kereskedelmére leszen jótékony hatással. A Kopais tó kiszáritása folytán Görögország körülbelül 27 ezer hold kitűnő minőségű szántóföldet nyer. Kiszáritására egy angol társaság vállalkozott.

A panamai csatorna költségeire a nemzetközi congressus 1879-ben 1200 millió frankot szavazott meg. A munkát kivételére tizenkét esztendőre szánták, és a tizenharmadik esztendőben már $7\frac{1}{2}$ millió tonna kereskedelemre számítottak.

De minthogy egyrészt nehéz volt harmincz-negyven ezer munkást szerezni és csoportosítani: több vállalkozó nem készült el kikötött munkájával a kitűzött időre; másrészt meg a vállalat ellenfelei és egyéb haszonlesők sok pénzügyi kellemetlenséget okoztak a társaságnak: mi annak hitelét csorbitotta és lényeges pénzügyi terheket rótt rá.

A csatorna-munkálatokat vezető bizottság novemberi értekezletén elhatározta, hogy a csatorna megnyitását lehetőleg siettetni fogja, és hogy az ásatási munkálatokat — az eddigelé alkalmazott különféle módok helyett — emelő gépek (drague) segítségével fogja eszközölni, úgy a mint azt a Suez csatorna építésénél tették.

Összesen 40 millió köbméter földet kell még kiemelni, miből 30 millió dragage útján (emelő gépek segítségével) eszközölhető; és Eiffel mérnök vállalkozott is arra, hogy e munkát a társaság által kitűzött időig fogja elvégezhetni.

A csatornának ásandó része az egyik óceántól a másikig 74 kilométert tesz; ebből 60 kilométer bizonyára elkészül a meghatározott időig. A középső 14 kilométer hosszú magas terület, melybe már szintén mélyen hatoltak, zárva marad a két végén; a mélyedést megtöltik vízzel és emelőgépeket helyeznek belé, azokhoz kevés ember kell és aránylag mégis nagy munkát végeznek. Ezt a 14 kilométernyi belső csatornát zsilipek segítségével egybekapcsolják az óceánok felől már elkészült 60 kilométer hosszúságú csatornával: a közlekedés a két óceán között ily módon létrejön és a társaság némi jövedelemre számíthat. De a csatornát azalatt is mind mélyebbre fogják ásni, míg kilencz méterrel nem szállottak le a tengervíz színe alá.

Múlt év november havában a csatorna egy részét, 25 kilométert, már víz alá helyezték. November 20-dikán és 23-dikán tették az első hajózási kísérleteket: a Csendes óceán felől apály-nál hajóztak a 67-8-dik számú kilométerig, — és ismét a 17-4-dik számú kilométertől az atlanti óceánba. *Thsz.*

A Nicaragua csatorna Társasága 1887. ápril 24-én írta alá a Nicaragua köztársasággal kötött szerződést és azonnal hozzá is látott e nagyfontosságú vállalat munkálataihoz.

E csatornára vonatkozólag, Hatfield, az amerikai hajózási társaság megbízásából, már 1850 óta tett kimerítő tanulmányokat és készített terveket; újabb tanulmányokat tettek Lull 1872–1873-ban, és Menocal 1885-ben. A csatorna építésének alapjául ez utóbbi munkálatok fognak szolgálni.

A Nicaragua tava, mely az isthmus közepét foglalja el, egyszersmind a csatorna legemelkedett része, mert vízszíne 110 láb-al magasabb a tenger színe fölött. A tó keleti kifolyása San-Juan név alatt ömlik a Caraïbi tengerbe; de fájdalom teljes folyásában nem alkalmas a hajózásra. San-Carlos, de kiváltképpen Serapiqui mellékfolyója annyi törmeléket hord beléje, hogy a Serapiqui összefolyásától Greytown tengeri kikötőig külön csatornát kell majd ásni. De minthogy Greytown kikötőjét a San-Juan deltájának legejszakibb ága elzátonyosítással fenyegeti: a kikötő védelmére molo építését terveznek, az oda beömlő ág vizét pedig védőgát segítségével a Colorado ágba szándékozzák kényszeríteni. Ochoa mellett, kissé lejjebb a San-Carlosnak a San-Juanba való ömlésénél 1255 láb hosszú és 52 láb magas gátat terveznek, melynek feladata leszen a folyóvíz színét a tó víz színével egy (azaz 110 lábnyi) magasságban föntartani. Ott aztán elhagyják a San-Juan völgyét és átvezetik a csatornát a San-Francisco-völgyébe, melyet tágas medenczévé alakítanak majd által. Azután keresztülássák azon magaslatokat, melyek a San-Francisco és Rio-Juanillo között emelkednek, és a csatorna három zsilip segítségével leszáll majd azon síkságra, melyen Greytown vagyis San-Juan del Norte kikötőig fog haladni.

A tó nyugati oldala felől a Csendes Oczeán felé több utat hoztak javaslatba. Az egyik az volna, mely a Rio-Tipitapát követve a Managua tóba s onnan Realejo kikötőbe vezetne. Mások Salinasbay és ismét mások a San-Juan del Sur felé akarnák vezetni a csatornát. Végre Brito kikötőjét fogadták el a csatorna végpontjául; de még nem bizonyos, ha vajjon a Rio del Medio avagy a Rio-Lajas mentében fog-e haladni, — az elsőket egyikét ajánlja Lull, az utóbbit pedig Menocal.

Menocal terve szerint a csatorna teljes hossza Greytowntól Brito kikötőig 169·8 mf. volna; ebből az építendő csatornaút 40·3 mföldet, a tavon, San-Juan és San-Francisco folyókon való hajózható út pedig 129·5 mföldet tenne ki. A csatorna felül és alól 80 lábnyi széles leszen oly helyeken a hol azt mindvégig ásni kell; egyebütt alól 120, felül pedig 184, 288 vagy 342 láb-

nyi leszen. A zsilipek hosszúsága 650, szélessége pedig 65 láb lesz. A hajó 30 óra alatt fog eljuthatni az egyik öczeánból a másikba; naponként 32 hajó mehet majd által, ha t. i. a zsilipekbe egyszerre csupán egy hajó fér el.

A csatornaépítésre előirányzott költségek 64,043,697 dollárra rúgnak, beleértve az esetlegességekre kivetett 25 százalékot is. A szükséges területet a Társaság ingyen kapja a köztársaságtól.

Számba véve Nicaragua klimáját, remélhető, hogy a csatorna hat esztendő alatt elkészül. A nyugati partvidék nagyon egészséges s az esőzés október havában szűnik meg; ellenben a keleti részeken gyakoriak a nagy esőzések novembertől februárig, és a San-Juan deltájában gyakoriak a lázas betegségek. *Thsz.*

Vasút Tonkingban. Azon bizottság, melyet a francia minisztérium a Tonkingban építendő vasutak tanulmányozására küldött, jelentését 1887. aug. 29-dikén a Journal Officielben adta ki.

Fővonalakúl ajánlá:

1. A Delta vonalát: Hanoitól Bac-Ninhen keresztül a tengerig (175 km.)
2. A Kuangszí vonalát: Bac-Ninhtől a sinai határig Langson mellett (125 km.)
3. A Junnan vonalát: Hanoitól a sinai határig Zaokai mellett (305 km.)

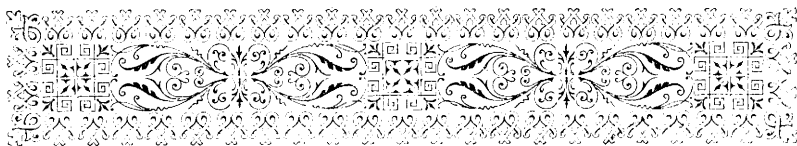
A mellékvonalak, melyek a fővonalak után volnának építendő, a következők:

4. A Laosz vonala Mekhong felé, és
5. Annam vonala: Hanoi és Hué városok között.

Mind e vonalak, a bizottság tervezete értelmében, keskeny vágányuak lesznek, olyanok a minőket Kokhinkhinában és Szene-galban már is építettek. *Thsz.*

Vasuti tervek Nyugat-Ausztráliában. A Transcontinental Railway Company újabb szerződést kötött a nyugot-ausztráliai kormánnyal. A társaság kötelezi magát, hogy a Perth mellett fekvő Kis-York városából Port-Eucla irányában a tengerig (1125 km.) saját költségén épít vasutat; a kormány pedig e vasút mentében 4856 hektar földet ingyen enged át a társaságnak. *Thsz.*

Montague Kerr ismert afrikai utazó, múlt év végén utazott el Zanzibárba, hogy saját költségén szervezett társasággal a maszaiak földjén áthatoljon Vadelaiiba Emin pasa segítségére. A merész utazó ezután innen nyugat felé akar tartani, hogy a Csad-tó s a Niger medencéjében levő ismeretlen vidékeket kikutassa. *Gy.*

A FÁRÁÓK ORSZÁGÁBAN.

 múlt év őszén, midőn az Achilles gözös lassú mozgással, de nagy zakatolással haladt előre Alexandria kikötőjében, mint régi ismerőseimet üdvözöltem az afrikai partokat.

Tizenkilencz éve múlt annak, hogy először léptem Egyptom földjére. Ifjúkori álmok varázsa tartotta fogva lelkemet; a vágy, mely vándorbotot adott kezembe, hogy fölkeressem török testvéreink szép hazáját, itt sem hagyott békében. Tovább, tovább, nógatta egy nyugtalanító hang égő agyamat; a szent Nilus vidéke fog a tudásvágyának bő táplálékot adni. És fölkerestem a csodák országát. Láttam Nagy Sándor városát, bejártam Kairó vidékét, végig legettetem sóvár szemeimet a Khufu piramis tetejéről a Nilus vidéke fölött, megbámultam a szörnyű sfinxet, melyről a régi írók oly sok csodás dolgot tudnak mesélni; megilletődéssel néztem a mumiák halmazát a bulaki muzeumban, s kíváncsiság fogott el a nagy köemlékek hieroglifáinak láttára.

A benyomások, melyeket a fáráók földéről magammal hoztam, élénk érdeklődésben tartották lelkemet a Nilus csodás országa iránt, s bár tanulmányaim már a keletnek más vidékéhez kötöttek: Egyptom mindig valami kimondhatatlan varázsszal lebegett szemeim előtt. Ha Perzsiának tündérvilágát a nagy költők műveiből annyira meg nem szerettem volna; ha az édes szavú sírázi költő bájos dalai nem zengettek volna annyira lelkemben; ha Firduszinak Sáhnáméja annyira rabjává nem tett volna engemet: úgy a perzsa világnak talán örökre búcsút mondtam volna; a csodás Szimurg madár helyett a heliopolisi főnixhez fordultam volna; Zal és Rudabe szerelmi históriája helyett most talán

Ozirisz és Izisz mythosát adnám, s a nagy perzsa hősök harcainak magyar versekbe foglalása helyett most a fáráók rejtélyes írásainak betűzésével foglalkoznám. De mikor azok némi pihenőt adtak, egy-egy szabad órát mégis fordítottam a szent iratok korának tanulmányzására, s figyelemmel kísértem azt, a mi a Nilus partjain történik.

A közel húsz év előtti benyomásokkal s az azóta szerzett tapasztalatokkal állottam a hajó földézetén, midőn utazó társaságunk csolnakokba szállott, hogy Alexandriában partra lépjen. A kikötőben most is az az élet, a mi akkor volt; az alkirálynak palotája a Rasz-et-Tinen épen oly igézőn bontakozik ki a hullámokból, mint mikor Iszmail pasa volt lakója. A Pompejus oszlópa már jó messziről magára vonja figyelmünket. De a kép azóta mégis változott. A város sokat veszített pezsgő élénkségéből, mert ha van keleti tarka-barkaság, nyüzsgés, zürzavar, fülsértő rikácsolás most is bőviben; de Iszmail pasa korában rám sokkal nagyobbyszerű benyomást tett itt minden. Aztán mily szomorú látvány terül el a tengerparti házsorokon. Romok fődnek el egész városnegyedeket, melyekben nyomorral küzdő százanandó rongyos alakok görnyedeznek, és szaladgálnak százával egy robogó kocsi után — alamizsna reményében. Az angol beavatkozás áldását és Seymour hősiségét gyászolják e romok. Azt hirdetik azok a büszkén masírozó britt katonák is, a kik az alkirály palotája melletti térre, a khedive ablakai alá mennek katonai gyakorlatokra.

Alexandriában csak igen kevés az, a mi keleti városra emlékeztetne. Beillik az bármely európai városnak. Mehemed Ali-nak a főtéren levő turbános lovas szobra is teljesen elűt a nyugati izlésben épült palotáktól, melyek a tért minden oldalról körül veszik. A kavalai török kalandor, aki az egykor hatalmas oszmán birodalmat rettegésbe ejté vakmerő albánjaival, nem ilyen jövőt álmodott egykor az ő új hazájának. A iszlamot százanandó módon nyomja el a betolakodott idegen elem, mely ugyanaz a levantei korcs zagyvalék, összeverődve olasz, franczia, görög és szefardim vegyüleből, mint bárhol másutt a török birodalomban, ugyanazzal az arcátlan élelmességgel, ugyanazon bűnökkel. Maholnap az a kevés mohammedan jelleg is, a mi még látható az arab és török városrészekben, ép úgy el fog tűnni nyomtalanul, mint a hogy a fáráók korára emlékeztető nyomok is rég elenyésztek. Ma csak Alexandria régi térképével kezünkben, va-

gyünk képesek ráfogni a Pompejus oszlopa melletti arab temetőre, hogy itt feküdt egykor a fényes Szerapeum, a Ptolemaeusok által meghonosított Szerapiz isten szentélye, nagy kiterjedésű épületeivel, s híres könyvtárával. Minderről ma egyetlen kő sem regél. Így tűntek el a föld színéről Nagy Sándornak és a többi királyoknak sírjai, a tudományoknak gazdag tárházai, a múzeum, a Ptolemaeusok palotái; Kleopatra túje idegen ég alá vándorolt, a hová fogja alkalmasint követni egykor a Pompejus oszlopa is, az asszuani vörös gránitból (syenit) faragott 20 méter magas monolith, melyet Pompejus praefektus Diocletian császár tiszteletére emeltetett a IV. században, s melyen akkor valószínűleg a császár szobra állott.

Alexandria vidékére, a homoktenger közepére varázsolt Ramleh nevű nyaraló helyre is kirándultunk. A vasut angolok kezében van s az állomások, melyek gyorsan érik egymást, angol neveket viselnek; a fürdő telep, ellátva kávéházzal, szinkörrel görög bérlokre van bízva, mint majdnem minden nyilvános hely keleten. Az idegen ezt, ha egyeben nem is, de a rossz ellátáson és a kiszolgálóknak ügyességén, melyet erszénye ellen intéznek, azonnal felismerheti. Ramleh vidéke csupa futó homok s így nevét, a mi homokot jelent, méltán megérdemli. A villatulajdonosok egy-egy darab homokterületet elkerítve, csinos kerteket varázsoltak rája, nagy fáradtsággal; a kerítésen kívül majdnem térdig érő homokban kell gázolnunk, egyik villától a másikig. Kellemesebb sétánk volt a Mahmudije csatorna mentén a datolya pálmák sűrű ligetében. A magas karcsú pálmák épen rakva voltak érő gyümölcsökkel, melyek tömött ágakon sűrű bokor alakjában csüngtek alá. Kopasz törzseikre kötélhurkok segélyével kapaszkodtak az arabok, hogy termésöket leszedhessék.

A város végén megrakott tevék hosszú soraival találkozunk; a türelmes állatok valódi angolos phlegmával és kimért komoly léptekkel haladtak a nagy homokban. Az arabok magas ülésükön majd előre majd hátra himbálództak; minden perczen attól tartottunk, hogy lefordulnak. A szélmalma, melyek lassú mozgással nyikorogva, matolla módjára forogtak, a mi kúnsági szélmalmainkat juttatták eszünkbe.

A mi karavánunk is útnak indult. Elbucsuztunk a derék Nahasz Efenditől, alexandriai konszultatusunk derék tisztviselőjétől, aki minket Alexandriában tanácsával szívesen támogatott. Nahasz Efendi egyiptomi arab létére otthon, a maga emberségé-

ből megtanult magyarul, s jól esett midőn nagy meglepetésünkre anyanyelvünkön szólt hozzánk. Kérdésünkre, hogy miként jutott a magyar nyelv birtokába, azt felelte, hogy mint osztrák-magyar konzulatusi hivatalnok kötelességének tartotta memcsak németül hanem magyarul is megtanulni. Hányan vehetnének példát a derék Nahasz Efenditől! A vonat, mely a tágas és szép pályaházból kirobogott, érdekes vidéken haladott végig. — Nagyon hasonló az a magyar alföld pusztaságához, melyen a Zagyva, Körös, vagy akár a Tisza a Nilust és csatornáit van hivatva helyettesíteni. Messze vidéken körülöttünk nem volt egyetlen domb, egyetlen nagyobb emelkedés. Mindenütt jól művelt földek, átszelve csatornákkal, melyek a Nilus magas állása folytán színültig voltak vízzel telve. A munkás felláh, Egyptom páriája, szorgalmasan dolgoztatott földjein. A vízi madarak nagy csapatokban lepték el a náddal benőtt mocsarakat s a gőzös jöttére nagy zajjal röppentek fel tanyájukról. Aztán itt-ott egy-egy felláh faluval is találkozunk. A fekete vályogból rakott falak alig emelkedtek ki ember magasságnyira a talajból, tető nélkül, s minden oly szomorú, oly elhagyott volt körülöttük; csak a szórványosan előforduló tisztas pálmafák adtak a komor képnek némi kibékítő jelleget. Előbb a Mareoti tó (Beheret Mariut) és a bukír tó között, majd a Mahmudie csatorna mentén halad a vonat, mely előbb Damanhur városát érinti, majd Kafr-ez-Zaját állomásnál vashidon lépi át a Nilust, aztán állomást tart Tanta városánál, mely vásáraitól és Szejdel-Bedavi nevű szentjéről messze vidéken híres. Kalyub állomás után a pyramisok és a Mokattam hegynék szürkés körvonalai is feltűnedeznek a láthatáron, s nemsokára megérkezünk Kairóba. Egyptom fővárosa Alexandriánál jóval inkább megérezte Iszmail pasa bukását. Az ő uralkodása alatt mintegy varázsütésre szebbnél szebb paloták állottak elő, körülvéve diszkertekkel; a paloták felszerelésénél, bebutorozásánál idegen földről hozott mesteremberek és belföldiek bőséges munkát találtak. Ezeket költötték sétányok, népkertek, partok készítésére. Egész városrészeket leromboltak s a telkeket oda adták gazdag kereskedőknek, pénzembereknek, hogy palotákat építsenek helyükre. És fölépült Kairó rohamosan; lett belőle egy világváros, európai minták után, egy kis Páris, szabályos nagy utcákkal, megannyi boulevardokkal, diszes palota sorokkal, melyek a mi sugárutunkkal versenyeznek. Az arabok városrészei mindig összebb szorultak; a nyugoti elem gyors terjedésével a

várost eredeti keleti jellegéből kezdette kiforgatni. Iszmail pasa méltó társa volt urának Abdul Aziz szultánnak. Benne is megvolt az az építési, szépítési mánia, melynek kielégítésénél aztán nem vettek tekintetbe semmiféle parancsoló körülményt, nem kímélték az állampénztárt, nem tisztelték a magán tulajdont. Ki parancsolna egy keleti szultánnak, vagy egyiptomi alkirálynak? Iszmail pasa a szuezi csatorna megnyitása idején állott fényének tetőpontján. A csatorna megnyitásának ünnepélyére magára 20 millió frankot volt képes elpazarolni. Ilyen szerepléssel hintett port a világ szemébe. De a gépezet, mely annyi ideig győzte urát pénzzel, a legkülöncebb szeszélyek kielégítésére, egyszerre felmondta a szolgálatot, s a khedive számítás nélküli költségeit királyi székével fizette. Beállott a válság, melynek következményeit kell most Egyptomnak Tevfik pasa alatt kihevernie. A ki akkor láttam Kairót, mikor a szuezi csatorna megnyitását készült megünnepelni, a ki tanuja voltam annak a pezsgő életnek, mely akkor itt uralkodott: most csodálkozással tapasztaltam a nagy változást, a pangást, a hátramaradást azon idők haladásához képest. Ezt a külső viszonyokra mondom csupán; a finansziális bukás kiheverésére bizony idő kell. A khedive palotái az államkincstár javára konfiskálva, elhagyatva állanak. A kertek gondozására megkivántató ezreket okosabb czélokra kell fordítani. A mesteremberek munkája megcsapant, némelyek tönkre jutottak, mások kivándoroltak. A kereskedők üzletei sem virágoznak annyira, mint akkor. És ez láncolatban áll az egész üzlet világgal, az egész társadalommal. Általános pangás minden téren. Ám az idegenre, aki először lép Kairóba, mégis meglepő a pezsgő élet, a tarka-barka képek zürzavara, a nagy zsivaj, mely főleg népesebb utczáin, a Muszkin, a Rue Neuve ön és a bazároknak szeméi elé tárul. Számталanszor leírt és annyira ismeretes jelenetek ezek a tárczairók rajzaiból, hogy azoknak újra ecsetelésétől e helyütt fölmentve érezhetem magamat. Kairó jelen világának, az iszlámnak és kulturájának ismertetése sem képezheti egy szűkterjedelmű föl-olvasás feladatát. Közös ez az élet az egész iszlámmal mindenütt. A ki ezt behatóbban és alaposan ismerni kívánja, azt Goldziher barátomnak e téren egyedül álló »Az iszlám« című jeles művére utalhatom. A tudós szerző ebben rakta le mindazon tapasztalatait és tanulmányait, melyeket épen Kairóban szerzett az iszlámról és intézményeiről. E művek tanulmányozása nélkül az iszlám földén való tartózkodás nagyon nyomtalan, eredmény

nélküli volna; az egyszerű turista utazásának jellegével birna, aki megelégszik azzal, ha Baedekerje szerint a látnivalókat lehető gyorsan végig nézi s beéri azzal, ha mindenünnen bizonyos összbnyomást vitt magával a nélkül, hogy a látottak mélyebb megismerésével törődnek. A mult a fáráóké, a jelen az iszlámé. A két világ között vont kulturális párhuzam minden tekintetben a mult előnyére esik. A fáráók világa, az ó-egyptomi kultura ötezer éven át megállotta helyét s a homokból kiásott emlékei bámulatra ragadják az utókort. Minden ezredévekre, az örökkévalóságra volt számítva az ó-egyptomiaknál; az iszlám alkotásai ennek teljes ellentéteül csak a gyors mulandóság jellegével bírnak. Az ó-egyptomiak a földi és belvilági létet szoros viszonyba, benső kapcsolatba hozták egymással. Minden törekvésük oda irányult, hogy e kettő közötti válaszfalat a lehetőséghez képest lerontsák. Ez a vonás húzódik végig a fáráók világának, kulturájának, művészetének, vallásának minden irányzatán. Az iszlám a földi létet hitvány muló jellegűnek tartja. Minden költő ezt a themát variálja végtelenségig. Ez az iszlám költészet, filozofia és vallás alapelve; minden okoskodás kiinduló és végpontja. Az igazi élet a siron tul kezdődik; ennek előkészítésére szolgál minden földi törekvés. Az iszlám hívői már a földi létben is a siron túli élet számára élnek. Ezzel karöltve jár a fatalizmus. Innen magyarázható meg az iszlám hiveinek közönye minden földi emlék iránt. Építészetük is ezt tükrözi vissza. Legszebb műemlékeik is csak rövid életre vannak szánva; ha egyszer romlásnak, pusztulásnak indulnak, senki sem gondol többé kijavításukkal, fenntartásukkal; sorsukra bizzák, veszni hagyják. Ez az oka annak, hogy az iszlám országaiban annyi a rom, a pusztulás. A legszebb városrészek közepén is ott kísértének mindenütt a multnak elhagyott emlékei. Emberi kéz nem érinti azt, a mit a végzet pusztulásra kiszemelt. Föl nem építi, de le sem rombolja. Tegye meg földadatát az idő, a kérlelhetetlen végzet, melynek intézkedésébe emberi törekvésnek beavatkoznia nem szabad. Így látjuk ezt Kairóban is. Mély megilletődéssel és a szánalom mellett a boszankodás érzetével nézi végig az utas a Tulun Dsámit, melynek minaretje, az udvarát körülvevő szép boltívek s maga a kupola is annyira roskadoznak, hogy alig tanácsos már meglátogatni. Hasonló állapotban van a Haszán szultán dsámija, mely a XIV-ik században épült s az arab építészet egyik kiváló remeke volt. Az udvar közepén álló kut (szebil), mely az igazhívők ájtatossága

előtti mosakodásra szolgál, az udvart környező boltívek művészi arabeszekkel és kufi feliratokkal vannak díszítve. A mecset szentélyének cseppkőboltozatát az idő teljesen megrongálta, darabonként hulladoz alá. Ez is át van adva a megsemmisülésnek. De mit szóljunk ezek után a khalifák és mamelukok sírjairól? Ezek hordják csak magukon szánandó módon az iszlám közönyét, a fatalizmus bélyegét. Az építészetnek remekei, Kairónak egykor büszke emlékei, a szép mecsetek, melyeket jeles, jámborlelkű uralkodók vagy kegyetlen zsarnokok maguknak és családjaiknak mausoleumul építettek, ma düledező falakkal, betöredezett ajtókkal, roskadozó kupolákkal várják évről-évre teljes pusztulásukat. Gazdátlan ebek, lakás nélküli csavargók ütnék bennök tanyát. Senki sem gondol velök; legfeljebb valamely élelmes arab torlaszolja el egyiknek másiknak összetákolt ajtaját, hogy a kinyitás fejében egy kis bakhsisra legyen joga a látogató idegenektől. A ronda, bűzös környéknek nyomorult lakói, kik apathiájukban a söpredéket utcáikon rothadni hagyják, maguk járnak jó példával élül az egykori szent helyek megszenteltelenítésénél. Ha megbotránkozásunknak adtunk kifejezést, a kísérő arabok phlegmatikus vállvonással legfeljebb azt felelték: kiszmet (végzet). A fejllegvár (el kalâ), melyet Szaladin szultán a pyramisok és a memfisi romok köveiből 1166-ban építtetett, legmagasabb pontja Kairónak. Mehemed Ali dsámija, az ugynevezett alabástrom-mecset, mely 1857-ben készült el, az újabbkori mecsetek legszebbike. Az építő pasának mauzoleuma a bejárattól jobbra van, díszesen elkerített fülkében. Itt nyugszik a nagy reformator, a vakmerő török, ki alacsony sorsból oly magas polczra küzdötte föl magát, hogy a fényes oszmán birodalomnak sorsát kezében tartotta. Itt nyugszik e magaslaton, melynek falai között 1811. márczius 1-én hatalmának megszilárdítására az összes mamelukokat a legborzasztóbb módon vérfürdőbe fojtotta.

A mohammedán világnak legelső főiskolája, az iszlám fanatizmusnak főfészke a kairói egyetem; innen sugárzik ki a mohammedán tudomány és vele a vallási gyűlölet, elfogultság az egész Keletre. A Balkán lejtőitől le Zanzibárig és Tangertől a khinai falig terjedő iszlám kiválóbb theologusai innen kerülnek ki. Képviselve van itt a 10.000 theologiai hallgató között az iszlám minden népe, az arcbőrnek legelütőbb árnyalata. A növendékek az iszlámnak négy felekezete és az egyes országok szerint elkülönülve csoportosulnak, hogy tanáraik ajkairól Moham-

med próféta tanait hallgassák. A Gama-el-Azhar t, melyet Dsohár hadvezér épített 969-ban, Aziz-Allah khalifa rendezte be főiskolává. E helynek meglátogatására külön engedélyt kaptunk s látogatásunk eredménye minden tekintetben kielégítő várakozásunkat. A mecset termeiben kisebb nagyobb csoportokban guggoltak a tudományszomjas diákok, előttük írószereik, a szent korán vagy valamely egyház atya műve és levetett czipőik. A kör közepén bárány bőrön guggolt a hodsza, a kinek kezében a bambusbot nemcsak tanári tekintélyének emelésére, hanem arra is szolgál, hogy a próféta ígéitől és a nyomasztó hőségtől elnyomva bóbiskáló discipulusokat éberségre figyelmeztesse, nyilván a műezzinnek azon szavaira való figyelmeztetéssel, hogy »az imádság édesebb az alvásnál.« A kiválóbb professoroknak emeltebb ülőhelyeik vannak, melyek köré nagyobb számú hallgatóság szokott seregelni. Ha most elképzeljük, hogy egy ily nagy csarnokban az ezer számra menő diákok minden talpalattnyi tért sűrűn elfoglalnak, s hogy minden csoport a maga feladatát mestereivel együtt fennhangon és énekszerű hanghordozással kiabálja, aztán egyik csoport a másikat tulkiabálni igyekszik: fogalmunk lehet arról a zajról, éktelen zsivajról, mely az egyetem termében honol, semmiesetre sem előnyére a tanításnak. A termet szorongásig elült diákok között alig tudtunk egymás nyomán utat törni magunknak. A kép, mely itt elénk tárult, festő ecsetjére lett volna érdemes. Az előadási teremből kijövet a diáksereg nagy tömegekben tolt utánunk, alig tudtunk rajtuk keresztül utat törni a kapuhoz, hol bemenetkor czipőinket hagytuk volt. Egy alsóbb rendű hodsza irántunk való jóakarátának, de még inkább a bakhsis nyerés reményének abban adott kifejezést, hogy a kijárást százával előzőnlő diákokat, a csörgő botjával vaktában jobbra-balra rájuk mért csapásokkal utunkból eltakarította. A bot, úgy látszik a kairói papok és tanítók kezében egyaránt a maggyőző argumentumok legnyomósabbjai közé tartozik. Vajjon eljön-e valamikor ideje annak, mikor az egyiptomi paedagogusok a botbüntetés eltörléséről értekeznek?

Kairo, Egyptom mai fővárosa Kr. u. a VII-ik században keletkezett. Előtte Babylon, a mai Ó-Kairo helyén épült város állt itt a fáraók idejében, melyet II. Ramszesz alatt ide telepített asszíriai foglyok építettek állítólag. Babylonnál még régibb keletű volt Heliopolisz, egyiptomi nyelven An, a Biblia szerint On, Ra napisten imádásának főhelye, mely innen Pe-Ra nap-

háza nevet is viselt. A nap kultusza képezi az ó-egyptomi vallás alapját; de Ra főisten mellett még egy egész sereg istent találunk az ó-egyptomiak Pantheonjában. Az egyptológusok még ma sincsenek egy véleményen az ó-egyptomiak vallását illetőleg. Vannak, akik a monotheizmust akarják levonni kultuszukból s az isten egységét vitatják, daczára a létezett sok istennek. Ezeket ők egy egységes istenre akarják visszavezetni, kinek e különféle nevű és természetű istenek csak más-más irányú nyilatkozását jelentenék. Mások megint a pantheizmus mellett foglalnak állást. Maspero Gaston, a jeles egyptológus, az egyptomi muzeumok igazgatója és legtöbbször vele polytheizmusnak, és pedig legvastagabb polytheizmusnak mondják vallásukat. »Hogy ezek a személységek, a mint a monotheisták állítják, egy főistennek külön jegyei, szerepei vagy működései volnának, azt én nem hiszem, — mondja az idézett író; — mindeniknek önálló neve és önálló léte volt, melyet a hívők neki sajátos tiszteletadással ismeretek el.« Az istenek három egymástól jól elkülönített csoportba voltak oszthatók. Voltak istenei a napnak, a természeti elemeknek és a halottaknak. Ezen három osztályba sorozható összes istenek nem voltak mindenütt elismerve. Minden helynek megvolt a maga külön helyi istene. Ezen meghasonlásnak és az elűtö istenek folytán beállott szakadásnak káros voltát csakhamar belátták az egyptomi theológusok s a heliopolisi, szaiszi, memfisi, abydoszi és thébei papok tettek is kísérletet az iránt, hogy a külön helyi isteneket egységesítsék. Ezen törekvésnek kifolyásául tekinthető, hogy a nap istene lett az egységes istenség típusa, az elemek és halottak istenei aztán közelebbi viszonyba, kötelékbe hozottak vele. A thébei Ammon főisten és a heliopolisi Ra főisten egyesítéséből keletkezett a későbbi Amon-Ra isten. A nap-isten kultusza lett aztán alapja a vallásnak. Izisz, az előbbi önálló főisten lett a halottak és az éjszaka napja, minthogy a napot leáldozása után a föld alatt a tulvilágon uralkodónak hitték, míg Ra isten az élőknek, a nappalnak a napja. Minthogy pedig az egyptomiak a királyt a nap-isten fiának tartották, innen keletkezett a pa-ra (a görög írók szerint fáráó) elnevezés, ami isten-királyt jelent. Ennek a Ra istennek volt szentelve Heliopolisz városa, melyben az istennek kiválóan pompás temploma állott. Ezt I. Amenemha, a XII-ik dynasztia első királya emeltette, s a XVIII. és XIX-ik dynasztia nagy uralkodói megnagyították és díszesebbé tették. A napisten temploma körül számtalan obeliszk

állott, minthogy ezek a napsugarak jelképezésére szolgáltak. A középkorban még számtalan obeliszket talált itt Abdul-Latif arab történetíró. († 1232) Ma Heliopolisból s a napisten templomából csak egyetlen egy obeliszk maradt fenn. A Nilus iszapja annak is elborította alapját; a hieroglifikus iratokba pedig darázsok fészkeltek be magukat. A templom mellett egy főiskola is volt, a legjelesebb egész Egyiptomban, melyet görög tudósok is dícsérnek különösen csillagászata és egyéb tudománya miatt, bár miszticizmusát és tanítása módszerét kifogásolják. Egy Pythagoras, Plato és Eudoxus sem átallották hallgatókul bejárni a heliszpolisi főiskolába. A napistenének szent madara volt a főnix, melyet Heliopolisban »bennu« néven nagy tiszteletben tartottak. Ez a madár, melyről az a monda tartotta fenn magát, hogy hamvaiból új életre kél, a lenyugvása után újra fölkelő napot jelképezte. A főnix új életre ébredése, a lenyugvó napnak új hajnala a halottra nézve reményt képezett arra nézve, hogy halottaiból új életre fog föltámadni. A főnix madárnak nagy tisztelete folytán a heliopoliszi templomot Bennu házának is nevezték, s egész Egyiptomból bucsujárást tartottak szentélyéhez.

És mindebből ma a hely nevén kívül, mely arabul hajdan »Aini Semsz« (Nap szeme) volt, ma pedig Matarije név alatt fordul elő, csak az egy obeliszk maradt fenn. Hová lettek a romok? Arról tán Kairó fellegrvárának falai és középületeinek alapépitményei adhatnának némi fölvilágosítást.

A ki nem érdeklődik különösen a régészet iránt, vagy a kiben a képzelődés nem oly élénk, hogy egy elhagyatott obeliszknek látásánál a multnak képeit maga elé varázsolva azokon kegyelettel elmélkedni képes volna: az ha el is jön Kairóból e vidékre, azt nem annyira annak az obeliszknak, mint inkább a szomszédságában levő strucztenyésztőnek, vagy a Mária-fának a kedvéért teszi. Az előbbi szép virágzásnak indult telep, mely már nagy számmal mutatja a fölnevelt struczokat s még nagyobb számmal s olcsón árulja a strucztojásokat. A Mária-fa pedig egy törzsökös nagy sycomor, mely alatt állítólag szüz Mária pihent a gyermek üdvözítővel, midőn Herodes üldözése elől Egyiptomban keresett menedéket. A fa mindenesetre igen régi lehet, mutatja törzse, mely jókora átmérőjű és a kegyes látogatók neveit ezrével viseli kérgén: de időszámításunkkal semmi esetre sem egykorú. Annyit azonban megengedhetünk, hogy az akkori sycomornak egy fiatalabb hajtása. Kegyeletből egy ágacska mi is hoztunk róla.

A fáraók világának tanulmányozása elodázhatlan vágyként ül az ember lelkére, ha lépten nyomon maga előtt talál tisztes emlékeket, melyek annyi szépet, annyi csodást regélnek a régi multból, csak legyen a ki megértse. A bulaki muzeum aztán kifogyhatatlan regélője a multak emlékeinek. Még a közönnyel belépőt is magához lánczolja, hát a ki még kíváncsiságot, tudás vágyot hozott ide magával; no azt meg épen jól ellátja a szellemi élvezetek egész tárházával. A muzeum nem régi, a mint egyáltalán az egyptologia is egészen új tudomány, mely azonban nem évtizedek alatt, hanem évről-évre is oly óriási haladást tett mint egyáltalán semmi más tudomány. A muzeumot Mariette pasa rendezte be legelőször, a nagy tudományú de még szerencsésebb kezű egyptolog, aki 1850-ban telepedett le Egyiptomban s harmincz éven át vezette a fáraók földén az ásatásokat. Francziák gyűjtötták meg az első világosságot az egyptomi sötétségben, francziák vetették meg az új tudomány alapját, s mivelik azt ma is a nagy feladathoz méltó eredménnyel. Napoleon a pyramisok alá vezette katonáit, hogy egy új világot hódítson a francia dicsőséghez. A katonai expeditió fényesen végződött; de mégsem ez szolgált a francia név dicsőségére, hanem az a vívmány, mely a fegyverek sikerét nyomon követte: a szellem diadala, Egyptom meghódítása a tudomány számára. És ez a nagy vívmány Champollion nevéhez van fűzve. Az 1799-dik évben Rosette-ban talált és a British Museumban őrzött epigrafikus kő hieroglifi, demotikus és görög feliratú szövegének egybevetése által találta meg a kulcsot a hieroglifák rejtélyeinek megfejtéséhez.

De maradjunk egyelőre Mariette pasánál és a bulaki muzeumnál. A régebben talált és mohó kapzsisággal összeszedett kincseket külföldre, a British Muzeumba, Berlinbe, de leginkább a Louvreba szállították. Csak később jöttek arra a gondolatra, hogy egy egyptomi muzeumnak legméltóbb helye Egyiptomban volna. Mariette pasa érdeme, hogy a bulaki muzeumot megalapította és oly gazdagon felszerelte. Megismerhetjük abban az egész egyptomi világot; visszatükröződik benne Egyptom földi és túlvilági élete.

A muzeum megismerése volt kairói programmunk egyik legbecsesebb, legtanulságosabb pontja. Én, aki első utazásom idején napokat töltöttem a muzeumban, azt most teljesen átalakítva találtam s benne az új tárgyak egész özönével találkoztam. Gaz-

dagodott azóta a muzeum különösen királyi mumiákban, melyek a Mariette pasa halála utáni időben tett leletekből kerültek elő a halottak országából.

Az udvarba lépve mindjárt két nagy sfinx fogad, melyek közül csak az egyik, a baloldalon levő eredeti, a jobb oldali amannak csak utánzata. A sfinx a régi egyiptomiaknál nem származott az oroszlán testnek és ember fejnek önkényes összetételéből; még a római kor tudósai is hitték, hogy ez a szörny a pusztákban mint élő teremtmény létezik. Mint emberi értelemmel és oroszlán erővel bíró szörny iránt nagy tisztelettel és borzalommal viseltettek. Isteni hatalomnak tartották s Harmakhuti, Harmakhisz néven a fölkelő és lenyugvó napot jelképezték vele. Minthogy a királyt a nap fiának tartották, a királyokat gyakran sfinx képében is ábrázolták; így az előttünk álló szörny a II. Ramszesz (a nagy Szeszosztris) jegyével van jelölve. A sfinxek ép úgy mint az obeliszkok is mindig párosával voltak fölállítva, s a templomok előtt egész sorfalakat képeztek. Egyedül a gizehi nagy sfinx az, melyet eddigelé magában állva találtak. A muzeum udvarán a kegyeletnek és hálának szép példájáról tanuskodik a Mariette pasának emelt siremlék, a hulláját rejtő szarkofággal. A Boulogne sur-mer-ben született tudós, ki szülőhelyén előbb mint tanár működött, a véletlen folytán jutott az egyptológia terére. Az egyiptomi francia expeditió egyik tagja által a tudós szülővárosába hozott mumia keltette föl a fiatal tanár érdeklődését Egyptom iránt. A mumia hieroglifjeit a megjelent művek alapján tanulmányozni kezdé s dolgozatának sikere folytán, mit jeles egyptológok buzdítás kíséretében elismertek, teljesen az egyptológiára szentelte ezentúl életét és működését. Átvette az egyiptomi ásatások vezetését és e téren a legnagyobb szerencse koronázta fáradozását. Munkája öntudatos és rendszeres volt. Mindig előzetes tanulmány után és határozott terv szerint fogott ásatásaihoz. A memfisi szerepeum fölásatásánál Strabo munkája nyomán indult, és a memfisi sfinx-sorfal megtalálása a szerepeum nyomára vezette. 1851-iki év november 12 és 13-ika közötti éjjelen hatolt be az apiszbikák szentélyébe. A fölfedezés epochalis jellegű volt. Az ott talált kincsek: 64 bebalzsamozott apiszbika mumijája, ezernyi fejedelmi emlékkő, halotti bábok, amulettek, ékszerek stb a Louvreba vándoroltak. Ez a felfedezés Mariette életének legdicsebb epizódja. Annyi anyag állott most a nagy tudós rendelkezésére, hogy bár három évtizeden keresztül

dolgozott is rajta; még sem volt azt képes mind közzé tenni. Az egyiptomiak vallásának elméletét ő kezdette legelőször megbízhatóan összeállítani. Utolsó nagy munkája volt a szakkarai pyramisok fölnyitása; halála ágyán kapta a hírt, hogy nagy munkája sikerre vezetett. Meghalt 1881. január 17-ikén, s tanítványai, tisztársai és az egyiptomi kormány nem adhattak méltóbb módon kifejezést a nagy férfiú iránti hálának annál, hogy őt az általa alapított muzeum diszhelyén, az általa fölfedezett kincsek között helyezték örök nyugalomra. Szarkofágja, melyben porai pihennek, montreuxi márványból egyiptomi stylusban van faragva; siremléke pedig az általa fölfedezett memfisi sfinxek közül vett egy példánnyal és II. Ramszesznek, a hódító nagy fáraónak óriási szobrával van diszítve. Utódja Maspero Gaston lett, a ki a Mariette által alapított muzeumot rendezte s az ásatásokat is vezeti, bár Egyptom jelenlegi mostoha pénzviszonyainál fogva e célra édes-keveset áldozhat. Így Masperónak jutott az a feladat, hogy az eddigi leletek kincseit tudományosan földolgozza és kiadja. Mariette és Maspero, továbbá Brugsch és Lepsius munkái azok, melyek az egyptologia mai állása iránt érdeklődőket minden irányban tájékozzák. Mig Mariette irodalmi működésével, főleg a talált kincsekből az ős vallást, a halottak kultuszát, a művészetek állapotát tünteté föl; addig Maspero az ó-egyptomiak nyelvének meghatározása, a lexikologia bővítése és régi emlékek megfejtése körül szerzett elévülhetetlen érdemeket.

A bulaki muzeum két jelesének s egyszersmind a legkiválóbb egyptologok futólagos méltatása után beléphetünk a muzeumba, melynek kincsei a kis és nagy csarnokon kívül hét teremben vannak közszemlére kitéve, míg egy részük tér biánya miatt a raktárokban várja rendeltetése helyének kijelölését.

Az ó-egyptomi világból a Pantheont vesszük első sorban szemle alá. Egy egész terem majdnem kizárólag csak istenek szobraival van tele. Azok nagy tömegén végig nézve s látva a különféle isteneket sajátágos alakításokban, lehetetlen a monotheismus híveivé szegődnünk, s e tan alapján azt hinnünk, hogy mindezen istenek egy és ugyanazon istennek különböző irányú működését volnának hivatva megjeleníteni. A legnagyobb választékát találjuk itt az isteneknek. Vannak szobraik bronzból, lapis-lazuliból, kék és zöld zománcból, ólomból, kőből, sőt fából is. Aztán a nagyság is nagyon változó; vannak két-három cméter magasságtól két-három méter

magasságig menő szobrok. Leggyakoribb Ozirisz isten szobra. Az egyiptomi Pantheonnak ez nemcsak legnépszerűbb, hanem legköltőibb alakja is. Az egyedüli, a kinek nevéhez igazán költői szép mythosz fűződik. Az ó-kor költői e szép regét számtalan változatban megörökítették. Plutarchos nyomán szokták e mythoszt az újkori történészek reprodukálni. Tárgya alkalmas és érdemes is a költői feldolgozásra. Ozirisz előbb Abydosz és a halottak istene, később egész Egyptomban általános tisztelet tárgya. Ő a jónak symboluma s ellentétben áll Szet-Tifonnal, a gonosz szellemmel, aki Oziriszt fufanggal törébe csalja, darabokra vágja és Egyptom különböző helyeire kiteszi. Izisz fölkeresi az ő holttetemét s új életre ébreszti. Fiok Horusz boszut áll atyjáért Tifonon, de nem pusztítja el, csak meggyöngíti erejét. Ozirisz később mint napisten, Izisz mint holdisten szerepel. Ozirisz a termékenyítő erőt, Izisz Egyptom földjét, a termő talajt jelképezi. Szet Tifon, a sivatagból előrontó ellenség, a forró évszak pusztítását, 72 társa a mindent megemésztő forró napokat jelképezi. Horusz, a Tifon ellen harczrakelő isten, a szép tavaszt jelenti, melylyel szemben Tifonnak meggyöngül hatalma. Horusz harcza Tifon ellen, mely mindennap megújul, az emberi életet is van hivatva jelképezni. Az ember holta után Oziriszszá válik maga is a tulvilágon, s ott ugyanazon bánásmódban részesül Izisz és Horusz részéről, mint a mely egykor Oziriszt halottaiból föltámasztá. Az Ozirisz és Izisz szobrok szebbnél szebb kivitelben százával vannak a muzeum üvegszekrényeiben. Horusz a világosság istene, karvaly fejjel van ábrázolva. Legszebb szobra ólomból van, mely Maspero szerint egyedül áll a maga nemében. Anubisz, az alvilág istene, sakálfejjel, Tifon és Neftisz fia. Ő a mumiák oltalmazója; tiszte volt az elszálló lelket fölfogni és a tulvilágba kalauzolni. Az ítélet napján ő tartja a mérleget, melynek egyik serpenyőjébe teszik az ítélendő szívet, a másikba tesznek egy strucz tollat, mint a részrehajlatlan igazság jelképét. Szobrai között legszebbnek találtam egy bronz Anubiszt, arany kérgezéssel.

Nem ritkák a Thot isten szobrácskái sem. Ő a művészetek, tudományok, írás, zene és csillagászat föltalálója. Egyszersmind történetírója az isteneknek, ki e tisztében följegyzi a tifoni harczok főbb eseményeit is. Szent madara volt az ibisz, s azért leginkább ibisz-fejjel találjuk ábrázolva.

Hathor istennő ugyanazzal a jelentőséggel birt az egypt-

tomiaknál mint Afrodite a görögöknél. Szent tárgy volt kezében a sistrum, egy zörgő vas eszköz, melyet az egyiptomi papok isteni tiszteletök alkalmával ráztak, s melynek zajára a hívők arczra borultak. Hathor istennőt tehén alakjában vagy tehénnel együtt ábrázolják. Az a dioritból faragott Hathor szobor, egy tehénnel, a művészetek netovábbja s laikusoknak és művészeknek egyaránt bámulatuk tárgyát képezi.

Hogy az egyiptomi papok és uralkodók mennyire óhajtották volna a különféle helyi isteneket egymással kiegyeztetni, mutatják a kombinált istenségek, melyek között legérdekesebbnek találtuk a muzeumnak egy igen különös példányát, egy fuzió-istent, melynek két feje van. Elül birja Min istennek teremő erejét, Anubisz sakál fejével, térdein a főisteni hatalom jelképei, az ureusz kígyók, fejdísz az összes istenek emblemáit egyesíti. Hátsó feje kost ábrázol, van két karvaly szárnya, melyek oldalait takarják. Ez lett volna hivatva a többi istenek tulajdonait és működését egymagában egyesíteni. De úgy látszik a minta-isten nem igen találhatott nagy népszerűsége s kultusza nem is honosodott meg; mert több szobrát, ezen egy példányon kívül, nem láttam.

A mint az egyiptomi istenek közül nem egynek kultuszát látjuk görög és itáliai földre vándorolni, úgy Egyiptomban is találunk idegen, jelesen asszíriai és persa isteneket meghonosulva, minők; Anahid (persa Venus) Asztarté, Baal.

Az istenekkel egy teremben találjuk az egyes isteneknek szentelt állatokat is, részint bebalzsamozott mumiákban, részint szobrok alakjában.

Legelső helyen állott a szent állatok között az ápiszbika; Ftah memfiszi istennek élő képe e földön. Memfiszből az isten házában őrizték, hol orákuluma volt. Egyszerre csak egy ápiszt tartottak, melynek a hold sugarától kellett fogantatnia s egy szűz tehéntől születnie. Az elpusztult állatot hatvan napig tartó gyász szertartással temették el, mint bebalzsamozott mumiát az isten templomában, a szerapeumban. A papok tiszte volt aztán az elköltözött helyére új bikát keresni. Az egyiptomi Ozorhapi elnevezésből lett a görögök nyelvén a szorapisz, szerapisz, melynek tisztelete az egész görög és római világra kiterjedt. Ezen állat-istennek számos szép bronzszobra van a bulaki muzeumban; van egy különösen szép serpentintből, mely a komolyan lépdegelő ápiszt ábrázolja. Szent volt az uraeus kígyó, az egyiptomiak

nyelvén ara, melynek természetrajzi neve Naja Haje, Aspisz vagy egyiptomi szemüveges kigyó, melyről Brehm a saját tapasztalásából igen sok érdekeset tud elmondani. E felette mérges hullóval a kigyószelidítők még ma is sok bohóságot csinálnak Egyiptomban, főleg Kairóban, előbb azonban kiszedik a méregfogait. Egy arab leány a mi hotelünk udvarán is bemutatta ügyességét egy ilyen kigyóval. A főbb istenek rendesen ezt a kigyót viselték fejükön, mint a hatalom és borzalom jelképét. A muzeumban egy oroszlánfejű uraeus-kigyónak szép zöld zománcz képét látjuk.

Az ibisz madarat is bebalzsamozták mumiának. Egy ibisz mumiát mi is láttunk a muzeumban. A krokodilt is tisztelték felső Egyiptomban s mumiáját szintén bírja a muzeum; ugyisintén láttuk egy példányát a sakál mumiájának is. A scarabeus (ganajbogár) mumiája legfinomabb vászonba burkolva szintén a rendkívüliségek sorába tartozik. Szentnek tartották az egyiptomiak e bogarat, mert az a halottnak új életre kelését jelképezi. Az Ateuchus sacer (egyiptomi szent labdacsbogár) Brehm leírása szerint ugyanazon természettel bír, mit már a régiek is megfigyeltek benne s a mi miatt őt symbolumul használták. Petéit ganajból göngyölített labdacskba rakja, azokat gondosan elrejtí s e munkája után azonnal elpusztul. A labdacskból aztán hónapok múlva, mintegy önmaga erejéből, lép elő az új nemzedék. A scarabeus a halottak talizmánja volt. E szent bogárnak egy példányát bronzból vagy más anyagból is a halottnak szíve helyére tették s mellére is adtak egyet, hogy számára a földöntuli élet biztosítva legyen. Mariette egy egész nagy üveges szekrényt töltött meg szebbnél szebb scarabeusokkal, fekete jaspiszból, zöld, fehér, kék zománczból és bronzból, melyek szép példányait, némelyikét a fáraók neveinek vésetével, a muzeumban látnunk adatott. A Zagazig vasuti állomástól nem messzire vannak romjai a régi Bubasztisznak, hol a macskafejű Szechet istennőt tisztelték s kedves állatját, a macskát szentnek tartották. Mariette pasa Bubasztisz romjai között sok ezernyi macska - mumiát talált. E lelet megerősíti mindazt, mit a jó halikarnasszusi historikus e helynek macskakultuszáról s a bebalzsamozott macskákról mond. Az istennőnek szent állatját a bulaki muzeumban mumia alakjában is, de sokkal becsesebb példányokban láthatjuk bronz, kék és zöld zománczos szobrocskákban megörökítve.

Tifon istennek tisztátalan állatját, a sertést is megeljük a muzeumban zöld zománczos szobrocskában.

Az istenek szobrainál jóval csekélyebb számban vannak a fáraók, papok és kiválóbb férfiak szobrai, melyek leginkább az általuk alapított vagy fenntartott templomból származnak, hol mindjárt a kijáratnál voltak fölállítva. A kisebb szobrok a halottas kamrákban állottak s mindig az illető halottat ábrázolták.

Az egyiptomiak vallási hite szerint a lélek a túlvilági életben is földi testéhez van kötve. Kiválik ugyan a testből, de bizonyos idő múlva azt újra fölkeresi. Innen van az a nagy gond, melylyel a halottat örök időkre megtartani törekedtek. A testét elvesztő lélek szünetlenül bolyongani kénytelen. Az egyptológok ma sem képesek még teljes rendszerbe foglalni a lélekvándorlás tanát, melyet Herodot említ, valamint nem ismerik egész szabatosan a gonosz lelkek sorsát a túlvilágban. Némelyek szerint a gonosz lélek különböző teremtmények alakjában kénytelen mindaddig bolyongani a földön, míg megtisztul; mások szerint az ítélet után az alvilágban marad s azonnal megkezdí bűnhődését. A hieroglifákból idővel alkalmasint ez iránt is csak tisztába jönnek.

A holttestnek főntartása annyira törvénynyé volt téve, hogy a Nilusból kifogott uratlan hullákat az illető község, melynek határában találták, volt köteles bebalzsamoztatni és megőrizni. A halottnak belső szerveit négy külön alabástromedénybe tették, forró szurokkal leöntötték s bezárták. Kanopusz városától kanopuszoknak nevezték ezen edényeket, melyeknek földői a tartalmazott szervek szerint ember, sakál, kutyafejű-majom és karvalyfejet ábrázoltak, azon geniusz szerint, melynek őrizetére az egyes kanopuszok bízva voltak. A balzsamozók azonban nem jártak el mindig lelkiismeretesen a belső szervek elosztásában. A felbontott kanopuszok elárultak nem egy esetben való könnyelmű bánásmódjukat. A bulaki múzeum kanopusz-gyűjteménye igen gazdag. A holttestet bebalzsamozása után finom vásznakba burkolták mint a pólyás kisdedeket, aztán gyantákkal, illatszerekkel újra praeparálták, hogy a megsemmisüléstől megóvják. A bebalzsamozás az első időkben igen kezdetleges volt; később, különösen a XVIII. és XIX. dynasztiák idején, nagy tökélyre emelkedett.

A mumiát azonban nem volt elég fizikailag megvédeni az enyészettől; a túlvilági életet biztosító bűvszerekkel, amulettekkel, varázslatokkal is el kellett látni bőségesen. A halottnak teljes felszerelése és a földöntúlra való kalauzolása, ottani magatar-

tása a legkisebb részletekig meg van írva a halottak könyvében, melynek egy példánya Turinban, egy másik a bulaki múzeumban látható; fordítását már régen bírjuk Lepsius-tól. E könyvnek utasításai oly fontosak voltak a halottra, hogy azoknak tudása nélkül egy lépést sem tehetett volna a halottak országában, hol lépten-nyomon gonosz szellemekkel, csodás állatokkal, rettenetes szörnyekkel találkozik, melyek csak a megfelelően idézett varázsigék hallatára térnek ki útjából. A mumiát tehát a halottak könyvéből vett fejezetekkel teleirt szalagokkal aggatták körül, sőt nagyobb biztonság okáért a könyvnek egy példányát magát is melléje tették. Mellére a skarabeuson kívül egy »utahszem« nevű amulettet tettek, mely az örökké éber életet jelképezte. Az így ellátott mumiát egy vastagabb anyagú burokkal vették körül, melyen az arcot álarcczal pótolták. Ezen álarczok az előkelők mumiáin gazdagon aranyozva és kifestve voltak. A bulaki múzeumnak e fajtájú néhány álarczán oly ragyogó tiszta az aranyozás ma is, mintha csak imént került volna ki a művész keze alól. A mumiát ezután sycomor fából készült szekrénybe zárták, mely egy pólyás gyermek alakjára készült. A mumia feje alá egy kőből faragott és Nubiában most is használatos támasztót tettek. A szekrényekbe a mumia mellé amuletteket, ékszereket, dísztárgyakat, fegyvereket raktak. Nem volt szabad hiányoznia a szobrocskáknak sem, melyeknek igen fontos rendeltetést tulajdonítottak az egyiptomiak. E kis szobrocskák, melyek bronzból, terracottából, zöld és kék zománczozással, de fából és kőből is készültek, a halottat jelképezték és nevét viselték. A földöntúli életben Ozirisz hívására e szobrocskáknak kellett felelni és megjelenni a halott helyett, és a rábizott teendőket végezni. E szobrocskákat azért felelő knek is nevezték az egyiptomiak. Hogy a halott minden hívásra helyt állhasson, e szobrocskákat nagy mennyiségben, százával sőt ezrivel is oda rakták a halott szekrényébe. A halotti czikkekkal kereskedők e szobrocskákból nagy raktárokat tartottak; a halott nevét aztán utólag tentával irták rájuk. Ezt a legtöbb szobrocskán így találjuk. Azért vannak a szobrocskák világszerte annyira elterjedve s jut belőlük mégis százával, ezrével, sőt százezrével is, ha kell, a turisták számára. Ám azért ne bizzék a jóhiszemű vevő az eladókban; e szobrocskáknak nem mindenike került ki ezredévek előtti műhelyből és nem mindenike feküdt a homok alatti sírok mumiái mellett. Lukszor, Karnak és Gurnah városokban hat gyár

készít mindenféle tárgyakról hamisítványokat; egy élelmes londoni gyáros pedig időről-időre egész hajó rakományt szállít Egyiptomba igen ügyesen készített utánzatokból. Gondoskodva van tehát, hogy a turisták elláthassák magukat egyiptomi régiségekül vásárolt emléktárgyakkal. A bulaki muzeum egy szekrényben az e fajtájú hamisítványokból rendezett kiállítást, járatan turisták okulására. A mumia szekrényt kívülről sárga, vörös, kék színekkel készült rajzokkal, felírásokkal díszítették. A faszekrényt mumiástól együtt egy koporsóba zárták.

Ezek is nagy mennyiségben láthatók a muzeumban. Legtöbbje szürke gránit vagy bazaltból készült s hieroglifákkal van borítva, melyek leginkább a földöntuli életben való dolgokat, arra vonatkozó hasznos tudnivalókat tartalmaznak, hogy a halott magát ott kellőleg tájékozhasssa.

A kőkoporsót aztán sirba helyezték s annak négy sarkára tették a kanopuszokat. Az egyiptomiak sirjaikat vagy sziklába vágták, vagy szilárd épületeket raktak temetkezési helyekül. A királyok egy bizonyos korig pyramisokba temetkeztek. A sírok három részből állottak, melyek mindegyikének megvolt a rendeltetése. Az első rész volt a kápolna, melyből egy szűk folyosó vezetett a halottas kamrába, hová a kőkoporsót tették. A kápolna legtöbbször egy négyszögű épület volt, melynek falai fölfelé egymáshoz közeledtek, miáltal az épület esonka pyramishoz hasonlított. Mariette pasa ezeket az arabok által használt névvel, masztabának nevezte s az egyptológok műveiben e néven találjuk említve. A kápolna néha maga is a sziklába volt vágva, leggyakrabban azonban a sziklasír elé építettet. A folyosó nem haladt mindig vízirányosan, néha többé-kevésbé ferde, sőt merőleges irányban is vágták a sziklába. Ez a sír volt a halottnak »örök háza«, a hogy azt az egyptomi szövegek nevezik. A halott lelke nem volt valami nagyon szellemi fogalom; az egyptomiak a testhez közel álló anyagi állományúnak tartották. Hitök szerint a léleknek is szüksége volt lakásra, táplálékra, ruházkodásra és szórakozásra. A holttestet magába fogadó halotti kamrát gondosan befalazták, s a halott magánhajlékának tartották. A kápolna volt fogadó terme a halottnak, hol az ő képmása volt helyette szobor alakjában fellállítva. A kápolnát a halott számára minden szükséges kellékkel felszerelték s szépen földiszítették. Ide rakták koronkint a halottnak táplálékait, kedves butorait, a földi életben használt tárgyait. A felbontott masztabákból összehordott butorok.

házi eszközök az egyiptomi iparról és művészetről tiszta képet adnak. Ott vannak kirakva a bulaki muzeumban nagy mennyiségben, legtöbbjét azonban és pedig a legjellemzőbbeket a Louvreba vitték. Föltűnt előttünk, hogy az üvegszekrényekben sok miniatúr butordarab van; annak magyarázatául megtudtuk, hogy a sokszor igen sok helyet elfoglaló valóságos butorok helyett azok kicsinyített utánzatait adták a halott fogadó-termébe. A sirba adott élelmi szerek jegyzékét rendszeren a halottas kápolnába helyezett kőlapra is feljegyezték. A gazdagok rendszeren szerződést kötöttek a nekropolis papjaival, hogy a halottnak kijáró ételneműeket koronkint megújítsák; nem lévén bizonyosak abban, mikor fog a lélek a testbe visszamenni s aztán a kitett ételeket föllakmározni.

Ez a papoknak és templomoknak igen jövedelmező mellékkeresetét képezte. A halottnak a részére kijáró táplálék átvétele végett azon istennél kelle jelentkeznie, a kinek nevére az ajánlatotott. A muzeumban a fogadalmi kövek nagy mennyiségben vannak. Rajzuk többé kevésbé megegyező. A kő felső részén rendszeren Ozirisz, az alvilág istene ül trónján, fogadva udvara hódolatát. Alatta aztán van az illető halottnak képe, rendszeren családtagjaival együtt; legtöbbször lakomázva van az illető feltüntetve. A rajzok alatt van a felírás, mely rendszeren igen rövid, de annál jellemzőbb. Egyik kővön ez áll: »Fogadalmi kő X. isten számára, hogy adja ki N. N.-nek, az N. fiának a maga részét a feláldozott kenyérből, vízből, tojásból, tejből, borból, sörből, ruhákból, illatszerekből s mindazon jó és tiszta czikkekből, melyekkel az isten él«. Minthogy az élő maga nem érintkezhetett a halottal, valamelyik istent szemelték ki közbenjáróul; neki ajánlották föl a halott számára eljuttatni kívánt tárgyakat, kérve az istent, hogy azokból a halottnak is juttassa ki a maga adagját. Hogy a papok, kikre a fogadalom nem vonatkozott, szintén kivették belőle részüket, ezt róluk, kik ily élelmes megadóztatási módot eszeltek ki, bátran föltehetjük.

A nők sirjaiban talált pipere-czikkek az egyiptomi toilette asztalt egész valóságában, a maga delikát titkaival együtt élénk varázsolják. Tükrökön kívül találunk szép kivitelű illatszer-szelenczéket, kenőcsstartó üvegcséket, aztán előkerültek az álhajak, legyezők, gyűrűk, fésűk, nyak- és karpereczek, ékszerdobozok, gyöngyök. Azt is megtudjuk, hogy az egyiptomi nők igen ügyesek

voltak szempilláik kifestésében; sirjaikban ott találták az egész készüléket, melyet e célra használtak, a finom tüket, melyekkel a pillán szurásokat ejtettek, hogy aztán arzénport hintsenek bele. Az arzenikumos dobozok némelyike tele volt e mérges festőszerrel. Szórakozó tárgyl szolgált az ostábla, melyet az egyptomiak igen kedveltek, s melyen a halottak könyve szerint a halott Oziriszszal szokott néha egy-egy parthiet játszani időtöltésül. A talált ékszerek filigran vésésükkel és diszítéseikkel, a bronztükrök, kokuszvirág ékítésekkel, a porcellánból, bronzból való tintatartók, elefánsontnyelű füstölők, lámpák mind az egyptomi ötvösség, szobrászat és fémöntés nagyfokú fejlettségéről tanuskodnak.

Az egyptomiak már a pyramisok építése idején ismerték az üvegekészítést. Ezt bizonyítják a szakkarai pyramisokban talált üvegtárgyak. A XII. és XIII. dynasztia idejéből már meglepő gazdagsággal és jó ízléssel festett üvegeket találunk a muzeum szekrényeiben. A tárgyak között vannak különösen szép karcsú nyakú illatszerüvegcsék.

Más teremben a kemény kőből faragott művészi szobrok ragadnak bámulatra. A dioritból való istenszobrok a mai kornak nem egy szobrászától vívtak ki feltétlen bámulást és elismerést. Ugyanígy kell nyilatkoznunk a fának művészi feldolgozásáról. Van a muzeumnak különösen egy igen érdekes szobra sycomorból; egy férfit ábrázol bottal kezében. Vonásai egy meglegedett arcú középkorú férfit mutatnak, a ki jóvalisan mosolyog. Áttetsző hegyjegecből készült szemei kvarcból faragott szemüregbe vannak ércszöggel megerősítve. A szobor annyira leköti figyelmünket, hogy alig tudunk megválni tőle. A fálsi bíró néven ismerik e szobrot, mert mikor Mariette arabjai a homokban ráakadtak, örömeikben felkiáltottak: itt a »seikh el beled!« Hogy a halottak sirjába adott ékszerek, drágaságok, arany, ezüsttárgyak a sirrblóknak minden időben kedvencz prédái voltak, az könnyen belátható. A fáraók sirjai sem voltak biztonsághban, daczára hogy ezeknek őrizetére az uralkodó királyok mindig nagy gondot fordítottak. Óvatosságból a legtöbb fáraónak mumiáját azok restaurálása után az eredeti sirokból más nyughelyekre vitték át. Innen magyarázható, hogy pár évvel ezelőtt a legtöbb királyi mumiát idegen fekhelyeken találták.

Az egyptomiak hite szerint a halottak nem szállhattak akárhol az alvilágra. Abydosz mellett egy hegynyílás van, azon át

mentek aranyos csolnakon a túlvilágba. Azért aki tehetette, Abydosz vidékére temetkezett, hogy közel jusson utazása helyéhez.

A sirkápolnákból töméntelen mennyiségű élelmi czikk került a muzeumba. Van közte buza, darává törött árpa, bab, zab, aszalt szilva, olajbogyó, mák, köles, tojás és egyéb czikk. A gabonát pörkölve tették a halott mellé. Valótlan tehát az, amit némelyek szárnyra bocsátottak, hogy a mumia-buza kicsirázott és termett volna. Maspero, a bulaki muzeum igazgatója, több rendbeli kíséreltet tett a talált gabonafajokkal; de soha sem volt eredménye. Az arabok persze ezzel is rászednek sok könnyen-hívő turistát midőn saját termésű gabonáikat ezredév előtti termés gyanánt árulják — jó drágán.

A bulaki muzeum egyik osztályában a görög és római korra vonatkozó régiségek vannak. Mariette ezek gyűjtésével nem sokat gondolt. Nagy Sándor koránál lejjebb nem igen szeretett jönni gyűjtéseivel; Maspero az egyptologia ezen ágát is az őt méltán megillető figyelemben részesíti. A muzeumnak ezen osztálya tehát csak nagyon újkeletű és aránylag nem is nagyon gazdag. Kiváló becsű itt azon hieroglifikus, demotikai és görög szövegű feliratos kő, melyet Kanopusz városában találtak s innen kanopuszi decretumnak is hívják. Hasonló ez azon rosettei felirathoz, mely Champollionnak a hieroglif-írás megfejtéséhez a kulcsot adta s a British Muzeumnak képezi nagybecsű kincsét.

Legvégére hagytam a királyi mumiák termét. Ez a muzeumnak legbecsesebb és legérdekesebb része. Alig van a világon muzeum, melynek ne volna mumiája. Az egyptomi halottak az egész világon elterjedve a kíváncsiság és csodálat tárgyát képezik. De a bulaki muzeum nemcsak számban, hanem a mumiák kiváló volta tekintetében is fölülmulja a többi muzeumok e nemű gyűjteményeit. A fáráók legjelesebbjeit találjuk itt egymás mellett üvegszekrényekbe zárva. 1881-ben kerültek ide, Thébe melletti sirjaikból. A bulaki muzeum igazgatósága már régebben tudomásával birt annak, hogy az arab sírfosztogatók valamely királyi sirra bukkantak; mert arra valló értékes tárgyak, mumiák kerültek európai muzeumokba. Hosszas utánjárás után sikerült végre a tettesek nyomára jönni s őket drága zsákmányuktól megfosztani. A muzeum nevében Brugsch Emil ment Thébebe s a rejtek-helynek kincseit napvilágra hozva, majdnem sülyedésig megrakta a muzeum gőzösét s a vidék fellah asszonyainak jajveszékelése és a férfilakosság gyász lövöldözése között szállította az ezredév

előtt kimult fáraókat a bulaki muzeumba. Itt látjuk őket feküdni sorban, egymás mellett, a legnagyobb fáraókat, némelyiknek nejét, gyermekét, Ammon isten templomának főpapjait, tánczosnőit, mint összeaszott mumiákat. Némelyik még ki sincs bontva, némelyiknek arczáról levették az álarczot s magunk előtt látjuk ezredévek után a hirneves uralkodókat. Mily különös intézkedése a sorsnak! A sok közül legkiválóbb érdeklődéssel fordultunk azokhoz, kiknek nevei még tanuló korunkból voltak élénk emlékünkből, vagy kikről egyet-mást később tanultunk, olvassgattunk. Eszünkbe jutnak nagy költők szavai, melyeket Lucifer intéz Fáraóhoz:

— Ne félj csak szellemed vesz,
De tested megmarad mint mumia,
Kíváncsisága iskolás fiúknak,
Torz arczulattal, melyről elmosódott
Az írás, szolgál volt-e vagy parancsolt.

Most üveg alá kerültek, folyó számot kaptak és katalogusba iktatva fekszenek előttünk I. Ramszesz, I. Ahmosz, és neje Nofirtari, I. Amenhotpu, az előbbieknél fia, II. Thutmesz, I. Szeti és II. Ramszesz, a híres Szeszosztris. Ez utóbbi fölhorzolt vörös hajával, erős hajlású sashorzával, hosszú nyakával, arczának erős vonásaival, két kezében a kormánypálczával oly élénken vésődött emlékembe, hoi képét sohasem fogom felejteni. Vanitatum vanitas!

Hasonló benyomást tett ránk egy másik mumia, Makersi királyné és mellette fekvő csecsemője, ki a maga életével anyja életét eloltá, hogy aztán a halálban egyesülhessen vele. Az anya és leánya együtt lettek bebalzsamozva, egy szekrényben fekszenek. Aztán láttunk két más mumiát, Pinotem királyt és Nibszoni irlnokot, mindkettőnek arca oly jól van megőrizve, hogy két-három napos halottnak is beillenek. A mumiák hosszú sorából ezek ragadták meg leginkább figyelmemet és maradtak meg legélénkebben emlékemben. Aztán láttunk virágokat, melyek a halottak koszorújába voltak fonva s a mumia mellett oly épen megmaradtak, hogy alig hagyták el szinöket. Ez mindenesetre a legrégibb herbarium a világon. Amenhotpu mumiáját fejtől lábíg virágfüzér veszi körül s rajta csodálatos módon egy darázs is látható, mely alkalmasint a szekrény bezárásakor szállt a virágokra s ott rekedt az utókor számára, mint egyedüli csodás példánya a darázs mumiájának.

Érdekesnek találtuk a hamis mumiák kiállítását is, figyelemzetetésül arra nézve, hogy az élelmes arabok mumiák hamisítására is adják fejöket, — jó nyereség reményében. És akadnak természetesen vevői ennek a hamisítványnak is.

A muzeum tüzetes megszemlélésénél az arab örök nem ritkán hasznos felvilágosítások és utbaigazításokkal szolgálnak. A muzeum igazgatósága pedig, mely kiválóbb tárgyairól fényképmásolatokat készítettett, hozzá intézett megkeresésekre a muzeum bármely tárgyát jutányos díjért készségesen lefényképezteti. A muzeumot, hol annyi érdekeset láttunk és tapasztaltunk s ismeretünket az egyptomi ó-kort illetőleg gyarapítottuk, elhagyva, kellemes üdülést szerezhettünk a muzeum kert előtt elterülő terrasson, hol lábunk alatt hömpölyög a szent Nilus, előttünk pedig százával állanak a festői dahabiék, a képekről és leírásokból ismeretes nilusi bárkák, utasokra várva a Felső-Egyptom vidékeire teendő kirándulásokra. A képet kiegészíti a háttérben levő pálma-liget méltóságos fáival, melyeknek koronái arany-sárga gyümölcstől terhesen lekonyulnak. A jelenetet a ragyogó tiszta kék ég, mely itt sokkal élénkebb kék színű, mint bárhol másutt, bűvös színnel vonja be s álmadozásra, ábrándozásra készíti lelkünket. Itt szeretnénk tölteni nem órákat, hanem egész napokat, hogy magunkba szívjuk ezt a keleti illatot, szemünk pedig kifogyhatatlanul élvezhesse az elragadó képet. De amott a Nilus tulsó partján egy új világ várakozik ránk. A láthatár szélén a kék égből magas hegyekhez hasonlóan bontakoznak ki a pyramisok. Olyan ragyogó, olyan tündéries világítás fogja körül fejüket, mintha nimbusz övezné szentek homlokát. Oda hívnak magukhoz, hogy lássuk és csodáljuk az emberi kéz munkáját, az emberi szellem csodás szüleményeit.

Az egyptomi mythosznak megfelelően keleten van az élet, nyugaton a halál tanyája. Azért látjuk az ó-korban Egyptom hosszú keskeny völgyében a Nilus jobb partjára építve a virágzó városokat, az élet pezsgését, a bal parton pedig a hallottak országát, a nyugalomnak csendes tanyáját. Az egyptomi vallás egészen az ország természeti viszonyainak szüleménye és azoktól van föltételezve. A Nilus balpartja, a nyugat, végtelen homok-sivatagban vész el, honnan a vihar minden életet előlő homokot, pusztítást zudit a folyó partjáig. Itt nem fejlődhetek volna ki városok, nem lettek volna biztonságban a fenyegető veszélytől. Csak a halottakhoz illett ez a környezet. De ezeket is biz-

tonságba kellett helyezni a pusztulás előtt. Ez vitte az embereket a szilárd sirok építésének gondolatára, hogy a puszták homokja, a gonosz Tífon támadásával szemben azok is megállhassanak.

Egyiptom egy hosszú keskeny szalag alakjában nyulik el, legnagyobb szélessége sem terjed túl 30 kilométeren; csak Kairón túl éjszakra szélesedik ki a Delta vidéke. Ezen a területen a legrégebbi korban Memfis volt Egyiptom államának gőczpontja. A memfisi uralom dynasztiái voltak a pyramisépítők is. És az természetesnek látszik. Memfis vidékén a Nilus elhagyja sziklák közé zárt medencéjét. A folyó kilép szűk határai közül s akadálytalan területet találva maga előtt, több ágra oszlik. De a sziklás magaslatok, melyek néhol 300 méterig emelkedve, a szent folyónak mindkét partján védő falakat emeltek a puszták homokja ellen, egyszerre eltűnvn, ez a vidék a sivatagból betörő ellenségnek is nyitva áll. Ezen természeti viszonyok hozták a fáraókat a pyramisépítés gondolatára. Memfistől tovább délnek, hol a Nilus medencéje védettebb, már a masztabákkal is beérték. A katarakták vidéke felé pedig, hol a partokon nummulitmész, márga és homokkő helyett a syenit és gránit az uralkodó kőzet, már a sziklákba vágott sirokat találjuk. A hol a természet maga gondoskodott védelemről, az emberi kéz csak annak felhasználására szorítkozott; a hol ez hiányzott, ott mesterségesen kellett azt pótolni. Így keletkeztek a pyramisok a lybiai sivatag homoktengerében. A fáraók észjárásának alaposságát ötezer év jelenségei eléggé igazolták. Építményeik és azokban földi maradványaik a természet rombolásai ellen védve lettek volna, ha egy nagyobb ellenség: az ember megkímélte és tiszteletben tartotta volna.

A pyramisokhoz most kitűnő út vezet. Kényelmes landauerekbe ülve magyar lovakon hajtathatunk végig a terebélyes lebbachfákkal szegélyezett uton. A sivatagból jövő teve-karavánok sem állják el utunkat; a pupos állatok példás rendben egymás után sorakozva az árok melletti igen keskeny ösvénynyel is beérik. Roskadásig megrakodva békésen czammognak terhükkel, melyet még egy hegyébe kuporodott hozontos üstökö és szurto ruhájú beduin is növel. A Kaszr-en-Nil szép vashidján átkelünk. A hidoszlopjain levő oroszlánokhoz mintáit a szobrász bizonyára nem a lybiai puszták királyáról, hanem alkalmasint valami utazó állatseregletnek aszkóros példányairól vette. A szent folyó az idén bőségesen árasztá ki áldását az országra. A földek egy része

még víz alatt van, s a folyó újabb kiöntésétől tartanak. A másodszori vetés egy hónap alatt nagyra nőtt; a kukorica kötésig ér, nemsokára kihajtja virágait s november körül törés alá kerülnek érett csövei. A szegény felláhk a nap izzó hevében épen javában kapálgatják tövét, míg a vizes korsó és tarisznya mellett hagyott gyermekek a czukornádnak hosszú szárából rágva szopogatják az édes nedűt. Amott egy gémeskut nyikorog, szakasztott mása a mi alföldi példányunknak; a beduin pedig, a ki vizet merít szomjas állatjainak, mintha a mi vályogvető czigányunk volna. Egészen azt a benyomást teszik ránk azok a hiányosan öltözött fekete alakok is, kik egy homokdombra épült vályogfészkeikből fölkerekedve, a Nilus kiöntését átgázolva, felénk özönlenek, hogy a pyramisokra vezetőkül tolakodjanak, mialatt mindenféle antikákat megvételre kínálgatnak. Annyit perorálnak mindenféle nyelvből összetákolt zagyvalékban, hogy nem is engedhetjük át magunkat zavartalanul a fáráók csodái szemléletének. A homok-tenger közepén termünk. Bokáig gázolunk benne, s nehezünkre esik a járás; könnyebb a beduinoknak, a kik mezitláb járva annak a kellemetlen érzésnek sincsenek kitéve, a mit mi éreztünk, midőn a finom homok czipőinket is megtöltötte. Előtűnk a nagy pyramisok, elől Khufu fáráóé, mely Kr. e. 3733 évvel épült, mögötte a Khafraé 3666 évvel Kr. e., és a Menkauré 3633 évvel Kr. e. Számba sem vettük a kisebbeket, melyek mögöttük szerénykedtek, de még a közeli sfinxet sem méltattuk figyelemre; egész lelkünk a Khufu pyramisé volt, melyre fölkapaszkodni készültünk. Ma 137 méter magas ez a köszörnyeteg, melynek fölépítésével Herodot szerint 100.000 ember 20 esztendeig volt elfoglalva, s melynek köhalmaza 2,525.000 köbméternyi anyagot foglal magában, a melynek elszállítására 55.000 nagy hadi hajóra volna szükség. Azt is kiszámították némelyek, hogy a római Sz. Péter temploma lámpájával együtt kényelmesen elférhetne a pyramis belsejében. Az elhordott anyaggal állítólag Afrika éjszaki határát Marokkotól Szuezig kőfallal lehetne elzárni. A pyramisokat nem az idő vasfoga, hanem emberi kéz rongálta meg.

Már gyakran megkísérlették, hogy e csodaépítményeket szétrombolják; de a vállalkozás mindannyiszor dugába dőlt; e czéltalan törekvés csak jelentéktelen nyomokat hagyott rajtok. A felső burkolat leszedésével tovább nem mehettek minden erőfeszítés daczára. Ennek köszönhető, hogy a felső sima burkolat

leszedése folytán lépcsőzetessé vált Khufu pyramisra mindenki följuthat, a kinek kedve, szédüléstől ment feje, és elég erős lábai vannak hozzá. Vezetők segítségével a vállalkozás husz percz alatt sikerül. Midőn fenn voltunk és a Nilus völgye, az impozáns Kairó és a Lybiai sivatag fölött szemlét tartottunk, kimondhatatlan érzés fogta el keblünket. Nem tudom, vajjon az elragadó kép, melyet lefesteni sem merészlek, vagy a történelemnek e helyen megkövült ötezer éve, vagy ezekkel együtt sok más magasztos momentum hatott-e e pillanatban lelkünkre. Hogy volt e magasztosult érzetek között egy jó rész a hazaszeretetből is, azt éreztük mindnyájan, midőn a Kölcey himnuszát és a Szózatot lelkesen elénekeltük. Végre is leszállottunk a magashól; vonzott a sfinx, a homoksivatagba bámuló csodás rejtély, melynek látása földidézi lelkünkbe mindazt a furcsa regét, melyet e szörnyről, mint élő lényről, az ó-kornak még tudós írói is mesélgetnek. A fáraók a reggeli napot, Horuszt vagy Harmakhiszt jelképezték a sfinxszel. Ez a példány a legnagyobb alakú minden sfinx között. Vonásai egykor szépek lehettek, mikor még orra megvolt, melyet Mehemed Ali katonái ágyugolyóik czéltáblájául használtak. Előtte a gránittemplom, hatalmas kődarabokból, csak részben látható; a többit futóhomok borítja. A nagy pyramisok már régen üresek. Első feltörőik a persák voltak s utánuk másokat is hajtott a kíváncsiság vagy a nép hite szerint bennök elrejtett nagy kincsek utáni vágy, hogy belsejökbe hatoljanak. Üresen találták a belső termeket, hol egykor az építő fáraók mumiái voltak. A nagy terem falai simára vannak faragva, de semmi felirat, semmi kép sincs rajtok.

Mariette pasa ebből ítélve azon meggyőződésben élt, hogy a pyramisok belsejét egyáltalán nem diszítették felirattal. E hitében oly csökönyös volt, hogy bár 30 évig élt a szakkarai pyramisok lábánál, hol egyébként a legszebb leletek jutalmazták fáradozását, a pyramisok felbontásába csak élete vége felé volt hajlandó belenyugodni. És ezek felbontása megdöntötte Mariette elméletét. A legszebb hieroglif feliratokat találták bennök, melyek teljes épségben voltak. Brugsch pasa, ki az egyik pyramisba behatolt, örömmel közölte a meglepő fölfedezést a haldokló Mariettetel, a kinek e hírrel megkönnyítette utolsó óráját. E tapasztalaton okulva, Mariettenek utódja, Maspero, azóta sorra vette a szakkarai pyramisokat s eddigelé mindenikben szebbnél-szebb feliratokat talált, melyeken az építtető fáraóra és uralkodására

vonatkozó dolgok vannak részletesen leírva. A fölfedezett emlékeken talált föliratok arról tanuskodnak, hogy nem volt a világon egyetlen nép se, mely oly beszédes, oly közlékeny és annyira íráskedvelő lett volna, mint az egyiptomi, pedig írásrendszere a huszonnégy fonetikai, de annál több ideografiai jegy folytán nagyon nehézkes és bonyolult. Magában az edfui emlékekben annyi felírás van, hogy egy embernek 20 éven át reggeltől estig tartó mindennapi megfeszítő munkájára volna szükség, hogy azokat csak lemásolhassa. Így talán századok fognak eltelni, míg a talált anyag a tudomány számára feldolgozva és kiadva lesz. A sziklasírok belsejében talált hieroglifák tiszta és szép vésete és majdnem újak látszó tartós kifestése, míg egyrészt a roppant munkáról, másrészt a művészet fejlett voltáról tanuskodik.

A gizehi pyramisok vidékén befejezve sétánkat és üdülést is találva, elhagytuk a nagy nekropolist, ki homokot, ki egyes kődarabokat, ki meg antikákat vive magával emlékül. A gizehi és memfiszi beduinok kifogyhatatlanok régiségeikkel, melyekből mindig csak egyes példányokat kínálnak eladásra. Néha, különösen ha nagyon mohó, de annál kevésbbé műértő vevőre akadnak, a mit jó érzékükkel azonnal kitalálnak, ásatásokat is rendeznek, melyek mindig sikeresek; mert az eleve elásott tárgyakat kaparják, legtöbbször pedig a boldoggá tett turistával magával kapartatják ki a homokból. Tudják jól, hogy az ilyen amateur aztán kétszeresen megfizeti azokat a tárgyakat, melyeket a saját kezeivel szedett ki a lybiai homokból, miáltal azok becse természetesen jóval növekszik az ő szemeiben. A jó arabokat nem nagyon bántja a lelkiismeret, hogy a régiségeket hajhászó turistát bolonddá tették. Ha arabul értene, talán még azt is hallhatná, hogy háta mögött mily jóízű élczekeket faragnak arról, hogy rászédtek. A ki homokot vagy kődarabokat visz magával, megnyughatik annak tudatában, hogy a mit magával hozott az legalább eredeti.

A legszebb emlékekkel és sok hasznos tanulsággal hagytuk el Kairót. Egyiptomban levő konzuljaink, gróf Vass alexandriai és Rakovszky Béla, kairói konzul hazánkfiak, kiknek sok rendbeli szíveségét tapasztaltuk Egyiptomban való tartózkodásunk alatt, a pályaházhoz is kijöttek, egy utolsó bucsúra. Nem kis örömről és megnyugvásunkra szolgált midőn láttuk, hogy Egyiptomban monarchiánk összes képviselői magyarok. Rosty Zsigmond volt római követségi tanácsos akkor volt elfoglalandó állását Alexan-

driában. Gróf Vass konzul előzékenységének és lekötelező figyelmének köszönhetjük, hogy Alexandriában úgy a megérkezésnél, mint elindulásnál megtörtént minden intézkedés, hogy a keleti vámhivatalnokok, bárkáso, bérkocsisok, és más rendbeli kellemtelen népség zaklatásaitól mentek voltunk. Ennek jótéteményeit csak mi tudtuk megbecsülni, kiknek az cféle néppel máskor is volt alkalmunk találkozni. Rakovszky konzul pedig Kairóban tapintatos és erélyes fellépésével a bérkocsisok zsarolásától mentette meg társaságunkat. Ezen föliépése alkalmával volt alkalmam tapasztalni, hogy a török nyelvet, de különösen az arabot mily tökéletesen és szépen beszéli s mily otthonos Afrikában, hol Zanzibarban való két évi hivatalos tartózkodása idején s más alkalommal is szép utazásokat tett. Bár nem Egyiptomban, de a török fővárosban és szintén monarkhiánk képviselőjében működő egy másik kitűnő hazánkfiáról is hálával akarok e soraimban megemlékezni. Ez a férfiú Kvassay István, ki ott létünk alatt konzuli minőségben működött, azóta azonban főkonzul lett. Hogy fiatal kora daczára ily fontos és szép állásra helyezte őt a kormány bizalma, azt mindenesetre kiváló érdemének és rendkívüli tehetségének köszönheti. Hogy aztán ott tartózkodásunkat kellemessé és annyira feledhetetlenné tudta tenni s általa mindnyájunk tiszteletét és szeretetét tudta kivívni, ez megint szeretetre méltó modorának és gentleman eljárásának tulajdonítható. Mindnyájan öröltünk, hogy magyar ember tölt be ily kiváló állást; én azonkívül büszke is voltam konzulunkra, mert elmondhattam, hogy e jeles ifjunak egykor tanára voltam.

DR. ERŐDI BÉLA.

ÚJABB ADATOK MAGYAR LÁSZLÓ ÉLETRAJZÁHOZ.

(Előadatott a márczius 22-iki ülésen.)

Közel 24 éve, hogy egyetlen afrikai utazónk, ki a felfedező utazó nevét megérdemli, Magyar László, Dél-Afrika nyugati partján, Afrikában tartózkodásának 17-ik évében elhunyt. Azon negyed században, mely halála óta letelt, egymást érték a nevezetes utazások s felfedezések Dél-Afrika belsejében s eme nevezetes, sok tekintetben epochális felfedezések mellett Magyar László tudományos működése és érdemei mind jobban

háttérbe szorultak, s az a kevés, mit a felfedezések története róla feljegyzett, napról-napra jobban elhalványúl s feledésbe merül. Pedig ha valaki, úgy Magyar László megérdemli, hogy vele behatóan foglalkozzunk. Életének viszontagságairól keveset tudunk s az a kevés sincs még teljes képpé összeállítva, melyből egész működéséről fogalmat alkothatnánk: a külföldnek épenséggel nincs tudomása ama, levelekben és értekezésekben szétszórt adatokról, melyekből Magyar László életrajzát s összes afrikai utazásainak térképét nagyjából legalább összeállíthatjuk; semmiféle térképen nem találjuk Magyar későbbi (1851 után megtett) utazásait bejegyezve, pedig irataiból azok idejét, irányát, végpontjait elég pontosan tudjuk megállapítani. Életrajzaink, melyek Magyar Lászlóról megjelentek, többé-kevésbbé hiányosak* s sok tekintetben tévesek. A »Magyar Lexikon« például**, egy oly gyűjtemény, mely a megbízhatóság igényével lép fel kimerítő életrajzát közli, de ez oly zavart és kuszált, hogy abból kiokosodni egyáltalában nem lehet; többek közt ily badarságokat ír Magyararról: »Afrika belsejét részletesen tárgyalja, különösen azon titokzatos tavat, mely Afrika közepén a síkságon roppant nagy helyen elterül. A tó, mint ő írja, a legmeglepőbb és legidegenszerűbb buja növényzettel van fedve; sok folyó ömlik ki belőle, különböző irányban és a víz reá mint európaira oly kedvezőtlen, hogy ámbár még csak 35 éves, de már egészen ősz és öregnek néz ki. Magyar az egyenlítőől délre a nyugati parton fekvő nagy tavon sokkal tovább haladt előre, mint bármely más híres elődje, például Livingstone vagy Paillard.« Szükségtelen említenem, hogy mindebből egy szó sem igaz, Magyar ilyesmit seha és sehol sem írt, azon tavakat melyeken Livingstone járt, soha sem látta, Paillard nevű utazó pedig Délafrikának azon vidékén egyáltalában nem járt.

Ha mi saját magunk ily képtelen és koholt dolgokat terjesztünk Magyar Lászlóról s nem igyekszünk utazásainak néhány homályos pontját tisztázni, nem lehet csodálnunk, hogy Magyar-ról a külföldön is téves fogalmak vannak elterjedve. A külföld

* Egyedüli helyes életrajzát Hunfalvy János közölte a Budapesti Szemle 1874. évf. 324—339 lapjain, de ez azon szűk keretnél fogva, melybe szorítva volt, nem terjeszkedhetett ki Magyar utazásainak beható ismertetésére s egyes homályos pontok felderítésére.

** XI. kötet 584. lap.

egyes írói megtagadnak Magyarót minden érdemet s minthogy egyes állításai tévesek, távolságbecslései nagyrészt hibásak, és földrajzi nevei gyakran eltérnek az újabb utazók által említett helynevektől, azoknak semmi fontosságot nem tulajdonítanak. Erre például a következő szolgálhat. Hassenstein Bruno Petermann Geogr. Mittheilungen-jeinek 1862. évfolyamában Kongo és Angola térképét közölve, a 442. lapon Magyar helyneveit bírálgatja, melyeket ő kongói naplójában használ, s így szól: »Die Lage des von ihm genannten hohen Berges Mu Serra und die Mündung des Flusses Mutu-an-kapuka bleibt freilich nach dieser, aller Entfernungs- und Richtungsangaben entbehrenden Beschreibung sehr ungewiss und die Schilderung einer Fahrt den Zaire aufwärts bis zu den Fällen von Upa (ob die Yellala Tuckey's?) mit Angabe einer Menge neuer Namen verliert ebenfalls an geographischem Werth, da die hier gegebenen Entfernungen oft um mehr als das Dreifache übertrieben sind. Die Erkundigungen, welche Magyar von portugiesischen Sklavenhändlern über den oberen Lauf des Zaire einziehen konnte, scheinen uns nicht von der Art, um viel Vertrauen einzuzulassen und sind schwer mit den sorgfältigen Erkundigungen Livingstones zu vereinigen.« Eme szigorú bírálat azonban teljesen indokolatlan és igazságtalan, mert azt látjuk, hogy ama inkriminált helynevek az újabb utazók, Stanley, Johnston, Chavanne, Baumann, Weinek utleírásaiban egy-két kivétellel mind előfordulnak s Magyar leírása az újabb tudósításokkal teljesen összevág. Az Upa, vagyis a Faroszungo vízesésről ifj. Jankó János kimutatta, hogy az nem egyéb, mint a Jellala vízesés, s egyuttal elődta amaz okokat, melyek miatt a Faroszungo név má már nem használtatik.* Ami pedig a Kongó felső folyásának vázolását illeti, valóban bámulnunk kell Hassenstein naivságát, aki nem vette észre, hogy Magyar ez alatt voltaképp a Kuangót értette, melyet ő a Kongó felső folyásának tartott s melynek partjain az újabb utazók, Mechov, Capello és Ivens konstatálták mind ama helynevek létezését, melyeket Magyar említ.

Ez az egy példa is eléggé mutatja, hogy Magyar László érdemeit sokan azért kicsinylik mert működésének java részéről tudomásuk sincs. Igaz, hogy Magyar kisebb tudósításai külföldön kevésbé ismeretesek s így nem szabad nagyon csodálkoznunk, ha újabb utazók a maguk érdemeiül rónak fel oly felfede-

* Földrajzi Közlemények. 1887. évfolyam 507. lap.

zéseket melyeket Magyar László már 30 évvel ezelőtt megtett. Nagy port vert fel ezelőtt 10 évvel az a hír, hogy Serpa Pinto Dél-Afrikában világos színű néger törzset fedezett fel, a mu-kaszerek törzsét; pedig Magyar ezt a törzset már 1852-ben fedezte fel s értekezéseiben oly hű leírást közölt róla, mely Serpa Pinto $\frac{1}{4}$ századdal később kelt tudósításával mindenben megegyezik. Hasonlóképp Magyar volt az első, a ki a Kuando, Kubango és Kuitu folyásairól az első megbízható híreket adta, melyeket az újabb utazók, Duparquet, Selous, Schulz s mások csak újra fellelevenítettek, s azután saját érdemeikként kürtöltek világgá; pedig a prioritás határozottan Magyar Lászlóé. S ilyen esetet többet is sorolhatnánk fel. E körülmény arra bírt engem, hogy már 1884-ben a Serpa Pinto útleírásának magyar kiadásához készült történelmi bevezetésben* röviden egybeállítsam mindazt, a mit Magyar László délafrikai utazásáról tudunk, de a rendelkezésemre álló tér oly csekély volt, hogy csakis főbb vonásokban vázolhattam Magyar utazásainak ama részét, melynek teljes képét csak hosszas kutatás után lehetett irataiban itt-ott szétszórta megjegyzéseiből összeállítani. Reményilem azonban, hogy nem-sokára alkalmam lesz, Magyar egész működését biographice és kritikailag kidolgozni s ezzel elejét venni ama kalandos híreknek, melyek Magyar felől — sajnos minálunk is — bővében elvannak terjedve.

Ez alkalommal Magyaroknak egyik uti vázlatát akarom bemutatni, mely eddig Magyarországon teljesen ismeretlen volt s a külföld előtt is már feledésbe ment. E vázlat jelentés, melyet Magyar Dél-Afrika belsejéből, Gambosból 1854. márczius 21-én a benguelai kormányzóhoz intézett s mely portugál nyelven a Boletim e Annaes do Conselho ultramarino 1856. évfolyamában jelent meg s hazánkban csak társulatunk könyvtárában van meg. E jelentés ifj. Jankó János és Xántus János urak fordítása szerint ekként hangzik:

Dél-Afrika belsejéről a benguellai kormányzóhoz
intézett levél.

Kegyelmes uram!

Nem régen érkeztem meg Afrika belsejébe tett második utazásomról s különös örömmel tudtam meg a Boletim Official

* Utazások könyvtára. Szerkeszti a magyar földrajzi társaság. II. kötet.

utján a nagy lelkesedést és tevékenységet, melyet ő leghivebb Felségének kormánya kifejtett és az ezen kontinens belsejének felderítésében folytatólagosan is kifejt az által, hogy állandó közlekedést igyekszik létesíteni a nyugati és keleti tengerpart között, ily dicséretes czél eléréseért semmi áldozatot sem kimélvén, jutalommal és kitüntetéssel buzdítván az értelmesebb és bátor utazókat, kik nyugatról kiindulván átszelik a belföld sivatagjait Mozambikig vagy Kilimaneig, kiigazitandók a földrajzi térképek tévedéseit, különös tekintettel a folyók hálózatára, melyek rendkívül gazdagok és érdekesek s melyeket személyes tudomásom szerint ezen felfedezésekig csak kevésbé vagy épen nem ismertek a földrajzirók.

A mondottak alapján úgy vélem, hogy nem szabadna többé a sötétben maradnom, s habár tehetségem gyenge, mégis a tudomány oltárára leteszem azon szerény eredményeket, melyeket Afrika bensejében utazásom 5 évi ideje alatt gyűjtöttem, kívánván ez által a mennyire tőlem kitelik, Ő Felségének a tudomány és emberiség érdekében megindított törekvéseit előmozdítani.

Előterjesztve ezen tényeket, van szerencsém Kegyelmednek, kinek kiváló és tág irodalmi képzettsége ismeretes, felfedezéseimről szóló rövid leírást küldeni, kérvén miszerint azon esetre, ha azokból a közjó érdekében valami haszon vonható, méltóztatnának azokat Ő Felségének központi kormánya elé terjesztetni.

1849. év elején indultam Benguellából keleti irányban s keresztül haladva Amba és Bailundo hegyein, Bihéig jutottam el, leírván amennyire tőlem kitelt, az említett vidékek fizikai földrajzát, meghatároztam a folyók egy részének futását és eredetét, melyek habjaikat a tengerbe hömpölygetik a d. sz. 9. és 12. foka közt, minők a Longa, Cuvo, Novo Redondo, Quicombo, Egypto, Rio Tapado és Anha. Megfigyeltem ezen országokat földrajzi, növény- és ásványtani szempontból, mely tekintetekben mindmegannyi dúsgazdag és érdekes. Azután néhány hónapot Bihében késlekedvén, újra felkerekedtem utam folytatására ugyanazon irányban és átkeltem a gyönyörű Quanzán, két csillagászati méréssel meghatároztam ezen folyó forrását, mi annál is inkább érdekelt, mert tudomásom szerint ezen fontos pontot máig hibásan jegyezték fel Afrika térképén. Innen KÉKi irányban haránt szeltem át Lu-chasi és Bunda terjedelmes birodalmát, feljegyeztem több hajózható folyó futását, minő a Vindica, Carima, Cuima, Cambale, melyek vizüket mindnyájan a

Kuanzába viszik. Kariongo királyság földjén irányt változtatván, K. felé haladtam Quiboque kiterjedt és elhagyott őserdőiben, elérvén az afrikai kontinens déli felének tetőpontját, mely meghatározásaim szerint a d. sz. $10^{\circ}6'$ és a k. h. $21^{\circ}29'$ (Greenw.) alatt s barometriai számításom szerint 5200 láb magasan fekszik a tenger színe felett.

Kételkedem vajjon található-e más ily pont, mely geográfus előtt oly nagy érdeklődéssel birhatna mint ezen pont, melynek kis $30-40$ leguányi területén igen sok gyönyörű folyó veszi eredetét, melynek egy része vizét, nyugat felé futván, az Atlanti óceánba, más része ellenkező iránynyal az Indiai óceánba veti s következőleg jogos és méltányos, ha a Quiboque ország a dél-afrikai folyók anyjának neveztetik. A fent elősorolt Vindica, Cuima Cazima, Cambalen kívül még az óriási és bővizű Cassabi folyó is itt ered, amely kelet felé való futásában Lobar és Catema-Cabita országokat elválasztja a nagy Lunda országtól, ahonnan egyesülvén a Lulua folyóval, irányát ÉK. felé változtatja s mintegy egy legua szélességben az indiai óceánba ömlik, oly ponton mely eddig ismeretlen volt: innen fakadnak még továbbá a Lu-gebungo, Lu-tembo, Lumegi, Lume, Luena, Quifumaga, melyek a hajózásra mind alkalmasak és a nagy Diambege mellékfolyói, mely szerintem azonos a Zambezi vagy Sena folyóval, mely Quelimane tövében szakad a tengerbe.

Afrika ezen részeiben egy évi és három havi tartózkodásom alatt, miközben a d. sz. $4^{\circ}41'$ és a k. h. $25^{\circ}45'$ -ig hatoltam a Diambege folyó forrásáig, főleg arra ügyeltem, hogy minél inkább kiegészíthessem ezen kiterjedt és mindeddig ismeretlen több birodalom föld- és természetrajzi ismeretét, a nép statisztikai és politikai viszonyait és végül meteorologiai feljegyzéseimet; kötelességemnek tartottam semmit sem mellőzni, mi az eddig ismeretlen s óriási országok földrajzi ismeretére fényt vethet.

Benguellába való visszatértem előestéjén, 1851. év május havának végén Chaquilemben, Lunda országban egy arabul írt térképre akadtam, melyet embereim hoztak, kik közt a Diambege vidéki csapaton kívül még egy pár marokkói volt, kikkel ott találkoztak; nem tudván azonban arabul nem oldhattam meg az említett térképet. Ezek (t. i. a marokkóiak) azután csatlakozva Coimbra őrnagy úr embereihez, azokkal Quissemboba jutottak, Bundaországba, ahol a nevezett őrnagy úr üzlettel bir és a honnan vele Benguellába jöttek; ide megérkezésük azonban

öt hónapig tartott, midőn már ismét az ország belsejében voltam Quanhamában, ahol levél útján értesültem megérkezésükről.

Második utazásom, melyre Benguellából indultam ki KDKi irányban, átmenve a Quilenge, Gambo, Humbe, Camba vagyis Canhama földön a d. sz. 20° 5' és a k. h. 22° 40'-ig, nem volt kevésbé érdekes. Itt a déli részekben minden tekintetben megváltozik a kép; ezen nagyobbbrészt pusztá országok természetvilága az északi hullámos területű vidékekhez képest nagy változást mutat fel, e részben pásztor és vándornépek jellege és életmódja majdnem egészen vad, miért is a területükön való átköltözés, főleg a köztük folyton létező hadakozások miatt igen bajos és veszedelmes. Camba országában átkeltem a Cunene pompás folyamán, mely eredetét a galanguei hegylánczból veszi Caconda székhely közelében s éjszaktól DDK felé irányult futásában átszeli az ambuellák földjét, elválasztván Molando, Camba, Humbe és Donguema országokat Quanhama birodalmától s mellékfolyóktól táplálva egy. nagy homoksivatagon megy át s lassú habjait a Mucimba birodalmon át küldve, a Cabo-Negrotól délre az Atlanti óceánba ömlik. Quanhama kiterjedt országában 9 hónapot időztem, mely idő alatt alkalmam volt nagy, sűrűn népesített és jól ellátott vidékeket kikutatni, melyeknek nevét sem ismeri a mai geografia.

Bizalmas és hatalmas barátokat szerezvén Quanhama hatalmas királyánál Haimbirinél, ezek megkönnyítettek előrenyomulásomat e barbár és vad népek között, ahová előttem európai ember — amint mondják — még sohasem nyomult.

Megcsináltam, amennyire ezt tehettem és lehetséges volt, sok még ismeretlen föld vízrajzi ismeretét, melyek Quanhamától délre és délkeletre egészen az angolok Jóremény-foki gyarmatáig terjednek s feljegyeztem a nép politikai és statisztikai viszonyait. E vidékek vízrajza sokkal szegényesebb és kivéve a pompás Cubangot, melynek forrása a galanguei hegyekben buzog és mely keletről DKi futásában e kietlen országok egy részét öntözi s Indirico országában a Cuitóval egyesülvén igen megnövekszik, vizét a Riambegebe önti a Mococoták országában, ezt kivéve az egész területen nincs más megemlítésre érdemes folyó. Ellenkezőleg igen gazdagnak mutatkozik ásványok tekintetében, főleg érczek bőségében, mint ezüst, réz és ón.

Mult 1853-év október havában Quanhamában három teherhordóval találkoztam, kik Hai Dongában, Quanhamától DDKre

születtek s ezek azt mondták nekem, hogy ott három ember fog megérkezni, kettő lovon, egy ökrön, kik délről jönnek a Mucimbák országán át. Ámbár ott egy galambtenyésztő volt, ki portugálul beszélt, még sem voltam képes megérteni, s csak annyit tudtam felfogni, hogy angolok voltak, kiket ő vezetett s a benszülöttek leírása szerint ezeknek kék szemük és veres hajuk és szakálluk volt. Ezt megtudván, elhatároztam, hogy az említett fehéreket értesitem, hogy velem találkozzanak, annál is inkább mert állítólag mindössze csak három napi út választott el; de nagy fájdalommal tudtam meg, hogy ezalatt már elutaztak befelé, mert a benszülöttek őket megakarták ölni, azért mert ezek nem akartak elefántcsontot venni és mert engedelmük nélkül meglátogatták ezek ezüst és rézbányáit, melyek Cinama Holomunda nevével birtak; másrésről elutazásomat az ezen népek közt kitört himlőjárvány végkép megakadályozta. Néhány nap mulva Aimbirinél megtudtam e délről jövő fehérekről, hogy őket nagyszámú fegyveres fehér lovas kíséri, kik elpusztítják a mucimbák és mugangelák országát, az elsőktől bányáikat foglalják el, a másodiktól a baromcsordákat hajtják el, miután előzőleg a benszülöttekkel megverekedtek s azokat le is győzték; ezek közül most sokan remegve keresnek menedéket Quanhamában. A menekültektől végre pontosan megtudtam, hogy minő távolságban lehetnek e fehérek, szerintök 9—10 napi rendes menet után elérném őket és így e hely a 25. és 26. d. sz. fokok közé esik. Az említett fehér emberek valószínűleg kíváncsi utazók, kik ezen a különféle fémekben oly gazdag bányavidéket jöttek felkutatni. Csak ezt kell még megtudni, hogy a mondott fegyveres sereg a Fokföldről indult-e ki vagy az Algoa öbölből valamely kormány rendeletéből, vagy csak vakmerő kalandorokból alakult, kik bőséges zsákmány reményében a saját szakálukra és kockáztatva támadták meg e nagy terjedelmű vidéket.

A gambókhoz való visszajövetel alkalmával az ottani helytartó F. G. Cabral de Mello a legszivesebb fogadtatásban és vendégszeretetben részesített, aki tudatta velem, mily élénken érdeklődik Ő Felsége kormányzója Afrika bensejének felderítése iránt és hogy mily magas gondjaiba vette ezen felfedezések előmozdítását. A figyelem és hála arra kötelez, hogy itt e hivatalnok nagy tekintélyéről és alkalmas voltáról néhány dolgot elmondjak. A központi kormány által ide küldetvén ezen vidékek helytartójának, ahol még csak kevés idővel azelőtt vad, szilaj és kormá-

nyozhatlan volt a nép, ott ő anélkül hogy erőszakhoz fordult volna, csupán tekintélyének gyakorlására támaszkodva barátságos modorával és szelíd szokásaival a népet az engedelmesség oly fokára emelte fel s ugyanazon időben Ő Felsége kormányzójának tekintélyét annyira beléje csepegtette, hogy most a Gambó nép egészen letelepült, ami nagy előny, mert így most itt a kereskedelem felszabadul minden kényszer alól s az élet és vagyon teljes biztonságnak örvend; s mindez a kitűnő F. G. Cabral de Mello nagylelkű tevékenységének és buzgóságának köszönhető.

Itten röviden előadtam, amit a művelt emberek fölvilágosítására szükségesnek tartottam. Mihelyt azonban Ő Felsége kormánya engemet megbízva utazásaim, részletes leírásával, melyek alatt új felfedezéseket tettem, azt igen nagy örömmel tenném, geographiai, fizikai, politikai és statisztikai szempontból, hozzácsatolván a feljegyzett csillagászati adataimnak feldolgozását s egy új földrajzi térkép szerkesztését Dél-Afrika ezen feléről, mivel láttam hogy még a legújabb és leghitelesebb térképek is, minő Balbié, Malte-Bruné és Steiné, tévednek. Kiterjedt és jól benépesített országok teljesen ismeretlenek, soknak neveit összecserélik; az irány és csillagászati meghatározás hamis, a vízrajzi rendszerek ismerete zavart, miután egészen sötétben vannak azon nagyszerű folyók, melyek a civilizáció és haladás fővezetői; óriás és a hajózásra alkalmas bővizű folyók hálózák be különböző irányban ezt a kiterjedt kontinenst és ezek nagy részén a nép folyton közlekedik száz és száz mértöldnyi távolságban; ezeket akarom én megismertetni. Kimutatom Ő Felsége kormányának azon úgy a tudományra, mint a kereskedelemre előnyös irányokat, melyeket az utazó ma az afrikai kontinensen keresztül legbiztosabban követhet, mert ezek hosszának nagy részét én magam bejártam, s azzal a vágygyal teszem ezt, hogy amennyivel képes vagyok, használjak a tudomány javának, a mely vágyamat Ő Felsége kormánya annyira kegyeibe vette, hogy eredményeimet biztosíthatom úgy az emberiség javára, mint Portugallia dicsőségére.

Isten óvja meg Kegyelmedet.

Gambos, 1853. március 21-én.

A benguelai kerület kormányzójának.

Aláírva:

Magyar László Imre.

Ha már most felvetjük azt a kérdést, hogy e jelentés mennyivel gyarapítja Magyar László nagyon is hiányos életrajzát egyfelől, s délafrikai ismereteinket másfelől, úgy csak az első kérdésre kapunk örvendetes választ. Magyar utazásainak képe ez által csakugyan lényegesen bővül, mert megtudjuk belőle, hogy ő 15 hónapot töltött Kalunda országában vagyis a Muata Jamvo birodalmában, hogy 1851. május végén indult onnan visszafelé, hogy második útjára Benguelából indult, hogy Kanyamában 9 hónapot töltött s 1854. márczius 21-én már ismét Gambosban volt ahonnan a fentebbi jelentést küldte.¹ Ezen adatokból, összevetve azokat ama napló töredékekkel, melyek Magyarától fennmaradtak s ama egyes apró megjegyzésekkel, melyek munkáiban szétszórva fellelhetők, most már elég pontosan megállapíthatjuk Magyar második (délkeleti) nagy utazásának idejét, irányát s végpontjait. E helyen csak röviden akarom ezen — eddigelé teljesen ismeretlen — utazását vázolni.

Magyar László 1852. év tavaszán indult el Benguellából; ez útjában nem kísérte el neje, ezt mint mondja, utazásából hazaküldte, azaz valószínűleg Bihében hagyta; kísérői csak elefántvadászai és rabszolgái voltak. Célja volt ama terjedelmes vidék kikutatása, mely Benguellától délkeletre a Kunéne és Kubango folyók közt elterül s azon korban még teljesen ismeretlen volt. Délkeletnek haladva, útját mindenek előtt Kilenguesz tartomány-nak vette s a Hetála folyón átkelve Kilenguesz erődbe érkezett. Innen Hahi vagy Hay tartományon át Gambo- vagy Gambosba utazott; e tartományt 1852. június 23-án hagyta el s 11 napi fáradságos utazás után az afféi homoksivatagon keresztül, hol csak gyéren vala található az iható víz, július 2-án elérte Kamba ország határát. Néhány nappal reá eljutott a Kamba tavához, mely a Kunene folyam kiáradásainak köszöni létét, 10-én pedig Kombálába; az ország fővárosába vonult be. Magyar László politikai zavarok miatt csak egy hét mulva folytathatta útját 60 főre szaporodott kíséretével s megtartva a DKi irányt, július 21-én Muszandánál elérte a hatalmas Kunene folyamot s azon rögtön át is kelt. Most Kanyáma vagy Oukanyáma ország terület el előtte s augusztus 10-én ennek fővárosát, Nambámbit érte el.

¹ A jelentésben toll- vagy sajtóhiba folytán 1853. márcz. 21-e olvasható 1854. helyett; hogy ez csakugyan csak ilyen hiba, kitűnik abból hogy a jelentésben említés tételik, hogy Magyar »a múlt 1853. év október havában« Kanyamában volt.

Itt Haimbiri király barátságos fogadtatásban részesítette s Magyar 40 napot töltött nála. Szeptember 20-án folytatta útját. Ezzel megszakad uti naplója.¹ Fentebb közölt jelentéséből kitűnik, hogy ő ez országban 9 hónapot töltött, de alábbi fejtegetésünkéből elég világosan ki fog derülni, hogy e 9 hónapot nem egyhúszamban, — hanem a libebei útja által ketté választva — töltötte ott. Mi csak annyit tudunk, hogy Oukanyámából Oukongáriba (Kongári, Ovakuangári) folytatta útját, keleti irányban. Bundzsánál (Bungysa) elérte a Kubango vagy Okovango folyamot s hajóra szállva, két napi járóföldre az éjszokról jövő Kuitu an Zambuella folyóhoz ért, mely Indiriko vagy Dariko helységnél ömlik a Kubangóba; ugyanazon folyó ez, melynek forrásvidékét a Kimbándi földön Bakumánál 1851. nyarán látogatta volt meg. »Itt az elefántesont beváltására költöző karavánok — írja — átkelnek a Kubango déli partjára s innen egy napi utazással Mukurszut, vagyis Libebét érik el, mely rendesen céljuk rendeltetése helye lévén, ezen túl délre nem mennek a karavánok, de még a kapzsi, nyereségvágyó Libebe főnök is őket tovább utazni meg nem engedi, mint vélem is cselekedte, amidőn ajándékokkal vegyített kérésemet, a folyamon lehajózni, makacsan eltávolította.«

Ha nem is valósíthatta meg Magyar szándékát, hogy a Kubango folyót, melyet innen Tioge vagy Tiudsének neveznek, a Ngámi tóig kövesse, úgy Libebéből mégis tehetett egy nagyobb kirándulást, mely őt Dél-Afrika belsejébe jóval tovább vezette, mint róla tudomásunk volt. Magyarinak ugyanis Libebében tartózkodása alatt értésére esett, hogy Livingstone Dávid Linyántiban tartózkodik; hogy vele találkozhassek, »az említett utazót a Zsenzse kaffer országokban fölkeresendő több napijáró kirándulást tett, de Sikeretuba érkezvén, már nem találta ott.«² E fontos adatot Magyar Hunfalvy Jánoshoz intézett, Bihében 1856. aug. 20-án kelt levelében közölte; Zsenzse-ország, mint Cameron munkájából tudjuk³ nem más, mint Linyánti vidéke, melynek fővárosában, Linyántiban, azon időben Szekeletu főnök uralkodott, s így kétségtelen, hogy Magyar László Linyántiig hatolt előre, — oly tény, melyről egészen 1884-ig, amidőn ezt az Utazások könyvtárának III. kötetében⁴ először kimutattam, tudomásunk nem volt.

¹ Kirándulás Kámba és Oukanyáma országokba (Magyar László délafrikai levelei és naplókivonatai. Kiadta Hunfalvy János. Pest 1857. 60—92. lap.)

² Magyar László délafrikai levelei és naplódörédei. 10. lap.

³ Cameron, Across Afrika. II. kötet, 174. lap.

⁴ Serpa Pinto utazása Afrikán keresztül. 19. lap.

Magyarnak ez a jegyzete azért is igen becses, mert segélyével képesek vagyunk meghatározni az időpontot, melyben Magyar Libebében és Linyántiban járt. Tudjuk, hogy Livingstone 1853. május 23-án érkezett Linyántiba, de egy héttel reá lázba esett s egy hónapig volt kénytelen ott vesztegelni;¹ Livingstone tehát 1853. június második felében vagy vége felé hagyta el Linyántit s így Magyar csak e hó végén vagy június elején érkezhetett oda. Minthogy Magyar pusztán csak azon czélból rándult Linyántiba, hogy ott Livingstone-al találkozzék, feltehető, hogy terve meghiusultával azonnal visszatért Libebébe s így neki oda július elején okvetetlenül meg kellett érkeznie. Minden jel arra mutat, hogy ő innen is azonnal utnak indult.

Magyar Libebéből szárazföldi úton tért vissza Oukongáriiba; útjának vonala, mely egészben véve keletnyugati irányt követett a Kubangó vagy Okovangó folyótól délre maradt. A népes Kongári vidéket jobbra hagyva 12 napi utazással a Donga vagy Ondonga tartományt érte el. 1853. október havában ismét Kanyamában volt, azután a Kunéne folyóhoz sietett, melynek egy részét a mosszamédeszi portugál kormányzó felszólítására megvizsgálta; kétségtelen azonban, hogy Magyar nem sok időt fordított a Kunéne kikutatására, mert Humbe tartományon keresztül utazva, 1853. decz. végén már Eupatában, Ohila országban találjuk őt, ahonnan decz. 25-iki kelettel 3 levelet küldött Magyarországba. Miután súlyos szemnyavalyáját kiheverte, Ohilából ismét dél felé rándult Gambosba, hol Cabral de Mello helytartó őt a legszivesebb fogadtatásban részesítette. Itt kelt fönntebb közölt jelentése 1854. márczius 21-én. Gambosból — úgy látszik — ismét visszatért Ohilába s onnan egyenesen Bihé felé indult. Magyarnak ekkor már csak kevés kísérfője volt, így történt hogy útközben Luszeke tartomány lakatlan erdeiben rablócsapat megtámadta,² de Magyar a megtámadókat csakhamar elkergette. Luszekéből Magyar, átkelve a Kunene folyón, KÉKi irányban elérte a Kubango folyót, meglátogatta ennek dsámbai vizeséseit s hosszabb időt töltve Kakin-giben, 1854. derekán Bihébe érkezett vissza. Második nagy utazása ezzel véget ért.

DR. THIRRING GUSZTÁV.

¹ Livingstone, A popular account of missionary travels and researches in South-Africa. London 1861. 121. lap.

² Délafrikai utazások. I. k. 421. lap.

K Ö N Y V É S Z E T.

A Balkán félsziget. Macedonia, Éjszak-Albánia és Montenegró.

Tanulmányút gr. Széchenyi Pál, földmívelési-, ipar- és kereskedelmi-, valamint br. Kemény Gábor, közmunka- és közl. miniszterek támogatásával 1885-ben. Irta Strausz Adolf. Megjelent Markus Samu könyvnyomdájában, Budapesten, 1888-ben.

Mióta a védvamos politikával a németországi piaczoaktól elűttettünk, azóta mindinkább tudatára jövünk annak, hogy nekünk magyaroknak, ha meg akarunk élni, nemcsak földmívelőknek, hanem iparosoknak is kell lennünk, és pedig azon számító feltétellel, hogy a mi ipartermelvényeinknek ott keressünk piaczoakt, hol még számunkra a területi közvetlenség, a kulturális állapot alacsonyabb foka biztos előnyökül kínálkozik. Ily hely, ily piac számunkra az egész Balkán félsziget, melynek tartományait azért ismerni ma már nekünk nemcsak kötelesség, hanem életfeladat is. Csak üdvözlőnk kell azért Strausz Adolf urat is, ki a fentjelölt becses művével gazdagítja irodalmunkat, mely művét részletesebben a következőkben ismertethetjük meg.

Az egész mű három részre oszlik. Az első részben legelőbb is megismertet szerző azon utazásaival, melyet társaival Cattaróból Cettinjeig tett. Majd Cettinjét írja le bővebben, honnan gyalog Rékába indul, mely várost Montenegró Nizzájának nevez. Itt közbevetőleg megemlékezik a szerző a szerelmi viszonyokról és a leányszöktetésről, melyek Montenegróban maig is divatoznak. A leányszöktetések okát a szerző — a többek közt — csupán azon nagy s költséges kiadásban találja, mely a délszláv esküvők alkalmával szokott előfordulni. Az ifjú szerelmesek tehát mind ennek kikerülése végett, a szülők tudta és beleegyezése mellett szöktetik meg ideáljukat. Montenegró gazdasági életéről szerző azt írja, hogy az ország geographiai fekvésénél fogva lakosainak szükségletét megteremteni nem képes; bármily körülmények közt is rá van utalva, hogy azt a szomszéd országokból pótolja. Különösen Éjszak-Albánia szokta ellátni a hiányzó gabonával. Montenegró kereskedelme és ipara sem nagyterjedelmű, sőt még az adott viszonyokhoz mérten sem kielégítő. A bevétel sokkal nagyobb annál, a mit ők képesek országukból kivinni. Az ipar, kivéve a házi ipar egyik-másik czikkét, a mit szorgalmas nők végeznek, gyermek-korát

éli, úgy, hogy majdnem minden iparszükségletet külföldről hoznak be. A behozott árúk nagy része osztrák-magyar termék, igen csekély része jön Konstantinápolyból, illetve Durazzóból és Skutariből. Beviteli kereskedelmük Ausztria-Magyarországgal cukor, kávé, rizs, rőfös árúk, valamint szövetek nemzeti öltönyökhöz, cigarette-papírosok, szappanok, vasárúk és bőrök, már t. i. kidolgozott bőrök. Ellenben összes kivitelük nyers bőr, gyapjú, olajbogyó, élő állatok, szárított halak és féregirtó porból áll. Ezután leírja szerző azon utazását, melyet a Réka folyón és Skutari-tón tett, hogy Éjszak-Albániába érhesse.

Éjszak-Albániával következik szerző műveinek második része. Itt megismerkedhetik az olvasó legelsőbb is Skutari város kikötőjével, nevezetesebb épületeivel, lakóival s ezek szokásaival, viseleteivel, vallás-felekezeteivel s ráadásul Skutari rövid történetével. Ezután egész körülményesen tárgyalatik az itteni közlekedés, ipar és kereskedelem jelen állapota, szóval hiánya és kívánnivalója. Ipar tekintetében Skutari rendkívül alacsony fokon áll. Gyárai nincsenek, csak nagyobbszerű kézi és házi ipar honosodott meg. Kezdetleges malmaikkal csupán a helyi szükségletre szánt lisztet képesek előállítani. Ép oly fokon állanak azon olajprések is, a melyekkel részben természet, részben pedig összevásárolt olajbogyókból készítik az olajat. Figyelemre méltó még a selyemfonás, a mit Skutariiban több száz helyen gyakorolnak. Bár ezek is kezdetleges állapotban vannak. Kereskedelmi tekintetben Skutari — rossz közlekedési útjaival — olyan ponton áll, a melynél a haladás ki van zárva. Az itteni úgynevezett »Medslisz Idaré« (egy neme a közmunkák tanácsának) számtalan határozatot hozott már az utak javítása és építése tekintetében, de ezen fontos határozatokat egyszer sem teljesítette. Minden abban az állapotban maradt, a mint volt. Skutari kereskedelmét szerző részleteiben ugyan nem tünteti fel, hanem csak 10 évi forgalmát; de ebből is bizton következteti, hogy e 10 év alatt a bevétel $\frac{2}{3}$ -része osztrák-magyar eredetű volt. Mi szerző szerint is eléggé bizonyítja azt, hogy Skutari kereskedelme igen közel érdekel és érint bennünket. Ezután leírja szerző Éjszak-Albánia közigazgatását, mely ezelőtt teljesen katonai volt, a század első felében azonban az itteni kormányzatot más vilajethez hasonló módon szervezték, a mennyiben annak élén a váli pasa áll, mint a polgári kormány feje. A váli pasa mellett van a katonai parancsnok, ki azonban nem bír befolyással a polgári vagy

politikai ügyekre. A váli pasa szervezi és nevezi ki a bírakat, ő terjeszti elő az egyes kaimahámok és mudirok kinevezését a portánál. A váli pasa, vagyis kormányzó, korlátlan hatalommal van felruházva, és csupán a padisah vonhatja tetteiért felelősségre. Különbözik a kormányzó hatalmi köre csak látszólag oly nagy, mert minden törzs, kiváltképpen a hegyi lakók a »Kanunilek Dukadzini« szerint igazgatják ügyeiket, akár tetszik a kormányzó pasának, akár nem.

Nevezetes, mit szerző Albániáról általában megjegyez. Az albánok — mond — nemzetiségüket nem az »albán« szóval nevezik meg, sőt e szót nem is ismerik. Ők magukat, bármely valláshoz tartozzanak is, skipetároknak vallják s ez elnevezés a skipe = sas szóból származik. Midőn ugyanis Epirus nagy királya Pyrrhus, Róma ellen indult, katonái, az akkori albánok, őt gyors mozdulataiért sasnak nevezték, mire ő azt mondta, hogy igazuk van, csak hogy lándzsáikat használta szárnyakul. E jellemző vonást Plutarch jegyzi föl s az albánok elnevezése innen származik.

A puska s a jatagán az albán kedvencz fegyverei s a fegyver elválaszthatlan társa. Őrzi, gondozza szüntelenül, s mint istenre, vagy becsületére, úgy esküszik arra.

Az albánok, legyenek bár mohamedánok, vagy keresztények, ma is olyanok, mint 20 századdal ezelőtt voltak. Ők képezik Európa legtisztább fajait.

Az európai török birodalom egyik főfeltétele: Albánia léte. Albánia fejlődése és virágzása az utóbbi háborúk által megviselt birodalomba új erőt, új életet öntene.

Az albán nép eszményképe Svájc, s fővágya, hogy a porta részesítene őket a svájcihoz hasonló szervezetben. De azért nem kell hinni, mintha talán az albánok elszakadni szeretnének a portától. Ők testtel-lélekkel ragaszkodnak az ottomán birodalomhoz, mert teljesen hiszik, hogy az ezzel való unió képezi egyetlen üdvösségüket.

Skutariból szerző Meduaba, innen pedig a Smirne Lloyd-hajón Durazzóba utazott. Most Albánia ezen részén, mely az amúgy is kevésbé ismert Balkán félsziget legismeretlenebb vidéke — szerző ismét a közlekedési viszonyokat és a kereskedelmet ismerteti, mint a melyek bennünket is legjobban érdekelhetnek. Durazzo kereskedelmileg tekintélyes piacot képez az osztrák-magyar ipar termékei számára, és Durazzo által közve-

titve igen gazdag és nagy területet látunk el a szükséges tárgyakkal. Csak az volna még szükséges tennivaló, ha kereskedőink a tengeri kereskedelmet még kiegészítenék a szárazföld felől is. Erre pedig a legkedvezőbb alkalom most kínálkozik, ha t. i. a macedoniai vasuti csatlakozást e czélla kellő ügyességgel felhasználják. Szerző szerint legalkalmasabb volna, ha az üszküpi állomáson iparkodnának szakavatott képviselőket alkalmazni, kik az összeköttetést közép Albánia belsejében levő kereskedőkkel eszközölnék.

A mű harmadik részében Macedonia tárgyalatik, melynek egyik kikötőjébe Szalonikibe szerzőnk hajón érkezett. Szaloniki — mint szerző leírja — olyan város, melynek lakossága tulnyomó számban zsidó, és pedig spanyol zsidó, mely nép, különösen férfi neme — szerző szerint — a legjobb emberek közé tartozik. Majd leírja szerző az ottani zsidók egyik titkos szektáját, a dönméket vagy szabatosokat, kiknek életéről s viselt dolgairol egész mythos fejlődött ki Szalonikiben. Ezután kiemeli Szaloniki nevezetesebb épületeit, melyek közül többet fényképben is feltüntet, továbbá Szaloniki történetét, kikötője fontosságát, kereskedelmét s vasút-vonala jelentőségét, mely utóbbira vonatkozólag szerző megjegyzi, hogy megfogja szüntetni az eddig dívott külföldi monopoliumot bizonyos árucikkekben, megfogja szüntetni az egyedárúsítást bizonyos vidékeken, egyszóval kaput fog nyitni mindazoknak, a kiknek kedve, szándéka és ereje van odamenni. Azért felhívja szerző kereskedőinket, hogy ez új vasútvonalon ragadjanak meg minden alkalmat és használjanak fel minden eszközt, hogy a természetadta előnyöket saját érdekükben is felhasználják. És ez igen helyes fölhívás, mert ha mi nem teszünk semmit, akkor majd más tesz helyettünk, a mikor aztán más is teszi el helyettünk a nyereséget.

Szalonikiból szerző részint vasúton, részint kocsin Prilipen át Bitoliába utazott, mely utóbbi helyet nemcsak politikai, de kereskedelmi szempontból is jelentékenynek nevez. Mint írja, a város maga is aránylag igen sokat fogyaszt, a mit különösen annak kell betudni, hogy itt nagyon tekintélyes és előkelő polgárok laknak, továbbá, hogy a török hadsereg szerint a harmadik Ordu (hadtest) itt állomásozik. Az itteni kereskedői raktárak óriási értéket képviselnek. Ezek birtokosi látják el a kisebb kereskedők s a vidék lakosságának szükségleteit. Az ő

kezükből van a kereskedelem, s azt egyenesen közvetítik rendszeres levelezés és könyvvitellet. Összeköttetésük főként Szaloniki, Budapest, Bécs és Konstantinápoly. Az itteni ipar bár nem áll azon a fokon, hogy rendszeresen lehet tárgyalni, mindazáltal lehető hű képét rajzolja annak a szerző. Megjegyzi és okadatolja azonban szerző azt is, hogy miért érzi magát az utazó a török birodalom területén, mint »gazdátlan országban«, hol szerinte mindenki az úr és senkisémet engedelmeskedik, hol mindenki egymást ellenőrzi, és senki nem hagyja ezáltal magát tetteiben zavartatni, hol vallások, nemzetiségek nyílt és titkos harcban állanak egymással, hol erőszak váltakozik a cselszövénnyel, s hol mindenki, legyen az földbirtokos vagy kereskedő, hivatalnok vagy magánzó, abban a biztos meggyőződésben él, hogy a helyzet csak ideig-óráig tarthat s hogy ez átmenő korszak a legközelebbi jövőben okvetlenül meg fog változni.

Ily állapot természetes következménye, hogy mindenki tartathatniannak látván a jelent, a mit tesz, hanyagul végzi, s oly sajátságos módon, mint a ki meg van győződve arról, hogy hisz' minden igyekezet fölösleges. A török, mint a görög, az albán, mint a bolgár, a spanyol zsidó, mint a szerb, mind együttvéve és külön-külön ebben a meggyőződésben él, s napról napra várja, mikor dől romba a mai helyzet s mikor lép életbe egy új egészséges rendszer.

Végül leírja szerző Üszküphe, Kumanovon át Vranjába és innen Nisbe való utazását s ez utóbbi városban a mozgosított szerbek közötti élményeit. S mindez 392 lapon van megírva s mindenütt, hol nevezetesebb egyének, tájak vagy városok tűntek elé, fényképezve is vannak. Szóval úgy a mű belső foglalata, mint a külső kiállítása egyaránt díszére és becsületére válik mind az írónak, mind a kiadónak. B. S.

Búcsújáróhelyek Oroszországban. Felolvasás Ballagi Aladár egyetemi tanártól. Budapest, Kókai L. 1888.

»Ha megakarjuk ismerni valamely nép psychológiáját, ha lelkében, mint nyitott könyvben akarunk olvasni: tanulmányozzuk mindenenek előtt hitéletét és egyházi viszonyait, mint a melyek rendszerint félreismerhetlen jelekkel adják tudtunkra az illető nép vezérlő ösztöneit, vele született tehetségeit, érzelmeit, gondolkodás- és cselekvésmódját, vagyis egész szellemi irányát«. A szerző ily meggyőződéstől vezetve kereste fel múlt évi oroszországi útja alkalmával az oroszok valamennyi neveze-

tesebb búcsújáróhelyét, köztük a három oroszországi nagy lavrát vagyis búcsújáróhelyeken épült anyakolostort s egyszersmind metropolita székhelyet, u. m. a barlangi lavrát Kievben, a Szent-Szergiusz-lavrát Moszkvában, a Nevszki-lavrát Pétervárott, továbbá a lengyelországi Csensztchova búcsújáróhelyet. Az ott szerzett tapasztalait a szerző 48 lapnyi füzetben érdekesen, vonzóan s tanulságosan írja le; nemcsak a búcsújáróhelyek leírását adja, de fennt idézett sorai értetmében mélyen beleereszkedik az orosz nép hitélelének fejtegetésébe s amaz okok fürkészésére, melyek az orosz egyház kebelében történt szakadásokat előidézték. Ránk magyarokra nevezé különösen érdekes a csensztchovai római katolikus búcsújáróhely, a melyben a szerző számos magyar vonatkozású tárgyra bukkant; a csensztchovai pálos rendház ugyanis első lakóit a hontmegyei Mária-Nosztrából nyerte 1382-ben, amidőn azokat Ulászló opoliai herczeg, aki Nagy Lajos korában Magyarország nádora volt, oda telepíté. A pálosok magyar és lengyel tartománya közti kapcsolat mindvégig szorosan fennmaradt s ez magyarázza meg, hogy a csensztchovai klastromban nagy számmal vannak magyar vonatkozású képek, nyomtatványok és ékszerek. »Csensztchova Fényeshalma — írja a szerző — valóságos magyar múzeum«. Mind a mellett hire s neve újabb időben nálunk teljesen elhomályosult, leginkább azért, mert az oda utazás nagyon meg van nehezítve. 30 év alatt csak két magyar katolikus pap látogatta meg Csensztchovát, dr. Zalka János és Bunytay Vincze. Csensztchova egyházi jelentősége mellett, mint várerődítmény is elsőrendű fontosságú, mert ez az egyetlen halom, mely a porosz határ mentén elvonuló nagy síkság fölött mintegy uralkodik; utolsó menhelye volt egy magyar eredetű institciónak, a pálosok rendjének, melyet a lengyelek rendkívül nagy tiszteletben tartottak. Folyó évi január hóban azonban orosz katonaság szállotta meg a klastromot s kiverte onnét a barátokat.

A szerző a ki Európa minden nevezetesebb búcsújáróhelyét Gibraltártól Finnorszáig meglátogatta, a jelen kis munkával érdekes adalékokkal járult az oroszok ethnographiájának ismeretetéséhez s azért mindvégig vonzóan írt művét az érdeklődőknek melegen ajánlhatjuk. *Th. G.*

Kirándulók zsebkönyve. Útmutatás ásvány- és földtani gyűjtésekre, magasságmérésekre, állat- és növénytani megfigyelésekre és gyűjtésekre. 70 ábrával. Budapest 1888. (8 r. 200 lap).

Ily című munka jelenti meg a K. M. Természettudományi-Társulat kiadásában, mint könyvkiadó vállalatának XXXII-ik kötete s hozzátehetjük, hogy e kis munka irodalmunkban rég óta érzett hiányt pótol. A czél mely a kiadótársulatnak szeme előtt lebegett, midőn e könyvet közzétette, az volt hogy alkalmat és módon nyújtson arra, hogy a turisták egyuttal a természettudományi ismeretek terjesztéséhez s gyarapításához hozzájárulhassanak. Főlöskéges volna ama szép eredményekre utalni, melyeket a rendszerezett turistaság a külföldön már régóta elért; a svájczai vagy más alpesi s rokon egyletek évkönyvei eléggé tanuskodnak arról, hogy a turista, ha nem szaktudós is, kellő útmutatás mellett mily becses adalékokkal járulhat a bejárt vidék ismeretének gyarapításához. Nálunk ez az első ilyenmű tájékoztató munka s mondhatjuk, hogy szerzői, dr. Schafarzik Ferencz, (ásvány- és földtani gyűjtések), ifj. Bodola Lajos (magasságmérések), Kriesch János (állattani gyűjtések) és dr. Czákó Kálmán (növénytani gyűjtések) feladatukat derekasan megoldották. Legáltalánosabb érdekű s egyuttal legkimerítőbb a munka első része mert ez a szorosan vett ásvány- és földtani utasításokon kívül — egyuttal előadja ama általános elveket és tudnivalókat, melyekre különösen a kezdő, a turistikai praxist még nem ismerő kirándulónak folyton-folyvást szüksége van; névszerint ismerteti a térszínen való tájékozódást térképek, iránytű és barometer segítségével, leírja a geológiai megfigyelésekre és gyűjtésekre való eszközöket s a velök való bánás módját, a gyűjtés technikáját, a térképvázlatok készítésének módját, »általános tanácsok« czíme alatt pedig sok évi tapasztalat alapján praktikus tanácsokat ad arra nézve, hogy a turista mint lássa el magát ruhával, élelemmel, sátorral, gyógyszerekkel stb. Csak ezután tér át a szorosabb ásvány- és földtani utasításokra, könnyen érthető s praecis modorban szól az ásvány- és földtani terminológiáról a kőzetek geológiai formáiról, stratigrafiai sorrendjükről s a geológiai felvétel módjáról, végül pedig a meteorhullások, földrengések s a talajvizek megfigyeléséről. — A munka II. része előadja a pontos magasságmérések eszközzésére szükséges tudnivalókat s a hely magassága és légnyomás közti összefüggés elméleti tárgyalása után különösen az aneroid barometer alkalmazásával ismertet meg, előadását mindenütt gyakorlati példákkal illusztrálva. — Az I. részhez hasonlóan a III. és IV. rész az állat- és növénytani gyűjtésekre ad útmutatást, felsorolva mindazt, mit az efféle gyűjtések eszközlé-

sénél szem előtt kell tartanunk, hogy a gyűjtéseket sikerrel végezhessek.

A kis munka teljesen népszerű modorban, de mindvégig alaposan s minden irányban kimerítően van megírva s azért kirándulók, bármily czéllal induljanak útra, még akkor is haszonnal fogják forgatni, ha kirándulásaik alkalmával gyűjtéseket nem is eszközölnek. Részünkről csak azt sajnáljuk, hogy a társulat a munka 4 részéhez nem toldott hozzá még egy befejező ötödik részt, mely ethnographiai s anthropologiai észleletek és vizsgálatokra adná meg a kellő utasításokat. A természetvizsgálat mai iránya és álláspontja mellett hézagos maradna, ha a föld szerkezetének, növénytakarójának, állatvilágának kutatása mellett megfeledkeznek a földet benépesítő ember vizsgálatáról, s bár tudjuk, hogy ilyenmű vizsgálatok megejtése nagy ügygyel-bajjal jár, mégis azt hiszszük a Természettudományi Társulat nagyot lendíthet a hazai néprajz ügyén, ha az ilyenmű vizsgálat alapelveit s szempontjait, röviden közli. Meg vagyunk egyébiránt róla győződve, hogy a társulat a munkának újabb kiadásában, — s óhajtanók, hogy ilyenre minél hamarább legyen szükség — e hiánynon is készséggel fog segíteni.

A munkát az utazó s kiránduló közönségnek a legmelegebben ajánljuk. Ára 1 frt 80 kr., társulati tagoknak 1 frt 50 kr.

Th. G.

A Magyarországi Kárpát Egyesület évkönyve. XV. évfolyam. 1888. Igló 1888. (250 lap, 4 melléklet.)

A Kárpát Egyesület 15-ik évkönyve érdekes s változatos tartalmával méltón sorakozik elődjei mellé; 12 nagyobb czikke az egyesület működése körébe eső nagy Kárpátvidék minden részéből hoz ismertetést, sőt — a vas megyei osztály megalakulása folytán — most első ízben a Dunántul ismertetéséhez is hozzá járul. A turistikai dolgozatok mellett önálló tudományos becsű közléseket is találunk benne, minők Czákó Kálmán értekezése az alsó-tátrafüredi lápos vidék nyári flórájáról s Fischer Miklósé a dobsinai jégbarlang létrejöttének fizikai okairól.

Az évkönyv többi czikkei közül első sorban Siegmeth Károlyról kell megemlékeznünk; kirándulás a Polonina-Runa czím alatt Ung megye egyik legérdekesebb vidékét s lakóit ismerteti a tőle megszokott érdekes s vonzó modorban. Scholtz Albert a Hernád és mellékvízeinek vidékéről értekezik; Felbinger Ubald a Lomniczi csúcs megmászását. Roth Márton

a Lorencz-horhost írja le, egy másik cikkében pedig a Magas-Tátra csúcsain 12 év alatt tett hőmérséki észleléseit közli. A Dunántúlról Ebenspanger János két cikket közöl: Tarcsa vidékéről és Borostyánkőről. A régiségkedvelő érdekek fogja olvasni Myskovszky Viktor értekezését Kézsmárk középkori műemlékeiről, úgy szintén Zeiller Márton magyarországi útleírásának közlését 1632-ből. Minél tágabb körben való elterjedést kívánnánk Beck Siegfried cikkének, mely a turistika és hegyi-egyesületek közgazdasági hasznáról szól s igen alkalmas arra, hogy többféle előítéletet eloszlasson, melyet az ilyen működés iránt még nem egy helyen táplálnak. Az »Apró közlemények« közé rejtve van Mihalik József közleménye a Baranyeczről, érdekes adalék a lipthói havasok kevésbé ismert geografiájához. Miként e rövid felsorolásból is kitűnik, az évkönyv tartalma nemcsak érdekes, de egyúttal igen változatos s minden irányba kiterjeszkedő. *Th. G.*

»**Bibliotheca Geographica Hungarica**« czimű munkáját mutatta be Dr. Havass Rezső társ. tagunk a tud. Akadémia f. é. május 7-iki ülésén.

A »Magyar földrajzi könyvtár« Magyarországról bezárólag 1849-ig megjelent bármely nyelven írt és bárkitől (magyartól vagy külfölditől) eredő műveket felemlíti, vagyis a Magyarországra vonatkozó összes földrajzi irodalmat felöleli s a mellett a külföldre vonatkozó magyar eredetű földrajzi irodalmi termékeket is feltünteti.

A munka a következő öt szakaszra oszlik: I. sz a k a s z: A Magyarországra vonatkozó földrajzi és rokon tárgyú munkák. II. S z a k a s z: Külföldre s egyúttal a magyar szét. korona országaira is vonatkozó földrajzi és rokontárgyú munkák. III. S z a k a s z: Külföldre vonatkozó magyar földrajzi irodalom. IV. S z a k a s z: Naptárak, csíziók és rokontárgyú munkák. V. S z a k a s z: Különfélek.

A czímek az egyes szakaszokban és alszakaszokban időrendben — a mint az egyes művek megjelentek — következnek egymásután. A megyék, városok, falvak és gyógyhelyekre vonatkozó munkák czímei betűrendben, s ha egy helyről több mű van, időrendben is össze vannak állítva. A czímek után oda van jegyezve, hogy az illető mű, mely könyvtárakban található és sok, különösen régibb munkákra nézve ismertető és magyarázó szöveget is ad szerző.

A munka összesen 4711 hazai vonatkozású földrajzi és rokon tárgyú munkáról tesz említést.

Érdekes a kérdés: vajon a hazai források közül, melyik a legrégebb? Vannak, kik az Anonymust tartják annak, míg mások azt XIII. századbéli forrásnak említik. Ha utóbbi áll: legrégebb történeti forrásunk Szent Zoerard és Szent Benedek életrajza a XI. századból. Ugy ezen, mint a többi legendákban is találunk földrajzi anyagot; helyneveket s művelődési állapotunkra vonatkozó adatokat. Így például Sz. Gellért legendájából kivehetjük, hogy az erdélyi sóbányák már Sz. István királyunk idejében művelve voltak. A krónikákban a geográfus már gazdagon arathat. Az Anonymus könyvében Magyarország több hegyének, folyójának és helységének régi elnevezéseivel találkozunk. — Kézai krónikájában (XIII. század) Sz. Gellért vértanúságáról olvassuk, hogy Gellért csanádi püspököt a pogány magyarok Pesten egy hegyről kocsijával letaszították. Szabó Károly szerint Sz. Gellérthegyét Krónikáink helyesen írják pesti hegynek, mert e hegy Pest városnak akkor még a Dunántúlra is kiterjedt határára esett. — A geográfusra nézve Rogerius váradi kanonok »Siralmas éneke« is érdekes (XIII. század.) Rogerius a tatárjárás idejében élt, mint szemtanú ír le sok eseményt s több vidékről, hol személyesen megfordult, tesz említést. Előadja, hogy IV. Béla alatt Magyarországnak 72 megyéje volt. Pestről azt mondja, hogy mielőtt a tatárok szétlőtték, nagy és igen gazdag német város volt Pest nevezetl.

Minekutána szerző a régi történeti források földrajzi anyagára — példákkal illusztrálva — rámutat s a Magyarországra vonatkozó jelesebb földrajzi műveket kiemeli, s az Erdélyre, továbbá a Horvát, Szlavon és Dalmátországoakra vonatkozó régibb földrajzi műveket is ismerteti, áttér a megyék leírásaira. Legtöbb leírása van Baranya-megyének, ugyanis 22, melyek közül a legrégebb 1783-ban jelent meg. A városok és falvak közül a legrégebb leírása van Magyar-Óvárnak és pedig 1544-ből. Budáról és Pestről 129 leírást birunk. Budáról a legrégebb 1684-ből ered Pestről 1782-ből.

A külföldre vonatkozó magyar földrajzi irodalom legrégebb terméke 1500 körül jelent meg. A régi hazai vonatkozású naptárakról és csíziókról is értekezik szerző. A legelső magyar nyelven szerkesztett naptárt a müncheni — másképen Jászai — codexben találjuk; 1466-ban íratott. Érdekes Brever Lőrincz csí-

ziója 1650-ből, mely a holdról azt mondja, hogy: »Az Hóld, hetedik Planéta, természet szerint hideg és nedves, az hamarságot jegyzi, fehér szín és sós íz a Hóldé.« — A »Különfélék« szakaszában találjuk a magyar földrajzi irodalmat érintő legrégibb művet. Ez az V. századból való s Priskos byzanti bölcseleő Attila udvarát írja le benne.

Dr. Havass munkája a magyar földrajzi irodalom multját világítja meg s a magyar földr. irodalom történetéhez szolgáltatja az anyagot s főleg a földrajzi íróknak kíván szolgálatot tenni.

Néhány szó Alföldünk folyóvizeinek szabályozásáról. Irta Remekházy Károly. Egy vizrajzi ábrával. Ára 40 kr.

Ez a czime a 21 lapra terjedő 8-ad rétű füzetnek, mely Alföldünk vízi bajainak orvoslására épen úgy ad javaslatot, mint több más ujabban megjelent röpirat vagy hirlapi cikk. Ha azok csapásán járna, alig érdemelne ismertetést; de mivel az egyedül józan vizgazdálkodás elvére helyezkedik, tervének részletezése is tanulságos. Ez a tanácsadó nem az aldunai szorosok kibővítésével kíván segíteni, mely egyértelmű lenne az érvágással; mert tudja, hogy a mint a szervezetnek szüksége van minden csepp vérre, úgy a belső medenczék vízkincsét sem szabad tékozoIni: hanem a Tisza és mellékfolyóinak szabályozását régi elhagyott vízmedrek fölhasználása és közbeeső csekély magasságu vízválasztók átmetszésével kívánja keresztül vinni, mi egyrészt elhárítaná a vízveszélyeket, másrészt eljuttatná az áldásthozó nedvet oda is, hova az különben nehezen juthat el. Folyó-szabályozási tervéről világos képet nyújt mellékelt térképe, melyen az újból ásandó csatornák összefüggő piros, a fölhasználható régi medrek szaggatott piros, a Tisza új csatornaja pedig feketén pontozott vonallal vannak adva, mi azokat a mai vízvezető kék színű medrektől első tekintetre megkülönbözteti.

Remekházy oly módon tervezi a Tisza szabályozása kérdését megoldani, hogy a Temes folyót Ligettől Podporányon át az Alibunár utta ejtésével a Karas medrébe óhajtja vezetni, hol a deliblati homoktorlasz akadékoskodása előtt a Tisza torkolata Palánkánál volt; a Marost Paulistól a Bega medrébe, Kis-Csanádnál pedig ujra fölelevenitené az Arankát. A Töz folyót és a Fehér-Köröst bevezetné Pécskánál a Marosba, a Szamost pedig Szatmártól az Ér medrébe. Végül még csatornát ásatna mindjárt Szegeden alul, mely a Tisza vizeit Valkány, Csenye utbaejtésével Giládnál adná át a főnebb jelzett Uj-Temes csatornamedernek.

A vízágynak eme megosztása kétségtelenül jó hatású lenne az ár szertelen hatalmának megtörésére épen úgy, mint az illető érintett területek öntözésére; de talán jó lenne megtoldani e tervezetet egy tokaji csatornával is, mely a Hortobágyba torkolna, mivel Szabolcsmegye szomszjas talajára ráférne a bővebb öntözés, mint a minőben ma részesül. Az is kár, hogy a Zagyvát nem lehet Czegléd, Nagy-Kőrös, Kecskemét, Félegyházának irányába kitéríteni, e 4 népes város határára jótékony volna egy Zagyva, kivált ha az még a Tiszából is kaphatna vizet. A jelen évben Czegléd és Nagy-Kőrös féltek a szolnoki Zagyva duzzadásától, mi azt jelenti, hogy a niveau-viszonyok nem egészen kedvezőtlenek ilyen tervnek. *H. I.*

A bodrogi közti tiszaszabályozó társulat belcsatornázási művei és vízviszonyai. Irta Révy Géza Viktor, főmérnök. Budapest 1886. 8-r. 86 lap. 1 térképpel és 5 táblával; ára 1 frt.

E csinos kiállítású és gonddal készült értékes könyv 1-ső részében behatóan ismerteti a Bodrogi közti szabályozás előtt, azután a Tisza és Bodrog átmetszéseit, töltéseit; leírja továbbá a két folyó alkotta eme közös belső deltát a töltések kiépítése után, valamint a csatornák tervezésére szükségessé vált fölvételeket. Leírja a medenczék, bennök a belvíz keletkezését és terjeszkedését, adja a levezetendő belvíz mennyiségének meghatározását, melyből kitűnik, hogy a vadvizek mennyisége ott 1881-ben 37.713,188 köbméterrel, 1883-ra pedig 45.763,432 köbméterre szaporodott; elmondja a csatornázás célját és a levezetési időt, a zsilipek, csatornák, tiltók tervezését és kiépítését.

A II. rész a csatornák bemutatásáról és azok működéséről szól, táblázatokat nyújt a belvíz emelkedéséről a csatornák elzárása alatt és viszont annak apadásmódjáról a zsilipek kinyitása után. Ezek megvilágítására szolgál a 3-ik melléklet, a 2-ik pedig a csatornák keresztmetszésvonalait tünteti föl, a 4-ik fölvilágosításul szolgál a vízszin-esések, keresztmetszésvonalak, mélységek és sebességekről a csatornában; az 5. és 6. melléklet a vizkiömlés gyorsaságát és a duzzasztásokat teszi szemmel láthatókká; az 1-ső melléklet pedig az egész Bodrogi köznek topografikus térképe, tájékoztató mérővesszővel ellátva. Érdekes tudni, hogy a csatornák közel 22 millió köbméter vizet bírnak leereszteni, ha kellő időben történik meg kinyitásuk. Ha azonban a Tisza és Bodrog lenekét a detritus évről évre magasítja, amint hogy várható, a vadvizek szaporodásával a zsilipek vízleocsátó képessége is csökkenni fog *H. I.*

Mosolygó ég alatt. Irta Szüry Dénes. Budapest, 1888. Kis 8-ad rétű 92 lap, ára 80 kr.

E csinos kiállítású röpke útirajz Velenczén, Nizzán át Monte Carló-ba vezeti az olvasót és vissza. Ezt az utat évről évre sok téli turista megteszi, de köztök nagyon kevés olyan, ki annyi sokat lát meg, mint szerzőnk, és még kevesebb olyan, ki élményeit oly eleven stíl és szép gazdag nyelvezettel tudná papirosra lehelni. Az elsőhöz érzék, az utóbbihoz mesterkéz kell és szerzőnk mind e kettővel rendelkezik. Igaza van, midőn a velencei doge palota meglátogatása alkalmából azt mondja, hogy »a première az eszmélkedésre nyűg, a második előadás meg épen arra kész«, és ez lehetne könyvének mottója; mert alig hihető, hogy midőn először tette meg útját valaki a lagúnák városától a virágok városáig, olyan »mosolygó eg«-et birt volna utleírásával olvasója lelkébe varázsolni, mint második útja után, melyben más eszmélkedésre is volt ideje. Legsikerültebb utleírás az olyan, mely egy ismételt látás behatásai alatt szülemlik, mint a jelen könyvecske, mely minden látszó igénytelen volta mellett is értékes kiegészítője lett nemzeti birodalmunk ama részének, mely útrajzi alakban nép- és társadalomrajzi leírásokat nyújt a földrajz iránt napról napra érdeklődőbb közönségünknek. A könyv kellemes olvasmányként ajánlható. *H. I.*

Tájékoztató a magyarországi Kárpátvidéken utazók számára.

A Magyarországi Kárpátgyesület megbízásából összeállította Dénes Ferencz. Igló 1888. (118 lap). Ára 35 kr.

Ezen cím alatt a Magyarországi Kárpátgyesület rövid tájékoztató könyvecskét adott ki, mely a turisták használatára írt általános tudnivalókon kívül az egész Magyarországi Kárpátvidékre terjeszkedik s — bár szűk keretben — lehetőleg teljes képet ad hazánk eme kiterjedt s szép hegyvidékről. Kétségtől szerencsés gondolat volt az egyesülettől, hogy az egész Kárpátvidékről megbízható olyan útmutatót adjon ki, mely csinos kiállítása mellett és jutányos voltánál fogva a legszélesebb körökben számíthat elterjedésre. A kis munka az általános tudnivalók előadása után a Központi Kárpátokat ismerteti legrészletesebben, azután egymásután a Keleti Kárpátokat, Biharországot, a Mátrát, Selmeczbánya vidékét és a vas megyei hegyesoportokat; ez utóbbi fejezetek Siegmeth Károly, K. Nagy Sándor, Hanák Kolos, Tirts Rezső és Ebenspanger János tollából kerültek ki. Ezen általános részt még egy különleges rész követi, mely a nevezetesebb fel-

vidéki fürdő- és nyaralóhelyeket egyenként kimerítőbben ismer-teti. A képekkel s térképekkel díszített kis munka magyar és német nyelven jelent meg s így joggal számíthat nagy olvasó-közönségre. *Th. G.*

Fehértplom-Kubin vidéke. Földtanilag felvette és a magyaráza-tot írta: Halaváts Gyula, kir. segédgeológ. Budapest 1887.

E 14 lapra terjedő földtani ismertetés az aldunai táj kris-tályos palák, neogén-, diluvialis- és alluvialis korú üledékeit, befolyásukat a domborzati viszonyokra írja le. Több lelet közül a diluvialis törzsből származó Mammuth-lábszárcsont-töredék érdekes, valamint az alluvialis futóhomok elemzése. Ez már 10—20 cm. mélységben nedves s összefüggő. A terület déli ré-szében, Dubováctól északnyugotra néhány náddal borított tócsa van, sőt itt »Markusev bunár« névvel megjelölve, egy gazdag forrás is bugyog fel. Az itteni használható kőzetek közül ipari jelentőségű a rebenbergi szármát homokkő, mely sirkeresztekre, lépcsőkre használtatik, a lösz pedig néhol téglául; a jelenkori üledékek közül a »Néra kavicsát« az osztr.-magyar államvasut használja fel. *B. S.*

A szentesi artézi kút. Halaváts Gyulától. Különlenyomat a m. kir. földtani intézet évkönyvéből. 4° 30 lap, 4 táblával.

Ez artézi kút, melynek fúratását a városi tanács ép 1 szótöbbséggel határozta el, 311·8 m. mély s 0·5 m. magasságban 18·5 R^o és 24 óra alatt 354,240 liter vizet ad. Egy csinos, hatodfél méter magas, praktikus szerkezetű kút van fölé emelve, három kifo-lyással. Vize kristálytiszt, igen kellemes ízű; már egészen meg-szerették a szentesiek. A fúrólyuk földtani szelvényét egy ábra is mutatja; tanúsága szerint kék agyag és csillámos kvarcshomok-rétegek váltakozásából áll, mely rétegek egy édesvízű beltóban, egymástól csak kevéssé elütő körülmények közt, rakódtak le. A 243—309·6 m. közt levő rétegek közül kerültek elő a levantei korú szerves maradványok. Uralkodó szerep a Vivipara és Unio-genusoknak jutott. Egy pár új faj Unio Semséyi, Unio Zsigmondyi, Vivipara Böckhi és egy új alakú Cerithium: Szentesiense stb. került elő. Ezen, Szentesnek oly annyira hasznos kút-fúratás tehát a tudománynak is szolgált. *B. S.*

A föld és az ember. Anthro-po-geographia, vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Írta dr. Ratzel Frigyes, fordí-totta dr. Simonyi Jenő. Budapest, 1888. Ára 3 frt 50 kr.

A világesemények színhelye, a kultura s a polgárosodás,

valamint a nagy természet nyilvánulásainak tere s mindezek tanúja, előidézője vagy a hatása alatt álló ember közötti kapcsolat vizsgálásáról szóló s még kevesebbé művelt tartomány szakkíválóbbszakférfiatól, dr. Ratzeltől, vesszük dr. Simonyi fordításában magyarul e könyvet, melyet szerzője első sorban földrajz-tanárjelölt tanítványai számára írt, a kik egyszersmind történettanárok is lesznek. Dr. Wágner Mór vándorlási elmélete keltette fel szerzőben a sok új eszmét és gondolatot a népek életének jelenségeire nézve. Dr. Ratzel műve első részében a földrajz fogalmával foglalkozik s céljául azt is kijelöli, hogy kikutassa, mily viszonyban van a föld színe a természettel és a történettel. Majd helyét jelöli ki mások rendszereivel szemközt a tudományok körében: a valóság tudományai közé sorolja, hol egyrészt a csillagászat és földtan, másrészt a néprajz és történelem állanak hozzá legközelebb s így bár más tudományok is lefoglalták a földet: a földrajznak joga és kötelessége azt saját tudományos szempontjából vizsgálni.

A földrajzt felosztja szerző mennyiségtani-csillagászati előkészület után a) természettani és b) emberi földrajzra. Ez anthropogeographia, habár a pszichológiával határos tudomány, mégis köre és tartalma szerint egyértelműnek vehető az ember földrajzi elterjedésének tanával az ő saját természete és az őt környező természet együtthatásainak eredményével, úgy, hogy még a természet értelmi és érzelmi hatásai is érvényesülnek benne és hol minden földrajzi feladatot történeti szempontból is és megfordítva kell figyelembe vennünk. Ez az első rész tartalma, mely egyszersmind bevezetésül is szolgál.

A második rész a természeti tényezőkkel foglalkozik, első sorban azoknak az emberiségre való hatásával. Igen nagy, úgymond, a természeti viszonyok jelentősége, sokkal nagyobb, mint az egyes történeti események színhelyéé. A természet állandó, a népek sorsa változó s igazat ad Ritter mondasának: az ország természetéhez bilincselt állam. Majd Peschel és Curtius ellenvetéseivel és Ritter teleológiájával foglalkozik, ki inkább állított valamit, mint bizonyított. A különböző feladatoknak, melyek az emberiség természeti tényezőire vonatkoznak, elválasztása mellett szólal fel.

Fejtegetéseiben oda következtet, hogy e határok az ember végtelen mozgékonyágánál fogva nincsenek ahhoz a helyhez kötve, a melyen létrejöttek. Így kevés eszme viseli annyira »szülő-

földének jellegét*, mint a vallási és mégse vándorolt egy eszme se oly messzire. A Góbi sivatag lakója előtt Buddha vallásának jelképe nem ismeretes: lotosvirágot nem látott, hiszen forrás sincs sivatagaiban, s mégis ez idegen eszme él itt is! Az ember természetadta szervezetének kötelékeit szelleme által megtágitotta. Az ember önállóan is feldolgozza azt, a mit kívülről kap, de, mivel élő lények csoportosulatai alá vannak vetve a változékonyság törvényének, a külső körülmények hatásától függetlenekké nem változhatnak. A népek több típusú volta is hatást gyakorol életére. Az Egyesült-Államok mutatják az elkülönülésnek egyik legnevezetesebb példáját. Ott a földműves germán és az iparos kelta bevándorlók megosztottak a munkán. Egyszersmind czáfolja azt az állítást, hogy a természet hatásai azon mértékben csökkennek, a mily mértékben a műveltség növekszik: Nagy-Britannia sokkal inkább függ most szén- és vaskincseitől, jobban hasznát veszi most kifejlődött partjainak, mint csak száz évvel is ezelőtt!

Majd az emberi lakhelyek helyzetéről és alakjáról értekezik. A szárazföld eloszlásáról, több kontinensre terjedő népesoportokról, a szigetek lakóiról, ezek elkülönüléséről, műveltségük fejlődésére a zárkózottság és a szűk tér minő hatást gyakorol, mond igen érdekes dolgokat, tesz találó megjegyzéseket s von le következtetéseket. Azután a népek elterjedésének formáit két főrésztre osztja: I. tömegesre és II. szórványosra; az I. alatt a) egységes elterjedésre példa a németek a Rajna és Elba között; b) központi elterjedés, példa: a magyarok a Duna völgyében; a makololók a Zambézi közép-folyásánál. A II. alá a zsidók, örmények tartoznak. Nagyérdekű a határok neveinek és a politikai szomszédságoknak az áttekintése. Majd a határ és a terület közötti arányról, az államok természetes csoportosulásáról, s az államok belső egyensúlyáról szól. A lakhelyek eloszlása igen fontos népisme adatokat tartalmaz. A lakhelyek alapítói védő természeti viszonyokat választának: magaslatokat, szigeteket, félszigeteket, mocsaras helyeket, sőt, ha egyebet nem találnak, még fákat is. Felemlíti, hogy Cameron, mikor Bagamoyóból Uzagara felé ment, Mozuvah kerületben a legsűrűbb bozótban talált néhány falut, a melyekbe csak igen kanyargós utakon lehetett bejutni és azokat is teljesen el lehetett zárni.

Következnek a térbeli viszonyok. A nagy és kis történeti terek és ezek jelentősége a politikai egyensúlyban példákkal illusztráltatnak. Az európai nagyhatalmaknál inkább a népesség

száma van egyensúlyban s nem ép a műveltségük, mert akkor Belgium Olaszország fölött volna hatalomban, tehát a haderő nagysága határoz. Észak-Amerika hatásai már is sürgetik a kontinens államait, hogy frissítsék fel vérüket egy kis amerikai vérrel: ez nagyobb egyensúlyt kölcsönözne Oroszországgal szemben!

A fölszín alakja tárgyalásánál látjuk a rónasági és a hegységi népek közti néprajzi és történeti ellentétet, a tagozódás elkülönítő hatását, de viszont a hegységek összekötő, egyesítő és erősítő erejét. Nem véletlenség, hogy a háziipar épen a hegységekben fejlődik. Kasmirban a hideg éghajlat nagyban előmozdítja a szövő-ipart. A hazaszeretet is itt a legnagyobb. A pusztaságok ellenben a művelődés ellenségei, a lakók ott csak harcziasakká válnak; a sivatagok menhelyekül is szolgálnak. A pusztaság hozza létre a legnagyobb rabló és pusztító népeket, a melyek nyugtalan természetűek nagy részben a vízszükségből ered.

A tengerpartoknál a parttagozódás hatása a művelődésre, melytől részben a népek érintkezési foka függ, fontos anthropológiai körülmény, gyakran a partmelléknek egész más történeti szerepe van, mint a belföldnek s ez főleg a terjeszkedésben áll, de hatalmuk bármily tündöklő, gyakran nem sokáig tart, mert belföldi támasza nincs, példa rá Karthago s a pusztulás után tolongnak a belföldi népek a part felé.

A víz történeti jelentőségénél is találkozunk szép felosztással: *a)* folyékony burkolat nyugvó részei és *b)* önmaguktól mozgó részei számos alosztálylyal. A tengeren- és a vizenlakás, a hajózás és a tengeri közlekedés fontossága, úgy látszik, a reájuk támaszkodó népeknek biztosságot nyújtottak, a mely nem volt jelentőség nélkül némely önállóan látszó műveltség titokzatos eredményére, pl. Japánnál. A folyók, mint utak, mint a népek egyesítői s mint határok bőven tárgyaltnak; a Volga, a Nil történeti szerepe s fontossága a hadjáratok történetében, sőt még a mocsarak jelentősége is szemünk elé tárul. A történeti élet együtt növekszik a folyókkal, a melyek partján keletkezett és a folyók torkolatánál a legkiterjedtebb.

Az éghajlatnál igen érdekes szerző czáfolata az a priori képzett véleménynyel szemközt, hogy az embert az éghajlat átalakítja. Ezt a növény- és állatország analogiája szerint vették, holott az ember igen mozgékony s a jelenlegi földrajzi elterjedés nem az eredeti változatlan állapot; azért a kérdés inkább az, milyen hatása volt az éghajlatnak a népek elterjedésére és tör-

téneti tetteire. Az éghajlati műveltség-övek, az életmódok külön-
 felesége, az egyenlítő felé irányuló népvándorlások észak felől
 különösen, a levegő történeti hatásai kiegyenlítés és mozgás által
 a legszebb eszméket mondatják szerzővel.

A növény- és állatországnál az embernek a föld
 valamennyi élőlényétől való függését mutatja be, mint azzal
 a) tömeges és b) csak egyes kapcsolatban vannak. A forróövi
 dús természet elnyomja az ember erélyét, valamint a szegény
 természet is. Összehasonlítást közöl a gazdasági növényekkel és
 házi állatokkal való áldottság tekintetében. Kiaknázások külön-
 böző fokait mutatja be, majd vándorlásukat az emberrel együtt
 írja le. Szépen mutatja ki, hogy a földön a növény és állat az
 emberrel versenytársak.

A természet és szellem fejezetével a természettel
 való megbarátkozás s nem a rémületet okozó benyomás mellett,
 Buckle nézete ellen, hogy babonát szül, tör pálczát. A tudomány
 a babonaságtól válik ki, mint a legkezdetlegesebb magyarázathól.
 S a művészetben legjobban nyilatkozik a természeti érzés. Az
 alkotó szellem nemcsak visszatükrözi a természetet, hanem arra
 törekszik, hogy a természetet átszellemítse az által, hogy önma-
 gához minél hasonlóbbá tegye.

A harmadik rész összefoglalást tartalmaz s különösen
 a vándorlásokkal foglalkozik. Vannak oly országok, melyek a
 vándorlást vonzzák, melyek a vándorlást megindítják s melyek
 azt megszüntetik. Más népeket is elragadnak a vándorlók. A vándor-
 lási elmélet a világtörténelem alapvető elmélete. Igen való-
 színű, hogy az egész földön egy nép sem lakik azon a helyen, a
 honnan származott. Wagner Mór vándorlási és elkülönülési el-
 mélete bővebb kifejtést talál: minden új alak képződése egyes
 kivándorlók elkülönülésével kezdődik, az emberre alkalmazva
 csoportok válnak ki, nem úgy, mint a növények és állatok egyen-
 ként. Következtetéseiben oda jut, hogy valamint anthro-po-geo-
 graphiai értelemben az egész világ elfoglalása, úgy az embertani
 és néprajzi értelemben az emberi nem egysége látszik az embe-
 riség fejlődése legfőbb céljának.

Ide járul még végre a szerzőtől egy függelék a fölállí-
 tott tanok gyakorlati alkalmazására, majd fordítótól »Magyar-
 ország természeti viszonyai történeti hatásaik-
 ban« egészíti ki e rendes munkát. A terjeszkedést minden irány-
 ban megpróbálta nemzetünk. Magyarországhoz tartozott minden

körüllevő tartomány a történet különböző korszakaiban; de azok szakadtak el mindig leghamarább, melyeket a Kárpátok korlátja választ el tőlünk. A vándorlási kedv hazánkból általános: tótjaink messze elmennek, de a hazaszeretet mégis visszahozza őket. A megyék hazánkban is többnyire folyók által határoltatnak. A legnagyobb alföldi helységek a legnagyobb vizek mellett keletkeztek, de ugyanitt az alföldi korlátlan rónaságon sokáig megmaradtak a nomád élet hullámlzásának nyomai, úgy, hogy hazánk természeti viszonyai kis mértékben ugyan, de mégis képet nyújtanak a föld természeti viszonyai történeti hatásairól. — E tárgymutató a mily czélszerű, ép oly helyén van e könyben. Megkönnyíti használatát úgy a földrajzi, mint a művelődéstörténeti munkák írásánál az a velős rövidség, melylyel dr. Simonyi Jenő egymásután sorrendben összeszedte; sokhelyt egész tétel ki van írva röviden s így könnyű utána nézni. A fordítás nemkülönbön szabatos és világos, méltó az Akadémia bizalmára s a kiadó cég is megfelelt a várakozásnak. *B. S.*

Der weltberühmte Orientalist Prof. Dr. Armin Vámbéry.

Seine Biographie und Erfolge. Geschildert von Viktor Récsei. Oedenburg. 1888.

A 33 lapra terjedő füzet azon alkalomból jelent meg, hogy Vámbéry Ármin Sopronban az irodalmi kör meghívására felolvasást tartott. Habár a kis munka eszerint tisztán alkalmi irat, mégis az efféle iratoknál maradandóbb becsű, mert a szerző benne nemcsak Vámbéry kimerítő életrajzát s működésének méltatását adja, de kivonatban Vámbérynek Sopronban két ízben tartott előadásait is közli. Ezek közül az, mely a magyarok ázsiai multjáról s európai jövőjéről szól, tudtunkkal másutt nem jelent meg s így Récsei kis munkája örökíti azt meg. *Th. G.*

Mittheilungen des k. k. militär-geographischen Institutes.

Wien. VII. Band, 1887.

A 232 lapnyi, 13 melléklettel ellátott kötet első (hivatalos) része a bécsi cs. kir. katonai földrajzi intézet működéséről számol be 1886. május 1-től 1887. április végéig; ebből rövid tájékoztatóul a következőket közöljük: Az intézet csillagászati osztálya Horvátországban (Zágráb, Ogulin) és Karintiában (Laibach) sarkmagasság és azimuth-méréseket eszközölt s a boszniai és hercegovinai meghatározások kiegészítésére a Lim vidékén 115 pont fekvését határozta meg. A trigonometriai osztály Brassó vidékén 4130 méternyi alapvonalat mért, s ez alkalommal kide-

ritette, hogy a mérőrúdak terjeszkedésének hányadosa, mely Stampfer vizsgálatai szerint 0.0000114674, tényleg 0.0000004346-al nagyobb, amennyiben 626.4 méternyi alapvonalnak 12-szer (különböző hőmérséklet mellett) ismételt mérése 0.004756 méternyi átlagos eltérést eredményezett. A háromszögelési munkálatok összesen 168 helyen folytak s ezáltal 365 pont fekvése lön megállapítva. Felvételek és vizsgálatok történtek az iránt is, mennyiben változott Zágráb vidékén a föld felszíne az 1880. november 9-iki földrengés következtében s e felvételek eredményei iránt (melyek közzététele a jövő évi kötetre van szánva) a szakkörök méltán érdeklődhetnek. A térképezés az 1886/87. évben Boszniában folyt, melynek felvétele immár befejeződik. Az 1:75.000 méretű térképekből 1888. áprilisig 704 lap készült el s a f. évre még 48 lap sokszorozása marad fenn, amivel az egész monarchiának (hozzászámítva Boszniát és Hercegovinát is) új felvételi térképe teljessé válik. Az intézet ezenkívül új, nagyobb munkába fogott, Közép-Európának 1:200.000 méretű általános térképébe (Generalkarte), mely a régibb — már elavult — 1:300.000 méretű térképet lesz hivatva pótolni; e térkép magában foglalja Közép-Európát az é. sz. 53° 30'-tól a 40° 30'-ig és a k. h. 24° 30'-tól a 48° 30'-ig (Ferrótól) s 260 színezett laphból álland, melyek magassága és szélessége 1—1 fok leend; az így alakuló magas s keskeny lapok mindegyike a közepét szelő délkör és szélességi fok s a rajta fekvő legnagyobb városról veendi jelzését (p. 34°, 48° Bécs); magától értetődik, hogy az egyes lapok nagysága (melyeknek területe mindig az 1:75.000 méretű térkép 8 lapjának felel meg) a földr. szélesség növekedtével csökken; a 48. szél. fok alatt egy lap szélessége 37.31 cm., magassága 55.59 cm., az ábrázolt terület nagysága 8295 □ km. s keskenyebb (éjszaki) széle 74.5 km. távolságnak felel meg. A térképek helyszínrajzát barna sraffok adják, a folyóvizek kék, az erdők zöld színnel jelölvék, az írás fekete, ugyszintén fekete minden jel (közlekedési vonalak stb.) E mű átmenetül fog szolgálni a részletes térképtől az átnézeti térképhez s a katonaság főleg utitérképül (Marschkarte) fogja használni s így magától értetődik, hogy rajta úgy a helyszínrajz általánosítása, mint a topographiai részletek kiválasztása kellő figyelemben részesül. E mellett az intézet iskolai és magáncélokra is dolgozik s többek közt Csehország nagy iskolai fali és kis kézi térképét adta ki;¹ lithographiai osztályában pedig a legkülönbözőbb munkákat állítja elő.

¹ Lásd Földrajzi Közlemények. 1888. évf. 188. lap.

Az évkönyv második, jóval terjedelmesebb (nem hivatalos) része 4 nagyobb értekezést közöl; Sterneck Róbert őrnagy Prága néhány pontjának trigonometriai meghatározásáról értekezik s az intézet új inga-készülékét mutatja be. Hartl Henrik az osztr. magy. monarchia csillagászati s háromszögelési felmérésének történetéhez közöl becses adalékokat s munkájának most megjelent első részében a cs. kir. kat. földrajzi intézet s a birodalmi hadügyi minisztérium levéltáraiban őrzött jegyzőkönyvek s okmányok alapján az 1806—1811-iki munkálatok történetét ismerteti. Végül Bruch József a felmérések útján nyert s a természetben tényleg meglevő területek közti arányról értekezik. Az évkönyvhez mellékelt térképek s rajzok technikai kivitele mindenképen kitűnő. *Th. G.*

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

Expedíciók.

Az Uelle-probléma megoldása. Közleményeink f. évi 117. lapján említettük volt, hogy Van Gèle kapitány a Kongó-állam megbízásából az Uelle-kérdés megoldása céljából kutató utazást tett, mely azonban sikerre nem vezetett. Ugyanő újabban ismét nagyobb utazást tett, melynek eredménye az Uelle-kérdés végleges megoldása lőn. Van Gèle 1887. szept. 5-én hagyta el az alsó Kongó partján épült Bomát s nov. 21-én elérte az Ubangi folyó Szongo-sellőit, s ezek vidékét a Kongó-állam nevében birtokába vette; hajója, az »En avant« nem volt képes a sellőkön átmenni, azért Liénart hadnagy társaságában csónakon folytatta útját. A csónakot kötelek segélyével vonták a sellőkön át, de azon túl újabb sellő állta el útjukat. Ezen is szerencsésen áthaladva, a folyón semmiféle akadályt nem találtak. Ezután 4 napig akadálytalanul hajóztak fel az Ubangi folyón egészen a Bonga-sellőig. Van Gèle innen visszasietett gőzöséhez, róla a nehezebb s sérülékeny géprészeket leszedette s a hajót a part mentén felfelé vontatta. A Bonga-sellőkön túl sem javultak a hajózhatási viszonyok; sellő sellőt követett s azokon csak nagy nehezen birták a hajót keresztül vonszolni. Így történt, hogy 20 nap alatt csak 37 kmnyi utat, Szongótól Mokuongeh-ig tettek meg. Mokuongehn túl akadálytalanul folytathatták hajózásukat; az Ubangi itt 8—900 m. széles, mélysége 4—5 m., jobb partja lapos, bal

partja dombos; a folyó partja 2—3 m. magas s rajta gyeptér-ségek ligetekkel váltakoznak. A folyó mintegy 35 kmnyire ÉK.—DN.; irányban folyik, utóbb azonban iránya K—Nyivá válik; ez irányban 270 kmnyire hatoltak rajta fel. Partjain a következő népek laknak: a bal parton a bankangi, mombati, banzi, mombongo és jakoma, a jobb parton a buraka és maduru nép; a bennszülöttek a folyót Dua és Koju név alatt ismerik. Deczember vége felé ismét sellős helyekre értek s 1888. január 1-én kénytelenek voltak visszafordulni. Legvégső pontjuk a k. h. 21°55' (Gr. s az é. sz 4°25' alatt fekszik, tehát alig 100 kmnyire azon legnyugatibb ponttól, melyet Junker az Uelle folyón ugyanoly szélesség alatt 1833. év elején elért volt. A két folyó (t. i. az Ubangi vagy Mobangi és az Uelle) azonossága e szerint már kétségtelen s így az afrikai földrajz utolsó nagy problémája meg van oldva. (Tájékoztatásul lásd a térképet Közleményeink 69. lapján.) Van Gèle visszautazása még sokkal több nehézséggel járt, mint felhajózása. Az Ubangi vize időközben ugyanis 3 méterrel apadt s így a számos sellőn csak iszonyú erőmegfeszítéssel tudtak áthaladni; végre azonban szerencsésen eljutottak a Szongoesésekhez. Van Gèle azt hiszi, hogy a felhajózásra a június legalkalmasabb, mert valószínűleg akkor legmagasabb az Ubangi vízállása. (Pet. Geogr. Mitth. 1888. V.)

Földrajzi kutatások 1870 — 1887-ig Nyugati-Ausztráliában. Nyugat-Ausztrália körülbelül egy harmadát teszi az ausztráliai kontinensnek. Területe, a keleti hosszúság 129-dik fokától számítva, körülbelül egy millió négyszög mértföldnyi, tehát közel nyolcszorta olyan nagy, mint Nagybritannia és Irland egyesített királysága. 1869 előtt, a keskeny partszegélyen kívül, még alig ismeretek belőle valamt; többi 750 ezer négyszög mértföldnyi területe még egészen ismeretlen vala.

1870-ben Forrest János Perthből Adelaide-be vezetett egy expeditiót, és kijelölte azt a vonalat (a keleti hosszúság 131—139. fokai között), melynek irányában a távíró nemsokára ki is épült Port-Darwin és Adelaide között.

Ez időtől fogva mind jobban és jobban kezdtek érdeklődni Nyugat-Ausztrália iránt.

Warburton 1873-ban Alice-Springs-ből (a távíró vonalnak majdnem középső állomásától) indult ki; útját jobbra a 21-dik szélességi fok irányában vette, végre De Grey folyó mentében haladva, érte el a tengerpartot. A bejárt földnek legna-

gyobb része triodiával fedett mélyföld, a víz nagyon ritka, Warburton kénytelen volt tevéit leölni s veszedelmes útját csak nélkülözések között tehetta meg.

Forrest János 1874-ben Champion-bay-ből kiindulva, a 26-dik szélességi fok irányában, a táviró vonalnak (az Eyre tó közelében levő) Peake állomásáig jutott. Utazása hat hónapot vett igénybe s útja körülbelül két ezer mértföldre tehető. Champio-baytől a nyugat felé tartó folyók vízválasztó vonaláig, termékeny hullámos vidéket és kövér legelőket talált; onnan túl a vidék olyan, a minőt Warburton is talált odább éjszakra. Egyes füves völgyek kivételével, a terület triodiával van fedve; itt-ott 1200 láb magas dombsorok is vannak; rendes kőzet a harmadkorú mészkő. Forrestnek nem valának tevéi, a vízhiány tehát komoly nehézségeket okozott neki.

Forrest expedíciója megdönté a geographusok ama hypotheziseit, mintha Ausztrália belsejében nagy tó léteznék, a melybe a Murchison forrásain túl lévő folyóvizek ömlenek. Kétségbe vonhatatlan ténynyé vált, hogy Ausztrália belseje vízszegény, kiaszott terület; itt-ott ugyan nagy mocsarakkal találkozunk, a minő az Eyre tava, a melyekbe száz mértföldnél hosszabb folyók ömlenek.

Giles 1875—76-ban kétszer tette meg az utat a táviró vonaltól a nyugati tengerpartig, és vissza a tengerparttól a táviró vonaláig. Mentében a 30-dik s visszatértében a 24-dik szélességi fok irányát követte; odamenet tehát Forrestnek 1870-diki és 1874-diki útja között haladt; visszatértében pedig Forrestnek 1874-diki és Warburton 1873-diki útja között. Giles tevékkel is rendelkezett, meg volt tehát a lehetősége, hogy hosszú víznélküli utakat is megtehessen, és meg is tett egyszer egy 300 mértföldnyi utat 17 nap alatt, a nélkül, hogy vízre akadt volna. Útjában úgy mint a többi utazó homoksivatagokra, triodákra és füves völgyekre akadt.

Négy különböző utat tettek tehát az utazók 1873—1876. oly földeken által, a melyek addigélé terra incognita valának. És mondhatni, hogy most már nincs is nagy geographiai problema, mely az ausztráliai kontinensre vonatkozólag még megoldásra várna.

Forrest Sándor, a fentemlített utazónak testvére, 1879-ben a De Grey folyótól Port-Darwinig utazott és pedig majdnem mindig a 18-dik szélességi fok irányában. Útjában mindenütt termékeny, vízdús vidékre talált. A Fitzroy völgyéből Margit nevű

mellékfolyója völgyébe tért; ennek forrásain s a vízválasztó vonalon túl a nagy Ord folyót fedezték föl, mely a Cambridge öbölbe ömlik.

Azóta az egész vidékről, mely Roebuck Bay és a Cambridge öböl között terül el, gondosan készített topographiai térképet adtak ki; és most már jó utak is vezetnek King-Soundtól a Cambridge öbölíig, holott arra két évvel ezelőtt egy-két kutató utazón kívül aligha tévedt valaki. A gyors fölvirágzásnak főoka abban rejlik, hogy a Fitzroy és az Ord forrásainál gazdag aranytelepekre akadtak, mi aztán sok kivándorlót vont arra a vidékre.

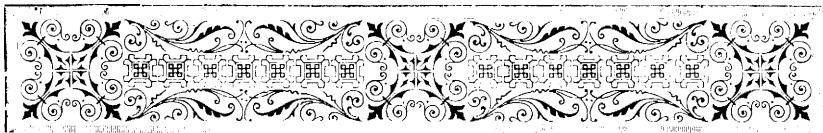
Ausztrália eme része geológiai szempontból is felette érdekes, és boldogult Hardmann nagybecsű tanulmányai után is még mindig igen sok itt a tenni való.

Ugyancsak Hardmann rábukkant egy folyó ágyában (a déli szélesség 17° 20' és a keleti hosszúság 125-dik foka alatt) a *Diprotodon australis* csontvázára is, mely óriás zsácsvad állat valaha egész Ausztráliában élt.

Ausztrália éjszak-nyugati részét Forrest János is kétszer látogatta meg: először 1883-ban és ismét 1886-ban. — 1883-ban, La Grange-Bayból kiindulva, a Fitzroy-felé tartott; e folyó mentében haladt Saint-George hegylánczatáig, s végre Port-Usborne-ba érkezett meg. A King-Sound keleti partján, Fitzroy torkolatánál egy Derby nevű várost is alapított. Az egész vidék kövér alluvialis prairie-kből áll, melyek állatokban bővelkednek és a gyarmatosításra igen alkalmasak. — Forrest 1886-ban új várost alapított a Cambridge öböl nyugati partján, az Ord torkolatánál, s ezt Wyndhamnek nevezték el. Derby is, Wyndham is virágzásnak indult, mert mindkettő legközelebbi kikötője a Kimberley mellett felfedezett aranytelepnek.

Ily körülmények között bizton remélhető Ausztrália eme részének fölvirágzása is, és a legközelebbi száz esztendő Ausztráliában új Angolországot fog létrehozni. (Soc. Roy. Belge de Géogr.) *Thisz.*

Dél-Patagoniában rendkívül termékeny vidéket talált Fontana ezredes kutató utazásában. Nagy tavak, szép legelők, sűrű erdők előre láthatólag nagyszámu lakosságot volnának képesek eltartani. E mellett ez a tartomány közvetlen a Kordillerák mellett van s a Csendes tenger felől könnyen megközelíthető. Az ezredes nagyérdeku felfedezésének bizonyosságául számos hasznos fát hozott az új vidékről, melynek létezését a köves pusztá partvidék mögött eddig senki sem sejtette. *Gy.*

A FÖLDRAJZI FOKHÁLÓZATNAK ÚJ ÁLTALÁNOS, EGYENTERÜLETŰ ÉS BÁRMELY KISEBBÍTÉSI ARÁNYBAN EGYENLŐ KÖNNYŰSÉGGEL SZERKESZTHETŐ VETÜLETE.

Felolvastatott a folyó évi április hó 26-án tartott ülésen.

Hogy a megközelítőleg gömbalakú föld görbe felületét sík lapon teljesen lehetetlen úgy ábrázolni, hogy a rajz egészen hasonló legyen az eredetihez, az tudvalevő, és könnyen is belátható; mert ha egy üres gömböt két egyenlő részre vágunk, és egyik felét az átmetszett legnagyobb körével lefelé vízszintes síkra állítjuk, felületét egészen simán, minden ránczosodás nélkül a síkra lelapítani lehetetlen, mert ha például az alsó kör átmérője = 2·00, akkor a tetőponton átmenő függélyes félkör bármelyike 3·14 hosszú, tehát több mint felével hosszabb az átmérőnél, ennél fogva a lelapítás csak akkor történhetné meg, ha vagy a 3·14 hosszú függélyes félköröket összeránczolás által megrövidítenénk 2·00 hosszra vagy minél több ily félkör mentén bevágásokat tennénk, hogy az ezek által képezett egyes részek szétnyílhatnának, mely esetben az egész felületet simán lelapíthatnánk, illetőleg a félköríveket egész hosszukra kinyújthatnánk. Ezen részeknek a lelapítás folytán azért kell szétnyílniok, mert a 3·14 hosszú kinyújtott félkörívnek — mint átmérőnek — egy 9·86 hosszú kör felel meg, míg az eredeti 2·00 hosszú átmérőnek megfelelő kör hossza csak 6·28 volt. A 3·58 hosszkülömbözet tehát a nyílásokban van eloszolva,

melyek e szerint az egész 9·86 hosszú körnek több mint harmadát képezik.

Miután pedig a 2·00 átmérőjű félgömb felületének térfogata = 6·28, a 2·00 átmérőjű kör térfogata = 3·14, a 3·14 átmérőjű köré pedig = 7·74, az előbbi kör térfogata csak felét képezi a gömbfelület térfogatának, míg az utóbbi azt 23 $\frac{1}{6}$ -al felülhaladja.

A félgömb azon vetületeinél tehát, melyek rádiusa a gömb rádiusával megegyezik, az egész vetület térfogata a félgömb térfogatának felére van kisebbitve, mely arány azonban a középponttól a szélek felé változik.

Ezen oknál fogva különféle vetítési módokat használnak a térképészek az ábrázolásra, a mint az ábrázolandó tér kisebb vagy nagyobb, vagy a gömb fele, és a mint az vagy az egyik sarkpontnál, vagy az egyenlítőnél, vagy ezek közül az egyikhez vagy másikhöz van közelebb.

Kisebb, csak néhány, 4–5 fokra terjedő területeknél elegendő pontos az úgynevezett kúpvetület, de a párhuzamos ívek vonása a nagy rádius miatt alkalmatlan, nagyobb kiterjedésnél pedig a középponttól való irányok mindinkább eltérnek a helyes iránytól; a többi vetületeknél részint a térfogatok, részint az alakok igen megváltoznak a szélek felé.

A Gauss-féle stereografiai vetületnél a síkra vetített alakok egyes részei teljesen hasonlóak lesznek a gömbön lévőekkel, úgy a szögek is a gömbfelületen lévőekkel teljesen egyenlők maradnak, de a vonalak hosszai folyton növekednek, a középponttól mintegy 4—5 fok távolságban ugyan még csekély mérvben, de távolabb mindig hirtelenebben. úgy hogy 90 fok távolságban a vonalak már 2-szeresek, a térfogatok pedig 4-szeresek lesznek. A hasonlatosság megtartása onnan ered, hogy a növekedés a sugár irányában mindig pontosan egyenlő a kör irányában létrejövő növekedéssel, mit később befogok bizonyítani.

Ezért eszközöltetik a kataszteri trigonometriai háromszögellés is ezen vetület szerint, mely Magyarország területére még eléggé pontos, de nagyobb területnél alkalmazva a széleken már érezhető nagytartások jönnek létre.

Ezen vetület következőkép eszközöltetik:

Ila *A* a föld felületének azon pontja (lásd az 1-ső ábrát) mely az ábrázolandó kisebb vagy nagyobb terület középpontját képezi, az egyszersmind azon pont is, melyen a gömb-

módszer feltalálása lett, melyet van szerencsém tisztelt olvasóimnak most bemutatni.

Előre kell bocsátanom, miszerint tudvalevőleg földünknek nem tökéletes gömb, hanem sphaeroid alakja van, melyen a forgási tengely a legrövidebb átmérőt képezi. Ha ezen tengely hosszában bármely irányban ketté metszük a sphaeroidot, a felület metszete mindig egyenlő görbét képez, melynek alakja ellipsis. A forgási- vagy az ellipsis kis tengelyének két végpontja a két sarkpont, nagy tengelyének végpontjai pedig a forgásnál az egyenlítőt jelölik meg a sphaeroid felületén.

Bessel számításai szerint az ellipsis nagy féltengelye:

$$a = 6,377397 \cdot 156 \text{ méter (log} = 6 \cdot 8046435)$$

$$= 3,362738 \text{ bécsi öl (log} = 6 \cdot 5266930)$$

és kis féltengelye:

$$b = 6,356078 \cdot 963 \text{ méter (log} = 6 \cdot 8031893)$$

$$= 3,351497 \text{ bécsi öl (log} = 6 \cdot 5252388).$$

Mintán ezen sphaeroid csak kevésbé különbözik a gömbtől, célunkra azt tökéletes gömbnek tekinthetjük, és csak annyiban kell tekintetbe vennünk a sphaeroid alakot, amennyiben azon földrajzi szélességre nézve, melyet a térkép közepére akarunk helyezni, kiszámítjuk a rádus vectort, vagy azon vonal hosszát, mely a térkép középpontját a föld középpontjával összeköti, és a gömb rádusának ezen rádus vectort tekintjük.

Ila a rádus vectort φ -val, az ellipsis excentricitását ε -nal, és a földrajzi szélességet φ -vel jelöljük,

$$\varphi = \frac{b}{\sqrt{1 - \varepsilon^2 \cos^2 \varphi}}, \text{ és ebben}$$

$$\varepsilon = \frac{\sqrt{a^2 - b^2}}{a} = 0 \cdot 081693386$$

$$\log \varepsilon = 0 \cdot 91221345 - 2$$

$$\log \varepsilon^2 = 0 \cdot 82442690 - 3.$$

Kiszámítottam tehát ezen képlet szerint a rádus vectort egyelőre a 47, 51 és 60 fok földrajzi szélességekre, mely szerint

$$\varphi = 47^\circ, \varphi = 3,356711 \cdot 5 \text{ bécsi öl (log} = 6 \cdot 5259140)$$

$$\varphi = 51^\circ, \varphi = 3,355935 \cdot 4 \text{ bécsi öl (log} = 6 \cdot 5258136)$$

$$\varphi = 60^\circ, \varphi = 3,354297 \cdot 0 \text{ bécsi öl (log} = 6 \cdot 5256015)$$

Mintán tehát földünket célunkra oly gömbnek tekinthetjük, melynek rádusa az említett rádus vector, a földrészek és államok határai és egyéb részletek berajzolhatása céljából annak

felületét egy úgynevezett fókiahálózattal képzeljük beborítva, mely a délkörök és párhuzamos körök által képezetik.

Bárhol legyen a földön álláspontunk, annak egy bizonyos délköre és párhuzamos köre van, tehát egy bizonyos földrajzi szélessége és hosszasága, melyeknek meghatározása által minden pont fekvése a gömb felületén a hálózat által pontosan meg van határozva, és ezen adatok szerint a térképen pontosan megjelölhető. Ezen adatok a föld minden nevezetesebb pontjára nézve meg vannak már határozva, és a felfedezési utazásoknál is ezek határozatnak meg. Úgy viszont a tengerész, ki néha sokáig nem lát egyebet, mint vizet és csillagokat vagy a napot, mérései, egy bizonyos csillagda táblázatai és annak ideje szerint járó chronometerje alapján számítja ki álláspontjának szélességét és hosszát, mely adatok szerint megjelölheti a térképen álláspontját és láthatja, mely irányban haladjon tovább a delejtű segélyével.

Ha álláspontunktól bármily csekély távolságra távozunk kelet vagy nyugot felé, délkörünk változik, míg a párhuzamos kör változatlan marad; ha pedig észak- vagy dél felé távozunk, párhuzamos körünk változik és délkörünk marad változatlan.

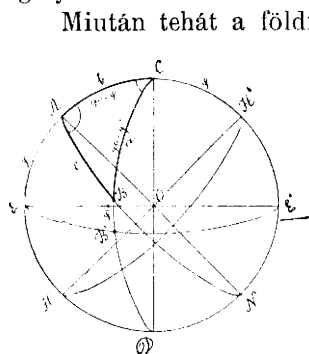
Álláspontunk délköre az, mely ezen ponton és a föld tengelyén megy keresztül, vagyis a középponton és a két sarkponton. Ennélfogva annak irányát legegyszerűbben határozhatjuk meg, ha egy szögmérő műszer — például Theodolit távcsövét, mely függélyes síkban hajlítható fel és le, azon időpontban irányozzuk pontosan a sarkcsillagra; midőn az épen délkörünkben van a valóságos sarkpont alatt vagy felett, mely időt az észlelés napjára nézve könnyen meg lehet határozni a sarkcsillag fekvése és a csillagidő szerint, mely némely naptárban is megtalálható minden napnak középdelidejére nézve. Ekkor a távcső délkörünk síkjában van és ha azt mintegy vízszintes helyzetbe lehajtjuk, a délvonal irányát valamely nagyobb távolságban felállított jelre bevéssett vonal által állandósíthatjuk.

A távcsőnek a délkör síkjában levő állásánál a földrajzi szélesség legegyszerűbben mérhető meg, ha a sarkcsillag legkisebb és legnagyobb magasságát mérjük meg, a kettőt összeadjuk és megfelezzük. Az eredmény álláspontunk földrajzi szélessége, mert az a sarkpont magasságával egyenlő. Ezen eredménnyen kell még némely javításokat tenni, melyek közül a legfontosabb az, hogy a nyert elliptikus magasságot a geocentrikus magasságra kell átszámítani.

A párhuzamos körök a sarkponttól vont concentrikus körök, tehát az egyenlítővel párhuzamosak és mindegyikének földrajzi szélessége köröskörül változatlan marad.

Álláspontunk földrajzi hossza azon szög, melyet ezen pont délköre egy bizonyos, O-al jelölt délkörrel képez és mely az egyenlítőn számláltatik a O-ponttól rendszerint kelet felé, vagy mindkét irányban is 180 fokig, de akkor meg kell különböztetni a keleti és nyugoti hosszat.

Ezen szög vagy a földrajzi hossz azon idő különbsége által méretik meg, mely a két ponton lévő teljes pontossággal járó óra szerint ugyanazon pillanatban mutatkozik. A hajón ez már nehezebb, mert ott a chronometer a másik pont idejét mutatja ugyan, de az álláspont idejét mérések és csillagászai táblák segítségével ki kell számítani.

2. ábra.

Miután tehát a földrészek alakjai a fókálózat szerint rajzoltatnak a térképre, feladatunk abban áll, hogy ezen görbe felület hálózatát vetítsük a síkra, vagyis azon pontokat, hol a hálózat körei egymást metszik.

Ezen pontok vetületeinek meghatározására a gömbháromszögtani számítást választottam, mert ez a legpontosabb és e szerint a pontok összerendezői számíthatók ki, melyek alapján a hálózat vetületének szerkesztése

bármely kisebbitési arány szerint egyaránt könnyű és pontos.

A vetületre nézve a következő elveket állítottam fel:

1-ször. Az ábrázolandó gömbfelületnek mintegy közepe legyen azon pont, melyen az a vetületi sík által érintetik.

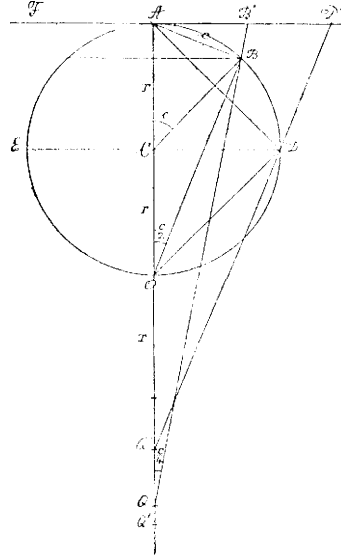
2-szor. A hasonlatosság egyik feltétele, hogy t. i. a középponttól vont irányvonalak mind tökéletesen megegyezzenek a gömb felületén vont megfelelő irányokkal, — a vetületnél pontosan megtartassék.

3-szor. Minthogy a teljes hasonlatosság másik feltételét, hogy a síkra vetített minden pontnak középponttól való távolsága ugyanazon állandó arányban álljon a gömbön lévő megfelelő távolsággal, vagyis az ív hosszával, megtartani lehetetlen: szükséges, hogy a sugárivek hosszait valamely törvény szerint megrövidítsük, de csak annyira, hogy egyuttal a körivek növekedése által éppen a térfogat egyenlősége létesíttessék.

A vetítendő pontok irányát, valamint a középponttól való távolságokat ivben következő módon lehet kiszámítani:

Legyen A a térkép középpontja (lásd a 2-ik ábrát), C az északi, D a déli sarkpont tehát $AH'NH A$ az A pont délköre, AN az A pontból vont függélyes átmérő, továbbá HH' a függélyes vonallal minden irányban derékszöget képező legnagyobb kör, mely az A pont csillagászati látkörét képezi, és melynek minden pontja 90 fok távolban van az A ponttól, és az A pontot érintő vízszintes síkhoz vagyis az A pont látszólagos látköréhez párhuzamos. Végre legyen EE' az egyenlítő, tehát $EA - CH' = \varphi$, és $AC = 90 - \varphi$.

Legyen továbbá B a gömb felületén azon pont, mely az érintő síkra vetítendő, és melynek iránya és az A ponttól való távolsága kiszámítandó. Ennek földrajzi szélessége φ' , és az A pont délkörétől számított földrajzi hosszassága C ismeretes. Vonjunk az A és B ponton, valamint a B és C ponton át legnagyobb, tehát függélyes köröket, mely utóbbi a B pont délköre is. Ezen köröknek az A , B és C pontok közötti ívei egy gömbháromszöget képeznek, melyben az $AC = b$ oldal $= 90 - \varphi$, a $BC = a$ oldal $= 90 - \varphi'$, és az $ACB = C$ szög a B pont földrajzi hossza az A pont délkörétől számítva. Ezen háromszögből kiszámítható a $BAC = A$ irányszög, és az $AB = c$ oldal a következő képletek szerint:

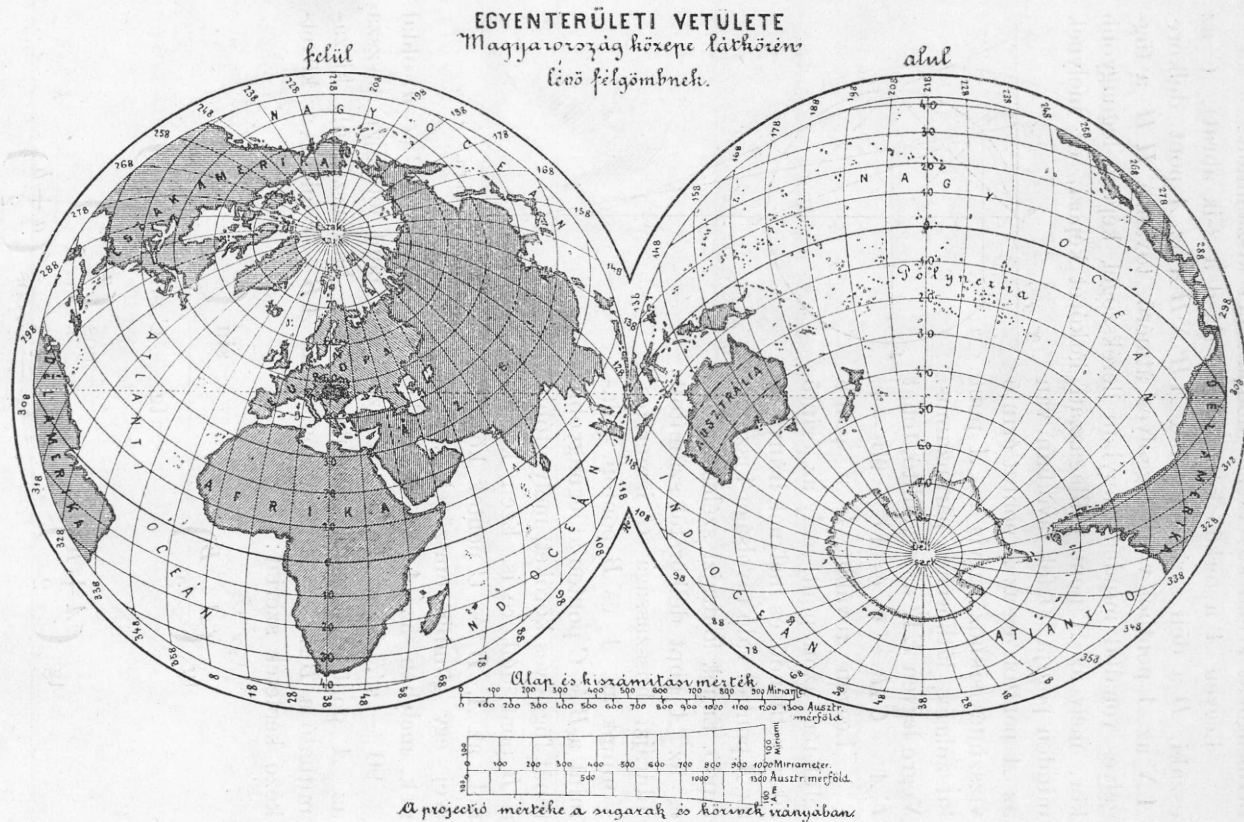

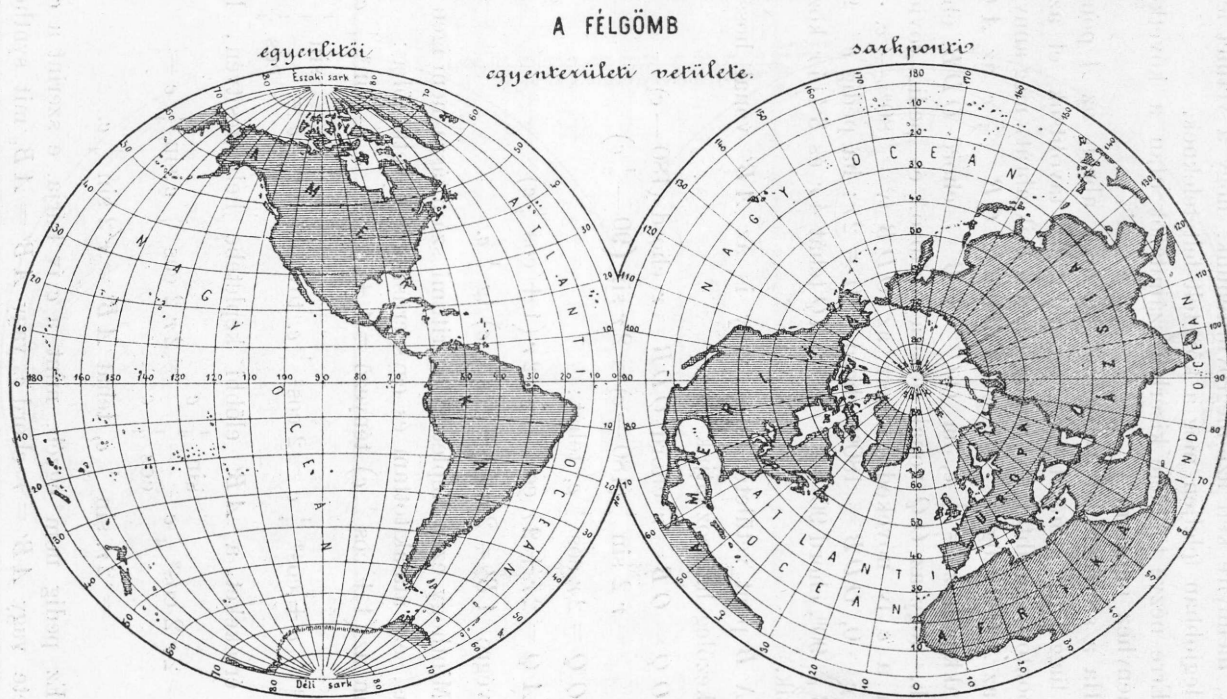
3. ábra.

$$\operatorname{tg} \left(\frac{A-B}{2} \right) = \frac{\sin \left(\frac{a-b}{2} \right)}{\operatorname{tg} \frac{1}{2} C \cdot \sin \left(\frac{a+b}{2} \right)}$$

$$\operatorname{tg} \left(\frac{A+B}{2} \right) = \frac{\cos \left(\frac{a-b}{2} \right)}{\operatorname{tg} \frac{1}{2} C \cdot \cos \left(\frac{a+b}{2} \right)}$$

$$\sin c = \frac{\sin a \sin C}{\sin A}$$

Mint hogy e szerint az $AC = c$ ív hossza ki van számítva, lássuk, mennyire kell azt megrövidítenünk, hogy a vetület lehetőleg legjobban feleljen meg a követelt feltételeknek.

Erre nézve többféle kísérleti számítások után a következő eredményhez jutottam.

Ha a stereografiai vetületnél használt ábrán az A ponttól vont függélyes átmérőt meghosszabbítjuk, távolítsuk el az O szempontot a gömbtől a Q pontig (lásd a 3-ik ábrát) még annyira, hogy az AQB szög $= \frac{1}{4}c$ legyen. Miután $AOB = \frac{1}{2}c$, az AQB szög akkor lesz $= \frac{1}{4}c$, ha $OQ = OB = \text{chord } ODB$, ebből kitűnik, hogy az OQ vonal hossza változó, és pedig rövidül, midőn a c ív növekedik, mert az ODB ív $= 180^\circ - c$. Ha tehát $c = 0$, $ODB = 180^\circ$, $\text{chord } 180 = 2r$; ha pedig $c = 90^\circ$, $ODB = 90^\circ$, $\text{chord } 90^\circ = 1.414r$; AQ tehát $4r$ és $3.414r$ között változik.

A B pont vetületét tehát, vagy is az AB' vonal hosszát következőleg határozhatjuk meg.

$$OQ = OB = r \quad \text{chord } ODB = r \quad \text{chord } (180 - c) = \\ = r 2 \sin \frac{1}{2} (180 - c) = 2r \sin \left(90 - \frac{1}{2}c\right)$$

$$OQ = 2r \cos \frac{1}{2}c, \text{ tehát:}$$

$$AQ = 2r + 2r \cos \frac{1}{2}c = 2r \left(1 + \cos \frac{1}{2}c\right)$$

$$\text{végre } AB' = 2r \left(1 + \cos \frac{1}{2}c\right) \text{tg } \frac{1}{4}c.$$

Mint hogy ezen képlet a logaritmiai számításra nem igen alkalmas, ezt átalakítottam és egyszerűsíttem következőleg:

$$\text{miután az } \left(1 + \cos \frac{1}{2}c\right) \text{ tényező} = 1 + \cos^2 \frac{1}{4}c - \sin^2 \frac{1}{4}c =$$

$$= \cos^2 \frac{1}{4}c + \cos^2 \frac{1}{4}c = 2 \cos^2 \frac{1}{4}c, \text{ továbbá } \text{tg } \frac{1}{4}c = \frac{\sin \frac{1}{4}c}{\cos \frac{1}{4}c},$$

ezen értékeket a AB' előbbi képletébe helyettesítvén, lesz

$$AB' = 2r 2 \cos^2 \frac{1}{4}c \frac{\sin \frac{1}{4}c}{\cos \frac{1}{4}c} = 2r 2 \cos \frac{1}{4}c \sin \frac{1}{4}c =$$

$$= 2r \sin \frac{1}{2}c, \text{ tehát } AB' = r 2 \sin \frac{1}{2}c.$$

Ez pedig nem egyéb, mint a c ív húrja, e szerint a c ív vetülete vagy $AB' = r \text{ chord } c$, vagy $AB' = AB$, mit synthetici uton is könnyen be lehet bizonyítani, miután már analyticai uton ezen eredményhez jutottunk.

Ha az A érintő ponttól vagy a térkép közepétől párhuzamos köröket vonunk a gömbön, a körsík rádiusát azon ív sinusa képezi, melylyel a kör az A ponttól vonatott. Ha tehát azt akar-nánk, hogy a térképen vont körök hosszai egyenlők legyenek a gömb köreivel, vagyis hogy az alakok ne szélesbüljenek, a tér-képen ezen köröket az ívek sinusával kellene vonunk, ha pedig az ív hosszát vennénk rádiusnak, a gömbkörei úgy aránylanának a térkép köreihez, mint a sinusok íveikhez, tehát 90° hosszánál mint $1:00:1:57$ -hez.

Miután azonban azon eredményhez jutottunk, hogy az ív vetülete annak húrjával legyen egyenlő, az hosszabb lesz a sinus-nál és rövidebb az ívnél, a körívek tehát hosszabbak lesznek a gömb íveinél, vagyis az alakok a vetületen a kör irányában szélesbülni fognak.

Érdekes lévén tudni, hogy ezen vetület szerint mily mérv-ben rövidítettik meg az ív a sugár irányában, vonjuk le az ívből előbb a hűrt, azután a sinust. Ezt általános módon tehetjük, ha a sinus és húr haladványait képezzük. Ugyanis

$$\sin c = c - \frac{c^3}{2 \cdot 3} + \frac{c^5}{2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5} - \dots$$

Ebből levezethetjük a húr haladványát, ha azt — miután $\text{chord } c = 2 \sin \frac{1}{2} c$, — 2-vel szorozzuk és c helyett $\frac{1}{2} c$ -t helyettesítünk, lesz tehát

$$\text{chord } c = c - \frac{c^3}{2 \cdot 3 \cdot 4} + \frac{c^5}{2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 \cdot 16} - \dots$$

Ha az ív hossza csak 5 fok, tehát csak 0.087, ezen halad-vány 3. tagja elhagyható, mert értéke csak 0.0000000415, illetőleg 0.0000000026, vagy a földgömbön csak 0.139, illetőleg 0.0087 b. ölet tesz, és ekkor

$$c - \sin c = \frac{c^3}{2 \cdot 3} = k$$

$$c - \text{chord } c = \frac{c^3}{2 \cdot 3 \cdot 4} = \frac{k}{4}$$

Ebből azt látjuk, hogy ha az ív helyett a hűrt vesszük, a megrövidítés $\frac{1}{4}$ -részét teszi az ív és a sinus közötti különbö-zetnek.

Ha az ív hosszabb, a megrövidítés lassanként nagyobb lesz ugyan az említett $\frac{1}{4}$ -résznél, de azt még 90 fokú ívnél is csak a $\frac{1}{4}$ -rész $\frac{1}{10}$ -részével haladja meg.

Az így számított rövidítés, hogy például a földön egy 6 fok, vagy mintegy 90 mértföld hosszú ív 160.592 öllel, vagy 1000 ölenként 0,457 öllel rövidítették meg a vetület által, az egész hosszra egyenlően elosztott rövidítés. De fontosabb tudnunk, hogy ezen vetületnél bármely távban a középponttól mily mérvben rövidítették meg minden vonal a sugár irányában és hosszabbították meg a kör irányában és fogjuk látni, hogy eleinte mindkettő 3-szor oly nagy, az utóbbi pedig távolabb még jobban növekedik, úgy hogy 90 fok távban már 4-szer oly nagy lesz.

A sugár irányában a vonalak rövidülését vagyis nemleges növekedését az $N_s = -2 \sin^2 \frac{1}{2} c$ képlet szerint mindenütt pontosan ki lehet számítani és az eredmény az egységre vonatkozik. Ennek levezetése a következő:

$$\begin{aligned} N_s &= \frac{d \cdot 2 \sin \frac{1}{2} c - dc}{dc} = \frac{2 \cos \frac{1}{2} c \cdot d \frac{1}{2} c - dc}{dc} \\ &= \frac{2 \cos \frac{1}{2} c \cdot \frac{1}{2} dc - dc}{dc} = \frac{\cos \frac{1}{2} c \cdot dc - dc}{dc} = \\ &= \cos \frac{1}{2} c - 1 = - \left(1 - \cos \frac{1}{2} c \right) \\ N_s &= - \left(1 - \cos^2 \frac{1}{4} c + \sin^2 \frac{1}{4} c \right) = -2 \sin^2 \frac{1}{4} c \end{aligned}$$

Miután pedig a körívek úgy aránylanak egymáshoz, mint a rádiusok, vagyis $s_1 : s = 2 \sin \frac{1}{2} c : \sin c$ és $(s_1 - s)$ képezi a hosszabbodást a kör irányában, $\frac{s_1 - s}{s}$ pedig ugyanazt az egységre vonatkoztatva, továbbá a fentebbi arányt szerint az ívek helyett a rádiusokat helyettesítjük, lesz:

$$\begin{aligned} N_k &= \frac{2 \sin \frac{1}{2} c - \sin c}{\sin c} = \frac{2 \sin \frac{1}{2} c}{\sin c} - 1 = \\ &= \frac{2 \sin \frac{1}{2} c}{2 \sin \frac{1}{2} c \cdot \cos \frac{1}{2} c} - 1 = \frac{1}{\cos \frac{1}{2} c} - 1 = \\ &= \frac{1 - \cos \frac{1}{2} c}{\cos \frac{1}{2} c} = \frac{1 - (\cos^2 \frac{1}{4} c - \sin^2 \frac{1}{4} c)}{\cos \frac{1}{2} c} = \\ N_k &= \frac{1 - \cos^2 \frac{1}{4} c + \sin^2 \frac{1}{4} c}{\cos \frac{1}{2} c} = \frac{2 \sin^2 \frac{1}{4} c}{\cos \frac{1}{2} c} \end{aligned}$$

Ezen képlet szerint tehát minden távolságban pontosan ki-számítható a vonalak hosszabbodása a kör irányában.

A stereografiai vetületre nézve az N_s és N_k kiszámítására szolgáló képletek bevezetései az előbbihez hasonlóan történnek, és a következők:

a sugár irányában:

$$\begin{aligned}
 N_s &= \frac{d \, 2 \, \operatorname{tg} \frac{1}{2} c - dc}{dc}, \text{ miután} \\
 d \, 2 \, \operatorname{tg} \frac{1}{2} c &= 2 \, d \, \operatorname{tg} \frac{1}{2} c = 2 \, d \, \frac{\sin \frac{1}{2} c}{\cos \frac{1}{2} c} = \\
 &= \frac{2 \left(\cos \frac{1}{2} c \cdot \cos \frac{1}{2} c + \sin \frac{1}{2} c \cdot \sin \frac{1}{2} c \right)}{\cos^2 \frac{1}{2} c} d \, \frac{1}{2} c = \\
 &= \left(1 + \frac{\sin^2 \frac{1}{2} c}{\cos^2 \frac{1}{2} c} \right) 2 \cdot \frac{1}{2} dc = (1 + \operatorname{tg}^2 \frac{1}{2} c) dc \\
 \text{tehát } N_s &= \frac{(1 + \operatorname{tg}^2 \frac{1}{2} c) dc - dc}{dc} = \\
 N_s &= 1 + \operatorname{tg}^2 \frac{1}{2} c - 1 = \operatorname{tg}^2 \frac{1}{2} c
 \end{aligned}$$

a kör irányában:

$$\begin{aligned}
 N_k &= \frac{2 \, \operatorname{tg} \frac{1}{2} c - \sin c}{\sin c} = \frac{2 \, \operatorname{tg} \frac{1}{2} c}{\sin c} - 1 = \\
 &= \frac{2 \sin \frac{1}{2} c}{\cos \frac{1}{2} c \cdot \sin \frac{1}{2} c} - 1 = \frac{2 \sin \frac{1}{2} c}{\cos \frac{1}{2} c \cdot 2 \sin \frac{1}{2} c \cdot \cos \frac{1}{2} c} - 1 = \\
 &= \frac{1}{\cos^2 \frac{1}{2} c} - 1 = \frac{1 - \cos^2 \frac{1}{2} c}{\cos^2 \frac{1}{2} c} = \\
 &= \frac{\sin^2 \frac{1}{2} c}{\cos^2 \frac{1}{2} c} = \operatorname{tg}^2 \frac{1}{2} c
 \end{aligned}$$

Míg a stereografiai vetületnél e szerint a vonalak hosszabbodása mind a sugár, mind a kör irányában teljesen egyenlő, t. i. $= \operatorname{tg}^2 \frac{1}{2} c$, és ezáltal az alakok hasonlók maradnak ugyan, de a hosszak és térfogatok 90 fok távban már kétszeresek, illetőleg 4-szeresek lesznek, az általam talált vetületnél a sugár irányában a rövidülés és a kör irányában a hosszabbodás sokkal kisebb mérvben jön létre és oly arányban állanak egymáshoz, hogy a térfogat mindig teljesen megegyez a gömb megfelelő felületével.

A vonalak hosszainak az N_s és N_k képletek szerint kiszámított változásai a kétféle vetületnél 1000 ölenként a következők:

stereografiai:			az általam talátnál:		
1° =	0·076 —		0·038 +		0 038
2° =	0·305 —		0·152 +		0 152
3° =	0·686 —		0·343 +		0 343
4° =	1·222 —		0·609 +		0 610
5° =	1·907 —		0·952 +		0 953
6° =	2·746 —		1·370 +		1 372
10° =	7·654 —		3·805 +		3 820
30° =	71·797 —		34·074 +		35 276
50° =	217·443 —		93 692 +		103 377
70° =	490·290 —		180 848 +		220 775
90° =	1000 000 —		292 893 +		414 213

Ebből kitűnik, hogy az általam talált vetületnél a rövidülés és szélesbedés már kezdetben, t. i. a középponttól számítva mintegy 10 fokig csak felét képezi a stereografiaiánál eredő hosszabodásnak, később pedig aránylag még kisebbek lesznek ezen változások, úgy 90 foknál annak csak 0·3, illetőleg 0·4 — része.

Meggyőződhetünk továbbá arról, hogy ha az egymásmellett álló + és — számoknak bármelyikét szorozzuk egymással, mindig kijön az 1000000 □ öl, mely az eredeti 1000 öl négyzete.

Teljesítsük tehát a szorzást következően:

$$(1000 - a)(1000 + b) = \begin{Bmatrix} 1000^2 + 1000 b \\ - 1000 a \\ ab \end{Bmatrix}$$

Ha tehát a + szorzat egyenlő a két — szorzat összegével az egész lesz = $1000^2 + 0$

Például 70 foknál $a = - 180 848$, $b = + 220 775$

$1000 b = + 220775$, $- 1000 a = - 180848$

$$\begin{array}{r} - ab = - 39927 \\ \hline - 220775 \end{array}$$

a kettő tehát teljesen egyenlő és az eredmény = 1000^2 . Mivel az minden távban = 1000^2 , a térképen a térfogatok mind meg-egyeznek a gömb felületén lévőekkel.

Ezen szorzást általánosan is lehet algebrailag teljesíteni, mint következők:

$$\begin{aligned}
& (1 - 2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c) \left(1 + \frac{2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} \right) = 1 \\
& = 1 + \frac{2 \sin \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} - 2 \sin^2 \tfrac{1}{2} c - \frac{4 \sin^4 \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} = \\
& = \frac{\cos \tfrac{1}{2} c + 2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c - 2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c \cdot \cos \tfrac{1}{2} c - 4 \sin^4 \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} = \\
& = \frac{\cos \tfrac{1}{2} c + 2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c (1 - \cos \tfrac{1}{2} c) - 4 \sin^4 \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} = \\
& = \frac{\cos \tfrac{1}{2} c + 2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c (1 - \cos^2 \tfrac{1}{4} c + \sin^2 \tfrac{1}{4} c) - 4 \sin^4 \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} = \\
& = \frac{\cos \tfrac{1}{2} c + 2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c \cdot 2 \sin^2 \tfrac{1}{4} c - 4 \sin^4 \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} = \\
& = \frac{\cos \tfrac{1}{2} c + 4 \sin^4 \tfrac{1}{4} c - 4 \sin^4 \tfrac{1}{4} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} = \\
& = \frac{\cos \tfrac{1}{2} c}{\cos \tfrac{1}{2} c} = 1
\end{aligned}$$

Ezen térfogat-egyenlőséget még általánosabban és rövidebben lehet egész a félgömbig kiterjesztve a következő módon bebizonyítani:

Ha az A középponttól a gömb felületén bármely c fok hosszúságú ívvel egy kört vonunk, ezen gömbszelet felületének térfogatát úgy nyerjük, hogy a legnagyobb kör hosszát a szelet magasságával szorozzuk.

$$\begin{aligned}
T &= 2 r \pi r (1 - \cos c) = 2 r^2 \pi (1 - \cos c) = \\
&= 2 r^2 \pi \left[1 - \left(\cos^2 \tfrac{1}{2} c - \sin^2 \tfrac{1}{2} c \right) \right] = \\
&= 2 r^2 \pi \left(\sin^2 \tfrac{1}{2} c + \sin^2 \tfrac{1}{2} c \right) = \\
&= 2 r^2 \pi 2 \sin^2 \tfrac{1}{2} c = 4 r^2 \pi \sin^2 \tfrac{1}{2} c
\end{aligned}$$

Miután a sík lapon vagy térképen a c ívet úgy rövidítjük, hogy helyette $2 r \sin \tfrac{1}{2} c$ hosszát veszünk, azon kör térfogata, melyet ezen rádiussal vonunk,

$t = 4 r^2 \sin^2 \tfrac{1}{2} c \pi = 4 r^2 \pi \sin^2 \tfrac{1}{2} c$, tehát egyenlő a megfelelő gömbfelületnek előbb levezetett térfogatával. Miután c -nek bármely értéke lehet egész 90, sőt 180 fokig is, a térfogat

egyenlősége látszik még ezen utóbbi értéknél is, mert ekkor $\frac{1}{2} c = 90^\circ$ fok, és $4r^2 \pi \sin^2 90^\circ = 4r^2 \pi$, mely a 180° fok hosszú ív húrjával vagy $2r$ rádiussal vont kör területe, de egyszersmind az egész gömb felületének térfogata is.

Hogy azonban ezen hálózatot könnyen és pontosan lehessen szerkeszteni, célszerű, a helyett, hogy az A pontból a szögben kiszámított irányvonalakat minden pont felé meghúznánk és azokra az ív húrját a kisebbitett mérték szerint felragnánk, inkább a pontok összerendezőit kiszámítani, ha azok tengelyűl az A pont délvonalát és az A ponton keresztül vont nyugot-keleti vonalat vesszük.

Ugyanis, ha az M metszéket a délvonalon A -tól északra $+$, és délre $-$ jeggyel jelölve, az R rendezőt pedig A -tól keletre $+$, és nyugotra $-$ jeggyel jelölve számítjuk és a c ív húrját c' -vel jelöljük meg,

$$M = c' \cos A$$

$$R = c' \sin A$$

mely képletek szerint az összerendezőket könnyen és pontosan lehet ölemben vagy méterekben kiszámítani és azokat rendezve egy táblázatba igdatni.

Ezen összerendezők segélyével a hálózat vetületét bármely arányban könnyen és pontosan lehet szerkeszteni, kivált legkönnyebben az úgynevezett millimeter-papíron és pedig minden mérő eszköz nélkül, mert $\frac{1}{10}$ millimeter még pusztá szemmel megbecsülhető és a pont piquirtüvel átszűrhető, csak azt kell tudnunk, hogy a szándékolt kisebbitési arány elérése céljából hány ölet vagy metert képvisel egy millimeter.

A számítás menete tehát a következő: a térkép közepére nézve kiszámított radius vectort vevén a gömb radiusának, kiszámítjuk a vetítendő pont irányát, középponttöli távolságát ívben, az ív húrját, végre az összerendezőket.

Ha a hálózat ezen mód szerint van vetítve, még a félgömb térképéhez is lehet léptéket készíteni, de kettőre van szükség.

Az egyik közönséges léptéket azon kisebbitési arány szerint szerkesztjük, mely szerint a pontok összerendezőit felraktuk. Ez tehát az alaplépték és csak a középpont közelében használható, de e szerint a térfogatokat mindenütt még a félgömb szélén is oly pontossággal számíthatjuk ki, a milyennel az alakok a hálózatba berajzoltattak. A másik léptéket pedig a hosszak mérhetése végett az N_s és N_k képletek szerint kell szerkeszteni, hogy a hosszakat a sugarak és a concentrikus körök irányában is meg-

mérhessük. Ezen utóbbi léptéknek osztrák mértföldekben és myriametekben szerkeszthetése végett a szükséges adatokat szinte kiszámítottam bécsi ölekben és a táblázat végén beigtattam, valamint azt is, hogy a millimeter-papir használása esetében, mely a kisebbitési arány, ha egy millimetert 500, 1000, 2000, 10000 stb. ölnék vesszünk, vagy megfordítva, hogy hány ölet képvisel egy millimeter, ha egy bizonyos arány szerint kisebbitve akarjuk a hálózatot, tehát a térképet szerkeszteni.

En a félgömb hálózatának szerkesztésénél egy millimetert 30000 ölnék vettem, Magyarországnál pedig 1000 ölnék, és az arány: 56,894520 és illetőleg 1 : 1,896484.

Miután ezen általam talált általános egyenterületű húrvevület tulajdonságait, kiszámításának és szerkesztésének módját leirtam, vizsgáljuk meg, mily előnye van a többi vetületek felett.

A stereografiainál azért előnyösebb ez, mert a vonalak rövidítése, illetőleg hosszabbítása már eleinte csak felét képezi a stereografiainál eredő hosszabbításoknak, nagyobb távolságoknál pedig az ív és vetülete közötti különbség sokkal lassabban növekedik, mint az említetté.

A kúpvetület 4—5 fokig a középponttól még eléggé egyeznek a gömbfelülettel és a számítást lehet úgy intézni, hogy a területek is megközelítőleg egyezzenek, de a középponttól való irányok annál kevésbé fognak a gömbön lévőekkel egyezni, minél nagyobb a hálózat kiterjedése, azonkívül a párhuzamos körök vonása a nagy rádius miatt alkalmatlan.

A többi vetületnél sem az irányok, sem a térfogatok nem egyeznek, és vagy az egyik, vagy a másik eltérés túlnyomó, a széleken az alakok is nagyobb mérvben torzítottak el, kivált egész földrészeket vagy a félgömböt egyik szerint sem lehet oly hűven ábrázolni, mint az általam talált szerint.

Továbbá egy lényeges előnye ezen vetületnek az, hogy általános, mert a hálózat vetülete a legkisebb területtől kezdve egész a félgömbig, bármely fekvése legyen a térkép középpontjának a sarkok és az egyenlítő iránt, ugyanazon általános képletek szerint számíttatik ki. További előnye, hogy a középponttól való irányok és a térfogatok mindig és mindenütt teljesen megegyeznek a gömb felületén lévőekkel, azonkívül az eltorzítások még a félgömb szélén is csekélyebbek, mint a többinél, kivéve a stereografiáit, melynél azonban a térfogatok megnégyszeresednek, és a félgömb hálózatának térfogata egyenlő az egész gömb felüle-

tével. Vetületemnél a nagyobb távolságokban eredő mérsékelt eltorzítások mindenütt megítélhetők, mert szimmetrikusok, mint a sarkponti vetületnél látható, és úgy jönnek létre, hogy a középponttól vont bármely körben körskörül ugyanazon megrövidítés van a sugár irányában, és egyenlő szélesbítés a koncentrikus kör irányában.

Továbbá nagy előnye ezen vetületnek, hogy az mint fentebb említettett, bármily mértékben könnyen és pontosan szerkeszthető, kivált a millimeterpapíron, még akkor is, ha a hálózati a lépték nagysága miatt több lapra terjed, és pedig éppen úgy, mint a kataszteri felmérésnél a trigonometriai háromszögellési pontok összerendezőik alapján az egyes térképszelvényekre felrakatnak.

Végre meg kell említenem, hogy a fentebb előadottak szerint oly térképlapokat, melyeknél — mint újabban a katonai felméréseknél történik — a szelvények oldalait nem derékszögű négyszögek, hanem délkörívek és párhuzamos körívek képezik, összeállítva nem lehet sík lapra lefektetni, hanem csak egy megfelelő nagyságú gömb felületére. Például egy 12 foknyi ív emelkedése a húr felett $0.00548 \times r$, a földön ez 18,388 ölet vagy mintegy $4\frac{1}{2}$ mértföldet tesz. Az ív hossza mintegy 180 osztr. mértföld lévén, az 1:75000 arányban az ív hossza = 18 méter, és a görbe felület emelkedése a középen = 0.465 méter lenne.

Az említett lapokat tehát csak úgy állítjuk össze síklapon a lehető legnagyobb pontossággal, ha azokat az általam feltalált mód szerint számított és szerkesztett hálózathoz rajzoljuk be, ami — bár annál a vonalak a sugár irányában rövidülnek, és a kör irányában hosszabbodnak, könnyen és nagy pontossággal lenne eszközölhető fotografiai úton, mert minden lap úgy photographálható, mintha az egészet azon arányban nagyítani akarnánk, mely szerint a hálózat azon középponttól való távolságban a kör irányában szélesedik, azután a photographálandó lapot oly szög alatti hajlásba helyezhetjük az üveg előtt, hogy a sugár irányában a szükségelt rövidítés létre jöjjön.

Egy sajátos körülményt kell még megemlítenem, mely a föld gömbalakjának és vonzóerejének eredménye.

Bárhol legyen t. i. a föld felületén álláspontunk, azon át egy a felületet vízszintesen érintő síkot képzelhetünk, vagyis azon pont látszólagos látkörét. Ha eltekintünk a kisebb emelkedésektől és hegyektől, melyek a föld nagyságához képest számba sem

vehetők, vagy ha inkább a tenger színére képzeljük magunkat, a föld vagy tenger színe minden oldalra lefelé görbül, ennél fogva látkörünkön felül a föld felületéből semmi sincs, tehát az egész földgömb, bárhol legyünk, lábaink alatt, tehát álláspontunk a földgömb tetőpontján van. Tekintettel erre, valamint azért is, mert reánk nézve érdekes látni, hogy azon esetben, ha a félgömb közepére Magyarország közepét helyezzük, mely földrészek vannak a mi csillagászati látkörünkön felül, és melyek azon alul, hogy innen nézve mely irányban vannak a gömbön az egyes országok vagy szigetek, és hogy bármely pont mily egyenes távolságban van tőlünk, — ily két félgömb hálózatát ugyanazon képlet szerint kiterjesztettem minden irányban csillagászati látkörünkig vagy 90 fok távolságra.

Van szerencsém, tisztelt olvasóimnak ezen két félgömböt is bemutatni, melyeket e szerint úgyszólván magyar félgömböknek is lehetne nevezni, mert az egyiken Magyarország van a föld tetőpontján, mit az előbb említett körülmény folytán jogosan állíthatunk.

Ezek után bátorodom azon óhajtasomnak kifejezést adni, hogy ezen felolvasás által szerencsés lehettem volna, tisztelt olvasóimat az általam talált vetítési mód előnyösségéről meggyőzni.

TÓTH ADOLF, kir. főmérnök.

SZÉKELY-UDVARHELY.

 székelyek földjének kulcsát a Nagy-Küküllő folyó képezi. A Maros felől ezen haladva jutunk a Székely-föld fővárosához Székely-Udvarhelyhez.* E város a legutolsó vasúti állomástól, Héjjasfalvától 36 kilométerre fekszik; tőle éjszakkeletre vezet a Nagy-Küküllő völgyén felfelé a Hargitta egyik hágóján, a Tolvajoson át vivő út az Olt völgyébe, s innen

* Korunk a monographiák kora; alig van az országnak fontosabb helysége, fontosabb vidéke, melynek ne volna meg a maga monographusa. A székelyföld nevezetesen B. Orbán Balázs és Kozma, a sz. keresztúri áll. tanítóképző volt igazgató, jelenleg kolozsvári tankerületi tanfelügyelő; Udvarhely megyéé Dr. Szombathy Ignác. Udvarhely megye földrajzát népiskolák számára összeállította Veres N., a hosszúfalusi felső népiskola igazgatója. A megye földrajzának tudományos tárgyalását megkezdette Sóó Gáspár a székelyudvarhelyi róm. kath. főgymnásium tanára; ő hozzáfogott a megye földrajzának megismertetéséhez is a r. k. főgymnásium 1885/6. évi

tovább folytathatni a Moldovába vezető utat a Gimesi-szoroson át a nagy Szarmát-síkságig. Ennélőgva ezen kis hegyi város nem épen jelentéktelen ponton fekszik; megérdemli tehát, hogy vele kissé bővebben foglalkozunk.

Udvarhelymegye egészben véve háromszöget képez, melynek keleti oldala az éjszaki szélesség $46^{\circ} 7'$ és $46^{\circ} 40'30''$ között húzódik el. Ezt vehetjük fel mint leghosszabb vonalat a háromszög alapjául; reá támaszkodik a másik két vonal, melyek a Ferrótól számított keleti hosszúság $42^{\circ} 24'$ alatt metszik egymást; innen a megye kelet felé a keleti hosszúság $43^{\circ} 37'30''$ -ig terjed. A megye egészben véve hegyes vidékből áll, melynek nagyobb lejtősödése nyugat, kisebb lejtősödése délfele hajlik; az északi lejtőséghez tartozó vidék általában nem nagy területet foglal el. A megyének keleti határán éjszaknyugatról délkeletre a Hargittahegyláncz húzódik végig, egy darabja azon trachit övnek, mely Island szigetétől kezdve egész Kis-Ázsiáig követhető, mintegy folytatása a magyarországi Vihorlát-Gutinhegységnek. A hegység legnagyobb tetői az 1500 métert meghaladják, nevezetesen az Oláhfalu felett emelkedő Galusa-tető 1798 m. s a Kukuk-hegy odább délre 1560 m. magas. Tehát a Hargitta a Galusa tetőtől délfele törpül, ugyanez tapasztalható éjszakfelé is.

A Hargitta egy nagy plateaut vagyis lázt képez, s inkább határhegységnek mondható, minthogy a megye legnagyobb részét a Hargittára támaszkodó hegylánczok hálózák be. A Hargittára támaszkodó, többnyire mészből és conglomerátból álló hegyek iránya egészben véve délnyugati; ugyancsak délnyugatra nyílik a völgyek legnagyobb része is és innét van, hogy a déli s délnyugati légáramlásnak nyitva állván, magas fekvésük mellett sem havasi jellegűek, minthogy a kukoricza vagy, mint itt nevezik, a török buza egészen Udvarhely városáig szépen megterem.

E hegysorok közül különösen figyelemre méltók a követ-

értésítőjében, de csak az orohydrographiát írta meg. A meteorológiánál már megakadt, nem rendelkezvén elég adattal a meteorológiai viszonyokra nézve. A néprajzra vonatkozó adatai is elmaradtak; szóval munkája csak a kezdetnél maradt. Ez arra enged következtetni, hogy Udvarhely város és megye monographiája körszerű összeállításához még mindig hiányzik a szükséges anyag, mely a város és megye hű képét adhatná. E sorok írója 11 évig 1876. őszétől 1887. őszéig lakott Székely-Udvarhelyt, mint az ottani főreáliskola rendes tanára; a megye különböző részén többször megfordult s nem gondolná, hogy hivatlanul avatkozik bele, ha Udvarhely-város monographiájához egy-két eszmével járul.

kezők: Legéjszakibb azon hegyláncz, mely a Hargitta Bucson teteje nevű csúcsából indul ki s az 1057 m. magas Firtosban végződik. E hegyszakasza hossza 16 km., ez szolgál a Nagy- és Kis-Küküllőnek vízválasztóul. A Firtos több kisebb hegylánczok kiinduló pontjául szolgál; nevezetesen éjszak felé húzódik egy 10 km. hosszú hegyláncz, mely a Kis-Küküllő medenczéjét nyugatról határolja, nyugat felé egy 28 km. hosszú hegyláncz, mely a Kis- és Nagy-Küküllő mellékvizeinek szolgál vízválasztóul; egy harmadik 19 km. hosszú hegyláncz, délfelé, a már akkor nyugatra tartó Nagy-Küküllőig ér s ennek két mellékvize, a Fehér Nyikó és Gagy között vízválasztót képez.

A Bucson tetejétől délkeletre eső Küküllőfőben van az ellenkező irányba folyó Nagy- és Kis-Küküllőnek forrása. Innét egy másik hegyláncz indul ki délnyugati irányban és egész a Nagy-Küküllőig húzódik, elválasztván a Nagy-Küküllő középszakaszát a Fehér-Nyikó völgyétől.

Az Oláhfalu felett emelkedő Galusa-tetőből indul ki egy harmadik hegyláncz, hasonlóképen délnyugati irányban, melynek végső szakasza az előbbi hegylánczczal alkotja Udvarhelytől 12 km.-re a Décsfalvi hegyszorost, mely 5 km. hosszan a Küküllő völgyét annyira megsűkíti, hogy a folyó mellett csak az országútnak jutott hely.

E hegyláncz elválasztja a Nagy-Küküllő völgyét a két Homoród havasi jellemű völgyétől s így az Olt vidékétől. Egy kisebb hegyláncz a Vargyas és Homoródok völgyét rekeszti el egymástól.

Egészben véve három hydrographiai középpontot találunk a megye területén. Egyik, az említett Küküllőfő, melytől a Nagy-Küküllő délre s a Kis-Küküllő éjszaknyugatra indul ki; második központ a Firtos, melyről a Korondipatak és Küsmőd a Kis-, a Fehér Nyikó és Gagy-patak a Nagy-Küküllőbe ömlenek. A harmadik hydrographiai középpont a Galusa-tető; ebből ered a Nagy-Küküllőnek egyik mellékfolyója, mely Fenyédnél ömlik a főfolyóba; innen ered a két Homoród és a Tolvajos-patak, a Vargyas mellékvize. A láz, melyen erednek, annyira egyenes, hogy egyik folyó könnyen átterelhető a másikkal medrébe, a mi az érdekelt feleknél sok pörre adott alkalmat.

Íme, ezen völgyek és hegyvidékek képezik azon kis mozaikot, melyet Udvarhely-megyének nevezünk. A legtágasabb közöt-

tük a Nagy-Küküllő völgye, mely először téresebb voltánál, másodszor a közlekedésre való fontosságánál fogva hivatva volt arra, hogy a megye középpontja legyen. A megyében a Küküllő völgyét három szakaszra lehet osztani; alsó, mintegy 24 kilométernyi, szakasza nyílt tágas alföldi jellemű vidéken folyik el, melyet ellentétben a fentebbi szakasszal, alföldnek neveznek. E vidék központja Székely-Keresztur, a megye második városa. A középső szakasz a Décsfalvi-szorostól Fenyédig terjed; hossza mintegy 17 km. E medence szélessége nem nagy; az Agyagfalvi-réten, a székeliek ős gyülekező helyén sem több egy kilométernél; e medenczében esik a Décsfalvi-szorostól 12 km. távolságban Székely-Udvarhely, a megye központja. Fenyédtől a Küküllő-ízig a Nagy-Küküllő hatalmas hegyi zuhogó, melyben pisztrángok dúsan tenyésznek; jobbra-balra rengeteg bükkerdők és fenyvesek terülnek el. E vidék egyetlen helye Zetelaka s a vele összenőtt Küküllő-Keményfalva. Itt már havasi élet uralkodik. A lakosság vékony árpatermesztéssel, deszkafürészeléssel, zsindelykészítéssel s tűzifaárulással keresi kenyerét. A havasi legelőket nem igen aknázzák ki, azért marhatenyésztése csakis a házi szükségletekre szorítkozik; a szép szarvasmarhák nem itt, hanem az alföldön és a Fehér-Nyikó völgyében találhatók.

Ha a térképet figyelmesen megnézzük, azt látjuk, hogy Udvarhely-megye völgyei többé-kevésbé párhuzamosak s ennél fogva nem összpontosul a megye Székely-Udvarhelyben. Bizonyos pontig áll is e következtetés. Udvarhely-megyét egy nagyobb és egy kisebb egészre lehet osztani. A kisebb középpontot képezi a Kis-Küküllő alsó völgyében Székely-Keresztur, a nagyobbat a Nagy-Küküllő középső folyásánál Székely-Udvarhely. E központot a többi völgyekkel hágók kötik össze; nevezetesen nyugat felé a Fehér-Nyikó völgyébe az út a Baknya-hágón, a Kis-Küküllő völgyébe a Firtos és Pálfalvi-tető között levő hajláson át vezet. A Czekend vezet éjszakkelet felé a Lázra, hol a két Oláhfalu 860 m. magasságban fekszik, s innét a Tolvajoson át Csikba. Udvarhelytől délkeletre ugyancsak hágók kötik össze a Homoródok és Vargyas völgyével. Ez utak azonban nem valami gyalogösvények, hanem valóságos, részben ország-, részben megyei kőutak, melyek Udvarhely-megyét a szomszéd megyékkel kötik össze. Nevezetesen a Homoródok felé vezető délkeleti út a Rikaerdőn át Háromszékbe vezet; a Tolvajoson át vivő, mint említettem, Csikba; a Kis-Küküllő felé vezető hivatva van, hogy

Maros-Tordamegyébe vezessen; eddig azonban e megyébe még mindig Székely-Kereszturból indulnak ki. Jelenleg a Nagy-Küküllő felső völgye, a Hosszú-Aszó mentén készül azon köút, mely Udvarhelyt Gyergyóval fogja összekötni: megnyílt immár a Héjasfalva-Udvarhelyi vasútvonal, mely Udvarhelyt Nagy-Küküllő-megyével kapcsolja össze, és így a Küküllő alsó völgyét is szorosabban fűzi egybe a középső szakasszal, vagyis Udvarhelylyel.

Ha még az egyes vidékek természetét is figyelemmel kísérjük, méginkább kitűnik Udvarhely város központi helyzete. Az éjszakra és éjszakkeltre elterülő vidék jövedelemforrását a havasok képezik; a keleti vidék, vagyis Homorodok vidéke részben mészegetésből, részben a nyiltabb helyeken földmivelésből él, de kukoriczát nem növel; az alvidék már jó gabonát termeszt, sőt újabban a komlótermesztés is jól jövedelmez. Itt s a nyugatra eső Nagy völgyében már szőlő is diszlik. A Kis-Küküllő völgyében vannak a parajdi sóbányák, honnan a sót Udvarhelyen keresztül viszik Háromszékre; a Nyikó völgyében a földmivelés mellett a házipar a lakosok fő jövedelemforrása. E különböző vidékek lakói azután Udvarhelyt cserélik ki czikkeiket.

Nemzetiségi különbség a megyében alig van, de van vallás-különbség. A havas vidékek lakossága a római kath. vallást követi, Udvarhelytől délre tulnyomóan reformátusok laknak, a Nagy vidéke és Homoródok vidéke unitárius vallású; Udvarhelyen találkoznak e vallások is, minthogy e város különösen a kath. és református vallás határán fekszik. Azért van itt a kath. elemi fiúiskola a ferenczrendiek, s a leányiskola az irgalmas nénék vezérlete alatt. A kath. főgymnasium még 1688-előtt keletkezett, 1695-től 1700-ig Káldi György jezsuita is igazgatója volt. A református elemi és középiskola együtt van és collegium nevet viselt; alapított 1672-ben.

Ennélfogva nagyon sok tényező folyt be arra, hogy Udvarhely nemcsak a régi Udvarhelyszéknek, hanem a Székelyföldnek is fővárosa legyen.

Sz.-Udvarhely város az éjszaki szélesség 46°56'30" alatt a Küküllő bal partján fekszik; a Küküllő völgye e helyen jó két km. széles síkságot képez; a síkságot négyoldról hegyvonanalak batárolják; keletről a betlenfalvi lázkaré, melynek legmagasabb tetője a 886 m. magas Szarkakő, délen a Nagy-Oldal, nyugaton a Bükkhegy, mely a többinek két magasabb csúcsa van, t. i. a 625 méternyi Budavár és a valamivel magasabb Csicsér; éjszakon

a Bükktető rekeszti be a négyszöget. A Küküllő jobb partján elterülő síkság képezi a Küküllő árterét, míg a balparti rész emelkedettebb s a határt képező hegyek lábánál fensíkba megy át. Erre esik udvarhely határa; itt vannak szántóföldjei. A város hátára különben nem nagy, alig 2964 hold, melyből csak 1258 hold a szántóföld, a többi a rétekre, legelőkre és erdőkre esik.

Udvarhely-város az ő határterületének nyugati oldalán áll és a Küküllő jobb partján már Szombatfalva határa van. A keletre eső medence vizeit a Varga-patak vezeti a városon keresztül a Küküllőbe. A város alakja szabálytalan keresztet mutat, melynek alakját egészen a talaj hajlása adja meg. Alsó felét egészen Küküllőhöz szorítja a Kuvar nevű fensík, ennek egy hegyfokát mesterségesen le kelle vágni, hogy az országút kanyarodás nélkül mehessen a városba. A római kath. templom és a temető a Kuvar szélén a Miklóshegyen vannak. Ide egészséges lakásokat lehetne emelni, de a Kuvarban nem lehet vizet találni, az agyagréten a Kuvar conglomerát állománya alatt nagyon mélyen feküdvén. Különben jó vizet a város kútjaiban sem lehet találni; vizük nagyon meszes és emellett sok ammoniákat tartalmaz. * A város levegőjének nagy ártalmára van a Varga-patak, mely csakis záporok idején és hóolvadáskor telik meg; ha esetleg keletről jő a zápor — ami nagy ritkaság, — ki is önt és nagy rombolást idéz elő; egyébként piszkos, szennyes vize kellemetlen büzt terjeszt. A szűk, az említett fensíktől összeszorított katlan, melyben a város épült, nem engedi meg, hogy természetes előnyeinek megfelelően kinőhesse magát. Azért házai összezsúfoltak; ritkán van valamely háznál oly nagy udvara, melynek szélessége a ház magasságával legalább is egyenlő volna. A czélszerűtlen építkezés miatt járványos betegségek gyakran látogatják. †

Három fő utcája a városon keresztül vivő utaknak megfelelőleg épült. A főtérből délfele kiindul a Botos-utca, melynek folytatása a délnyugatra vezető országút s a délkeletre Háromszékbe vezető megyei út.

A főtértől éjszaknyugat felé nyúlik a Szombatfalvi-utca, ennek folytatása a sóvidékre vezető megyei út. Az éjszakkeltre nyúló Bethlen-utczán vezetett keresztül a Csikba vivő országút. A keleti hegylejtőt elfoglaló Szent Imre-utca a szántóföldekre vezet, s lakosai is, elütőleg a város iparos lakosságától, kizárólag

* Solymosi Lajos: Sz.-Udvarhely ivóvizeinek vegyi vizsgálata. (Főreáliskolai értesítő, 1878 '9.)

földmivelő székely emberek. A Sz.-Imrétől csak gyalog hegyi ösvények vezetnek a körüllekvő helyiségekbe. Jellemző, hogy a város iparosai közül a vargák kizárólag katolikusok, a csizmadia reformátusok; e két iparágat űzi a mesteremberek háromnegyedrésze; nagyobb forgalmat csak is ezek csinálnak. A vargák a kikészített bőrt a száz városokban adják, el a nyers bőrt azonban Oláhországból vásárolják. Jelentékeny még a fazekas-ipar is; a fazekasok czikkeit oláh kereskedők veszik meg és Romániába szállítják.

Udvarhely lassankint alakult több különböző községből egybe; még most is vannak környékén oly külvárosszerű helységek, melyekkel összenőhet, de csak akkor, midőn a költségesebb beruházások értékesíthetők lesznek. Éjszakkelt felé egy km.-re esik Felső Siménfalva, két km.-re Bethlenfalva; éjszakyugaton csak a Küküllő választja el tőle Szombatfalvát, melynek egynehány telke a Küküllőn innen esik és egészen egybe van nőve Udvarhelylyel.

Udvarhely éghajlata egészben véve hűvös; évi középhőmérséklete 7.81° C. Négy évi (1877—1880) megfigyelés alatt a legnagyobb évi közép hőmérséklet 1878-ban 8.4° C. volt, 1880-ban csak 6.9° C. A legnagyobb hideget 1880 január havában (-27.6° C.), legnagyobb meleget ($+36.4^{\circ}$ C.) 1877. augusztus havában észlelték. Erősen szárazföldi éghajlata nagy szélsőségeknek van alávetve. Az őszi hőmérséklete egyáltalában kellemesebb s állandóbb, mint a tavaszé; sőt az utóbbi évszak csaknem egészen hiányzik; május 15-ikéig alig lehet a szobafűtést elhagyni; azt mondhatjuk, hogy Udvarhelynek tava s z a n i n c s. A nagy téli hideget az teszi elviselhetővé, hogy a város zárt katlanban fekszik, továbbá a város mellett a Küküllő völgye megtörik s a szelek áticsapnak a Kis-Küküllőhöz vezető horpadásba. Ennélfogva a városban egyáltalában állandó szélcsend honol. Négy év alatt a legnagyobb légnyomást 736.7 mm.; a legkisebbet (697.3 mm.) ugyancsak 1879. február 19. észlelték. Az évi csapadék nagysága 663 és 734 mm. között változik; négy év alatt legkisebb (6.30 mm.) 1880 január havában volt, legnagyobb (161.25 mm.) 1880 júniusában. Az esős napok száma 164 és 139 között változik. Az esőt leginkább a nyugati szelek hozzák. Legritkábban esik ősszel, leggyakrabban télen, A nyár mintegy általában a hegyes vidéken esős, különösen július hónap.*

* Hlatky Miklós: A meteorologia elemei és Sz.-Udvarhely meteorologiai viszonyairól (A sz.-udvarhelyi főreáliskola XI. értéstitője.)

Minthogy Udvarhely-vármegye tulajdonképen csakis folyó-völgyekből áll, itt vannak a lakott helyek. Az egyes völgyeket összekötő utak mind Udvarhelynél központosulnak, azért Udvarhely hetivásárai, melyek keddi napon tartatnak, nagyon népesek; ennek az oka abban rejlik, hogy talán egész Magyarországhan sem mutatkozik ily kis területen annyiféle változatosság, mint épen Udvarhely-megyében. Másfelülről pedig Udvarhely lakossága iparosokból és tisztviselőkből állván, minden bevitt terményre akad vevő. Élelmes is a székely nép; hátán egy kis tarisznyában visz be egy félvékányi zöldséget, törökbuzát, egy-két főzet puliszka-lisztet s mindezeket értékesíteni tudja.

A részletezés helyett azonban czélszerűbbnek tartom egy hetivásár képét leírni. Ez mindennél többet magyaráz meg. Hétfőn este érkeznek a városba az Alföld felől a daróczi, kaczai szászok, négyes fogatú szekereik meg vannak rakva búzával. A mi különös, itt épen a művelt szászoknak egyszárú gyeplőjük van. Ellenkező irányból érkeznek a csiki ekhós-szekerek rozsszal megrakva. Másnap, a hetivásár napján, a Botos-utczán vannak a gabona-árulók két sorjával. A városház megett a napi élelmiszereket árulók, velük szemben a farczádi disznóhús-árulók. Farczád lakosai különben is tisztán kereskedésből élnek. Télen elmennek és a Szászföldön hizott disznókat vásárolnak össze s a húst az udvarhelyi piacon nagyban kimérik. Ebből áll téli kenyérkeresetük. S hasznuk nincs, mert a disznókat messziről hozzák, egész hétig járnak utánuk (mert náluk az idő nem pénz); de legalább téli élelmüket kiadja, meg pénzük is megtérül; tavasszal cseresznyét, nyáron egyéb gyümölcsöt, ősszel dinnyét, később szőlőt hoznak Marosszékről. A húst s élelmiszert árulók között a barátok temploma kerítésénél árulnak a korondi fazekasok mázatlan puliszkafőző fazekakat; az udvarhelyi szücsök, csizmadiák, fazekasok a városház előtt saját bazárjukban árulnak. A reformatus templom falát szolgalmi jogon a szijgyártók fabódéja foglalja el; a megyeház előtt árulnak a szöttes-szövő takácsok. Szöttesnek nevezik azon festett kelméket, melyet pamutból és kenderből szőnek az udvarhelyi takácsok. A reformatus és katholikus templom között lévő háromszögalakú téren árulnak a többi mesteremberek. Itt-ott az utczán állongó gyepesi és jánosfalvi szekerek faragott épülethez való cserekövet (trachit, csere-fa = cserfa, csere-kő = keménykő, keményebb a mészkönel) árulnak; a Varga-patak mellett állanak a palfalvi

szenes és farkaslaki fás-szekerek; a kökeresztnél árulják a malomfalviak a kártyákat (csinos fakupákat), csebreket (dézsák), fenyőfa-kádakat s egyéb laedényeket, melyek mindannyian izlésesen, csinosan vannak elkészítve; e cikkek, mint háziipar termékei, nincsenek a hetivásárokról leszorítva.

A város éjszaki részén levő fapiaczon árulják a zetelaki, oroszhegyi, szentkirályi hosszúra vágott, s a móréfalvi méteres hosszúságú tűzifát; itt adja el az oláhfalvi ember a doczkát (deszkát), zsendelyt, léczet, de keveset ne ígérjenek érte, mert arra az lesz az oláhfalvi ember válasza, hogy annyit megadnak érte Segesvárt, Medgyesen is; és azzal tovább indul, megtesz még 40—50 km. utat, s meglehet, hogy minden szál deszkánál két krajczár nyeresége van. Különben ha megszólítanád, hogy üres szekeren vigyen fel Oláhfaluba, bizonyosan elkérne két forintot; de azért egy nap erdőzik, a másnapot elveszti fája eladásával Udvarhelyt, a szekér fenyőfáért kap 80, esetleg egy forint 50 krajczárt; hanem hát az idő nem pénz, a fát meg ingyen kapja.

Közben-közben találkozunk egy borszéki borvizes emberrel, ki egyre-másra hat krajczárral adja a borvizet literes üveggel, melyet másutt az üzerek kapzsisága miatt méregdrágán lehet kapni. Másfelé egy csiki degenyeges (kocsikenőcs) kínálgatja illatos czikkét (Székelyföldön a rózsának jó büze van); a keményfalvi és homoródalmási mészégetők végig járkák a várost, ez utóbbi mindig keményfalvinak hazudván magát, mert az ő mesze nem olyan szép.

Ime egy változatos kép, melynek érdeme, hogy tisztán magyar; még a kék mándliba öltözött nagy kalapú szász atyafi borotvált ajkáról is magyar szó lebben el; hiszen ő az erdővidéki magyar lutheránusok közül való, kik szászok abban, hogy jó gazdák, de nyelvükben és szívében tiszta magyarok. Nem érzik ők a magyar lutherána ecclesiának hijját, hiszen papjuk így is magyarul prédikál, egyházi vagyonuk pedig közös, az elszakadással csak kárt szenvednének. A turót áruló oláh is magyarul kínálgatja czikkét; hiszen ő a szomszéd havasi esztináról való, mit tehet ő arról, hogy székelyföldön a juhászt szélében oláh-nak nevezik.

A székely magyarság e mellett sok oly foglalkozást meg nemesisít, melyet a magyarországi lenéz vagy idegenekre bíz. Amit Magyarországon az ablakos tót végez, azt itt a székely ember

végezi. Sajátságos, hogy az ablakos székely »üveg ablakot« kiabál; meglehet, hogy hajdanában így kiabált »lantornás ablakot!« — Különben a székely némileg szereti a felesleges jelzőket; így ő papír-szivarat és bőr-szivarat ismer, amaz alatt a cigarettét, emez alatt a dohánylevélből készült szivart érti. — A székely maga gyűjti össze a csontot, rongyot stb. Egész családok élnek a szejkai viznek és a homoródi borviznek Udvarhelyt való elárúsításából és még jó módra is tesznek szert. — Megjegyzendő, hogy a szejkét sohasem nevezi borviznek; a szejke nála egyértelmű a bűdössel, azaz a kénhidrogén nehéz szagát jelöli meg vele. De azért a Hargittában itt-ott található kengázakat bűdösnek nevezi, szóval a jelzőt gyakran használja a jelzet helyett.

Az oláhfalvi emberről szeretik adomázni, hogy találkozott egy komájával, ki fiát az udvarhelyi semináriumba átvitte. Amint megtudja komája szándékát, rémülten ekkép figyelmezteti: »Ne-hogy oda vidd, — az Isten megfizeti, — mert még többet talál tudni az apjánál.« Azért a székely mégis szeret tanulni; az udvarhelyi reáliskolában mindig van nyolcz-tíz száraz kosztos, kik a tanévet kenyerén, szalonnán húzzák ki, legfelebb olykor-olykor főznek maguknak puliszkát. Az erdélyi magyar papság kilencztizedrésében székely fiukból telik ki. Másfelül tanulékonyágának legfényesebb bizonyossága az, hogy az erdélyi vasút építése alkalmával eltanulták a kőfaragást s most épülethez való faragott kövek és a sírkövek előállítására jelentékeny jövedelmi forrást képez. A galambbúgos kapukon levő tulipános folyondárok is sokszor művészi tehetségről tanuskodnak; a mellett a szélesebb vizeket oly ügyesen tudja egymásba kapcsolódó gerendákkal át-hidalni, hogy ezzel fölöslegessé válik a költséges hidláb beverése. A jelenleg uralkodó művészi láz azonban sokat árt nekik. Egy-egy eszesebb fazekas neki áll s minden áron majolikát akar készíteni, de kissé nehézkes czikkeért nem adják meg fáradságának díját s így a művésziességek egy elégedetlen emberrel szaporították a panaszkodók számát, egy emberben elölték a munkakedvet.

A székely nép elterjedésének egyik főfeltétele a jó víz, jó levegő és az erdőség; a hol ez megvan, a székely nép mindenütt meghonosodik; azért Erdélynek nincs olyan szöglete, a hol székely emberrel ne találkoznánk; egy kis túlzással azt mondhatnánk, hogy egész Erdélyben ők a magyarság létfentartói. Könnyen és szívesen megtanulják az idegen nyelvet, de nemzetségükből Erdélyben sehol sem vetkőztek ki.

Udvarhely-város építészetiében, a mennyire még nem modernizálódott, az általános székely építésmódot követi, vagyis ácsok építék a házat, és nem kőmivesek. Azokat a szálfákat, melyekből a ház épül, boronának nevezik. Ezek vagy négyszögletűre vannak faragva s ekkor oly modern épület származik belőlük, mint a prairiekben levő ültetvényes tanyák; de legközönségesebben gömbölyű szálfából építenek, s ez az igazi székely építésmód. Az eljárás következő: a székely mesteremberek kikeresnek négy nagy követ, azt a leendő épület négy sarkára teszik, s ráhelyezik rendesen vastagabb gerendákból az első rámat, aztán erre a másodikat és harmadikat, míg a falak egészen felemelkednek. Az ily épület négy köré helyezett nagy kálitkához hasonlít. Az ablak- és ajtónyílásokat építésközben nyitva hagyják, (a mint tudjuk az alföldi ember a vert falon csak utólagosan vág ablakokat.) Azután következik a magas fűdél, kéménynyílás nélkül, ennél fogva a füst a zsendelyek hézagain, vagy egy, e czélra készült nyíláson jut a szabadba. Oláh faluban a zsendelyt ma is deszkaboríték helyettesíti, s a deszkák nagy faszegekkel vannak a szarufákhoz, illetőleg léczezethez erősítve. Következik a falaknak sárral meghányása. Hogy a sár megragadjon a gerendákon, ezeket előbb meg kell bolházní, vagyis az ács egy kalapáccsalakú éles eszközzel bele vág a gerendába, s e hasadékba czöveket illeszt, s így szépen végig fogazza mindenik gerendát. A szögletek, hol boronák egymásba kapaszkodnak, nincsenek levágva, azért a meghányáskor, a homlokzat két szélén két oszlop keletkezik, melyek nagyon élénken emlékeztetnek e diszitőrészletek eredetére.

Végre az épület alatt levő hézagot rakják be téglával, legujabban azonban már faragott kővel. Azután bemeszelik az egész épületet s készen van a ház, melynek az a hátránya van, hogy télen hideg, nyáron nagyon is meleg, de megvan az az előnye, hogy a falak nem nedvesednek át, minél fogva száraz és egészséges. Tekintetbe véve azt is, hogy a nyári éjszakák itt a havasok alatt hűvösek, levegője éjjel türhetőleg enyhe.

A székely építészeti stylust jellemző galambbugos kapuk már csaknem egészen eltűntek. Az erdők megritkultak, a cserfa elvágva, sőt szép szálát már nem is igen kapni; pedig a szép kigyózó vonalakkal kiczifrázott kapuszélfákhoz izmos törzsek szükségesek. Meg a mellett az új nemzedék izlése is el van rontva, nem igen alkot már eredetit.

Udvarhely éjszaki részén, a Nagy-Küküllőtől nem messze láthatók a Székely-támad vár romjai. A vár nem emelkedik magaslaton, mivel árkait egykor a Küküllő vize töltötte meg. Hatalmas falai még most is elég épek. Kettős fala csak a város felé volt a déli és keleti oldalon, a nyugati s éjszaki részt a Küküllő mocsárai védték. Erre van, az északnyugati szögleten, egyetlenegy bástyája. A vár 1562. táján épült, tehát aránylag modern korban, azért archaeologus hijába keresné benne a régi várak részleteit. Így donjon teljesen hiányzik. A várban csupán két épület van; egyik nagyon emlékeztet templomra, a másik lakóház lehetett s így nem valószínűtlen, hogy szerzetesek laktak benne. A Rákoczy-féle fölkelés döntötte romba. Utolsó birtokosa a gróf Kornis család volt, melytől 1852-ben Udvarhely-városa vette meg. A vár megvétele egy újabb eredeti jellemvonással járult Udvarhely képéhez. A vársánczokat a város köröskörül eladta mint háztelkeket s így támadt a Tó-utcza, e valódi subura, hol leginkább fazekasok laknak; kiket egészségtelen mesterségük mellett, még a tó levegője is elerőtlenít, azért a fazekasok, bágyadt halvány színükkal minden más mesterember közül kiismerszenek.

Pedig Udvarhely levegője elég kellemes. Alig másfél óra alatt fenyvesekbe lehet jutni, hol az illatos enyhe levegő, mely nyáron is alig emelkedik többre húsz-huszonkét Celsius foknál, a lelket egészen felvidítja. Ily fenyves helyen esik az udvarhelyiek kedves kiránduló helye, a homoródi fürdő, a Nagy-Homoród egyik völgykatlanában, az Oláhfalú felé vivő tőszomszédságában. De az erdők gondatlan irtása már Udvarhelyre is megtette hatását; a kopár lejtők csakhamar elvesztik vékony humusrétegüket s egyfelől a fölhevült sziklatalaj visszاسugárzása olykor szinte afrikai hőséget okoz, másfelől a záporok gyakran romboló hatásuak lesznek; a folyók többször kiöntenek, s e mellett a hegyoldalokról olykor egész tábla termőföld csuszamlík le, tönkre téve egy-egy szegény ember összes reménységét.

LAUKÓ ALBERT.

KÖNYVÉSZET.

Anton Stauber: **Das Studium der Geographie in und ausser der Schule.** Gekrönte Preisschrift. Augsburg, 1888. 8-ad rétű XVI. és 170 lap. Ára füzve 3-2 márka.

II. Lipót belga király 1874. december 14-én élete hosszág

évi 25,000 frank pályadíj kitűzését határozta el a legjobb olyan földrajzi mű jutalmazására, melynek témáját miniszteriuma útján ő fölsége jelöli ki. A verseny minden 4-ik évben nemzetközi. 1885-ben a tekintélyes jutalomösszeg arra a munkára lett kiírva, mely a földrajzi tanulmányok népszerűvé tétele körül a legjobb eszközöket és módszert hozza javaslatba, melyek segítségül vétele a földrajzi oktatást a különböző fokú tanintézetekben eredményesen előmozdítani képes.

E pályadíjra 17 nemzetből 8 féle nyelven 60 munka érkezett be, melyekre nézve a kinevezett jury 1887. február 10-én úgy nyilatkozott, hogy közöttük 6 igen figyelemre méltó dolgozat van, egy Észak-Amerikából érkezett, kettő Belgiumból, három Németországból. Ezek közül Stauber jelen munkája 6 szavazattal 7 közül nyert kijelölést a jutalomdíjra; ezt ő Fölsége 1887. április 13-án helyben hagyta, a szerző pedig a pályázati föltételek értelmében munkáját kinyomatta.

A szerző bevezetőül szól a földrajzról a tudomány és világnézet szempontjából. Az I. rész a geográfiai oktatás ápolását és előmozdítását tárgyalja minden fokú iskolában. Az 1-ső szakasz általános methodikai fejtegetésekben beszél a földrajzról, mint olyan tantárgyról, mely a tanuló lelkéhez szól, annak természet-tudományi alapjellemeről; az oktatás módszerében súlyt fektet a szemléltetésre, a térképeknek az emlékre való bevésésére, de csak módjával javasolja a térképraizolást. A szemléltető eszközök sorában megbeszéli az iskolai fali térképeket, a kézi atlaszt, globust, az eszközöket (tellurium. planetarium), a domború térképeket, a kép és ábrázolatok és azok alkalmazását a középiskolákban.

A 2-ik szakasz az alsó, közép és főiskolákról szól; e szakasznak *a*) fejezete tárgyalja a geografia helyzetét a népiskola szervezetében, a földrajzt mint kötelező tantárgyat, a tanítóknak ehhez való hozzá képzését; magában a tanításban a tankönyvet, az oktatás menetét és anyagbeosztást. Kezdődjék a honismeret az iskolateremben, terjeszkedjék tovább az iskolaépületre, a községre, hol az iskola van, annak közelebbi és távolabbi környékére, mit aztán az egész haza ismertetése tetőzzön be; így jöhet az általános ország és földismeret, ennél a tananyag szétoosztása. Szól azután az elemi fokon álló többi iskolák, mint az ismétlő, vasárnapi vagy inasiskolákban fölölendő földrajzi tananyagról.

A *b*) fejezet a földrajz helyzetét a középiskola szervezeté-

ben veszi szemügyre; azt mondja itt, hogy a geografia mint önálló szaktárgy tanítandó minden tanfolyamban, de csak szakférfiak által, miért azok előképzésének szükséges voltát hangsúlyozza. Megkívánja a módszerben a szemléltetést, a természettudományi alapot, de a térképrajzolást itt is csak mérsékelten, elmondja a tanórák czélszerű fölhasználás módját, ajánlja a nyelvi oktatásba is átnyúlva földrajzi témák kidolgoztatását; a taneszközök közt megbeszéli a tankönyvet, az iskolai könyvtárt, az oktatás menetét s a tananyag beosztását, A c) fejezet szól a főiskolákról, hol a földrajznak mindenütt, mint önálló tárgynak, egynél több tanszéket kér; kívánatosnak tartja az arra alkalmas tanárok képzését, fejtegeti az oktatásban megvalósítandó vezéreszméket s szempontokat; bemutatja a főiskolai földrajzi tanárok oktató tevékenységét Kirchhoff, Ratzel, Richthofen, Wagner működésének regisztrálásában, valamint a német és osztrák egyetemi tanárok tanfolyamainak felsorolásában. A budapesti egyetemről tudomása nincs, habár itt is van a földrajznak a tudomány színvonalán álló tanszéke. Végül néhány hálás földrajzi themát sorol föl. Szól a tanárképző földrajzi gyakorlatairól, tanfolyamról tudományos kutatók képzése céljából, valamint föld- és néprajzi kirándulások rendezéséről.

A II. rész a földrajz művelését hangsúlyozza az iskolán kívül, ebben a) az egyes egyének munkásságát; szól a földrajzi tanárokról, kutató utazókról, a Maecenásokról, a könyv- és műtárgyak kiadóiról, a földrajzi játékszerekről. b) Az egyesületi működésről, a földrajzi társaságok, szépítő egyesületek, a szülőföld és honismeret terjesztő körökről, az alpesi klubokról, az Európán kívüli kutatásokat intéző társaságokról, a tudományos egyesületekről általában, a meteorológiai állomásokról. c) Méltatja a hatóságok és kormányok idevágó működését, a mint saját országuk ismertetését előmozdítják, a táborkari térképeket, az egységes meridián-kérdést, ajánlja földrajzi munkák beszerzését a nyilvános könyvtárakba, azok helyes katalogizálását, szaporíttatni óhajtja a középületek falaira festett térképeket, a földrajzi fölirotokat és emléktáblákat, könnyíttetni a posta, vasút és gőzhajó használatát, tervez földrajzi muzeumokat és geográfiai kerteket.

Javasolja a haza határain túlra hatásképen kutató utazók és expedíciók kiküldését és támogatását, a kutatók előképzését, a miszionáriusok bevonását földrajzi megfigyelések gyűjtésébe, valamint a gyarmatosítást. Szól végül a geográfiai nagygyűlések

és kiállításokról, közli a német Geographen-Tag alapszabályait, megemlékezik a nemzetközi geográfiai kongresszusokról. Vagyis megmozgat pályamunkájában minden egyes követ, hogy a földrajz mint tudomány minden irányban hatalmasan terjeszkedhessék.

H. I.

Die weite Welt. Reisen und Forschungen in allen Teilen der Erde. Ein geographisches Jahrbuch herausgegeben von Friedrich von Hellwald III. Berlin und Stuttgart. 8-ad rétű IV. és 380 lap. 32 színes fametszettel. Ára 9 márka.

Közleményeink 1887. évi 247—248. lapjai hozták az 1886-iki kötetnek ismertetését. A jelen kötetet a következő dolgozatok töltik ki:

1. Geológiai kirándulás Spanyolországban. 2. A Rhönhegység. 3. Güssfeldt alpesi vándorlásai. 4. A román királyság. 5. Föl a Szavalanra, Dr. Gustav Radde Talysch und seine Bewohner cz. munkájából. 6. A Nap országából, Brugsch, Benjamin és I. C. Wills nyomán. 7. Keletindia néprasszai Dr. Gustave Le Bon munkája után. 8. A burjátok eloroszosítása Szibiriában N. Jadrinczev-től. 9. A vándorlások éjszakkeleti Afrikában Antonio Cecchi munkájából. 10. Dr. Wilhelm Junker utazásai Afrikában. 11. Hírek Emin pasáról. 12. A Tanganyika tó Annie B. Hore nyomán. 13. Utazás a Nyassza tóhoz Walter Montagu Kerr munkájából a 168—186. lapon. 14. Dr. Wolf kutatásai a Kasszai folyónál és a törpék országában. 15. Vándorlások a Kalaháriban, G. A. Farini munkájából. 16. Egy német kereskedői karaván délnyugoti Afrikában. 17. A Kanári szigetek. 18. Utazások a Yukon folyón, F. Schwatka munkájából. 19. Egy út Dakota ösrétjén (prairie) keresztül, Rudolph Cronau után. 20. A Jorullo vulkán meglátogatása. 21. A Sierra de Santa Marta hegységben, Dr. Sievers nyomán. 22. A bolíviai magas hegységben. André Bresson munkájából. 23. Közép-Brazília indiánjai közt, Dr. Karl von den Steinen munkájából. 24. Az élet és foglalkozás Minas Geraesben. 25. A Nagy Chaco vadonja. 26. Egy osztrák diplomata Ausztráliában és a Nagy-Óceánon. Freiherr von Hübner »Durch das Britische Reich. Leipzig 1886. 8°« című munkája után.

Szolgálatot tesz ez évkönyv, hogy figyelemmel kíséri a földírat újabb mozzanatait s egyúttal megismerteti a világirodalom kiválóbb földrajzi munkáit évről-évre. Hogy irányzatosan nagy német, a múlt évben is megróttuk. *H. I.*

Farini, G. A. **Durch die Kalahari-Wüste.** Streif und Jagdzüge nach dem Ngami-See in Süd-Afrika. Leipzig, Brockhaus 1886.

Farini munkája kétségtelenül igen érdekes munka, amennyiben a legelőkelőbb helyeken kimutatták rá, hogy az egész mű tartalma csalás, az utazás, melyet Farini oly érdekfeszítően ír le, a Fokvárostól a Ngami taváig soha meg nem történt. A mű megjelelésekor rendkívüli feltűnést keltett, mert a Kalahári-sivatagon keresztül tett utazást irt le, az a sivatag vidék pedig még ma meglehetősen ismeretlen, de minthogy az angol és német érdektérületekkel határos, a legfontosabb vidékek közé tartozik. Farini e vidéket állítólag átkutatta, s ott egy gazdag s a kivándorlásra kiválóan alkalmas földet talált, melynek hihetetlen sok vadja van s ezenkívül Farini még, hogy az érdeket fokozza, valóságos törpéket, sőt »vulkánok által eltemetett városromokat«, egyszarvú gazellákat stb. fedezett fel. És ime a Petermann's Mittheilungen 1887. nov. füzetében Dr. Hans Schinz közöl egy rövid cikket, melyben ő, mint aki ama vidéket maga is beutazta és átkutatta, kijelenti és bebizonyítja, hogy ez a kalandos utazás — csalás. Az érvek közül csak egyet említünk fel; feltűnő az, hogy a könyvben egyetlen datum van csak, hogy t. i. Farini 1885. június 5-dikén indult el Fokvárosból. Ezzel szemben azonban az angol kiadásban találjuk Hooker emlékiratát 1885. aug. 24-diki kelettel, a Farini által gyűjtött növényekről, melyeket ő maga hozott Angliába, mint azt a 436. lapon mondja, s így az egész utazás 68 napig tartott volna. A Fokvárostól Angliába az út 21 nap alatt tehető meg s így a Kalahári sivatagban tett útra 47 nap marad; Schinz most kimutatja, hogy ha napról-napra összeállítjuk a Farini útját, akkor az csak a Fokvárostól a Ngami taváig tesz 63 napot. Ezenkívül jelentékeny eltérések vannak Farini könyvének és a Londonban és Berlinben tartott előadásoknak szövege közt. Különben Farini utazását Dr. Dardier is megtámadja az afrikai Shoshongból egy levélben, mely a következőket mondja: »Fariniról a Ngami tó melléki lakosok egyáltalában mit sem tudnak és őt magát soha sem látták.« Bam, az Orange folyó melletti Uppington város tanácsának titkára, valamint Lutz kalmár szintén Uppingtonból Farininak több állítását egész nyíltan meghazudtolták s így ma már ez a könyv minden oldalról megtámadtatván, a tudományos értékű útleírások sorából a Verne-féle kalandos ifjúsági regények sorába dobatik vissza. *ifj. J. J.*

Reise- und Jagdbilder aus Afrika. Nach den neuesten Reise-schilderungen zusammengestellt von W. von Freeden. Mit 88 Abbildungen und 1 Karte. Leipzig, F. A. Brockhaus 1888. VIII. és 390 l. Ára 5 mark.

Nem érdektelen népies munka, melynek szerzője először kísérli meg a művelt nagy közönség számára is értékesíteni a modern utazások eredményeit az egész Afrikáról. Mert az előttünk fekvő mű többet ad, mint czime sejteti, nemcsak egyes külön álló utazási s vadászati képeket, hanem az afrikai újabb felfedezésekből jó formán mindazt, a mi tisztán gyakorlattal foglalkozó embert érdekelhet. Valóságos utazás egyetlen egy sincs benne egész részletesen kivonatolva, a vadász képek közül már sokkal kerekébb s teljesebb egészeket nyerünk: de ezek mellett nincsenek elhanyagolva az ethnographiai s természetrajzi nevezetességek sem, itt-ott egyes néger törzsek építkezéseiről s öltözetéről, válásos szertartásairól, a délafrikai gyémántmezőkről stb. részletes utasítást nyerünk, sőt a felfedezések történetéről is vannak elszórt chronologiai adatok s egy bevezető fejezet szól az oro-hydrographiai viszonyokról. Az ily népies munkáknak, melyek a földrajzi ismereteket az ifjúság között legjobban elterjeszthetik, általában csak örvendенünk lehet. Sajnos azonban, hogy Freeden nem volt eléggé gondos az utazási művek megválasztásában avagy talán szándékosan csak a Brockhaus czég kiadványait használta. Ennek lehet tulajdonítanunk, hogy Éjszaki Afrikáról jó formán csak Nachtigal kissé régi munkáját dolgozza fel s Délafrikára nézve túlságos nagy szerepet enged Farini művének, holott ujabban már bizonyossá vált, hogy Farini egyáltalán nem is utazott a Kalahári sivatagnak ama részében, a melyről oly mesés dolgokat beszél el. A sokkal megbízhatóbb és vadászképekben mégis oly gazdag Anderson műve említve sincs, Serpa Pinto, Montagu Kerr, O'Neill, Baumann Oszkár s mások érdekes gyakorlati irányú megfigyelései mellőztetnek. Mind a mellett Freeden elég jól ismeri az ifjúság s a nagy művelt közönség gyakorlati igényeit s úgy a képeket, mint a szöveget nagyjában és egészében ügyesen válogatta meg. Nagyon óhajtandó volna, hogy hasonló művet — Sámi Lajos könyve már most gyökeresen elavulván — a magyar ifjúság számára is készítenének, természetesen nem fordítást, hanem oly könyvet, melyben Bihé, Madagaszkár s más a magyarok előtt emlékezetes helyek kilennének emelve, mint ahogy

itt a német afrikai gyarmatok részesülnek természetesen különös figyelemben. *Gy.*

Luigi Negri: **Massaua e diutorni.** Valenza, 1887. Negyed-rét, 111. l.

A szerző 24 éves korában 1880-ban utazott Masszauába s ott és környékében egy esztendeig tartózkodott, míg egy erős láz visszatérni kényszerítette Milanóba. Élményeit és tapasztalatait részenként közölte már tekintélyes olasz lapokban, s ezeket most könyvalakban kiegészítve adja.

Masszaua egy madrepora-szigeten épült, mely egy kilométer hosszú és félkilométer széles. Tulu szigetével egyfelől, és a szárazzal másfelől igen hosszú gát köti össze. Az így képzett öböl kényelmesen hozzáférhető délnyugat felől a nagy hajóknak is; a be- és kirakodás a vámház előtti téren megy végbe.

A város lakosai élénk kereskedést űznek.* Abissziniából marha- és juhbőröket, vaját, viaszt, mézet, gabonát és gyógynövényeket visznek be; a közeli Dahlak szigetéről gyöngyházat és gyöngyöket; a Galla vidékről elefántcsontot, aranyport, kávé; Szanaidból dohányt s Nubiából mézgát, tömjént, datolyát, gyékényeket s pálmalevélből készült kézi munkákat. A kereskedők nagyrészt arabok; ezekéi a legszebb házak; a bőr-, elefántcsont- és gyöngykereskedés az ő kezükben van. Ezeken kívül vannak hinduk, u. n. baniánok, bombayi és madraszi angol vagy indus kereskedő házak képviselői, kik itt csak 3—5 évig időznek; boltjaik a legtisztábbak s legjobban felszereltek; kivált gyapotszöveteket árulnak.

Európai kereskedők közül legszámosabb a görög, egyremásra harmincz. Többnyire vegyes kereskedők, de azonkívül monopolizálják a szanaidi dohánytermelést is; vannak még olaszok, francziák és néhány német.

A város egészen keleti jellegű. Legszebb mecsetje a régi portugál templom maradványain épült. A nyugati városrész csak ablak nélküli fakunyhókból áll.

Víz nincs; a portugálok annak idején nagy vízfogót ástak, melynek romjai most is láthatók. Jelenleg is van néhány kisebb czisztarna; de minthogy alig van eső, ezek is többnyire szárazak. Így a vizet a közeli hegyen épült Monkulló kutjai szolgáltatják, melyek vizét egy nagy tartóba gyűjtik, honnan eső vezeti le

* A be- és kiviteli forgalma évenként 10 millió forint körül jár.

a gát mentén Tulu szigetig. Onnan tömlőkben viszik a városba vízfordó leányok és fiúk.

A középhőmérsék 27° C.; nyáron árnyékban is felszáll néha 50—53° C-ig. A nagy szárazság folytán azonban lázak nem uralkodnak. Rendes betegségek a vérhas és szembaj.

Szerzőnk 1880. június végén a nagy meleg előtt menekülendő (47° C.) elhatározta, hogy Monkullón, Dogalin és Szaatin át a két napi útra eső Ailet faluba megy hűselni, az abissziniai határszélre. Utját lóháton, teljes fegyverzetben tette meg, két bennszülött szolga kíséretében.

Monkullo 4—5 órányira van Masszauától, melytől homokos sivár térség választja el. Dombon fekszik, gyönyörű kilátással a városra. Legnagyobb részt tojásdad alakú csinos szalmakunyhókhól áll. Vannak azonban kőházai is; a masszauai arabok valamennyien tartanak itt lakást maguk vagy a feleségeik számára. Kiválnak a svéd és katolikus misszió házai. A lakosok különben mohamedánok.

Szaati (hol az olaszok a múlt évben az abissziniaiaktól véres vereséget szenvedtek) nem egyéb mint egy állandó forrás. Lakókelyek nincsenek. Környéke terméketlen, csak tüskés növények, törpe akác s néhány mekkai balzsam cserje tenyészik körüle.

Ailet völgyben fekszik, Abisszinia határhegyei alatt. Néhány szalmakunyhóból áll. A lakosok baromtenyésztésből élnek. A föld nem művelhető. Hajdan virágzó helység volt, de Rasz Alula abissziniai katonái teljesen tönkre tették.

Nem messze a helységtől egy vulkanikus kúp tetején elhagyott kőépület áll. Azelőtt svéd misszionáriusok laktak benne, kik azonban rendszeres üldöztetésnek valának kitéve az abissziniai csapatok részéről, melyek e protestáns térítőkből megannyi csernekét láttak.

A vidék bővelkedik mindennemű vadban, melyet óriási mennyiségben vonz oda a völgyet öntöző patak. A temérdek madár nyomában nagy számmal járnak a fehér sasok és óriási keselyűk. A négylábuak közül jellegző a »dik-dik«, egy nyúl-nagyságú antilope, egyéb antilope-fajok és gazellák, számos vad-disznó. Ezeket ismét a párduczok és oroszlánok írtják.

A szerző azután beszél Szanaidban való tartózkodásáról s onnan az Anszéba folyó mentén Abab-on s az Ata-Mariam földön át tett visszautazásáról Masszauába.

Szanaid egy vidéknek a neve, mely Habes éjszaknyugati határán a Bogosz föld szomszédjában fekszik s az Anszéba folyó egy mellékvízének a Dari-nak medencéjét foglalja el. E vidék most ismét Abissziniához tartozik; akkor még Egyiptomé volt, mely az 1876-iki háború idején foglalta volt el.

E vidék régi főhelye Keren volt, hol ma lazarista misszió van. A térítők egy része szerzetes, más része apácza. Előbbiek egy nyomdát tartanak fenn francia és amarik (abissziniai) betűkkel, s számos elhagyatott, veszni indult bennszülött fiút fogadnak magukhoz és tanítanak ki. Ugyanezt teszik az apáczák a leányokkal, s azonkívül még valóban önfeláldozólag foglalkoznak betegápolással.

Kerentől par kilométernyire kupalakú dombon egy erőd emelkedik, akkoriban jól felszerelve ágyukkal és golyósórókkal. Ez erőd aljában és védelme alatt bevándorlott arabok, görögök és olaszok új gyarmatot alkottak, mely a vidéktől átvette a Szanaid nevet.

A vidék földmivelésre kiválóan alkalmas. Az európai gabona-neműek ugyan nem találhatnak alkalmas talajra, de a durra igen jó termést ad, az egyiptomi gyapot kitünően diszlik, s szerző szerint a cukor, kávé, thea és sáfrány is sikerrel volnának mivelhetők. A főtermék azonban a dohány; az európaiak leginkább ennek a műveléséből élnek. Földet ingyen kapnak, mert ez ottani szokás szerint az első megszállóé; csak csekély adót fizetnek érte a seiknek. A bennszülöttek szívesen szegődnek az európaiak szolgálatába; bérük havonként 1—2 Mária Terézia tallér. A telepesek mindazonáltal nem igen juthatnak zöld ágra, mert tőkéjük nem lévén, kizsákmányoltatnak a ravasz masszauai görög kereskedők által, kik őket előleggel látják el, s ennek fejében a dohányt különként egy liráért veszik át tőlük, míg Masszauában maguk négy lirát vesznek kilojáért. Alexandriában és Kairóban már különként nyolcz lira az ára. Az összes termelés Szanaidban ez idő szerint még csak 65000 kilora rugott.

A szerző maga is letelepedett Szanaidban, s földet szerzett gyapot- és dohánytermelés céljából. Eme békés foglalkozásában azon csakhamar megzavarták Rasz Alula abissziniai katonái, kik 1880 szeptemberben az egész vidéket és környékét egészen Abab-ig felpredálták, s az ellenük küldött 7000 egyiptomi katona kijátékozásával számos rabszolgából és 10000-nyi marhaállományból álló zsákmánnyukkal diadalmasan visszatértek. Negri maga meg-

menekült ugyan nagyobb bajtól, de kevéssel utóbb az egyiptomi hatóság elkobozta birtokát Szanaidot el kellett neki hagynia.

Visszautazása Masszauába az Anszéba kiszáradt medrében, Abab-on s Ata-Mariámon keresztül — szintén bővelkedik érdekes epizodokban.

A szerző később visszatért Kerenbe, de nem bírva ki a klímát, erős láztól gyötörve, másodszor is elbueszott a helytől, hogy Masszauán keresztül hazájába visszatérjen. Könyve eleven leírásaival és vonzó stilusával, igen érdekes és tanulságos olvasmány. *F. A.*

Oroszországot illető statisztikai adatok gyűjteménye az 1884- és 1885-ik esztendőben czimen az orosz belügyminiszterium vezetése alatt álló központi statisztikai hivatal 1887-ben egy kötetet (ára 1 rubel 50 kopejka) adott ki, mely több okból megérdemli az ismertetést.

Az adatoknak az eddig közrebocsátottaktól eltérőleg, az a céljuk, hogy az Orosz birodalomról lehetőleg általános képet adjanak. E végből a központi statisztikai hivatal felhasználta a rendelkezésére álló adatokat, sőt a más statisztikai bizottságok és a hatóságok adatait is felvette, hogy a meglevő hézagokat kitöltse. Feltaláljuk a megjelölt kötetben az egész birodalom s a városok lakosságára vonatkozó adatokat, fogalmat nyerünk arról, hogy a községek (mir) mennyit költenek; megtudjuk, hogy az orosz kereskedelmi hajóknak mennyi a száma és hány tonna fér beléjük. Csak az kár, hogy kettőt hiában keresünk a kötetben: a statisztikai hivatal lehetetlennek találta bemutatni az Orosz-birodalom népességét nemzetiségek és vallásfelekezetek szerint. A mi pedig az összes népességet illeti, az erre vonatkozó számbeli adatok az összeállítók véleménye szerint is, meg nem bízhatók, mert a kormányzóságokból kikerült adatok hiányosak és gyarlók, ilyenek lévén azok a módok is, melyekkel a guberniumokban a népszámlálást végzik. A kötet összeállítója, Trojniczkij A. N. hangsúlyozza is, hogy ezeken a hiányokon csak az általános népszámlálás segíthet.

A kötetből több adatot fogunk közölni különösen azokból, melyek az 1885-ik évre vonatkoznak.

A birodalom lakossága 108.787,235 lélek volt, még pedig 54.063,353 férfi és 53.888,042 nő. E kettőnek összege azonban csak 107.951,395 tehát vagy a főösszegben, vagy a részletekben van a hiba, mert 835840 lélek eltűnik. A népesség sűrűsége a

következő: egy négyszög versztre (1 négyszög verszt $= 104\frac{1}{6}$ desz-jatinával $= 113802$ hectárral) európai Oroszországban 19,3 a Visztulamelléki kormányzóságokban (Lengyel királyság) 71,4, a Kaukázuson 17,9, Szibiriában 0,4, Közép-Ázsiában 1,8 és a finn fejedelemségben 7,6 lélek jut.

Város volt 1274, község és falu mintegy 524 ezer. 200 ezer-nél több lakosa volt 4, 100 ezertől 200 ezerig 9, 50 ezertől 100 ezerig 23, 35 ezertől 50 ezerig 28, 20 ezertől 35 ezerig 65, 10 ezertől 20 ezerig 164, 5 ezertől 10 ezerig 291, 2 ezertől 5 ezerig 366 és 2 ezerezen alul 324 városnak. Általában véve egy-egy lakott helyre európai Oroszországban átlag 148 lakos esik. A városi népesség az összes lakosság 12%-át meg nem üti.

A születések évi közepes száma 3,4 millió millió (2,6% törvénytelen gyermekekre esik), a halálozás közepes száma 2,5 millió; az évi szaporodás tehát közepes értékben valamivel több 900 ezer léleknél. Európai Oroszországban a születések száma 4·84%, a Lengyel királyságban 3·85%, a halandóság az előbbiben 3·51%, az utóbbiban 2·85%. Európai Oroszországban minden ezer lélekre 8·4, a Lengyel királyságban 7·9 házasság esik.

Kórház volt: 867 városi 47 ezer, és 800 falusi 10700 ágy-
gyal. A 77 tébolyházban 15 ezer örvültet ápoltak; ezek halandósága több mint 11%.

A 2145 gyógyszerárban $13\frac{1}{2}$ millió recept után $10\frac{1}{5}$ millió rubelnyi gyógyszert (beleértve a recept nélkül eladottakat is) szolgáltatott ki. Egy-egy városi lakos évenként 11·4 kopejkát költött orvosságra; egy recept közepes értéke 76 kopejka volt (100 kopejka $= 1$ rubel $= 1$ frt 22 kr.) 11·3 millió részesült orvosi segélyben; a himlőoltások száma 2·3 millió. A betegségek közt sűrű volt a szifilisz, minden 225 lélekre egy; ellenben minden 6000 ember közül csak egy tébolyodott meg. A ragályos betegségek közül első helyen áll a tifusz 162 ezer beteggel és 10% halandósággal; a differitisz 35%, a viziszony pedig 52% halandósággal járt. Az itt közölt kóresetek csakis európai Orosz-
országra vonatkoznak, de távolról sem teljeselek.

Hirtelen és erőszakos halállal 46,264, köztük 35 ezer férfi
mult ki; a 2661 öngyilkos közül 636 nő volt.

1886. január 1-én 101 ezret tett ki a mindkét nembeli fog-
lyok száma, köztük mintegy 8 ezer nő. Az évfolyamán 9600 fo-
goly betegedett meg közülük 2699 azaz: 28% halt el.

A 853 ezer hadköteles közül 238 ezer soroztatott be; ezek

közül 74% orosz. A besorozottaknak 26·6% tudott írni és olvasni, és 29·7% nős volt. Testi fogyatkozás és betegség miatt legtöbbet mentettek fel a lengyelek lakta kormányzóságokban, azután európai Oroszország következett; ellenben legkevesebb felmentés érte a kaukázusiakat és szibíriaiakat. A legtermetesebb ujonczok a Kaukázusból, a legvéznábbak és legkisebbek a Lengyelkirályságból kerültek ki.

Európai Oroszország 50 kormányzóságában az évi termés 288 millió csetvertre rugott, melynek 70½%-ka paraszt birtokon termett. Leszámítva a vetőmagot, egy lélekre 2·18 csetvert (1 csetvert = 209·9 liter) esett a termésből.

Tüzeset volt 52 ezer; a kár több mint 87 millió rubel; áldozata lett 1129 emberi élet is. A 17 biztosító intézetnél 5419 millió rubelnyi biztosítás történt; tűzkár fejében 24 millió rubel fizettetett ki.

Gyár volt 83,182; 1.100,000 munkás 1307 millió rubelnyi árut dolgozott fel bennök. A gyári munkások 1·22%-a orosz, 1·75%-a lengyel volt. Európai Oroszország 50 guberniumában 1100 rubel, a lengyel királyságban 1300 rubel árut dolgozott fel egy munkás; az előbbi helyen egy gyárra 16, az utóbbiban 7 munkás esvén, nyilvánvaló, hogy az utóbbiban többet dolgoznak géppel, az előbbiben kézi erővel.

Szeszfőzéssel 2377 gyár foglalkozott; vizmentes borszeszt 33·6 millió vedrot (1 vedro = 12·29 liter) gyártottak, melyből 11·3% vagy 3·8 millió vedro külföldre vándorolt. Európai Oroszországban egy-egy lélekre 0·32 vedro (majd 4 deciliter), a lengyel királyságban 0·23 vedro szesz jutott. Az 1870 sörgyár 28 millió vedro sört állított elő. A szeszt 5587 helyen, a sört 556 helyen árulták nagyban; pálinkát lehetett venni 132 ezer, sört 7734 helyen.

A 245 cukorgyár 212 millió pud (1 pud = 16¾ kg.) cukrot és 8·3 millió pud szörpöt állított elő.

A dohányültetvények 58 ezer deszjatinát foglaltak el; a dohánytermés meghaladta a 3·2 millió pudot, melyet aztán 394 dohánygyár dolgozott fel. Külföldre 250 ezer pudot szállítottak, de így is 1·14 font jutott egy-egy lakosra.

Az állami bevételek 837 millió rubelt tettek, ezekből 180 millió esik az egyenes adóra. Az állami adósság 4·65 milliárd rubel névértéket tett, melynek törlesztésére és kamatainak fedezésére a mondott évben 262 millió rubelt fordítottak. Egy lakosra esik

7 rubel 85 kopejka állami bevétel, 43·66 rubel államadósság és 2·46 rubel állami adósságtörlesztés.

Az állami bank forgalma 456·5 millió rubelre rugott; a paraszthank 24 millió rubelnyi 1941 előleget adott; az ő közvetítésével 28½ millió rubelnyi áron 546 ezer deszjatina földet vettek a parasztok. A birtokmegváltásra felügyelő hatóságok elé 114162 szerződést terjesztettek; ezekből helyben hagyatott 111270. Körülbelül 9 millió paraszt mintegy 32 millió deszjatina földet váltott már meg. A váltásági előleg 1885. végén 857 millió rubelt tett.

A helyi kormányzat (zemsztvo) előirányzott bevétele 62·7 millió rubelt, a tényleges bevétel pedig 40 millió rubelt tett; 1885. elején a hátralék 28 millió rubel volt. Ebből 22·7%-ot fordítottak az egészségügyre, 16·6% tanügyre, 14·7% városi épületek, világítás stb. céljaira és 13·4% városi közigazgatásra.

A vasuti alaptőke meghaladta a 2800 millió papírrubelt; az átlagos bevétel 1883—1885-ig 231·4 millió rubel, a kiadás 144 millió rubel, a közepes tiszta haszon 87·4 millió rubel.

A mindenféle póstantak hossza 168 ezer verszt; pósta volt 4830, melyben 17 ezer egyén foglalkozott és 303 millió küldeményt továbbított. 8 millió áru levéljegy kelt el. A posták bevétele 16·6 millió rubel, kiadása pedig 17·4 millió rubel. A sürgönyök száma megközelíti a 11 milliót. A telefonhálózat 7440 versztet ölelt fel és 3060 előfizetőt számlált.

A kereskedelmi hajóhad 2992 hajót számlált, melyeken 242 ezer last fért el (1 last = 2025 kg); a 360 gőzhajó 63 ezer lastnak adott helyet. Tengerek szerint a hajók ilyen oszlottak meg: a Baltin volt 687, a Fehéren 246, a Feketén 732, az Azóvin 517, a Kaspi-tón 789 és a Csendes Óceánon 21 hajó.

Az európai határon a kivitt áruk értéke 1832—1886. évig 536·7 millió rubelre rugott évenként, a bevétel pedig 454·7 millió rubelt tett vagyis 100 rubel kivitelre 85 rubel bevétel jutott.

Iskola volt 41492, közel 2½ millió tanulóval, ezek között 639 ezer leány. A 8 egyetemen 13 ezer, az 561 fiu középiskolán 131 ezer, a 476 női középiskolában 97½ ezer, a 402 fiu-szakiskolában 56 ezer és a 41 leány-szakiskolában 3½ ezer tanuló nyerte kiképeztetését. A népiskolák száma, beleértve a parochiális iskolákat is, 40010 rugott, s bennök 2.204.000 tanuló tanult.

Európai Oroszország 50 kormányzóságában 38531 orthodox (görög keleti, orosz) templom volt 44559 pappal és 6442 szerze-

tessel; 1287 római katolikus templom, 1453 lelkészszel; 708 reformatus templom 471 pappal; 37 örmény-gregorianus templom 84 lelkészszel; 349 zsinagoga; és 3957 mecset 7877 egyházi személylyel.

Ugyanezen ötven kormányzóságban összeirtak 474 könyvnyomdát, 270 könyomdát, 425 typolithographiát, 710 képiró intézetet, 509 könyvraktárt és könyvkereskedést és 545 könyvtárt.

Cs. L.

Biharország. Uti rajzok. Irta K. Nagy Sándor. III-ik kötet. Nagyvárad. Nyomatott Hügel Ottó könyvnyomdájában 1888. Ára 1 frt. 8-ad rétű 207 lap.

E derék munkának megelőző két kötetét ismertettük már (Földr. Közl. 1884. 316—318. 1885. 216—218.) és méltán rokon-szenves amaz ismertetéseinkhez fűzhetünk a jelen kötet megjelenése alkalmával harmadikat is, mivel az az eleven fölfogása a természeti szépségeknek, melyek báját a szerző tollal is vissza bírja adni, műve harmadik kötetéből sem hiányzik. Itt azonban helyenkint már felekezetiség is kéri soraiból, mit az Alföldön »falkásság«-nak neveznek; okoz némi zavart a munka olvasásában az is, hogy a nyomda megtalálta cserélni a 94—95. lapokat, min a befűző könyvkötő sem tud segíteni.

Előszavában azt mondja a szerző, hogy a jelen kötetben nincs semmi ismételés az előbbiekből, a már korábban leírt részekben átsurran és ennyiben munkája három kötete kiegészíti egymást. Olvasás után mondhatni, ezt sikerült is megoldania. Leírásának belső értéket az ad, hogy közvetlen tapasztalatok és megfigyeléseken alapul tárgyalása. És még, mint mondja, ezzel sincs teljesen befejezve Biharmegye útirajz alakban való megismertetése, mivel havasi utazás közben ma is bukkanhatni még alig ismert és végkép nem ismertetett dolgokra. Így ezelőtt két évvel bukkantak a mogurai vagy József-főherczeg barlangra, mult évben a Csetátye, Zapogye és Boga barlangjaira.

Tartalma: 1. A felső Érmelléken. 2. A Berettyó mentén. 3. A Sebes-Kőrös mellett. 4. A kalotai barlang és vidéke. 5. A Fekete-Kőrös mentén. 6. A Pádis havas és Csetátye. 7. A Zapogye jégbarlang és Boga sziklavár. 8. A Bihar csúcsán. Minden fejezet czíme után pár sorban adja a tartalmat, mi a használatot megkönnyíti.

Kegyelettel nézi meg a szerző Fényes Elek geográfus szülőházát, ad helynévmagyarázatokat, néprajzi képeket, igen sike-

rültek a madarak családi életét leíró részletek pl. a 60—62. lapon, tájrajzai szinte szemléltethetők, mint a 146. lapon; legmesteribb azonban a barlangok leírásában, mi kétségtelenül onnan van, hogy nemcsak merész barlanglátogató, de a mellett tapasztalás folytán ügyességet is szerzett azok kikutatásában. Őslénytani szempontból nem igen értékesíti ilyennemű ki- vagy inkább berándulásait, de oly eleven színekkel bírja festeni a látott képződményeket, alakulásokat, hogy szinte rajzolni lehetne leírása után. Ajánljuk ez élvezetes munkát olvasásra első sorban a turisták figyelmébe, de egyuttal olyanoknak is, kik csak messziről élvezhetik Biharország nem mindennapi természeti szépségeit.

H. I.

Szepesi emlékkönyv a magyar orvosok és természetvizsgálók 1888. augusztus 23—28-án Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlésének alkalmából szerkesztették Dr. Demkó Kálmán, Dr. Roth Samu, Sváby Frigyes. Császka György szepesi püspök úr ó nagyméltósága költségén nyomtatott Szepes-Váralján Szita Géza püspöki könyvnyomdájában 1888. Nagy 8-adrétű 494 lap; ajándéku kapták a vándorgyűlés tagjai, könyváru si forgalomba nem került.

A magyar orvosok és természetvizsgálók emlékkönyvei monografiai természetűk és tartalmuknál fogva előnyösen mozdítják elő hazánk egyes vidékeinek ismeretét. Ilyen a XXIII. vándorgyűlése is, mely Temesvár-Buziás ismertetését adja. (Földr. Közl. 1886. 534—535.) A szepesi emlékkönyv tartalma: I. Szepesvármegye természeti viszonyaira vonatkozó közlemények. 1. Szepesvármegye domborzati viszonyainak leírása, Szobissek József löcsei áll. felsőbb leányiskolai tanártól. 2. A Központi-Kárpátok orographiai vázlata, Dénes Ferencz löcsei főgymn. tanártól. 3. Szepesvármegye földtani multja, Dr. Roth Samu löcsei áll. főreáliskolai igazgatótól. 4. Szepesvármegye éghajlati viszonyai Dr. Szontagh Miklós, Új-Tátrafüred tulajdonosától. 5. Szepesvármegye növényzeti viszonyai Scherfel W. Aurél felkai gyógyszerésztől. 6. Szepesvármegye erdőviszonyai Gruber Károly uradalmi főerdésztől. 7. Új adatok Szepesvármegye gomba virányához Greshik Viktor löcsei r. k. tanítótól. 8. Hófehérke (*Gnaphalium Leontopodium* Scep.) fűvészeti legenda Vrány Mátyás kislomniczi tanítótól. 9. Szepesvármegye vadászati viszonyai Szönyey Kálmán löcsei polgármestertől. 10. A madarak költözése Szepesvármegyében, Dr. Greisiger Mihály bélai orvostól. 11. A Poprád-Dunajecz vidékének halászata és halai Dr. Greisiger Mihály bélai orvostól.

12. Szepesvármegyében élő puhatestűekről Ullepitsch József nyugalmazott muzeumi felügyelőtől.

II. Szepesvármegye népességi és közgazdasági viszonyaira vonatkozó közlemények. 13. Szepesvármegye lakossága, statisztikai és néprajzi vázlat Sváby Frigyes megyei levéltárnoktól. 14. A Szepesvármegyében lakó szláv nép nyelve, erkölcsei, köz- és háziszokásai Jankura János nyugalmazott főgymnasiumi tanártól. 15. Szepesvármegyei egyesületek Putsch Tóbiás iglói állami tanítóképző tanártól. 16. Szepesvármegye közegészségügyi viszonyainak rövid vázlata Dr. Tátray Gergely kézsmárki orvostól. 17. Szepesvármegye ásványviz-forrásai Scherfel W. Aurél felkai gyógyszerésztől. 18. Szepesvármegye fürdői és gyógyvizei Dr. Jármay László tátrafüredi orvostól. 19. Tourisztika, Róth Márton iglói főgymnasiumi tanártól. III. Közlemények Szepesvármegye multjából. 20. Szepesvármegye a mohácsi vész előtt Hradszky József szepesváraljai r. k. lelkésztől. 21. A szepesi prépostság története az alapítástól egészen a vallási forradalomig Dr. Pirchalla Márton szepeshelyi papnöveldei tanártól. 22. A XVI. szepesi város az elzálogosítás idejében 1412—1777-ig, Weber Samu bélai ev. lelkésztől. 23. A szepesvármegyei középkori egyházi műemlékek jellemzéséhez Dr. Vajdovszky János cz. kanonok, szepesolaszói r. k. plebánostól.

A szerzők fől sorolásából kitűnik, hogy ez emlékkönyv becses adatainak összeállításában részt vett a vármegye teljes értelmisége. II. I.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. *Expedíciók.*

Przsevalszkij ötödik középázsiai expedíciója. Központi Ázsia ezen fáradhatatlan buvára befejezván negyedik ázsiai útjáról szóló munkájának sajtó alá rendezését, augusztus 30-ikán megkezdette ötödik útját, amennyiben ekkor hagyta el Szentpétervárt. Szorosan vett utazásának kiinduló pontjául a Thien-san éjszaki oldalán, az Isszik-kul nevű tó keleti oldalán fekvő Karakol városa van kitűzve. Ha egyszer az expedíció szervezve van, — így szól a terv — Przsevalszkij átkél a Thien-sanon, felkeresi Akszu városát, majd dél felé, Khotán városának fordul, melyet negyedik útjában felkeresett volt. Túl az Altün-daghon, Gasz nevű helyen

élelmi telepet rendez be, hol a jövő esztendőre különféle magvak ültetésével akar próbát tenni. A tibetiek féltett fővárosa Lhassza felé innét fog megindulni a kutatás, mely hogy fog-e eredménnyel végződni, a jövő titka. — Az expeditió költségei 53,600 rubelre vannak számítva; az összeget a császári orosz Földrajzi Társaság közbenjárására az állami kincstárból utalványozták. Az expeditió személyzete 27 egyénből fog állani, nevezetesen Przsevalszkij vezérőrnagyból, a már többször velejárt Roborovszkij főhadnagyból és negyedik útján önkéntes kísérőjéből Kozlov főhadnagyból, továbbá az urali és orenburgi csapatok 24 kozákjából, kik közül szintén már többen jártak Przsevalszkijjal.

Cs. L.

Újabb utazások Közép-Ázsiában. Egy indiai pundit, M—H, nagyobb utazást tett Nepálban s arról most jelentést közöl, melyből kitűnik, hogy igen becses vívmányokkal tért vissza. M—H orvosnak öltözve 1885. április havában Dagmara-thanából (Bhagalpur kerületben) Khumbujongba, a Khumbu kerület székvárosába ment, mely csak 26 kmnyire fekszik a Mount Everestől nyugatra. A Himálaja vízválasztóját Pangji falunál, a Pangula hágón 6000 m. magasságban lépte át s Dingri táján Tibet területére lépett; a hasonló nevű khinai erősség 4225 m. magasságban fekszik s az India és Tibet közti kereskedelmi utak egyik legfontosabbját őrzi. Innen M—H nyugatra fordult, felkereste a Palgucho-tavat s elérte Nepál határát. Most a Tirszuli folyón felfelé haladva. Nubriba jutott, ahonnan Arughaton át Deoghatba ment. Itt lépett ismét brit területre 1886. január 13-án. Utazása közben megállapította a Dudhkoszi folyó folyását s ezzel a földrajzi ismereteket lényegesen gyarapította. — A múlt év nyarán Harnak Manó és Sándor a Gobi sivatag keleti részén tettek kutatásokat. Pekingből Kalgánon át a Dolon-norhoz s onnan a Dalai-norhoz utaztak. Azután a Khingan hegységet járták be, ahol ugyanakkor egy orosz utazó, Resszin is járt. *Th.*

Casati kapitány. Miután a milánói kereskedelmi földrajzi társulat első kísérlete, melylyel Casati kapitánynak Unyoróba segélyt akar küldeni, sikert nem ért, a nevezett társulat most újra megbízta küldöttjeit, Alit és Ambarit, hogy Unyoróba utazzanak. Ők f. évi január 12-én indultak Zauzibarból s minthogy az Uganda és Unyoró közt folyt háború most már véget ért, remélhető, hogy céljukat elfogják érni. *Th.*

Dr. Boas F., aki Észak-Amerikában tett ethnographiai kutatásairól ismeretes, f. évi június hóban újabb útra indult Brit-Kolumbiába; czélja az indián törzsek elterjedésének kutatása, főleg a Fraser folyó táján, ahol a té-it, khiluvák és szema-törzs lakik; onnan a Nikola völgybe s a felső Fraser folyóhoz megy. *Th.*

Új-Guineában serényen folynak a kutatások; Cuthberton W. B., kit a melbournei földrajzi társaság küldött ki, 1887. aug. 30-án megmászta a Mount Obreet, a sziget egyik legmagasabb csúcsát, melynek magasságát azonban ő csak 2300 mre becsüli, míg az angol felvételek szerint 3123 m. Egy másik expedíció az Augusztá császárné folyó felől indult el s azon a k. h. 141°50'-ig hatolt; az egész út 610 km. volt. A folyó hajózható s azért ez a vidék kikutatására a legjobb kiinduló pont; ezenkívül mellékfolyói is hajózhatók. *Th.*

II. Ethnographia.

Min vitték ki a holtakat az örök nyugalom helyére a különféle népek? Ezzel a kérdéssel foglalkozott Anucsín N. Dimitrij ismert orosz archaeologus a moszkvai régészeti társulatban. A tanulságos felolvasást a következőkben ismertetjük. — Kezdjük az oroszokon. Náluk az volt az ősi szokás, hogy a holt testet télen-nyáron egyaránt, szánon vitték örök nyugalóra. A szokás még azt is megkövetelte, hogy a holtat ne az ajtón, hanem a falba e célra vágott résen vigyék ki, szánnra helyezték, a templomba vigyék és a szertartás követelte énekek elhangzása után szánon szállítsák a sírkertbe. Ez a szokás fentartotta magát a VIII. századig. Az orosz krónika elmeséli, hogy az 1015-ik év nyarán elhunyt Nagy Vladimir kijevi fejedelmet szánon temették. Alekszej és Fedor csárokat szintén így temették. Oroszország északi részén, a szamojedoknál és osztyákoknál, ma is járatos ez a szokás, azzal a hozzáadással, hogy a szánt egyszersmind koporsónak is használják. Mind az osztyákok, mind pedig a szamojedok, szánnra tevén a halottat, betakarják egy felfordított másik szánnal, s úgy viszik a nyugalóhelyre és ott hagyják. A Vologda-kormányzóságban az orosz parasztok sok helyt ma is szánnhoz ragaszkodnak, melyet nyáron is használnak e végre. Jagics bécsi tanár állítása szerint némely délszlávok, továbbá a horvátok, meg a galicziaiak is szánon szállították a hullákat, de azzal a kikötéssel, hogy a számba ökrök és nem kanczák le-

gyenek befogva; mert azt tartotta a néphit, hogy a kancza ettől a fuvartól meddővé válik. Rendesen a szomszédtól kölcsönözték a befogni való ökröket.

A folyók, tavak és tengerek mentén lakó népek, minők a normannok, csolnakban temették halottaikat, mely csolnakok nagyon hasonlítottak azokra a »koporsó-tökékre«, melyeket az orosz raszkolnikok (hitzakadók) ma is használnak.

Ilyen czélszerű ladikokat találni a régi germánoknál is. A ránk maradt emlékekből kiderült, hogy a telet nem ismerő régi egyiptomiak, örök nyugalomra szállítván a múmiákat, szánkára emlékeztető járóművet használtak, s a súrlódás csökkentésére zsíros folyadékot öntöttek az útra. Észak-Amerika lakosai és némely indusok nem is olyan régen ladikokban temették el halottaikat, erre a czélra beásott oszlopokra akasztván őket. — A halottal együtt lovát is eltemetni sok ó és új világi népnél volt szokásos, sőt az utóbbiaknál a lóval való együttes eltemetés jóval huzamosabban fentartotta magát. Egyes népek a sírnál megölték a lovakat, de egyuttal megölték az ifjakat is, a kik a halott sírját körülálló lovakon díszruhában ültek; más népek a sírhalmon megölték a lovakat, darabokra szedték, melyekből aztán csak a fej meg a paták maradtak meg, a többi részeket pedig a kurgánok felásásánál nem találták meg; ezeket nyilván megették. Amerika némely indusai élő lovat temettek el a halottal. A holtat tollaktól díszes ruhába öltöztették, ráültették és állva tartották a fehér lovon, tenyeröket piros színre festették, kezöket rátették a fehér lóra, a megmaradt folttal jelezvén, hogy a holtnak a kellő tisztességet megadták, mire aztán lovastul együtt a földbe ásták. — Menetius állítása szerint a litvánok a XVI. század közepén a díszbe öltözött halottat nyeregbe ültették; de a lóról nem tesz említést. Lovakat különösen a pusztai nomád népek használtak.

A szán, ló és csolnak használatát a temetkezésnél legtöbb kutató annak rója föl, hogy — a népek felfogása szerint — valamint a szán, úgy a ló meg a csolnak is megkönnyítette a halottnak a túlvilágra való átkelést, de egyuttal lehetővé tette azt is, hogyha egyszer nagyon ráunt a túlvilági életre, és már nagyon betelt a sötét sírban való pihenéssel, hát jöjjön haza kedves háza tája meglátogatására. Cs. L.

A Balombo törzsről, mely Nyugat-Afrika egyenlítői részében a Ndogo mocsarak között lakik, egy köztük tartózkodó Walker nevű angol érdekes részleteket közöl a londoni földrajzi társaság

közlönyében. A balombók vagy alombók szerint oly nyelven beszélnek, mely kevésbbé rokon a szomszéd törzsekével, mint az egyenlítőnél éjszakra lakó benga, kombe, batanga, divalla s más törzsekkel s csaknem ugyanaz a portugálok által úgynevezett »Szete kama« (hét ág — hét matróz halálózási helye) című terület északi részén lakó kaputa és ngové törzsekével. Lakóhelyük rendkívül mocsáros s a tengerpart növekvőfélben van, maga Walker 1869-ben a parttól egy mértföldnyire talált egy régi hajóhorgonyt; az európai kereskedelmi telepek az egyes szigeteken vannak, de a szigetek nagyobb része lakatlan. A balombóknál, mint Afrika nyugati partján másutt is, négy napból álló hét ismeretes. Az egyes napok: Motánlâ, Mosyilo, Moduga és Sânlâ, az utóbbi felel meg a vasárnapnak. *Gy.*

III. Vegyesek.

Honnét vette nevét a Duna? Buszlajev orosz akadémikus az »orosz hős éposz«-ról értekezvén, a következőket írja arról, hogy a szláv népek miképen tisztelték a folyókat. »A világosságról, napról, tűzről, égről és szelekről vallott mythologiai nézetek, mondja Buszlajev, függetlenek azoktól a népektől, melyeknek vidékén e nézetek élnek és fejlődnek. Nem így van a folyókkal és hegyekkel. A vizre vagy a magaslatra vonatkozó fogalom helye s ezzel egyuttal a népélet egyéni sajátosságaira is, lévén a népélet szoros kapcsolatban a vidék nyújtotta feltételekkel.

A népéposz megénekli az olyan mythikus és hős személyeket, mint a Duna, a Don, a Dnyesz, a Volchov és Szmorodina, nem csupán azért, mert mikor ezek a költői mythuszok keletkezében voltak, akkor a szlávoknál általában az elemi istenek tisztelete divatozott, hanem azért is, mert épen a folyók, kivál némelyek, ruházták fel sajátos iránynyal és jellemmel a szlávok régi életét. Valóban a szláv népek mythologiai bolyongásuk kezdőkorában az indoeurópai mythológiának közös alapját vivén magokkal és népéposzuknak alapjait teljes üdeségben alkotván meg, folyók mentén telepedtek le. Számukra a folyók nemcsak a vonulás és közlekedés utjai, hanem egyuttal határok is voltak, a melyeken felütötték szállásukat. A rengeteg erdőkben és járatlan vadonokban a nomádok országútja a folyó volt, partja pedig a letelepedett pásztorok és földművelők legelője, szántóföldje.

Letelepedvén a folyók partjain olyan ősrégi neveket adtak nekik, melyeket nyilván ősi honukból, a messze keletről hoztak, de a melyekkel kezdetben általában minden folyóvizet jelöltek, s a melyek a tulajdonnevekben csak később kaptak egyéni jelleget. Így a régi indoeurópai származású Száva, Dráva, Odra vagy Oder, Ra, Upa, Don és Dunaj rokonságban vannak a szanszkritban a vizet vagy általán a folyót jelentő szavakkal; lehet azonban, hogy olyan indoeurópai gyökerektől származnak, melyek nagyobbára fenmaradtak a szanszkritban. A közös árja hazából Európába vándorolt népek elvitték magukkal a folyónak közös indoeurópai nevét, a Dun-t, s ugyanilyen közös jelentésben hagyták meg a kaukázushegyi népek is, hol az esszetinekél a Dun vagy Don napjainkban is a folyónak vagy általában a víznek a neve. Később a szlávoknál tulajdonnévvé lett a Don, a Dun a alak pedig a v végzettel, mint Dun a v, későbben Dun a j tulajdonnévi és köznévi jelentőségű, mit például a lengyel népdal is bizonyít, melyben azt éneklik, hogy »Túl a folyókon . . . túl a Dunaj-okon« Már pedig tudvalevő, hogy a mit a szláv Dunaj-nak mond, annak Dun a a magyar neve. *Cs. L.*

Éjszak-Amerika nagy vasutai. Öt óriás vasút vonul most végig Éjszak-Amerikán az egyik Oceántól a másikig, hegyen-völgyön, alföldeken által.

1. A kanadai pacific vasút Montréalból kiindulva, az Ottawa gazdag és termékeny völgyét követi; azután vad tájakon, tavakon, keskeny mély völgyeken és hegyi patakokon által a Felső tóhoz ér, melyet éjszakon megkerülve azon szomorú, elhagyott vidékre jut, mely a Winnipeg tóig terjed. Winnipegtől Calgary-ig, vagyis a Sziklás-hegyek (Rocky Mountains) lábáig, a vasút végnélküli síkságokon halad. Calgary-tól 150 mértföldnyire van Stephen, a vasút legmagasabb pontja (5296 láb). Innen a vasút jegesek között ereszkedik alá, és a Columbia folyónak hol egyik, hol másik partjára térve, végre a Fraser folyó völgyébe jut, a honnan félelmetes mélységek felett elhaladva Vancouverbe érkezik.

2. Az éjszaki pacific vasút a Misszisszippi mellett fekvő Saint-Paulból és a Felső tó mellett lévő Duluth városából indul ki. Duluthból majdnem egyenes vonalban halad a sziklás hegyek tövében fekvő Livingstone városáig. Livingstone mellett a Yellowstone rést nyit magának a hegyekben és ezen vezet az út a Bozeman hágióig, mely a vonal legmagasabb pontja (5570 láb).

Onnan aztán a Misszúri völgyébe ereszkedik, és Heléna felé, a bányaművelés nagy fontosságu középpontja felé tart. Azután átvezet a Müllen hágon, tovább halad a Clarke's-Fords vize, a Cocur d' Aléne tava és a Spokane folyó mentében Paskóig, és eléri a Columbia völgyét. Ott aztán kétfelé válik: az egyik t. i. a látogatottabb ága, a Yakima mellett haladva, Scattle és Tacománál végződik; másik ága tovább vonul a Columbia mellett és Portlandba vezet.

3. Az Unió vasútja és a Central pacific vasút.

Az Unió vasútja a maga elágazásaival Chicago, Burlington, Quincy felé, valamint az Atchison-Topeka-Santa-Fé vonalával, azon óriás kiterjedésű síkságon halad által, melyek a Misszúri és a Sziklás hegyek között terülnek el. A vasút Omaha városából majdnem egyenes vonalban halad az 500 mértföldnyi távolságban fekvő Cheyenne felé; emelkedése egy-egy mértföldnél körülbelül tíz láb; de innen az út mindig meredekebb, míg végre eléri a Sherman hágót, a vasút legmagasabb pontját (8235 láb). Innen a Wasatch hegyláncz felé haladva, a Nagy-Sóstóhoz ereszkedik le, azután követi a Humboldt hegyeket, még egyszer rohamosan fölemelkedik vagy hét ezer lábra és átkel a Sierra-Nevada hegységeken Tahoe mellett. Innen Sacramentóig a vasút oly meredek mint sehol a világon.

A vonal eme utóbbi részét, mely az Unió vasútvonal folytatása Central pacific vasútnak neveznek.

4. Az Atchison-Topeka-Santa-Fé vonala.

Kansas-City volt eddigelé eme vonal kiinduló pontja; de a vonatok nemsokára egyenesen fognak robogni Chicagóból a Nagy-Oceán felé.

A vasút az Arkansas folyó mentében halad La-Juntáig. Azután délfelé és ismét nyugatfelé fordul, elhalad Albuquerque mellett és majdnem egyenes vonalban tart a Csendes-Oceán, illetve San-Francisco felé. Utjában a Sziklás hegységek két párhuzamos lánczán, és a Sierra-Nevada hegylánczon is, több mint hét ezer lábnyi magasságban, kel át.

5. A Déli pacific vasútvonal 1881-ben nyílt meg. New-Orleansből kiindulva, Galveston városán és Louisiana és Texas gazdag alföldjein által, San-Antonio felé tart. Onnan a Rio-Grande völgyében El Paso városáig jut, és New-Mexiko és Arizona tartományain által haladva, Dragoon-Summits-nál éri el legnagyobb magasságát (4614 láb.) Azután a Gila és Colorado

folyókon átkelve, Kalifornia nagy sívatagjára jut, mely 260 lábnyira van a tenger színe alatt; végre, Los Angeles és San-Diego városát érintve San-Franciscóba érkezik.

E vonal lejtősödése nem oly nagy mint a többi vonalé, télen és tavasszal tehát előszeretettel utaznak rajta; de nyáron tűrhetetlen a nagy hőség és por miatt.

Érdekes lesz még a különböző vonalak hosszúságát és emelkedését is összehasonlítani.

A legmagasabb pontok, melyeken át vasut megyen, a következők:

Dragoon—Summits (Central vasút)	4614 láb
Bozeman hágó, Montana (Éjszaki vasút) ...	5570 »
Kicking Horse hágó (Kanadai vasút).....	5596 »
State Line, Colorado (Atchison-Topoka-S-Fé)	6622 »
Sherman hágó, Wyoming (Unió vasút).....	8235 »
Denver hágó (Unió vasút)	11250 »
Marshall hágó, Colorado (Ris-Grande vasút.)	12000 »

A különböző vasut vonalak hosszúsága a 97 hosszúsági foktól a Csendes Óceánig a következő:

A Kanadai vonal Vancouverig	1480 mf.
A Déli vasútvonal San-Diegóig	1610 »
Az Éjszaki vonal Portlandig	1620 »
Az Atchison-Topeka-Santa-Fé vonala San-Diegóig	1694 »
Az Unió és Oregon vonala Portlandig	1724 »
Az Unió és Central vasút vonala San-Franciscóig	1885 »
A Déli vasút vonala San-Franciscóig	2024 »

A földrajzi szemináriumok fontosságáról igen jó képet nyújt dr. Gerland strassburgi egyetemi tanárnak »Beiträge zur Geophysik« című műve, melyben az általa vezetett szeminárium növendékei közül háromnak dolgozata közöltetik a tanár terjedelmes bevezető soraival. A tanítványok kik a földrajzot speciális tantárgyakká teszik, a következő tanulmányokkal szerepeltek itt: dr. Blin K. H. a Kis Szunda szigetek légkör- s tengeráramlati viszonyának, dr. Hergesell Hugó az északsarki jégtömeg hatását a föld felületére s a tenger vizének mozdulatára s egy másik értekezésben a folyók hatását a fennsík magassági viszonyaira tárgyalja; végül dr. Rudolph Emil terjedelmes értekezése

van a tenger alatti földrengésekről és kitörésekről. Gerland reményét fejezi ki, hogy a szemináriumi növendékek dolgozataiból minden évben adhat ki egy-egy kötetet. *Gy.*

Eszkimó hitregék. A baffin-földi eszkimók az ég és föld teremője Anguta mellett tisztelik leányát is, kit Szidne néven ismernek. Szidne teremtette minden élő lényt, névszerint az állatokat és növényeket. Az innuit-nek (így nevezi magát az eszkimó) ez a védszellem; ennek áldoz, vallásos szertartásai leginkább erre vonatkoznak. A Szidna rege következőképen hangzik: »Hajdanában élt egy ember, kit Szavikongnak hittak. Csak egyedül élt leányával a tengerparton. A leány szép volt, de gögös. Szébbnél-szebb ifjak vágytak kezére, de jéghideg szíve hozzáférhetetlen volt. Jött végre egy vihar-madár s ez elmondta neki, hogy milyen jó dolga lenne ő nála. Sátra a legszebb bőrökből van építve, puha rénszarvas bőrön fog benne aludni; a többi vihar-madár mindent elhoz neki a mit szeme-szája kíván. Lámpájából soha ki nem fog az olaj, a fazeka mindig teli lesz hússal.

A szép szavak elcsábították Szidnét. De mikor a madár lakására értek akkor látta, hogy mennyire meg van csalva. A sátor lyukas avult bőrökből állott, puha rénszarvasbőr helyett foka bőr volt ágya. Rothadt halakkal táplálták őt a többi madarak. Szidna csak ekkor vette észre magát s kezdte átkozni sorsát. Majd atyjához sóhajtott, hogy vajha elvinné e nyomorlakta fészekből.

Mikor egy év múlva atyja meglátogatta Szidnát, ez kérve kérte atyját, hogy vigye magával csolnakán. Az atya meghallgatta leánya kérését s tengerre szállt vele, mialatt a madár oda volt. A mint a madár hazatért, csakhamar észrevette a szökést, összehívta társait s velük együtt olyan vihart támasztott, hogy a hullámok szinte elnyelték a csolnakot.

Az atya végre is rászánta magát, hogy feláldozza leányát. Tehát kidobta őt a csolnakból a tenger hullámai közé. De Szidne megkapaszkodott a csolnak szélében; erre a szívtelen atyja levágta újjainak első izét; ebből keletkeztek czetek; azután a másodikat; ebből lettek a rozmárok, azután a többi részét; ebből lettek a fókák. Más monda szerint az atya az éles késsel leánya egyik szemét is kiszúrta. Közben megszűnt a vihar, mert a madarak azt hitték, hogy Szidne a tengerbe fult. Erre az atya újra felvette leányát a csolnakba. De Szidne bosszút forralt szívében atyja ellen.

Mikor kiszállottak Szidne dühös kutyákat fogott össze, melyek megették atyjának lábait és kezeit; azután megnyílt a föld s az atkozódó atyát leányával s a kutyákkal együtt elnyelte a föld. Ott élnek most az adlivumban, melynek úrnője Szidne lett.

Adlivum nem egyéb, mint a keresztény fogalmak szerint a tisztító tűz; miután a lelkek itt megbűnhődtek, átmentek a kudlivumba, a hol bőviben van a rénszarvas, soha sincs jég és hó.

Minden gonosz innuit (eszkimó) az adlivumba (másutt adliparmiutba) megy. Itt örök sötétség uralkodik. A nap soha sem süt. Örökös fáradtság gyötri az embert. Borzasztó viharok dölják, örökös hózivatarok dühöngnek. Rettenetes a hidegség, a tenger örökös jégtől duzzad.

A kudlivum (másutt kudliparmiut) fent van; ott minden ember boldog. Örök világosság uralkodik. Hónak, jégnek, kőnek nyoma sincs. Az élet itt csupa öröm. Fáradtság soha sem érezhető; az élet örökös játékból és dalolásból áll. Mindazok, kik erőszakos halállal haltak meg, azok az anyák, kik gyermek-ágyban multak ki, a kudlivumba mennek.

Az eszkimók szerint minden tárgynak megvan a maga védszellem, tornaitja. E tornait létezhetik emberben, kőben és medvében. Ha emberben jelenik meg, ez jós (angakut) lesz. Ha az eszkimó talál egy követ, mely után a szakadékba leszállott, megkérdi tőle akar-e az ő védszellem (tornakja) lenni, s ha igen, akkor haza viszi. Ha valaki azt akarja, hogy medve tornakja legyen, kimegy egyedül a jégmezőre, s felhívja a medvéket. Rögtön megjelenik egy csomó medve, mire az ember rémületbe esik. Ha hanyatt esik rémületében, rögtön meghal, ha arczra borul, rögtön hozzá megy az a medve, mely az ő tornakja akar lenni. Erre haza mennek, ütközben a medve fog neki egy vidrát. Azután is ha szüksége van valamire az embernek, tornakja rögtön segítségére jó.

A tornaittól megszállott ember, az angakut, feladata betegség, haláleset és baleset okát kimutatni. Ha a kuruzsló az eset okát kitalálta, büntetést szokott szabni. A bűnhődés olyanforma: vagy két ember kicseréli kölcsönösen nejét, vagy a ház lakóinak megtiltatik hosszabb időn át a mosakodás; nem szabad pl. rénszarvas-húst enni stb. Esetleg vihar vagy tartós rossz idő idején is igénybe veszik olykor az angakutot, kinek igen ügyes embernek, rendesen még hasbeszélőnek is kell lenni; mivel hogy vala-

mely esemény okát kikutathassa a tornakkal párbeszédet kell folytatnia.

Él még az eszkimók között a nap és holdról szóló következő monda is: Hajdanában, kevéssel a világ teremtése után élt egy hatalmas varázsló; ez egyszer testvérével egy csinos leánykával felment az égbe, s annyi tüzet vitt magával, hogy végre nappá változott. A nap folyton veszekedett testvérével, gyötrötte őt minden módon, sőt egyszer az arcát is összekarmolta. A nő mindent tűrt, de mikor testvére arcát összekarmolta keresztül szúrta őt. Ezóta a nőből hold lett. Bátyja folyton üldözi őt, de bármennyire megközelíti is, nem tudja elérni. Ujholdkor összekarmolt arcát mutatja felénk, holdtöltekor ellenben az épebbet. (Dr. A. Petermanns Mitteilungen. 33. kötet. Die religiösen Vorstellungen und einige Gebräuche der zentralen Eskimos, von Dr. F. Boas.) *L. A.*

A Bahama szigetek. Sir H. A Blake a Bahama szigetek angol kormányzója egyik legutóbbi hivatalos jelentésében érdekes általános képet nyújt ezen szigetek szélesen elterülő csoportjáról, mely vázlat részben J. Gardiner angol természetbúvár tudományos kutatásain alapszik. A számos sziget és szigetke — írja a kormányzó, — melyek ezen csoportot alkotják, többnyire a Bahama-pont keleti vagyis szélnek kitett szegélyén vannak és területre nézve váltakoznak Andros nagysága (100 ang. mfd. hosszú és 20—40 mfd. széles) és egyszerű sziklák között. A pont egészben véve m. e 43,000 □ mfd-nyi területet foglal el, a miből csak m. e. 4400 van víz fölött. Igen meredeken emelkednek fel a pont egyes részei az oczeán mélyéből, mélységük váltakozik 500 fonal (a nyugati oldalon) és 2000 fonal (a keleti oldalon) között. 800—1000 fonal mély hasadékok szeldelik át az egészet. A szigeteket korall-homok és kagyló alkotja, mely anyagok az esővíz hatása következtében sziklává keményedtek. Az esővíz a felső összezúzott rétegek mesztét feloldá és az alsó rétegeket a behatoló szénsavas mész öszeköté. Három különböző talaj található a szigetekeken: fehér, fekete és vörös. A fehér talaj mésztartalmú homokból áll vegyítve bizonyos mérvű organikus anyaggal, és trágyázó anyagok alkalmazása mellet alkalmas káposzta és más tápnövények termesztésére. A fekete talaj nagyjából növényi humus és igen termékeny; mindenütt előfordul a szigetekeken és pedig némely helyeken, az ugynevezett »bananagüdrök«-ben hatalmas tömegben. A vörös talaj a legfontosabb és legtermékenyebb

mindenik között, és összetételre nézve igen hasonlít a B e r m u d a szigetek hasonló talajához, miután nagy mennyiségű vas-oxidot tartalmaz. Kisebb és nagyobb foltokban jön elő minden szigeten; Eleuthera és Cat Island szigeteken ezer meg ezer acre-t borít. Sőt találtak egy ilyen réteget, melyet szilárd sziklaréteg borít. Ezen vörös-föld eredete nem ismeretes, azonban bizonyosnak vehető, hogy nem a körülfekvő tengeralatti ponkóktól ered, mivel ezeken semmi hasonló talajt nem találtak, sem pedig a körülvevő mély tenger fenekén.

A szigetek közül négyen terjedelmes tülevelű erdőségek vannak, míg a többiek a honos szálfá régóta le van irtva. A csoport több szigetje, melynek Watling's, Rum Cay, Concepcion, Samana, a Crooked-Island csoport, Mayaguana, Nagy- és Kis-Inagua, a ponttól el vannak válva s közvetlenül emelkednek föl több mint 2000 fonalnyi mélységből; tehát 12,000 lábnál magasabb, meredek, tengeralatti hegyek lapos csúcsát képezik. (Ausland 1887. No. 44.) *T. L.*

A RETYEZÁT VIDÉKE.

A z erdélyi felföldet délről beszegő hatalmas hegykeret egyik csoportja se különül el oly határozott egyediséggel a főtömegtől, mint a méltán gyakori emlegetés tárgyául szolgáló Retyezát-csoport. Nagyban és egészben elfoglalható, a Temes teregova-karánsebesi szakaszától s a Bisztra mentén a történelmileg ismeretes Vaskapu hágó (656 m.) vonalától a keleten Petrozsényig, illetőleg a piski-petrozsényi vasut legmagasabb állomásáig: t. i. Banyiczáig (754 méter) terjedő s délen a Román Zsil erősen kivájódott völgycsatornájáig s annak fejénél a Herkulesfürdőhöz tartó Cserna forrásvidékéig elterülő hegyvidék. A szoros értelemben vett Retyezát hegységet azonban abban az ívben kereshetjük, melyet délfelől a Bucura havasból eredő s a Boresco, Branul és Gugu havasok hatalmas vizereiből keletkező Lapuzsnyik felvétele után éjszakra forduló Sebes, vagy Nagy víz (Riu mare) s ennek felső folyásától keletre Pujnak induló borbátvizi havasi patak az említett tömkelegből mintegy kimetsznek, s mely hegység éjszakon a hátszegi medencze felé hirtelen megszakadó homlokzatával Közép-Európa egyik elsőrangú havasi panorámáját tárja elénkbe. A hegységtől nyugatra vagyis a Sebes balpartjára eső csoport a két Bisztra vidékéhez tartozó Vurvu Petriről (2195 m.) nyeri elnevezését, míg a Sebestől és borbátvizi Nagy víztől délre eső havasok már az oláh Zsilhez gravitálnak.

Az ily módon körülhatárolt Retyezát csoportnak átlag keletről nyugatnak irányuló főgerinczéből felszökellő kúpos, tarajzatos alakzatok, a szédületes meredekséggel lehanyatló völgyzugok sötét

árnyalatai már a Marosvölgyből mindjárt Gyulafehérváron alól érkezőnek is imponálni képesek. Hátha a hátszegi völgynek mélyen lesüllyedt s alig 15 kilométernyi szélességű amphitheatrumából olyan ragyogó verőfény mellett volt alkalmunk oda föltekinteni, minővel augusztus vagy a sokszor rendkívül enyhe szeptember kedveskednek itt, mikor a husz kilométernyi hegycsoport óriás méretei, borzadalmas meredekék fölé helyezkedő sziklaszálak vadsága a maga teljességében előnkbe rajzolódik s a sziklalépcsőzetekre boruló erdőövek is világosan felismerhetők.

Nem csoda tehát, ha hegységünket Roesler szerint már a római hódítók, kik épen e felséges panoráma alatt vívták ki a hősi ellenállás után letiport dákok felett döntő diadalukat, Montes recisi néven különböztették meg. Configurációját teljes joggal hasonlítgatják a Magas Tátrához, s az Innsbruckból a Nagy-Solsteinra kínálkozó kilátás szépségeivel is bátran összemérhetjük. Sőt részemről tovább megyek s állítani tudom, hogy május hóban, meddig a hólepel a kopár sziklaszálak és összekötő nyergek öbleiben ott szokott még csillogni, a berni szövetségház parkjából a Berner-Oberlandra kínálkozó felséges látképhez is sok hasonlót tudok felfedezni.

És e nagyszerű tagozathoz képzeljük oda azon ritka távlati előnyöket, melyek a már említett hátszegi völgynek közvetlenül a hegység elé terüléséből keletkeznek.

A magasság és mélység ellentéteiben rejlik a felsőbb régiók varázsa mindenütt s e szélsőségek találkozása kölcsönzi hegységüknek is azt a lebűvölő fenséget, mivel első tekintetre megragad. A nagyszebeni és szászsebesi havasok például nélkülözik nemcsak a kellő nézpontokat, de az alkalmas távlattal járó kedvező világítást is. A Retyezátnak azonban eme kedvező magassági és távlati aránya közvetlenül Malomviz mögött trónoló czentrumában fejlett ki, míg keleti szárnya Puj felé lépcsős átmeneteivel az egyediségeknek nem kedvez ennyire s alig pár jelentéktelen orom üti fel fejét a hosszúra elnyúló lánczolat erdősegeiből. Ha azonban Hátszegre tesszük át megfigyelő állomásunkat, egyszerre a régiók egész sorát ölelhetjük át tekintetünkkel. Maga a hátszegi völgy a 303 méterre becsült váraljai vasuti hidtól, vagy 316 méterben fekvő Hátszegtől 15 kilométer szélességében átlag 200 méternyi emelkedéssel éri el a hegység lábát. Így a hegység mélyéből származó Nagy víz a sebestoroki (Gurény) nyílásnál 490 m. zúdul elé. Nucsora 556, Paros 502, Borbátvíz

495 m. Farkaspataka (Vale Lupului) 496 m. magasságban fekszenek. Petrosznál a Strigy 507 méter magasban kanyarodik a hátszegi medencze keleti nyulványára: az u. n. torokra.

Az illeténkép kihozható 500 méter átlaggal azonban nem csupán a hátszegi völgy éri végét, hanem ez egyttal a tölgy- és gyümölcsfák véghatára is, mert az éjszakra néző völgyeken és oldalakon a bükk kezd uralkodni s annak régiójába Malomvíz-toroknál, vagy helyi néven Szuszénynél a Kendeffyek ősi fészke (Colczvár) alatt csupán a szelid gesztenye hatol be, melyből itt egy jókora ligettel találkozunk.

Az 500 méter talapzatról rövid, de annál meredekebb lépcsőzettel 2200—2500 méter közt váltakozó hegyszirtek emelkednek fel. Miután pedig a hegyvonal középszerűsége is megüti a 2000 métert: ez alig 12 kilométer légtávban eloszló fokozódás rohamossága egymagában képzetet nyújthat arról a festői plasticitásról, mit a hegység és annak változatos tagozatai felmutatni képesek.

1. A Retyezát-vidék általános ismertetése.

A domborzati configuratio illetén kialakulása a mily érdekes tájképileg, ép oly hátrányos a climaticus viszonyokra s végeredményében magára az emberi életre nézve is. A fennebb megadott körvonalon, vagyis 500 méteren felül rendezett községekkel nem találkozunk sehol. Egyes tanyák, nyári szállások rejtőzködnek csupán a tulajdonképeni Retyezát hegység horpadásaiban és lépcsőzetein; de a tél bekövetkeztével azok is kiürülnek. Májustól szeptember végéig azonban megelevenül a máskor néma rengetegek tája is, az ilyenkor ezerivel felsereglő juhnyájaktól, melyek a hegyhátak gypszőnyegein s az erdőségek irtásain keletkező pojánakon kitűnő legelőket találnak. Az alpesi gazdálkodás eme rendszertelen alakja egymagára külön tanulmányt igényelne, mert az évről-évre Hunyadmegye havasain megforduló mintegy százezernyi juhállománynak legalább $\frac{2}{5}$ -de a Retyezát vidék havasi rétjein szóródik apró falkákban szét.

A helységek szorosan a hegység alján, rendszeren egy-egy gyors futású hegyi víz mellé épültek s aránylag meglepő sűrű elhelyezkedést mutatnak. A völgynyílások mellől lassankint befelé is terjeszkedni kezdtek s ily módon több ikerközség keletkezett. Ezek nyugatról keletnek haladólag következő sorrendben következnek: 1. Klopotiva 1668 lakossal és a Sebes kifolyásánál keletkezett Sebestorok (ma Gurény) 193 l. Ezek helyrajzilag már

a Sebes balparti Vurvu Petri (2195 m.) csoportjához tartoznak. Alig 3 kilométernyire 2. Malomvíz 298 és a hozzáfűződő 1 kilom. távolosó Malomvíztorok (Szuszeny) 254 l. 3. A Malomvíztől 2·8 kilom. következő Ohába és Ohába Sibisel 460 l. 4. Az innen 2·8 kilométerre eső Nuksora (Sibisel völgy) 1021 l. 5. A szálláspataki víz mellett 1·9 kilom. Malajesd 249. 6. A maczesdi víz mellett 3 kilom. Paros és benn a völgyben 3 kilom. Pestere 595 l. Innen 5·7 kilom. 7. Vajdej 2261 l. a Fejérvíz mellett s ettől fél kilom. fennebb Corojesd 337. 8. A sereli víznél 5·7 kil. Serél 840. 9. A Nagyvíz, vagy alább Borbátvíz torkolatnál egymással összeforrtan legelül 6 kilométerre Borbátvíz 278, 10. valamivel fennebb Hobicza 182 l. és ezzel összeforrtva 11. Urik (régí Örök)* 335. 12. A délre hajló hegykeretben az után 9·5 kilométerrel odább Farkaspataka (Vale Lupuluj) a hasonnevű víz mellett 434 l. 13. Fennebb egészen a Strigyhez közeledve Kis-Bár 324 l. 14. Nagy-Bár (az előbbivel összeforrtva) 381 l. 15. Lenn a Strigy mellett Petrosz 969. 16. A magyar Zsil alacsony vízválasztójához közeledve, hol a vasuti töltés nagy emelkedései, viaduktjai kezdődnek Krivadia 263, majd 17. Merisor 621 és 18. a magyar Zsil vízválasztójának erdőségében rejtőzködő viskókból kitelő Banyicza 447. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a Borbátvíztől délre Banyiczáig felvett helységek már nem esnek a szoros értelemben vett Retyezát keretébe.

A helységek eme lánczolatában nyugatnak Várhely 1044, Várhely-Hobicza 240, Paucsinesd 676, Zajkány 552 sorakoznak a Vaskapu hágóig, s azon túl a Bisztra tág völgyében egymást érik le Karánsebesig, illetőleg Zsuppáig a faluk. A Retyezátnak általunk megszabott szűk határán azonban se nyugatra, se délre közvetlenül nem csatlakoznak helységek, sőt a Sebes és borvátvizi Nagy víz közé eső faluk lánczolatán túl egyfelől nyugatnak, másfelől (Borbátvíz) keletnek következő helységek is kiesnek keretünkől.

Mind eme helységek igen szűk és sovány részletet nyerne a hátszegi medenczéből s teljesen a havasi gazdálkodásban találják meg életfeltételeiket. A földmivelés a hegység körvonalaival véget érven, a helységekre néző hegyoldalak meggyérült, részben teljesen devastált erdőségeitől fölfelé a marhatenyésztésre helye-

* A Kendeffy-család 1458. évbéli egyik oklevelében. (Hunyadm. tört. és régészeti társulat első évkönyve. 1882. Solyom Fekete Ferencz czikke)

zik a fősúlyt. Az előhegyek bükkösei rendszeres kihasználás alá alig jöhetnek, mintán kereken körül a tűzifa szükséglet ott helyben kielégítést talál s csupán a hátszegi medencze közepére jutott néhány apró és szegényes helység képezi a szintén csekély forgalmat nyújtó Pujjal (751 lakos) és Hátszeg városával együtt a piacokat. Csak a legujabb időben 1885 óta indított Malomvíz bükköseiben Kendeffy Sámuel dongafa-üzletet. A meredekebb hegygerinczeken és tetőkön uralkodó fenyvesek se örvendnek tervszerű értékesítésnek s a Kendeffy-család malomvízi erdőségei kivételével a többi völgyeken primitív fűrészek dolgozzák fel a részben usztatott, legnagyobb részt a marhákkal levontatott tönköket. Állandó usztatással csupán a klopotivai Sebesnél találkozunk. A szilaj hegyi patakok medrét egyebütt annyira egyenetlenné teszik a hatalmas hömpölyök, hogy ezt az egyszerű szállítási rendszert nem vehetik foganatba. Némi kivételt találunk a borbátvizi Nagy víznél, melyen a hetvenes években duzzasztót is készítettett volt egy vállalkozó s hol az usztatás gyakorlata annak megsemmisülése óta se érte végét. Ugyancsak a Retyezát hegység arra futó ágazatában a Balia havas fenyveséből egy fűrész tartja fenn magát a hegységben. Évezredes módon egy vagy két marha után akasztják a ledöntött fenyőszálakat s valóságos marhakinzással juttatják azokat az egyszerű fűrészek alá. Meredek kaptatóknál a gazda is vontatáshoz fog; hirtelen lejtőknél súlyozó gyanánt szánkázik rakodmányán s hirtelen szakadékoknál olykor marhástól alázuhan. S ha legalább nem volna oly kétségbeejtőleg időrabló ez az eljárás; de egy-két szál fa levontatása például a bukovai erdőségben egy álló napba kerül s legjobb esetben is ritkán tehet második fordulót az egyaránt elcsigázott ember és állat. És az így nagy keservesen lehurczolt faanyagból eléállított deszka, zsindelyárukat még Szászváros, Déva, Hátszeg, sőt Karánsebes, Lugos piaczaira kell elfuvarozni. Vasutra a puji készítményen kívül alig kerül valami. A zsindely nem bír beeresztő vágánynyal s prastillának nevezik.

Az erdők rendszeres felújításáról, gondozásáról az 1879-ki XXXI. erdőtörvény kelte előtt alig pár birtokos gondoskodott s a mult hibáiért, mulasztásaiért a jelen nemzedéknek kell lakolnia.

Sokkal jövedelmesebb az erdei gazdálkodás másik ága: a havasi rétek és legelők kihasználása, csakhogy e téren a legközelebbi lakosságot egészen háttérbe szorítják a Szerdahely és Szász-Sebes vidékéről érkező juhós gazdák, az u. n. ardeleánok.

Pojana, Sina, Lomán Szász és Oláh-Pián képezik a juhbirtokosok igazi otthonát. Ott valóságos nábobok akadnak, míg erről a vidékről a családjukkal meghasonlott, vagy a hadi kötelezettség elől menekülni óhajtó egyének szegődnek be s legfennebb a helységek közelében tart egy-egy birtokos stinát. Ha a fiu szüleivel, testvéreivel a birtokosztály felett hajba kap, a férj megunja felesége csínjait, beáll ardeleánnak, vagyis a juhtartóknál szolgálatot keres.* Még hamarabb megteszi ezt a katonaszökevény, a ki éppen azért a hegység legelrejtettebb zúgát választja ki, hogy lehetőleg ritkán akadjon össze civilizált emberrel s a csendőrök meglepetésétől biztosítva tudja magát. Az ilyen sorsüldözött, vagy elkeseredett egyének remetéskedése odáig fajul, hogy még kutyáikat is embergyűlöletre szoktatják s szinte kedvtelve tudják szemlélni, mikor a medvényi lompos állatok egy-egy utazót széttépéssel fenyegetnek.

Főleg a kaputos jövevény ellen fordul idegenkedésük, a kiből rendszeren hatósági személyt gyanítanak s a ki elől azért a compromittáltak sietnek is magukat biztonságba helyezni. Csofálatos ügyességgel jelzik a félreesőbb völgyzugokba tévedő idegen érkezését. Egy alkalommal a Retyezáttól délkeletre vonuló sziklasort vizsgálgatva kevésbé járt pontokat kelle érintenem s nagy ámulásomra megelőző napi kalandozásaim irányáról a stinák főnökei mind tájékozva valának. Alig ütöttük fel fejünket egy csúcson, vagy gerinczen az ellenkező oldal futó fenyőfoltjai közt rögtön felhangzott a hosszúra nyúló uu kiáltás, melynek sajátos hangsúlyozása és különböző időtartama adja meg a szükségesség tudnivalókat. Egyik a másik után adta meg a választ s továbbítá a jelzést, úgy hogy az eleven táviratozás eme különös módszerével egy rövid félóra alatt kereken körül mindenki allar-mirozva lett s érkezésünket csakis az éltebbek s oly egyének várták be, kiknek semmi okuk se vala ilyen váratlan vendég minőségétől rettegni. Csak miután az egész hegységben otthonos és ismert vezetőm a kérdések záporára megnyugtatólag válaszolt s felvilágosítá őket, hogy olyan urral jár, a ki képeket fest (a tudományos munkát nem érik fel észszel) leheté szerencsém a nagy óvatossággal elősompolgó fiatalabb személyzethez is.

* A pakularok, kik Szerdahely, Szászsebes vidékéről s így szerintők Erdély belsejéből származnak, legtöbbször magukat ardeleánoknak, a Retyezátalji lakosságot pedig munteánoknak (havasiaknak) nevezik.

Beszélgetésig azonban ritkán hangolódnak s kérdéseink, vagy fürkésző tekintetünkkel ismét elriasztjuk őket. Némelyiknek homlokán hosszú fürtökbe rendezett lószőrt vehetünk észre. Az ilyenek bizonyára összeütközésbe jöttek a hatósággal s most kucsmaiba gyurt lófark-nyalábokkal próbálják magukat felismerhetlenné tenni. A bajusz, szakál lefejtése, sőt az öncsonkítás is alkalmazásba szokott jöni. A juhtulajdonosok üzletét ez a körülmény nagyban emeli, mert úgyszólván kényük kedvük szerint szabják meg a járandóságokat. A fizetés egészen olyan, minőt ilyen desperált emberekhez lehet szabni. A fehér ruhán kívül egy hatalmas kucsma, egy kozsok és egy pár oppincs meg tarisznya képezi a kiruházás kellékeit. Az inget vajjal, fagygyuval kezelve akár 2 évig is elviselheti. Az oppincset kicserélik a boldogfalvi vásáron; a többi elpusztíthatatlan. Fizetésül az első esztendőben 2 esetleg 4 juh jár ki ugyannyi báránynyal. A második évben már a tanusított hűség és szolgálat mérveikhez képest 4 juhot kap s ez így fokozódik tovább, úgyhogy tíz év leforgása alatt könnyen szert tehet 150 200 darab juhállományra. Időközben az említett helységekből szintén szolgálatra kijáró lányok közül feleségre is szert tesz s eléri vágyai netovábbját, az önálló gazdai méltóságot. Társakat keres s ő is pojanákat bérel ki s itt-hon, vagy Romániában sokszor álnév alatt tisztességesen megél.

Egy stinánál körülbelül 6 csobánt, juhpásztort és 2—3 szolgálót találunk. Ezek felett korlátlan hatalmat gyakorol a bács (gazda) és bacsicza (gazdasszony). A fenyőszárakból összerótt stinában a bacsicza engedélye nélkül semmihez se szabad nyulni. Ő fogadja a vendéget s üres kézzel el nem bocsát senkit, mert különben átok fogja a juhokat. Ő állapítja meg az étlapot s szabja ki találásával, kinek-kinek illetményét s mindezt oly határozottsággal teszi, hogy rendelkezéseinek még csak ellene se mond senki. A szolgálok díjazása készpénzben történik s Szt-Györgynaptól Szt-Péterig (szeptember) rendszeren 30 frtban alkuszna ki, sőt a savóhól egy pár sertést is tarthatnak.

A juhok felhajtása az ő szerinti virágvasárnapot megelőző szombaton Hátszeg közelében Boldogfalván végbemenő nagy vásárral veszi kezdetét s a szeptember 20-án (ő szerint kisaszszony) ismétlődő vásárral éri végét, mikor a meddő juhok és kosok eladásra kerülnek s a maradék téli szállásra kerül. Valóságos juhbörze a boldogfalvi, melyről egy más alkalommal talán lesz alkalmam tüzetesebben is szólni.

Régebben e juhnyájak nagy részével Romániába, sőt a Balkán hegységbe s egész Kis-Ázsiáig elmentek telelni. A vámháború óta azonban a teleléssel benn rekednek s most a Mezőséget keresik fel.

Ugy a juhászok, mint a közeli helységek marhatartó gazdái mindenképen igyekeznek terjeszteni a pázsitos tereket s e végből a fákat megfurják, fokhagymával, kiégetéssel sietnek el-sorvasztani. A száradásnak induló fatörzs alatt hamar előre kapnak a pázsitfélék, úgyhogy a következő években csak ki kell döntögetni a korhadó fákat. Régente az erdőbirtokosok se igen korlátolták ezt a vandalismust, mert a legelésen kívül alig szedhettek egyéb hasznót e nagyterjedelmű rengetegekből. Még a Kendeffy család is alig 100 év óta kezdte meg az erdők rendszerebb kihasználását s ugyancsak nekik lehet köszönni, hogy a Sebes víz egyik zuhatagját: a Krót annyira szabályozták, hogy az usztatást azóta munkába lelete venni.

A községek és kisebb birtokosoknak a legelő helyek terjesztése szintén érdekükben áll, mert abból nyerik legbiztosabb és legközvetlenebb jövedelmüket. Mesterséges takarmány bevitelével, gondos trágyázással ugyan nem igyekeznek e legelők jó-ságát fokozni; pedig összes existenciájuk úgyszólván azokra van alapítva. Egészen hó hullásig ellegeltetik marhaállományukat s rendesen szabadban legeltetik marháikat s csak a szigorú tél beálltával veszi kezdetét az istállózás, bár enyhébb napokra a helyiségekhez közeleső völgyekben a havasi kaszálók széntermését összegyűjtik s az ilyen készletet rendre fogyasztatják a hely szinén, még télen is.

És bár a lakosság legtermészetesebb életfeltétele e legelőkhöz van kötve, alig törődnek azoknak fenntartásával s nemcsak a vad vizek, hóolvadás korlátolják évről-évre szembetűnőbben ez erdei legelőket; de a gyom felburjánzása is nagy foltokat tesz azokból hasznavehetetlenekké.

Az itt meghonosult marha az u. n. boksa fajhoz tartozik. Rövid szarvú, kis termetű de igen szívós kevés igényű fajta ez, mely jó gondozás és kiválasztás mellett a nép jóllétét megsokszorozhatná. A tejgazdaság s ezzel kapcsolatos sajt- és vajtermelés azonban fejlődése legalsóbb fokán áll. Az apaállatok megválasztásában csak a legutóbbi évek mutatnak némi lendületet, mikor a megye derék alispánja Barcsay Kálmán szabályrendeletilag kötelezővé tévé a községi bikaalap létesítését. Fájdalom

ez még nem igen változtathatja meg az ápolás rendkívül elhanyagolását s az igásállatoknak tudatlanság- és szegénységsszülte lelketlen elcsigázását. A két éves satnya bornyuval már terhet vontat a szegény nép s az égalji mostohaság, a takarmány minőségének behatásairól sejtelemmel se látszik birni.

A szarvasmarha mellett fontos közgazdasági czikk errefelé még a juh, melyből csakis a közönséges havasi fajtát ismerik. A szegényedéssel, az erdőpusztítás nyomán mutatkozó devastációval karöltve halad a kecsketenyésztés. Ezeknek lehet tulajdonítani, hogy a helységek közelében zárt erdőségek, szálfák alig fordulnak elé és sajtnya cserjések, silány nyírtáblák tudnak csak felvergődni a folytonos károsítás nyomában.

Az ily módon használt erdőségek mint említők a bükk és fenyőregióhoz tartoznak. Az egész hegyövből csupán a térségbe kieső hegynyulványokon jelentkezik a tölgy. Így Zajkánynál 107 hold, Paucsanesednél 300 hold, Hobicza Várhelynél 177 hold. A többi már hegyi és havasi jellegű táj és feltétlen erdőterület.

A bükkösök a helységek fölött függnek mintegy s felső határokon a fenyővel kezdenek vegyülni, míg az elől teljesen meghátrálnak. Az éjszaki oldalakon átlag 100 méternyi különbséget mutat e fanemek határvonala s a mennyivel hamarabb kiszorítja itt a bükköt a fenyő, annyival hamarabb véget is éri a magasságban. A déli oldalakon épen megfordítva áll a dolog. Ott későbbre lép fel uralkodólag a fenyő, de tovább is tart. A lejtési fok, a szélirány, a közet talajképző minősége mellett különösen a vizerek szabályozzák a magasság felé a fenyő terjedését. Egy-egy üde forrás, csergedező vizei mellett 100 méterrel is fennebb képes a fenyő hatolni. Ép így vagyunk a luczerdők felső szegélyzetétől szolgáló henye fenyővel. Szembetűnik mindjárt e különbség a Retyezátra felmenőleg a Valye-Raszkánál. Míg az ÉNy-i horpadásban 1900 méterig hatol fel a futófenyő is: addig a néhány méternyi eső déli ormon 2000 métert ér az el. Általában azonban a juh legeltetés káros következményeit szüli épen a felső erdőöv. A rendesen ide vonuló stinák lakossága feltűzeli vagy elépíti a keze ügyébe eső fenyőszálakat; a legeltetéssel pusztítja a törpe fenyőt, nem is álmodva, hogy oktan eljárásával a köögörgetegek terjedését s a vegetatio elsatnyulását segíti elé. A futófenyőnél jobb gátat nem is képzelhetünk a hólavínak, közühatagok ellen, s a hol a vandalismus kiirtja ezt a görcsösen odatapodó, nagy könnynyűséggel tovakigyózdó fanemet, ott szem-

látomást halad is előre az elkietlenedés. És a futófenyő sorsában osztozik, az itt még néhány példányban mutatkozó czirbolya-fenyő (*Pinus Cembra*) is; sőt mennyiben a czirbolya fája minden tekintetben használhatóbb: első sorban ezt sújtja a rombolás fejszéje s megannyi utolsó mohikánjaiként tekinthetjük a Valye-Raszka, a Bucura, a Vurvu-Sleveju és Vurvu-Zanoga környék néhány tengődő czembráját.

És a hol a fatenyészet véget ér, ott a szelidebb hajlásu hegyhátak himes legelői, vagy a szirtfokok, éles gerinczek alakjában kiváló terméketlen sziklák jutnak uralomra. A zuzmók, a köszáli zerge és a keselyük (barna, fakó és szakállas) világa ez, hol szédlítő meredélyek beláthatatlan kőáradatokkal váltakoznak. Csupán Malomvíz határában 11057 hold terméketlen szikla esik. Ugy a főgerincz, mint a magasabb fenyvesek a Kendeffy család ősi birtokait képezik, kik a XV. században már a Román-Zsilig földesuri jogot gyakorolnak s kiknél 1458-ban Ewrak (Ulrik a borbátvizi völgyön) s 1493-ban Mwrylowar et Nyakmezew (quae quidem frata atque terras quidam diluvio fluvij Syl appellati interfluit) ott szerepelnek.*

A legtöbb retyezati erdőség is Malomvíz határába esik, hol 42.134 hold 30 öl területből, 17.997 hold az erdő 15.287 h. a fenyves. A többi községeknél Urikig 6869 hold a fenyő és 14.221 hold a bükkös, míg a tölgy Nuksoránál csupán 18 hold.

A hegyaljhoz tartozó 11 község 23 vonalban eloszolva csupán 4265 lelket számlál s az egyetlen Nuksora haladja meg az ezeret (1021). Az ikerhelyiségekből is Malomvíz-Szuszeny és Paros-Pestere emelkednek túl az 500-on (amaz 552 emez 595), a többi még a 300-at se éri el. A házszám 200-on felül csak Korjoesdnél jut 292-ig; Malomviz-Szuszeny 257, Borbáthivíz 176, Paros-Pestere 128, Nuksora 126, a többi 100-ig se veszi fel.

Már e csekély népesség mutatja, hogy a lakosság kizárólag erdei munkára és legeltetésre van utalva. Annak idején keletkezésük is tisztán e czélból történhetett s a nagyobb arányu népesedés által megkövetelt iparos tevékenység eleme se honosodhattak itt még meg.

* Hunyadmegyei történelmi- és régészeti-társulat első évkönyve, szerkeszti Kun Róbert 1882. Dr. Solyom Fekete Ferencz: A magyarság és az oláh incolatus Hunyadban. 58. lapon.

II. A hegység tenyészővei.

A Retyezát-hegység növénygeographiai viszonyai több oldalról jöttek tanulmányozás alá. Hazslinszky Frigyes és Borbás Vincze tanárok még 1871-ben megfordultak itt; Dr. Simonkai Lajos aradi reáliskolai tanár Erdély flórájához sok anyagot gyűjtött innen s a múlt évben (1887.) elhunyt Lojka Hugó fővárosi tanár a zuzmók hazai buvára, heteket töltött itt az alhavasi régióban s halála előtti nagyobb útját is ide intézé.

Hegységünkben a legmagasabb csúcsok csipkézetes ormai valódi havasok még nem képeznek bár apró hófosztlányokat a gerincez szakadékaiban úgy délen (Szlevej), mint éjszakon (Bucura oldal stb.) találkozunk de a legmagasabb csúcsok kis pontjai azért a virágtalanok regioját is szemeink elé tárják.

Az egyes tenyészvonalak összefoglalása a mondottak után se látszik feleslegesnek. Mint említők a hátszegi medence a tölgy és gyümölcs régioba tartozik. Hátszegen és körülte (Farkadin, Tustya) a szőlő is megterem, sőt egész Pujig (425 méter) borág zöldel a Sztrigy jobbparti magaslatokon.

1. Mint már alkalmunk volt megjegyezni az éjszakra lehanyatló hegynyulványokon a hegységből kifutó havasi vizek nyílásainál Malomvíztől fel Bárig tehát átlag 500 méter magasságban a bükk (regio montana) kezd uralkodni, de a melyhez itt a nyílásokban a tölgy is beékelődik (Malomvíznél) s a kimerülés szomorú bizonyosságául nyiresek foltjai csatlakoznak.

2. A völgytorkokban dió, Malomvíztoroknál (Szuszeny) a szelid gesztenye, bennebb fehér juhar, piros berkenye, mogyoró, kőris tarkítják a bükkösöket. Ez öv nem oly növénygazdag mint a tölgyregio s leginkább a vágásokban a pázsitos terek közelében lesz változatosabb a növényzet. Az éjszakra néző bükkösökben alig találkozunk aljnövényzettel. Annál gazdagabb a keleti és déli oldalak flórája, melynek az ikrás Dentavia, a pirosló hunyor, piros tüdőfű, ligeti mécsvirág, szives nadálytő, nagyvirágu mentika keleties színezést nyujtanak. Lenn a vizek mellett hatalmas Telekia speciosa-k, illatos tői szép Gentianá-k, Campanulák diszlenek. Csató János * a következő növényeket találta itt gya-

* Csató János, Erdélyi muzeumegylet évkönyvei IV. kötet 2. füzet 1868 87—8. lap.

koribbaknak: *Dentaria bulbifera*, *Trollius europaeus*, *Actaea spicata*, *Cardamine amara*, *Lunaria rediviva*, *Peltaria alliacea*, *Moehringia muscosa*, *Oxalis acetosella*, *Spiraea ulmifolia*, *Geum rivule*, *Astraulia major*, *Cornus mas*, *Lonicera xylostaeum*, *Lonicera nigra*, *Dipsacus pilosus*, *Achillea tanacetifolia*, *Anthemis macrantha*, *Dorycnium Pardalianches*, *Cineraria crispa*, *Cirsium Eristhales*, *Centaurea phrygia*, *Aposeris foetida*, *Mulgedium alpinum*, *Crepis paludosa*, *Gentiana asclepiadea*, *Symphitum tuberosum*, *Scrophularia Scopolii*, *Melittis Melissophyllum*, *Orchis globosa*, *Paris quadrifolia*, a legelőkön *Veratrum album*, a vizek mellett *Alnus incana* és maga a *Fagus sylvatica*. Madarak közül *Picus viridis*, *Picus leuconotus*, *Parus palustris*, *Columba Palumbus*, *Tetrao bonasia*.

A madár-faunát teljesen kimeríti Buda Ádám a hunyad-megyei történelmi régészeti társulat I. évkönyvében. (1882. szerk. Kun Robert. Hunyadmegye madarai.) A növényvilágot felölelik Hazslinszky, Borbás, Lojka jelentései a m. tud. Akadémiához. A bükkösökben fordulnak elő a keresztes vipera (*Pelias Berus* L.) sima sikló (*Coronella laevis* Merr) is. A Sebes vizében vidra (*Lutra vulgaris*) a lombos erdőkben menyétek (*Mustella martes*, hölgymenyét, közönséges-menyét, erdei nyest, *M. foina* görény, mokus, vadmacska, róka, borz, közönséges és erdei egér, poczok, vad-disznó, farkas, vakond, tövisdisznó, pelék és pedig: *Mioxus glis*, *M. nitella* Schreb. *M. avellanarius* Desm. találhatók.

3. A fenyő, vagyis felső erdő regio igen különböző magasságban veszi kezdetét s míg Malomvízről felfelé haladólag az 1300 méter magasba eső Izvor nevű kaszálónál jut uralomra, a román Zsil völgyében 1000 méterig is leereszkedik, sőt azon alul is találkozunk vele. Átlag mégis 1300 métertől vehetjük a fenyőövet, mely átlag 500 méternyi sötét szalag alakjában borul a magaslatok vállára. A többnyire meredek szirteken tömörülő lucztáblákat himes rétek tarkítják, hol páfrányok óriási ernyői, derékig érő havasi sóskák (főleg a juhaklok közelében) *Potentilla aurea*, *Campanulák*, *Chrysanthemumok*, *Viola declinaták* élénkítik a tájat; míg a vizek mentén a *Heracleum palmatumok* díszlenek. A laposabb hegyhátakra terülő pázsítszönyegeket *Poa sudetica*, *Festuca heterophylla* szövik be. A fenyvesek felső peremén is kiveszőfélben levő ezirbolya (*Pinus Cembra*) utolsó tagjai. küzdenek a zord climával és emberi kiméletlenséggel. E regioból Csató után fölemlíthetjük a következő jellemző növé-

nyeket: *Ranunculus aconitifolius*, *Cardamine resedifolia*, *Viola declinata*, *Potentilla aurea*, *Alchemilla vulgaris*, *Saxifraga stellaris*, *Saxifraga rotundifolia*, *Sambucus racemosa*, *Adenostyles albifrons*, *Homogyne alpina*, *Chrysanthemum montanum*, *Doronicum cordifolium*, *Carduus Personata*, *Prenanthes purpurea*, *Hieracium aurantiacum*, *Campanula abietina*, *Symphyandra Wanneri*, *Bruckenthalia spiculifolia*, *Pyrola media*, *Pyrola uniflora*, *Gentiana punctata*, *Melampyrum silvaticum*, *Stachys alpina*, *Soldanella montana*, *Rumex alpinus*, *Salix grandifolia*, *Pinus Cembra*, *Pinus Picea*, *Pinus Abies*, *Luzula maxima*, *Poa sudetica*, *Festuca heterophylla*.

Emlősök közül itt tanyáz az *Ursus arctos*, *Capella rupicapra*, nagy ritkán hiúz, de a mely lekalandoz Kolczvárig. A legutolsót a Galbinán már a Retyezát hegységen túl 1831. januárjában ejtették el, a mint épen egy özön és zergén lakmározott. A nép Risnek (nevetőnek) nevezi nagy barkója miatt, mely nevető benyomást tesz rájuk. 1883. őszén épen Malomviz felett a Kolczvárnál medvehajtásban ugrott fel egy hiúz, de szerencsésen elmenekült. Madarak: *Strix pygmaea*, *Nucifraga caryocatactes*, *Picus martius*, *Picus tridactylus*, *Loxia curvirostra*, *Pyrrhula vulgaris*, *Parus ater*, *Parus cristatus*, *Turdus torquatus*, *Tetrao urogallus*.

4. Az alhavasi regio (regio subalpina) a girbegörbén szétterülő futó fenyővel (*Pinus montana*, vagy *P. Mughus*, *P. pumilio*) és törpe borókával (*Juniperus nana*.) A ruganyos ágait egészen 15—20 méternyi körben szétterjesztő henye fenyő mintegy az itt októbertől májusig uralkodó hótakaró tartós nyomásának hatását szemlélteti s a rövid nyár alatt biztos menhelyét képezi a medvéknek és zergéknek. A pázsitos területeken rövid száru, de annál élénkebb színű növények, mint a szép *Bruckenthalia*, *Hieracium Kotschyianum*, *Viola biflora viritnak*; a kiváló halmosodásokat áfonya futja be s a sziklák alján a havasi gyopár váltakozik a gyönyörű alpesi rózsza (*Rhododendron myrtifolium*) ezreivel s az itt oly gyakori ingoványokat a *Carex dacica* és *pyrenaica* szövi be. Átlag 1800—2100 m. közt uralkodik.

Jellemzőbb növények itt *Ranunculus montanus*, *Aconitum Napellus*, *Arabis ovirensis*, *Abyssom Wulfenianum*, *Draba Aizoon*, *Viola biflora*, *Stellaria cerastoides*, *Cerastium alpinum*, *Dryas octopetala*, *Geum reptans*, *Geum montanum*, *Epilobium origanifolium*, *Sedum atratum*, *Sedum repens*, *Saxifraga bryoides*, *Saxifraga aizoides*, *Saxifraga muscoides*, *Saxifraga androsacea*, *S.*

adscendens, Scabiosa lucida, Senecio rupestris, Senecio sub-alpinus, Campanula pusilla, C. Scheuzerei, C. alpina, Gentiana excisa, G. verna, Myosotis suaveolens, Veronica bellidioides, V. alpina, Pedicularis verticillata, Plantago uliginosa, Orchis rivularis, Crocus veluchensis, Juncus trifidus, Luzula spadicea, L. spicata, Phleum alpinum, Deschampsia alpina, Poa alpina.

Emlősök közül a juhnyájak elől ide vonuló zergén s a juhokra leskelődő farkason kívül Lepus variabilis. Madarak közül Anthus aquaticus, Accentor modularis, Sylvia tithys, Tetrao Tetrix.

5. Végre az alpesi füvek régiója a hegygerincezből kiváló szirtfokok görelyei közt, a zuzmók rideg világával 2100 m. felül. Ide tartoznak a roppant kőgöréyekkel ellepelt Csturak is. A Retyezát kupja alatt még Viola alpina, Chrysanthemum coronopifolium, Centaurea nervosa, Primula minima, Centaurea nervosa, Silene quadrifida diszlik, míg a legmagasabb szirten azok is elmaradnak s a véghetetlenül szingazdag és változatos zuzmók veszik át kizárólagos uralmukat.

A havasi csattogány (Accentor alpinus) fakó és barna keselyű (Vultur fulvus, V. cinereus) a szakállas keselyű Gypaetus barbatus és a szirti sas keresik fel e magaslatokat. Accentor alpinus, Perdix cinerea, Caprimulgus punctatus Wolfii, Saxicola Oenanthe Bechst fészkelnek ott. Állandó lakóhelyül az emlősök közül a havasi morga (Arctomys Marmotta) választja, mely állatot a Vasziel tetőn sikerült Csató Jánosnak észlelnie, de a mely annyira megritkult, hogy a pásztorok se ismerik; újabban nem jelentkezett. 1879. július 28-án a Pelrille havas alatt a Retyezáttól (ÉK) 2000 méter magasságban a havasi vízben vakond hullát láttam. A Zenoga taván pedig a hatvanas években b. Bornemisza Tivadar, gróf Teleky Samu pergő kacsát (Anas querquedula L) lőttek. Ezek nyilván oda tévedtek mert ily magasra nem szállnak.

Hirtelen szélviharok, tartós ködök és gyakori égi háborúk látogatják e magaslatokat, hova csakis tapasztalt helyismerő kalauzolása mellett látogathat fel, a kőgörgetegek közt az edzett turista. A kit szédülés fenyeget s izmainak gyakorlottsága a könnyű mozgásban, testegyensúlyozásban akadályoz: az ne lépje túl a fenyő határát, mert bár a magas hegyi élvezetek csak ott várnak reánk, azt olcsó szerrel nem nyújtja nekünk a természet rendező keze.*

* Erdélyi muzeumegylet. Évkönyvei IV. kötet 2. füzet 1868. év 76 lap

A Retyezát magasabb régióinak terjedelmes erdőségei kitünő vadászterületül szolgálnak s az idevaló zerge- és medve-állomány az egész királyságban első helyen áll. A hiuz csak ritkán merül fel s 1882 januárjában lőtték az utolsót; az előtt 30 évvel került még egy lövésre.

A zergék apróbb csoportokban néha 15—20-val egy-egy suta vezetése alatt nyaranta a kögörélyes meredekéken és a Custura nevű szirt gerinczek pázsitfoltjain legelésznek. Ilyenkor 1800 méternél mélyebbre ritkán jönnek. A legkisebb zörej ideges nyugtalanságba hozza a falkát, s ha a veszély irányával nincsenek még tisztában körmös csülkeiket izgultan váltogatják. A vezér kémlelve szimatol a levegőbe s villámgyors iramra indítja falkáját. Hajmeresztő meredekségeken, iszonyú vízfolyásokon iramodnak végig, míg magukat ismét biztonságban tudják. Ősszel a juhnyájak letakarodása után a fenyvesbe ereszkednek le, hol a szakállas zuzmó, páfránylevelek, mohák és rügyek képezik táplálékukat. A juhok részére kitett sódarabok törmelékét szorgalmasan felkeresik s nagyobb hóhulláskor a bükkösbe és a pojanák szénakészleteihez is leereszkednek, sőt volt már eset arra is, hogy egészen az emberi lakásokig üze őket a szükség. A keselyükön s épen a bátor rabló szakállas keselyün, farkasokon, hiuzon kívül az ember árt e szép alkotású állatoknak legtöbbet. A zergevadászat tudvalevőleg veszélyei és költségei miatt kiválóan kedvelt főuri sport. A retyezátalji paraszt puskások szenvedélyből és haszonvágyból hajszolják a zergét és nem egy akad közülök (pdul egy Michenesen nevű öreg paraszt Malomvizről), ki még ez éber vigyázó állatnak is tört tud vetni.

A malomvizi zerge és medve vadászatok tudvalevőleg Rudolf trónörökös Ő Fensége figyelmét is hegységünkre irányíták s az akkoriban (1882) itt dühöngött zivatarok daczára Magyarország leendő királyának vadásznaplójában néhány medve és zerge szerencsés elejtése örökíti meg a Retyezát nevét.

1861-ben gr. Bethlen Olivér magyarországi főurak bevonásával egy társulatot szervezett, mely azonban alig 3 évi fennállás után megszűnt s legutóbbi időig erdélyi főurakból alakult vadásztársaság biztosítá magának a Retyezát zerge- és medvevadászatait. 1880-ban Danford, Young, Grant angolok vették kezükbe a vadászatot, de már 1886-ban ismét felevenült a régi vadász társaság. A társaság vadőrökkel korlátolá az orvvadászok üzemeit, s némi gondozásban részesíti só- és takarmány kitétetése útján a zer-

géket. E társulat mellett gr. Hadegg morva főúr bérli Bukova és Klopotiva, tehát a Vurva Pietri területét. Vadászat alkalmával Malomviz, Klopotiva, Nuksora legvállalkozóbb puskásaiból egész karavánt alakítottak össze. Tömérdék háttas és podgyászló kíséretében indult ki Malomviz róla karaván. A hajtók családtagjai, asszonyok, gyermekek, örömrivalgásokkal, furulya és dudaszóval növelték az élénkséget. A festői csoportozatot az úri társaság daliás alakjai egészítették ki s elmaradhatatlan kísérettől ott settenkedett a vadászsákmány mészárosi teendőire kiválasztott czigány és egy a havasi szakácság titkaiban avatott kukta is. Sőt rendszeren ott láthattuk Melka kolozsvári festőt, a görgényi vadászatok elmaradhatatlan ilustratorát is.

Az uradalmi erdész Schuster András és báró Bornemissza Tivadar, mint alapos helyismerők és tapasztalt vadászok hosszú tanulmányok után a vadászterületek állásait formaliter letérképezték és folyó számmal jelölték meg. Hajtás előtt sorshuzással döntöttek az állások felett, nehogy valaki kedvezésben részesülhessen. Így a trónörökös által is meglátogatott Aragyesre 16 állás jutott s a Facza-Retyezatuluj, Bucura s a többi általa szerencsételtett pontok is be voltak már előző években osztva.

Nem kisebb tapintatot és természetrajzi ismeretet igényel a hajtók elrendezése és működésbe hozatala. Az erdészek és zergevadászok ügyességének ügyszólva ez képezi próbatétét. A félkörben felállított hajtók pisztolydurantással kapják meg az indulási parancsot. A lövés még kétszer háromszor ismétlődik s a hány zerge azon az oldalon van, az hanyathomlok rohan ki a vadászok felé. Ha a vadászállások felől lövés dördül el: a hajtók örömujjongásra gyujtnak, mert minden elejtett vadtól 5 forint jutalomdíj lelkesítő reménynek megvalósulását várják a lövésektől. Csakhogy az uri vadászok némelyike sokalja ám azt az 1—2 órai nesztelen meglapulást. Olykor egy cigaretta élvezetét engedi meg egyik másik magának. És egy mozdulat, a finom füst illata mind képesek az eszeveszetten feliramló zergét visszatéríteni. A szegény hajtók kalapjukat dobálják feléje, botjaikkal fenyegetik, sőt rá is lövöldöznek s mégis áttöri néha soraikat. Még gyakoribb eset az, hogy a nagy magasban meggyérülő légkör optikai csalódásaival nem számoló vadász, a ki máskor a tovasurranó fecskét se hibázza el, itt a levegőbe vesztegeti puska-porát. Ilyen káprázatos tüneményhez nem szokott szemnél ez a tévedés egészen természetes. Egy villanás az egész s a következő

másodperczben már csak a kőomlásról tudjuk: hogy zergénk szerencsés utat talált. A védő színezet oly tökélyre jut a zergénél: hogy avatott vadász sem bírja mindig megkülönböztetni a kőgörelýtől elejtett vadját s csak a vadászat végével jó szerencséjének örvendetes tudomására.

És ez a par excellence havasi vad 1864. júliusában — mint Csató János jeles botanikus és ornithologus s hegységünk alapos ismerője elbeszéli* — mégis a Strigy alsó völgyére Szent-György-Vályára tévedt s ott egy alig 300 méter magasságban fekvő szőlős kertben verték a parasztok agyon.

Kevesebb fáradsággal, de annál több veszéllyel járnak a késő őszi medvevadászatok. Maczkó uram egész szeptember végéig a juhnyájak körül ólalkodva, szedegeti össze dézsmáját. A bátor juhászkutyák ébersége nélkül bizony nagy kár esnék a juhállományban. Meglepő elszántsággal rohanják meg a tolvajmódra odalopodzkodó bundást e komondorok s bizony megtépetik irháját, ha idején odébb nem áll. Így aztán stináról-stinára megujjul éjente a vészkiáltás s az Ursuuu! (Medveee!) hangjai riasztanak fel minduntalan szenderegésünkből. Szeptember vége felé a juhnyájak leköltözése után a medvék is a lombos erdőkbe költözködnék s onnan rendszeres ostrom alatt tartják a közel kukoriczás földeket és gyümölcsösöket. Hogy a Malomvíz mellett Malomvíztoroknál (Szuszeny) levő szelid gesztenyéstermésen megosztozkodik a Kendeffy család medve uraimékkal, az már ott szokott dolog s kárpótlásul legalább a talpas bundáját igyekeznek megkaparítani. A diófákat is kiváló előszeretettel keréssik fel s a szegény gazda akárhányszor arra ébred, hogy maczkó uram teljes lelkinyugalommal rázza és ropogtatja termését.

A felsorolt havasalji faluk rendes éji őrseget állnak a kukoriczásokban s ócska puskáikkal hányszor és hányszor kénytelenek a vakmerő rablót elriasztani. Így aztán nem is kell messzire fáradni a medvevadászoknak s már Klopotiva, Malomvíz felett, sőt a hátszegi medenczébe beékelődő Valye-Dilsinél (hajdan Havaspatak) is kitünő állások kínálkoznak. Nem pusztán vadászadoma, hanem megtörtént valóság, hogy Malomvíztoroknál egy izben a mint a medve a legelő bivalyok egyikét megtámadva, annak hátára kapaszkodott: az erőteljes bivaly terhével a faluba vágatott s az istállóban bunkózták le a medvét. Egy más alka-

* A Retyezát. Erdélyi muzeumegylet évkönyvei IV. kötet 2. füzet 1868. 76. lapján.

lommal a gazda azt képzelve, hogy tolvaj lopja dióját, rázni kezdé a fát s nagy ijedelmére természetes maczkó pottyant melléje.

És bár az oláh nép némi babonás irtózással viseltetik a medve iránt, sőt egy ünnepnapot is szentel neki (zoa ursuluj, medve napja) csakhogy barmait kimélje: azért hirneves medve vadászok termettek itt a hegység alján. Az öreg Bora János, Nándra Ábrahám halálát megünnepelhatték volna a medvék, annyi kárt tettek közöttük. Csak Nándra Ábrahám (Klopotiváról) egy maga 17 medve életéért számol be s 30-nál több bocsot fogdosott össze. Az öreg medveirtó alig pár év előtt hunyta le örökre szemeit s nekem hetven éves korában még nagy tűzzel adta elő vadászélményeit. Vakmerősége odáig ment, hogy 1842. januárjában, midőn egy sziklarepedésben medvevaczokra találtak, képes volt odaállani az üreg elé, míg társai tüzes rudakkal zaklatták a medvét. Végre a neki bőszyűt vad iszonyú bődüléssel kirohant, de Nemes Abi (mint nevezték) biztos golyója abban a minutumban átfurta agyát. A két árva bocsot akkor szépen magukkal vitték. Izgalmas vadászkalandok évről-évre ismétlődnek itt, de olyan mégis ritkítja párját a vadászkrónikákban a minőt 1881. őszén Buda Ádám reai birtokos átélt. Ő rendesen tartalék fegyverrel áll ki helyére; szeme éles, mint egy hiuzé, a czélt tévesztetni nem szokta s nem ismeri a félelmet. A mit azonban akkor átélt ő is borzongva beszélt el nekem.

1881. novemberében a Sebes mellett a Valye-Veji nevű árokban 5 puskás és 10 hajtóval kivonulva Buda Ádám a völgy fejeénél foglalt állást, míg a legközelebbi puskás (fivére Károly szolgabíró) valami 400 lépéssel alább következett. Mindjárt a hajtás kezdetén egy anyamedve tartott két bocscsal Buda Ádám felé. A bátor vadász rövid czélozás után rásüté fegyverét, de a hatalmas állatnak volt még annyi ereje, hogy kinjában körbe forogjon s rövid vártatva iszonyú bögés közt az árkon lefelé menekülni kezdett. A mint vadászunk második csövét rá irányozá egész váratlanul egy újabb medve tűnt fel az árok szélén s miután az elsőől már tartania nem kellett: ezt sietett ártalmatlanná tenni. A közepes nagyságu szürke medve közvetlenül eleje zuhant be az árokba s midőn a kegyelemlovést második fegyverével megadni akará, ugyanazon nyomon a harmadik medvét látá maga előtt szintén két fiával. A jól megtermett erőteljes állat egy ugrással átlóditá magát az árkon s a meredeknek indult. Buda látva, hogy második medvéjének keresztcsontja meg van

bénítva s felemelkedni nem bír, csak előlábaival csapkod feléje: a menekülő család fejét vette célba. Alig dördült el a fegyver, az egész nagy tömeg eléje gurult s abban a perczben két lábra kapaszkodva a legnagyobb dühvel közeledni látá azt. Ha estében egy bokorba ütődve tovább nem lódul a medve: ugy Buda menthetetlenül veszve van, mert kikerülhetetlenül reáesik. Így is oly közel vala hozzá, hogy csak hátra lépve feszítheté mellének alig 50 cméternyi rövid puska csövét. A veszettül bőgő állat forró lehelete arczáig csapódott s a válságos helyzet teljes tudatában bocsátá rá golyóját. Új töltésre már idő nem lett volna s élete ezen a lövésen függött. Szerencsére ez a lövés örökre elnémitá az iszonyú állatot. A második sebesült medve az alatt lefele vonszolva magát, Buda Károly elébe érkezett, a ki a kegyelem-lövést sietett megadni neki.

Mig ez izgalmas jelenet végbement még egy negyedik anyamedve érkezett a helyszínére, de az szerencsésen elhordta bundáját. Ilyetenkép a négy teljesen kinőtt medvepéldányból három került lövésre s szerencsésen el is esett mindannyi, csakhogy az első példányt később találták meg már oszlóállapotban a sűrűben. A bocsok menekülése is érdekes látványt képezett, mert a lövések eldördültével egymásnak estek s futásközben ismételten összemarakodtak.

Ugyancsak Buda Ádámmal történt 1879 őszén, hogy Malomvíznél öt medvére bukkanva, a mint közékük lőtt épen a legnagyobbat sebesíté meg. A szétrebbent csoportból a sebetől feldühödött példány vadásza felé iramodott. Budának sem volt ideje fegyvere használatára, oly gyorsan történt a támadás. A dühében elvakult állat azonban pár méternyire rohant el mellette, anélkül hogy észrevette volna őt, ki elszántan egy boglyához lapulva várta a katasztrófát. De ettől a percztől fogva megtanulta azt is: hogy medvevadászatnál legalább két puska elengedhetetlenül szükséges.

A medvevadászatnál a hajtás már fülsiketítő lármával, lövöldözéssel történik, mert az okos maczkó különben megvonja irháját valamely sziklarepedésben. A vadászat kimenetele sem mindig kedvező. Malomvíznél egy paraszt-puskást ölébe ragadott a medve; de a vastag kozsókon nem sebesítheté meg. A segélyre sietők lármája végre elijeszté a bestiát s midőn az emberünket letevé, annak első dolga is az vala, hogy fegyverét rádurrantsa. Egy más malomvízi embert a megsebesített medve kikeresésére

indítottak. Az véletlenül épen sebeit nyaladozó állatra bukott s menthetetlenül halál fiának képzelte már magát. Mire az oda siető vadászok lövései kiszabadíthaták, csak úgy patakzott a vér emberünkéből, de a nagy fájdalom daczára első dolga az vala: hogy megkínzójából a halálthozó golyót magának kérte. Bosszút akart vele állani.

Akadtak oly vakmerők is, kik fejükre vastag kucsmát huzva s hátukra kifordított ködment véve bevárták a két lábon támadó bestiát s akkor csizmaszárukból késüket kiragadva szívébe márták azt. Sőt a paraszt medvevadászok még egy évtized előtt is egyszerű kovásfegyverrel mertek kiállani s máig egycsövű puskával rendelkeznek s magánosan is rá mernek támadni a medvére. A medve a magas hegységből, a hátszegi medencze hegynyulványára is lejő Ohába Sibisel és Valye-Dilsi mellé, hol báró Nopcsa Elek már kitűnő vadászatokat rendezett. Hajdan a bölényvadászatokra is hálás terület lehetett a Retyezát előhegyeivel. Majdnem a Koleczvárral szemben emelkedik a Bölényhegy (Magura Zimbruluj) s a Sebes szép vízesésénél, a Krónál Maderspach Victor a hatvanas években egy kő alatt egy bölénynegyed vázát találta meg. A csontokból még nyílhegyet szedett ki.

Kiváló hirnévnek örvendenek a retyezáti süket fajt vadászatok is. A Tetrao urogallus L. ápril közepén kezdi dürgését, mikor Hunyadmegye urai, sőt távolabb lakó előkelő vadászok fel szoktak oda látogatni s bár javában tart akkor a tél zordsága néhány szabadban eltöltött éj kényelmetlenségére is rászánják magukat, csak hogy a büszke vadászjelvényt megszerezhessék. A jérceze a bükkösben fészkel s Csató János 1864-ben Serél erdeiből Borbátvizen 12 tojást költetett ki, bár a tojásokat egy fél napig kelle maguknál czipelni. A fajdcsírkék továbbfejlődésének megfigyelését azonban egy macska kegyetlensége megghiúsítá.

A nyírfajt (Tetrao tetrix L.) a futó fenyőben honol s a süket fajdnál fél hónappal később dürg.

Mindezen vadászatok terén nevet vívtak ki maguknak még báró Bornemisza Tivadar, báró Nopcsa Elek és Buda Károly Puy Zsigmond, Tornya Gyula szolgabírák. Utóbbi 16 medvét ejtett el.

A vadászattal egyenlő szenvedély Hátszegvidékén a pisztráng-halászat. A havasi vagy Herman Ottó szerint* sebes pisztráng

* A magyar halászat könyve 1887. II. kötet 741. lap.

(Trutta Fario L.) a Sebes és mellékvizeiben, valamint a Strigyben le a hátszegváraíjai vasuti hidig, vagyis a Domsusi patak beszakadásaig található. Azon alul rendkívül tiszta vízálláskor hatol októbertől decemberig. Eléri az 50—60 cm. hosszúságot, megnő 2—3 kilogramm súlyra. A Sebesből 1879. Schusztér erdész 70 cm. hosszú példányt fogott. Az ilyen példányok azonban a pisztráng óriásai itt is. Így Buda Ádám a kitűnő sportsman és természetvizsgáló 1883. novemberében Reánál (Hátszegtől $\frac{1}{2}$ órányira délre) egy 50 cm hosszú, 10 cm vastag, $1\frac{3}{4}$ kilogrammos pisztrángot fogott. A pisztráng felhatol a Retyezát tengerszemeibe is. A Zenoga (1973 m.) kiválóan pisztránggazdag tó s ebben találni a legnagyobb példányokat is. A még magasabban fekvő Bucura tóba (2041 m.) báro Bornemisza Tivadar és gr. Teleky Sámuel 1876-ban dézsákban szállították át az első pisztrángokat. Utközben minden forrásból felfrissítették a vizet s annak daczára 30-ból 15 pusztult el. A megmaradtak is lassu tenyészést eredményeztek, mert 1879. július 29-ikét szép verőfény mellett ott töltve alig néhány példány vetődött előtünk fel, holott másnap ilyen tájt a Zenoga tükre csak úgy nyüzsgöt a pisztrángok felugrásától.

Hátszegvidék urainál az angol horgászat test- és léleküdítő sportja szép hódítást tesz s egyesek a vizkörnyék életének pontos tanulmányozásával természetrajzi ismereteinket is gazdagítják. Csakhogy a rablóhalászat alig pusztit valahol féktelenebbül, mint épen ezen a pisztrángászatra termett vidéken, hol egy kis jóakarrattal és éberséggel nemzeti vagyonosodásunk forrásává tehetnők a pisztrángászatot. A víz eldugása, maszlagolása, meszelése, hogy a titkos dynamitrobbantást ne is emlitsük mindmegannyi eszközei itt a pisztráng pusztításnak. Hálóval a vizzuhatoknál fogják például a Kro vizesésnél, hol a pisztráng 6 méter magasba szárnyal fel. Az ősi módon kakas gallér tollakkal diszitett mesterséges légygyel, földi gilisztával folyó horgászat még nemesebb módja a paraszthalászatnak. Nagyobb pisztrángokat éjjel szigonyoznak ki, vagy horgásznak oly formán, hogy egy közönséges cigányhorogra egy kisebb halat tűznek fel s belebocsátják a Sebesbe. Éjjel a rejtekéből elé jövő öreg pisztráng felakarja falni a kis halat s így a kikötött horogra kerül. Reggel ugyszólva biztosra megy a horgász, ki az éjjeli virrasztástól is megvala kimélve. A legkényelmesebb, de egyszersmind legártalmasabb eljárás: a víz leapasztása miközben az apróbb halak és tojások ezrei pusztulnak el. Hasonló de kevésbbé ártalmas mód a lánczczal üzés. A

viz sekélyesebb részét, vagy egyik mellékágát háromszög alakban kőgáttal eltorlaszolja s csupán egy keskeny rést hagynak, de abba egy kast, varsát illesztnek be. Most egy fenyőágakkal megrakott lánczot két ember felülről lefelé kezd vonszolni. A megriadt hal, ha visszaakar menekülni, a fenyőtűkbe ütközik s így előre szalad, hol a varsa foglya lesz.

Őszi ívás idején a mellékvizerekbe oly tömegesen tolulnak fel a pisztrángok, hogy dézsákkal is kimérhetik a lesben álló parasztok. A Zenogánál eldugták az ilyen ereket s kézzel merték átalvetőikbe. Ez a vandalismus a 70-es években szünetelni kezd, miután az Aragyes nevű havasi réten uralkodó ködben a legbiztosabb helyismerő is könnyen eltéved s 3 orvhalász vesztette ott életét, úgy hogy csak a következő tavaszon akadtak csontvázukra. Alant a térség vizereit zsákokkal dugják el ilyenkor s szigonyokkal zavarják oda a pisztrángot. Nagyobb pisztrángokat éjjel szalmatüznél csónakból szigonyoznak az alsó Sebes és Strigyben. A sebes pisztránggal egyenlő kiméletlenséggel pusztítják a pénzes pér (*Thymallus vexillifer* Agassiz), helyi neven lepényhal nevű fajt, mely a havasi patakok csendesebb folyásu részeiben honos s Hátszegvidék azon végeiben is található, hol a sebes pisztrángnak már végére jártak.

III. Utazás a Retyezátig.

A Retyezát hegységnek részletes helyrajzi ismertetése felette hosszúra nyujtaná dolgozatomat s miután ez alkalommal tulajdonképpen a havasi lakosság jellemzésére s az itt kifejtett népelet sajátosságaira kívántam súlyt fektetni: legyen elég magának a főcsúcsnak rövid bemutatása.

Az odavezető út két irányt vehet. Az egyik, mely hosszabb, Sebestoroknál a Sebes víz mellé szegődik s előbb a balparton, majd a jobb s másodszori átmenetel után végre ismét a jobbparton felvezető lovagló ösvényen aránylag kevés nehézséggel és csekély emelkedéssel érjük el a Zlatu torkolatát. Kiindulásunk Sebestoroknál (Gurény) 490 méterrel történt s 781 méterrel, tehát 291 méter emelkedéssel hagyjuk oda a fővölgyet. E 20 kilométernyi szakaszon a Sebes állandóan éjszakra tartott, tehát a hegység csapásával ellenkező irányt követett. Még 10 kilométernyi távolságot kellene haladnunk, hogy a Borescoról származó Lapuzsnyikkal való egyesülését elérjük. A Lapuzsnyik kevés

ez egyesülés felett balról a még hatalmasabb Gugu veszi fel s e két erős hegyi víz téríti éjszakra az addig ÉNy felé futó Sebest.

A Sebes második irányváltozását 15 kilométerrel fennebb a Paltina torrensei okozzák s az itt felvett ÉNy irányból még a Zenoga kifolyása s mert ezekkel való társulásáig a Zsugyele se téríti ki. Első szakaszán, attól a ponttól kezdve (1620 méter) hol a Bukura és Papusa vizereiből létrejő, DNy irányban indul. E pontig azonban 15 kmnyi távolságot kell hátrahagynunk. Ha idevesszük még a forrásig járó 6 kilométert, utszakaszai következők: 21 kilométer DNy; 15 kilométer ÉN, és 30 kilométer ÉÉK. vagyis a hegységből épen 69 kilométer futás után szabadul meg. Sebestoroktól Kis- és Nagy-Osztro-Poklisa, Totesd, Rea Nalász alatt még 20 kilométer távolságra éri a Strigyet, miután épen torkolatánál (Boldogfalva) elébb a Kis Sebes és azután a Farkadini patakkal gyarapodott.

Esése rendkívül rohamos, két főágának egyesüléseig (6 kilométer) 400 métert esik (kilométerenkint 66·66 m.) A Zsugyele befolyásáig esése 494 m., a Gugu torkolatig 200 m. Ezen alul e rapid szökellő folyás valamivel lassul, de azért még mindig szédületes gyors s embert, állatot leütne. A Zlatuig 120 m. esik s onnan Sebestorokig 300 m. A forrástól a hegységből kiszabadulásáig 1510 m. esik vagyis kilométerenkint 251·83 m. Sebestoroktól a hátszegváráljai hidig 106 m. esik vagyis kilométerenkint 5·3 m. s mégis éj idején 7—8 kilométernyire elhallatszik zuga s a Sebestoroki pallónál méternyre löki hullámain.

Visszatérve a Zlatuhoz,* mely a Retyezát mögött veszi eredetét, s elébb ÉNy. azután Ny.-ra fut, a mellett kezdődik utunk fárasztóbb része. A Zlatutól azonban csakhamar meredekre kell fognunk az utat s a Valye-Raszkanál találkozunk a Malomvizről kivezető egyenesebb utiránynyal. E ponttól közös uton haladunk s azért térjünk vissza Malomvizre, honnan a legtöbb turista ki szokott indulni.

Malomviz épen a Retyezát alól éjszakra kiszolgáló völgy torkolatánál fekszik s a Kendeffy család ősi fészke. A helységben is áll még, bár romladozó félben a kőfallal körített kastély. Félóránnyira ide Malomviztoroknál (Szuszeny) a Józsika Miklós által

* A Gura-Zlatinál a hatvanas években a Kendeffy család Maderspach Victor vezetése alatt fűrészmalmot állíttatott fel 40—50 ezer köbláb fatermeléssel (Erd Lapok 1868. évf)

emlegetett szép lovagvár 726 m. magashól egy meredek ős agyag-pala szirt széléről tekint alá.* Igazán elmondhatjuk Kölcsöyvel: hogy

Völgyben él a gyáva kor s fokára
Szédeleg, ha néha felpillant.

A merész építmény rohamos pusztulásnak indult s már több részlete áldozatául esett a feje fölött átvonult nagy idő behatásának.

Malomvizen az uradalmi erdész (Schuster András) lekötölező, és sok kutató által egyértelműleg dicsért előzékenysége hamar megszerzi a szükséges kalauzokat és háttas lovakat. Tanácsa folytán kora reggelre határozzuk az indulást, de azért jó magasan jár a nap, mire sikerül a karavánt mozgásba hozni. A kőcsmadzagok kötőfékekkel felszerelt zömök kis hegyi lovakra hamarosan fanyergeket raknak s a mi gondunk aztán, hogy annak gyötrelmeit, valamiképen enyhíteni sikerüljön. Ha egyszer a menet megindult többé nem is szorulunk a kantár használatára. A lovak egymás nyomában ügetnek előre s alig fél óra alatt már a hegység előkapujának szirtfala közé mélyedünk be. A kolozvári gesztenyésnél tartjuk első szemlénket. A vár meglátogatását legjobb befejezésre tűzni ki. Addig egy II. József által feloszlatott bazilita kolostor igényli a fűrészmalom átellenében figyelmünket. Az egykor szép frescokkal diszitett templomból egy falka disznót kell rendesen kiűznünk. A falakon még elég jó állapotban daczol a mulandósággal néhány szent feje. Az utóbbi időben azonban végveszéllyel kezdi fenyegetni egy sajátságos közhiedelem, miután azt rebesgetik, hogy a melyik asszonynak érdekében áll férjüröm szemeit alaposan bekötni: az csak jöjjön ide fel s valamelyik szentnek levakart szemével bizton célhoz jut. Az igaz, hogy az első kísérlet balul ütött ki, miután egy tulbuzgó asszony a legmagasabb szenttől óhajtván megszerezni a csodaszert, létrástul alázuhan s lábatörésével lakolt kikapóságáért. Többi ügyfelei ugylátszik megleégesznek a kézzel elérhető frescokkal is, mert utóbbi időben sűrű kaparás nyomait sinli mindannyi.

E templom falain a XVI. századtól egész a múlt század közepéig látunk emléksorokat. Leginkább theologusok, a Kendeffy család paedagogusai és ifjai örökiték meg nevüket; de retyezáti látogatók neveivel is találkozunk.

* A várra vonatkozólag bő adatot tartalmaz Szabó Károly kisebb tört. dolgozataiban a Kendeffy családról szóló tanulmány.

Bücsut véve a fejünk fölött komorkodó sasfészekről, szűk szorulatban kezdődik tulajdonképen hegyi utunk. Az idáig Malomvíznek nevezett hegyi patak ezenfelül Riu-Rusor nevet visel s erős zuhatagokkal ér a Kolczvár alá. Balpartján Magura Zimbruluj (Bölénytető 1196 m.) emelkedik annak jeléül, hogy itt a bölények tanyáztak még nem oly rég. A szilaj hegyi patak, haragos morajjal csapkodja sziklafalait, s közbe-közbe több méternyi szökellésével hullámaid tajtékká zúzza.

A Bölény sziklán felül himes rétek terülnek utunkba s az oldalhorpadásokat is terjedelmes kaszálók fedik. Oly meredekre hatolnak e rétek, hogy csak ültében kaszálhatja a gazda s fatalpakon szánkáztatják a boglyákat; hogy a víz mellett lecsonkított fákra, vagy aklokban az őzek, zergék vendégeskedésétől megoltalmazzák.

A Paltineanu nevű hegynél az erősen elszorult patakmederből nyaktörő meredekre kigyószik ösvényünk. Rövid időközökben a sűrű bükkös lombsátora alá merülünk, majd kies réteket érint utunk s ismét természetes fák árnyas lugasa véd a nap heve elől. Lassankint a szűzies vadság jellegét ölti fel a táj, ritkulnak a hegyi szállások s a civilizált világot csak a minduntalan szembejövő fenyőtönk vontatók képviselik. Az ösvény gyakran kerülgeti a patakot s olykor nagy magasra hajlik, majd ismét a vízfolyást követi. Az Izvoru hegyoldal alatt (Pojana Izvoruluj) jut uralomra az addig csak szálankint bevegyülő fenyő s annak félhomályában nagy emelkedéssel a Valye-Raszka pataka felett folytatjuk utunkat, miközben elég időnk van az itt szembeötlő szűpusztítás és szélöntés felett elmélkedni. Ezer meg ezer kiszáradt fenyőszál hívja fel reflexióinkat, mert alig tudjuk felfogni, hogy e nagyarányu pusztítás ellen még csak kísérletképen se próbálnak valamivel fellépni.

A Valye-Raszka a Palcsinej vizével egyesül s útirányt mutat egészen a Retyezát törzséből éjszakra terjeszkedő Picsora Colculujig (Sziklaláb).

A ki a Retyezát kilátásait is élvezni akarja, az akármilyen korán érkezzék fel, s Valye-Raszkában tölti az éjet. Ez is egy neme a havasi különlegességeknek, embereink hamarosan egy kis galysátort rögtönöznek s fenyőágakból olyan ruganyos derékaljat vetnek, hogy akárki elalhatik rajta. Egyikük egész éjjel virrasztva igazítja a tüzmáglyát, mert egész fenyőszálakat befektetnek a parázsba. Rembrandti képet nyújt e magasra csapkodó

lángoszlopokból a korom sötét égbe átröppenő szikrakéve. A háttérben embereink kísérleties világításban szenderegnek s mellettük az erősen kipányvázott lovak egyhangú rágsálása és láb-dobbanása valami idegenszerű benyomást tesznek. Távrolról vad zuhatagok moraja reszketteti meg a levegőt. Minden alak nagyított mérethen jelenül meg s valami sajátos borzongás vesz erőt rajtunk. Hiábavaló mesebeszéd az ember őseredeti egyszerűségében élvezett nagy boldogság, mert a civilizáció előnyeit már e rövid nap is mennyire érezteti velünk.

És hogy a hegység alkotó anyagáról is megemlékezzünk, idáig a phyllit, csillámpala és gneisz sorakozának, míg a Retyezát, mint Inkey Béla kimutatá, gránitból épült fel.

Már a pirkadó hajnallal megkezdjük fáradságos hegyi utunkat, mert innen kezdve lovainkat hátra kell hagyni s gyalog-szerre vagyunk kénytelenek kerekedni. Annál dicséretesebb, hogy ennek daczára a Retyezát emlékkönyvéül szolgáló fenyőoszlopon női neveket is olvashatunk. Mire a fenyőhatárra érkezünk, a Picsora Colculujnál már a nap előreküldi sugárhírnökeit s a dél és nyugat felé kiterülő hegytenger ormai rózsapírban égnek. Hátunk megett a Hátszegtől folyvást látkörünkben álló Picuj szép pázsitfoltja emelkedik ki a fenyőöv sötétjéből. Álláspontunkról a Retyezátig futó omlásos hegyág (Custura Retyezatuluj) 1579 méter magasban épen a gerinczre kikapaszkodva érjük végét a fenyő-övnek s az álláspontunkról balra (ÉK.) behorpadó szurdékban csak néhány vihártépte P. cembra követi még a meredek kőomlására kapaszkodó futófenyőt. Ez alatt bujkál ősvényünk is; majd leszorul a henye fenyő s virító Bruckenthaliák havasi ranunculussokkal tarkított legelőn áfonyacsoportok közt lépdelünk, míg nem a Faca Retyezatuluj (Retyezát képe) vagyis a Custura délny. meredekjén a Burla felé az alpesi rózsa (*Rhododendron myrtifolium*) bőrlevelű cserjéi is láthatók lesznek. Juliusban, augusztusban az oleanderre emlékeztető halvány piros virágokban is gyönyörködhetünk. Szenvedélyes vadász szent áhitattal jár e ponton, melyet a legkitünőbb zergevadászati állásként ismer a krónika s hol Rudolf trónörökösnek is hódolt a vadászszerencse.

A Sebes haragos moraja a távolság daczára tisztán hangzik ide s épen előttünk vájódik be a Zseminye völgy lépcsőzetes tengerszemeivel, míg odább délfelé tekintve kopár szirtek kietlen környezetében mindannyinál magasabban egy még hatalmasabb jezer tükre sötétlik. Komorságát már neve: Fekete tó (Teu

nyegru) is jelzi. Egész kör övedzi s e fakó sziklatalakat a zuzmók tarka foltjai s az ide is felhatoló pázsitszalagok igyekeznek némileg megélníteni. A zergék kedvelt menedékhelye s rendszeren egy kis falkát szemlélhetünk arra felé távesővünkkel.

2200 méternél a nép által Preluz (-kerítés átjáró) nevezett görgetegárhoz érkezünk. Egy perczre betekinthetünk a balról (E) megnyíló szakadékba, melynek ölén ismét egy hegyi tó azurkék vize villan elénk. Azután már kalauzunktól kell kérdeznünk a továbbhatolás módozatát, mert semmi biztos irány és ösvény nem tájékoztat már s a merre csak tekintünk, hatalmas sziklazuzadék fogad mindenfelé. Jövet kavicsthalmoknak néztük ez össze-visszadobált köhalmazt s most némi idegenkedéssel vesszük a vezető biztatását, hogy ezeken át érhetjük csak el utunk célját. Hosszú szeges végű botjának ugyancsak nagy hasznát látja itt az utazó. Ezzel kopogtatjuk ki a közuzadék helyzetének minőségét s néhány percz múlva megtanulja itt mindenki: mikor lehet és szabad teljes erővel az utunkba eső kölapokat, csúcsokat, éleket érinteni s mikor szökeljünk zerge könnyűséggel azokon át. Néha az első érintésre zúgva bomlik meg a lazán egymáshoz illeszkedő sziklaomlás egyensúlya; más helyen gypfoltok, áfonyacsoportok, Rhododendrontök kínálnak pihenőt s a ritkuló légkörben erősen lankadó tagjaink gyakran igénybe is vétetik azokat. Helyenkint lappangó vízerek csobogása hallatszik fel a körepedések közt, a mint vad iramlással a Zseminye felé rohannak. A tapasztalatlan turista legalább megvan az annyira óhajtott vízivás veszélyétől kimélve, mert ezen a kömezőn egyetlen látható forrás se alakul ki.

Igy lépdél nagy vigyázattal csatárlánczunk elébb és elébb a Retyezát gránitkúpjának déli karimáját kerülgetve. Egyszerre a fakó sziklaomladvány helyett a légkör ürje kezd előttünk feltárulni annak jeléül, hogy a Retyezáttal párhuzamosan keletebbre elhelyezkedő Vurvu-Stanisora (2209 m.) nyulványától átölelt második amphitheatralishez közeledünk. E czirkuszvölgyek éjszaki és éjszakeleti fekvése már 10 év előtt, még 1878-ban tett első utazásom közben lekötötték figyelmemet s azok felől dr. Szabó József budapesti egyetemi tanár és Inkey Béla, e hegység lelkes buvárának évek előtt említést tettem volt. Azóta tudvalevőleg a magas Tátrában Roth Samu* s utána Partsch,** majd leg-

* A Kárpátgyűlés évkönyve.

** Partsch: Die Gletscher der Vorzeit.

ujabban P e n c k * alapvető munkákat szerkesztettek e tárgyról, melyek első feltevésében még jobban megerősítettek.

E nézetekkel szemben a Földt. Közlöny XI. évfolyamában Inkey Béla a déli Kárpátok kitűnő geologusa, a Paring hegységben észlelt körvölgyeknél felemlíti azon repedéseket, melyek a meredek falazatának szegélyében támadnak, a nélkül, hogy vízesatornákul volnának tekinthetők. Ezeket a vízpartokban mutatkozó elválásokhoz hasonlítja, melyek tekintet nélkül előidéző okokra végeredményben partosulásokat idéznek fel. Megjegyzendő, hogy e rianásfélék mindig a meredek falszakadékokat kísérik s 1—2 ölnyi távolban sorakoznak.

A stanisorai czirkusz alján rejtőző jezer kifolyása már nem a malomvizi patakot gazdagítja, mint a Retyezáté, mely a P o j a n a I z v o r n á l egyesül a valye-raszakai vízerrel. Az utóbbi kifolyás a K i s S e b e s h e z tartozik, mely Nuksováig Riu Nuchisoruluj néven szerepel s Ohabánál kapja meg a Kis-Sebes (Sibisel) nevet.

Immár a Retyezát kúpjának egyik párkányáról élvezzük a bájos képet. Szembe velünk a B u k u r á i g haladó keskeny sziklagát egyik nagyobb pyramisát Retyezát székének nézik a pásztorok s az irányban öt szótagnyi visszhang veri fel a hegyvilág néma csendjét. Mintha titánok harcának színhelyeül szolgált volna e terület s ez óriás sziklapyramisok, tömbök azok kezétől volnának ily elijesztő összevisszássággal szétdobálva, majd még áthatolhatatlan töltésekké felhalmozva. S mindez az alig észrevehető athmosphaeraliak évezredes kitaró munkájára vall.

A tető alig 100 lépésnyi távolban integet felénk s mégis egy jó órába kerül, míg oda felküzdjük magunkat. Bár ugyan csak ránk tűznek a nap izzó sugarai, azért hófoltokat rejtegetnek a sziklaközők július végén is. Valódi lelkesedéssel lépünk a lelapított kúpra, honnan egyszerre egész tengerét pillanthatjuk át magaslatainknak. A 2477 méter magas csúcs szintén egymásra boruló sziklahalmazból áll, s csakis a kőlapok szolgálhatnak ott pihenőül. Távolról tompa kúpnak nézvéni ki, ezért nyert legyalult, levágott (retjezat) nevét. Éjszakra a sziklapárkányról a széldületes meredekséget egy pillantással felölelhetjük. Ott himbálódik a Retyezát két tengerszeme ezüstös vízereikkel a kőomlások köze csalogatva a pászitok nevető zöldjét. A rege szerint e tavakban rejtőzködik a tündér, ki valaha itt a Retyezát ormán

* P e n c k : Die Vergletscherung der deutschen Alpen

tartá fényes sziklavárát. A tündér mesés szépsége magához bilincselé a hátszegi völgy legszebb ifját, ki a boldogfalvi vár urnójének esküdött volt örök hűséget. Mikor a menyasszony vőlegénye hűtlenségéről értesült: elkeseredésében egy ekevasat röpitett a retyezati tündér lak felé. A büszke várlak rombadőlt ugyan s a Retyezát orma is akkor tompult meg; de a hegyi tündér a völgykatlan tavába menekült s onnan úzi csalárd játékát.

E szép népmesében mennyi természeti igazság valósul meg s mily helyes ösztönrel tudja személyesíteni a föld átalakulásának törvényeit és fázisait. A feltáruló panorámáról íveket irhatnánk össze. Éjszakon a Maros szakítja meg a hegyhullámokat s az Érczhegységből kiváló mésztarajzatok zárják el láthatárunkat. Balra a Bisztra bevágódásáig hatol el tekintetünk s keleten a Szász-Sebesi havasokból a magyar Zsil és Cibin közé ékelődő csoportjáig kalandozhat el tekintetünk. Legkorlátoltabb a látkör dél felé, hol a Sebes balparti csúcsai vetnek véget tekintetünk szárnyalásának.

Csakhogy ily tiszta kilátás vajmi ritkaság a Retyezáton, mely annyiszor burkolódzik a nagy lomhán uszkáló ködgomolyok fátyolyába s rossz szeszélyében napokig láthatatlanná változik, mint Lehmann Pállal, a berlini földrajzi társulat küldöttjével is tévé, kinek egyetlen rövid pillanatra kegyeskedett feltárulni. Sokkal szerencsésebb vala a költői lelkületű Reclus, ki a Román Zsil völgyéről érkezve egész elragadtatással adózott hegységünk méltóságos alakjának s az itt oly nagyszerűleg rengő égi háború tüneményében is részesülhetett.*

IV. A havasalji nép életviszonyai.

Az egész havasalját túlnyomólag oláhság népesíté be s csupán Borbátvizen találkozunk egy kicsinyke magyar (ev. ref.) egyházközséggel. Az egykori magyarság és magyar nemesség fájdalom elszomorítólag meggyérült s ha azt a tiszta magyar vidéken nagyon is helyes elvet még kiméletlenebbül terjesztjük: hogy középiskoláink csak vagyonosabb és tehetségesebb sarjadékok előtt nyiljanak fel, maholnap még szűkebb térre szorul a magyarság befolyása e területen, honnan pedig (pdul Borbátvíz) a mult időkben megyei főhivatalokra s irányadó szerepkörre emelkedett családok kerültek ki. A Csokák, Jordánok, Bálintok Borbátvízről, a Kenderesyek egyik szintén tisztességben élő ága Serél-

* Revue géographique Paris 1877.

ről eredett s Páros községből is tudunk, fájdalom, már nyelvben, viseletben egyaránt elidegenült nemesi familiákat. A népnevelés intézőinek nemzeti munkája kárba vesz ott, hol a tengeráradatnyi idegen magába fullasztja az elemi iskola néhány évi munkájának gyümölcsét s a jól rosszul megtanult magyar szót a családi kör és falu nyelve mihamarább elfeledteti. Intelligens vezetők nélkül gyámoltalanul áll még a hozzánk simulni óhajtok kis töredéke is s a nemzetiségi kolompok üldözései utoljára is megrettentik, ha a felülről várt erős támogatás elmarad. Vezetőket, irányadó társadalmi egyéneket csak a középiskola adhat ide egyesegyedül, de míg mi a magyar középiskolák törvényszabta szigorú tanrendszerével a vidéki apró nemesség és szűk portáju kaputos osztálynak épen az elkorcsosulás miatt kevésbé tehetséges, vagyoniilag is áldatlan, sőt a magyar szóval is küzködő fiait vagy mindjárt a kezdő osztályokból rostáljuk ki, vagy oly gyenge bizonyítványokkal bocsátjuk világgá: hogy minden pályázatból már eleve ki van a szerencsétlen zárva: addig a nemzetiségi iskoláknak tudományban, képességben kevésbé válogatós emberei ravasz számítással hajánál fogva czipelik elébb a nálunk meg se állható nebulókat s tele marokkal osztogatják a jeles és jó osztályzatokat, jól tudva, hogy a qualificationális törvény értelmében nem az értelmi minőség, igazi rátermettség és valódi tudás, hanem a papiroson felmutatható, rubrikákba illeszthető formai kellék fog döntení neveltjeik sorsa felett s a kit egyszer valamely állásra besegítettek, azt már azért se fogják egykönnyen bolygatni, mert nemzetiségi felei sérelemnek tekintenék. És ily módon a szigorú tanrendszer és qualificationális törvény formai korlátai nemzetiségi megyékben feltétlenül a magyarság devalvatiójára vezetnek, s ide hátrább oly posíciókból, hol ez ideig a vidéki kisbirtokosság fajunk, nemzetünk képviselője, terjesztője és védelmezője lehetett a hivatali befolyást és tekintélyt, e szempontból megbizhatatlan s jövőnkre végzetessé válható elemeknek játszódjuk ugyyszólva készakarva át. Hogy ez az intentio illetékes köröknél meg nem fogamzott: magától érthető; de hogy jelzett eredményét itt a helyszínén élők tapasztalják és érzik az elég intőjel lehetne arra nézve, hogy a teritoriális érdekeknek némi érvényesülését legalább addig megengedjék, a míg a magyar államiság az ily vidékeken is teljesen megszilárdul s nem kell többé az

idegen ajku tisztviselőben s főleg jegyzőben eme pontokon törekvéseink meghiusításától, s nemzetellenes irányzat bevezetésétől tartani. Mert akármily feddhetetlen és kifogástalan hűségű legyen az a tisztviselő a minősítési táblázatban; tény az: hogy a zajtalanul, de annál biztosabb kézzel intézett nationalis aspirációk közvetítése a tendentiousn exclusivitással szervezett pénzintézetek, olvasó körök terjedése és virágzása a közigazgatás és állami administratio kötelékében álló tisztviselők nélkül ezeken a részekén kezdetét se vehette volna soha. Azért ne vegye rossz néven senki, e hazafiui kifakadást s vegyék fontolóra, a kiknél a hatalom és befolyás, most míg nem késő teljesen: hogy a viharjárta sziklás talajra ültetett csemete módjára dédelgetést igényel az a mostoha sorscsapások viharaitól megviselt és maroknyi volta miatt az idegen népelem tengerével élet-halál harczát vívó pár magyar oázis, mely nélkül üdvös állami intézményeink, magas culturtörekvéseink ott mind kárba vesznek. A magyar államra és fajra ily vidékeken a leggyengébb magyar is nélkülözhetetlenebb, mint a legzseniálisabb magyarellenség s ha valahol úgy itt igaz Széchenyi óhajtása: hogy »még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni, oly kevesen vagyunk.«

Maga a hátszegvidéki oláh nép, értve t. i. a szegény földhöz ragadt falusi parasztságot, a legbarátságosabb indulattal viseltetik különben irántunk. Itt nem voltak parasztlázadások, vérengzések még a Hora korszakban se s a félszázad előtt megingott személybiztonságot se a föld népének egyetemes érzülete, hanem a katonaszökevényekből alakult rablóbandák veszélyeztették.

a) Általános jellemzés. A nép középtermetű, inkább barna mint szőke arczu. A hegyi lakosok tekintete bátor, nyílt, modoruk fesztelen és bizalomgerjesztő. Mint pásztorkodó, félig nomád életű nép a rendszeres napi munkára nem termett rá s később egész nap a hegyeken bolyongani egy pár marhácskájával mamaliga mellett, semhogy a városi műhelyben vagy az eke mellett napestig rakott asztal reményében izzadjon. De azért a mire ráadja magát, azt végre is hajtja s a hajlamával, traditioival megegyező munkában pdul vadászat, faragás, halászatban elég ügyes is. Veszély idején tanúsított bátorságát eléggé jelzi, hogy egy szál bottal kész a nyájában garázdálkodó medvére rohanni. Alakjuk elég formás, testtartásuk a hegyen járás miatt kissé görnyedt. A nélkülözéshez hozzá vannak szokva s hideget

meleget fel se veszi, a napi járatnyi földet vigan gyalogolja be, csak egy kis pálinkával kecsegtessük. A férfiak közt sok a nem dohányos. Utközben a nő még képes guzsalyát is használni. Az ökölnyi kis gyermek is kecskemódra járja a meredek oldalakat s megüli a lovat férfi és nő egyaránt. Munkában víg kedélyű szereti a tréfát s székely furfanggal adja a feleletét annak, a kitől nem fél. Hatalmasabb egyének és hatósági személyek iránt bizalmatlankodó s szófukar. A faggató kérdésektől általában irtózik, mert törvényes bajt vagy adóemelést tulajdonít azoknak.

b) *Viselet.* Viseletük igen egyszerű. A fehérruha előállítása a nő teendőjét képezi, ki maga fonja, szövö, fehéríti és varrja a primitív módon előállított de elpusztíthatatlanul tartós vásznat sőt a gyapjú kelmét is. Vásárra menőleg a lovagló asszony távolról egy gyapjú zsáknak néz ki a maga elé helyezett guzsalytól. Az ingek kivarrásában egész költőiség nyilvánul s az itt készülő ing, válldiszítések, mellbetétek kimeríthetetlen gazdag reminiscenciáit tárják fel az ősi runa jegyeknek vallási symbolumoknak. Őcsém Téglás István közhalmi igazgató néhány ezer diszitményi alakzatot rajzolt már össze és szolgáltatott be a földművelési miniszteriumnak s azért megközelítőleg se meríté ki a tanulmányozni való anyagot. A villám, csillag, nap s a szintén ide vonatkozó kereszt oly művészi szabatosággal készülnek a tanulatlan asszonyok kezében, hogy a legügyesebb rajzolónak is munkába és gondba kerül a mértani combinatiók tömkelegének rekonstruálása.

Egy-egy ing egész örökség s a menyasszony készítménye átszáll a gyermekekre is. Nagyon megérdemli a hosszú munkát s azt a sok hónapot, mibe egy-egy darab előállítása kerül.

Hasonló gondot fordítanak a nők a férj, vagy jegyes diszzebkendőjére, a saját maguknak készülő gyöngyös nyakékre és övekre. Az öv kétféle. Elöl jó egy szintén kivarrott vagy himesen szőtt gyapjú katrinceza. Hátnál jó az oprég, melynek a derékre simuló felső pontját 10—15 cméterre ismét nagy gonddal himezik ki s melyről bokáig fiataloknál színes, öregeknél sötét rojtozat csüng le. Végre egy többszörösen a derék körül csavarodó öv színes gyöngyökkel vagy élenk himzéssel. A férjes asszonyok fejére egy szintén szépen kivart fejkötő jó egészen egy sapka alakjában, a mely egy fa ivre rálapítva két szarvacskát képez a fej bubján. Öregedő nőknél ezt is feketével varják ki; míg fiatalok a piros és kék szint kedvelik.

Nyáron ennyiből áll a ruházkodás, mert néha még az oppincset is megkimélik. Csizmára keveset költenek; az luxus czikk a gazdagabbak részére. Hidegebb idő beálltával egy boglárokkal, rózsákkal kivart derékmelegítő, vagy ködmön egészíti ki az öltözéket. Télen egy hosszú zsákforma zekét vesznek fel, melyen a nyak és karok számára nyílásokat hagynak. Bot helyett a szépen kifaragott guzsalyt hordják.

A férfiak fehér daróczruhát viselnek. Még a készítés is otthon történik kontár falusi szabóknál. A havasi nép legfőbb erénye épen abban áll: hogy minden szükségletét hazai termékből szerzi be. A mit ő nem készíthet, azt a vidéki kis iparosoktól vásárolja. Nyáron igen szellős a ruházkodás, ugyszólva ing és lábravaló. De a széles bőrv (serpár), a tűzszerszámnak, evő készletnek és kézi pénznek, valamint a dohányynak biztos raktára, úgyszintén a félméternyi hosszú báránybőr kucsma a legrekkenőbb kánikulai hőségben se maradhat el. Azt tartják, mit az alföldi magyar paraszt, hogy a kucsma nyáron árnyékot tart. A szépen kihimezett bőrmellény és egy vállra vethető menteforma fehér zeke — melyet egy kis fekete, néha piros sujtásozással is kiteremtettéznak — úgyszintén az erősen felkunkorodó orru s a láb-száron szijazattal körülcavart vastag darócz takaróval kiegészített oppincs, valamint ünnepeken egy kivarrott zsebkendő szükségesek egy rettyezátalji gavallér kiöltöztetéséhez. Utközben a kemény somfa bot (néha kifaragva), legényeknél a szintén szépen kivésott furulya elmaradhatatlan kellékek. A fafaragást a juhászok nagy szorgalommal űzik s a magános bolyongások uralmát ilyen munkával űzik el legszivesebben. Diszitményi motívumaikat a bronzkori edényeken és ékszereken láthatjuk. Férfiak, nők egyaránt egy-egy csinos ivó kanalat vagy fa-kannát akasztanak övükbe ha utra kelnek, bár a tikkadt vándort minden forrásnál egy-egy durva ivóedény várja.

c) Lakás. Lakásukat fenyő boronákból róják össze s meredek fedélzettel látják el: hogy nagy hóhullás idején a hó ne állapodjék meg rajta. Ők maguk a tervezők és építők egyaránt s mint egyéb házi és gazdasági teendőt: a házepítést is a szomszédok, rokonok segédkezésével végzik. A fát kalákában hordják össze, kalákában faragják ki s egy öregebb tanácsa szerint szabják ki a házat. A fejszével kinagyolt ajtón belépve egy nagyobb lakószobába jutunk. Annak főhelyén áll a nyitott kemence, mely körül a ház apraja nagyja esténként a család fő elbeszéléseit hall-

gatja. Ezzel pótolják a világító szert is, bár a petroleum lámpa idáig elhatott. Szükség esetén lámpát gyújtnak, saját készítésű viaszkgyertyákat használnak; de erre ritkán kerül a sor, mert a nagy fahasábok világánál is elvégezhetik estebédjüket s a kísérteties kalandos meséknek, elbeszéléseknek e félhomály még jobban kedvez. Különben nagyon korán lefeküsznek s esti 8—9 óra közt télen a falu kihaltnak látszik. Annál korábban kelnek nyaranta s már hajnal hasadtával talpon áll a ház népség noha a napszám-munkához igen késedelmezve szeret fogni s elébb egy kis reggelihez (prinzz) fognak. Az említett nagy szoba magassága alig 1½ méter, szélessége, hossza 5—6 m. s rendesen egyetlen ágynál több nem fér bele. Az ágy a padlózatlan földbe üttött négy lábra helyezett deszkákból telik ki. Első kaszáláskor a friss szénából ágyaikat, párnáikat megtöltik s a legközelebbi tavaszig meg se változtatják. Az apróság, a testvérek a tüzpadkán, lőczákon vagy éppen a földön vonják meg magukat. Az ágyon túl egy hosszú lőcza fut a fal mentén s e fölött a czifra kendőkkel, kancsókkal tálakkal teleaggatott polcz. Egy pár három lábu törpe szék (hogy a tüzpadkához helyezhessék) egy X lábú festetlen asztal, néhol egy kontáruul összeállított pohárszék láthatók még. Ablakaik kicsinyek, alig 30 cm. nagyságúak. Egyetlen üveg ablak-szem zárja el s nyaranta azt is leveszik, hogy a csinos farácsozaton legalább egy kis légcseré végbemehessen. Egyéb szellőztetésről nem is tudnak, s az ajtó nyitogatással bejutó levegővel érik be. Így aztán ellehet képzelni télen át az ide befülledő levegő egészségtelen voltát. Nyáron legtöbbször a házon kívül élén, nem vallhatják kárát ennek. Télen is kiszólítja őket a napi munka, mert gazdasági eszközeit készíti, tatarozza a gazda, tüzi fát gyűjt, vagy ha ezzel elfoglalva nincs: a falusi korcsmában durva tréfákkal, emberszólással öli el az időt; míg az asszonynépség a házi állatokat gondozza, malomba jár stb.

A házak bizonytalan színű falán ritkán marad el Krisztus, Mária, Sz.-Miklós, Sz.-György képe. Legtöbb helyen a királyi pár s a trónörökösnek vásárainkon kapható olcsóbb képei is láthatók. Ujabban módosabb parasztoknál, oláh jegyzőknél a griviczai hőstettek képei, a román király, Mihály vajda, Stefanu cel Mare, sőt Hora, Janku s más képzelt nemzeti hősök is feltűnedeznek. Ságuna volt nagyszebeni érsek is népszerű alakja a népnek. Ezek láttára sokszor eszembe jut: istenem, mily hálás vállalat lenne e nép szívének hajlamának kedvező vadászjelenetekkel, a Hunyadi

házra vonatkozó képekkel szorítani ki e botrányosan izléstelen, vagy hazafiatlan eszméket képviselő mázolványokat!

Házukat rendszeresen nem meszelik. A különböző időkben, de főleg május folyamán végbemenő nedeákon egy rudra kötött rongyot meszes agyagba márt a ház asszonya s azt pár rokona segítsége mellett odaveri a falhoz. Ünnepe előtt egy kis sárga agyaggal a tapaszos házak alsó szegélyzetét felfrissítik s a padlót meg-sikárolják. Minden tisztasági törekvésük az ördögüzésben áll. Vízkeresztkor a pap egy »hisziok« (muskata — pelargonium) csokorral köszönt be s házszentelés után abból néhány szálát a gerenda alá tűz. Ha még egy viaszkeresztet is oda illeszt: nyugton élhetnek egy álló esztendeig, mert nem zavarja a dracu.

Az már előkelő és módos gazda, hol egy második szobára is kitélik. Abban pompázik a magasra vetett ág s ott egy leterített asztal is szokott lenni, melyhez a kést, villát nem szedik a mestergerenda repedéseiből elő, mint a hova étkezés után a szegényebbek azon módon dugják.

A lakószobából egy szűk kamrába nyitunk; de ajtója rendesen oly törpe, hogy guggolva mehetünk csak be. Ott vár aztán az igazi infernalis atmosphaera ránk. Avasodó haj, olvasztott vaj, faggyu, disznóázalék, savanyított káposzta ékes rendben sorakoznak egymás mellé és eredményezik azt a meghatározhatatlan illatvegyületet, melytől egy fővárosi delnő menten szörnyet halna. Óráat alig találni valahol; asztali készletüket néhány bári* cseréptányér, pár korsó s nagy ritkán egy-egy pálinkás és vizes pohár képezi. A ház mellé legközelebb helyezik legföltettebb kincsük: a marhaállomány lakát. Erre csak télen szorulnak rá, mert nyaranta szabadban tanyáznak a marhák, és ilyenkor az ől házi raktár lesz. Egy csűr és egy tornáczos gabonás sorakoznak odább. Szegényebbek a ház előtt álló és faragott bükkfahasábokból készülő ládáknak (szuszék) tartják gabonájukat és egyéb holmijukat.

d) Élelem. Élelmük rendkívül silány. Saját szükségletükre húst nem vágnak ezen helységekből. Ha valakinek marhája elszerencsétlenül, alig tudja a húst elvesztegetni. Egy egy ürü kecskegido, télen malacz több napig eltartja a ház népségét. A szárnyasok elkészítéséhez annyira nem értenek, hogy civilizált embernek tanácsosabb tojással beérni, mint ez undorító valamivel magát megbetegíteni. Még a kolbászt is ujjukkal tömik s ezt oly becsben tartják, hogy nagy ünnepeken élnek vele s a papnak,

* Bár faluban sok fazekas lakik.

kolindáloknak azzal kedveskednek. A hussal általában fősvényül bánnak s a sok bőjt szigora ezt nélkülözhetővé is teszi. Bőjt idején a lehető legszánalmasabb étkezési rendet tartanak s cseppet se csodálnám, ha az állam a maga védképessége érdekében korlátozni sietne valahára ezt a szomorú testsanyargatást. Képzhetünk-e erőt, egészséges fejlődést ott, hol őszi bőjt idején főtt csalán, tavasszal pedig kukoriczaliszttal vegyített disznódinnye (tök) kerül az asztalra. Paszuly, káposzta, borsó már ritkán járja, de annál gyakoribb a szilvapálinka főzéskor félretett czibire leve, alma, körtefőzet és az itt elég szorgalommal termelt méz. Ezekon kívül leggyakrabban kerül asztalukra az u g o r k a (nyersen és főzve), krumpli. A sőt erősen használják, de savanyításra levesükbe almát tesznek. S mindez milyen izléssel a legelemibb egészségi, tisztasági szabályok milyen arczulesapásával készül el! Italul a víz mellett pálinka szolgál, melynek kotyfolását szilvaérés után ők is gyakorolják. Bort alig fogyasztanak. Ha ez a népmérsékelt foglalkozásával, a jó havasi levegő élvezetével s a szabadban folytatott napi elfoglaltságával helyre nem pótolná a téli nélkülözéseket, nehezen birná ki az élet igáját. Szerencséje azonban a jelzett életbeosztás; de így is satnyul az új nemzedék s a katonaállítási lajstromok tanúsága szerint járványos és ragályos bajokra veszedelmes hajlandóságot mutat.

e) Idiotismus és golyvásság. Mint minden hegyi népnél itt is meglehetősen sok az idiota, kiknek gondozásával a szegény községek alig is törődnek. A golyva is egyik megrontója e népnek s a hova egyszer beveszi magát, nehezen irtható ki. Sajátságos, hogy némely helységnek csak fele, negyede szenved benne. Így Klopotiva, Várhely, Malomvíz kevésbé vannak megtelepve; Osztronak egy része, Kernyesdnek felső fele mutatják a kezdemirigyek felduzzadásában jelentkező undorító bajt. Paros községben alig kimél meg valakit s az ugyanazon víz mellett, de egy mészhegyen felül eső Paros-Pestere már mentesülve van tőle. Ohába Sibiselben se igen kerüli ki a lakosság, s férfi és nő egyaránt ott hordja nyakán azt a visszataszító daganatot, mely néha egész tömlőnyi és mindkét oldalon fellép, s a beszédnek sajátos idegenszerűséget, mintegy szorító hangváltozatot ad. Sajátságos, hogy Felső-Szilváson egy forrásvizében keresnek e baj ellen gyógyulást.

f) Lélekvilág, babonák. A mondottakból önként következtetést vonhatunk e nép lélekvilágára. Sötét babona és

tudatlanság uralkodik lelkükön s a vallási gyakorlatoknak is inkább azt a részét fogják fel, mely korlátolt észjárásuknak megfelelő. A természeti erőket formaliter megszemélyesítik. Mindenütt szellemeket látnak s még a vadállatok pusztításait is gonosz szellemeknek tulajdonítják. Csak példaképen említjük fel, hogy a medvének, farkasnak ünnepet szentelnek s akkor nem fognak munkába, különben marhájuk biztosan a medve körmei közé kerül. A jó vadász medvefogat köt nyakába talizmánul s a medve szívét eszi meg, hogy keze ne reszkessen. Ha nem sikerül a vadászat, annak a jele, hogy bűnös ember akadt közéjük. Az álomlátásban feltétlenül hisznek s minden balesetre megtalálják abban az előjeleket. Ép úgy hisznek egyes állatok szerencsétlen voltában, a megbabonázás kikerülhetetlenségében. A könyvek visszafelé olvasása oldja meg a gonosz varázsát. Keresztutakon találkoznak az ördögök. A kincs kigyul s azt Szt.-György éjjelen lesik. A búrokban született gyermek egyébként körmén át meglátja az elásott kincset. A cholerát egy csunya vén asszony (csuma) terjeszti, kit csak úgy üzhetnek el, ha kilencz asszony által egy ugyanazon éjjel font fonalból megszőtt vásznat inggá varrja s azt a keresztútra kitett csovára adják. Ha valaki elviszi, megszabadul a falu. A betegséget leolvasással gyógyítják s ráolvasással terjed az ígézet és mindenféle nyavalya. Azért gyógyszerhez ritkán fordulnak, hanem az ilyen javas asszonyokat keresik fel és súlyosabb esetben kilencz pappal descindaltatnak. A pap különben is felsőbb lény, a kivel találkozáva szénát kell utána vetnünk, különben bajba keveredünk. A medve is papfiuból lett a malomvizeiek szerint. A mint ugyanis Szt.-Péter e vidéken mendegélt, egy fekete báránybőr ködmenben heverésző papfiuval találkozott. Sz.-Péter az út iránya felől felvilágosítást óhajtott tőle, de az minden kérdésére ümgetéssel felelően, arra kárhóztatá őt, hogy morogjon örök időkre. Így származott a medve, melynek husát épen azért igaz hitű oláh ember — ha még olyan vadász is — meg nem eheti. A gyepi béka boszorkányból lesz; a mereven ránk néző fekete macska is átváltozott lélek. A fekete kecske átváltozott boszorkány és sokszor elragadja a vigyázatlanokat. A jégesőt Salamonarok csinálják, kik fenn a tavakban tanyáznak és sárkányokon lova-golnak. A kolumbácsi legyet erdei rossz szellemek küldik, kiket határkereszttel kell kiengesztelni. A tehenek tejét a boszorkány viszi el, de a ki ahhoz ért, a kerítést fejni kezdi s a boszorkány jajgatva fut vissza.

A gonosz szellemek közt Szt.-Togyer különösen félelmes. Ennek ünnepe téli időben egy hétig is eltart, s azalatt se malomba menni, se fonni nem szabad. Egyesegyedül a varrást tűri ez a rossz lélek, a ki lótesttel jár és egy tilalmáról elfeledkezett asszonyt Malomvizen, a traditio szerint, a malomból elfogva, lófarkával irgalmatlanul megfenyített. Épen olyan gonosz hajlamú Trifu, a kinek öcscei is mind kárára vannak a szegény embernek. Azért tavasz tájt teljes tétlenségben egy álló hetet szentelnek ennek is. Szt.-Péternek és öcsceinek szintén egy hét jár. De meg van ezeken kívül a verebek napja (hogy a vetést ne verjék el), a nyüvek ünnepe (hogy a vetemény meg ne bolhásodjék) s husvétől pünkösdig minden áldott kedden és csütörtökön leteszik a munkát. A rendes egyházi ünnepek megtoldásával azt lehet mondani, hogy az esztendő $\frac{2}{5}$ -ét böjttel és ünnepi pihe-nővel töltik el roppant kárára maguknak és az országnak is.

Ezen tilalmi napok alól a papok mégis föloldhatják a jámbor vezeklő népet. Ha a papnak valami eligazittatni valója akad, korán összeharangoztatja faluját s kalákát hirdet. Erre aztán furulyaszóval kivonulnak a munka helyére s szent a béke mindazokkal a gonosz szellemekkel, kiktől máskor magukat és marháikat féltik. Így aztán nem csoda, ha élelmes pap minél gyakrabban igyekszik hiveinek ezt a lelki könnyebbülést megszerezni.

Hogy az itt csak nagyjában érintett babonás szokásokat a kérész-életű gör.-kel. iskolák egyhamar ki nem irtják s a nép alantas miveltségét észrevehetőleg nem emelhetik, több mint bizonyos. Különben is ilyen sorsu embereknél a gyakorlati tanítás, a már elemében létező házi iparágak tervszerű fejlesztése volna az egyedül célravezető mód s a túlságos elméleti népoktatással ott vagyunk, hol a misszionáriusok az imádkoztatással állnak sok helyen a vadak közt. Imádkozni megtanulnak ugyan, de ha szerit ejthetik, a misszionáriust eszik meg először.

g) A pálinka hatása. A fennebb érintett gyakorlati oktatás, méhészet, faragászat volna hivatva elejét venni a most rohamosan harapodzó korcsmázásnak. A sok tétienségre kényszerítő ünnep nemcsak a henyeséget kedvelteti meg, de a korcsmai tivornyának is elősegítője. Innen van, hogy a mily önmegtagadók az étkezésben, épen oly szenvedélylyel adják magukat a pálinkaivásra, holott a botok, furulyák, guzsalyak mesteri kifარagása hasznos tulajdonságokat képviselnek s egy kis ügyességgel valóságos nemzetgazdasági tőkévé lehetne azt fejleszteni.

A pálinka erősítő, a munkára tüzelő ital a nép felfogása szerint. Azzal kedveskedik vendégének, azzal mulat, sőt betegségben gyógyszerül is azt használja s általános meggyőződésévé nőtte ki magát, hogy a nélkül egy napig se bírának megélni. E vak szenvedély annyira erőt vett a népen, hogy a pálinkát mindennél többre becsüli. A mire tán készpénzfizetés mellett nem vállalkozik, azt készséggel megteszi egy jó korty ital reményében.

Ezért eladják mindenüket. A gyermek kész szülőitől, a nő férjétől ellopni a keservesen összegyűjtött téli készletet, csakhogy kielégíthesse szenvedélyét. Gazdasági terményükben is előkelő helyen áll a szilva, de nem annyira ízes gyümölcse, mint az abból készülő ital miatt. S miután mértéktelenségükkel már eleve beadósítják magukat a falu korcsmárosánál (rendesen zsidó): ősszel termésük jó része kamat és tőketörlesztésre megy, s ők a potom árban elvesztegetett terményt később uzsoráskamatokra és kétszeres árban kunyorálják vissza. Már a csecsemőt rászoktatják a pálinkára s a női erkölcs is olcsóvá válik a pálinkás butykos láttára. Néha felébred önérzetük s talizmánokat vesznek, belladonnát isznak ellenszerül. És az emberirtó mérgező hatása erkölcsileg, testileg borzasztólag nyilvánul. Itt a korcsmai füledt légkörben devalválódik lassankint a különben tisztességtudó, kevés igényű nép jelleme a közönséges bűnök niveaujáig. Itt nővik ki magukat a falu rosszai s kopik el becsületérzetök apránként.

h) Menyegzői szokások. A meglazult házi erkölcsök az ifju nemzedék megmételyezésével válnak legveszedelmesebbé. A vadházasság még itt, a világ emez elzárt zugában is otthonosulni kezd s a tiszta ideális vonzalom a két nem ifjúságában ritkasággá vált. A megcsalt szerelmesek nagyvilágiasan kezdik sorsukat felfogni s a szerelmi elkeseredés kivételesség kezd lenni. Tragikus kimenetelt alig vesz a nagyon is mindennapivá minősülő hűtlenség, de azért a szomorú, siralmas s a végig szolgálásra emlékeztető népdalokban a rajongó szerelem ideája hiven átöröklődött. E dalok némelyike tán még a Riló-Dagh s a Balkán hegység homályos emlékeiből veszi eredetét.

A menyegzői szokásokban az egykori puritanizmus reminiscenciáival találkozunk. Az ifjak hamar megismerkednek a rendes korcsmai összejöveteleken. Vasárnap templomozás után, a korcsma színjében járja a táncz; kalákákon, mennyegzőkön fesztelen az érintkezés s tavaszi ünnepekben az u. n. nedeákon is sok ismeretség szövődik. Ő szerinti május elsején már minden eladó

leány kapuját májusi fa jelöli annak bizonyosságául, hogy az illető nem maradt a falu ifjai előtt észrevétlenül.

A hajadonok újévkor fát nyalábolnak fel s ha párosával esik ki, vagy ha a disznók megröfögik, biztosan vehetik a férjhezmenetelt. Szt.-Andráskor a vizes cseherben is felismerik jövődöbelijüket. Újév napján férfit látni annyi, mint az évben férjhez menni. Ha választottja vonzalma még se nyilvánulna, bájitalhoz kell fordulni s a datura és nadragulya gyökere tesz itt jó szolgálatot. A fagyöngy bogyója (*Viscum album*) is biztos bájitalt ad s minden faluban vannak ahhoz értők, kiknek kotyvalékaik aztán csendes butaságot, örültséget, sőt halált is okoznak.

Nyaranta azonban a sűrű elfoglaltság ritkán engedi meg a házasságot s inkább télire marad az. Ősszel a szilvapálinka betakarítása után az ifjú kiválasztja a legtekintélyesebb és beszédképesebb ismerőst, rokonát s egy pár társsal elindítja a kiszemelt házhoz. Ott nagy ádázkodás közt megtörténik az alku, számbaveszik a menyasszony után indítható lábas jószágot s kitűzik a menyegző napját.

A vőlegény nagy kísérettel szokott menyasszonya után indulni. Ott a rokonság, szomszédság résen van már s egy szalmával begöngyölt lánczczal lezárta a kaput. Az érkezők egyike kést ragad s hamar ketté vágja a szalmafonalat; de a lánczczal elbánni nem tudván, ajándékokat kezdenek ígérni, miközben mind a két fél szónokai túllicizálják furfangban és leleményességben egymást, — végre bebocsáttatást nyernek.

Ekkor jövetelük célja iránt kezdik őket faggatni. A vőlegény szónoka sallangos dictioban világosítja fel a kérdezőket, kik egy tollal teleaggatott csunya vén banyát, vagy golyvás idiótát szalmakoszorúval állítanak elé. A vőlegény és társai természetesen visszautasítják a tréfát s miután még jobban körül írják a kilétüket: végre hajlandóknak ígérkeznek az ostromlottak is a keresett személy kiadására. És kis vártatva ki is jönnek a teljes ünnepi díszbe öltöztetett menyasszonynyal, kit ujongva tánczolnak körül az érkezetek.

A templomi szertartásra nagy zajjal, lármával, lövöldözéssel vonulnak fel. Nemcsak járműveiket s az igavonó állatokat szalagozzák fel, hanem hosszú póznákon is kendőket lobogtatnak. A papi kikérdezésnél rendesen kisül az is: hogy a vőlegény, vagy menyasszony járatlanok az imádkozásban s még a »Miatyánk«-ot se tanulták meg. Ezért aztán vagyonosabbak 5—10 frtnyi, sőt

több zálogot tesznek le, s minthogy az utólagos censurától még jobban irtóznak: készebbek zálogukat odaveszíteni. Szegényebbek napszámmunkával oldoztatják fel magukat tudatlanságuk szégyene alól. A visszamenet lehetőleg még nagyobb örömrivalgások közt megy végbe. A férfiak feltett kalappal foglalják el helyeiket az asztalnál s miután a vőfélyek (vornyikok), mint szellemeskedő ügyes ifjak bevezetésül a poharakat körülhordozzák: kezdetét veszi a lakoma. Első fogásul disznóhussal főzött káposztalevelet találnak fel. Ezután főtt káposzta következik. Most az ajándék ételeket a legtarkább összevisszássággal rakják elé. Sajt, túró, birka sült főzelék járja, s a kinek nem jut egyikből, kárpótlódik a másiktól. Befejezésül az ételek koronája: lapte cu peszat (tejes kása) marad. Közbe tréfás s többnyire verses dictiók járnak s felköszöntetlenül nem marad senki. Végre a vornyikok egyike egy faágon megfelelő nevetetű észrevételek kíséretében s az ajándékozó nevével és epitetonjaival az ajándékokat mutatja be. Mindent képtelenségig szokás nagyítani, a kendőket, vásznakat legalább tizszeres méretben minőségben bejelenteni s e képzelhető izetlenségekkel, trivialitásokkal fűszerezett mondások homéri kacajra hangolják a diszes társaságot, melynek élén a jól táplált tisztelendő, a tekintélyére véghetetlenül sokat adó bíró, falusi adószedő, esküdt és más előkelőségek trónolnak. A házaspár az egész lakoma alatt főtt tojást eszik s lehetőleg keveset beszél, mert úgy hozza magával a tisztesség. A menyasszony ölébe egy kis gyermeket ültetnek, kebelébe bubát helyeznek, hogy a házasság gyümölcsöző legyen. Igen nagy pontossággal tartják meg a hagyományos formaságokat s kerülik a baljóslatu jeleket. A menyasszony hazaszállítása rendesen éjjel történik. Otthon a gazda a járompálczákat átdobja a csűrön a szomszédba annak jeléül, hogy biztos gondozója akadt barmainak. Néhol fát ültet az új pár (már ha az évszak megengedi) s a menyasszony öntözi meg. Az új asszonyt azonban vajmi kevés rendelkezési hatáskör illeti meg. Minden terhesebb teendő ránehezedik s a gazda henyélve pálinkázva, pipájával bagóval kérődzve nézi. Ezért aztán hamar lehull a szépség s a korai vénség hervasztja az asszonyokat.

i) Keresztelés. A keresztelés ismét sok hokusz pokuszszal megy végbe. A gyermek fejkötőjére piros szalagot tesznek az ígézet elhárítása céljából, mellére fokhagymát kötnek az ördög ellen. Igézetet a ház gerezdéről szedett forgácsból készülő szénnel gyógyítják. A keresztelés — hacsak nem halálos beteg a

gyermek, a templomban történik. Nagyon sietniök kell vele, mert a kereszteleetlenül elhalt gyermekek lesznek váltott gyermekekké (verculace), kik holdfogyatkozást idéznek elő, az által: hogy a holdat megeszik.

j) Temetés. A haldoklót ellátva a halott szentségekkel erős sírás és jajgatás közt várják be a végperczeket. Akkor szemeit egy-egy krajczárral lenyomják s nyelve alá is egy krajczárt helyeznek Charon számára. Az ördög ellen pedig fokhagymával, busziokkal biztosítják. Majd leterítik, egy őrt állítva az ajtóba, kinek szigorú kötelessége megakadályozni macska vagy kakas befutását, mely esetben a halott — főleg ha nő — okvetetlenül boszorkány lesz. Ha leány hal meg, barátnői este a ház ablaka alá gyűlnek s arcukkal arra fordulva gyászdalokat zengedeznek. Ha legényt ért a szomorú végóra Malomvizen 5—7 társa (páros szám nem lehet) a temetés reggelén kimegy az erdőre a legszebb fiatal fát levágja s hármassával fűrészgátva behozzák. Malomviz felső házainál az asszonyok már várják őket s szomorú nótákat énekelve kísérik a halottas házig. Ha idegen faluba viszik a gyászlát elkísérik a szomszéd faluig, hol az odavalók váltják fel őket s ez így foly a végső helységig. Ott aztán ezt a fát a sirra tűzik, kendőket aggatnak rá, gypjuval díszítik. A gyászos menet kivonulása után kiseprik a szobát, nehogy a meghalt szelleme kísértetként visszajárjon. Utközben háromszor letérdelnek. Beföldelés után a pap egy (rendesen fekete) fazékban kezeit megmossa s a fazekat ott helyben összetörve, cserepeit a sirra hintik.

Leány vagy asszony sírját egy zig-zugos rúnajegyekkel ellátott faemlék jelöli. Sírfelirat alig szerepel, s kevés helyen akad a Krisztus jelének mestere is. A keresztek ritkán alkalmazták s a hol kőlap akad, azt is felhasználják.

Temetés után a vagyonosabbak pománát osztogatnak. Egy fazék és gyertya járja, de egy hatossal czipóval is megszokás toldani. A pomána osztás a halál hatodik hetében, három hónap, félév és egy egész év múlva ismétlődik. Szegényebb embereknél a szokásos virrasztói tort a jó barátok, rokonok által összehordott ételekkel tartják meg. Itt azután paszuly, aszalt szilva, turó, tej stb. járja s a gyászos hangot a sokszor nagyon is sűrűvé váló poharazás közben a sirató asszonyok monoton áriái adják meg.

k) T á n c z z e n e. A fővárosi román bálokon nagy hatással szereplő hátszegvidéki (haczegana) tánczot abban a diszes costumeban és figurális kiállításban hasztalan keresünk errefelé. A tánczot

nagyon kedvelik ugyan s még munkaszünetben is képesek rágyujtani: de azért a lassu csárdás egyik változatán kívül egyéb táncz itt nem szerepel s azt se járják csörgővel botokkal, mint a műveltebb körökben látni. Az efféle tánczot szászvárosvidéki civilizáltabb falusi elem terjeszti s karácsonyt tájt a városokban bemutatja. Itt a hegység alatt saját rendes ruhájukban jelennek meg a nedeákon, vasárnapi multságokon s mulatnak ott míg csak a czimbolyás, vagy válogvetőből átalakított hegedűs meg nem unja s a kocsmárosnál nyitott hitel ki nem merült. Virtuosabb legény 2—3 leányt ölbe fog és sebes körforgásban jeleskedik, miközben fejét felváltva jobbra balra kapja, mintha kaczerkodikni akarna velük. Ez eszeveszett pörge forgás és fejkapkodás mellett tánczversekkel adják meg a módját, csak hogy a kurjantgatások szövege ritkán marad a tisztesség határain belül.

A czimpolyát egy-egy pásztor készíti elhullott kecske bőréből s az ilyenek jól is kezelik azt. A furulyát minden ifju jól kezeli.

b) Egyéb említeni valók. A tavaszi nedeán kívül előfordul a bethlemesdi párvát képező koldulás karácsonykor. Karácsony szombatján a gyermekek nagy lármával járják be a falut, néhol verselnek is s dióval mogyoróval jutalmazták meg. A három királyosdi, bethlemesdi csak városok közelében járja. Hushagyó kedden falu ítéletét tartanak. Egy-egy pörge nyelvű legény kikiabálja kik mentek férjhez s hol van kutya a kertben. Az ilyen publicatiók se igen épületesek. A husvéti tojást kifestik. A gabona zsengéjéből font koszorut háznál felakasztják stb.

* * *

Hátra volna még e nép dalairól, mondáiról szólanom. E téren egy nálamnál avatottabb gyűjtő: Mailand Oszkár dévai reáliskolai tanár úr működven, én meg se kísértem a tudomásomra jutottak registrálását s csak annak felemlítésére szorítkozom: hogy az emberi szív legáltalánosabb érzelmei, indulatai megtalálják népköltőiket s a szerelmi dalok mellett nagyszámu balladai töredék, hitmonda mythologiai vonatkozás tartotta itt fenn magát. Így a nap és hold mythosához épen Mailand úrnak sikerült néhány nagyérdékű dalrészletet összehöngészni s idővel ő e dalokról ép úgy, mint Téglás István a népviseleti diszitményekről tüzetesebb tanulmányt fognak közzétenni. E népköltészeti termékeknél általános néprajzi szempontból említést érdemel, hogy a hőseiket rendszeren a Duna mellékén szerepeltetik s Cerigrád (Constanti-

nápoly) városára, a török zsarnokságra sűrű vonatkozások csendülnek meg a hősi dalokban. Nem kétségtelen bizonyítékai-e ezek annak a történelmileg is mind határozottabb alakot öltő elméletnek, mely az erdélyrészi oláhságot a Balkán erdőségeiből, mint par excellence pásztorkodó népet a XIII. században devastált területek nova plantatioiként vezeti be s mely elmélethez Roesler után hazánkból is annyi becses adalékkal járulának Hunfalvy Pál, a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat alelnöke dr. Sólyom Fekete Ferencz és legutóbban Réthy László fiatal tudósunk. A lakosság életmódja az ősi marhatenyésztés, erdei legeltetés exclusiv gyakorlata, szintén e felfogást támogatják, s éppen azért kívántam körülményesebben megismertetni a modern nationalis ábrándoktól még alig érintett eme hegyvidéket.

TÉGLÁS GÁBOR.

EGY SZAKASZ A NÉPEK PSYCHOLOGIÁJÁBÓL.

I.

Az anthropologiai tanulmányoknak kezdettől fogva egyik fontos kérdését képezte azon vizsgálat, vajjon az emberiség egy vagy több fajt képez-e?

A polygenisták az ember nagyságának, az agy alkatának, a bőr színének, a haj minőségének stb. különbségeit mindannyi alapkülönbségnek vették s azt hirdették, hogy az emberiség már eredetileg több fajt (species) képezett. Viszont a monogenisták elismerték ugyan a testi jellegek különbségeit, de azt állították, hogy mindezek egy alap-typusból fejlődtek, illetőleg, hogy az eredetileg egy alaptypus külső okok behatása folytán különbözőképen módosult. Azonban a különbségek oly csekélyek, hogy csak fajták (race) fölvételeire jogosítanak. Így tehát az egész emberiség csak egy nemet (genus) és csak-csak egy fajt képez.

A kérdés sokáig vitás vala, azonban ma már bebizonyított tény, hogy, ha a faj fogalma oly értelemben használtatik az embernél is mint az állatoknál és növényeknél, akkor az emberiség csak egy fajt képez, s az eltérések csak fajták fölvételeire jogosítanak.

»Ki ezen állítást, úgymond Quatrefrages, nem akarja elfogadni, annak el kell vetnie a módszert is, mely a tények, vizsgálására s megbecsülésére szolgál. Ámde a tények, melyekről itt

szó van, megtámadhatlan kísérletek, melyeket kitűnő férfiak szorosan tudományos szellemben véghez vittek. Az alkalmazott módszer pedig tisztán azon meg nem támadható tételből indul ki, hogy minden szerves lény ugyanazon általánosan érvényes törvényeknek van alávetve. Ki előitéletektől menten az összes ténnyeket szorgos vizsgálat alá veszi, annak el kell ismernie, hogy minden ember ugyanazon egy fajhoz tartozik, hogy tehát csak egyetlen egy emberfaj létezik.*

Azon nézetet, hogy az emberiség több fajt képez, látszólag különösen következő tények támogatják. Ugyanis az egyes embercsoportok testi jellegök tekintetében nagyon eltérnek egymástól, oly annyira, hogy pusztán látásra is feltűnik azon nagy különbség, mely pl. a fehér ember, a néger és az indián közt mutatkozik. Továbbá ezen testi eltérések nemcsak egy-két emberöltő előtt fejlődtek, mert ezen eltérő típusok már azon legrégibb időkben is megvoltak, a meddig a történelmi kutatások vissza terjedhetnek. Egyptom őskori emlékein, melyek legalább 4—5 ezer évvel napjaink előtt keletkeztek, a néger és a földközi fajta külön jellegét, ugyszintén a hámita s a szémita népek közti különbséget oly határozottan látjuk kifejezve, mintha e rajzok a legközelebbi múltban készültek volna. A mostani egyiptomi fellah szakasztott élő mása azon régi egyiptominak, kit a fáraók idejében készült szobrokon és fali festményekben látunk ábrázolva. Tehát a fajta jellege annyi évezred óta semmi változáson sem ment át.

Nem hagyható említés nélkül azon körülmény sem, hogy az egyes embercsoportok, úgy mint az egyes állat- és növényfajok, földrajzi övek szerint terjedtek el s ezek határát át nem léphetik, a nélkül hogy testi szervezetüknek ne ártsanak.

Visszont az emberi faj egységét csattanósan azon jelenség bizonyítja, hogy az egymástól legtávolabb álló népek is sikeresen vegyülhetnek, s hogy az ily vegyülésből származó utódok — ha csak ethikai természetű tényezők nem hatnak gátlólag — sem veszítik el fajfenntartó képességüket. Mióta a nagy földrajzi fölfedezések megkezdődtek, az európai ember minden földségbe behatolt, mindenütt talált embercsoportokat, melyek tőle jellemző sajátásaik tekintetében különböztek; mindenütt, hová jött, összevegyült ezen látszólag más alkotású emberekkel, s mindenütt, még a legalacsonyabban álló csoportokkal is, életképes vegyülékfiaknak adott létét.

* Quatrefages: Das Menschengeschlecht, I. köt.

S tudva van, hogy e vegyülések nemcsak kétszeresek, hanem sok helyen háromszorosak is, különösen Amerikában, hol három fajta népei találkoztak s a legkülönbözőb fokokban való vérkeverést okoztak. »Már pedig úgymond Darwin, oly háromszoros keresztezés, mint ez az európaiak, négerek és indiánok közt történt, legerősebb próbáját képezi az illető egyének kölcsönös termékenységének.*

Amerika fölfedezése óta még nem mult el teljes négy évszázad sem, s mégis vannak már országok, melyekben a lakosság tulnyomó része kereszteléseknek köszöni létét s alig találni családot, melynek ereiben tiszta, vegyüléstől mentes vér folya. Így tehát nemcsak a szülők, hanem a keresztezésekből származó utódok is megtartották fajfentartó képességüket. »E szerint, úgymond Darwin, az emberfajták nem különböznek eléggé, hogy vegyülés nélkül egymás mellett fenmaradhassanak, már pedig a vegyülés elmaradása legjobb bizonyítékát adná a fajbeli különbségnek.**

A második főtényező, mely az emberiség fajbeli egysége mellett bizonyít, azon nagy jelentőségű tény, hogy a megkülönböztető jellegek még az egyes embercsoportok körén belül sem egyformán kifejlődtek, ott is nagy eltérések mutatkoznak. Így pl. a hinduknak, nemkülönb a berbereknek színe barna, sőt sokszor oly sötét mint a négereké, dacára, hogy e népek a fehér emberek csoportjába tartoznak. Viszont a néger sokszor azon barna typushoz közeledik, mely sok fehér népnek is sajátja, máskor pedig bőrének színe a sárga mongolra emlékeztet. Épen ily különbségek voltak észlelhetők az amerikai benszülötteknél is, és pedig még mielőtt vegyülhettek volna az európai emberekkel.

A mi észleltetett a test színére nézve, ugyanaz mondható az agy (koponya) alkotásáról, a haj minőségéről s a többi testi jellegekről is. »Igaz ugyan, úgymond Darwin, hogy a Föld némely részeiben hosszú agy, más részeiben pedig rövid agy a túlnyomó, de a mellett a formákban nagy különbségek uralkodnak még ugyanegy fajta határain belül is, így pl. Amerika s Ausztrália őslakóinál — dacára, hogy ez utóbbiak ugy származásuk mint nyelvük és szokásaik tekintetében bizonyára a legtisztább fajtát

* Darwin: Abstammung des Menschen I. köt. 227. l.

** Id. m. l. köt. 227. l.

képezik — sőt még oly csekély kiterjedésű vidék lakóinál is mint a milyen a Sandwich szigetszoport.« *

Bates az Amazonas melléki benszülöttekről szólván, többi közt következőleg nyilatkozik: Nem volt közülük kettő sem, a kiknek feje egymásra hasonlított volna, míg egyiknek szép vonású kerekded arcza volt, addig a másik kinyuló állal, nyitott orrlyukakkal és ferde szemével valódi mongol típusra emlékeztetett.

Az eltérések az egyes embercsoportok körében belül oly nagyok, hogy az egyes fajok, illetőleg fajták szinte észrevétlenül egymásba átmennek, a nélkül hogy a határt pontosan meg lehetne állapítani. E fokozatos átmenetek még oly fajtáknál is észlelhetők, melyeknél nagyobb mérvű keresztezések nem igen fordultak elő. Ez tehát legalább közvetve bizonyítja, hogy nincs egyetlen egy oly határozottan megkülönböztethető jelleg sem, mely arra jogosítana, hogy a fajtákat fajok rangjára emelhessük.

»Daczára annak, úgymond Darwin, hogy a most élő emberfajták sok tekintetben, így pl. bőrük színe, hajuk minősége, agyuk alkata s testük méreteinek tekintetében különböznek, mégis ha egész szervezetüket vizsgáljuk, azt látjuk, hogy számos tulajdonságaikban egyeznek. Ezek közt sok oly jelentéktelen vagy oly sajátos természetű, hogy nagyon valószínűtlen, mikép e tulajdonságokat már eredetüktől fogva különböző fajok vagy fajták egymástól függetlenül elnyerték volna.« **

II.

A fajbéli egység kérdésénél figyelembe kell vennünk az ember szellemi tehetségeit is. Ugyanis lehetetlen észre nem vennünk, mennyi hasonlóság és megegyezés van még oly emberek szellemi nyilvánulásaiban is, kik egymástól távol lakó és aránylag nagyon különböző emberfajtákhoz tartoznak. A különbség mely az úgynevezett vad ember s a civilizáció legmagasabb fokán álló európai közt észlelhető, nem annyira a tehetség és szellemi erő különbségén, mint inkább csak a gondolkodás gyakorlottságán és ügyességén alapul.***

* Darwin: id. m. I. köt. 34. l.

** Darwin: id. m. I. köt. 233. l.

*** L. »Az emberiség művelődésének iránya« cz. cikkem a pécsi fő-reáliskola 188⁹/₆. tanév értesítőjében.

»Der etwaige Unterschied, úgymond igen helyesen Vámbéry, zwischen den Wilden auf Neuseeland und dem auf der höchsten Culturstufe befindlichen Europäer besteht weniger in den Abstufungen der Fähigkeit und Kraft, als vielmehr in der Übung und Gewandtheit des Denkens; denn während letzterer im Laufe einer Jahrtausende alten Cultur zum geistigen Kampfe sich gezwungen sah, ist ersterer von den Bedingungen einer primitiven Lebensart zum Denken weniger angespornt worden und hat Sinnesträgheit, aber nicht Sinnesmangel verrathen.«*

A szellemi nyilvánulások ezen megegyezése oly meglepően nagy, hogy bármennyire térjenek el az emberek testi jellegeik tekintetében, szellemi nyilvánulásaiban mégis az emberiség fajbeli egységének élő tanui. Szellemi fejlettségre nézve roppant különbség van az európai nemzetek, a négerek s az amerikai benszülöttek közt »és mégis úgymond Darwin, midőn a Beagle földéjén tűzföldiekkel együtt éltem, meglepetéssel szemléltén azon sok kis jellemvonást, melyek mutatták, mennyire hasonlók az ő szellemi tehetségeik a mieinkhez. Ugyanezt észleltem egy telivérű négeren is, kivel véletlen hosszabb ideig ismeretségben voltam.«**

A szellemi nyilvánulások ezen megegyezését egyformán észlelhetjük a népek izlésében, hajlamaiban és szokásaiban. Ezek közt sok olyan van, melyeknek semminemű jelentésük sincsen, melyek társadalmi tekintetben fölötte alkalmatlanok, sőt melyek testi kinzással, sanyargatással vannak összekötve s mégis majdnem minden népnél divatban vannak vagy legalább voltak.

Ily értelmetlen szokás pl. az, hogy az emberek szépnek találják, ha a test egyes részei természet ellenes formát nyernek. Sok vad nép a magas agyban látja a szépség ideálját, s azért a gyermekek fejét már csecsemő korukban deszkák segélyével formába szorítja, hogy az agy magas, és hátsó része lapos legyen. E vad és esztelen szokás különösen Amerikában volt elterjedve és pedig úgy Mexico és Peru művelt lakóinál mint a többi vadásznépek legtöbbjénél.

»A natcsez-indiánok fejtorzítása a koponyának olyatén fölfelé növesztéséből állott, hogy végre egész hegyesen vagy ék-alakba végződött. A csoktávok gyermekeiket deszkadarabra fektetve, homlokukra egy zacskó homokot tettek, mely folytonos lassú

* Vámbéry: Primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes 19 l.

** Darwin: id. m I. köt. 233. l.

nyomása által a halántéktól fölfelé majdnem téglalakuvá teszi a fejét s ez eljárás következtében hátrafelé szögelő, magas emelkedett homlokuk lesz. A nutka-kolumbiak a gyermeket mohával bélelt válucskába helyezték. Feje hátulja a válu felső részén levő deszkán nyugodott, egy másik deszkát pedig a csecsemő homlokára tettek s ezt szorosan fejéhez kötözték. E műtétet csak akkor szüntették meg, mikor a gyermek már járni tudott, de akkor borzasztó volt fejét látni. Szemei iszonyuan széjjel álltak, szegolyói kidülledtek s fölfelé meredtek, feje széles és csaknem ékalaku volt.*

Mi irtózunk a fej ilyenmő eltorzításától, szépészeti érzületünk visszataszítónak tünteti föl e szokást s ez mégis nagyon el volt terjedve, és nemcsak Amerika népei alkalmazták e műtétet hanem Polynézia lakói is, így különösen Tahiti, Haváji, Paumotu és Számoa benszülöttei, sőt a Malakka félszigeten lakó malájok is. Továbbá el volt terjedve Dél-Oroszország pusztáinak vándortörzseinél s észlelhető a történelem előtti időkből fenmaradt agyakon is.

Némely tudósok (v. Baer) szerint az avarok is hódoltak ezen divatnak. Ugyanis 1820-ban Grafenegg mellett nem messze azon helytől, hol a Kamp a Dunába ömlik, egy agyat találtak melyet avarnak vélnek; továbbá 1846-ban Atzgersdorfban, közel Bécshez szintén találtak agyat, mely a grafeneggihez igen hasonló s melyet szintén avar származásának gondolnak. Mindkettő csúcsba van szorítva. Valószínű tehát, hogy az agy mesterséges idomítása egykor épen úgy általános szokásban volt az avaroknál, mint volt a 16-dik században Amerika benszülötteinél.**

E szerint némi biztossággal azt következtethetjük, hogy az agy mesterséges idomítása egykor, a műveltség kezdő korában általános divatú vala, és hogy a legtöbb emberfajta ismerte ezen szokást.

Más népek viszont más testrészeket idomítanak át. Így pl. a sinai nők lábukat sajtolják, és hogy gyermeklábukat megtarthassák, inkább lemondanak a biztos járásról. Az arány a láb s a test nagysága közt annyira meg van zavarva, hogy a sinai nők csak tipegve s ingadozva járhatnak. Mi európaiak szépnek tartjuk a karcsu termetet, s ennek kedvéért divathölgyeink annyira fűzik magukat, hogy lélegzeni is alig birnak s egészségüket is

* Lubbock: Történelem előtti idők II. köt. 183. l.

** Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája 155. l.

készek veszélyeztetni. Lényegben alig van különbség a mi hölgyeink s a sinai nők között, mindannyira ugyanegy dőre szokásnak rabjai.

Roppant elterjedt a fogak eltorzítása is. Némely afrikai nép fogát rendszerint kicsipkézi, hegyesre fűrészeli vagy néhány fogát egészen kiüti. Így pl. a vanyoro-törzsbeliek (Szudán-ban) kiütik a négy alsó metszőfogukat és pedig úgy, hogy valamely hegyes vasdarabot ékelnek a fogak közé s annak ismételt mozgatása segítségével kimozdítják a kitörendő fogat. Könnyen képzelhető mily sokáig tart e műtét s mily heves fájdalmat okoz. Marno szerint az egyiptomi egyenlítői tartomány legtöbb törzse, így a moru, mundo, silluk, denka, nuer, bari stb. négerök kitörik alsó négy metszőfogukat. mások pedig, mint pl. a makraka törzsbeliek úgy a felső mint az alsó négy metszőfogot hegyesre fűrészelik. Cameron szerint a Tanganyika tó környékén lakó néger törzsek kiélesítik, illetőleg hegyesre fűrészelik fogukat, alsó állkapcsuk két közép fogát pedig kihuzzák.

Ugyaníly fájdalmas műtétek és eltorzítások előfordultak Brazília, Ausztrália s Taszmánia benszülötteinél is. A Szumatrában lakó reds-ang népnél azon szokás uralkodik, hogy fogaikat lefűrészelik és pedig némelyek egészen a foghusig, mások pedig a fognak csak mázát, különösen azért, hogy jobban bevegélyek azon fekete festéket, melylyel fogukat rendszerint feketítik. Davis gyűjteményében van egy dajak koponyája, melynek hat elülső foga igen szabályosan át van fúrva s ezen lyukak mindegyikébe egy-egy rézgombos tű van illesztve. E szerint a hányszor ezen ember fölemelte felső ajakát s beszélt vagy nevetett, mindannyiszor fitogtathatta fölperézett fogazatát.

Egyáltalában feltűnő dolog, hogy a népek, különösen a műveltség alacsonyabb fokán állók, mintegy gyászos gyönyört látszanak meríteni azon szenvedésekből, melyeket maguk szabnak önmagukra, s e célból az eltorzítás és önkínzásnak végtelen különös módjait is találják ki.* Némely népek kis újjokat vágják le, mások annyira nyújtják fülüket, hogy egészen vállukig ér. Ismét mások egyes testrészeket fűrnak át. Így pl. a Mackenzie folyótól nyugatra lakó eszkimók arcukba fűrnak lyukat, a Fuca szorosnál lakó szacset-indiánok, úgy szintén több polynéziai nép orruk porczogóját szúrja keresztül.

* Lubbock: id. m. II. köt. 267. l.

Az így támadt lyukba különféle tárgyakat, fa- vagy csontdarabokat, rézgyűrűket, tollat stb. helyeznek diszítésül. Így pl. Brenchley a Salamonszigetbelieknél azt látta, hogy rákollót illesztettek orruk porczogójába. Könnyen képzelhető, mily fájdalmas az átfúrás műtéte s mennyire alkalmatlan az orrba helyezett tárgyak viselése.

Nyugat-Amerikában, különösen a Kolumbia folyó vidékén, továbbá Afrika némely részeiben azon szokás uralkodik, hogy a nő alsó ajakát átfurják s az így támadt lyukba szintén fa- vagy csontdarabokat illesztenek. Minél nagyobb a lyuk, annál szebbnek tartják a nőt. Sőt Marno szerint Egyptom egyenlítői tartományában nemcsak a nők, hanem a férfiak is hódolnak e divatnak s átfurván felső ajkukat, drótskyűrűt, melyre gyöngyöket fűznek, illesztenek az így támadt lyukba. Némelyek alsó ajkukba, sőt átfurt orrukba is illesztenek ily piperetárgyakat.

A szépség elérésének kedvéért a műtétet már korán kezdik, már a csecsemőgyermek ajkába fűrnak kis lyukat s ezt időről időre nagyobb fadarabok beillesztése által annyira tágítják, hogy átmérője végre egy hüvelyknyi hosszúságot nyer s az ajak borzasztó látványt nyújt.

Ámde bármennyire elszörnyűködünk ezen öncsonkítások fölött és szinte érthetetlennek tartjuk, miért vetik magukat a népek ilyen önkínzásoknak alá: nem kell elfelejtenünk hogy az európai nők ugyanezt teszik. Hiszen ők is átfurják fülüket s ha időnkint a divat úgy kívánja, nehéz és elég alkalmatlan fülönfüggőket hordanak. Tény az, hogy kisebb fájdalommal jár a fülnek mint az ajak- vagy orrnak átlukasztása; tény ez is, hogy kevésbbé alkalmatlan a fülönfüggő mint az ajakba vagy orrba illesztett idegen tárgy: de az ethnolog, ki a tények lényegét s indító okát vizsgálja, alig fog látni különbséget az európai s a polynéziai nők botor szokása közt. Ugy ezek, mint azok is emelni vélik szépségüket azáltal, hogy valamely testrészt átfurnak, az indító ok mindenütt egy s ugyanaz, legfeljebb a kivitelben van különbség.

Elégge elterjedt műtét a körülmetélés is. E szokás nemcsak a régi izraelitáknál s azon népeknél, melyek egykor szomszédságukban laktak, volt elterjedve, hanem található volt minden földségen. A spanyol fölfedezők e szokást Közép-Amerikában találták, az Amazonas vidéki tekuna és manao-törzsek maiglan is használják, Ausztráliában is sok törzs alkalmazta. A papuák közül Új-Kaledonia s az Új-Hebridák lakói ismerték. A malájok

közül a Barátság szigeteknek, különösen Tongatabunak, továbbá a Tahiti, Számoa és Fidsi csoportoknak lakói mindnyájan ismerték és alkalmazták a körülmetélést. Különböző változatokban még más törzseknél is előfordul, nem is szólva azon nagy elterjedésről, melyet a mohamedanizmus terjedése által nyert.

A régi izraeliták egy másik szokása, e leviratus, szintén igen elterjedt intézmény. Ugyanis a mózesi törvény kötelességévé tette minden hébernek, hogy meghalt bátyja özvegyét magához vegye s neki utódokat támaszson. Ezen kötelesség világosan kitűnik a szent könyvek szavaiból, s így biztosra vehető, hogy a héber nép ősi társadalmában, régen a mózesi törvényhozás előtt általános divatu vala. »In the earliest age, úgymond Mac Lennan, the Levir had no alternative but to take the widow; indeed she was his wife without any form of marriage. By the Mosaic Law, however, he might get quit of her if he chose by submitting to the ceremony of loosing the shoe.« *

A leviratus szokását Planus Carpinus a mongoloknál is találta, Martius pedig Braziliában a tupinamba törzsnél, továbbá el van terjedve a kolusoknál Éjszak-Amerikában, az osztyákoknál Szibériában, a kaffereknél Dél-Afrikában stb. »Ha a bátya meghal úgymond ez utóbbiakról szólva Livingstone, akkor kor szerint legközelebb álló öcsce átveszi az elhunytak nejeit s ezen egyesülésből származó gyermekeket nem tekinti gyermekeinek, hanem testvéreinek.« Az Új-Hebridáknak, különösen Erromangónak lakói szintén ismerték a leviratust, sőt Új-Kaledoniának papúa lakosságánál, tehát oly népnél, mely bizonyára sem közvetlenül, sem közvetve nem érintkezett az izraelitákkal, mégis mindkét zsidó törvény, t. i. a körülmetélés és a leviratus teljes használatban volt.

Roppant elterjedést nyert a test festése s a tetoválás is. Nincs emberfajta, melynek több-kevesebb népe nem hódolna e szokásnak. Igaz ugyan, hogy legnagyobb elterjedést a forró öv alatt nyert s ott mintegy a ruhának pótolja helyét, a mennyiben az ott lakó népek oly illetlennek tartják azt, ha valaki be nem festi magát, mint mi illemsértőnek tartanók, ha valaki meztelen jelennék meg. Ámde a sarkvidéki népek, daczára hogy ruhát viselnek, mégis szintén ismerik a festést és részben a tetoválást is. Ezeknél tehát a festés egészen hiába való s így az egész szokás értelmetlen.

A szín, melyet a népek választanak, igen különböző, de

* Mac Lennan : Studies in ancient history 162. l.

legkedveltebb a vörös, fehér és fekete. Így pl. a Fűvész-öböl környéken lakó ausztráliai törzsek vörösre festik magukat, fehér festékekkel csak egyes pettyeket és sávokat és szemük körül kisebb-nagyobb köröket mázolnak. Tanna szigetén egyik benszülött fél arcát vörös agyaggal mázolja be s másik felét meghagyja természetes színében, egy másik homlokát festi vörösre, a harmadik homlokát vörösre s arcát feketére, a negyedik vörösre festi arcát s orra fölött fekete fényes pontot mázol be, az ötödik koromleketére mázolja magát s e színezést a gyász jelének tekinti.

A fellatah nők (Közép-Afrikában) kezük s lábuk ujjait hennalevelek (*Lawsonia alba*) nedvébe mártogatják, a mi azoknak biborszint ad. Fogaikat kékre, sárgára és vörösre festik, csak itt-ott, egynek egynek hagyják meg természetes színét, hogy az ellentét annál kirívóbb legyen. Szempilláikat kénantimonnal, hajukat indigóval festik.

A festés legalább nem jár fájdalommal, s így habár balga, de ártatlan szokás. Sokkal több kínzással jár a tetoválás, úgy hogy műtete nem is fejezhető be egyszerre, hanem csak hosszú időközökben. Sőt van a tetoválásnak egy neme, mely oly fájdalmas, hogy valóban vérlázító, kegyetlen szokásnak nevezhető. Ugyanis vannak népek, melyek annál szebbnek hiszik az emberi testet, minnél több sebhelynek és forradásnak viseli nyomát. Így pl. a Murray mellékén lakó ausztráliai nők nem ismertek fontosabb szertartást, mint mikor hátukat sebhelyekkel díszítették. S habár a műtét alatt Eyre szerint a szegény áldozat jajkiáltásai szinte halálhörgéssé változnak, mégis a leányok önkényt szánják magukat rá, mert a szépen megmetélt hátnak sok bámulója akad.

Bármily fájdalmas a tetoválás, mégis nagyon elterjedt. Így pl. a bornu nép (Közép-Afrikában) husz vágást visel arcán, egyet homlokán, hatot mindegyik karján, hatot lábczombján, négyet a mell mindkét oldalán és kilenczet mindegyik csipő fölött. A nyambanák Dél-Afrikában homlokuk tetejéről orruk hegyéig lenyúló dudorolásokat viselnek. A bachapinok közül azok, kik magukat valamely harcban kitüntették, czombjukat hosszú bevágással díszítik. Minthogy a friss sebbe hamut dörzsölnek, az kékes színűvé lesz s egész életökben látható marad.

»Tanna lakóinak karjaikon és hasukon virágokat, csillagokat és más mindenféle alakokat mutató kidomborodott sebhelyek látszanak. Ezeket úgy készítik, hogy bőrüket éles bambusz-náddal megmetélve a sebeket bizonyos növénynyel beborítják, mely

által a sebhely a bőr fölületéből kiemelkedővé tétetik. Formóza lakói pedig valamely rendkívül fájdalmas műtétet lákat, virágokat, állatokat ábrázoló alakokat nyomnak meztelen bőrükre. Guinea előkelőinek bőre egészen damaszk alakúra van fölvirágozva; a dekkáni nőknek szintén virágok vannak homlokukra, karjaikra és mellőkre kimetszve, és a kidudorodó sebhelyek különféle színekre levén festve, bőrük virágos damaszknak látszik.*

Bizonyos, hogy a festés és tetoválás minden földségen és minden emberfajtánál előfordult. Van egy korszak az emberi műveltség fejlődésében, melyen a legműveltebb népek is átmentek s melyben az emberek azon balga hitet vallották, hogy a test természetes színének megváltoztatása emeli szépségüket. Igaz ugyan, jelenleg Európa népei — legalább nagyjában véve — nem festik magukat, de az ókorban e szokás földségünkön is talált követőket. Így pl. a hazánkat lakó dákok, pannonok, továbbá a görögök tőszomszédai, az illyrek és thrákok, nemcsak alkalmazták a festést, hanem még a rangfokozatok jelzésére is használták.

De nézzünk más szokásokat is. Így pl. az orrnak dörzsölése vagy kölcsönös meghuzása, mint a tisztelet jele, szintén nagy elterjedést nyert. Nemcsak az eszkimóknál divik, hanem Ausztráliában is előfordul, Darwin Uj-Zeelandon észlelte, Lamont a Penrhyn és Marquesas szigeteken Wallace Mangkasszáron, Linné pedig a lappoknál említi. A tódák a Nilgherry hegységében szintén az által adnak tiszteletüknek kifejezést, hogy jobb kezük hüvelyk-ujját orrcsontjuk tetejére teszik.

Sok polynéziai népnél azon szokás uralkodik, hogy azok, kik szorosabb barátságot kötnek, frigyüket nevüknek kölcsönös kicserélése által pecsételik meg. E szokás a papuáknál is divik, különösen a Charlotte, Salamon s Uj-Hebrida szigetszoportokon, továbbá a Torres-szoros szigetein. A név kicserélése a legszorosabb baráti frigyét tételezi föl, melyet egész életükre kötnek s mely teljes vagyon- s életközösséget von maga után. Ugyane szokás uralkodott a mohawk törzsnél Éjszak-Amerikában s a kaffereknél Dél-Afrikában, a mint erről Livingstonenak is volt alkalma meggyőződnie.

A tűzföldi özvegy nők kötelessége férjük agyát zsinorra fűzve nyakukon hordani s ugyanezen szokás divik az Andamánok lakóinál is. Már pedig e két nép oly életviszonyok közt él,

* Lubbock: id. m. II. köt. 267. l.

hogy lehetetlen föltételezni, mikép e szokást egyik a másiktól nyerte volna.

Alig van nevetségesebb és badarabb szokás, mint az úgynevezett férfi-gyermekágy (couvade). Ugyanis voltak és vannak népek, melyeknél a lebetegedett nő azonnal fölkel s munka után néz, a férj pedig lefekszik, jajgat, betegnek tettet magát, sőt még az evéstől is tartózkodik. »Alig halljuk, úgymond Dobrzhoffer, hogy gyermek született, azonnal láthatjuk azt is, hogy a férj takarókba burkolódzva s minden léghuzam ellen megvédve ágyba fekszik. De nemcsak lefekszik. hanem böjtöl is és több napig húsételektől tartózkodik, úgy hogy megesküdünk, mikép ő volt az, ki lebetegedett, Én ezt könyvekben olvastam és ki-nevettem, mert nem hittem, hogy ilyen esztelenség lehetséges legyen de végre saját szemeimmel láttam, hogy e szokás az abiponoknál valóban el van terjedve.«

A Braziliában lakó korvadoknál, úgymond Martius, a férj, mihelyt neje lebetegedésének ideje közeleg, elvonul a társaságtól és nagyon mértékletesen táplálkozik. Férj és feleség egy időre lemondanak bizonyos húsételekről s különösen halat s gyümölcsöt esznek.

Guyána lakói is ismerték e szokást. Mihelyt a lebetegedés ideje közeledett, férj és feleség tartózkodtak bizonyos húseledelektől, attól tartván, hogy ezek a születendő gyermekre valami titkos módon befolyást gyakorolnának.

»Igy pl. az akuri, úgymond Brett, meg van tiltva, mert attól félnek, hogy a gyermek oly sovány lesz, mint ezen állat. A haimara is meg van tiltva, hogy ne legyen vak a gyermek. A labba élvezete következtében a gyermek szája kinyulnék s bőrén foltok támadnának. A marudi, melynek hangja a halál hirdetője, szintén meg van tiltva, hogy a gyermek meg ne haljon A gyermek születése után, úgy kívánja ezt a régi indián szokás, az atyja lefekszik, mintha beteg volna s fekve fogadja barátainak szerencsekívánatait s részvétük nyilatkozásait. Én magam észleltem, úgymond Brett, e szokást és láttam, hogy a férfi teljes egészségben hamakjában feküdt s asszonyai a legnagyobb tisztelettel és szorgossággal ápolták őt, míg az újszülöttnak anyja főzéssel foglalkozott és látszólag senki sem törődött vele.«

De nemcsak ezen elősorolt, hanem majdnem valamennyi dél-amerikai népnél, melyek az Andoktól keletre laknak, továbbá némely éjszak-amerikai törzsnél is található volt ezen

nevetséges szokás. Grönlandban, úgyszintén Kamsatkában a férjnek a lebetegedés előtt és után szintén tartózkodnia kell a nehezebb munkától. A Borneóban lakó dajakoknál az atya nyolcz napig csak rizst eszik, a forró naptól pedig s a fürdéstől tartózkodik. Ehhez hasonló szokás a hinduknál is divik, csak hogy némileg szelidítve, a mennyiben a tilalmak csak azon esetre szólnak, midőn törvényes feleség betegszik le, és nem arra, midőn ágyasok szülnek gyermeket.

A férfi-gyermekágyat Zucchelli hittérítő a mult század elején Kasszandsiban a négereknel is említi, Marco Polo Zardandam lakosságánál, vagyis a felső Mékong vidékén lakó népnél, Strábo a haszkoknál, sőt Diodor még Korszikában is említi. Bizvást mondhatjuk tehát, hogy a férfi-gyermekágy minden földségen el volt terjedve és hogy minden emberfajtának legalább két-három népe ismerte és részben ismeri maiglan is.

E szokás mindenesetre igen nevetségesnek látszik, de volta-képen mélyebb értelmet vall. Ugyanis a műveltség alacsony fokán álló népek azon téves hitben élnek, hogy az állatok tulajdonságai átmennek azon emberre, ki husukat megeszi; továbbá azt is hiszik, hogy az atya s a született gyermek közt bizonyos biológiai összefüggés még később is fenmarad. Ha tehát az atya mérték-telenül eszik, megfázik vagy tulságosan fölhevül, az abból származó baj átmegy a csecsemőre is. Ha az atya nehéz munkát végez vagy bizonyos húsételektől nem tartózkodik, az árt a gyermeknek s ez megkapja minden természeti hibáit azon állatnak, melynek húsából evett az atya.

Azon téves hit, hogy az állatok tulajdonságai átmennek az emberre, igen el van terjedve. Így pl. a szingapuri malájok drágán fizetik a tigris húsát, nem mintha izletes volna, hanem mert azt hiszik, hogy azon ember, ki a tigris húsából evett, ennek nemcsak okosságát, hanem bátorságát is örökölte. A dajak férfiak nem eszik az őz húsát, mert attól félnek, hogy a harcban gyávák lesznek. Ellenben a nők- s gyermekeknek meg van engedve ezen hús élvezete. A karibok nem esznek sem disznóhúst, sem teknősbékát mert különben igen kis szemük volna. A dakoták megeszik a kutya máját, hogy elsajátíthassák ezen állat okosságát és bátorságát. Szibériában azon hitben eszik a medve húsát, hogy ez eltávolítja tőlük a félelmet s több kedvet költ bennök a vadászatra. A kafferek porokat készítenek a párducz, oroszlán, elefánt s kigyó szárított húsából és azt hiszik, hogy ha megeszik

e vegyüléket, mindezen állatok tulajdonságait magukban egyesíthetik. A maorik kis kavicsokat kevernek gyermekeik ételébe, hogy kőszivű, könyörületet nem ismerő emberekké fejlődjenek.

Még az emberhús evésének is egyik oka gyanánt az említett balhit tekinthető. A vad népek azt hiszik, hogy a megölt embernek nemcsak húsát eszik meg, hanem összes szellemi képességeit is elsajátíthatják. Innen van, hogy pl. csata után nem a kövér fiatal embereket, nemis a zsákmányul ejtett nőket eszik meg, hanem első sorban a megölt király vagy főnök testét kívánják, bármily vén, elaszott ember lett légyen az.

Azon ember, ki ellenségét csak megölte, de tetemét ott hagyta, még mindig félhet, mert a megöltnek lelke még igen sok bajt okozhat neki; ellenben azon ember, ki ellenségét nemcsak megölte, hanem meg is ette, nem fél többé tőle, sőt azon boldog hiszemben van, hogy nemcsak legyőzte annak vitézségét és erejét, hanem e tulajdonságokat át is vette s teljesen magáévá tette. S így egészen természetes a vad népek azon következtetése, mely szerint nagyobb szerencsétlenség nem érheti őket, mint ha tetemüket megeszi ellenségük; ugyanis azt hiszik, hogy ezáltal nemcsak testük semmisül meg, hanem lelkük is, minek folytán elesnek a túlvilági élet reményétől.

III.

Folytathatnók e példákat, de már az előbbiekből is kitűnik, hogy vannak eszmék, balvélemények és szokások, melyek minden földszégen, minden emberfajtánál ismétlődnek. E jelenséget csak háromféle úton magyarázhatjuk, t. i. 1) vagy azt tételezzük föl, hogy mindezen eszmék, balvélemények és szokások csak egyes népeknél fejlődtek s ezektől másokra is átszármaznak; 2) vagy azt, hogy mindezek már oly régi időben keletkeztek, mikor valamennyi ember még egy közös hazában lakott; 3) vagy végre azt, hogy mindezen nyilvánulások csak idővel, egymástól függetlenül keletkeztek.

Az első föltevés nem helyes, mert láttuk, hogy vannak szokások, melyek két egymástól távol lakó népnél divnak, s melyeket a közbenső népek nem ismernek. Már pedig ha valamely szokás a népek közlekedése folytán terjed, akkor kell, hogy a közbenső népek is ismerjék azt.

A második föltevés sem helyes, mert az ethnologia s a történelem előtti régészet egyaránt bizonyítják, hogy az emberi mű-

velődés iránya előremenő s hogy minden szokás csak fokozatosan, az egyes műveltségi állapotok fokának megfelelőleg fejlődött; innen van, hogy valamely szokás egyik népnél már el van terjedve, a másikon pedig, mely pszichologiai fejlődésében még nem jutott el hasonló fokra, még hiányzik. Ámde föltéve, de meg nem engedve, hogy az említett szokások akkor is megvoltak, mikor valamennyi ember még egy közös hazában lakott: akkor épen e föltevés végső elemzésben az emberiség fajbeli egysége mellett bizonyítana.

Ha végre a harmadik föltevés helyes, mely szerint az egyező szokások, halhitek és erkölcsök különböző helyeken, különböző időben, egymástól függetlenül keletkeztek: akkor e föltevés alapján azon következtetésre jutunk, hogy az egyes emberfajták lelki nyilvánulásai annyira egyeznek, mikép még a legbadares és legszertelenebb szokások is valamennyi népnél egyformán kifejlődtek. Ámde a lelki nyilvánulások ezen megegyezése végső elemzésben azt mutatja, hogy a lélek hordozói, az emberek, megoszthatlan egységet képeznek; más szóval a népek pszichológiája bizonyítja, hogy csak egy emberfaj létezik. REQUINYI GÉZA.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. *Expedíciók.*

Teleki Samu gróf afrikai expedíciójáról, mely 1887. év elején indult el Zanzibárból, a zanzibari angol főkonzul, Smith Evan ezredes azt a hírt tudatja, hogy mult év december havában elérkezett a Baringó tóhoz, ugyan azt az utat követve, melyen Thomson és dr. Fischer jártak. Utjában a kikaju törzsszel több izben kellett csatározásokat folytatnia. Likipiából kirándulást tett a Kénia hegyre, melyre mintegy 15,000 láb magasságig, azaz az örök hó széléig felment. Nézete szerint a hegy magasabb, mint a Kilimandsáro, Thomson 18,400 lábba teszi. Teleki tudósítása szerint a csúcs hoval borított vulkanikus emelkedés, melynek kraterje $4\frac{3}{4}$ angol mértföld átmérőjű; a szélén két csúcs érintkezik egymással. Teleki innen a Szamburuk földje felé haladt előre, a hol a Basszo Ebor és Basszo Erok tavakat akarja meglátogatni. *Gy.*

Stanley expedíciójáról még most sincs semmi hír. Az Emin pasától legutóljára érkezett, de mult év november havában kelt

hírek szerint ő sem tud róla semmit. Hosszabb ideig azt hitték, hogy Stanley vagy Emin pasa Khartum felé törnek utat maguknak, mivel arabok elbeszélése szerint a Bahr-el-Gazal vidékén egy »fehér pasa« tűnt fel, de most nagyon valószínű lett, hogy e hírek az Uelle eredetét kikutatott Gèle kapitányra vonatkoznak, ki a jelen év elején a Bowon torkolatánál, mely már a Bahr-el-Gazal határán ered, a benszülöttekkel csatázott. A Stanley által hátra hagyott Barttelot őrnagy, valószínűleg az áruló Tippu-Tip tudtával, emberei által meggyilkoltatott; utána nemsokára elhunyt Jameson is, kinek Stanley felmentésére kellett volna mennie. Ujabbán nagy tevékenység mutatkozik csaknem minden művelt országban Stanley és Emin pasa megmentése érdekében, másrészt azonban hire van, hogy a máhdi hadserege Kharthumból befelé nyomul. A helyzet nagyon kétes, bár azt hiszik, hogy az egyiptomi Szudánban kitört lázadás a hír szerint meghalt máhdi kegyetlensége miatt a népnél elvesztette talaját; az európaiaknak gyors katonai előnyomulásával Khartum felé nemcsak a veszélyes helyzetben levő utazókat lehetne megmenteni, de egyúttal Közép-Afrika e részét is gyorsan meghódíthatná az európai műveltség magának. Rövid idő alatt valószínűleg újabb híreket nyerünk. *Gy.*

A Bazutoföld hegyes vidékei eddig néptelenek, ennélfogva ismeretlenek is voltak. Pár évvel ezelőtt azonban a batlokon törzs Keletgriqua földről, a hol a bazutok nagy lázadása alkalmával az angolokkal harczoltak, a Narancs-folyó forrás vidékére, a Mont-aux-Sourceshól jövő Seate és a Cathkin-Peakból eredő Sengu összefolyásánál telepedtek le. Clarke ezredes brit biztos a múlt év végén meglátogatta őket; visszatérve a környéket keletről nyugot felé bejárta s topographiailag oly szép vidékeket talált, melyek nagyon alkalmasok, hogy idővel turisták is meglátogassák e helyeket. Clarke adatait ujabbán Jousse Ti-vadar, a francia misszionárius is megerősíti. *Gy.*

Przsevalszki ötödik nagy középázsiai útjára aug. 30-án indult el Szent-Pétervárról. Ez alkalommal Roboroffszki és Kosloff tiszték s 24 kozák kísérték, a kormány a két évre tervezett út költségére 53,600 rubelt szavazott meg. Úti czélul Közép-ázsia déli és délnyugati része volt kitűzve; az expedíció azonban szerencsétlen véget ért, mert Przsevalszki Karakulban hirtelenül meghalt. *Gy.*

Közép-Ázsia sivatagjain Pekingtől Kásmirig részben ismer-

retlen vidékeken keresztül közel 10,000 kilométernyi utat tett meg a mult évben Younghusband angol hadnagy. Nagyérdekű utazásáról az angol földrajzi társaság egyik közelebbi ülésén olvasott fel terjedelmes jelentést, melyből a következő kivonatot adjuk:

Nagy útja megkezdése előtt Jamessel együtt Pekingből meglátogatta Mandzsuria jelentékeny részét, különösen a Hosszu Fehér Hegységet a Jalu, Tumen s Szungari folyók vidéket egész Kirin városig s az orosz határig. Hét hóig terjedő útja alatt Mandzsuria nagy részét igen termékeny s művelt országnak találta, hol csak a rablók garázdálkodása okoz bajt, a mi miatt az éjszaki részen már kisebb községek nem is létezhetnek. A nagy terület néptelenedését maguk a khinaiak is előmozdítják az által, hogy a harcziak lakosokat lámákká lenni buzdítják. Feltűnő volt előtte, hogy a khinaiak mily nagy hadi készülékeket tesznek e vidéken az oroszok ellen; Krupp-ágyúk, távirda-huzalok, jól felfegyverezett katonák, új erődök mindenütt láthatók. Kirinben nagy arzenál van, de igen rossz fegyverekkel.

Visszatérte után csakhamar ápr. 4-én ismét útnak indult Pekingből, hogy nagyrészt a Marco Polo által megtett úton jusson át Indiába. Kíséretében csak egy hű khinai szolga volt, de élelmi szerekkel, ruhákkal, gyógyszerekkel jól ellátta magát és 60 font nyers ezüstöt is vitt. Négy nap mulva már elérkezett a mongol határszélen levő Kagan városba, mely nagy kereskedelmi pont, mivel ezen keresztül vezet az út Kiakhtába. Elindulva innen nyugot felé a Hoangho völgyön át ápr. 12-én ismét keresztül ment a khinai nagy falon, mely a helyen már nagyon nyomoruságos állapotban van. Pár nappal később Kuku-chota kereskedelmi városban, a hol a valódi sivatag kezdődik, megalkotta karavánját, mely khinai szolgáján kívül egy mongolból, a tevehajtsárból s 8 tevéből állott, melyek közül 4 csomagokat vitt, egy tisztán vizet. Nehány nap mulva már eltűnt a tenyészet teljesen, mindenütt kopár homokdombok voltak, hasonlóak a Szuez mellett levőkhöz s még állatok hangját sem lehetett hallani. Nappal nagy forróság uralkodott s ezért rendszeren délután 3 órától éjfélig utaztak, a midőn főkép a csillagok voltak vezetőik, melyek, valamint a tejút is, e gyönyörű tiszta légkörben pompásan ragyogtak. Éjjel azonban fagy s csipős éjszaki szél voltak állandó kísérőik, a szél néha oly erős volt, hogy a sátrat felborította vagy a tevéket az előrehaladásban meggátolta. Másrészt azonban néha gyönyörű légjátékok s világítás kísérték útjukban.

Átmenve a Galbun Gobi sivatagon, mely a Gobi sivatag legridegebb része, a Hurku dombvidékhez ért, melyről megállapíthatta, hogy az Altai hegységtől mintegy 100 kilométerre terjedő dombos mélyedés választja el. Ebben a mélyedésben s az Altai hegység nyulványaiban már több vadállatnak, különösen a vadtevének, vadszamárnak s Argali kecskének nyomait találta. Keresztül ment ezután Dzsungárián, mely az Altai és a Thian-San hegység között van s belépett a khinai Turkesztán vidékére, a hol már elvétve emberi lakókat s egyes forrásokat is talált, míg azelőtt undorító vizet kellett innia. Végre jul. 4-én nagy fáradság után eljutott Khámi városába, közel 70 napig bolyongván a lakatlan sivatagokban.

Khámiban már a házak építésében s életmódban is látszik az indiai hatás, de a lakosok azért a khinaiakat tartják a legelső népnek a világon s mesének mondják, hogy az európaiak valaha Pekinget elfoglalták volna. A khinai Turkesztán lakói különben szelid, egyszerű s komoly emberek, kik országuk egyes oázisaiban igen művelt vidékeket létesítettek, habár még mindenütt a homoksivatag s a kopár hegyek túlnyomók. A helyzet javulását felhasználva, Younghusband itt már lovakat s egy podgyászszeret is bérelt s útja további részét lóháton avagy a podgyászszerben fekve tette meg. Jul. 8-án indult el Khamiból s a Tian-San hegység déli lejtőjén haladva, 15-én megérkezett Turfánba s azután több turkesztáni várost érintve, aug. 10-én Akszuba, a honnan egy kirgiz vezetővel az Akszu folyó mentén a nomád-kirgizek országában tett hosszabb utat, főkép sátrakban töltve az éjeket. Áthatolva a 11,000 láb magas Karakara szoroson, aug. 20-án megérkezett Kasgárba, hol hosszú idő múlva ismét találkozott európai emberekkel.

Kashgárból Yarkandon át jutott a Himalája aljához s itt a legegyszerűsebb, európaiak által nem igen keresett úton, a Musztag szoroson át hatolt Kasmirba a Karakorum hegységen keresztül öt balti és három ladakhi kíséretében. Útjuk a 10,400 láb magas Tupa Daván szoroson át a Tisnaf folyó mellett vezetett érdekes tiszta árja törzs vidékén. Óriási 20—22,000 láb magas hegyek képezik itt a vízválasztót az indiai oczeán s Középázsia felé menő folyók között, egy hegy, mely K₂ névvel van jelölve, 28,250 lábnyira emelkedik (ezt a világ második legnagyobb hegyét a londoni földrajzi társaság épen ezen előadás kapcsában Godwin-Austen hegynek nevezte el) s maga a szoros, mely ennek

aljában vezet el, 19,000 lábnál magasabb. Fáradtságos út volt ez, nagyobbbrészt jégen s jégárazokon át, hol a lovak majdnem minden öt perczen elestek, de festői szépségekben gazdag. Európai még nem járt e szoroson, csak Godwin-Austen ezredes jutott el 1862-ben annak közelébe. Maga Younghusband is többször forgott életveszélyben s a lovakat teljes lehetetlen volt átvinni, úgy hogy végre is visszaküldték őket a Karakorum szoros felé. Három napig voltak tisztán jégtaalajon, sokszor csak összekötte ereszkedhettek le egyes sziklákon s lejövetelök a szorosról még fáradtságosabb volt, mint a felmenetel.

Öt napi kínlődás után elérkeztek a Braldo folyó mellett egy Aszkoli nevű kis faluba, hol először láttak ismét fákat s művelt földet. A vakmerő utazó innen új emberekkel még egy más részen a szorosnak is kísérletet tett, de eredménytelenül. Aszkoliból Skardon és Kasmiron át Ravalpindibe ment, hova nov. 4-én érkezett meg épen 7 hóval azután, hogy Pekingből elindult. Csomagja a Karakorum szoroson át csak 7 héttel később jött ide, útközben rablók is megtámadták s három ló a fáradtságtól kidőlt, valamint khinai útítársa is tönkretette egészségét. A hosszú út alatt a Gobi forró sivatagja s a Himalája fagyos jégárai, valamint a mandzsurai hideg bizonynyal nem is szolgáltak az egészség javára. E hosszú út alatt utazónk khinaiakkal, mandzsurokkal, koreaiakkal, mongolokkal, kalmukokkal, turkesztániakkal, kirgizekkel, afgánokkal, hindusztániakkal, kazsmiriakkal s baltiakkal jött össze. Különös rokonszenvvel beszél a mandzsurokról s turkesztániakról s utazása eredményeül biztatja honfitársait, ne engedjék, hogy e jóra való népekkel a kereskedelmi összeköttetést kizárólag az oroszok kerítsék kezökbe, kik e téren sokkal többet tesznek jelenleg, mint az angolok. *Gy.*

A Benue vidék kikutatását két expedíció terveli. Brooke angol misszionárius a Kongón s Ubangin a Szongo zuhatagokig hajón s onnan az eddig teljesen ismeretlen vidéken át szárazföldön akar haladni a Benue és Niger irányában. Crampel, a francia Kongó-gyarmat hivatalnoka pedig az Alima mellől Leketiből indulna ki s ha lehet, útját egész a Kamerun hegységig folytatná. *Gy.*

Az ausztráliai kontinensen dr. Lindsay Dávid ismert utazó most már másodizben hatolt keresztül. 1887. szeptember közepén indult utnak Éjszakausztráliában Port Darwin mellett, csak egy nyolcz éves benszültött gyermek s négy lóval kíséretében s ápril

2-án érkezett meg Adelaiba közel 2000 kilométernyi útat tévén a Mc Donnell hegyláncz irányában. A bejárt vidéket általában kielégítőnek tartja, csak itt-ott voltak műveletlen homokvidékek, melyeket baromtenyésztésre is alig lehet használni. A víz hiánya miatt azonban földművelést üzni e helyeken nem lehet. A Mc Donnell hegyláncz egyes helyein, különösen a Glen Annie medrében rubin és gránát telepeket talált, melyeket részletesen megvizsgált. A nemes kövek 40 kilométer hosszú s 32 kilométer széles területen találhatók az Elder, Florence és Maud patakok mentében, melyek mellett a 460 méter magas Hart hegyláncz vonul el. Erős esőzések mossák le a köveket a dombokról s azután messzebb. Valószínű, hogy e helyen közelebb már bánya-telepet nyitnak. *Gy.*

A Felső Xingu vidékén tett második utazásáról Dr. von den Steinen Károly részletes jelentést olvasott fel a rio de janeiroi földrajzi társaság ülésén, különösen kiterjeszkedve az őserdők közt lakó vad indiánokra. 1887. július 14-én hagyta el Cuyabat s az év utolsó napján tért oda vissza kilencz törzset látogatva meg, nyelvészeti és mythologiai adatokat gyűjtött. Kutatásának némely eredménye igen fontos; így többek közt azt találta, hogy e törzsek a szó szoros értelmében még a kőkorszakban élnek, az érczek használatát még nem ismerik, a fákat is kőbaltákkal vágják s e mellett még csak egyes kagylóhéjakat s a piranha hal erős fogait használják. Más háziállatuk nincs, mint egy pár papagály, még a tyukot s kutyát sem ismerik. Banana, cukornád, rizs ismeretlen e vidéken, de a tengerit, mandiokát, gyapotot, dohányt már termelik. Istenről nincs fogalmuk, de hiszik a lelket, mely alváskor megválnak a testtől ideiglenesen. A világ határát a Felső Xingu forrásánál találják. A legjelentékenyebb törzs köztök a karibok közé tartozik, mely délfelől látszik eredni. Egy sajátos törzsre is akadt, mely testalkatra s nyelvre nézve nemcsak a szomszédaitól, de az összes délamerikai indiánoktól oly anynyira különbözik, hogy velök össze sem hasonlítható. *Gy.*

Nansen útja Grönlandon át. A Nansen-fele grönlandi expedítiót vivő Jason hajó visszatért Norvégiába. Tudósítása szerint az expedíció tagjai jul. 17-én szállottak ki a hajóból Sermilik fjordnál az éjszakai szélesség 65°20'-nál; a partig még mintegy 15 kilométernyi jég volt, de ezen szerencsésen keresztülhatoltak s az egész vidéken nem látszott semmi nagyobb nehézség. A fjordtól, mely 80 kilométer hosszú s 6000 lábnyi meredek hegyek

környezik, Nansen a benszülöttek segítségével a belföldi jégről akar lefelé menni a nyugoti partig, mely mintegy 600 kilométer távolságra lehet innen, úgy hogy ezt az utat egy hónap alatt megtehetik, bár 3 hónapra van eleségük. Az expedíció tagjai kanadai hótalpakkal is vannak ellátva s vannak ügyes lappok is közöttük. Nansen terve szerint Christianshaab vidékén fogják a nyugoti partot elérni. *Gy.*

Wiggins kapitány sarkvidéki utazásai. Egy a kontinensen még eddig kevésbé ismert angol utazó, Wiggins József kapitány közelebb érkezett meg negyedik éjszaksarki útjából, melyre 1887. augusztus 5-én indult el Newcastle of Tyne-ből Phoenix nevű hajóján. A karai tengeren átment Jenisszeibe és így Nordenskiöld példáját követve, Európa s Szibéria között keres összeköttetést. Három ízben sikerült már ily kísérlete. 1374-ben a Diána hajóval Dundeeből indult el s a Vajgács szoroson át ment a karai tengerbe, hol több hétig minden akadály nélkül tartózkodva, augusztus 5-én érkezett az Obi torkolatáig, de a jégtorlódás miatt innen vissza kellett térnie. 1876-ban a Thames hajóval ismét hiában akart behatolni az Obi-ba, de a helyett a Jenisszein hatolt fel s hajóját Kurajkinál hagyva, maga szánkákon két hó alatt 2700 angol mértföld utat téve visszatért Angliába, hova 1877. jan. 31-én érkezett meg. 1878. nyarán a fáradhatlan utazó Warkworth hajóval Liverpoolból ismét megtette éjszaksarki útját, de ez alkalommal csak az Obi torkolatáig jutott. Wiggins ezután részvénytársulatot akart alapítani, mely keleti Szibériával állandó kereskedelmi összeköttetést létesítsen, ez nem sikerült ugyan, de azért, mint említettük, néhány barátjával együtt megvásárolta a 279 tonna tartalmú Phoenixet s azzal a múlt évben útra indult, főképp 200 tonna sótvivén magával. A hajó Vardötöl egyenesen a karai tengerbe s onnan a Jenisszei torkolatához ment, a hova alig négy héttel elindulása után szeptember 1-én szerencsésen megérkezett. Okt. 9-én Jenisszknál a hajót, a só eladása után, téli szállásra helyezték el s Wiggins szánkákon jött ismét Nisni-Novgorodig. Wiggins eddigi tapasztalataira hivatkozva, határozottan állítja, hogy a szibériai összeköttetést a tengeren át állandósítani lehet. Jó hajókkal mindig ellehet jutni a Jenisszei torkolatáig s itt állomást s raktárt lehetne szervezni, a honnan az árukat kisebb folyóvízi hajókon szállítanák le s a belföldről ismét ezek hoznák fel a csereárukat ide. A tengeri összeköttetés Angliától a Jenissei torkolatáig tonnánként 16 font sterlingbe kerül, míg szárazföldön

át Moszkvától Irkuczkig 80 font sterling tonnánként a költség s így a tengeri kereskedelemnek jelentékeny haszna volna a gazdag szibériai területtel, melynek gabonája s erdőgazdagsága még mindig nincs eléggé kiaknázva. Wiggins fejtegetései a napilapokban s a londoni földrajzi társaság előtt feltűnést keltettek. *Gy.*

II. Vegyesek.

Nemzetközi geographiai kongresszust rendez a párisi földrajzi társaság a jövő nyáron Párisban tartandó világkiállítás alkalmából. E kiállításon többek között egy óriási földgömb is lesz 1:1,000,000 mérethen, melynek elkészítésére Filora és Cordéau vállalkoztak. A gömbnek átmérője mintegy 13 méter s körfogata 40 méter lesz s bensejében termet rendeznek be előadások számára. Az óriási földgömbön már egyes nagyobb városok fővonalait is meg lehet különböztetni. *Gy.*

A Karácsony-szigetet, mely összesen csak 600 négyszögkilométer területű, az angol kormány birtokába vette. Nagy jelentősége e birtokba vételnek nincs, mivel a sziget teljesen elszigetelve van a Csendes oczeánban s hosszabb idő óta teljesen lakatlan, mivel ivóvize nincs. Katonai szempontból sem fontos, mivel nem esik a forgalom útjába s nincs egyetlen jó kikötője sem. Az angol kormány azonban e helyt választotta ki, hogy Ausztriával tisztán angol birtokokon át egyenes kábelösszeköttetést létesítsen. Fontos továbbá ez a hely természettudományilag, mivel az itteni növényzet még teljesen ősi állapotban van, emberek s állatok hatásától menten. Közelebb dr. Guppy ismert angol tudós utazott ide főkép geologiai tanulmányok végett. *Gy.*

Ázsiai vasutak. Ujabb időkben nemcsak az Ázsiában érdekelt európai hatalmak, de az önálló benszülött nemzetek is nagy tevékenységet fejtenek ki annak építése körül s nagyon valószínű, hogy a jelen század végén már valóságos vasuti hálózat fog Ázsia minden részében létesülni, holott jelenleg ilyenről csak Kelet-Indiában s némileg Jáva szigetén lehet szó. A fővonal jövőben az oroszok által tervezett csendes tengeri nagy vasut lesz. Ebből jelenleg ki van építve a Batumtól Tifliszen át Bakuig s a Káspitengeren túl Usun Alánál kezdődve Asabad, Merv és Bokharán át Szamarkandig terjedő vonalrész; innen a vonal Taskend, Szemipalatinszk irányában egyrészt Tomszknál, másrészt Omszknál

csatlakozik a nagy szibériai vasúthoz, melyből jelenleg csak a perm-tyuméni rész van kiépítve, de a mely innen Omszk, Tomszk, Irkuczk, a Bajkáltó, Nercsinszk, Khaborovka érintésével Vladivosztokba menne, sőt esetleg innen külön szárnyvonalai volnának Koreába és Khinába. Taskendtól Orenburgig megint külön vonal vezetne. Khinában eddig a következő vonalak tervezetnek: Peking-Mukden-Vladivosztok; Peking-Tientsin-Taku (ebből a végső részt már meg is nyitották); Peking-Kaifung-Nanking-Kanton-Hanoi, melyből Nankingtól Shanghaiig és Nancsangtól Fucsuiig külön vonalak vezetnének. Más tervek szerint Pekingtől Kiakhtába s Kaifungtól Zajzanszkba, valamint Ngankintól Yunnanba is vezetnének új utak. Hátsóindiában Hanoit Szaigunnal, Huét Bangkokkal s Khinával kötnék össze. Rangunból éjszak felé már most is két vasut vezet, melyek közül a keletit Tali felé meg akarják hosszabbítani. Keletindiában a vasúthálózatot Kaszmirba, Perzsiába (Kettán át), Teheranba (Kabulon és Heráton keresztül), Iszfahanba (Kandaháron és Rubbaron át) akarják meghosszabbítani. Perzsiában most még csak egy kis vasut van Teherántól Sah-Abdul-Azimig, de két más vasutat terveznek, melyek közül egyik a Káspi-tengert, a másik a perzsa öblöt kötné össze a fővárossal. Van még egy terv, mely Teheranból Tebrizen és Erzerumon át Trapezuntba, tehát a Fekete tengerhez készítene vasutat. Ázsiai Törökországban a Skutariból már megkezdett vasutat Angorán, Diarbekren Mozulon és Bagdádon át Baszrába akarják vinni s egy oldalággal Szmyrnával összekötni. Antakiehtől délnyugotra Sueidiéből szintén indulna ki egy vasut, mely Haleben s Bagdadon át Iszfahanig menne. Japánban eddig már 1834 kilométer hosszú vasutak építésére adtak engedélyt. Szumatra szigeten s Manilán szintén építenek vasutak. Ha ezeknek a tervben levő vasutaknak csak egy része épül is ki, Ázsiának nagy része Tibet, a középázsiai hegyes vidék, a Gobi sivatag s Szibéria éjszaki részén kívül valóságos vasúthálózattal fog bevonatni, a mely körülmény, mint azt az Annenkoff által közelebb elkészített nagy orosz középázsiai vasut példája is mutatja, igen rövid idő alatt gyökeres átalakításokat fog létesíteni Ázsia népeinek társadalmi életében is. *Gy.*

A kisázsiai vasut. Az Ázsiában újabban tervezett nagy vasutak közül az európai kereskedelemre nézve legfontosabb a nagy kisázsiai vasut, mely Skutariból egész Bagdádig több mint 2000 kilométer távolságot vezetne. Kiszámított építési költsége 155 millió

forint. A tervezett vonal lehető egyenesen menne, de azért számos jelentékeny várost érintene, mezőgazdasági s bányászati tekintetben fontos vidékeket szelne át s az Indiába vezető kereskedelmi utat, mivel a Tigris Bagdádtól fogva már hajózható, 9—10 nappal rövidítené meg. Jelenleg a tervezett vasútból még csak a Skutaritól Ismidig terjedő kis rész van kiépítve. Innen a kijelölt vonalon Angoráig, mely 20,000 lélekkel bír, nincs nagyobb község, de a vidék népes s igen termékeny. Angora környékén sok vas-, réz- s sóbányák vannak s kissé távolabb a Denek hegységben ezüstbányák. Jurgat, Kaisarich s Sivas nagy városokon át, melyek környéke igen gazdag, a vasút Karputnál jutna el az Eufrateshez s azután Bagdadig még különösen Diarbekir és Mozul nagyvárosokon menne át. E vidéken Kirkuk közelében gazdag petroleum-bányák vannak. Maga Bagdad 80,000 lakossal bír; évenként több mint 10,000 zarándok jő ide a mohamedán világ minden részéből, míg vidékén az úgynevezett Török Arábiában közel 2 millió felnőtt lakos él. A kisázsiai vasút tehát kétségkívül fontos vállalat, melynek megvalósítása a török hódítás kora óta annyira homályba borult Kisázsia ismeretét is jelentékenyen elősegítené.

Gy.

Khinaiak külföldön. A Kuang-tartomány kormányzója még 1886-ban bizottságot küldött ki az angol, holland és spanyol gyarmatokban letelepedett khinaiak állapotának megvizsgálására. A bizottságnak jelentéséből közöljük a következő adatokat: Manilában 50,000 khinai él, főképen kereskedelemből, a spanyolok nagyon gyűlölik őket s szerfelett nagy adóval vannak terhelve. Singaporeban 150,000 khinai van, kik, valamint a Malakka, Penang, Perak és Selangor telepein élők nagyobbrészt vagyonosak. Magában Singaporeban az ingatlan birtok négyötöde az ő tulajdonok. A holland gyarmatokban mintegy 200,000 khinai van, kik, különösen Bataviában nagyon el vannak nyomva. Ausztráliában is folyton szaporodnak a khinaiak, habár igen nagy adókat vetnek reájuk. A bizottság ajánlja, hogy Manilában, Sidneyben s Bataviában főkonzulságok, több más helyen konzulságok állíttassanak fel a kantoni király felügyelete alatt. Manilában a kereskedők által létesített főiskolát a kormánynak kellene átvennie s általában elérkezett az ideje, hogy a khinai kormány sokkal többet törődjék külföldön élő alattvalói sorsával, mint eddig tette. *Gy.*

Az arab kereskedők hatásáról Középfrika nyugoti részén. Wissmann ismert afrikai utazó a londoni földrajzi társaság ülésén

nagyon elszomorító adatokat sorolt fel. Egész vidékek, melyeket első utazása alkalmával virágzó állapotban talált boldognak látszó népeiséggel, rövid négy év múlva annyira elpusztultak, hogy még helyüket sem tudta megjelölni. Bagna l'esiki nagy város helyét a Baszongák földjén már csak egy pár banana fa s emberi csontok jelölték, különben az egészet fű borította be. E helyet Tippu Tib rablóbandái pusztították el s kiöldösték az egész bene ki törzset. Ő maga is találkozott Tippu Tib egyik vezérével Sayollal, ki mintegy három ezer ember felett rendelkezett, sok rabszolgát látott nála, de nem segíthetett rajtuk. Látta azt is, hogy a rabszolgakereskedők népének egy része az emberevő lomami, bene kalebua és basatela törzsekhez tartoznak s valószínűséggel gyakorolták itt az emberevést. Az arab kereskedők elpusztító hatása évről-évre terjeszkedik, míg a misszionáriusok s európaiak csak a partvidékeken tudnak valamit tenni. Sürgős s erélyes intézkedés e nagy baj ellen, bármily hatalmas anyagi eszközök kívántatnak is ellenök, a humanizmus követelő, hogy meggátolják. *Gy.*

Mossamedesről, Nyugotafrika kevésbé ismert portugál gyarmatáról, Parsomé angol utazó, ki a nyugotafrikai táviró-társaság érdekében itt hosszabb ideig tartózkodva, a londoni földrajzi társaság közlönyében többek között a következőket írja: Mossamedes a déli szélesség $15^{\circ}12'30''$ pontja alatt fekszik 385 földrajzi mértföld távolságra S. Paulo de Loandától. Éjszak felől jöve a város felé a partvidék nagyon sziklásnak látszik, mert a szirtek 300—400 lábnyira emelkednek fel hirtelen. De csakhamar terjedelmes völgy tárul elénk, mely tenyészetet s alacsony fákat mutat. Ez a Girol folyó völgye, mely sok évig kiszáradtnak látszott a torkolatnál s csak beljebb voltak, különösen esőzések után, mocsárok, melyek vize valószínűleg a föld alatt ment a tengerbe. De hogy nem mindig így volt ez, mutatja, hogy a folyó medrében mintegy 25 kilométer távolságban a parttól régi horganyt találtak erős famelléklettel. A Mossamedes öböl északi része a Girol szirt, mely egyuttal világító toronynyal is bír s ezentúl nagyszerű völgy tárul elénk, sok ezer szarvasmarhával s a délkeleti sarokban a város festői épületeivel, mely mögött ismét az öböl déli végpontja, Noronha szirt emelkedik. Loanda kivételével Nyugotafrika partvidékén nincs ily szép kikötő s még Loanda is kisebb s vize nem oly mély, úgy hogy a hajók nem juthatnak a parthoz oly közel. A kikötői épületek azonban nagyon

sok kívánni valót hagynak hátra. Maga a város nem nagy, de kőből vagy téglából csinosan épített házai vannak s utcái egyenesek. A középületek közt igen csinos a kormányzó új palotája, mely a székesegyház és az erőd között magaslaton épült. A város közvetlen környéke, a Bero völgy kivételével, kopárság, de az éghajlat igen egészséges s erősítő. A kereskedelem a belfölddel nagyon kezdetleges az utak és teherhordók hiánya miatt, 1887-ben azonban az összforgalom már 735,000 frtnál többet tett. A kivitel főbb tárgyai: gyapot, gummi, szárított hal, szarvasmarha s egy kis elefántcsont. A vidék fejlődése részben attól függ, hogy a belföldi telepítvények vagy úgynevezett gyarmatok hogyan fognak emelkedni. Jelenleg három ily gyarmat van működésben: Sa da Bandeira köztők a legközelebb fekvő s legrégibb, azután Huilla s végre J. Janeiro. Mindannyi egy 1500—2000 ang. láb magasságú fensíkon fekszik a tengerparttal 90—150 angol mértföld távolságban. Ez a fensík igen termékeny, gyönyörű patakok folynak rajta, s az éghajlat egészséges, a települők nagyon meg vannak elégedve helyzetükkal s egyedüli panaszkodásuk, hogy gazdasági termékeik számára nincs elegendő jó piacuk. Különbö a közlekedés is nehéz. Sa da Bandeirából egy teherhordó 50—60 ang. font beszállításáért Mosszamedesbe fél guineát kér s az utazás legalább egy hetet vesz igénybe. Általában véve az igen értékes elefántcsontot s a legfinomabb gummit kivéve más afrikai terményeknek gyalogosok által szállítása nem fizeti ki magát. *Gy.*

A Kanári-szigetek eredete. A Kanári szigetek eredetére nézve eltérők a vélemények, s míg az egyik párt annak kontinentális eredetét vitatja, addig a másik párt önálló, vulkanikus eredetét igyekszik kimutatni.

A Kanári-szigetek közet-tömegei — mondja az egyik párt — nem utalnak submarin eredetre, mivel fossil tengeri állatok, eltekintve néhány helyi képződéshől, teljesen hiányzanak. Erre azt feleli a másik párt, hogy valamely régi kontinens biztos maradványai nem fordulnak elő, mert a gránit-közetek és diabasok, melyek három szigeten a vulkanikus tömegek alatt feltárva találhatók, szintén meghatározhatatlan korú eruptív-közetek. A szigetek főtömegei azonban késő-tertiár és recens vulkáni eredetűek, melyek éppen úgy halmozódhattak fel submarin vulkán-szigeten, mint kontinentális maradványon. Mindenek előtt azonban minden korábbi száraz-összeköttetés ellen szólanak azon nagy tengeri mélységek a szigetek körül, melyek 1000—3000 fonalat tesznek ki.

Más érveket nyújt a szigetek faunája és flórája, mivel ezek egy része honos fajokból, más része pedig oly fajokból áll, melyek jelenleg részint Európában, részint Afrikában, részint Amerikában sőt részben Ázsiában honosak. A honos fajok a Kanári-szigeteken kívül csupán részben fordulnak elő még az Azórokon, Madeirán és a Kapverdi szigeteken, tehát kizárólag szigeti szövetkezetet képeznek, mely azonban kontinentális vendégekkal keverve van. És épen ezen körülmény utal — mondja az egyik párt — a régebbi összefüggésre az európai-afrikai kontinenssel, melynek flórájából és faunájából a szigetek elválása alkalmával egy rész visszamaradt. A másik párt azt veti ellen, hogy az állatok és növények könnyen vándorolhattak át a kontinensekről az egyedül álló szigetekre a szél és a tenger útján. Még manapság is elviszi a heves délkeleti szél olykor a homokot és sáskát Afrikából a Kanári-szigetekre, sőt egészen az Azórokra, s másfelől a chicagói nagy égés után négy nappal a szelek a hamut egészen az Azórokig szállították el, melynek partjain az idők folyamán mintegy 20 amerikai növényfaj magvát találták idehozva a tengeri áramlatok által. Hasonló módon lehettek ezen újonnan létrejött szigetek benépesítve minden oldalról oly fajokkal melyek részint a mai napig változatlanul maradtak, részint pedig a szigeti viszonyokhoz annyira alkalmazkodtak, hogy jelenleg mint honos fajok tűnnek fel.

Ez ellen azt hozzák fel, hogy ily nagymérvű vándorlási képesség felvételével elvárható lenne, miszerint a honos fajok épen úgy megtalálták légyen az utat vissza a kontinensekre; különösen pedig mint vándorlók tekintendők ezek ama nézet szerint a Kanári szigetekről is egyfelől délre a Kapverdi szigetekre, más felől pedig éjszaknyugatra az Azórokig. Mert ha feltesszük például, hogy egy *Dracaena* Dél-Afrikából az atlanti szigetekre vándorolt ki és ott a honos *D. Draco*-vá alakult át, akkor bizonyára ezen átalakulás nem történt egyidejűleg és egymástól függetlenül Madeirán, a Kanári szigeteken és a Kapverdi-szigeteken. Ellenkezőleg csupán egy szigetet tekinthetünk olyan otthonnak, melyről a sárkányfa vándor-útra kelt, a melyről aztán feltehető kell legyen mindenesetre, hogy a növényt ismét visszavezette afrikai szülőföldjére. Ámbár könnyen találkozhatunk azon állítással, hogy ilyen visszavándorlás megtörténik ugyan, azonban a szigeti éghajlat hiányai nem teszik lehetségessé az acclimatisatiót a kontinensen, azonban mindezen érvek magva

egészen más, és annak bebizonyításában áll, valjon a Kanári-szigetek flórája és faunája csak oly fajokból áll-e, melyek valóban képesek, a vándorlásra. Nagy elégtétellel hivatkoznak ennél fogva az egyik párton, a ragadozó állatok, rágcsálók és kigyók teljes hiányára, és egyáltalában a szegénységre gerinczesekben, melyek közül a legnagyobb tömeget a könnyen vándorló madarak és néhány denevér alkotják. A spanyolok által lett bevive a szamár, ló, tehén, szarvas, teve, macska és házinyúl, a régi guanchók által pedig valószínűen a kutya, disznó, juh, kecske és patkány. Mindamellett épenséggel nincs kizárva, hogy az ember, és különösen a guanchok egy némely állatot teljesen kiirtottak. Egy ideig — a spanyolok megérkezése előtt kevés idővel — oly nagy volt a túlnépesedés, hogy éhség lépett fel, és ekkor nem egy állatfaj bukott el a létért való küzdelemben. Bizonyos, hogy Hierron a meghódítás korában még egy nagy, csaknem méterhosszú de igen békés természetű gyík élt, melynek jelenleg semmi nyoma sem található. Továbbá egy igen elterjedt, honos levelibéka faj jelenléte a kontinentális-elmélet mellett szól, mert a békapete a tengervíz által gyorsan tönkretétetik, a vándorlási képesség ennél fogva igen kicsiny.

Látható, hogy ezen pro- és contra-játék semmi eredményre nem vezet, czélszerű tehát más útra térni, Útmutatóul két tény szolgál: először a nagy tengeri mélységek, maguk a 3000 fonalnál nagyobbak is, nem bizonyítékok valamely régebbi kontinentális összefüggés ellenében; másodsor a honos fajok egy része a Kanári-szigeteken sokkal régiebb, semhogy röviden újabb (recens) alakokból lehetne azokat levezetni. Az első tény a Délamerika nyugati partján végzett legújabb palaeontologiai vizsgálatok által kellő megvilágításba lett hozva. Az ottani tengeri jura-lerakódások egyfelől mint egy kelet felé nyomuló délamerikai szárazföld partja mentén levő lerakódások mutatkoznak, másfelől azonban fossil faunájuk által igen közeli viszonyba lépnek Európa jurakori lerakódásaival, melyek egy régi afrikai kontinens éjszaki partját is szegélyezik. Számos partlakó közössége, mi nem magyarázható valamely vándorlásból az Atlanti óceán mélységein át, a két partvidék hajdani összefüggését feltennünk kényszerít, az óceánon keresztül körülbelül Venezuelától a Kanári-szigeteken át az Atlaszig, miáltal tehát Afrika és Délamerika egyetlen szárazulattá volt egyesítve. Csak a postjurai időben lett az az óceán által két reszre osztva, azonban könnyen felfogható, hogy az óceáni rész

sülyedése sem egyenlő mérvű, sem egyidejű nem volt. Innen a tengerfenék különböző mélységei, és a kicsiny szigeti maradványok, a milyennek kell tekintenünk a Kapverdi-szigetek agyagpaláját és mészkövét. És ha másrészt a Kanári-szigetek gránitja gneisz-já, serpentinje és diabasa valóban idősebbek mint a tertiär vulkánok, akkor ezek is mint azon régi szárazföld csekély maradványai tekintendők.

A második tény, mely útmutatóul szolgál, már régebb idő óta ismeretes. Madeirán gazdag szárazföldi molluska fauna van fossil állapotban, mely bizonyítja, hogy a diluvial korban ezen szigeten 63 faj között csak 3 európai élt. A többiek mind különös fajok, melyek 12 kihalt kivételével még ma is iakják a szigetet mint honos fajok. Madeira és a Kanári-szigetek már akkor el kellett hogy legyenek válva a szárazulattól, s külön, saját faunával és flórával bírtak, melyeknek mai állapota kétségtelen bevándorlásokat — az alak megváltozása nélkül — csak a subtropikus Éjszak-Afrikából, Európából és egyes esetekben Közép-Amerikából enged felismerni. A honos növényfajok közül négy Európa felső tertiärjében fossil állapotban található, a mely körülmény azok igen magas korára enged következtetni s egyuttal azt is bizonyítja, hogy mennyire igazolatlan a honos fajokat röviden a kontinentális alakok szigeti átalakulásának nyilatkoztatni.

Chriet H. szerint (Vegetation und Flora der Kanarischen Inseln 1885. in Engler's bot. Jahrb. Bd. VI.) a Kanári-szigetek legtávolabbi eredetű és rokonságú növényei között a délafrikai flóra alkotja a legfontosabb tömeget, azonban ez még nem jogosít fel az utóbbit a rokon Kanári-fajok törzshelyének jelenteni ki, még akkor sem, ha a délafrikai és a kanári flóra egy régibb, közös kontinentális flóraállományból keletkezett volna. Hogy egy ilyen egyáltalában létezhetett-e, arról oly keveset tudunk, hogy csak gyanításokat nyilváníthatunk. Valjon ez volt-e vonatkozással a Dél-Amerikával való régebbi összefüggésre is, szintén bizonytalan. A *Pinus Canariensis* rokonsága mindenesetre Mexikóban keresendő, daczára hogy ezen fenyő már a harmadkorban élt Spanyolországban, és az *Aspidium Canariense* még ma is összeköti Amerikát Afrikával. Ugy a gyanításnak mint a kutatásnak még nagy tere nyílik e részben. Azonban mindig tekintetbe veendő az egykori kontinentális összefüggés. (Der Naturforscher, 1887. No. 38.) *T. L.*

HUNFALVY JÁNOS †.

em találok eléggé szomorú szavakat, azon gyászos esemény méltó tolmácsolására, mely társaságunkat 1888. évi december 6-án érte!

Szívem elszorul s lelkem keserű fájdalommal telik el, midőn kötelességemet teljesítve a t. társaságnak azon gyászos jelentést teszem, hogy Hunfalvy János meghalt!

Meghalt társaságunk alapítója, meghalt annak 16 éven át volt elnöke!

December 8-án visszaadtuk az anyaföldnek azon férfiút, ki épen a földnek volt lelkes vizsgálója, buzgó tanulmányozója és fáradhatlan leírója! Ki épen a föld megismerésére és tanulmányozására oly sokakat megtanított!

Lelkünk mélyében megrendülve állottunk a sír szélén s a szó elakadt ajkunkon, midőn társaságunk nevében örökre elbucsuztunk szeretett elnökünktől! Az a nyájas arcz, az a nemesen érző szív, az a tiszta jellemű férfiú, a magyar tudományosságnak az a főkelt lelkü bajnoka, kinek vezetése és fáradozása mellett ezen társa-

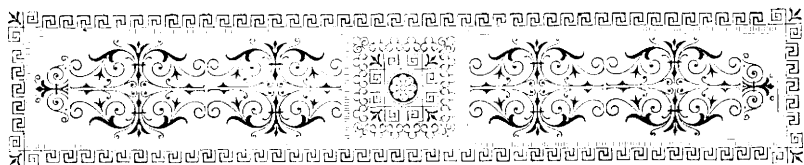
ság létesült s oly szép reményekkel fejlődésnek indult, — nincs többé! — elköltözött örök nyugalomra! Kidőlt jeleseink sorából, hol 40 évi tanítói és írói fáradhatlan munkássága által oly díszes helyet vívott ki magának!

Nemcsak leghivatottabb képviselője volt ő társaságunknak, hanem előlállott ő úgy tudósaink, valamint közéletünk buzgó munkásai közt is! S mind az öt világrészben ismerték és tisztelték nevét s osztozni fognak azon szomorúságban, mely társaságunkat halála által érte!

A 68 évből, melyet a gondviselés őt élni engedte, egy negyed századnál több volt kizárólag a földrajzi tudománynak szentelve! S még halálos ágyán is azon tépelődött, hogy megkezdett egyetemes földrajzának megírását és kiadását miképen fejezze be! Hagyott is reánk nagy becsű munkáiban oly értékes örökséget, melylyel neve a magyar tudományosságban meg van örökítve!

Csak azt temettük el, a mi benne mulandó volt! Szelleme munkáiban, emléke pedig barátai szívében tovább fog élni! A magyar földrajzi társaság pedig a *Hunfalvy János* nevet, hálás kegyelettel fogja mindvégig megőrizni!

Berecz Antal,
főtitkár.

KIRÁNDULÁS AZ UNA-VELEBIT VIDÉKÉRE.

(Felolvastatott a magyar földrajzi társaság 1888. október hó 25-iki ülésén.)

A ki a magyar-horvát tengerparton utazik, lépten-nyomon találkozik várromokkal, a hajdan-kornak regélő emlékeivel, melyek fölkeltik érdeklődését. A magyar kikötőváros fölött festőileg emelkedik Tersatto vára; odább a grobniki sík fölött egy másik regényes várkastélynak bástyái integetnek a vasúttal érkező felé. A robogó vonat mélyen hagyja maga alatt a hreljini várat, melytől egy kis órányira a tenger hullámaiból kiemelkedő szirten a porto-réi kastély bontakozik ki a távol ködéből. A Bukkariban levő várnak örökzöld folyondárral befutott falai és erkélyei elhagyatva szomorognak. Tovább a Vinodol termékeny völgyében egymás hátán vannak az érdekes várromok. Ha az útas e várak után tudakozódik, a nép egykedvűen mondja rá mindannyira, hogy azok a Frangepánok és Zrinyiek várai voltak; ennél többet alig képes megtudni róluk, és ezzel be kell érnie.

A ki azonban hosszabb ideig lakik a nagy multtal bíró vidéken, és a multnak fátyola mögé is szeret tekinteni, nem éri be ezzel a keveset mondó fölvilágosítással, szeretne többet is tudni, és tudásvágya az ismeretlennek megismerésére, a rejtettnek föltárására sarkalja.

Igy jutottam én is arra a gondolatra, hogy Fiume vidékének várromjait meglátogassam és tanulmányozzam. De a mult emlékein kívül a vidék változatossága, a természetnek alkotásai, az emberi élet sajátossága mind olyan tényezők voltak, melyek vonzó erővel hatottak rám és szemlélődéseim körébe tódultak.

Időről-időre tett és mindinkább kiterjedő kirándulásaim egyik sorozatát »Modrus-Fiume megye« leírásában állítottam össze. E területen szerzett tapasztalataim és élményeim a szomszédos vidék bejárására ösztönöztek, s e szándékomat a mult nyáron meg is valósítottam. Bejártam Horvátországnak azt a részét, mely az Unától a Velebitig és a Kapelától az Ádriáig terjed, mely előbb a károlyvárosi vagy felső horvát határörvidék egy részét képezte, ma pedig az új politikai beosztás szerint, a megye szervezetébe illesztve, »Lika-Krbava« megye területével esik össze.

Már »Modrus-Fiume megye« beutazásánál és tanulmányozásánál tapasztaltam, hogy a délfelé elterülő szomszéd megye úgy természeti viszonyai, mint történelmi multjánál fogva egyaránt megérdemli a tüzetes tanulmányozást, és bizonyára hálás területe lesz egy kirándulásnak. A terv érlelése és az előzetes tanulmányok mindig érdekesebb és vonzóbb részletekkel kecsegtettek. Majd a terület természeti, majd annak néprajzi viszonyai, majd végül a gazdag történelmi mult hoztak a felszínre újabb meg újabb adatokat, melyek a valóságban csak igazolták és kielégíték a várakozást. A kirándulás, melyet július hó utolsó napjain gróf Wickenburg István barátom társaságában tettem, minden tekintetben a legsikerültebbek közé tartozik, és gazdagon jutalmazta fáradozásunkat. Az idő rendkívül kedvezett. Elutazásunk előtti napon szüntek meg a nagy esőzések, melyek e vidéken június közepétől kezdve egy hónapnál tovább tartottak. A hosszas esőzés lehűtötte a levegőt s a nyáron itt rendesen uralgó nyomasztó hőséggel szerencsénkre nem volt alkalmunk megismerkedni.

Mielőtt azonban kirándulásunk leírásába fognék, szükségesnek tartom előbb a bejárt vidék földrajzi leírását adni.

»Lika-Krbava megye« 6217-127 □ kilom. terjedelmű, 174-239 lakossal. Terjedelemre nézve a harmadik, a hivatalos sorrendben az első helyet foglalja el a megyék sorában; lakosai számát illetőleg aránylag a leggyéribben lakott területe Horvátországnak. Van hét járása 30 politikai községgel és két várossal: Zeng és Karlopage. A hét járás következő: Goszpics,* Gracsacz, Udbina, Perusics, Korenicza, Otocsacz és Zeng.

A Zimonytól Bukkariig, a Duna és Ádria között keskeny

* A horvát szavak magyar átirással vannak adva.

övként elterülő Horvát-Szlavonországból nyugaton a tengerpart hosszában egy szabálytalan háromszög alakjában ékelődik be ez a terület Bosznia és Dalmácia közé. Természetes határait éjszaka a Kapela, keleten jórészt az Una, nyugaton az Ádria képezi. Délen a háromszög csúcs alakjában végződik a Zermanya folyónál.

A vidék függélyes tagosultságát illetően a megyén a déli-horvát hegység vonul át, mely a Balkán félsziget hegyrendszerének legnyugatibb folytatása, és úgy természeti, mint hegyrajzi tekintetben, valamint geológiai alkotása, égalji és tenyészeti viszonyainál fogva is lényegesen eltér Horvátországnak éjszaki hegyrendszerétől, mely az alpokhoz tartozik. Ez a terület karsztjellemű mészkőzethől álló fensíkokkal és hegyhátakkal átszőtt hegyvidék, mely néhol alpesi magasságra emelkedik s mint hegyrajzi tag összeköti az Alpokat a Balkán hegyvidékével.

A déli-horvát hegység északnyugatról délfele húzódik, mint szabálytalan háromszög, melynek csúcsa Dalmácia felé fordul. Középmagassága 707 méter s így a másodrendű hegységekhez tartozik.

Ezen a területen vannak Horvátországnak legmagasabb hegyei. Egymással párhuzamosan haladó két hegység: a Kapela-Plesivicza és Velebit húzódik le északnyugatról délkeleti irányban. Ezek részint erdős hegytömegek, részint hosszan elnyúló hegylánczok. A két párhuzamos hegységet harántosan mellékágak kötik egybe, melyek között kisebb fensíkok és mélyedések terülnek el. A Kapela két ágra szakad a Nagy- és Kis-Kapelára. A Nagy-Kapela 38 kilom. terjedelmű és Modrus-Fiume megye határát vonja meg Lika-Krbava megye között. A határvonal épen a két Kapela közötti nyergen van Jezerána és Modrus között, 888 méter magasságban, hol a József-út vezet keresztül. A Kis-Kapela gerincze képezi tovább a határt a két megye között, míg a vele összefüggő Plesivicza egészen Lika-Krbava megye területén van. A Kis-Kapela 47 kilométer hosszan nyúlik el, középmagassága 650 méter. Ismertebb csúcsai a Szeliski Vrh (1247 méter), a Mala-Goricza (1236 m.), Makovnik (1163 m.) és Veliki Javornik (1140 m.). A hegység északnyugati része alsó-triaszbeli mészkő, a délkeleti rész felső-triasz.

A Plesivicza, mely a Plitvicza tavaknál függ össze a Kis-Kapelával, a Velebit után Horvátország legjelentékenyebb hegysége 980 m. középmagassággal. Legmagasabb csúcsai: Ozeblin

(1657 m.), G o l a P l e s i v i c z a (1648 m.). Állománya felső-triaszbeli, a Goláé alsó-triaszbeli mész, Lapacznál jura-képződés.

A Velebit, a déli-horvát hegység délnyugati ága, 135 kilométer területet foglal el, a Zermanja forrásától a Vratnikig (648 m.). Természetes határt képez Horvát- és Dalmátország között, s aztán a tengerpart mentén éjszaknyugati irányban terjed. Középmagassága 1010 méter. Legmagasabb csúcsai: V a g a n s z k i V r h (1758 m.), S z v. B r d o (1754 m.). A Velebit állománya szintén felső- és alsó-triaszbeli mész, azonkívül krétaképződés. A Pleševiczt a Velebittel összeköti a K a m e n i t a - G o r i c z a és a V r b a c s k a - S z t á z a.

Az elősorolt hegységek között három nagyobb fensík terül el: a L i k a, G a c s k a és K r b a v a fensík, melyeket később tüzetesen fogok érinteni.

Jul. 20-án reggel Laibachból kocsin indultunk útra s az egész kirándulást Krajna fővárosából le Boszniába az Unaig és onnan az Ádria mosta Velebitig és vissza Ogulinig, kocsin tettük meg 10 nap alatt. Gottschéen, a kucsébernek földjén át a Kulpa vidékére utaztunk, honnan Ogulinba vasúton tettük meg az egy órai utat. Ogulinban B o n a gróf, Modrus-Fiume megye főerdésze (nadsumar) és K a l l i n a Gusztáv járásbíró, ki előbb Udbinában volt hosszú éveken át törvényszéki bíró, láttak el ajánlólevelekkel és útbaigazításokkal. Itt megállapítottuk egyszersmind legapróbb részleteiben az útitervet, mely szerint a »Lika-Krbava megye« beutazása után megint kiinduló helyünkre Ogulinba térnénk vissza, eltérőleg az előbbi tervtől, hogy a Velebit bejárása után Karlopagoba s onnan hajón akartunk visszatérni Fiuméba.

Ogulinban kényelmes kocsit béreltünk az egész időre s 22-ikén reggel kocsin útra keltünk. Évekkel ezelőtt Ogulintól Modrus váráig tett kirándulásomból már ismeretes volt előttem azon út egy része, melyen Ogulintól délkeleti irányban O t o k (407 l.) és O s t a r i a (2213 l.) falvakon keresztül haladtunk. J o s z i p d o l n á l (József-völgye) (694 l.) elhagytuk a rendes országútat, mely a József-úttal találkozva, Modrus helység előtt Brinjén keresztül Zengbe visz. A V e l j u n hegység átlag 600 m. magasán emelkedő és hosszan elnyúló gerinczével párhuzamosan haladtunk egy ideig, aztán egyenes irányban a P l a s k i d o l i n a vagy P l a s k a k o t l i n a nevű völgykatlan felé tartottunk. Három órai kocsizás után elértük Plaski falut, mely a hasonló nevű dolinának majdnem közepén fekszik. A sík, körülvéve hegyekkel,

nem nagy, körülbelül 50 □ kilométer terjedelmű s 409 m. magas. A török hódítás korában ez jelentékeny vidék volt. Számos ütközet vívatott itten. A szomszéd Boszniából itt ütöttek be a törökök, miért is nagy gondot fordítottak megerősítésére. A hátérben a Modrus vára mint egy hatalmas ágyú áll e fensikra szegett szemekkel; aztán magán a síkon még ma is jó karban áll a Plaszi erőd, melynek szép kerek bástyája a sík felé van fordítva, alkalmasint őrtoronyul szolgálhatott és vész idején Modrus várának is jelt adhatott. Maga Plaski falu 1495 lakossal bir, kik tulnyomólag görög-keleti vallásnak és magukat szerbeknek mondják. Maga a károlyvárosi püspök Zsivkovics Teofán is itt székel állandóan. Mi is meglátogattuk a fiatal erőben levő ősz főpapot, a ki folyékonyan beszél magyarul, és kedvesen emlékezett meg egykor Aradon töltött éveiről. Plaskinak püspöki székesegyháza szegényes kis templom, melyet Jaksics vladika (püspök) 1755-ben építtetett; a püspöki palotát, mely egy nagy, de minden csín nélkül épült egyemeletes ház, Jovanovics püspök állíttatta 1784-ben. A Plaszi vár vagy Ó-Plaski (Sztari Plaski) már a 12-ik században széke volt Plaski zsupánságnak. Később a Plaszi vár Frangepán birtok lett, s Frangepán Miklós 1401-ben a Sz.-Miklós nevű zárdának jószágot adományozott Plasziiban. 1592-ben Plaszi falut a törökök elpusztították s lakóit rablánczra lúzve fogságba vitték. 1660-ban Zrinyi Péter a mai Plaskiban épített egy bástyát, hogy a törököknek támadásaival szemben védelmül szolgáljon. Ebből a várbástyából építették fel a mai katolikus templomot. Pesty Frigyes »Az eltűnt régi vármegyék« című nagybecsű művében Plaszi- vagy Ó-Plaskiról mint zsupánságról szintén megemlékezik, s igen helyesen véli, hogy a Farlatinál említett Plas vagy Plis nem Plesiviczával, hanem Plaszival, a ma is fennálló várrom helyén állott Ó-Plaskival azonos.

A ki végig tekint a fensíkon, feltűnőnek fogja találni, hogy a falvak házai nem tömegesen egymás mellett, hanem csoportonként egymástól elkülönítve mintegy elszigetelve fekszenek. Ezek a házcsoporthok zadruga (házközösség) nevet viselnek. A házközösségi rendszer Horvátországban már régi idő óta törvény által van szentesítve, és ellentétben áll az inokostina vagy külön birtok rendszerrel. A föld népe családonként megosztatlanul birja vagyonát, majdnem hitbizományi jelleggel. A család legidősebb tagja feje a zadrugának és kutyegoszpodár, ház ura, neje kutyeg

g o s z p o d á r i c z a, ház asszonya elnevezést visel. A kutye goszpodár a többi családtagok fölött első sorban majdnem biráskodási joggal is bír; a pörlekedéseket maga intézi el, s ritkán kerül az ügy bíró elé. A családtagok a közjó érdekében dolgoznak; a közösből nyerik fentartásukat; külön vagyonuk nincsen. Egy fajta a socialismusnak. A testvérek család-alapítás esetén is együtt maradnak s innen van, hogy a zadrugákban sokszor igen népes az élet. A zadruga-intézmény fölött nem egy alkalommal folytattunk eszmecserét a nép embereivel, hogy az intézménynek minden oldalát megismerjük. A vélemények igen eltérők voltak. Találtunk többeket, kik hevesen megtámadták e rendszert, mások meg meleg védői voltak. Legtöbbször azonban mellette nyilatkoztak; azt a horvát nép szokásaiból és életmódjából kifolyó szükséges intézménynek mondták. Ezt az intézményt különben irodalmilag is nagyon sokszor és többféle alapon és álláspont szerint szellőztették és vitatták. E tárgyról már egész kis irodalom keletkezett. A zadruga nemzetgazdaságilag is üdvösnek bizonyult; az ország maga is könnyebben kapja meg adóját a zadrugától, mint az egyesektől. A zadruga megvéd az elszegényedéstől, mert az osztzkodás által a csekély jóság könnyen annyira feldarabolódik, hogy senkinek sem elég életfentartására. Egyesekre, különösen az idősebb és több gyermekkel bíró családtagokra az intézmény előnyös, mert könnyebben boldogulnak, míg a nőtelen családtagok aránytalanul nehezebb terhet viselnek és testvéreik családjáért is dolgoznak. A z a d r u g a lényege jogilag következő pontokba foglalható: A család fejének (kutye goszpodár) nem áll jogában a család nagykorú tagjainak beleegyezése nélkül annak vagyona fölött rendelkezni. Valamint öletben nem rendelkezhetik a zadruga tagjainak beleegyezése nélkül, úgy végrendeletileg sem intézkedhetik a közös vagyonról. Az öreg vagy ifjú családfő, ha azt a család tagjai szükségesnek vagy jónak látják, mindig fölváltható. A család minden nagykorú férfitagja kiveheti részét, ha azt jónak látja. A zadruga fejének halálakor más foglalja el helyét, de az egész változás csak erre szorítkozik; a vagyon fölosztása nincs alárendelve senki halálának; a család működése tovább foly, mint azelőtt.

A zadruga-rendszer törvényszerű rendezése ebben a században legelőször 1807-ben lép fel, majd módosított 1850-ben, míg az 1874-iki márczius 3-ikán hozott törvény a zadrugát alaposan szabályozta. E szerint a 4 hold birtok képezi az osztzkodás

alapjául szolgáló minimumot, és a 16 éven aluli családtag az osztzkodásnál csak fele részét kapja annak, mit az idősebb vagy nagykorú.

A zadruha ezen osztzkodási alapját most olyformán szándékoznak módosítani, hogy a vagyon minimumát 12, sőt 16 holdra javasolják fölemelni, hogy az elszegényedésnek alapját vegyék.

A Plaski fensíkon a zadruha-rendszer feltűnően szembeszökő s a szépen virágzó, jó karban levő házcsoportok, elkerített szántó-földjeikkel és kertekkel, jólétről látszanak tanuskodni. A fensíkről egy hegyoldalon fölfelé kanyargó út visz tovább délkelet felé. A Kis-Kapela kíséri utunkat, erdős hegyháta hullámosan terül el, egy-egy magasabb csúcs igyekszik a középszerűség színvonala fölé tolaodni; de sokra nem képes emelkedni. Egy dombvidék áll előttünk, girbe-gurba halmokkal, közbe mély dolinákkal. Egyikben a Blato nevű mocsár tengődik csekély vízzel s annál több hinárral és fölcserpedzett száraz iszap göröngyökkel. Itt van Jeszenice falu (988 l.), régi várral a hegy aljában elterülő síkon, körülvéve vízzel, mely gyöngye fekvését némileg védettebb állásba helyezte. Ez is a Frangepánok vára volt; de nem játszott oly fontos szerepet mint az előbbiek, alkalmasint csak menedékhelyül szolgálhatott, ha az előbbi várakban nagy volt a veszedelem. Nemsokára Zaborszkyba (1391 l.) értünk, hol déli pihenőt tartottunk. Ez a Kis-Kapela alatt 612 méter magason fekvő nyomorult kis helység. A házak fenyőfa gerendákból vannak összetákolva, s ember, állat egy vaczokban húzza meg magát. A férfiak a vasárnapi korcsmázást végezték; a nők gyermekeikkel a házak előtti árnyékban heverték. Jöttünkre férfiak, nők, gyermekek azonnal fölkeltek s egyaránt alázattal köszöntöttek, a szokásos »Hvaljen Iszusz i Maria« (Dicsértessék Jézus és Mária) üdvözléssel vagy egyszerűen török módra mellükre téve kezüket és fejet hajtva. Itt jegyzem meg egyáltalán, hogy a nép egész útazásunkban mindenütt igen előzékenyen, barátságosan és tisztességtudással fogadott minket. A korcsmáros hamarjában kitűnő csirke-paprikást készített, mely bármely magyar gazdaszszonynak is becsületére vált volna. A horvátok a konyha és asztal dolgában nagyon egy izlésen vannak a magyarral; ép úgy megadják az ételeknek savát-borsát mint nálunk. A magyar menu barátja Horvátországban utazva nem fog nélkülözésre és lemondásra okot találni.

Zaborszkyn túl a Vrelo-Kuszelj (Kuszelj-forrás) kötötte

le egy időre figyelmünket. Ez a forrás az úttól kissé jobbra eső dolinában huggyan fel, kristály gyöngyöket vetve, mintha pezsgő-víz volna. Vízét 7° C. hőmérsékűnek találtuk. A forrás vize körülbelül 10 méternyi útat tesz meg, s a dolinából kivezető útat nem találva, annak egyik falát kivájva a föld gyomrában tűnik el. Kicsinyben igen plausibilis példája a karsztvizeknek, minőkkel útunkban mindenütt találkoztunk. Ilyen jellege van itt e vidéken minden folyónak; hol rövidebb, hol hosszabb folyás után eltűnik a föld alatt, hogy ott megfutott út után másutt megint fölszínre kerüljön, vagy a tengerben vesszen el. Ilyen karszt folyókat még lesz alkalmam fölolvassásom folyamán ismertetni.

Hatalmas bükk erdőkön folytattuk útunkat, mely alatt tátongó mélységek és szakadékok jelölték a mészkő hegységnek alakulását. Szerticespoljánán túl nyitabb lesz a kilátás előttünk. Egy fensíknak tágas nyílt területe tűnik fel; falvak lesznek láthatók, melyek mögött aztán kéklő hegyek zárják el a további kilátást. A fensíkon fák sorai és mély szakadékok egy folyónak jelzik útját. A Korána folyó vidéke ez; a falu Drezsnik, a hegyek pedig Bosznia területén vannak. Itt letérünk a Korána fensíkjára vezető országútról s a Plitvicza-tavak vidékére vezető új útra térünk. Alig haladtunk egy félórát, fejszédítő mély sziklák közötti medrében látjuk a Korána folyót. Feljebb már egy ultramarin színű tónak szép tükrében gyönyörködünk. A mély sziklabevágást a folyó vájhatta magának, hasonlóan azon mély mederhez, melyet a Dobra ásott magának Ogulinnál, s melyet áradáskor még túl is szokott lépni. Lábnk alatt a Plitvicza-patak halad a mély meder felé, előbb azonban két ágra szakad s aztán a 68 méter magaslatról hanyat-homlok zuhan alá a mélységbe. A vizesés előtt egy erkélyszerű kilátást (Pogled) találunk, honnan meglepő szép látvány nyílik a Korána medrére, a Plitvicza-patak vizesésére és a kis tóra. Egy másik erkélyről más három tavat látunk hasonló mélységben; de fokozatosan egymás fölött, úgy hogy vizük szép esésekkel szakad le az egyikből a másikba s táplálja alatta fekvő társát. Tovább haladunk a cserjékkel, bokrokkal és fiatal fákkal borított magaslaton, melyről aztán hirtelen kanyargó út vezet le a Kozjáktó (Kecske-tó) tükréhez, melyen egy csinos híd visz át a tó tulsó partjára. Innen meglepő szép panoráma tárul föl a tavak vidékére. Tizenhárom tó terül el egymás fölött nyolc kilométernyi területen. Terraszszerűen helyezkednek el egymás fölött, de úgy, hogy vizesésekkel állanak

egymással kapcsolatban. A legmagasabban fekvő Proscsánszko jezero Leszkovácznál 800 méter magasságban fekszik a tenger fölött, a legutolsó és legmélyebben fekvő tó a Novakovicza Brod 514 méter magasságban van. E két végpont között 286 méter eséssel bíró területen 8 kilométer térségen egymásután ilyen sorrendben következnek a tavak: Proscsánszko jezero, Cziganovac (Czigánytó), Okruglyák gornyi (Felső kerek tó), Crno jezero (Fekete tó) Bakinovacz, Vir (Örvény), Galovac, Jezercze vagy Gradinszko jezero, Kozjak (Kecske-tó), Milanovo jezero, Okruglyák dolnyi (Alsó kerek tó), Kalugyerovo jezero (Szerzetes tó) és Novakovicza Brod. A tavak területi, mélységi méreteit melyek rendelkezésemre állanak, nem közlöm főképp azért, mert a két forrás adatai nagyon elütök egymástól s nem tudom, melyik a hitelesebb. Legnagyobb a Kozjak, mely 3075 m. hosszan és 613 m. szélességben terül el. Utána áll a Proscsánszko, melynek kanyarodásai az erdőkben annyira bujdosnak, hogy nem régiben egy új ágát fedezték fel a rengetegben.

A tavakat több patak táplálja vízzel, ezek között legkíválónbbak: Crna rieka, Vrhovszka, Mala Recsicza, Matijasevacz és Jaszenovac. A vizesések számát illetőleg nagyon eltérők az adatok; de nem is lehet azokat pontosan megállapítani. Ha több a víz, s a tavak medenczéje színültig megtelik, úgy túlárad az több helyen is, és több is a vizesés; míg sekélyebb víz évadján némely vizesés elakad. A legmagasabb vizesés, nem említve a Plitvicza-patakét, 29 méterről zuhan alá. Némelyek meglepően szépek és rohamosak, mások ellenben, hol a medence fala szelidebben hajlott, nyugodtabban és csendesebben szakadnak alá. A tavak medenczéjének alakulása és a talajnak karsztos mészkő állománya azt mutatja, hogy a tavak fokozatos terraszszerű jellegét a talajnak dolinaszerű süppedése idézte elő. A víz alámosta a talajt és a laza, likacsos mészkő krátterszerűleg összeesett. A tavak vize tiszta, hideg, színe sajátságos kékségű, melyhez hasonlót csak a Róma melletti Aquae albulae erős kénes vizénél láttam. A sekélyebb helyeken a kékség zöldesbe megy át. A tavak összes vize a Korána folyót képezi, mely az utolsó tóból veszi eredetét, és már ott bő vízzel hömpölyög tova sziklás mély medrében. A folyó 783 méter magas a tenger színe fölött s 35 méterrel fekszik mélyebben mint az utolsó tó. A tavak vidékén a hegyek minden oldalról összeszorulnak, és meredek eséssel ereszkednek a tavak tükrére, olyannyira hogy néhol alig

van ösvénynek való hely. A lejtők sűrű bükkökkel vannak fődve, s gazdag növényzet van az erdőkben. A Kozjak taván egy csinos kis sziget is van, sűrűn borítva fákkal és cserjékkel. A Plitvicza-tavak kincstári birtokot képeznek és teljesen kizsákmányolatlanul hevernek. Pedig alig van a kontinensen ennél meglepőbb szépségű tóvidék. A természet egy csodaszép kincset adott e vidéknek, csak emberi kéz kell hozzá, hogy a kincset kiaknázza. Jelenleg azonban oly primitív ott minden; különösen a kirándulók elszállásolása és ételmezése olyannyira alatta áll minden fogalomnak, miszerint azt is csodálnunk keli, hogy egyáltalán annyian is látogatják. Mintha az útasoknak nem is odaédesgetésére, hanem ellenkezőleg elijesztésére törekednének. A vrhovinai főerdész is éppen ott időzött ugyanakkor s daczára annak semmi figyelemmel se voltak irántunk, pedig a Modrus-Finme megyei főerdéستől se vittünk ajánlatot. Utánunk pár hétre Stefánia trónörökös nő látogatta meg e regényes vidéket. A nép mint mindenről a mi rendkívüli, úgy a Plitvicza-tavakról is tud szép regét mondani: Szerinte e tó-vidék a Fekete királyné birodalma, s a szép tündérnő (vila) egyik tóból a másikba szokott menni holdas éjeken. Ilyenkor nem ritkán kiül a tó partjára, arany fésűvel fésüli meg hosszú fekete haját, és ezüstös pikkelyű patyolattal takarja be testét. Közönséges halandó nem láthatja, csak a kit bajnokává, lovagjává avat; de azt aztán le is viszi magával a tó fenekére az ő országába, melyet kemény kősziklákkal zárt el a hivatlanok szemei elől.

Miután egy délután és másnap délig bejártuk a tavak vidékét és végig csolnakáztunk a Kozjácson, búcsút mondtunk a természetnek ennyi szépségével megáldott vidéknek. A menedékháztól a Pribojnál elhaladó országútig rossz erdei csapáson kellett tovább haladnunk. Itt érintkezik a Kis-Kapela a Pleševiczával. A Plitvicza-tavak az előbbi hegységnek legszélső délnyugati karámbján terülnek el. A Veliki Javornik, mely Priboj felett 878 méter magasan emelkedik fel, szolgál a két hegységnek összekötő kapcsául.

A Plešivica másod-magas csúcsa a Gola (1649 méter) tulajdonképen a hegységnek első láncszeme éjszakon, míg délen legszélső pontjául áll az Ozeblin (1657 m.), mint a hegységnek legmagasabb csúcsa. A Gola megmászása szintén föl volt véve úti tervünkbe; de a Plitvicza-tavaknak nem várt érdekessége tovább kötött le minket, hogysem időnk maradt volna a program e

pontjának végrehajtására. Alatta haladtunk el és czukorsüveg alakú kúpjával két napon át mintegy hívogatólag intett felénk. Pribojnál (1033 l.) értük el az országút legmagasabb pontját 691 méter magasságban. Innen szép kilátás nyílt a Korána és Una által bezárt fősíkra és a bosnyák hegyekre. Termékeny szép szántóföldek, kövér legelők, virágos rétek kellemesen hatnak a szemre, midőn a hegyekkel bezárt erdős vidékből kibontakozunk. A fősíkon villogó bádogfedelű templomtornyok és tömegesebb házcsoportok a vidék sűrűbben lakott voltáról tanuszkodnak. A megyének ez a része a leglakottabb terület, de a legtermékenyebb is. Más területen órákon át utazhatni a nélkül, hogy 4—5 házcsoportból álló szegény falúra is akadnánk. Pribojtól kezdve le Petrovoszelőig egy hatalmas serpentina-út vezet le az Una völgyébe. A míg ezen haladtunk, föltűnt előttünk félholdas karcsú mináréjaival Bihács városa, körülvéve minden oldalról hegyekkel. Az egész fősík a Korána és Una között nagy történeti multtal bír. Az előttünk fekvő falvak mindannyian a legrégebb korba viszik vissza eredetüket. Legrégibb és legnevezetesebb mindenesetre a közelfekvő Dreznik (2110 l.) a Korána bal partján, egykor a hasonló nevű megyének székhelye. Pesty Frigyes tagtársunk már idézett jeles művében is foglalkozik vele. Horvát történetírók műveiben Dreznikről még a következő adatokra akadtam: Dreznik zsupánság már 1185-ben említettik, miből következtethető, hogy ma romokban levő vára már akkor is állhatott. 1290-ben Frangepán Dömény (Dumus), II. Frangepán Frigyesnek és Ágnesnek fia, Dreznik zsupánjának írja magát. Róbert Károly 1323-ban Dömény fiának III. Frigyesnek ajándékozta Dreznik várát örök időkre. Azóta Dreznik mindig a Frangepánok kezében volt. Dreznik, mint a bosnyák határon fekvő vár, nagyon sokat szenvedett a török uralom idején. Itt esett el 1518-ben Beriszló Péter püspök és horvát bán, török kelepcebébe kerülve. Már 1557-ben el akarták foglalni a törökök, de Auersperg Herbart Bihács és Dreznik között szétverte őket. 1578-ban azonban sikerült bevenniök, de Krizsanics György még abban az évben visszafoglalta; mit a törökök a következő évben a vár szétrombolásával boszúltak meg. 1622-től 1677-ig megint török kézen volt. A karloviczi békekötés Drezniket a törököknek jutatta, kik 1788-ig urai is voltak. Fél éjszakra láttuk Rakovicst (2238 l.), mely egykor szintén Frangepánok birtoka volt, hol Zrinyi Péter 1649-ben megverte a törököt. A bosnyák határ

mentén van még egy másik falu: *Lieszkovácz*, szintén Frangepán várral. Vele átellenben, a Korána jobb partján török Horvátország területén van Trzsacz vára, mely hajdan a Frangepánok fészke volt, a honnan magát a család egyik ága Trzsaczi Frangepánoknak nevezte. Nagy Iván és vele mások a Fiume melletti Tersattot tartják a család ezen ágának ősi székeül, de Pesty Frigyes is rámutatott már e tévedésre. Petrovoszelo (728 l.) hol déli pihenőt tartottunk, már a jobb módú falvak közül való. Épen heti vásár volt, s az egész helységet ellepték a bosnyákok. Ruházatában a vidék népe maga is közeledik némileg a bosnyákokhoz. A fogadóban itt is, mint másutt a török-szerb háborúra emlékeztető képek díszítik a szoba falát. Az egyiken Milán fejedelem van ábrázolva, a mint az egybegyűlt nép és katonaság előtt megcsókolja a lobogót, mely alatt katonái küzdeni fognak; a másikon pedig a montenegrói fejedelmet látjuk, a mint megáldja a lobogót, körülötte pedig főbb emberei. Petrovoszeloban is feltűnt, mint a megye minden falujában, hogy az iskola számára valóságos palotákat építettek, melyekkel a szegényes faházak annál nagyobb ellentétben vannak. Mindenesetre a józan gondolkodásnak félreismerhetlen jele, és saját érdeküknek helyes felfogására mutat. Petrovoszelóból a Plesevicza lábánál fekvő Zseljava (792 l.) és Baljevacz (564 l.) falvakon át a fensik szélén a bosnyák határ mentén halad az út, mely igen jó karban van mindenütt. Nevezetes vonal volt ez a török uralom idején, mikor még a határőrség szervezete fennállott. Folytonos készenlétben kellett lenni a lakosságnak; erős katona őrzérek tartották szemmel a török területet. Ma békében vannak. Az útvonal a legelhagyottabb. A közlekedés nagyon lanyha, kivéve a bihácsi vonalat, hol a forgalom valamivel élénkebb mint másutt. Az út mentén jól művelt kerteket találtunk, melyekben szilván kívül különösen sok diófát láttunk. A szántóföldeken a gabona részint le volt aratva és keresztekben feküdt, részint épen akkor aratták sarlóval. A cséplést cséplőfával végezték, nem mint másutt lóerővel nyomtatva. A kukoricza már szép csöveget hajtott. Minél inkább közeledtünk Zavalje felé, annál inkább eltűnt szemünk elől Bihács és vidéke, pedig épen irányában haladtunk. Zavalje falu körül a termékeny szántóföldek helyét cserjés foglalja el, vegyesen galagonya mogyoróval. Zavalje (751 l.) a török Bihács szomszédsága folytán nevezetes volt régebben s az okkupáció alkalmával is kemény harcznak volt színhelye. A mi

katonáink az első támadásnál a bihácsi fölkelőkkel szemben hátravonulni kénytelenültek. Ma Zavalje, az okkupáció után sokat veszített jelentőségéből. A falu szélén levő Rastell, mely határvám és kontumáczió állomás volt, ma elhagyatva áll; rendeltetése megszűntével pusztulásnak indul. Innen Bihácsig le 200 méternyi esik az út. Lassankint láthatóvá lesz Bihács az előtte fekvő dombtól, mely a várost nagyrészt eltakarja. Legelőször is vidéke köti le figyelmünket. A felső fősík alatt, melyet már Pribojtól kezdve láttunk, egy második mélyebben fekvő katlanszerű zárt fősík képezi Bihácsnak közvetlen határát. Első tekintetre is azonnal azt kell hinnünk, hogy a talajt az Unának áradásai moshatták így alá, s hova tovább nézegetjük a vidéket, mindinkább meg kell erősödnünk ebben a föltevésben. Az Una eleinte más medret kereshetett magának; de egyenes irányban futását nem folytathatva: az akadályul szolgáló területet lemosta és más irány felé vette útját, a mint azt a kanyargós meder teljesen igazolja is. Bihács egykor fontos hely volt Boszniában. Jajcza mellett gyakran előfordul a történelem lapjain, mint kemény ellentállást kifejtő erősség. IV. Béla királyunk erős várrá tette, mely sokáig volt horvát királyok székhelye. Negyedfélszázadon át erős bástyája volt a határörvidéknek a törökökkel szemben, míg Haszán, Bosznia helytartója azt 1592-ben április hóban elfoglalta. Erdődy Horvátország bánja 1688-ban eredménytelenül vívja; de átkelve az Unán, Bosznia szeraszkerét, Mohammed Ivanovicsot megveri. 1677-ben Auersperg tábornok sikertelen ostromot folytatott a vár ellen 26 kartácsossal, tábori kigyóval, faltörővel és 2 mozsárral. Egy hónapi sikertelen munka után sok sebesült hátrahagyásával el kelle vonulnia alóla. Walmonden gróf és Sickingen báró is a sebesültek között maradtak. Bihácsban most vajmi más viszonyok vannak. Forrongás, lázas átalakítás tapasztalható minden téren. A várost környező falakat most rombolják és széles utcákat, sétahelyeket csinálnak helyükre. Az Unán egy szép új híd és Krupa felé vivő jó országút már az új aerának a műve. A régi bástya-kapukat talán a multa való emlékül meghagyták, úgy sem valók azok másra, ha már a város egészen szabadon áll. Az egyik még ma is Béla-kapú nevet visel, IV. Béla királyra való vonatkozással. Két török szentnek a fa türbejét lebontották és díszesebbet emeltek helyére faragott kőből; melléje aztán mindjárt egy szép katolikus templomot is építettek. A régi fahidat az Unán, a cölöpökre épített vásáros bódékkal meghagy-

ták, és igen bölcsen; legalább fogalmat nyújt a czölőépítészetről. A Frangepánok kastélya az Una mellett már annyira roskatag, miszerint jóformán csak azt várja, hogy azok a jámbor munkások lebontsák; nem akarja önként romba ejteni sok viharral daczolt mohos fejét. Az idegen hivatalnokvilág serényen működik különben, hogy lehetőleg hamar lerombolja a régit, és teremtsen egészen új állapotokat. Hogy a bosnyákok mindezt jó szemmel néznék, vagy nagyon meg volnának a helyzettel elégedve, épen nem mondhatni. A törökül tudó elem, bár eleinte kissé tartózkodó volt, elég közlékenynyé vált, és nem épen rózsásnak mondá helyzetét. Különben a török elem már jóformán ki is vándorolt.

Bihácsból az Una mentén, mindenütt a régi határ vonalon útaztunk tovább. Egész napi útunkban csak két falut találtunk: Melinováczt (313 l.) és Nebljuét. Sehol az egész úton egyetlen egy házát vagy korcsmát se látunk. Melinovácznál az út elég gyorsan emelkedik a Plesevicza aljában, szép kilátást nyújtva a Bihács melleti Szokolác nevű impozáns várromra az Una felett. Melinovácztól kezdve hatalmas bükk-erdőn visz az út keresztül. Szébb és természetesebb szálfákat ezeknél se láttunk; valóságos óriások! Három drótos és két üveges tóton kívül, kik a bükkös árnyában hűsöltek, egyetlen egy lelket sem találtunk egész útunkon. Mi is megörültünk, de ők is, midőn őket megszólítva trencsényi hazánkfiaira ismertünk bennök. A sűrű bükkösön keresztül csak néha láttuk az Una folyót, a mint sziklás mély medrében velünk ellenkező irányban haladott. Bosznia felőli jobb partján lankásan ereszkedtek le a hegyek a folyó partjára. Délután kiéhezve, lovaink kifáradva nagy későn valóságos örömmel láttuk feltűnni Nebljue (1161 l.) falut; de örömünk csakhamar keserű csalódáson fozlott szét, midőn a korcsmárosné tudtunkra adta, hely se nekünk, se lovainknak nincs mit adnia. Szegény Mirkó kocsisunk, lovainkon inkább mint magunkon aggódva, bejárta az egész falut, és sehol egyetlen maroknyi szénát sem tudott fölhajszolni. Mi azalatt kaptunk valami étel félélt, de minden éhségünk daczára jobbnak láttuk érintetlenül hagyni. Egyetlen korty vizet se kaptunk; a korcsmárosné elegikus hangon panaszlá, hogy a víz sokkal drágább itt a bornál, mert épen a három órányira fekvő Lapáczból kell azt hozniok. Arra a kérdésemre, hogy miért nem hoznak vizet az Unából, mely körülbelül egy óra járásnyira foly falvuk alatt, azt felelte, hogy az már Boszniában van, s oda nem igen lehet menni, anélkül,

hogy a bosnyákok verekedést ne kezdenének. Milyen állapotjuk lehetett még a török uralom alatt! Szörnyű egy helyzet, és szánnandó nép, melynek három órányira kell egy ital vizért fáradnia. Útitársamnak, ki az egész úton fáradhatlanul rajzolgatott, minden bajunk daczára is volt annyi lelki nyugalma, hogy lerajzolja és megörökítse a nebljui hôtelt, a minek e nyomorúságos korcsmát elkereszteltük. A szegény korcsmárosné, ki mosdatlan gyermekével karján a rajzolás jelenetének szemtanúja volt, aggódva tudakolta, hogy miért írjuk le az ő szegény viskóját, hiszen egyebe sincs annál? Nebljuetól az Ozeblin csúcs (1657 méter magasságban) kísért minket folyton szemmel, míg egyszerre eltűnt azon a ponton, hol a várva várt Dolnyi Lapaczo, megváltásunk czélpontját, megpillantók. Egy barátságos fősík terült el alattunk, melynek közepén fekszik a szépen épült helység. A lapáczi sík közepén, mely átlag 500 méter magas, az Oblaj nevű hegy 661 méter magasságban emelkedik fel, és a síkot két részre osztja. Éjszaki felében termékeny szép szántóföldek vannak, déli része, mely kisebb terjedelmű mocsarakkal van borítva, legelőül szolgál. Dolnyi Lapacz (1466. l.) vagy egyszerűen csak Lapacz már a Zrinyi család történetében is jelentékeny helyként szerepel, és egy hasonló nevű megye is volt, melynek Ermain volt székhelye. Erről Pesty Frigyes többször idézett művében is megemlékezik. Lapaczban Raseta György házánál találtunk ellátást. A házi gazda mint intelligens ember, sok érdekes dolgot beszélt nekünk úgy Lapaczról, mint egyáltalán a Likáról és szomszédos Boszniáról. A falu temploma egy török kula helyére van építve, mely egykor Ibrahim török bégnek volt konákja. A töröknek likai uralma legkésőbb Lapaczban ért véget. A kiszorított törökök azután is igen gyakran rontottak rá a lapacziakra, és folytonos rettegésben tartották a vidéket. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy csak egy század határőrség állomásozott Lapaczban, a segítség pedig veszély idején rendesen későn érkezett a nem közeli Goszpiczból. Innen van, hogy a bosnyákok és horvátok e vidéken a legújabb időkig folytonos harcban állottak. A megrémült lakosság ilyenkor a Kuk hegyen keresett menekvést. Az utolsó legnagyobb betörés 1809-ben volt, épen húsvét vasárnapján, mikor a templomot is felégették. Oblaj hegyen egykor vár állott, alkalmasint már a rómaiak idejében. Ásatásoknál sok ezüst és aranypénzt találnak, különösen Nagy Konstantin császár-félét, melyekből néhány darabot magam is vásároltam.

Lapaczból egy kirándulást tettünk Boszniába, az Una és Unacz folyók vidékére. Gornyi-Lapacz (791 l.) Felső Lapacz mellett és Boricevác (702. l.) falun át vezetett útunk. Ez utóbbi helység fölötti dombon 691 méter magasságban egy régi romot találunk, melyet a vidékbeliek Mislyenova gradinának neveznek. A magában álló romot némelyek templom-toronynak mondják, mi azonban inkább bástya-toronynak voltunk hajlandók tartani. Boricevácson túl egy kitünően épített új út vezet le kényelmes serpentin-kanyarulatokban az Una völgyébe. A folyó itt igen keskeny és sziklás mederben rohan tova, számos vizesést képezve. Az út a folyó fölött épített csinos vashidon megy át. Innen elragadó kép tárul elénk. Előttünk a folyó rohan alá szűk medrében, partján egy szegényes török helység Vakuf-Kulen, a folyó két partján egymással szemben emelkedő két hegyen két vár néz egymással kemény farkas-szemet. Egyik Osztrovicza a másik Havala. Osztrovicza a legimpozánsabb és legjobb karban levő várom, melyet egész útunkban láttunk. Frangepán birtok volt ez is, később azonban a Zrinyiek kezére került. A nép azt tartja róla, hogy Mátyás király építette, a mi nem is valószínűtlen; hiszen Jajcza és az una-menti helyek voltak Mátyás korában legerősebb védbástyái a magyaroknak Boszniában. A vár maga még 50 év előtt a Kulenovics családnak volt lakóhelye, mely családról a falu is elnevezését vette, s mely ma is ura a helységnek. Még jól látszanak a kazamáták; még tisztán kivehetők a vár egyes lakóosztályai; a várbeli mecset csak nem régen dült össze, kimeszelt fala messzire ellátszik. Aztán egy természetes sziklára épült lakosztály szobáinak is láttuk nyomait: az itt született utolsó Kulenovics még ma is él még a faluban. A vár falai hatalmas vastagságúak; három ember is kényelmesen végig sétálhat rajtuk. A vár-hegy alatt az Osztrovicza patak hét erős forrásból fakad s pár lépésnyire már malmokat hajt. Az Osztrovicza várával szemben levő hegyen van Havala erőd. Vakuf-Kulenben az ottani katona-postamester Szevits Mladen őrmester bajai születésű hazánkfia volt szíves kalauzunk és előzékeny házigazdánk.

Innen kocsinkat Doljani-ba rendeltük, mi pedig egy Haszán nevű török ifjú kalauzolása mellett lóháton tettünk kirándulást az Unacz torkolatához Ermainba és Martin-Brod-ba. Az Una mély mederben folyik, két hegy közé szorítva, alig hagyva annyi helyet, hogy ösvénynek szolgálhatna. Két órai lovaglás után értünk Ermainba, hol az

Unába szakad. Mindkét folyó két szűk hegyszorosból tör magának utat, magas sziklák között, és hegyes szögben találkozik. A talaj itt csupa sziklatuskókból áll, s a két folyó csak víz-esésekkel képes az akadályokat leküzdeni. Az Una vize az útját álló sziklák előtt a hegy lábánál előbb egy tómedenczében gyűl össze, s csak azután indul tovább és útjában számos malmot kénytelen hajtani. A háromszög, melynek két oldalát a két folyó, élet azok összefolyása, harmadik oldalát pedig a hegy képezi, igen nevezetes történelmi multtal bíró terület. IV. Béla királyunknak a tatárok elől Dalmáciába menekült családja e helyen pihent meg hosszabb ideig, minek emlékére a királyné kolostort és templomot építtetett itten. A kolostor alapfalainak alig akadunk némi nyomaira; de találtuk romját egy kerek toronynak, mely alkalmasint a kolostor védelmére szolgáló valamely bástya-torony lehetett. A régi kor emlékének folytatásaképp most is van itt egy kápolna, s egy szerzetesnek is kellene itt tartózkodnia; de alkalmas lakóhelyet itt nem találván, a szomszéd Unacz faluban telepedett le a jámbor igumén. E vad regényes helyen, mely részben bosnyák, részben horvát terület, egy híd által választva el egymástól, csak malmok vannak, számra valami 50, melyek azonban állítólag egy házközösséget (zadrugát) alkotó családnak képezik tulajdonát. A malom-telep Martin-Bród nevet visel. A molnárok, kik megvoltak lepetve megérkezésünk által, kíváncsian gyűltek össze körülöttünk, s még inkább leseggették útunkat, midőn észrevették, hogy rajzolgatunk és jegyeztünk.

A bátrabbak egyike kérdőre is vont minket utazásunk célja és szándéka iránt, de mi kíváncsiságát épen nem igyekeztünk kielégíteni.

A meredek és görgeteges úton csak nagy nehezen kapaszkodhattak fel szegény állatjaink a hegyre, mialatt mindig nyiltabb lett a kilátás a regényes völgyre. Fölérve a magaslatra, könnyű vágatással mentünk Doljaniba (1490 l.), az ott várakozó kocsinkhoz, melyen aztán Dobroszelón át (889 l.) estére hazavetődtünk Lapaczba. Kirándulásunk Lapaczból Kulen-Vakufba, Ermainba és vissza Lapaczba 45 kilométer terjedelmű volt.

A bosnyák határ vonalán Petrovoszelótól le egészen Szerb faluig (1058 l.), melyen túl a Horvátország, Dalmácia és Bosznia közötti hármashatár találkozik, külön népviseletet találtunk, némileg eltérőt a határörvidék többi lakosaiétól. A nők viselete

a lehető legegyszerűbb és a legnélkülözhetlenebb ruhadarabra szorítkozik, főlé a balesipőre egy bolyhos tarisznýához hasonló és hosszan lelógó czafrangokkal diszitett kötényt (bregácsát) alkalmaznak. Ez a bregácsa, melyet a kis leányoktól a vén asszonyig minden korbéli nő egyaránt visel, egyedüli fényüzési czikk a nők toilettejében. Ezt maguk készítik és diszes himzésekkel kivarják. A férfiak rövid kék mellényt öltenek, mely fölé egy nagyobb, majdnem térdig érő vörös mellényt vesznek, mely ezüst gombokkal van kirakva és néha nagyon gazdagon zsinórozva. A vörös mellény csak ezen a vidéken divatos, és gazdag emberek néha százakat fordítanak e ruhadarab diszítésére. Némelyik erszénye erejéig tojás nagyságú ezüst gombokat varrat rá. Fejükön vörös sapkát hordanak, zsinórral kivarrrva, mint Dalmáciában. A nők igen munkásak és kevés igényűek. A rendes házimunkán kívül, a mezei munka nagy részét is maguk végezik, s a termények behordásánál az igavonó állatokat is feleslegessé teszik, mennyiben a takarmányt, gabonát rendszeren hátukon hordják haza a földekről, mialatt elég kedvük és erejük van arra, hogy kezüket is fonással vagy kötéssel elfoglaltassák. Télen aztán szebbnél szebb házi ipar-cikkeket készítenek gyapjuból, ágyterítőket, pokróczokat, szőnyeget, bregácsákat és tarisznýákat. A szőnyegek kiállításuk, a színek izléses összeállítása által közel állanak a smyrnaiakhoz.

Elhagytuk Lapacztot és a megye legkeletibb pontjától nyugatnak vettük útunkat, s egy nap alatt a megye déli karamját egészen átszeltük. A Kuk hegyre vezetett útunk, s két óra hosszát tartott, míg az 582 méter mélyen fekvő Lapaczból a Kuknak 1135 méter magasán fekvő nyergére értünk. Útunk állandóan szép bükkerdőn haladtunk keresztül. 1818-ban Ferencz király nejével Karolinával is bejárta e vidéket és nevüket az erdőben megörökítették egy kőasztalon, melyen reggeliztek és a melléje felállított háromszögű pyramison. A mint a Kuk legmagasabb pontját elértük, s innen lefelé haladtunk útunk a Krbava fensík felé, azonnal más kép tárult szemünk elé. A bükknek derék szálfái egymásután elmaradtak, s helyüket mindig törpebb és satnyább fák foglalták el. Majd cserjék léptek föl, s később ezek is mindinkább gyérültek. A Pleševicza hegynek keleti oldala sűrű erdővel van borítva, míg nyugati lejtője, melyen most haladtunk, csupasz, karsztos jellegű. Minél inkább közeledtünk a Krbava fensíkhöz, a vegetatio annál silányabb, annál szegényebb lett, és felütötte

magát a sivár, rideg szikla, mint azt Fiume vidékén találjuk. Lapaczból négy óra alatt tettük meg a 24 kilométernyi utat Udbinába, a Krbava fősíknak és vidékének főhelyére. A fonsík 695 méter közép-magassággal 149 □ kilométer terjedelmű, a Pleševicza, Kamenita Goricza és Vrbačka Sztaza hegyek által körülzárva. A megyének három fonsíkja között ez a legmagasabban fekvő és legkisebb terjedelmű. Mész, homok, kavics és törmelék borítja. A síkot környező hegyek csupaszok és ridegek, alig látható itt-ott egy-egy bokor, cserje. Az időjárás itt nyáron nyomasztó hőséget hoz, télen a bóra orkánszerűleg dühöng. A síkon kevés árpát, (jecsam) és hajdinát termelnek; a kukoriczát nagyon silánynak találtuk. A nép főélelmi czikke az árpa-kenyér és cziczvara nevű kásaféle étel. A Krbavicza és Krbava patakok a fonsík egyedüli vizei; de nyáron ezek is kiszáradnak; mi alig találtunk medrükben nyomát a víznek, pedig épen az előtt heteken át tartó esőzések voltak e vidéken is.

A fonsík talajának egy különös jelleget kölcsönöznek a kavicsok, melyek a kevés termőfölddel több lábnyi réteget képeznek. Tavasszal a fa-éke fölszínre hozza ezeket a majdnem ezüstforintos nagyságú és kerek alakú sima fehér kavicsokat, s az egész fonsík olyl্যা tűnik föl általuk, mintha hóval volna borítva. A vetés később eltakarja a kavics-réteget, mely lassankint megint leülepedik. A fonsík éjszaki karamján fekszik Bunics falu, mely egykor szintén Zrinyi birtok volt. Miklós a szigetvári azt a Korbáviai János örökségéből kapta és fölépítette; de a török pusztítás óta teljesen romba dült. Meg kell még említenem a Laudon erdőt (Laudonov gaj), melyet a híres tábornok ültetett, egy ezred katonaság beosztása szerint állítva fel és csoportosítva a fákat egymás mellé. A Krbava fonsíknak és vidékének főhelye Udbina, a fonsíknak déli karamján fekvő helység 1186 lakossal. A városban látható rom még a híres Korbáviai (Curatius) grófok várának maradványa. Közel állott hozzá a püspöki székesegyház, melyből a török uralom alatt mecsetet csináltak; de ma már alig látni egyebet az alap nyomainál. Krbava, vagy magyarosan Korbávia vidéke és főhelye Udbina nevezetes történelmi multtal bir. Korbávia már a 10-ik században horvát zsupánság volt, a horvát bánnak volt alárendelve, s hozzátartozott még a likai és gacsikai zsupánság is. 1078-ban Zvonimir horvát király alatt Dezimir korbávia zsupánról tesznek említést. Majd 1100-ban Dezilo szerepel e minőségben. Pesty Frigyes többször említett

művében a korbávia püspökségről is tesz említést; adatainak kibővítéseül a következőket böngésztem ki horvát munkákból. A korbáviai püspökség 1185-ben állapítottatott, melyhez tartozott Lika fele része, azonkívül a novigrádi, plaski, drezniki és modrusi zsupánság. A korbáviai püspök 1460-ig a mai Udbinában székel. A Kalauri hegyen még látható nyomai vannak a püspöki székes-egyháznak, mely nagy és tekintélyes volt. A templom mellett volt a püspöki palota. A templom körül fallal kerített nagy temető volt, melyben számos horvát főurat helyeztek örök nyugalomra. Midőn 1829-ben felásták a püspöki templom és palota romjait, találtak kő-oroszlány töredéket, harang darabot, s nagymennyiségű magyar ezüst pénzeket, sz. Mária képével és e körirattal: Petrona Hungariae 1405, továbbá arany násfákat és más érték-tárgyakat. 1198-ban András horvát vajda idejéből egy Szlavogoszt nevű korbáviai zsupánról tesznek említést. A 13-ik század végén Kurjak knéz birta az uralmat, a ki a régi és híres Gusics családból való volt. Ennek a családnak örökösei léptek Korbávia birtokába, később Karlovicsoknak nevezték magukat, s lassankint hatalmukba kerítik nemcsak egész Korbáviát, hanem Likát, Bosán megyét, és Bagot (a tenger partján), mely később róluk Karlobag nevet vett föl, és e néven ma is egyik kikötővárosa a magyar-horvát tengerpartnak.

1320—1334. között Budiszlav Pál és Gergely testvérekről mint Kurjak knezekről és Korbávia urairól (filii Curiacii de Corbavia) tesznek említést. A korbáviai knézek legutolsó férfinakja Karlovics Iván, aki 1531-ben elvesztvén minden birtokát Korbávia és Likában, mint horvát bán halt meg. A nép ma is regél még a korbáviai knézekről, a kik egykor a Zrinyiekkal élet-halál harczot folytattak a tengerparton, s ezeket onnan ki is szorították, míg aztán az ő birtokaik a Zrinyi Miklóssal 1509-ben Medved várában kötött szerződés értelmében a Zrinyiekre szállottak. Korbávia és vele Udbina is nagyon hamar útjába esett a hódító törököknek. A korbáviai püspök már 1460-ban Modrusba tette át székrét. 1493-ban nagy ütközet volt a törökök és horvátok között a Korbava síkján. A törökök vezére volt Jakub pasa. A horvátok nagy vereséget szenvedtek; a főbb urak ott veszték el s velük 10.000 harcos; Derenczin bán fogságba került. Azon időtől kezdve se Korbávia se Lika nem maradhatott többé békében a törököktől. Karlovics Iván igyekezett ugyan megvédeni ősi örökségét; de nem sikerült. Hatalmukba kerítvén a törökök 1522-ban Knint és Skradint,

majd 1523-ban Obrováczt, Karlovics Iván várát, nyitva állott előttük Korbávia és Lika. Már 1524-ben elpusztították Likát, Korbáviát, Buzsant, Modrust és Brinjét, majd 1525-ben a Karlovics birtokát képező Bagot (Karlobagot) is. 1526-ban kezükre került Lika és Korbávia is. Az egykor hatalmas és gazdag Karlovics Iván mindenét elvesztette, úgyannyira, hogy öreg anyjának nem volt hová lehajtania fejét; nyomorultan kelle mások ajtaján kopogtatni.

Korbávia és Lika török kézre kerülven, a Likai szandsákok alakítottak belőle, melynek Udbinát tették székhelyévé. Megerősítették a várost a püspöki székegyház és palota anyagából, s több kulát építettek a falakon kívül is, melyeknek részint romjai részint nyomai ma is fennállnak még; ilyenek Oszmán Kraljevacz Ahmed Lipovac, Iszmailovics és Oszman-aga Glumác, kulái. Azóta gyakori vérengzéseknek volt színhelye Udbina és vidéke; de a visszavételére czélzó minden erőlködés hasztalan volt egész 1689-ig, mely évben Udbinát elvesztették a törökök, s azzal egész Korbávia újra visszakerült a keresztények birtokába. Udbina vidékén is sok a történelmi nevezetességű hely. Egyik haránt völgyben még láthatók Karlovics Iván vadász-kastélyának romjai. A fősík keleti karamján Josane falu mellett van a hires Mamulina barlang; nem messzire tőle van a Loncsarov barlang. Udbinában megismerkedtünk Omcikus, úrral, kinek családja Korbáviában az előkelők közül való és a jelentékenyebb postahivatalok alsó Likában e család birtokában vannak. Ő volt szíves nekünk a hely színén több irányban felvilágosításokat és magyarázatokat adni. Egyáltalán mindenütt készséggel voltak szolgálatunkra s biztosítottak, hogy Sir Evanset kivéve, a ki Gladstone megbízásából a bosnyák menekültek között pénzek kiosztása céljából útazott e vidéken, mi vagyunk az első utazók, kik mint turisták és a vidék tanulmányozása céljából a Likát beutáztuk. Ezt nekünk másutt is mondták. Az Omcikus családja házában szállt meg Ferencz király, midőn 1818-ban a vidéket bejárta. A házon egy tábla örökíti meg ezt az eseményt következő fölirattal: Franc. I. Imperator Austriae, Pater Patriae cum Carolina Coniuge sua in Udbina 15 Juny fuit, pernoctavit que anno 1818.

Az Udbinából a Velebit felé vivő útunkon is találkoztunk több nevezetes helylyel. Mindjárt Udbina mellett van Kurjak helység (509 l.) egy vár romjaival. Itt volt a Kurjakovics vagy Karlovics családnak ősi fészke. A dombon túl van Podlacz

helység (1478 l.) egykori Zrinyi birtok, régi várrommal. Hires e hely az ősi lapaczi nemes törzsről, mely genus Lapcanorum név alatt szerepel a magyar történelemben. Egyike volt ez a régi Horvátország tizenegy horvát törzsének (plemena), melyekből a horvát királyság idején a bánokat és zsupánokat választották. A lapcsánok 1102-ben az ő törzsükbeli Martin knézzel élükön a többi 10 plemenával együtt Kálmán királyunkat az ő uruknak elismerték, és jelen voltak a Zara vecchiában való koronáztatásánál. A lapcsánok azontúl is gyakran szerepelnek e néven a történelemben.

Udbinától délre mutatták Komics falút (840 l.), mely fölött Trovera hegy oldalában van a régi vár, mi azonban az úttól való távolsága miatt alig láthattuk. Ez is egyike volt Karlovics Iván várainak. Fekvése igen szép lehetett; a Trovera hegy, mely három csúcsból áll, s tulajdonképen Trovrh nevet kellene hogy viseljen, igen alkalmas hely vala várak építésére. Aztán Plocsa falun (1287 l.) vezetett keresztül útunk, hol a török hódítás korában döntő ütközet vívatott a törökök és horvátok között. E helyet a törökök szintén keményen megerősítették bástyákkal és falakkal, melyekből még némi romnak fenmaradásáról nekünk is tett ugyan említést a vidék népe, mi azonban fel nem fedezhettük.

Plocsa mellett egy régi, alkalmasint római útnak nyomai látszanak, arra mutat a nagy koczka kövekkel kirakott és emelkedettebb úttest. A vidék vadabb és ridegebb lesz; csupa karszt merre a szem ellát; alig van itt-ott egy kevés satnya vegetacio. Plocsán túl föltárul a Likai fensík, egy terméketlen vad terület, csupa rideg kővel borítva. A Zir hegy 852 méter magasan meredek szakadással, mintegy hirtelen emelkedve ki a sík közepéből tűnik fel. Hasonlít a Klekhez Ogulinnál. Lovinác (4046 l.) helységnél, hol két várromnak látható némi nyoma, a dalmát országuóra torkollik ki útunk. Itt számtalan dalmát pásztorral találkoztunk, kik juh és kecske-nyájjaikat jönnek ide át legeltetni. Már Mária Terézia ideje óta bírnak azzal a szabadalommal, hogy nyájjaikat a Likában legeltethetik, s egy kecske vagy juhért 1 krt, egy szarvas-marháért 10 krt fizetnek egy nyári idényre. Télen viszont a likaiak mehetnek át Dalmáciába; de a szabadalommal ők nem élhetnek; mert Dalmáciában azóta szőlővel ültették be a legelőket is. Ez a szabadalom, mint a likaiak nekünk elpanaszolták, sok visszaélésnek a kútfeje. A dalmát pásztorok saját

marháikkal sok lopott jószágot is hajtanak hazájukba, mit sokkal nehezebben lehet onnan visszakapni, mint egykor a törökök alatt Boszniából. A dalmát pásztorok az ő zord és barátságtalan külsejükkkel bennünk sem ébresztettek valami különös bizalmat és rokonszenvét.

Szivesebben legeltettük szemeinket a Velebit impozáns hegytömegén, melyet már a Kuk nyergéről láttunk s most teljes nagy-szerűségében állott előttünk. Áttekintettük az egész óriási hegylánczot, legszélsőbb éjszaki pontjától a legdélibb nyulványig. Az Ostaria depressio 924 méter magasságban, melyen az út Goszpicse-ből Karlopagoba vezet, éjszaki és déli részre osztja a Velebit hegylánczát; az utóbbi jóval magasabb csúcsokkal dicsekszik. Mintha a hegyláncz nem is egy, hanem több gerinczczel birna, oly tömegesen állanak egymás előtt és egymás mellett a csúcsok. Mindenik rideg, csupasz, vadul szaggatott és meredeknek látszik. A gerincztől lefelé szelidebben esnek le a hegyoldalak a fönsíkra, és innenső oldalai sűrűn vannak borítva bükk- és jávor erdőkkel. A sok csúcs között találgatva kerestük a Vaganszky vrhet, mely 1758 méterrel a legmagasabb, aztán a hiresebb Szveto Brdót (Szent hegyet), mely öt méterrel alacsonyabb ugyan; de azért ezt választottuk ki a megmászásra. Jó magasan állott mindenik, csupasz de büszke fejjel dacolva viharral, orkánnal századokon keresztül. — A Velebit hegyláncza hatalmas tömegével nagyon imponáló. Este volt már, mikor Szv. Rokba, (1666 l.) a Velebit alján levő helységbe megérkeztünk. Japuncsics kereskedőhöz szállottunk és Omcsikusz postamesterhez elvittük udbinai rokonának ajánlatát, kérve, hogy számunkra vezetőt adjon, ki másnap a Szv. Brdóra kalauzoljon.

Házi gazdánk neje oly kitűnő csirke paprikást adott nekünk vacsorára, és oly erősen paprikázva, mintha nem is a Velebit aljában, hanem valahol a magyar Alföldön tanulta volna készíteni.

Hajnali 4 órakor útra keltünk kocsin a Velebiten át Zárába vivő országúton. Velünk volt Rukavina Vid, a ki az előző esti megbeszélés és megállapított terv ellenére nem Mali-Halanból, hanem a tető iránt akart minket a Szv. Brdóra vezetni. Ennek azonban mi határozottan ellene szegültünk, megmaradva állhatatosan a házigazdánk és Omcsikusz postamester által ajánlott útirány mellett, hogy előbb Mali-Halanba kocsizzunk és onnan induljunk a hegy megmászására. Harmadfél óráig tartott az út fölfelé a kitűnő karban levő serpentinán Mali-Halanig, hol az út

1045 méter magasságban tetőpontját éri el. Mali-Halanban posta- és csendőr-állomás van. A postát itt is az Omcsikusz-család egyik tagja kezeli, egy öreg úr, ki megye- sőt országszerte ismeretes numismata; itt ezen vadonban, minden emberi társadalomtól távol csak hivatásának és szenvedélyének él. A Velebit rengetegében egyesegyedül lakni családjával, még a csendőr-állomás tözsomszédságában is nagy elszántságra és a magányos élet kedvelésére mutat. A dalmát rablók a Velebitben elkövetett rablásokról nem ritkán beszélgetnek magukról. Nem régen irták a lapok, hogy az öreg úrhoz betörtek és kirabolták. Megakartuk őt látogatni, de reggel $\frac{1}{2}$ 7 órakor érkezve a Velebit nyergére, még aludt az öreg úr. Sajnálattal hagytuk el a remete-lakot és indultunk tovább, még kocsin a Staradacziáig. Borult volt az idő, sőt már csepegni is kezdett az eső. Mirko kocsis és Rukavina kalauzunk egymásra mosolyogtak, midőn látták, hogy nem hátrálunk meg, a rossz idő daczára se. Kocsink visszahajtott Szv. Rokba, mi meg esernyő alatt indultunk a Velebit híres csucsának a Sz. hegynek megmászására.

Staradacziától mindig nyugati irányban haladtunk, sűrű bükkösön keresztül. Az évről-évre lehulló hervadt levelek vastag puha réteget képeztek lábunk alatt, a mi nem volt épen előnyös a járásra, főkép esős időben. Majd jöttek sziklatuskók, egymásra dobva, mintha valami alvilági hatalom dobálta volna ily bolondul össze. A kalauzunk által fölvetett iránynyal sehogy sem tudtunk kibékülni, mert a Szv. Brdó csúcsától mindinkább ellentétes irányban haladtunk; de föltettük róla, hogy az utat nálunknál jobban ismeri. Csak akkor vettük észre, hogy nem ismeri, mikor egyszerre kikerülve a hegy erdős részéből, mély szakadékok előtt egészen más irányban állottunk. Lábunk alatt a tenger oly közel volt, hogy partjára hamarosan leszállhattunk volna. Az idő is kitisztult és a kilátás jó messzire megnyílt előttünk. Láttuk a szigeteket, Arbét, Pagot, aztán a távolban Zárát, közelebb Obrováczt. A kilátás tetszett nekünk, ismert tájakon legeltethettük szemeinket, mindazonáltal nem volt inyünkre, hogy kitűzött célunktól ily messzire letértünk. A Monte-Santo jó messzire volt tőlünk. Kalauzunk is boszankodott, sőt káromkodott is, és minket okolt ügyetlenségeért, hogy miért akartunk erőnek erejével Mali-Halanból a Szv. Brdóra fölmenni, mikor ő ezen az úton még sohase járt. Ezt csak most volt bátorsága bevallani, mikor így félrevezetett. De egyszer így megjárván, együttes erővel kerestünk

utat, melyen leghamarább helyrehozhatjuk a hibát. Körülbelül négy órai és fárasztóbbnál-fárasztóbb mászkálás után sziklákról-sziklákra, hegyről dolinába és megint hegyre föl, végre dél felé arra a pontra értünk, hol azzal vigasztalt minket, hogy most már a rendes úton vagyunk. Egész idő alatt nyomasztó napon, egyetlen csep viz nélkül mászkálva, teljesen kimerülve értünk délben a Dusicze nevű helyhez, honnan még körülbelül másfél óra járásnyira volt a hegy csúcsa. Erős bóra kerekedett, mely maga is akadályozott a járásban. Feljutottunk a hegygerincezig, hol magam pihenőt tartottam, mialatt gróf Wickenburg tovább ment, és egy órakor három revolver-lövéssel jelzé, hogy a Velebit csúcsára érkezett. Erre magam is tovább menve, már fele úton találkoztam visszatérő függőbb útitársammal, ki a továbbmenetelről lebeszélt. A csúcson sem látott többet, mint azon a ponton, hol állottunk. A láthatár meglehetősen borult volt, hozzá oly erős bóra fujt a tetőn, hogy még látcsövét sem használhatta. Álló helyünkről, hol védve voltunk, láthattuk nyugaton a szigeteket, Dalmácia közelfekvő vidékét, keleten a Likai fensík egy részét. A többi részint a hegy maga, részint a ködfátyol takarta el szemünk elől. A Velebit tömegének keleti és nyugati része teljesen elütő jellegű. Keleten, a Likai fensík felőli oldala erdőborította szelid lejtő, míg nyugati oldala majdnem meredeken szakad a tengerbe, úgy hogy néhol alig van kocsíútnak való partszegély; aztán sivár, rideg, csupasz karsztszikla, tátongó hasadékokkal és egymásra dobott sziklatuskókkal; egészen olyan jellegű, mintha a tenger hullámai megkövültek volna. Egész hosszú partszegélyén egyetlen egy bokor, egyetlen egy fűszál se látható. Szomorú, leverő látvány!

Lefelé azon az úton jöttünk, melyen a kalauz a felmenetelt tanácsolá, egy meredek hegyoldalon, hol a nagy lejtő miatt nem voltunk urai lépteinknek. Rohanva tettük meg az utat, belekapaszkodva bokrok ágaiba, hogy mérsékelhessük gyorsaságunkat. A Szverdlacz forrásnál üdítő hideg vizet találtunk, a mi lankadt tagjainkat fölfrissíté. Harmadfél óra alatt alant voltunk a hegy lábánál, és öt órakor már Szv. Rokban pihentünk és ebédeltünk. Hat órakor útnak indultunk és este 10 órakor Goszpicsba érkezünk.

Útunk a Likai fensíkon haladó dalmáciai országúton vezetett végig. Ez a Velebit, Vrbacska-Sztáza és a Plesivicza nyulványai között elterülő terület 570 méter középmagassággal bír.

Hossza 30 kilométer, legnagyobb szélessége 7·5 kilométer, fölülete 594·5 □ klm. Földje, melyet a Lika folyó öntöz, véges-végig sziklatuskókkal van borítva, csak itt-ott váltja fel a sziklát homok és porond. Az egész terület rideg, csupasz és terméketlen. A sziklák teljesen növényzet nélküliek. Az éghajlat, rideg, zord. Az évi középhőmérsék csak 7·9° C. és a tél majdnem félévig tart. A Lika folyó Medak falú határában a Velebit aljában fakad, végig foly a fensikon és Kosziny és Lipova mezőn a föld gyomrában tűnik el. A földalatti folyása után a magyar-horvát tengerparton Sz. György (Szv. Juraj) mellett újra kibukkan és az Ádriába ömlik. Medak (1215 l.) falú volt a nagyobb hely, melyet Goszpiczig érintettünk. Ennek is van egy várromja. Itt székelt a XVIII-ik század második felében Jaksics Dane görög-keleti püspök, a ki itt palotát építtetett, utóda azonban túladdott rajta. Medaktól nem messzire, a Velebit lábánál fekszik a híres Pocsitelj vára, ma teljesen romokban a hasonló nevű falú felett (1432 l.). A régi korban ez volt az egész Likának leghíresebb vára. 1334-ben Mlatkovics vagy Vlatkovics György van említve Pocsitelj knézjeül. A Mária királyné és férje Zsigmond elleni horvát fölkelés alkalmával Pocsitelj volt a fölkelők tanyája. Horvát János és Palizsnay János állottak a lázadás élén, s a magyar főurak közül többeket, kik a királynéval és anyjával Erzsébettel kerültek hatalmukba, Pocsitelj várába zártak. Zsigmond párthivei azonban, és pedig Frangepán János, vegliai gróf, és a Korbáviai grófok megszállván a várat, a foglyok kiadására kényszeríték a fölkelőket. A vár azután korbáviai knézek birtokában volt addig, míg Likával együtt szintén török kézre került.

Az országúttól jobbra-balra, különösen a fensík éjszakkéleti irányában még több régi várrom nyomát találhatni, minők Ribnik (730 l.), mely egykor híres Zrinyi-birtok volt, aztán Mogorics, Pavlovacz, aztán Vrebacztól nem messze Zsupanszka gradina, melyeket azonban, mint útirányunktól félreesőket nem lehetett meglátogatnunk. Nevezetesebb mindezeknél Bilaj vára, mely a hasonló nevű falú felett (626 l.) az országúthoz közel, egy a fensíkről 618 méter magasan kiemelkedő domban, a Lika folyó mellett még most is jelentékeny romként néz szét a vidéken. Ez a vár volt egykor a horvát főuraknak menedékhelye a török támadások idején, mert mint jól megerősített hely biztos védelmet adott, de másrészt a Lika középpontján fekvé, könnyen útba ejthették veszély idején.

Alig értünk be Goszpicsba és helyezkedtünk el a Hótel Európában, éktelen lármá és népcsődület támadt az utcázakon, egész Goszpics izgalomban és kíváncsian szaladt az utcázakra. Csak utczaire verekedés és dulakodás volt a vidék népe között, a mi, mint minket megnyugtattak, nem szokatlan jelenség, sőt inkább rendes dolog heti vásárok alkalmával. A csendőrök egy-két szuronysebzéssel csakhamar le is csendesítették az egész kravalt.

Goszpics, (2159 l.) habár Lika-Krbava megye székhelye, csak egyszerű mezőváros, a Novesicza patak mellett, mely csakhamar a Likába szakad. Elég csinos házai vannak s középületei között a megyeház és gymnasium számottevő épületek. Van egy kis tere is, fákkal beültetve és Zasztavnikovics Gedeon tábornoknak tiszteletére emelt emlékoszloppal. Goszpics előbb egy ezrednek volt széke, most azonban csak egy zászlóalj honvédségnek állomása. Goszpicstól a Velebitre át 1786-ban épült jó országút visz Karlopagoba, a tengerparton fekvő városba, melyen kívül még egy más városa van a megyének: Zeng, szintén a tengerpartján. A Karlopagoba vezető út legmagasabb pontja 924 méter magasságban van Ostariánál, honnan az út szép kilátást nyújtó kanyarulatokkal halad alá a tenger partjára. Karlopagó (710 l.) a szárazföld és Papo szigete által zárt Morlák csatorna déli szélén fekvő jelentéktelen kikötőhely, mely a Velebitnek csupasz lejtőjén és a keskeny partszéli területen, csinos kis kikötővel, de számot nem tevő forgalommal. A hegy oldalán van egy kastélya, mely alkalmasint még a Karlovicsok idejére viheti vissza eredetét. Karlopagó vidékének lakóit, kik földhöz ragadt szegény pásztorok, podgorcziknak nevezik, mert nyáron a Velebit hegységben tartózkodnak, hol marháikat legeltetik s csak télen jönnek le a tengerre. Karlopagó a régi időkben a Hegyalja-megyéhez (Podgorszka zsupa, juppa sub alpibus) tartozott, s már 1070-ben Kreszimir király idejében szerepel e néven. Ez a megye kiterjedt a Velebit alatti tenger partra. Sztene várától le egészen a Zermanja vidékeig. A XIV-ik században Bag a korbáviai knézek birtokát képezte, kik azt szabad várossá tették és több kiváltsággal felruházták. A korbáviai knézek által adott kiváltságokat és jogokat 1451 és 1481-ben megerősítette Mátyás király.

A Likai főnsíkon folytatva útunkat számos várrommal találkozunk. Az úttól jobbra, a Likának jobb partján a Vranjak

hegy oldalában van Osztrovieza várának romja, a hasonló nevű falu (676) felett. A Lika folyón átkelve Budak falut (391 l.) érintettük, hol szintén van egy jelentéktelen kis rom Stari-Budak név alatt, ezt 1596-ban foglalták el a törökök. Érintettük Musaluk (739 l.) falut is, melyről azt írják a horvát források, hogy Meszics Mark nevű archimandrita 1700-ban alapította, leginkább olyan lakosokat telepítvén oda, kiket ő a megvert törökökből keresztényekké megtérített és kikeresztelt.

Van Musaluk vidékén egy Kula nevű helység is (2654 l.), mely egy régi török őrtorony helyén épült és attól vette is nevét. A Lika fősík e vidéken már kezd összeszorulni; legéjszakai széléhez közeledünk. A fősíkot határoló hegyek egy szűk átjárást hagynak, melyen átkelve egy kis fősíkra érünk, mely még a Likához tartozik ugyan, de attól némileg különálló tagozatot képez. Ez a Perusics vidéke, körülveve minden oldalról hegyekkel és így a természettől jó védelmi állapotba helyezve. Perusics falu (464 l.) szépen fekszik a hegy aljában, melynek egyik magaslatán ma is láthatók még a régi várnak romjai. Az egyik kerek bástya még jól daczol az idővel. Perusics a felső Likának főhelye volt már a régi korban. A szigetvári Zrinyi Miklós ezt jó karba helyezte; de 1553-ban török kézre került és Malkucs pasa a török hódoltság egyik jelentékenyebb helyévé tette. Mint hatalmas várat és a törökség erős bástyáját nem egyszer támadták meg a keresztények, így 1569-ben a zengiek, de visszaverettek, 1642-ben Frangepán Gáspár, míg végre 1632 július 22-kén Lesle és Herberstein tábornokok visszafoglalták a törököktől. Az alsó Likában Bilaj, a felsőben Perusics volt a legdomináns pont és a vidék gőczpontja.

Érdekes esetül kell fölhoznom azt a ritka körülményt, hogy a Perusicsban marad törökök áttértek a keresztény hitre s megmaradtak a faluban. A mai lakosok állítólag mindnyájan török eredetűek. Azt is mesélik, a mit mi csak később tudtunk meg, s így meggyőződést róla nem szerezhettünk, hogy a lakosok némelyei a török időtől fogva még most is folytonos ápolásban tartják a tüzet, egy perczre sem hagyják azt kialudni tüzhelyükön. Ez a szokás, ha nem valami más körülményben léli magyarázatát, úgy csak a régi persa vallásra volna visszavezethető, mert az iszlamban örökké égő tűznek kultusza elő nem fordul. Meglátogattuk a falu templomát is, mely a vár-romokhoz közel fekvő dombon van, s abban egy sírfeliratot talál-

tunk, melyet Hombergi Gaus Alajos az ő nejének sz. Gerliczi bárónőnek emeltetett.

Perusicstól éjszakra Kvartén (778 l.) túl van Stitar gradina nevű várrom, hol gyakran találnak római régiségeket, pénzeket s egyéb tárgyakat, miből joggal lehet következtetni, hogy itt római telep lehetett. A római útnak némi nyomai is föltalálhatók a helység határában.

Perusicstól nyugatra a Lika folyón túl melyen belenyulik a Likai fösík a Velebitre. Mi a fösíknak ezt a részét nem látogattuk meg, idő rövidsége miatt; de Perusicstól látható volt egész kiterjedésében. Ott vannak Felső és Alsó Pazariste községek, melyeknek szomszédságában két régi várrom látható. Az egyik Osztrovicza nevet visel; a másik vár Hotes vagy Hotus, a síkból 745 méter magasan kiemelkedő hegyen. Ez a vár már régi okmányokban is szerepel, mint a Zrinyiek birtoka. Salamon Ferencz tudósnk jeles művében »Az első Zrinyiek« e várat Otocsannal (helyesebben Otocsacz-czal) tartá azonosnak.

Perusics határában, félórányira a paplaktól van egy Szamograd nevű szép csepkőbarlang.

Perusicson túl az út lassankint, de folytonosan emelkedik, és erdős vidéken visz keresztül, míg 621 méterrel éri el a legmagasabb pontot. Itt aztán egyszerre feltűnik a Gacska fösík meglepő szép panorámája. Gacska-pölje a Kis-Kapela és Velebit közt terül el 280 □ kilométer terjedelemben 465 m. közép-magassággal. A Gacska folyó öntözi, s innen is vette nevét. Termékeny szép vidék; okszerűbb művelés mellett valószínű áldása lehetne a megyének. Az út magaslatáról az egész fösík úgy állott előttünk, mint egy kiterjesztett térkép. Láttuk a Gacska folyót, a mint a fösík déli határát képző hegy lábánál három forrásból ered, a hol azok egyesülnek és tovább folynak. Láttuk a fösík falvait, zaduga csoportok szerint, láttuk a Prozor hegyet, melyen egykor a Zrinyiek vára állott; továbbá a fösík legéjszakai karamján fekszik Otocsacz, a fösík főhelye. Aztán le szálltunk a völgybe, igazán sajnálva, hogy ezt a szép képet tovább nem lehet élveznünk a magashól. A Gacska-vidéki házak kötötték le aztán egész figyelmünket. Sajátságos módon vannak építve. A szálfák-ból összetákolt lakóházakat minden oldalról egy deszkaburokkal veszik körül, mely zárt tornáczul szolgál és minden oldalon egy-egy kis nyíláson engedi át a világosságot a házra. Hogy mi indíthatja a vidék lakosait ezen sajátságos, építésre azt

nem tudtuk elképzelni. Még érthető volna, ha a Krbava fensíkon ennék, hol a hóra ellen adna némi védelmet; de itt a hóra alig ismeretes. Lescse (1697 l.) falu is szerepel várával a Zrinyi család történetében; de mi alig voltunk képesek csak nyomát is kivehetni, annyira elpusztította azt emberi kéz és idő viszonytársága. Ugyanezt mondhatom Vitalj és Prozor várakról. Az elsőről azt olvastuk, hogy a japigok voltak birtokában 2000 év előtt, de nem hódolván meg a rómaiaknak, teljesen kiirtották. Ásatások alkalmával most is sok régiséget, különösen karpereczeket, nyakékeket, és kapcsokat találnak a várromok alatt. A római pénzek Galba, Konstantin és Konstancz korából valók. Találtak márvány oszlopokat és szobrokat is, melyek közül különösen kiemelték Herkulesét, a mint az oroszlánal viaskodik. A Vitalj vár romjai félórarárásnyira nyulnak el egészen Csovićs falu határáig. Prozor vára pedig a Zrinyiek birtoka volt; de ma szintén teljesen romban hever. A termékeny szép vidék szemlélése, a mult emlékeinek földézése és a nép viseletének, szokásainak megbeszélése annyira elfoglalt minket, hogy észre se vettük, midőn Otocsaczba értünk. Ránk is esteledett volt már az idő. Otocsacz (812 l.) kicsiny de csinos mezőváros, régi várral a Gacska folyó mellett. Tulajdonképen csak egy hosszú, széles utcából áll, több kincstári házzal, szép templommal és iskolával. A Lik-otocsaczi ezrednek tartaléka itt van állomáson.

Otocsacz a régi korban Otocsics (Ottozig) néven fordul elő, s akkor körül volt véve a Gacska-folyó által. A régi várnak nyomai még láthatók a Gacska kis szigetén, honnan a vár és város (Kis-Sziget) nevét kölcsönzé. IV. Béla 1244-ben a vegliai Frangepánoknak adományozta Otocsaczt. Az illető főúr itt magának várat épített, mely ma kincstári tulajdon. Frangepan Zsigmond 1461-ben II. Pius pápa engedélyével püspökséget és káptalant alapított Otocsaczban. 1463-ban Balázs otocsaczi püspökről szól a krónika, a ki Frangepán Márton és a zágrábi püspök közötti vitás ügyben közbenjáróul szerepelt. 1513-ban a római pápa fölhívta Vincze otocsaczi püspököt, hogy a püspökséget feloszlassa, illetőleg a zengivel egyesüljön. De a püspökség akkor még föl nem oszlott, mert később még szerepel egy Péter nevű otocsaczi püspök. Ez a püspök ugyanis valami ügyben meghasonolván a káptalannal, magának VII. Kelemen pápának kelle közbelépnie és meghagyni a káptalannak 1527-ben, hogy Péter püspököt visszafogadja. A püspökség azonban nem sokára

beolvadt a zengibe. Otocsacz is sokat szenvedett a törököktől. 1543-ban Keglevich Péter, támogatva a Szlujni Frangepan György, Blagaj István és a Trzsaczkai Frangepan Miklós által, megveri a törököket. Otocsacz vára volt a második határőrvidéki kapitányság széke. A vár nemcsak vízzel, hanem erős falakkal is volt védve. A várban volt Szűz Máriának szentelt templom is.

A Gacsikai főnsík a régi időben külön zsupánságot képezett. A török hódoltság idején sok ütközetnek volt színhelye a főnsík, így 1467, 1543, 1589 és 1655-ben. 1663-ban Zrinyi Péter itt teljesen szétverte Csengics Ali pasát, midőn Brlog fölégetésére indult.

Kirándulásunk utolsó napján Otocsaczból Brinje érintésével a Kapelán át Ogulinba utaztunk, honnan körútunkra mentünk. Hajnalban indultunk; mert 75 kilométernyi utat kelle az nap megtennünk. Előbb azonban egy kis kitérést tettünk a híres Sviczához, a Gacska folyónak lefolyásához. A Gacska is olyan karszt folyó, mint Krajinában a Rjeka, mely földalatti folyása után Monfalcone körül Timavo név alatt bukkan ki a föld alól és szakad a tengerbe, vagy a Dobra, mely Ogulinnál a föld alá buvik és később megint fölszínre jő, vagy végül a Lika folyó, mint azt már előbb ismertettem. A Gacska folyó a hasonló síkon egy ideig egy ághban foly, Otocsacznál két ágra szakad. Az észak-keleti ág egy mellék-völgyön tör magának útát, Brlognál két ágra szakad, az egyik közelben tűnik el, a másik ág déli irányt vesz és Kompolje falunál szivárog a földbe. A nyugati főág Otocsacson túl előbb rétségen folytatja útját, majd Dolnyi Svicza falunál egy tó-medenczébe gyűl és számos vizesést képezve egy mélyebb katlanba szakad. Ezen a helyen mintegy 40–50 malmot hajt, részint liszt, részint fűrészmalmokat. Midőn a malom-telepen túl megszabadul a munkától, minden vizét összegyűjti, két ágra osztja, egyiket a Svicsko jezero tónak adja, a másik ág pedig réteges mély mederben rohan előre, de rövid pályafutás után nagy robajjal, és nagy viz-párát csapva föl maga fölött, hanyatthomlok rohan a tátongó mélységbe (ponor) s dübörögve vész el a föld gyomrában. Szent Györgynél, nem messzire Zeng várostól a Tengerparton felüti magát, hogy a tengerbe vesszen el. Svicza nagyon szép, regényes vidékkel bir. A vizesések nem nagyok, de meglepő képet nyújtanak. A tó-medence területét a Gacska főlhordott iszapja oly termékenynyé tette, hogy derékig gázoltunk a rétnek tarka virág szőnyegén. Az az örvény száda pedig, hol a Svicza bömbölve eltűnik, a karsztvizek ter-

mészetének legfrappansabb illusztrációjául szolgál. A Dobra barlangnyílása nagyszerűbb, de a Svicza nyílása sokkal hozzáférhetőbb és áttekinthetőbb. Ez a kis letérés a rendes útról egy órai időnket vette el, de egyik legtanulságosabb mozzanata volt programunknak. Visszatértünk rendes útunkra és Kompolje (890 l.) falut és Brlog helységet érintve haladtunk tovább a zengi országúton. Brlog (1259 l.) Gusics-polje nevű fensíkon fekszik, egy régi várnak romjaival, melyekből alig maradt fenn valami. A Gusics család, melynek egyik ága Korbáviába telepedett le, s lett megalapítója a Korbáviai, később Kurjakovics és Karlovics családnak, innen veszi eredetét. Az itt megmaradt ág Brlogot 1575-ig tartotta hatalmában, mikor azt a törököknek volt kénytelen átengedni és kivándorolt Krajnába, hol ma is él még. Később a zengiek elvették a törököktől és Zrinyi Péter jelentékenyen megerősítette. Itt 1657-ben nagy ütközet volt a törökök és zengiek között. Brlog falunak csak néhány zadrugája fekszik az országút mellett, a falu zöme kissé félre esik egy domb által fedezve.

Brlogon túl nemsokára Zsuta-Lokvéba értünk, azon helyre, hol a Zengből a Kapelán át vezető József-út a dalmátiai országúttal találkozik. Ez utóbbit mi is elhagytuk és a József-útra tértünk. Zsuta Lokvéból az út Zeng felé a Vratnik hegyen megy át, és ennek nyergén 678 méternél éri el legmagasabb pontját. Innen meglepő szép kilátás nyílik a tengerpartra, a szigetekre és Zengre, mely a megyének legnevezetesebb helye. Zeng (3039 l.) városára vonatkozólag annyi adat áll rendelkezésemre, minden tekintetben, akár vegyük e helyet, mint az Ádriát egykor rettegett kalóz-uszkokok ősi fészket, akár mint a Frangepanok legrégibb birtokát, akár mint püspöki székhelyet, hogy ezen érdekes múltú várossal pár sorban elbánni, nem látom indokoltnak, s azért e tárggyal lehetőleg más alkalommal, talán a magyar-horvát tengerpart vidékének ismertetésénél fogok részletesebben foglalkozhatni. Most csak Nehajgrad (Nehaj vára) képének bemutatására szorítkozom. Ezt a várat Zeng felett 1558-ban egy meredek sziklára Lenkovics Iván kapitány építtette, hogy Zenget a törökök ellen megvédelmezze. A vár falának útjában állott összes házakat, templomokat és klastromokat lebontatta. Nehaj vára még meglehetősen jó karban van, mint azt gróf Wickenburg útítársam sikerült rajza föltünteti.

A József-úton Zsuta-Lokvéból keleti irányban folytat-

tnk útunkat és nemsokára Brinjébe értünk. Brinje (Bründl) 2786 lakossal, tekintélyes helység e vidéken, egy szép terjedelmű völgy katlanban, erdős hegyekkel köryezve. A községben egy régi várnak romjai vannak még elég jó karban föntartva. Ez Szokol vára, mely a történelemben a Frangepánok nevével kapcsolatban gyakran szerepel. A vár-falak még részben megvannak. Egy góthikus ivezetű csinos kapu, mely egy bástyához képezett bejárást s melynek csak előfala van még fenn, vezet a vár piaczára. Egy rondella-bástya áll a falak egyik sarkában; ép állapotban van azonkívül egy négyszögletű bástya, góth ivű ablakokkal; a följárásul szolgáló lépcsőzet már leroskadt. Érdekes a várnak földött kápolnája, kettős fülkével. A főoltár a Szveta-Trojsztva (Szentháromságnak), a mellék jobb oltár egy külön fülkében a Fájdalmas szűznek, a baloldali mellékoltár Sz. Györgynek van szentelve. A sekrestye szintén érdekes gothikus ivezettel bír. A főoltárnak egy fa faragványokkal díszített szép szentségtartója van. A karzat fölött s a főoltár fölötti mennyezeten egy kigyós, ezimer látható. A kápolna alatt sirboltok vannak, de bejárása be van falazva. Állítólag üresek. A vár-piaczon levő roskatag falak a lakosztályok terjedelméről is adnak némi fogalmat. A Sz. Vid temploma, mely a falu szélén van, szintén régi koru lehet, ezt különös alaku toronya gyaníttatja. Brinje is a Frangepánok birtoka volt. A mai főtemplom egykor az ágostonos szerzeté volt, melynek azt Frangepán Iván vegliai és brinjei gróf adományozta 1476-ban, egyéb javadalmakkal egyetemben. Ebben a templomban volt eltemetve Iván atyja Bertalan, de sirjának ma semmi nyoma se látható; mert azóta a templomot teljesen restaurálták, s Ráskai Ádám zengi püspök 1713-ban jelentékenyen megnagyobbította. Szokol vagy Szokolác vára már a 12-ik században a vegliai Frangepánok birtoka volt 1411-ben a hatalmas Frangepán Miklós gróf, Zsigmond királyunknak kedvence és buzgó párthive lakott benne. Ugyanazon év január 20-ikán tartották itt a csetini gazdag Nelipec Iván leányának Katalinnak eljegyzését Frangepán Iván fiával, Miklóssal. 1412-ben Zsigmond király időzött itt mint Frangepánnak vendége. 1466-ban Frangepán Anzs Iván birta, a ki belekeveredett a Mátyás király és a többi Frangepánok között kiütrött viszályba. E miatt Mátyás király katonái megszállták a várat és elvették azt Frangepántól. Mátyás király halála után Frangepán visszakapta várát, de újra viszályba keveredett II. Ulászlóval

Zeng vára miatt, melyet Mátyás király ugyancsak elvett vala Frangepantól. Ezért II. Ulászló király Bot Jánost és Derencsin Imrét küldi ki egy csapat katonasággal, a kik aztán megszállották Szokol várát. De Botnak egy brinjei bomba szilánkjá által okozott halála folytán a béke-alkudozás megszakadt, s a törökök betörvén ezalatt Horvátországba, Derencsin bán felhagyott a vár vivásával és békét kötött Frangepannal. Anzs Iván fia, Vuk nem volt képes Szokol várát megvédeni a török erő ellen; azért I. Ferdinand király fölhívtá őt 1537-ben, hogy vagy védje meg a várat a török támadások ellen, vagy pedig adja át a király teljhatalmi megbízottjának, a ki azt megvédelmezi a török ellen. Így került Brinje több más Frangepan várral együtt I. Ferdinand király kezére, beosztották a tengerparti határvidékbe és a zengi kapitány főhatósága alá rendelték. Azért két féle helyőrség tartott benne. 1553-ban királyi költségen kijavították, 1623-ban és 1630-ban betörték a törökök Brinje várába; de mindkétszer kiűzte őket onnan az akkori királyi parancsnok Frangepan Farkas Keresztély. A törökök 1661-ben újra ostromolták, de Zrinyi Péter visszaverte őket.

Brinjében időzésünk épen vasárnapra esvén, a helység népét ünnepi színében láttuk. A templomot zsufolásig megtöltötték, külön szakaszban a nők, külön a férfiak. Templom után valóságos diszfölvonulást tartottak. Szakaszonként jöttek egymásután, sorjában előbb 10—12 leány, utánuk megint ugyanannyi legény; ezek után ugyanily rendben és csoportokban megint új szakaszok. A jelenet érdemes volt a megfigyelésre. A leányok valami egyhangú dalt kezdettek, melynek egyik szakasza után a legények folytatták azt, mintegy válaszképen. Ez így ment tovább fölváltva. A leányok és legények amellet a legnagyobb komolysággal, mondhatni ünnepélyes méltósággal viselkedtek. A dal szövege valami történeti tárgyú lehetett, a minőt számtalanszor volt már alkalmam hallani a magyar-horvát tengerparton. A viselet ezen a vidéken már lényegesen elűt a Lika alsó vidékén divatozó egyszerű, szegényes öltözködéstől. Itt a nők már színes és fehér ruhákban voltak, mely fölé nagyobb és díszesen kivarrott bregácsákat (kötényeket) kötöttek s fehér és a tarka kendők keresetlenül de sajátságos módon vannak fejükre illesztve. A férfiak sötét felöltőt viseltek.

Brinjéből elútaazva Jezera ná t (1589 l.) érintettük. Itt egy mély dolina terül el a falu mellett, melynek üregeiben egy kis

pataknak vizét láttuk alászivárogni. Innen szép serpentinás út visz föl a Kapelára. Meglepően érdekes panoráma tárul itt a szem elé, mely minden irányban a Kapelának erdős hegyhátaít, és csucsait láthatja. Valóságos labrinthja a hegyeknek. Jól esik a szemnek, hogy mindenütt gazdag, bújta tenyészet uralkodik. Itt találkozik a két Kapela egymással. A József-út, a melyen mi most haladunk, képezi az elválasztó határvonalat e két hegység között. Éjszakon a Nagy-, délen a Kis-Kapela. A flóra oly gazdag, oly változatos, oly festői, miszerint valóban sajnáltuk, hogy nem levén e téren szakemberek, nem tudtuk ezt a gazdagságot kizsákmányolni. Mennyivel hálásabb és jutalmazóbb vidék ez a Velebitnél, hol csak igen gyér és csekélykörű növényélettal találkozunk. Ezt a vidéket régen Gvoz d néven találjuk elnevezve a horvát művekben, a mi őserdőt jelent. Nemcsak a múltban nevezhették így joggal, ma is megilleti e név a Kapela vidékét. Mennyi gazdagság, mennyi kincs hever még ezekben az erdőkben kiaknázatlann! De ime a Kapela nyergének legmagasabb pontján vagyunk. A kőoszlop a három nyolczassal azt mutatja, hogy 888 méter magasan vagyunk a tenger színe fölött, és hogy itt van a II. József császár által Zengből Károlyvárosig épített útnak kulmináló pontja. Innen Ostária községig le 500 méternél mélyebb az esés.

Mielőtt utunkat befejeztük volna, egy utolsó kellemes állomást tartottunk Modrus falunál és kitérést tettünk Modrus várához. Minthogy a váromhoz már egy más ízben tett kirándulásomat Modrus Fiume megyéről tartott felolvasásomban leírtam, ez alkalommal nem bocsátkozom bővebben e helynek ismertetésébe. A vár és birtokosai, a Frangepanok iránt érdeklődőket Pesty Frigyes tudósunknak nagy alapossággal és megbízható hitelességgel megírt jeles művére »Az eltűnt régi vármegyék« re utalhatom, hol Modrus is bővebben van tárgyalva. Jól esett másodszor is viszontlátnom ezt az érdekes váromot, a nagynevű és jeles Frangepan család egyik kiváló íészkét, melyet a család predikatomába is fölvelt, nevezvén magát vegliai, zengi és modrusi grófoknak. Végig legeltettük szemeinket a leáldozni készülő nap fényében ragyogó láthatáron. Ott terült el a plaskii fösík, köröskörül az erdőborította Kapela. Aztán messze ott délfelé, hol a láthatár a kék semmiséggel folyt össze, a boszniai hegyeket véltük látni. Lehetetlen volt vissza nem idéznünk e helyen nyolcz napi érdekes kirándulásunk kellemes és gazdag

emlékeit. Összesen 450 kl.-méternyi utat tettünk meg kocsin, s örömmel kelle tapasztalnunk, hogy ez az utazásnak legkellemesebb, legkényelmesebb módja. Legtanácsosabb is annak, a ki látni akar, a ki a látottakról tartósabb benyomást akar vinni magával. Mi nemcsak az utazás módját, hanem a tapasztaltakat illetőleg is a legjobb benyomással tértünk vissza oda, a honnan kiindultunk volt. Bejártuk a Klektől az Unáig, az Unától a Velebitig, Velebittől a Kapela aljáig elterülő egész vidéket. Láttuk a természet szépségét, ezerszeres változatokban, a mint az a Plitvicza tavakban, az őserdők rengetegében, a vizesések szivárványai-ban, a föld alá rohanó folyókban, óriási hegylánczokban, kietlen, megkövült kötengerekben, sziklászakadékok üregeiben és a tengernek kifogyhatatlan szépségű tükreben előttünk megjelent. Láttuk e szép keretbe foglalva az emberi kéz alkotásait, melyek mind meg annyian az idő romboló forgásáról tanuskodnak: láttuk az elmúlt időkre visszamutató romokat. Mennyi szépet, mennyi borzasztót, mennyi épületeset, mennyi lesújtót meséltek ezek nekünk. Hiszen jó részt érettük tettük meg e kirándulásunkat. Ki is elégitették szomjunkat. Találkoztunk a föld gyermekeivel is. Érintkeztünk a bejárt vidék minden rendű és rangú lakóival. Találtunk egy szegény, mondjuk nyomorban levő népet, hol az inség a rendes lakó, hová a jólét csak ritka vendégként tér be; de az igazság ellen vétenénk, ha meg nem vallanók, hogy mindenütt előzékeny, szíves, sőt barátságos fogadtatásban részesültünk. Mint azon a vidéken előttünk még nem látott turistákat kíváncsisággal és csodálkozással fogadtak; de ez sehol legkisebb alkalmatlanságot sem okozott nekünk. Tapasztalásunkkal arra a meggyőződésre jutottunk, hogy azt a vidéket egy primitív viszonyokban élő, de romlatlan jó nép lakja, mely sokkal jobb a hirénél, és jobb annál, a minek talán magunk is hittük, mielőtt megismertük.

Ilyen kellemes benyomásokkal meglegegedetten és jó kedvvel kocsiztunk tova Modrusból Ogulin felé. A jó lovak, melyek a nyolcz napi fárasztó utat legkevésbé sem sinlették meg, látható kedvvel haladtak hazafelé. Sötét est volt, mikor Ogulinba értünk. Fáradalmainkat ott ki sem pihenve, még az éjjeli vonattal haza utaztunk Fiuméba, hol még sokáig emlegettük és fogjuk emlegetni az Una-Velebit vidékére tett tanulságos kirándulásunkat.

DR. ERŐDI BÉLA.

A NAGY MAGYAR ALFÖLD SÓSFLÓRÁJA ÉS TALAJA.

Nagyobb-szerű vagy a Föld minden bérceinél, honom korlátlan rónasága, te párja a végtelen tengernek, zöld és határtalan, mint ő, hol a szív szabadabban dobog s szemünk nem talál korlátokat. Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaság. Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtvé, hogy termékenységeddel áldást árasz magad körül, de még kopáran; az erők, melyeket Isten beléd teremte, még szunnyadoznak s az ezernyi évek, melyek fölötted átvonultak, nem láttak dicsőségben. Az erő rejtve bár, még él kebledben; a gaz maga, mely határodon oly dúsan felnő, hirdeti termékenységedet s szívem mondja: közelg az idő, midőn virulni fogsz te szép rónaságunk s virulni fog a nép, mely egy ezred óta síkodat lakja. Boldog, ki a napot megérheti; boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő előkészítésére dolgozott, mond Eötvös József báró.

Ilyen ideális szemmel nézte a főnkelt lelkületű író és felejthetetlen államférfiú hazánk nagyobbik Alföldének egyhangú fölületét, mely bár nevelő édes dajkája az aranykalászosok rengő óceánjának, hű ápolója olyan páratlan zamatú gyümölcsáldásnak, mely irigységre kelthetné a hesperidákat, versenyre kél ugyanis a mythosi aranyalmákkal Szabadka szercsikája, Halas telelő körtéje, Kecskemét üveg-meggye, kajszi barackja, Nagy-Kőrös cseresznyeje, hogy ez utóbbinak uborkáját, Heves görög dinnyéjét, Szeged paprikáját, Makó hagymáját ne említsük, de termő földje e sík egyuttal az aszú sósflórának is, mely helyenkint nagy fölleteket tart magának csaknem kizárólag lefoglalva.

Ha hasznos a cerealiák tömérdek bősége, a pusztákat minden földön alatt jellemző dinnye- és uborkaözön, valamint szem-szaj-gyönyörködtető a rosiflora fák zamatos gyümölcsontása; nem lehet érdek nélkül való a természet kedvelője előtt a halophyt növényzet sem, mely a sós talajon csak kinlódni látszik. Ha nem dicsekedhetik is az még a mai napon zsebtöltögető tulajdonságokkal, de jelzője lehet annak, a mit Cotta Bernhard az osztrák s magyar monarchiának Hauer készítette geológiai térképe szemléleténél már 1873-ban megsejtett, hogy t. t. Máramaros és az Erdélyrészek sótelepei körül hiányzó kálisóknak a Tisza völgyé-

ben kellett meghuzódniok;¹ mutatója lehet e mellett a sósflóra olyan természetű rég lefolyt alakulásoknak, melyek még ma is megérdemlik, hogy figyelmünket feléjük fordítsuk.

Dr. K. Reiche a Föld belső vidékein előkerülő sós növényzetről értekezve,² ki nem kerülhetette hazánkat. A Fertő környékét, úgymond, de még inkább a magyar puszták fölületét gazdag halophyt-flóra fűdi és jellemzi. Kernerre, mint hazánk jó ismerőjére hivatkozva, pedig úgy folytatja, hogy sótartalmú nagy száraz fölületek vannak itt, váltakoznak ingoványokkal, melyek pereme a kivirágzott sótól fehér színt ölt és a talaj chemiai összetételéhez képest sajátos sós növényzetet táplál. A németföldi e nemű vegetatio képviselőihez itt a párkányos lelleg (*Statice* (Gmelini W.) járul dús piros-kék virágzattal és mint a németországi gombos lelleg (*St. Armeria*), ugyanazon növénygenus tagja; mihez mi hozzá tehetjük, hogy nálunk még gyakoribb a nagy magyar Alföldön a sziki lelleg (*St. limonium*) és bogár palka (*Cyperus pannonicus*).

Szikes talajt jellemeznek különösen a sziki zsásza (*Lepidium crassifolium* W. K.); a sziki törfű (*Lepturus pannonicus* Trin.), melynek filiformis Trin. nevű testvére tengerpartokon él, az *incurvatus* pedig épen a flumei partokon.³ Látni a pozsgás gerepcsint (*Aster tripolium* var. *pannonicus* Jacq.), mely a sós források közelében és tengerpartok mentén is kedves csoportokat alkot; a gatyás kerep (*Tetragonotus siliquosus* Jacq.), ellenben magánosan kerül itt-ott elő; tovább a kisvirágú pozdor (*Scorzonera parvifolia* Jacq.), de már a bokros len (*Linum perenne*) a dombosabb helyeket kedveli. Annyi szénsavas nátront tartalmaz a hatbibés hutsza (*Triglochin maritimum*), hogy Dél-európában egyenesen szódanyerésre használják föl, holott a legelő barom is örömet fogyasztja, mely oknál fogvást ajánlható kiterjedtebb művelésre; az egész földtekén el van terjeszkedve a sziki szamolya (*Samolus Valerani*), mely sok helyt sós forrásokat árul el jelenlétével.

Halophyt az egérfarkú ciczikóró (*Achillea millefolium*) egyik változata a var. *crustata*, mely halavány vöröstől karmin színig pirosodó virágával nemcsak az úgynevezett Bánságban található,

¹ Természettudományi Közlöny 1874. 158., 1875. 458.

² Humboldt. Monatschrift 1887. 375 - 379.

³ Neilreich: Nachträge zu Maly's Enumeratio plantarum phanerogamicarum imperii Austriaci. 1861. 340.

mint J. C. Maly⁴ az *Achillea millefolium* β . *crustata* Roch. felől mondja, hanem a Duna-Tisza közén sok helyt, különösen Pusztaszer tájékán Csongrád megyében, valamint Kocséron Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye síkján nem egyszer társaságban is fehérvirágú ikertestvérével. Nagy számban lepik az Alföld talaját a nátronkedvelő libatopfélék (*Chenopodiaceae*), noha nem hézagok nélkül; ilyenek a somócsing (*Salicornia*), maglapél (*Atriplex*), töröksöprő (*Kochia*), esterparéj (*Schoberia*). E *chenopodiaceae* szigetek külső szegélyén az üröm (*Artemisia*) több alfaja foglal helyet a világpolgár ballangó (*Salsola*) társaságában, köztök pedig itt-ott sófolt, mit a magyar nép vaksziknek nevez, ha nem érdemes rajta szódát söpörni.

Nem marad messze tőlök az eper lóhere (*Trifolium fragiferum*), a ziliz (*Althaea officinalis*), mely bokrokat alkotva hoz némi változatosságot testszínü mályvarózsáival abba az alacsony sűrűségbe, hol a sókereső fűfélék (*Gramineae*) váltakoznak, mint a homoksás (*Carex arenaria*), fővény czimbor (*Elymus arenarius*) és közelökben a homoki útifű (*Plantago arenaria* W. K.); elég gyakran a spárpa is (*Asparagus*), melynek művelése is úgy sikerül, ha nem sajnálják tőle a sótrágyázást, mert különben csak nyúlárnyék marad, a hogy a nép nevezi. Sőt a rozmarin, mely Spanyolországnak hasonló sós talajáról jutott el hozzánk, azért talált oly szíves fogadtatásra népünknel, hogy a nagy magyar Alföld sós talajával töltögetett cserepekben oly jól díszlik. Sok sót szednek föl kulturnövényeink sorában a levendula, borsika (*Satureja*), paradicsom és babó (*Vicia faba*), mondja Kabsch.⁵

Ha magasabb pontról tekintünk szét a halophyt növényzet alkotta egyhangú, valóban kevés változatosságot nyújtó réteken, a messziről sűrűnek látszó gypszönyegen úgy ötlenek föl a sófoltok, mint cizfrázat valamely nagy pillangó szárnyain. Szépség dolgában messze mögötte áll ugyan az ily ösztövért terület az iszap kövérítette árterek mezőinek, hol leves-zöld alapon teljes színpompáját fejt ki a virágsereg: de mégsem tár a szemlélő elé oly monoton külsőt, hogy meglegéddéssel ne tekinthetné át. Ez is egyik bája a magyar alföldi tájékoknak, de nem magas igényeket támasztó, és csakúgy kiegészítője a természeti nagy panoráma díszének, mint a televényesebb pontok eleven színekkel

⁴ Enumeratio plantarum phaneroganicarum imperii Austriaci universi 1848. 120.

⁵ Pflanzenleben der Erde. 1870. 91.

tarkított, élénkebben zöldelő gyeptársonya; mert minden terem-
tés egy hangjegy abban a nagy dallamban, melyet egészében kell
tanulmányozni, egyenkint mindenik csak megannyi holt betű,
mondja Goethe.

Hogy a növényvilág egyedeinek elterjeszkedését tárgyaló
tudomány-ág, a növény-geografia, megszületése óta hiven segéd-
kezik a klimatikai viszonyok meghatározásában, régi dolog; de
nem oly régi szolgálattétele az a másik, hogy a földfejlődés tör-
ténete kutatásában is sok helyt ujjmutatóul válik be.

A növényfajok, mond Emery,⁶ valóban nem vaktában van-
nak a Föld felszínén szétszórva. Semmi sem tanulságosabb,
mint az olyan vidék vadon termő növényzetének szemlélete,
hol pontonként gránit-szigetkék szakgatják meg a különben min-
den irányban egyforma meszes rétegzetet. A meszes földi növé-
nyek szemlátomást megállapodnak ezek határán s viszont a kovás
földi fajok is eltűnedeznek a meszes földek szomszédságában, hol
a vadon termő pillangósok (Papilionaceae) között föltűnnek az
ernyős lópatkó fű (Hippocrepis comosa), a földi mogyoró (Lathyrus
tuberosus), a kultiváltak közt a varjú borsó (Onobrychis
sativa Lam.), a kék csigacső vagy luczerna (Medicago sativa), a
lóhere (Trifolium) több faja; az ajkakok (Labiatae) közül a nagy-
virágú villahim (Prunella grandiflora Jacq.), a tisztes fű (Stachys
recta), a fehér hunyász (St. germanica), a gamandor (Teucrium
chamaedrys), a hegyi tarorja (T. montanum); az ernyősök (Um-
belliferae) közül a vigály borzon (Caucalis daucoides), a gacsos
szingallér (Bupleurum falcatum), a buváh (B. rotundifolium); a
fészkesek (Compositae) közt a bábakalács (Carlina acaulis), a
szegfűvirágúak (Caryophyllaceae) közt a parlagi rózsa (Adonis
aestivalis).

A gyakorlati gazda is a még előtte ismeretlen talaj becsét
a vadon tenyésző növényekről itéli meg. »Kösd szamarad egy
földi bodzához«, mondá a világtalan öreg, midőn fiával a mezőre
érkezett, melyet az meg akart venni. »Nem terem az itt« mondá
az ifju. »No hát valamely körislához, csipkebokorhoz, gyalog-
fenyőhöz vagy szederindához«. »Azt sem látok itt sehol«, szólt
fia. »Ugy hát térjünk vissza, ez nem jó föld.«⁷ A Carex humilis
Leys. felől Drude épen talajállóság szempontjából érdekes meg-
figyeléseket közöl.⁸

⁶ Növények élete 1880. 186.

⁷ Johnston: Vegytani képek I. 1857. 60.

⁸ Berichte der Deutschen botanischen Gesellschaft 1887. V. 286.

A talajállóképességnek okát, úgymond, többen a chemai tulajdonságokban keresik, Thurmann ellenben a fizikaiakban, melyek másneműek a szerint, a mint a talaj meszes vagy kovás. Drude az egész talajállóságot elveti, mert talált úgynevezett mészkedvelő növényeket mészben szegény granulit talajon buja tenyésztettel és példakép a *Carex humilis* hozza föl, mely (cseplesz sás) nálunk hegyi gyepeken Pest megyében kora tavasszal található,⁹ Szászországban csak három helyt fordul elő. Az egyik ponton olyan növények társaságában, melyek többé kevésbé kova kedvelők vagy épen közönbösek; közülök 5—6 csak kovás talajon nő és csupán a feketéllő zanót (*Cytisus nigricans*) volt még olyan, a mely mérsékelten kedveli a meszes talajt; magáról a *Carex humilis*-ről az a hiedelem, hogy nem is élhet másutt.

E lelő helyek talaja fölül diluviál-homok, mely granulitra települt és Hempel elemzése szerint 62·8% kavasav mellett csak 1·85% meszet tartalmaz. Ha azt vennők föl, hogy ott minden mész mint karbonát van jelen, úgy Magnin osztályozás a szerint ama lelethely a meszes talajokhoz volna sorozható (3%-nál több kalcium-karbonáttal), az pedig aligha van úgy ott, mert a nagyobb számmal ott tenésző kova kedvelő növények még nagyobb kivételt tüntetnének föl, mint a *Carex humilis* vagy *Cytisus nigricans*. A másik lelőhelyen pedig túlnyomóan mészkedvelő növények társaságában él a *Carex humilis* olyan talajon, melynek csak felényi mésztartalma van az előbbiéhez képest. (Hempel 0·9% CO mellett 71·8% kavasavat talált.) Itt tehát meszes flóra van viszonylag mész nélküli talajon.

Ungert is meglepte Korfuban,¹⁰ hogy Lacones és Paleo cast-*rizza* mellett a gipsztalajon egyetlen egy növényt sem talált, a mely különbözött volna a szomszéd mésztalajon előfordulóktól. Thurmann növény lisztája ellenben, melyet a talaj fizikai tulajdonságai alapján állított össze, nem képez oly erős abnormis eltérést. Ezért Drude abban a hiszemben van, hogy a talaj chemiai tulajdonságainak befolyása a növények elterjeszkedése körül nem általános, hanem csak kisebb területekre érvényes tényező. A só-, mész- vagy kavasavban való gazdagság fontos, de nem egészen döntő; a fizikai tulajdonságok ellenben ott lépnek előtérbe másodrendű szereplőként, a hol a talajt különösen nem jellemzi valamely domináló alkotó rész.

⁹ Gönczy P. Pestmegye és tájéka viránya 1864. 28.

¹⁰ Reise in Griechenland 1862. 14.

De a növényzet minősége nem csak a jelen viszonyokat tárja föl a talaj méhében, hanem sokszor az elmúltakat is. Mi nemcsak a meszes és kovás területekre nézve áll, hanem ráolvasható a sós talajokra is.

Minden talajnem chemiai tulajdonságának, így a belső medenczék, mint Alföldünk talaja sótartalmanak keletkezés magyarázata is bár inkább geológiai kérdés, nem nélkülözi azonban a fontosságot növénygeográfiai szempontból sem. Legkényelmesebb a só létezését indokolni úgy, hogy a hol előkerül, tenger zúgott ott egykor, melynek ártjai azonban idők folytán áldozatul estek az elpárolgásnak. Sőt azelőtt minden olyan sóstavat, a melynek állatvilága csak valamennyire megegyezett a tengerekben előfordulókkal, tengermaradványul tekintettek; de megrostálja ezek számát Credner Rudolfnak a múlt (1887) évben a Petermann-féle *Ergänzungshefte* 86. sz. füzetében megjelent „Die Relicten seen” czimű értekezése.

Ugyanő már régebben ¹¹ úgy érvel, hogy sok tengeri állat vándorol föl az édes vizekbe s ott idővel édesvízi állattá lesz. Így a *Cordylophora* nevű polyp az atlanti partokról a Szajna folyón egészen Párisig hatolt föl és meghonosodott a Jardin des plantes tavaiban. Afrikában áradáskor összevegyül a Niger folyóba ömlő Binue folyóval a Csád tóba ömlő Sári folyó és alkalmat nyújt arra, hogy a *Manatus senegalensis* nevű tengeri emlős a nevezett belföldi tóba eljusson, pedig a tónak nem sós, sőt tiszta jóízű vize van. A Ganges-, Indus- és Amazonban fókák élnek, valamint a Ladoga tóban. A vándor halakból állandó lakósok, a tengeri csigákból édesvizek válnak. Az Albano és Nemi vulkán krateres tavakban olyan állatokat találni, a melyekből a Garda tónak tengeri eredetére következtettek. Ilyenek a *Blennius vulgaris* nevű hal és a Palaemon-féle rákok. Ilyen tényekkel szemben, úgymond csak ott lehet teljes bizonyossággal valamely tóvidék tengeri eredetére következtetni, a hol kétségtelen óceáni üledékek vannak. Már Pigafetta előtt föltűnt, hogy némely édesvízi állatok, mint a krokodil, megélnek tengervízben is, mihez Humboldt hozzáteszi, hogy jelentős tünet ez geológiai szempontból midőn látni való, hogy több helyt tengeri eredetű kőületek édesvizekkel egymáshoz igen közel fekvő lerakódásokban váltakoznak.¹²

¹¹ Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde VIII. 302.

¹² Reise in die Aequinoxial Gegenden II. 1874. 56.

Általában véve el is fogadható, hogy tengeri eredetűnek tekintessék a só előjövetele a belső medenczék talajában, kivált ha az ilyen vidék nem tetemes tengerszin fölötti magasságú sík; de azért nem zárja ki semmi annak szükséges voltát, hogy minden egyes terület külön bírálat alá jöjjön, már csak azért is, mert valamely elpárolgott diluviál tenger-darab fölvétele esetén nem szabálytalanul kellene a sós-tavaknak előkerülniök, mint a hogy sok helyt valóban van, hanem minden lapon megszorult víz tükrének sósnak kellene lennie. Példa keresőben könnyen rábukkanunk a 965 méter magas rónaságra, mely Középpáziában az Altájtól Bajtükig terjed; rajta csak helyel-közzel emelkedik néhány dombcsoport, az is jelentéktelen. Északi részében a talaj agyagos sós és baromtenyésztésre alkalmas füvel benőtt, néhol a só ujnyi vastag réteget képez, a sós posványok az Ujuntszky és Barlúk folyócskák folytatásai, ezek az Altájból eredve benyomulnak a sivatagba és ott nyomuk elvész.¹³

A hány »Fehértó« van Magyarországon, pedig a nép ezzel a névvel ruház föl minden szikes tartalmú vízfölületet, az mind sóstó, de aligha maradványa valamennyi annak a beltengernek, mely egykor hazánk alföldi síkján végig terült; mert például tengerfenék volt Csehország is és sója nincs, legelső vaspályát Budweistől Linz felé a végből irányozta, hogy a Salzkammergut felől minél könnyebben juthasson hozzá a nélkülözhetlen sóhoz.¹⁴ A palesztinai Holttengert sem tartja minden geolog tengermaradványnak, mert kősó tartalmú hegykeretének köszönheti az a vízében levő szokatlan sómennyiséget. Belázsia sós pusztáin is a talaj sós tartalma nem mély, úgy hogy pár méternyire édes vizet lehet a kutakba kapni.¹⁵

Egyiptomban a Vadi Natrun völgy sóstavai sem tenger-maradványok; e völgy Kairótól mintegy 40 kilométernyire délkelet-éjszaknyugoti irányban 160 km. hosszúság és 4 km. szélességben vonul és görbületében 6 nagyobb s több kisebb tavat számlál, melyekről az az alapos hiedelem, hogy víztáplálékukat a Nilustól nyerik föld alatt; mert az őszi napéjegylenlőséget követő három hónapon át vérvörös víz szivárog a keleti hegyoldalakból, a benők levő ázalagoktól olyan színűre festve, — ez a víz patakokat

¹³ Prsewalskij: Zajzanból Khámin át Tibetbe 1884. 56 57.

¹⁴ W. Zimmermann: Weltall 1866. 318—319.

¹⁵ Ratzel: Völkerkunde III. 1888. 325.

alkot s a tavakat táplálja. Deczember végeig a vízréteg $1-1\frac{1}{2}$ m. mélységet ér el, azontúl fogy, úgy hogy a tavak egy része ki is szárad; tartalma részint natron, részint konyhasó, de olykor mind a kettő együtt, mely utóbbi esetben a kétféle só külön kristályosodik ki úgy, hogy a konyhasó fölül mintegy 50 cm. vastagságban, a nátron alább, de nem igen mélyebben 70 centiméternél van. A nátrontavak másik sora, úgy lehet hasonló viszonyok közt keletkezve és fönntartva a Kilima-Ndsáro havastól nyugotra vonul a greenwichi kel. hosszúság 36^0 -a, a déli szélesség $2-4$ fokán át.

Sőt ha figyelembe vesszük, hogy Ravenna és Ephesus környékei, melyek a történeti időben is még tengerborította helyek voltak, sótartalmokat már teljesen elveszítették, — a hol pl. időszámításunk I. századában a ravennai kikötő volt s a római császári flotta horgonyozott, ott ma Itália legszebb Pinia erdeje borong,¹⁶ holott a mandolafenyő nem kalophil növény: mennyivel inkább kellett volna kiédesedniök ama területeknek, melyeket még a diluviál-tenger látott egykor el sótartalommal. Ennélfogva Ascherson abban a hiszemben van, hogy Németország sóstavai ezen ásványi tartalmokat olyan forrásoknak köszönhetik, melyek eredetöket a csekélyebb mélységben fekvő, sóhordozó diasz-rétegekből nyerik.

Igy a szászországi tavak Eisleben és Halle között konyhasó tartalmokat az otthelyt szintén diaszhoz tartozó sóréteg-telepeknek köszönhetik, a mennyiben úgy tekinthetni mind e két sós medenczét, mint olyan egy-egy lapost, mely gipsztömegek kilúgozása folytán keletkezett. Spanyolországban a fölszínre jutott diaszrétegen él a sókedvelő növényzet. Ázsia magas plateauin, pl. Perzsiában, hol a fölszínen fekvő miocén korbeli sótelepek kilúgozása ma is folyik, napjainkban egyéb viszonyok figyelmet költenek, a melyek tanulmányozására Richthofen khinai lösz-elmélete nyújtott alkalmat.

Ezt ugyan megtámadta Ellsworth Call amerikai geolog egész határozottan, mivelhogy Richthofen azt állította, hogy a khinai lösztelepek fölépülése nem a belső, egykor létezett tengernek rovandó föl érdemül, hanem az erős légáramlásnak, mely Mongolország felől mozgásban van, — pedig Richthofen nézete oly kedvező fogadtatást nyert, hogy siettek azt magyarázatul alkalmazni

¹⁶ H. Guthe: Lehrbuch der Geographie 1872. 283.

minden löszképződésnél. Látszik is ezt igazolni a rajnai lösz, mert benne túlnyomóan képviselve a szárazföldi csigamaradványok. De, mint Call az »American Naturalist«-ben jelzi, nem áll ez az eset Északamerikára nézve, mivel ott 24 féle csigazárvány közül 11 vizi eredetű, — miért is a Misszúri löszére nézve kétségtelenek tartja, hogy édesvizi lerakodmányokból épült föl. És Call mégis kénytelen elismerni, hogy a hatalmas porforgatagok, melyek Jóvában gyakran föllépnek, a lösztelepek képződését szintén elősegítik, noha az amerikai lösz követi a nagy folyók irányát és legerősebben Nebraszka, Jóva, Misszúri államokban van kifejlődve. Stelzner ellenben a délamerikai löszképződésre nézve ugyanazt vallja, a mit Richthofen a khinaira.

Miután Richthofen a khinai lösztömegek szabad ég alatt való keletkezését kimondotta, Tietze hasonló czélból fordult Perzsia homok területeihez, hogy kialakulásuk módját megmagyarázza. Szerinte a hegységek közt, melyek a perzsa felföldet a miocén korszak óta övezik és keresztülkasul hasgatják, lapos teknők területnek s ezek törmelékes, apró-öregre örlött fődő anyagát a hegyvidék belső lejtői szolgáltatják, mivel még oly viszonylag száraz tájakon is föltartóztatás nélkül folyik a hegységek kopása s vele kapcsolatban azok málladékának szétterítkezése; mert mint Penck mondja,¹⁷ a szilárd földfelületnek minden pontján szünetlenül folyik az elmállás és a szállító erők fáradhatlanul hordják ennek termékeit lefelé, hogy a szikla oldalakat tőlük megszabadítsák. E denudatio folyton nivellálja a száraz-föld kiemelkedő részeit.

A forró viharok hordta és összehalmozta detritus Perzsiában is mint lösz rakodik le a teknők mélyebb pontjain. A légkörieknek, különösen pedig a szénsavnak behatása alatt a trachytos törmeléknek silicátjai könnyen szétbomlanak és e bomlási termékek közt az elmálló közetek természete szerint konyhasó, szóda és más könnyen oldódó sók válnak ki. Lehordják ezeket a vizek, kivált a hó olvadása alkalmával a teknők fenekére, honnan átszürenkeznek hajcsövesség folytán a magasabb pontokra is, és midőn a nyári forróság vizöket elpárologtatja, visszamaradnak, mint fehér kivirágzás. Ezért mondják Hafiz és Szádi perzsa költők, hogy hazájok olyan paradicsom, mely kőszikla, homok és sóból álló sivatagokkal váltakozik.¹⁸

¹⁷ Schriften des Vereines zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse in Wien 1887.

¹⁸ H. Hellwald: Die weite Welt III. 59

Áll ez a sziriai sóspusztákra nézve is, noha ott Dr. E. Durner Palmyra körül (Nyugot-Sorisztanban) újabb tengeri eredetű talajrétegekre bukkant, melyeket a pliocénhez számít. Ezek fekvése 650 m. a tenger színe fölött. Azért fontos ez a felledezés, hogy közhiedelem szerint a régibb plioczen tenger Cyprusznál érte keleti végét, holott most más el kell fogadnunk a nézetet, hogy az nem régi tenger uralma alatt tartotta Sorisztan nyugati részét, mely azóta nevezetes oscillatiókon ment keresztül. Belázsia-ban a czaidámi belső medencze talaját is sós löszanyag képezi s úgy föl van тұrva, mintha csak eke munkálta volna meg; több kevesebb tamariszk és kharmük (Nitraria Schoberi) nő rajta, a Lycium és Apocynum venetum gyérebb, a források és pocsolyák mellékén sok a nád. A karavánúttól valamivel éjszakra hó vagy jég gyanánt csillogó sós mocsárok terülnek el. Itt párolgott el utolsó maradéka annak a tágas tónak vagy talán belső tengernek, mely aránylag még nem régen földte az egész déli Czaidámot és egyenletesen emelte síkját mindenütt 2800 m. magasságra. Így mondja Przsevalszkij.

A dzungari sivatag éjszaki és keleti részében a bomladozó hegyek termékei, éles törmelék és kovakavics alkotják a talajt; nyugotra és különösen északnyugatra uralkodnak a löszrétegek, délen terjeszkedik a futóhomok, mely Ajar-nor vidékén összekeveredik az apró sós tavakkal és tágas sós posványokkal. Ilyeneknek nevezik egész belső Ázsiában azokat a talajviztől nedves és ragacsos löszterületeket, a melyek fölszínén nátron és szóda, gyérebben konyhasó válik ki. Ezen, a mongoloktól gudurnak nevezett váladékok természete úgy hozza magával, hogy nedveséget szívjanak magokba; ezért van aztán, hogy a sós posványok száraz időben fehérek, eső előtt megszürkülnek és sötétté válik a felszínök. Nagy viharok alkalmával porszemű sós felhők emelkednek belőlök melyeket füstnek vagy ködnek vél az ember messziről. Az igazi sósposványok nem alkalmasak a vegetáció elfogadására, csak szegélyükön tenyésznek silány halophyták.

Mint Obrucheff orosz író beszéli, a Kaszitengeren tuli sós-puszták neve Takyr, füvel benőtt talajuk löszös; a nagy különbség, mit növényzetök helyenkint fölmutat, onnan van, hogy nem egyforma az öntözés, melyben minden pontjuk részesül. A melyek a magasabb vidékből aláömlő vizekkel el vannak látva, sósabbak, mert öntöző vizök a lösz alatt fekvő aral-kaspi rétegekből lúgozza ki a sót és hozza fölszínre a lösz pórússain, sőt itt-ott

még kivirágzást is hagy hátra. A kevés csöviz, a mely egyenletesen öntözhetne, kevés só bir fölhozni az alsó rétegekből és ezért a folyóvizektől távolabb eső pontok kevésbé sósak; a hol ellenben több a talajvíz, gazdagabb a sótartalom is a felszínen. Ezért kertek övezik a folyókat mindenütt és bennök buja a sóslóra, akár tartozik annak valamelyik tagja a kulturnövények közé, akár a gyomok sorába; kívülök pedig szomorú és sivár a Takyr tekintete.

Midőn hazánk nagyobbik Alföldéről szól Reiche, azt mondja hogy a magyar puszták sós fölületének eredetét szintén ki lehet magyarázni a közel trachytos hegységek sótartalmának illetén fölszabadulásából és ha a dinamikai hatásokra ekkép súlyt fektet, igazat is lehet neki adni, mivel nátron tartalmú közetünk is, u. m. gránit, porfir, agyagpala, csillámpala stb. bőven van és a hegyek, dombok oldalaiban mély hasadékokat vajú bércezi siók és szelid csermelyek, az eső és hó, meleg és hideg részéről egyaránt támogatva pusztító munkájokban napról-napra évről-évre elképzelhetlen mennyiségű iszapot görgetnek a síkon hömpölygő folyamokba melyek egész hegyvilágoknak parányokra vált romjait viszik hullámaikon, hogy a mélybe bocsátva terhöket, ott új talaj rétegeknek vessék meg alapjait, mert a természetben megsemmisülés nincsen, a mi egyhelyütt eltűnik, új alakban föltámad másutt megint. Ezekből sok só lúgozódik ki a tavak javára.

Sót vannak geológok, kik a sót a vulkáni tűz sublimatiójának tartják, melyből a víz 27%-ot bir elnyelni, old ugyan még azon fölül 10%-ot, de azt már fenekére ejtve engedi kikristályosodni. Észrevették ugyanis a Vezúv tölcsérében, hogy e század elején egyik kitörése után falai repedéseit itt-ott 2—3 cm. vastagon töltötte ki sóréteg, kihült lávája tetejét pedig só lepte el. 1822-ben annyi sót hányt ki, hogy jónak látta azt az állam mint monopolezikket lefoglalni, — mert ha Zimmermann adatainak teljes hitel adható, 7.5 méteres átméretű darabok is találkoztak merő sóból és ezt tapasztalták már tűzhányóknál szintén. Így Spanyolországban a pancorboi és burgosi hegysorok közt elterülő Bureba termékeny lapály is arról nevezetes, hogy rajta egy 595 m. magas kialudt vulkánhegy emelkedik, melynek kráterét kőso és tajtkő tölti ki; a hegy Poza de la Sal-nál van.¹⁹

A Föld sóstavairól szólóban megemlékezik Zimmermann a

¹⁹ Dr. Hunfalvy János: Déleüröpa 1884. 637.

Fertőről is és azt mondja felöle, hogy vizében a konyhasón kívül sok egyéb anyag is van föloldva, mint pl. kénsavas és szénsavas natron, keserföld és egyebek, melyek undorítóvá teszik sóját; a Hajdú és Bihar megyékben előkerülő sóstavakról pedig úgy nyilatkozik, hogy oldott szénsavas nátronjok az iparban az egyiptomi ternanehi nátrontó e nemű termékét is majdnem kiszorítja.²⁰ Baer szerint²¹ nálunk évenként 15000 mázsa szénsavas nátront gyűjtenek, melynek lelőhelye a Duna-Tisza köze, különösen pedig Szeged vidéke, valamint Székesfehérvár és a Fertő környéke, úgyszintén Debreczen tájéka, hol 25 ilyen tó van; mélységök legfőlebb 1—1½ m., kerületek ¼—¾ órányi. Sóstavak a palicsi, a kunhalasi (104 hold), a vadkerti bűdöstó, a nyiregyházi sóstó, a konyári sóstó Biharban, a dorozsmai sóstó,²² a péteri Fehértó, valamint a kecskeméti Széktó számos hasonlóval együtt Kecskemét t. h. város határterületén, a Mézes Kocséron, mely nevét onnan kapta, hogy vize tapad az ember ujjai közt.

Ezek közelében vannak a száraz szikes fölületek, melyek nátrona kivirágzik és 3—6 napi időközökben összesöpörhető. A mely terület ilyenén kihasználás mellett kimerül, v a k s z i k nevet kap, de sőt idővel ismét szolgáltathat, sőt találkozhatnak területek, hol szinte váratlanul jelenik meg olykor évtizedek multán a sónak kivirágzása, mi kétségkívül összefüggésben van a talajvíz áramlásával és ingadozásaival. Már Baer sejti, hogy e só némely közetek elmállási termékeiből áll elő és hogy nem minden sóstó tengermaradvány; csupán az állandóan sziket szolgáltató területekre nézve teszi föl, hogy azok terméke mélyen fekvő sós földrétegekből kerül fölszínre és azt mondja, hogy a Dunán túl terülők tájakon Plinius szerint már a régi rómaiak is szedtek szódát, — mivel pedig rengeteg mennyiséget szállítanak el az esők a folyók útján, elképzelhetlen gazdag telepek lehetnek ott.

Ila Reiche talajsó eredet magyarázata egyes területponton módosítást követel is, úgy legalább a tüzetesen megvizsgált vidékek nagy részénél nem mutatkozik valószínűnek, hogy talajbéli sótartalmok egészen a diluviál tenger maradványa lenne; sőt Kerner figyelmét az sem kerüli ki, hogy az emberi lakások közelében a halophyták dúsabban tenyésznek, mi mindenesetre a háztartásban elhasznált s a talajba került sók befolyása alatt

²⁰ Der Erdball II. 1865. 450. 451.

²¹ Chemie des praktischen Lebens II. 1861. 578. 579.

²² A magyar orvosok és természetvizsgálók munkálatai 1868. 251.

fölmerülő tünemény; nem szükséges tehát a belső vidékek flórájában itt-ott föltünedező sós növényzetet okvetlenül tengeremléki halophytáktól származóul tekinteni, autochton létalakok lehetnek azok olyan pontokon is, a hol soha tenger nem volt. Különbösen hazánk belső régi tengere is, közvetlen lefolyása előtt, úgy látszik édes tenger volt.

A mi pedig az alföldi homokot illeti, melynek vastagsága néhol 6—8 m., ritkán tiszta kvarcz az, hanem leggyakrabban keverve van olyan kvarczvegyekkel, melyek közt mállékonyak is nagy számmal vannak s épen ezért oly ritka az Alföldön a vakolásra alkalmas homok. Legalább a kecskeméti phylloxera-mentes fővény, melyből 200 holdnyi területen az állami szőlőtelep van, 1—2%-ig mutat föl orthoklas, muskovit és biotit keveréket, sőt a sötétebb színűben kevés mágnesvasércz is fordul elő, a sósavban oldható homok szemecskék pedig főleg szénsavas mészből állnak és 2—10%-ban vannak jelen, mint Schafarzik jelentette a m. kir. földmívelési miniszteriumnak.

Némely pontokon ilyen fővényre települt rá a sárga föld vagy sárga agyag, iszapos üledés, melynek különféle elegyrészei vannak. Cserepet és téglát égetnek belőle, melyek azonban a benne levő sok mész miatt törékenyek. A lőszből virágoznak ki a sók, melyek rendesen szénsavas vegyek, mint sziksó, szódasó magnézia- és salétromsó, konyhasó, a hajdani nagy sós tengerre, emlékeztetve mondja Somogyi J. a »Szolnoki m. kir. áll. főgymnasium értesítőjé«-ben²³ valamint jelzi azt is, hogy Szolnok talaja igen salétromos s a salétrom vidék lefelé Titelig nyúlik a Tisza jobb partján a folyótól 10 kilométerig.

Már Gorove László megjegyzi,²⁴ hogy Szolnok fekete földje sok timsót és gáliczkövet (?) foglal magában s mikor elázik igen ragadós és nagy sarat okoz. Sárga agyagos földre, melyből leginkább rakattak a vár bástyái, bőven adják a salétromot. 1799-ben a vár éjszaki sarok-bástyáinak kikotrásánál kezdték először ásni puskapor készítéséhez, melyet a várban csináltak, hol 1811-ig fönnállott a régi puskaporos torony is; salétromos is lakott a várban, ki azonban 1821-ben elhalván, özvegyének a becsületes tanács eltiltá e foglalkozást a nagy sok ásás miatt.

Van még Alföldünkön nem egy »Hortobágy, a puszták óriása«

²³ 1888. 4—5.

²⁴ Tudományos gyűjtemény 1821. VI. 52.

(Petőfi), melyek föltöretlenül legelőkül szolgálnak; ezek nagy része, mond Kecskeméti Emil,²⁵ még ősi eredetiségben pompáz megvan a maga sajátos nagyszerűsége, tetemes kiterjedésű területeken sivár fővényes buczkák, kisebb nagyobb magaslatok teknő alakú mélyedésekkel váltakozva húzódnak bizonyos rendben; a hol a talaj kötöttebb, szikes ingoványok itt-ott csillogó vízfölülettel. A kulturát egy-egy magánosan álló kútgém, a pusztaságnak emez iránytűje képviseli, melyet Arany János óriási szunyoggá személyesít, mintha a pusztta vizét szívna. Nemrég folyt le az idő, mikor a fűtej (Euphorbia) bokrok közt:

»Alig tengett egy két gyalog bodza,
Mely fekete gyümölcsét nyaranként
Kedvetlenül hozza.«

Végül a hazai halophytákról azt jelezzük, hogy legtöbbjük társaságban él, néhol párnaszerű gypet alkotnak, másutt úgy társulnak egymáshoz, mint seprő laza szálai; *Chenopodium* és *Statice* csak ott tömörülnek össze, a hol a talaj ingoványossá vált, a *Sedum* (szaka) pedig a kiszáradt tavak teknőjében. Anynyira talajhoz kötött növényalakok pedig a halophil flora tagjai, hogy az égalji viszonyok iránt is kevésbé érzékenyek másoknál. Így Spanyolországnak öt kiválóbb sós pusztája, van, azok szélességi és tengerszin fölötti fekvése igen különböző és rajtok a növényzet mégis nagyon egyforma; pedig mint Murciában pl. 3—4 éven át jóra való eső nincs, Andalusiában szabályos enyhe, nedves telek uralkodnak, Castilia meg Granada ellenben magas fekvésűek lévén, nagyon excessív klíma uralma alatt állnak. A tengerpartokon gyakran találkozni *Salsola*, *Chenopodium*, *Statice*-félékkel és ezek diszlenek a szárazföldek belsejében is sós talajon, holott annak esetleges sóbőségén kívül egészen mások a légnyomási, nedvességi és hő-viszonyai.

Kimutattam 1886-ban a buziás-temesvári vándorgyűlésen (Munkálatok XIII. 255—266), hogy Ázsia nagy pusztáinak a magyar Alföld kicsinyben hasonmása, szárazságra hajló klímájánál fogva; de megegyezik velök talajalkotás szempontjából is, mert épen úgy megvannak sós fölületei, melyeken az ilyen pontokra nézve jellemző sósflóra nő. Ha áll az, hogy ura az ember bizonyos mértékben a talajnak és éghajlatnak, hogy módosítani, sőt javítani is bír rajta valamennyire, nincs okunk megijedni attól, hogy

²⁵ Nemzetgazdasági Szemle 1888. 321.

édes hazánk szíve, a Tiszavölgy nem egyéb, mint Ázsia pusztáinak egy messze nyugat felé előre tolt darabja, mert okkal mód-dal lehet enyhíteni rajta.

Kecskemét 70000 hold szántóföldet, 18000 hold erdőt, 5000 hold szőlőt és gyümölcsöt, 600 hold kertet varázsolt kitartó munkával futó homokos határterületére, melyről elmondhatni, hogy Magyarországnak nagy porzótartója. Közel 160000 hold határából 800-at foglal a város, a mennyiben rajta építkezett, éven-kint erdősít 170 holdat, a sziksós fölleteket az ipar érdekében megsöpri, sóstavát gyógyfürdővé alakította, hogy ne csak egész-séget osztogasson az, de emelkedő anyagi jólétet is. Hogy pedig Magyarország nagyobbik Alfölde inkább keletre nyuló értékes da-rab Európa legyen, van még alakítani és kihasználni valója a magyar népelemnek, mely e tágas síkság fölületén létszámban és kulturában örvendetesen gyarapszik.

HANUSZ ISTVÁN.

VÍZSZABÁLYOZÁSUNKRÓL.

Egy általunk nem régiben közzétett rövid füzetben alkal-munk volt Alföldünk, folyóvizeinek szabályozása tárgyá-ban szerény nézetünknek kifejezést adni, mely szerint évről évre ismétlődő árvízveszélyeinket csak azon módon véljük megszüntethetőknek, vagy azokat legalább egy minimumra le-szállíthatóknak, ha az orvoslást nem csak egyedül a töl-tés rendszerben keresendjük, hanem ha egyszersmind az adott helyi viszonyok czélszerű felhasználása mellett javaslatba hozott csatornák kiépítése által alföldünk legkárthozóbb folyóvi-zeinek alsó szakaszait akként rectificálándjuk, hogy ezen folyók úthosszának tetemes megrövidítése által lefolyási sebességeket is lényegesen fokozandjuk.

Idézett értekezésünkben, javaslatainkat lehetőleg kifejteti iparkodtunk; miért is mindazokat, kiket ezen tárgy közelebbről érdekel, fentidézett füzetünkre utaljuk. (»Néhány szó Alföldünk folyóvizeinek szabályozásáról« megjelent Grill Károly udvari könyvkereskedő bizományában.)

Ezen idő óta alkalmunk volt eme nagyfontosságú kérdésben, úgy a sajtó terén, valamint a parlamentben több kiváló szak-férfinak véleményéről tudomást szerezhetni, minők Bedő, Kvas-

say, Hieronymi és Hunfalvy János urak és több más ösmert tekintély, kiknek nyilatkozatai legjobb bizonyítékul szolgálnak a kérdéses ügy nagy fontosságát illetőleg. Így Bedő Albert min. tanácsos jeles erdőgazdasági kapacitásunk, kiváló alapossággal fejtegeti, miszerint az erdők letarolása a csapadékvizek gyors lefolyását és ennek következtén árvizeink mérvét nem kis mérvben fokozza; noha szerző úr maga sem szándékozik ezzel azt állítani, mintha a letarolt területek befásítása által, árvízveszélyeinken egyedül már segítve volna. Nagy érdekű fejtegetései tehát, ha mindjárt nem is bírnak szabályozásunk mai kérdésének megoldására nézve közvetlen érdekekkel, de mindenesetre figyelemre méltó irányt nyújtanak erdőgazdaságunk terén követendő eljárásra nézve.

Kiváló alapossággal tárgyalja továbbá Kvassay Jenő osztálytanácsos úr, a kultur-mérnökség főnöke egy emlékiratban közölt szabályozásunk ügyét. Abban különösen hangsúlyozza, hogy a főszűly nem annyira a töltésekre, mint főkép a meder helyes szabályozására fektetendő miért is iparkodjunk a lehető legjobb medert választani, azaz olyat, melyben a vízszin, legalább középvízállás mellett a terep alá süllyesztve legyen, mert a töltések magasságával az árvízveszélyek nem számtani, de mondhatni mértani arányban növekednek.

Kvassay úr értekezésében mindenesetre sajátos jelenség az, miszerint értekező kénytelen visszamenni egy már régen túlhaladottnak vélt álláspontra, t. i. a kultur-mérnöki intézmény ellen irányult abbéli aggodalmakat szétoszlatni, mintha a talajjavítási, lecsapolási és belvízlevezetési munkák árvizeink veszélyét fokoznák! Holott épen a kultur-mérnök emelhet jogos panaszt az ellen, miszerint a folytonosan magasbitott töltések közé szorított nagy vízállás a belvízlecsapolási műveletek sikerét tetemesen megnehezíti. E helyen önkénytelenül eszünkbe jut Aesopusnak meséje a farkas és a bárányról!

Végre egyik legkiválóbb országos szaktekintélyünk, Hieronymi Károly, az o. m. államvasut vezérigatója az »Egyetértés» egyik számában a Tisza folyó szabályozásáról a legkimerítőbben és számos részletes adatok elősorolása mellett értekezik. Mindenekelőtt ugyanis alapos számításokkal megegyezően úgy a vízfelfogó medenczék valamint a Lám és Hobohm által tervezett árlevezető csatornák gyakorlati kivihetőségét, végül azon felte-

vést is, mintha a Vaskapu szabályozása által a Tisza folyó víz-színének csökkenése várható volna.

Értekező javaslata odairányul, hogy a tiszai töltéseknek távszélessége még több helyen kibővitendő, továbbá hogy töltéseinek méretei átalánvéve még lényegesen növelendők volnának, miután azok a Tiszának ismert hosszú tartamú magas víz-állására, úgy árvizeinek várható emelkedésére való tekintettel, czúttal még elégtelenek.

Végre nagy alapossággal és részletes tárgyismerettel foglalkozik még értekező úr a Tisza-szabályozás adminisztratív tételeivel, szóval a Tisza-szabályozás kérdését minden oldalról, nagy alapossággal és részletességgel tárgyalja.

Igen kár, hogy Hieronymi véleményét csakis a Tisza folyó szabályozásának kérdésére nézve ismerjük és hogy nagybecsű értekezésében sem a mellékfolyók, sem pedig a belvizek szabályozásának ügyére ki nem terjeszkedett. Szerény nézetünk szerint pedig ezen utóbbi kérdések is oly nagy fontosságuak, hogy az előbbenek helyes megoldását ez utóbbiak nélkül alig képzelhetjük, sőt éppen a tiszai töltéseknek értekező úr által szükségesnek talált kibővítése és az ennek folytán várható további árvízszinemelkedés a mellékfolyók, de különösen a belvizek szabályozásának szerencsés megoldását, szerény nézetünk szerint nem kis mérvben nehezíteni látszanak: és éppen azért igen óhajtottuk volna értekező úrnak nézeteit arra nézve is birhatni, miként egyeztetni t. i. össze a tiszai töltések méreteinek javasolt emelését a mellékfolyók és belvizek helyes szabályozásával? Annyival is inkább, mert szabályozásunk fő-célja nem állhat egyedül abból, hogy csak a Tisza vizének kiöntéseitől lehetőségig magunkat megmentünk, hanem abból, hogy gazdasági területeinket a vizektől egyáltalában lehetőleg biztosítsuk; sőt ha már kénytelenek volnánk földeinket egyik vagy másik víz elöntéseinek alávetni, akkor nem haboznánk inkább a Tisza vizét választani, mely legalább — többkevesebb iszapot is hagyna földeinken, semmint az újból felemelni javasolt tiszai töltések és a Tisza ismert hosszú tartamú magas vízállása folytán keletkezett, messzeterjedő fakadó vizek és lefolyásukban megátolt, üledék nélküli belvizek elöntéseinek magunkat alávetni.

Értekező úr utal ugyan a tiszai töltések korona-szélességének jelentékeny növelésére is, mi által kétséget nem szenved,

hogy azokon vízemelőgépek közlekedése is tetemesen megkönnyíttetnék; azt azonban, hogy ily vízemelőgépek a Tisza mindkét töltésének mentén mily távolságokra és számszerint mily mennyiségben volnának felállítandók, hogy a Tiszának 1—2 hónapig eltartó magas vízállása alatt egybegyűlt belvizeket és ezalatt folyton keletkező fakadóvizeket kiszivattyúzni lehessen, továbbá hogy ily gépek beszerzési és kezelési költségei mibe kerülnek? erre nézve alapos számítást tenni nem tudunk ugyan, azt véljük azonban, hogy ha ezen költségeket a tiszai töltéseknek — értekező úr által javaslatba hozott méreteire leendő kiépítési költségekhez hozzá tesszük, ezekkel közel képesek lennénk egy oly szabályozási műveletet végrehajtani, mely a töltések további erősítése nélkül is talán célhoz fogna vezetni.

Ugyanazért Irányi Dániel ismert indítványának tárgyalása alkalmából közlekedési miniszterünk szokott éleslátásával igenis alaposan utalt arra, hogy szabályozásunk végleg befejezettnek még úgy sem lévén tekinthető, ez csakis a belvizek szabályozásának kérdésével, úgyszintén több mellékfolyó torkolatának rectificációjával összefüggőleg nyerhet helyes megoldást.

A miniszter úrnak ezen nyilatkozatai tehát kellőkép megnyugtathatják országunk közönségét arra nézve, miszerint szabályozásunk ügye egyoldalulag elintéztetni semmi esetre sem fog, hanem annak minden oldalai kellőkép tekintetbe vétetni fognak.

Kvassay úrnak fentebb említett értekezésére visszatérve, helyesen jegyezte meg értekező úr, miszerint a töltések emelésével a veszélyek nem számtani, hanem mondhatni mértani arányban növekednek, miért is tehát szabályozási miveleteinknél különösen arra is lennénk tekintettel, hogy folyóink vízszíne már a rendes vízállás mellett is minél mélyebbre legyen lesüllyesztve a természetes talaj felszíne alá, miután lecsapolási és belviz-levezetési munkálatok csakis ez esetre eszközölhetők sikeresen.

Ezt elfogadva, az általunk javaslatba hozott és idézett értekezésünkben kifejtett szabályozási rendszer alapján épen ezen követelményeknek iparkodtunk megfelelni, mert úgy hisszük, hogy mihelyt folyóvizeink lefolyási sebességét lényegesen növelni képesek vagyunk, akkor egyidejűleg annak vízszínét is bizonyos mérvben lejjebb szállítjuk. Minthogy továbbá az általunk tervezett vízlevezető csatornák iránya lehetőleg mindenütt az illető

vidékek legmélyebb fekvésű és belvizekben legtöbbet szenvedő részeit keresi fel, melyek hihetőleg csak egyes rövidebb szakaszokba igényelnének valamivel nagyobb méretű töltéseket, ennek folytán éppen ezen belvizek levezetése volna tetemesen megkönnyítve.

Azon netaláni ellevetést illetőleg, miszerint javasolt csatorna-rendszerünk kivitelének az azzal járó tetemes költségek állanak útjában, azt jegyezzük meg, hogy a költségek mérve attól függ, mennyi vizet szándékozunk azokon levezetni? mert feltéve, hogy a szerzett adatok alapján elegendőnek találtatnék az illető folyó legnagyobb árvízmennyiségének csak $\frac{1}{5}$ részét csatornáinkon levezetni, akkor elegendőnek tartjuk ezen csatorna kereszttszelvényét ott, hol például annak lefolyási sebességét a víz úthosszának felére lett leszállítása folytán megkétszerezve találjuk, az anyavízmeder kereszttszelvényének nem $\frac{1}{5}$, hanem $\frac{1}{10}$ részével tervezni: mert alig szenved kétséget, hogy az esetben, ha egy bizonyos méretű csatornán az esés növelése által a víz lefolyásának sebességét megkétszerezzük, az azon másodpercenként lefolyó víz mennyiségét is közel megkétszereztük.

Ezen alapon tehát nem leend nehéz, szerzett adatok szerint minden egyes folyóra nézve megállapítani, hogy legmagasabb árvízének hányadrésze volna levezetendő? és ebből kifolyólag a csatorna méretét is a fokozott lefolyási sebesség számbavétele mellett, ezekből pedig végül annak megközelítő költségeit is kiszámítani.

Ezen szempontból kiindulva azt hisszük, miként javaslatba hozott szabályozási rendszerünk költségei távol sem lesznek oly tetemesek, mint a minőknek első tekintetre mutatkoznak, kivált ha tekintetbe vesszük, miszerint csatornáink legtúlnyomóbb részei, már meglevő erek és mélyedések irányát követik.

Habár mi is a dolog természetéből kifolyónak találjuk, hogy bármilyen szabályozási rendszer követése mellett töltések építése alig leszzen mellőzhető, azt azonban túlnyomóan ezekre fektetni, nem találnók egészen helyesnek, kivált ott, hol a helyi viszonyok a cél biztosabb elérésére oly kedvező utakat nyújtanak előnkbe.

Egyébiránt töltéseink építésénél, mindazon esetekben a hol egészen új építkezésekről volna szó, tehát már meglevő ily műveletekre tekintettel lenni nem kellene, országunk speciális gazdasági viszonyai tekintetében a kettős töltés-rendszert követnők, a midőn is az évenként ismétlődni szokott rendes árvizeket

mérsékelt szélességű hullámtérben és mérsékelt méretű töltések közt tartanók vissza; a nagyobb időközökben azaz minden 6—8 évben előforduló rendkívüli árvizek áthocsájtására pedig nevezett hullámtéri töltéseket helyenként, — kikövezett átcsapó-résekkel látnók el: ezektől pedig elegendő távolságra egy második és valamivel nagyobb méretű töltés vonalat állítanánk fel, miáltal egy megfelelő kiöntési tért alkotnánk, mely keresztöltések által, külön-külön szakaszokra volna egymástól elválasztva, melyeknek legmélyebb pontján a víznek későbbi lefolyására vascső-átereszeket alkalmaznánk. Minthogy ezen kiöntési tér előreláthatólag csakis nagyobb időközökben öntetnék el, az bizonyos korlátozottabb mérvben gazdasági kezelésre is alkalmazható, és nem csak rétekre és legelőkre, de esetleg tavaszi vetésekre is fordítható volna: elöntés esetére pedig a visszamaradt iszap a talaj termékenységet fokozná, úgy felszínét is fokozatosan emelné, hosszú évek multával pedig a folyó medre, önképzett magaslatok közé jutna és ezáltal a töltéseknek földszin magassága is csökkenvén, azok évi fentartási költségei is azon arányban apadnának. Minthogy pedig ezen rendszer mellett a hullámtér szélessége a jelenleginél lényegesen csekélyebb volna, a gazdasági kezelés alól jóval kevesebb terület vonatnék el, ezenfelül pedig a meder képződése jóval nagyobb eredménnyel történnék; a nélkül végre hogy ezen kettős töltés összes köbtartalma a jelenleg alkalmazásban lévő nagy méretű töltések köbtartalmát jelentékenyen felülmulná.

Országunkban, — sajnos — nem üzetik még oly mérvű belterjes gazdálkodás, hogy eme kiöntési térre szánt és habár valamivel korlátozottabb mérvben is, de még mindig gazdaságilag kezelhető területet fel ne áldozhatnók, kivált ha ez a szabályozási költségek hozzájárulása alól egészben vagy részben kivenetnék és ha ezen áldozatokkal a nagy és értékes területek árvíz elől sikeresebben biztosíthatnának.

Hogy pedig ezen rendszer előnyei már meglévő töltés rendszerünk mellett, ha még oly korlátozott mérvben is alkalmazást nyerjenek, revisió alá veendőnek tartanók, a töltéseink mentében jelenleg megvédett területek fekvését, egybevetve azok gazdasági értékével és tényleges művelési módjával; mindazon területek pedig, melyek hol erdőket hol gyepföldeket vagy nádasokat képeznek, vagy pedig különben is mélyedt fekvésüknél fogva csekélyebb gazdasági értékkel bírnak, a kiöntési területbe belévo-

nandók volnának, miáltal sok ezer holdra terjedő árvízmedencéket alkotnánk a nélkül, hogy az erdő- és mezőgazdaságra számbavehető károk keletkeznének.

Egy ily revízió esetében, azt találnók, hogy például a Fehér-Körös mentén lévő nadabi és székudvari erdőterületek, továbbá a Maros mentén elterülő csálai, pécskai, főnlaki és német szt-péteri erdők, úgyszintén a temesmenti nagy kiterjedésű erdőségek Drag-sinától kezdve egész Paráczig, végre a Tisza mentén még bizonyára előforduló nádasok bevonásával, — a gyepterületeket nem is említve — oly tetemes, nagy kiterjedésű kiöntési területeket, vízmedencéket nyernénk, hogy ez által árvizeink veszélyei igen lényegesen csökkennének.

Végül mindezek után ismételjük, hogy részünkről teljes megnyugvással tekintünk szabályozási ügyünk helyes megoldása elé, mert annak végszálai oly kezekben vannak letéve, melyek eme feltevésünkre nézve a legerősebb biztosítékot nyújtják.

REMEKHÁZY KÁROLY.

EGYPTOM ÉJSZAKI PARTJAIN.

(Felolvasatott az okt. 25-iki ülésén.)

Minden időkben ez év tavaszán magamat elhatároztam, hogy próbatúrákat teszek Afrika éjszaki partjain, az irodalom előleges tanulmányozása meggyőzött arról, hogy bár általánosan elterjedt az a vélemény, hogy éppen ez a partvonal ma Afrika legrégebben és legjobban ismert területe, mégis e területen a természetvizsgálónak nagyon sok teendője van. Kétségtől legérdekesebb e tekintetben maga a Nilus deltája, mert úgy a delta partjának fejlődési viszonyai és a mögöttük elterülő tavak fizikai alakulása a geológiának, valamint Egyiptom lakosságának egyes tipikus csoportjai az anthropológiának megvilágításában ma még sokkal kevésbé ismert dolgok, mint azt gondolnók; de be kellett látnom előtanulmányaimból azt is, hogy a hátralevő feladat ma is sokkal nagyobb, semhogy e téren minden kérdésnek megfelelhessenek a saját, csak rövid időre terjedhető, utazásaim alapján, mert a rendelkezésemre álló idő alatt még kereskedelmi tanulmányokat is kellett tennem, melyekkel a budapesti kereskedelmi és iparkamara s az »Adria« tengerhajózási társulat bizott meg. Mindazonáltal igyekeztem a rövid időt, amennyire lehetett, ki-

zsákmányolni s e kutatásaim eredményeiről, amennyiben azok némely kérdésre újabb megvilágítást nyújthatnak, akarok ezennel számot adni.

Áprilisban befejezván előkészületeimet és meghallgatván tanárainknak, Dr. Hunfalvy János, Vámbéry Ármin, Dr. Török Aurél és Klein Gyula útbaigazításait, Triesztbe utaztam. Utamon szerencsés voltam Dr. Hilber Vinczével megismerkedni, ki a gráci egyetemen a geologia magántanára, s kit a bécsi tudományos akadémia küldött ki parttanulmányok tétele végett az Adria partjaira s ki nem mulasztotta el, hogy engem figyelmeztessen ama sokirányú változásokra, melyek a partvonalak fejlődésében észlelhetők, és tanácsait e téren később igen életrevalóknak találtam. Triesztben felkerestem Dr. Marchesettit, a Museo Civico buzgó igazgatóját, ki maga is járt Egyiptomban, sokáig élt Indiában s szintén kiváló tanácsokat adott Egyiptom geológiai és növénytani viszonyainak tanulmányozására vonatkozólag. Minthogy gyűjtéseimet már Trieszt vidékén megkezdtem, Marchesetti szíves volt felajánlani azok gondozását visszatértemig, a mivel a legforróbb hálára kötelezett.

Végre a sok jó tanácssal bőségesen ellátva, elindultam. A »Thalia« az osztrák-magyar Lloyd gőzöse vitt át a tengeren. A hajón az alexandriai német főkonzul (aki nagyon szerette dicsérni a magyarokat — szászosan), két turista, két apácza és két török utazott. A két törököt azonnal célba vettem s mikor a konzul megtudta, hogy utazásom egyik célja anthropológiai adatok gyűjtése, kifejezte aggodalmát, hogy a két törökkel, különösen az öreggel aligha birhatok. Nemsokára megtudtam, hogy az öreg török szívéhez az út a sakktáblán vezet, s egyszer egy játszmán annyira dühbe jött, hogy meghívott magához Beirutba két hétre sakkozni. Megköszöntem s mert ez nem volt programomban, felajánlottam, váltsa meg a meghívást azzal, hogy hagyja magát lemérni. Ő előre küldte a fiataalt, azt le is mérhettem, hanem a buzgalomba úgy elmerültem, hogy nem vettem észre, hogy az öreg — megszökött. Le kellett róla mondanom. Öt napig voltunk a tengeren, a nyugodt napok, — bár egy kis viharunk volt a Matapan fok körül, az üde tengeri lég hatása alatt elfeledtették velünk azokat az európai napokat, melyekben a tevékenység láza emészti lelkünket, igyekszünk nem gondolni a közel jövő viszontagságos esélyeire, vérünk rendesen folyik ereinkben, heves lüktetése lecsendesül, az agy pihen, csupán reményein és emlékein

mereng, de azok sem izgatnak fel, egy szóval mindannyian a lehető legjobban érezzük magunkat.

A hatodik nap reggelén azonban már hajnalban felkeltem, gyorsan kaptam magamra ruháimat, lázas izgatottsággal rohantam a fedélzetre és ott hirtelen megállottam. Megláttam Afrika partjait ama rózsás ködben, melyet a napsugár és a sivatag porának ölelkezése szül, soká néztem s aztán boldogan felsóhajtottam; amit abban a pillanathban éreztem, nem írhatom le s tudom többet sohasem fogom azt úgy visszaérezni. Elérkeztem vágyaim színhelyére, Alexandriába, előttem volt az ősi büszke város, melynek alacsony vonala fölül a minaretek kevélyen, a pálmák nyájasan emelték fejüket, egyik oldalán az alkirályi palotával, a másikon, túl a Gabbari-molon, vidáman forgó szelmalmokkal s előttünk a nyüzsgő életű kikötő, melynek ezer meg ezer képe bizarr tarkaságban váltja fel egymást.

Minthogy hajónk egészen a part elé mehetett s a douane előtt vethetett horgonyt, azon az utazóra nézve kellemes meglepetésben részesültem, hogy az Alexandriában horgonyt vető hajókat méhrajként megtámadó arab csolnakosok »baksis!« kiáltásait egyáltalában nem hallottam. A parton egy csomó arab, berber és néger állott és ruhájuk mellé rá volt festve vagy varrva azon szálloda neve, melyet képviseltek, ezek sem baksist kiabáltak, hanem a szállodájukat kínálták. Egy embernek odaadtam a podgyászomat, aki azt a douaneba vitte s a vámőr meg se nézte; erről tudtam, hogy baksist vár, de azért nem kérte. Végre kiérkeztem a kocsikhoz; négy fekete ördög egyszerre támadt rám s rossz angolsággal igyekezett bizonyítani mindegyik, hogy az övé a leggyorsabban visz a városba. Megmondtam, hogy melyik szállóba megyek s kérdeztem mit fizetek; kezdték a két frankon s lelicizálták egymást az 50 centimesre. Így hallgasson az ember Baedeckerre vagy Meyerre, kik azt mondják »Fahrt von der Douane zum Hotel 1·50 fr.« A kocsis elvitt ahová mondtam és baksist ő sem kért; a baksis Alexandriában már kihalófélben van s nem is hallottam kérni csak egyszer az arab városrészben, mikor egy arab kért baksist, amiért angolul alkudott a gazdája nevében velem egy turbánra.

Rövid felolvasásom keretében nem terjeszkedhetem ki Alexandriának s a benne nyüzsgő életnek ismertetésére; a város tipikus alakjait, a keleti városi élet alapját a szamarat, a bazárokat, fürdőket, mecseteket, palotákat, a történelmet, a nőket, a

kutyákat, régiségeket, Pompejus oszlopát, a Kleopátra tüit, a katakombákat számtalanszor leírták már s nem egy hű leírás jelent meg már magyar nyelven is Asbóth, Benedikty, Pongrácz, Kecskeméthy, Orbán és még sok más tollából, s mindössze csak azt jegyzem meg, hogy a várost, lehet talán azért, mert a Keletet először itt pillantottam meg, nem találtam olyan európaiasnak, mint azt leírták, de még később sem, mikor a Kelet életének oly tiszta s páratlan fészkeiből, minők Kairó, Rosette, Damiette, vizsztatértem, változtattam meg ebbeli nézetemet s hajlandó vagyok azt hinni, hogy a kik ezt írták, azok főleg a házakra és nem a város életére, a mozgó alakokra tekintettek, mert Alexandria még ma is, bár benne az európai sok, a legeletiesebb városok egyike.

Első kötelességem volt konzulunkat felkeresni. Gróf Wass Ármin a lehető legszívesebben fogadott s ami nagy örömömre szolgált, magyarul szólított meg és magyarul beszélgetett. Ő azelőtt tripoliszi konzul volt s így nekem kiváló adatokat bocsáthatott rendelkezésemre a kereskedelmi viszonyokra vonatkozólag. Elé terjesztettem ama tervemet, hogy Tripoliszba is elszeretnék menni a partvonalon. De ő ezt lehetetlennek tartotta. Sem a khedive, sem a szultán fermánja ott nem sokat használ, mert ugyanezek néhány év óta komoly aggodalomban élven az olaszok gyarmatosító politikája miatt, ha az utazóknak adnak is fermánt, de másrészt a hivatalos közegeknek is adnak utasítást, hogy minden utazót megfigyeléseikben és gyűjtéseikben akadályozzanak meg. Már ekkor megjegyezte előttem a konzul, hogy a török kormány hónapok óta csapatösszpontosításokat tesz Tripolisz, Bengazi és Dernában, s ezeket is titokban akarja tartani s ez is egyik oka annak, hogy e partvonal ma alig vagy csak nagyon nehezen megközelíthető. E csapatösszevonások híre csak szeptember elején jutott el Európába. — Ekkor előadtam neki a másik tervemet, hogy beutazom a partvonalat Alexandriától Port-Szaidig szárazföldön, meglátogatandó a Nilus hét torkolatát. Erre ő kijelenté, hogy Egyiptomban a közbiztonság mindenütt elég jó, hanem ez a partvonal egészen puszta sivatag vidék, melynek halászlakói szerfelett vadak, fanatikusok és babonások és es utat, mely esetleg 10—14 napig elhúzódhatik, nem ajánlja nekem s a felelősséget biztonságomért magára nem vállalja. Hanem már ez nem volt elég hatalmas argumentum arra, hogy a vállalttól vízszatartson, a bajokra el voltam készülve, s mikor a konzul látta,

hogy utamról le nem mondok, a legnagyobb szívelességgel ajánlá fel szolgálatait, melyekkel örök hálára kötelezett engem.

Ezután még a kereskedelmi dolgok felől kértem adatokat. Mert Alexandria egész jelentőségét csak kereskedelmének köszönheti. Egyptom főikötője ez, mely a Nyugat és Keletet összekapcsolja, s ránk magyarokra és osztrákokra rendkívül fontos, mert keleti kereskedelmünknek ez egyik főpiacza; hogy mily jelentékeny érdekeink vannak itt azt már ama nagy összeköttetés is eléggé bizonyítja melyben az osztrák-magyar Lloyd Triesztet Alexandriával tartja hetenkinti járatai által; hogy ez érdekek állandók és szilárdak, a mellett szól a subvencio megszavazása s végül, hogy ez érdekek magyar részben is érezhetően emelkednek, annak bizonyossága egyrészt a Lloyd flumei ügynökségének felállítása, valamint azon rendelet, mely az »Adria« tengerhajózási társulat részéről Alexandriába havonként egyszer menő járat létesítését elrendeli. A kereskedelem megítélésére a ki- és bevitt s a kikötő hajóforgalmából ránk eső részt kell ismernünk; erre vonatkozó számos adataimat itt nem közölhetem, a budapesti keresk. és iparkamarához irt hivatalos jelentésemben ezek mind egybeállítva találhatók s itt csak beviteli kereskedelmünk főczikkeire hívom fel a figyelmet. Kétségtől legnagyobb a fabevitelünk, de ezt komoly veszedelem fenyegeti mert az oroszok Odesszából és Galaczból mind olcsóbban szállítják a galicziai határon tőlünk olcsó pénzen megvett fát. Fontos beviteli cikkünk még a cukor, melyből a bevétel nagysága Egyptom cukortermésének minőségétől függ; továbbá a liszt, melyet azonban az orosz verseny előbb-utóbb leszorít, mert tökebefektetésekkel, raktárakkal dolgozik, mitől a mi kereskedőink irtóznak; a bor, melyet itt szeretnek ugyan, de hire nem elég nagy, s az idegen vagy a könnyű és édes görög borokat vagy a nehéz francia borokat issza; a savanyú és keserű vizek, melyek először tették ismertté Rákóczy és Hunyadi nevét Afrikában; végül a ruhaneműek és kész öltönyök, melyek mind nagyobb mennyiségben kelnek, mert az arab és benszült lakosság már belátja, hogy napi munkájának végzésében kényelmesebb a könnyű európai öltözet. — Általában véve Alexandria a kereskedelem világvárosa, a föld minden kereskedő állama hoz ide árukat s a verseny óriási, s örülnünk kell, ha ily piacon egyáltalában fenntarthatjuk magunkat, s ha ez így van, bátran tekinthetjük a mi kereskedelmünket életrevalónak, jövőt ígérőnek. A veszedelem csak abban rejlik, hogy

a középtengeri forgalomban a Lloyd és Adria árai igen magasak; a magyar tengerészet pedig a Lloyddal a versenyt ki nem állhatja;* a magyar tengeri kereskedelemnek jövője csak akkor van, ha Szalonikiből indul ki, miáltal azonban Fiume és Trieszt kereskedelmét is tönkre teszi, de elvégre is a magyar kereskedelmi tengerészet érdekei általánosabbak mint a két kikötő város helyi érdekei s nem szabad azt sem szem elől tévesztenünk, hogy a tengerészetünk ily irányú átalakulása nekünk magyaroknak a Balkánon levő érdekeinket szilárdítja meg.**

A konzult elhagyva szamarat fogadtam s elindultam a part fejlődésének tanulmányozására. Két kérdés volt előttem. Megfigyelhettem azt, hogy milyen a part most, a régi leírások nyomán azt is tudhattam pontosan, milyen volt a part Nagy-Sándor és a Ptolomeuszok idejében. A meglévő térképek alapján kétségtelen volt, hogy a két part közt nevezetes különbségek vannak egyik feladat az volt, hogy meghatározzam e különbségek valódi értékét, a másik az, hogy a viszonyok tanulmányozásából e különbségek keletkezését igyekezzem megvilágítani. Alexandria városa azon keskeny földnyelven fekszik mely az egykori Pharos szigetét, mit már Homer is felemlit, kötötte össze a kontinenssel. Maga a kontinens e helyen szintén csak keskeny isthmus, melyet éjszaknyugat felől a földközi tenger hullámai mosnak alá, míg délkeleti partjain a Mariut tavának vize simul el. Ezzel egyszersmind felosztottuk a város egész területét is négy részre: a Pharos-szigetére, az ezt a parttal összekötő földnyelvre (a régi Heptastadionra), a kontinentális partvonal nyugati felére, mely a földnyelvtől a Mahmudie csatorna torkolatán túl a Necropoliszig terjed, s e partvonal keleti felére, mely a földnyelv és a mai Silsele-erőd félszigete közt fekszik.

A földnyelv helyén régente a Heptastadion állott. Ptolomeus Szoter vagy talán ennek fia Ptolomeus Philadelphos, belátván a Pharos-sziget jelentőségét, a város kontinentális részeihez, egy hatalmas töltéssel összekötötte a szigetet a kontinenssel. Ez a töltés 7 stadion (1300 m.) hosszú volt s innen kapta nevét is, a Heptastadion-t; általa Alexandria kikötője két részre oszlott a

* P. o. bár az út Fiumétől Alexandriába csaknem 100 km.-rel rövidebb, mint Triesztből, az Adria gőzösnek mégis egy nappal több kell az út megtételére.

** Kereskedelmünk Éjszak-Afrikában. Nemzetgazdasági Szemle. 1888. VII. füzet.

keletit a nagyöbölnek (ma: Port neuf), a nyugatit a szerencsés megérkezés öblének Eunostusnak (ma: Port vieux) nevezték el. A két kikötőt azonban a töltés egymástól nem választá el teljesen, mert volt rajta két nyílás, melyen a hajók átjárhattak az egyik kikötőből a másikba; a nyílások felett híd vonult egyik partról a másikra s ezenkívül a vízvezeték is. — Ma a Heptastadion helyén hatalmas földnyelv van, melyen Alexandria városának zöme terjed el s míg ez a Ptolomeuszok idejében alig volt 200 m. széles, ma nem kevesebb mint másfélkilométer, s míg az akkor emberi mű jellegével bírt, ma házak, paloták, utcák épülven fölötté, jellegét teljesen elvesztette. — A régi Heptastadion helyét körülbelül meg tudjuk állapítani. A sziget déli partvonala helyén ma a Rue d'Arsenal-t látjuk s ha innen számítjuk a hét stadiumot, körülbelül a Mehemet-Ali térnek, Alexandria e főterének északnyugati sarkára a mai Ibrahim mecset tájékára kell helyoznünk a Heptastadion déli kiinduló pontját, s vagy az Ibrahim-mecset utca, vagy a Ras-et-Tiu utca az, mely a Heptastadion fő-útját jelöli. Alexandriában kétségkívül a Heptastadion vidéke alakult át leggyorsabban és leghatalmasabban.

A Heptastadion változásának, átalakulásának menetét a kereskedelmi élet fejlődése szabályozta. Az Eunostus sokkal óvottabb hely lévén, mint a nagy öböl, a hajók mindinkább ezt keresték fel, s így a nagy kikötő a használatból kijött; a Heptastadion kedvező helyzete pedig azt eredményezte, hogy a hajók többnyire ez előtt vetettek horgonyt, minthogy rakodó helyük így jutot legközelebb a város keleti feléhez is; másfelől pedig a keleti kikötő használatlanságának következménye lett az, hogy a Heptastadion két átjárójára szükség nem lett, azok eliszaposodtak s később, mikor a kereskedelmi raktárak épültek a Heptastadionra, mint használatlan és alkalmatlan csatornák betemetettek. Ekkor szűnt meg szigetté lenni a Pharos; de hogy ez mely időben történt, határozottan meg nem állapíthatjuk, kétségtelennek látszik azonban, hogy az arabok betörése előtt. Alexandria viharos története a kereszténység első századaiban és még később az arabok uralma alatt a Heptastadiont tovább fejleszték; a fölötté épül házakat lerombolták, felégették és ez az anyag volt egyik építő eleme a Heptastadionnak. De nem az egyedüli! Egy geológiai tényező is járult ez építéshez, melyet eddig teljesen figyelmen kívül hagytak és ez az iszap és homok, melyet a tenger vert a Heptastadion nyugati partjára s a part romjai közé; pedig ennek je-

lentékeny mennyiségűnek kellett lenni, mert nemcsak a tengerből eredt az, melynek nyugati áramlata a Heptastadion partjain tört meg, hanem abból a hajózható csatornából is, mely a Kibotus öbölbe torkollott a Heptastadiontól alig félkilométer távolságban nyugatra, s mely a várost a Nilussal kötötte össze és annak édes vizével látta el.

A Heptastadion éjszaki végének megfelelő útca, a Rue Arsenal a tengerre nyílik, a régi kikötőt összeköti az újjal s itt ültem csolnakra, hogy a Pharos-sziget alakulását is tanulmányozzam. Itt eredetileg három szigettel van dolgunk s fontos, hogy ezeket össze ne zavarjuk. Az egyik, a legnagyobb, a Pharos-sziget, amit Homer Odysseája is említ (IV. 54. 55.), melyen Caesar és Hirtius Pansa bizonyossága szerint egész falú volt számos épülettel és magas tornyokkal; a másik a világító torony szigete, melyet szintén Pharosnak neveznek; ez a nagy szigettől keletre fekszik s ma a Quait-Bay erőd van rajta; végül a harmadik sziget, melyen ma az Ada-erőd van s mely a régieknél semmi jeleotóséggel sem látszott birni. Amint e három sziget körülevezésére indultam az új kikötőben, először is azon molot láttam meg, mely az egykori világító torony szigetét köti össze ma az egykori Pharos-szigettel. Ez a molo ma mintegy 300 m. hosszú s tekintettel arra, hogy gránit és márvány oszlopfejekből, vízszintes fekvésű oszlopokból s egyéb maradványaiból a régi Alexandriának van összehányva, keletkezését az arab hódoltságnál régebb időre nem helyezhetjük, s azt hisszük legvalószínűnek, hogy a molo egyidejű a régi világító torony helyére épült Fort-Quait-Bay-val, mert ennek alapítása tette eredetileg szükségessé e szigeteknek a nagy szigettel való állandó összekapcsolását, (az erőd 1470-ben épült), bár a molo kiépítésével egyszersmind az új kikötőt is védeni kívántak a két sziget közt éjszak felől benyomuló tengeráramok ellenében. A molo éjszaki partjai pedig maig is feltűntetik ez áramok romboló hatását szaggatott vonalaikkal. A világító torony szigete körül a tengerben régebb falmaradékokra találtam, ezenkívül oszlopokra, melyek állnak, de csonkán s tövüket az iszap rakta be s e körülményekből elmaradhatlan ama következtetés, hogy minden dolgok egykor a tenger felszínén voltak s így itt a part sülyedésének tényét kell konstatálnunk. Az Ada-sziget, melyen ma az Ada-erőd van, a Pharos-sziget és a világító torony szigete közt ezektől éjszakra fekszik s 100 m. hosszú molo köti össze a nagyszigettel, melyet szintén ugyanoly korúnak kell tekintenünk,

mint a milyen az Ada-erőd, minthogy ugyancsak feltűnteti a barbar arabok pusztításait. Végül magát a Nagy szigetet is körülhajóztam; a part közelében találtam a víz alatt számos épületmaradványt és erre vonatkozólag már előre figyelmeztetett az irodalom is, s ezek újólág meggyőztek arról, hogy a Pharus-sziget is nagyobb volt területileg, mint ma, s hogy a nagyságbeli fogyatkozás egyik főtenyezőjének a part süllyedését kell felvennünk.

A három sziget ma egy félszigetben olvad össze, láttuk, hogy a változás az ember munkájának köszöni eredetét; de a Pharus- és a torony-szigetről egyéb változásokat is ki lehet mutatnunk s ezek értelmezésére az ember munkáját felhasználunk nem lehet. A többi átalakulások geológiai tényezőknek köszönhetik eredetüket. Ha a nagy sziget éjszaki partjait vizsgáljuk, erős bevágásokat, a hullámok munkájának nyomait találjuk meg; az egész sziget terciär nummulit-mész, melyet a víz folyton rombol, pusztít; a tengeráramlat ugyan nyugati, de a szél az év kilencz havában éjszokról fú, a hullámokat belekergeti a sziklapart számtalan zugolyába s végezteti velük azt a nagy munkát, melyet ki- vagy alámosásnak nevezünk. Ez ugyan alapja lehet a süllyedés magyarázatának, de korántsem elegendő akkor, mikor a tenger alá került falak és csonka oszlopok mind maig megtartották egyenes állásukat. A süllyedésre vonatkozólag további tájékozást nyújt a világító torony története. E torony volt az egyedüli, melyet az arabok pusztításaiktól megóvtak; a történelemben nem lehet jól megfigyelni e torony fejlődését, de tény az, hogy míg a XIII. században állt, a XV.-ben már romokban bevert. Nem valószínű, hogy az arabok rombolták le; hasznát ők is belátták, nagyszerűségét ők is megbámulták, egy más természeti tényezőnek kellett azt megsemmisítenie. Ha körütekintünk Egyiptom geológiai jelenségeinek történetében, nem kerülheti el figyelmünket, hogy épen a XIII. és XV. századok közt álló XIV. században, a mikor ugyanis a torony történetéről feljegyzéseink nincsenek, az arab geográfusok egy iszonyú földindulásról tesznek említést, mely Felső-Egyiptomtól Szíriáig meghagyta nyomait, megsemmisíté Kus falvát, romhalmazt csinált a kairói Al-Azhar mecsetből s elpusztítá Alexandria és Pharus városát. Azt hisszük, ez a földindulás, melynek évét 1302-re, majd 1303-ra, sőt 1323-ra is teszik, volt az, mely a világító tornyot romba dönté s ebben, valamint az ezelőtt és ezután is beállott s történetileg feljegyzett

több mint húsz kisebb-nagyobb földrengésben kell keresnünk e szigetek átalakulásainak, a partok süllyedésének okát.

A város kontinentális részének keleti fele, mint már mondtam, a Heptastadion és a Lochias félsziget közt feküdt. A Lochias félsziget a régi leírások szerint Alexandria leggyönyörűbb helye volt, területét déli bujaságú kertek valóságos paradicsommá változtatták, melybe a Ptolomeusok s az őt környező legmagasabb hivatalnokok építettek kéjlakokat. Ezek közül a legszebb, legnagyobb a Lochias éjszaki csúcsán volt, az Akrolochias. Ma ez a félsziget sokkal kisebb, kietlen, viránytalan mésztömeg, melyet a tenger folyton szaggat, de köröskörül a tengerben régi falakra és az egykori kéjlakok egyéb maradványaira akadunk; csúcsán van a Pharillon, de nem a régi Akrolochias helyén, mert az teljesen a víz alá került, tövében a Silsele-erőd, mely a kis félszigetnek nevét is kölcsönzé. A Lochiastól nyugat felé haladva Strabon leírása szerint a parttal szemben attól csak csekély távolságra Antirhodus szigete feküdt egy királyi palotával; Kiepert ezenkívül még vagy négy kisebb szigetet rajzolt Antirhodus és a Lochias közé; ma egyik szigetnek sincs nyoma, még csak a zátonyfejlődésben sem. A keleti partvonalnak mintegy a közepén állott a Poseidon temploma, honnan egy ember alkotta töltés nyomult a tengerbe egy kis szigetig, melyen a Timoneum állott. Ezt a lakot Antonius építtette, mikor az actiumi ütközet után barátaitól elhagyatva az embergyülölő Timon módjára akart élni és ma sem a Timoneum, sem a hozzávezető molo nincs meg, a víz alatt sem mutatható ki s csak azt határozhatjuk meg, hogy a molo körülbelül onnan indult ki, ahol ma a ramléi pályaudvar keleti vége van. Ezek után még egy jelenségről kell számot adnunk és ez az új-kikötő elsekélyesedése; Strabon azt mondja róla, hogy vize oly mély volt az ő idejében, hogy a hajók a parton kiköthettek, ma pedig oda hajó be nem hatolhat s csak a ben-szülöttek csolnakjai közlekednek rajta.

Ime az átalakulásoknak ismét egész sora áll előttünk. Az Akrolochias elmerült, a Lochias félsziget megkisebbedett, az Antirhodus szigete palotájával, a Timoneum molojával együtt nyomtalanul eltűnt s az új-kikötő eliszaposodott. A szigetekéket kétség-telenül a víz ostroma elég erősen megtámadta, de ha pusztán a víz rombolta volna őket le, a fenékmérésekben nyomukra kellene jutnunk a zátonyok irányában; amint egy ily szigetet a víz anynyira lerombolt, hogy a felszint többé nem éri el, magvává lesz

zátonyoknak, melyek éjszaki irányúak, minthogy az éjszaki szél a hullámok irányát így szabja meg; ily zátonyok pedig az újkikötőben nincsenek. Itt is fel kell tennünk, hogy a víz örökösen romboló munkája mellett e szigetek eltünését a földrengéseknek is elő kellett segíteniök. A kikötő eliszaposodása újabb keletű s nem lehet elfogadnunk ama feltevést, hogy a Heptastadion két nyílásán átáramlott homok iszaposította volna el; s ily kissé merész állításra nincs is szükség. A tenger áramlata az alexandriai partokon nyugat felől jön, ez mossa végig a Pharus-félsziget éjszaki partjait is; a szél éjszaki s ez a nyugati tengeráramlatot a partokhoz szorítja; de amint a félsziget partja hirtelen megszakad, a nyugati tengeráramlat az éjszaki szél befolyása alatt nagy részben délnek nyomul, be a nagy kikötőbe: itt aztán, a kikötő körül zártságánál fogva csendesebb lévén a felszín, iszapját az áramlat lerakja s a kikötőt elsekélyesíti.

A partvonal nyugati fele a Heptastadiontól a katakombákig terjedt. E vonalnak első egy harmadában nyílt a Kibotus kikötő, mely dockszerűen volt körülépítve s melybe a Nilusból jövő hajózható csatorna önté a vizét; ez a nyílás az újabbkori térképezők szerint nem esik össze a Mahmudie-csatorna torkolatával, hanem attól keletre fekszik, s így a kikötő is, s vele együtt az édesvizi csatorna egy része is eltűnt; ezt ma egyedül az ember munkájának kell tulajdonítanunk, mert a kikötő-építések annyira előre nyomultak, hogy könnyen érthető, ha azok a régi medenczét is betöltötték. — Ha azonban a kikötőn túl haladunk a katakombákhoz, az ott észlelt átalakulásokat ismét a földrengésekre kell visszavezetnünk. Itt a csekély emelkedésű mészsziklák alatt óriási termek, csarnokok, valóságos templomok vannak, melyek nyílásai a tengerbe vezetnek; a nyílások fölé sziklatömbök borulnak s behatolni oda csak apály idején lehet fáklyákkal. Ezeket a katakombákat, melyek eredetileg az alexandriai nekropoliszhoz tartoznak, nevezik »Cleopatra fürdőinek«. Ma még nem tudjuk biztosan, mi minden célra szolgáltak ez épületek, lehet, egy időben a névnek megfelelő hivatást teljesítettek; egy részüket, mint az Faye és Martin felvételeiből kitűnik, királýsíroknak használták; de találtak benne a keresztény kultusz nyomaira is. Bármire szolgáltak legyen, kétségtelen az, hogy nyílásaik magasabban voltak a víz színe felett, mint vannak ma s hogy termeik közül a legtöbb, mi ma víz alatt áll, annak felszíne fölött volt. A part sülyedése tehát itt is kétségtelen s

valószínű, hogy a földrengések által itt is befolyásoltatott, de aki látta e partok szaggatottságát, az a víz hatalmát sem tagadhatja el e munkában.

Ime ezek a változások folytak le történelmi időnkben Alexandria partjain; s amennyiben ezeket igyekeztem a geologia megvilágításában előadni, talán adalékul szolgálhat ez ama nagy kérdéshez, mily összefüggés van a Földközi tenger partjainak süllyedési és emelkedési viszonyaiban, mely kérdésnek egyik fejezetét, míg én Afrika partjain, Hilber barátom az Adria partján tanulmányoztuk.

A sétától, szamaragolástól és csolnakázástól kifáradtam és kiéhezetten tértem haza; de csak kevés időt engedtem magamnak a pihenésre. Még két dolog várt rám Alexandriában: anthropologiai mérések, melyeket itt tartottam és találtam legkönnyebben keresztülvihetőknek egész Egyiptomban és egy jó dragomán szerzése. Az anthropologiai mérésekkel nagy bajban voltam, addig míg a kezdet nehézségeit le nem győztem. Az utcán megállítottam egy berbert, ki kosárral ácsorgott s felszólítottam, hogy jöjjön velem a piacra. Ott egyetmást vásárolván, azokat vele hozattam haza. Akkor aztán otthon értésére adtam, hogy hagyja magát lemérni, kap két frankot. Nem tudván, mi mindent akarok vele csinálni, beléegyezett. Először a fejének az átmérőit akartam lemérni, de mikor a vasas végű mértékkel feléje közeledtem iszonyúan megijedt, remegve kapta fel kosarát s a földre öntve annak egész tartalmát, mint a villám, szökött el karmaim közül. E sikertelenségen mosolyogtam, meg voltam győződve, hogy két frankom megteszi a hatást. Amint kimegyek a szállóból valami nyolcz berber roppant buzditó kiabálások közt eléem tolt egyet, hogy az lehagyja magát mérni 2 frankért. Felvittem szobámba s a méréseket megkezdtem; nagyon remegett szegény, hanem azért kiállotta. Hanem a végén jött a fekete leves. Egy hajfürtöt kellett tőle szereznem. Elővettem az ollómat. A berber székéről felugrott. Ekkor gyors elhatározással kivágtam egy csomó haját a — saját fejemről. Ez a váratlan fordulat ott marasztalta berberemet s akkor nagy nehezen rávettem, hogy egy piaszterért ő maga adott egy hajfürtöt. Félóra mulva ismét az utcára mentem s akkor már valami tizen vállalkoztak a műveletre. Hanem akkor már csak egy frankot ígértem nekik s kijelentettem, a ki a hajából nem ad, annak levonok egy piasztert; így aztán sikerült még az első napon mintegy tizenöt embert lemérnem, s e kezdettel a magam részéről megvoltam elégedve.

A másik feladatom egy dragomán szerzése volt. E tekintetben már Európában kaptam néhány utasítást. Az arab negyed egyik utcájában van egy görög kereskedő Xilos Sándor; ő maga nem nevezetes egyén s kétségkívül igen kevesen ismerik nevét, én is aligha találkozom vele az életben, ha egy tengerész barátom nem figyelmeztet rá, hogy neki kitűnő dragomán ismeretségei vannak. Ő rögtön készen volt az ajánlattal s egy szamiótát ajánlott, Kophron Vaszilijt, s azt el is hívatta. A milyen nehéz dolog egy jó dragomán szerzése, ép oly fontos. Ha én expedícióra fel akarom magam szerelni, rengeteg vagyonba kerül és mégsem lesz úgy meg mindenem, mintha arról a dragomán gondoskodik. A dragománok kétfélék; egyik részük a konzulokkal áll összeköttetésben s ezek ajánlják az utasnak; de az ilyenek csak bizonyos turista-útra jók, egyébként nem kipróbált emberek s ropantul megfizettetik magukat. A másik fajta dragoman a nagyobb kereskedőházak sivatagutazó ügynöke, kik hol ide hol amoda sokszor előttük ismeretlen utakon szállítják a rájuk bízott árukat; ezeknek sokat kell küzdeni s a küzdelem adja meg nekik az iskolát. Ily dragománt azonban az utas csak ritkán kap, a kereskedő félti és rejtgeti azokat, a téli időszakban folyton utazzatják, a nyári időszakban pedig Egyiptomot kevés utazó keresi fel, s azok dragománt többnyire a konzuloktól kérnek. A fődolog az ily dragománnal szemben a teljes megalkuvás; meg kell beszélni az út irányát tartamát, a pihenők helyét, idejét, a felszerelés minden legapróbb részletét a varrótútól a tevenyereg biztosítószíjáig, a mozdóvíztől a takarók számaig, az út esetleges meghosszabbításáért mind két részről fizetendő kárpótlást stb. Bár biztos voltam abban, hogy dragománom nem tartozik azok közé, kikkel szemben ily óvintézkedésekre szükség lenne, mégis minden eshetőség kikerülése végett a szerződést megirtuk s így rendezvén az ügyet, másnapra tűztük ki indulásunk idejét, még pedig oly módon, hogy előbb próbautat teszünk a Mariut partjain lefelé Abusir erődig s csak onnan visszatérve, folytatjuk utunkat Rosette felé és onnan tovább.

Május 17-dikén d. u. 1 órakor hagytam el a szállodát, elbucsuzva a konzultól s onnan számaron az Ibrahim utcán végig a Mahmudiyeh-esatorna partjaira siettem. Itt talákoztam dragmonommal, ki kis expedíciómat már teljesen felszerelte. Rajta és rajtam kívül állott pedig ez egy néger szolgából; egy lóból, melyre én ültem, egy tevéből, melyen tömlőink, sátorunk

és eleségeink voltak telesomagolva, végül egy számarból, melyen majd a dragomán, majd a néger szolga ült felváltva. A dragomán átadott egy jó vadász fegyvert s néhány történyt s mindezzel elkészülve útnak eredtünk.

Nyugat-felé haladva Alexandriából a városból, Alexandriába az oázisba jutottunk; a gondosan művelt, szaki és saduffal öntözött földeken gyönyörű banán és datolya ültetvények voltak, melyek árnyékában a fellah az egyiptomi parászt szorgalmasan dolgozott. E kis paradicsomi öv átszelése után a katakombák kopár mészszikláinak hullámos tájkára értünk, melyeken egyaránt meglátszik az idő vasfoga és az ember vaskeze; az első rombolja a sziklákat, lassú mállásnak veti alá, a második óriás tömböket, oszlopokat és márvány lapokat emel ki a katakombákból s használja fel modern építkezéseihez. Óriás épületek végtelen folyosókkal és hatalmas oszlopsorokkal vannak itt a föld alá temetve vagy oda építve, melyek kincseit már rég elrabolták az emberek; bejáróit rég elzárta a mészmálladáka és a sivatag homálya. Egymásután hagytuk el a »Cleopatra fürdői«-t és amaz óriás földalatti templomot, melynek benyílója a Cleopatra fürdőtől mintegy 60 mnyire van a tenger felől két szikla közé ékelve, s melyről maig sem tudni, a Ptolomeuszok aluszsza e benne örök álmukat. vagy tán az a hely ez. hová Cleopatra menekült s hol őt Antonius halála után élve fogta el Octavianus hadnagya, Proculejus.

Elhagyva a sirokat, a part hosszában mentünk még egy ideig míg ama csatorna nyomaival találkozunk, mely a Mariut tavát a tengerrel kötötte össze; innen a tó felé fordultunk s hét km. út után elértük El-Mekset, melynek egyik halmán a Szaid pasa 1857-ben épült bizzarr külsejű kéjlaka áll minden élőtlől elhagyottan s honnan a tengerre és tóra messzi ellehet látni, valamint nyugat felé a sivatagra s kelet felé Alexandria kedves kertjeire. Azután a tó felől néhány ágyúval megrakott erődítményt kerültünk meg, elértük a meksi kőbányákat, honnan Alexandriát látják el a szükséges utca- és épület kővel s hol számos szép alakban gyűjthető az Alexandriától Benghazig uralkodó tertiär mészkő.

Utunk egy töltésre vezetett, mely a Mariut tó kis nyugati medencéjét elválasztja a keletitől; ez eredetileg vasuti töltés volt, mert a vasut El-Karie-ig a régi Mareotiszig ment, de az utolsó években a sinek felszedettek. A Mariut tava 2.5 m. de-

pressióban fekszik a tengerszin alatt; területe 40.000 ha = 77.000 hektár; azelőtt a Nilus felől jövő hajók kikötő helye volt s a XVI. századig vize is édes volt, később kiszáradt, de 1801 áprilisában az angolok, hogy a francziákat a szárazföldi közlekedéstől elzárják, a tavat a tengerrel kötötték össze, a medencze megtelt vízzel, sok falút elárasztott, számtalan emberéletet oltott ki, s végül Alexandria éghajlatát mind a mai napig egészségtelenné tette. A tó nyugati fele teljesen eltér a keletitől; a nyugati fél jelentékenyen kisebb, vize sekély és rózsás fehér színben tündöklök a medrében és partjain kikristályosodó sótól; a part élettelen madár fel nem keresi, a tenyészet rajta silány, alacsony. Ezzel szemben a keleti fél mosolygó képet ad, vize kékes zöld, sokkal kevésbé sós, partjain gazdag növényzet burjánzik fel s a madarak vidáman röpködnek. A nyugati medencze, melynek sókészletét az egyiptomi kormány felhasználja s melyből hoztam is magammal haza s elemzés végett Dr. Muraközy úr rendelkezésére bocsátottam, a kiszáradás útján van, s ugyanez mondható a keletiről is.

A mariuti gáton találkoztunk először valódi beduinokkal; tevék és számaron jöttek, ló ritkán volt velük; a gyalogosok nagy teveször-burnuszba burkolódva, hónuk alatt ki puskát, ki botot tartva haladtak; az állatokon ülők többnyire nők voltak, kik erősen megbámulták kis karavánomat s nagy vihánczolás közt tették megjegyzéseiket. A férfiak arcvonása rendkívül nemes, sajátságosan daczos, büszke, dúsan növény hajzatukat kibontva viselik s ez az arcznak vadságot kölcsönöz. Mikor ezeket a vad alakokat ma először láttam, bizony egy kissé aggodalommal néztem a jövőbe s nem kissé ijedtem meg, midőn hátam mögött közvetlen közelemben lövés dördült el. Hátranézek, egy flamingo száll fel s aztán hirtelen lezuhan; már akkor azon a helyen várta egy gyermek, ki a szárnyakat levágta s ott hagyta, hol az állat leesett, aztán a zsákmányt odavitte apjának; ez itt a vadászszokás.

A töltést elhagyva tevecsi golyát láttunk, jelölül annak, hogy itt már vad vidék kezdődik. Néma csendben haladtunk a tó partján tova; a hőség tikkasztó volt s lovam kantárát el-elhagytam s álmaimba merültem; először az édes otthonra gondoltam s mikor ábrándjaim azon országa kimerült, a sivatagra tértek gondolataim; valami kimondhatlan boldogságot éreztem a magányban; veszély itt is van, de bizalommal szorítám meg fegy-

veremet. Kezdtém megérteni azt a fanatizmust, melyet a sivatag lakója érez és vall s melyet legjobban, leghivebben fest fohásza: »Egy az Isten és Mohammed az ő profétája!« Az európai itt a sivatag sajátságos varázsának hatása alatt szegényesnek érzi a mérsékelt klíma alól magával hozott keresztény hitet s megérti, hogy a mohamedánnak szüksége van arra az érzékiesebb iszlámra, melynek hite a sivatag magányából a tuba fa alá, a zengő hurik lágyan ölelő karjaiba emeli, akkor bátran néz szemébe a vésznek, kaczag a viharaknak s vakmerő elszántsággal küzdi magát át minden bajon.

A tó partján haladva csakhamar szemünkbe tűnt a tóban levő sziget a Geziret-el-Mariut mely vagy hat km. hosszúságban nyúlik délnyugat felé; a tó mindinkább keskenyül s míg a gátnál El-Meks alatt három km. széles, itt már az egyet alig haladja meg, s át lehet rajta gázolni. Mögöttünk halomsor vonul, ennek halmai közt fekszik El-Karie közelében a régi Marea romjaival, melynek vidéke híres volt a mareotisi borról, míg ma szőlőtő egész Egyiptomban alig van, itt pedig a legkietlenebb vidék van; a talaj tengerfenék számtalan apró kagylóval s egyéb tengeri eredetű törmelékkel, melyekből szintén gyűjtöttem. Innen egy óra múlva elértük a tó délnyugati végét, mely fecskefark alakjában két öbölkére oszlik; ezeket megkerülve a római Taposiris romjai közelébe jutottunk Abu-Sir erődhöz, honnan viszontláttuk a felséges tengert. Maga Abusir ma már csaknem teljesen romokban hever, de úgy a három toronynak, melyet Granger még 1730-ban leír s ama kettőnek, melyet Somuni leír 1798-ban, helye még egész pontosan kimutatható. E romoknál ütöttük föl sátorunkat egy óránnyira Sidi Kharb kis falvacskától, melynek lakói nyomorult vískókban élnek, halászattal foglalkoznak s egy fél piaszterért nemcsak jó friss hallal, hanem hűsen tartott ivó vízzel is elláttak.

Az éjszaka felséges volt, Kophron tüzet rakott és jó vacsorát készített, néger szolgám az állatokat gondozta, magam pedig az úton gyűjtött növényeimet rendeztem össze s naplójegyzeteimet egészítettem ki; a vacsorát Kophronnal töltöttem el s ő érdekes részleteket mondott el utazásaiból, mert bejárta Éjszak-Kelet-Afrikát a Nilus deltájától Kharthumig, a Vörös tengertől a Szahara nagy oázisaig Farafrab, Dakhelig stb. Az éjszaka azonban igen hűvös volt, mi nem a hőség abszolút csekélységénél, hanem ama nagy különbségnél fogva érezhető igen erősen, mely a nap magas és az éj alacsony foka közt van. A nappali hőség e gyors lehü-

lése az oka Egyiptomban a betegségek nagy részének, a szem-bajoknak, hülési bajoknak s veszedelmes jellegű lázoknak, s egyedüli óvszer ezek ellen a tisztaság és a meleg takaró. Fáradtan dőltem ruhástól pokróczomra a sátor alatt s a tenger mormogása mellett üdítő álomba estem.

Másnap maj. 18-dikán Kophron már három óra után felébresztett; ő még régebben kelhetett fel, mert már a kávé (csakugy keletiesen cukor nélkül, szüretlenül) forrott. Kelletlenül bár, de valahogy csak felkeltem s már négy óra után újra útban voltunk. El-Meks-től idáig, Sidi Karbig sehol művelt területre nem találtam, ezentúl már utunk itt-ott ültetvényeken vezetett keresztül, s bár a tengertől a mészpartok sziklatömegei választottak el, ennek közelsége jelentékenyen érezhető volt a folytonos friss szellőben. Mirsa Kanatirig csak néhány sátorra akadtunk az ültetvények szélein, hol a banán és datolya közt már kukoriczát is termelnek, Mirsa Kanatirnál azonban a tengerparthoz érünk, hol halásztelep van, szegényes laposfedelű viskókkal, de melynek lakói a parti halászat ezernyi fogásait kiválóan értik s könnyű csolnakszárakkal bámulatos gyorsan haladnak; a ma hajnalban fogott halak, melyek hálójának kihuzásánál jelen voltam, még ma bejutnak az alexandriai piacra. A Kanatir szó a kanadil egy alakja, mely kétségkívül európai származék, minthogy lámpát jelent, mely névhez a kis telep a tengerrészekről juthatott, minthogy az éjjel folyamán megérkező hajók a telep őrtüzei után igazodnak el.

Innen vissza mentünk El-Meksbe, majd Gabbarin keresztül Alexandriába. E név Gabbari az arab gabara gyökből ered, mi azt jelenti hogy földdel behányt s melyből a »gabr« = sir szó is származik s így az arabok e helyen mind a mai napig fentartották a görög nekropolisz emlékét persze a saját nyelvükön. Itt fekszik a Szaid-pasa palotája is, az idő romboló hatásának átvadva, omladozó épülettel s az egész egykori alkirályi palotának ma csak kertjeit gondozzák, mert az — jövedelmez, a ház pedig nem. A kastély közelében pálmák közé van rejtve a Mohamed el-Gabbari csinos sirja fehér kupolával s karcsú mecsettel. Innen Alexandria már alig van félórányira.

Alexandriába visszatérve, meghagytam dragománomnak, hogy miután teljesen meg vagyok elégedve vele, szállítsa az egész kis karavánt vasúton át Rosettebe, hová én csak a déli vonattal utazom, minthogy még néhány teendőm volt. Nehány levelet írva,

felkerestem konzulunkat, tudtára adtam, hogy emberem azt hiszem megbízható, bár görög, s hogy utazásom jövője miatt egészen nyugodtan érzem magamat. Azután — és annak a vágyamnak sehogy sem tudtam ellentállni — aludtam; féltizenkettőkor azonban már ebédeltem s a déli vonattal elindultam Rosette felé.

A vasut Alexandriától kezdve többnyire a tengerpart közelében halad halmok közé vágott utakon, melyek alapköze mind ugyan az a mészkő, mely Alexandriától nyugatra is tovább vonul; a vasut először elhagyja a falat, hol a francziák sorakoztak Bonaparte alatt, majd részben művelt síkon fut át, melyet általában »római tábornak« neveznek. Itt állott azelőtt Nikopolis vagy Juliopolis, itt győzte le Augustus az Antonius seregeit s 1832. évvel később itt verték meg az angolokat a francziák. A tábor ma már csak nagyon megrongált, széthordott s nagyrészt eltemetett romokban hever. Ezután elérjük Ramlét, mely az alexandriai utak nyaralóhelye; villák tömege ez; az egyes villák valóságos kis paradicsomkertek, de az utak portengerben usznak. Homokra épültek s a kertek fentartása ugyancsak sokba kerül; télen a házak nagy része beduinok őrizetére van bízva, kiknek sátrait a villák közé látjuk ékelve s kiknek sejkje felelős minden hibáért, mi a tulajdonos távollétében előadja magát. A vasut e telepen több helyütt megáll; első stációja a Musztafa pasa kastélya, melyet a régi római romokból hordtak össze; a második állomás Bulkeley, mely az 1801. márcz. 13-dikán vívott nikopoliszi csata helyét jelöli, mikor 18000 angol csak nehezen tudott győzedelmeskedni 6000 francia fölött; a harmadik állomás Bacos, mely Ramleh-nek kereskedő negyede, s hol Tuszun pasa hercegi anyjának nyaralója van; Sefter állomásnál római és görög sírokat fedeztek fel nagy sarkophagokban eltemetett egész hullákkal és egyiptomi amphorákba zárt hamvakkal; az állomások sorát Schutz zárja be. Innen tovább El Mandarahba (Taposiris parva) jutunk, melynek házait nagyrészt a közeli homokban heverő régi oszlopokból építvük fel; még távolabb Abukir első erődjei tűnnek fel a régiek Zephyrium nevű fokán, hol Arsinoë Aphrodite temploma állott.

Nem telt el egy óra hogy Alexandriából Abukirba értem és minthogy innen az első vonat Rosettébe csak d. u. öt és hat óra közt indult, négy órai időm maradt Abukir és vidékének megsejtelésére. Abukirnak több nevezetessége volt előttem; itt volt a régi Canopus városa, itt ömlött a Nilus legnyugatibb ága

a tengerbe; itt ér véget az Afrika északi partjait Bengazitól alkotó tertiar mész s itt ér véget az egyiptomi vegetáció egyik csoportja is s két nevezetes csata emléke fűződik hozzá.

Canopus régente igen nevezetes hely volt; sok görög író Homerosz és Hekate nyomán azt hitte, hogy Menelas Egyptom e helyén vesztette el Canobet, kit itt el is temetett; Ammianus Marcellinus már leírja Canopus két templomát, Serapis és Herkulesét, melyet már Herodotusz is felemlít, Strabon többet is ír a Ptolomeusok által fejedelmileg gazdagított Serapis templomról valamint az akademiáról is, hol Olympiodore szerint kövekbe vésték a ptolomeusi rendszert. Aristides rethor volt az első ki a név eredetének eddigi magyarázatát kétségbe vonta, neki sikerült megállapítani, hogy az egyiptomiak ősi nyelvén e szó »aranyföld«-et jelent, s de la Croix még a mult században kimutatta, hogy a kopt nyelvben kahi = föld, nub = arany, mit a görögök vontak össze Canopos-nak. Epiphanes volt az első, ki a város eredetét Canobétől származtatta s az ő hagyományaiból később egész mesét csinált Ruffin, melynek talmi voltát azonban csakhamar bebizonyították. Az elnevezéshez a város úgy jutott, hogy vidékén találták a legjobb földet az egyiptomi »bardak«-edények készítéséhez, melyeket a víz szűrésére és hűtésére használtak s használnak mind a mai napig, s melyet Serapis-templom áldozati oltárára is helyeztek, milyenek még Hadrian császár idejében is maradtak fenn, Knefet, a jó szellemet ábrázoló rajzokkal; s ha arra gondolunk, hogy a régi egyiptomiak magát a Nilus e csatornáját is »jó szellem«-nek nevezték, mint azt a Ptolomeusz geographiája tanítja, hol a canopusi ág »ἄγρον δελφῶν«-nak, nevezve, nem önkénytelenül jut-e eszünkbe az, hogy hátha a város neve is a »Kneph« név egyik elgörögösített származéka, ami azért is valószínű, mert az egyiptomiak városaikat többször nevézték el isteneikről. A Ptolomeuszok idejében a városnak szentségeinél sokkal nagyobb hirt szerzett az itt uralkodó erkölestelen élet, mert itt rendezték az alexandriai urak hirhedt orgiáikat, melyeket kicsinben a nép is utánzott, éjjel-nappal jöttek-mentek a csolnakok férfiak és nőkkel, kik erkölestelen dalokat énekeltek s feslett életet éltek. Erre mondja Seneca azt: Senki sem fogja Canopust pihenő helynek tartani, aki ide pihenni jön, mert nincs Canopusban egy erényes férfi sem.«

E mellett a város mellett, ömlött a Nilus legnyugatibb ága a tengerbe, ez volt a delta nyugati határpontja. Ennek az ágnak

az irányát biztosan megállapítani nem lehet. Abukirtól délre a Mariut tava és a Nilus rosettei ága közt két tó van, az Abukir-tó és az Edku-tó. Az Abukir tava 14000 hektár terület volt s Clot Bey ezeket mondja róla: »Vize sós, a tó újabb képződmény 1715-ben keletkezett, mikor a tenger partvonalát átszakította és medenczéjét elárasztotta; a hely hol a tengerbe ömlik csaknem összeesik a régi canopusi torkolattal.« Ezek szerint tehát a folyó áthaladt a mai tó területén is; de mások azt hiszik, s így tünteti ezt fel Savary térképe is, hogy ez a Niluság az Abukir tavától keletre fekvő Edku taván folyt keresztül s csak egy torkolatot ismernek melynek egyik partján Abukir a másikon Madie áll. Ez utóbbi nézet, mint a tényeknek meg nem felelő, tarthatatlan. A parton ma két depressionális medence van; az egyik az Edkué, ebben víz van és lefolyása is van Kalat-et Madiyeh és Najeatah falvak közt; a másik az Abukiré, melyben ma víz nincs de a melynek nyílása még ma is látható, bár eltemetve s a vasúttól áthidalva; e nyíláson ma víz nem folyik ki, s a tó egész területe a művelődésnek lesz átadva, mivégre az egyiptomi kormányhoz már javaslat is nyújtatott be, melyben 1000 máltai család hajlandó ott letelepülni, de ez Alexandriának nagy gondot okoz, mert e terület egyedül a Mahmudie csatorna által lenne öntözhető, annak pedig vize a nyári forró hónapokban Alexandria lakosságának ellátására sem elegendő. A két medence egymáshoz oly közel ér, hogy a vízválasztó a Kom el Tatfayen romhalom mellett, ettől délre az egy kilométert sem haladja meg, s a víz ha az Edku nagyon megárad még ma is át-átesap az Abukir tó medenczéjébe. Szerintünk tehát valószínű azt, hogy a Nilus canopusi ága mindkét tavon átfolyt s az Abukir tó inkább torkolati kiszélesedésnek, öbölnek tekintendő mely azután, hogy a Rosettei ág elhatalmasodott, s a canopusi ág torkolatát homok temette be, mocsárrá, ingoványná lett, míg későbbben teljesen kiszáradt, minthogy az eredeti Canopus-ág által magával hozott vízmennyiség levezetésére elegendő volt az Edku nyílása.

Abukirnál végződik a mészkő, mely a partot képezi Bengazitól kezdve; Abukirtól kelet felé a partvonal Sziriáig Arisig az eddigi irodalom alapján alacsony homokos földnyelv, melyet észak felől a tenger, délfelől a tavak vize mos folytonosan. Abukir foka maga is mészkő és az még a kis Nelson-sziget is, mely a fok folytatását látszik képezni. Maga a fok meglehetősen magában álló sziklatömb, melyet a partvonal többi részétől mélyedést vá-

laszt el. Ebben a mélyedésben apróbb mésztörmelékek vannak fölhalmozódva s homok által összetartva s a kép oly sajátságos, mintha azelőtt itt a tenger szabadon áramolhatott volna keresztül, s a fok maga különálló sziget lett volna; a mélyedés éjszaki partján tisztán tengerhomok van, de a déli parton, hol csekély kultúrával is találkozunk a homok erősen van keverve fekete földdel, melyet a Nilus canopusi ága iszaplerakódásainál egyébként aligha tekinthetünk; e két jelenség megmagyarázza e földnyelv keletkezését. A part előtt állott egy sziklasziget, melyet attól csak csekély szélességű szoros választott el; e szorosban küzdtek egymás ellen a folyónak ide még kiható áramlata egyrészt és a tengernek éjszak felől a szelek által a szorosba nyomott víztömege másrészt; ezek verték hozzá a kontinens és sziget közti zátonyhoz az iszapot és homokot és építék fel ama gátat, mely ma a víz fölött összeköti a fokot a kontinens többi részeivel. A föld alakulásának ily irányú tanulmányozása teszi egyedül elfogadhatóvá Plinius ama hallomás útján szerzett adatját, hogy a város mely e sziklafokon épült, egykor sziget volt, s melyet Strabo is megerősít mikor azt mondja, hogy a környék partjai annyira alacsonyak, hogy a víz igen gyakran elborítja őket. — Általában véve a partvonal Alexandriától Abukirig nagyon feltűnő a víz romboló hatását; s míg Meksnél a part magasabb is volt, sziklatömbjei is hatalmasabbak, addig itt a mészkő már alig csoportosul orias tömbökbe, felszíne elporlad, nyílásait a homok tömi be, a partokon pedig a hullám mossa alá.

Az alexandria-abukiri partvonal növényvilága ahhoz a sivatag övhöz tartozik, mely éjszak felől a delta termőföldjét határolja; a delta éjszaki részében ugyanis a tavak vidékén mindenütt homok puszták vannak, melyek egyrészt a lybiai sivataggal, másrészt a szíriai pusztákkal függnek össze; főjellemüket tehát a sivatag viránya logja megadni; de ezenkívül minthogy a közép-tenger medenczéjében vagyunk, bár a klíma nagyon száraz, a flórát mégis gazdagítja néhány xerophil alakja a mediterrán flórának. — E sivatag öv flórája két részre oszlik a szerint, amint a szomszédos sivatagok befolyása érvényesül a növényvilágban s a határ Abukirnál van; Schweinfurth és Ascherson elnevezéseit követve, a nyugati rész a marmarikai a keleti pedig a pelusium-taniszi növényvidéknek neveztetik. A növényvilág kutatására kissé későn érkeztem ugyan, mindazonáltal e vidékről hatvan fajt sikerült összeszednem, holott Ascherson kimutatása szerint e vidék eddig

ismert alakjainak száma 185, melyek közt hét egész Egyiptomra jellemző és endemikus, ezenkívül azonban sok van olyan, mely a marmarika-cyrenei, és így egy nyugotibb növényvilág jellemző alakja. A tenyészetet különösen jellemzi a fás növények hiánya; fa csak az oázisokban terem, s ilyennek kell tekintenünk Alexandriát és magát a Nilus-deltát mindenütt, hol a pálma él; egyes cserjék azok mindössze, melyek a sivatag rész magasabb alakjai, de ezek is a mediterrán flóra alakjai. A többi növény mind alacsony, nagyon szétterjed, csaknem kuszik a földön még az oly növény is, melynek rokona nálunk magas és egyenes tartású (*Échium sericeum*); a sivatag szárazsága és a tenyészeti idő fölötté rövid volta nem engedi a hagymás növények kifejlődését s valóban a pusztáknak hagymás növényük az *Erythrostri-chus* kivitelével alig van; e helyet azonban annál nagyobb a száraz klíma ellen való védekezés a tüskék által, minő a *Ziziphus Alhagi*; a szőrözet is jellemzi e pusztai alakokat, mert ez mér-sékli a nap hevét, némely *Gnaphalium*nál gyapjas, az *Artemisiánál* selyemszerű, a *Salviánál* merev kemény. Sajátságos alakjai a pusztai virálynak a halophyták, leveletlen növények, melyek szárai és ágai a homok minden szárazsága daczára husosak, kövérek; (*Halocnenum*, *Salsola*, stb.) s itt érdekesnek találjuk megjegyezni, hogy a kövér növények közül csak azok bírják ki a sivatag klímáját, melyeknél a sótartalom a vizet a szövetekben visszatudja tartani, s így sem a husos *Euphorbiák* sem az aloék nem nyomulhatnak be a Szaharába; némely növéynél egyesül a husos levélzet a tüskés ágazattal, (*Nitraria*); más saját-ságosan elterülő ágazata által kitűnik ki (*Stalice*); a fűvek magas növésük által válnak ki s ezek közül az *Aristida pungens* sokszor csaknem 6 láb magas s a teve legkedveltebb tápláléka. — Szabad legyén e helyen dr. Ascherson Pálnak, a berlini egyetem taná-rának s az afrikai flórák egyik legbuzgóbb kutatójának köszöne-temet kifejezni, amiért növényeim egyrészének meghatározásá-ban szives volt segédkezni.

Végül Abukir nevezetes arról a két csatáról, melyet itt 1798. aug. 1-én és 1799. jul. 25-én vívtak meg falai alatt és vizein. Bonaparte megérkezvén Alexandriába, belátta hogy nagy hajói veszedelem nélkül nem lehetnek a kikötőben, s parancsot adott Brueys admirálnak, hogy a hajókkal vagy Korfuba vagy Toulonba menjen vissza. Az admiral azonban kényelmesebbnek találta a közeli Abukirban megpihenni, mikor aug. 1-én megjelent

az angol flotta Nelson vezénylete alatt; a francziáknak 16, az angoloknak 14 hajójuk volt. Mind két részről a leghevesebb küzdelem tört ki, a francziák bámulatos hősiességgel védték magukat. Brueys testét egy ágyugolyó csaknem két felé szakítá, a segélyére sietőknek ezt felelte: *Un admiral doit mourir en donnant des ordres!* (az admirálnak ha haldoklik is parancsot kell osztogatni) s még 10 perczig élt. Blanquet-Duchaylu ellenadmirál megvakult, félfülére megsiketült s még akkor is mikor éjfél után jelenték neki, hogy hajóján már csak három használható ágyú van, akkor is így kiáltott fel: *»Tirez toujours! votre dernier boulet sera peut-être funeste à l'ennemi!»* »Csak löjjetek tovább, hátha utolsó golyótok lesz az ellenség halála!« Hiú remény volt; a hajót az angolok elfoglalták, de egyetlen ép francziát sem találtak rajta. — A másik abukiri csatában 360 nappal későbbben Bonaparte 6000 emberrel verte meg a törökök 20.000 főnyi seregét, melyet Mustapha pasa és sir Sidney-Smith vezényeltek; tudvalevő, hogy Napoleon e győzelmét bámulatos higgadtságának és kiváló topographiai ismereteinek köszönhette. A csata reggel kezdődött s este már vége volt, ekkor érkezett meg Kleber a segély sereggel s mikor értesült e csata lefolyásáról, nyakába borult Napoleonnak s felkiáltott: *»General, vous êtes grand, comme le monde.»* (Tábornok, ön oly nagy, mint ez a világ.)

Délután öt és hat óra közt indultam el Abukirból Rosettebe. A partvonal sík és homokbuczkákkal van fedve, s innen származik az első arab falvacska neve is, E-Ramleh. Kalat-el-Maadiyehnél térünk át az Edku-tó és tengerközi földnyelvre. A tó nevét Edku helységtől vette, mely addig míg a Rosettei vasút ki nem épült pihenő helye volt az oda igyekvő karavánoknak. A Nilus különböző csatornái táplálták vízzel s a francia expedíció idejében, minthogy a csatornák sokáig gondozatlanul maradtak, a tó csaknem teljesen ki volt száradva, 1800-ban nyitották meg az egyiket s akkor a bőséges áradás a tó felszínét 50—60 cm.-mel emelte a tenger felszíne fölé, mely víztömeg aztán magának egy 150 m. széles lefolyást szakított. A tó területe 34.000 hektár. A vasut e nyilástól kezdve oly úton halad, honnan sem a tengert, sem a tavat nem látjuk, a vidék pusztá, teljesen műveletlen, csak Edku körül van néhány kert. Végre naplenyugta után hét és nyolcz óra közt Rosettebe érkeztem. Itt már várt reám dragománom, a városon keresztül elvezetett lakóhelyemre, hol az éjet voltam töltendő.

Másnap, május 19-dikén, már négy órakor felkeltünk, a dragománom megmondta, hogy még mintegy másfél órai időm van az indulásig s ezt arra használtam fel, hogy a várost meg-szemléljem. Benn voltam a legkeletiesebb városok egyikébe, hol már az európai igen kevés; hozzá legközelebb áll a levantin, ez a mindenféle népek keveréke, ez sok itt, hanem mind török vagy arab ruhában jár, sőt mohammedán ritus szerint él, többnejű. Aki egyszer látta Rosettet, nem csodálja, hogy mért került be az ezeregy éjszaka regevilágába, gyönyörű kertjei paradicsommá varázsolják át, pedig ma már régi szépségének csak roncsai vannak meg; kertjei még a középkortól kezdve híresek, e század első harmadában még Alexandria és Kairó urai a nyári hónapokat itt töltötték, még a század közepén 1840-ben Wilkinson szerint 36.000 háza volt, mi legalább is 180.000 főnyi lakosságnak felel meg, a hatvanas években a lakosság száma leszállt 10 ezerre, de a Szuez-csatorna megnyitása óta ismét felemelkedett a húsz-ezerre. További fejlődésre azonban kilátása nincs. Alexandria nyaralója Ramléh, Kairóé Heluan lett, s Rosette kereskedelmi jelentőségén is megosztozott Alexandria és a Szuez-csatorna, s ma már inkább csak gabona-raktárnak tekintendő, mert a Nilus e torkolata hajóval meg nem közelíthető.

Rosette (arabul Rasid, koptul Trasit) városát El-Maszin arab történész szerint Elmetuakkal Allah bagdadi kalifa uralma alatt építette unokája Harun al Rasid 870 körül Kr. u. Cosmat-nak alexandriai jakobita pontifexsége idejében. A múlt század néhány írója, Mallet és Prosper Alpin összetévesztik Canopussal. Abulfeda idejében kisebb volt, mint akkor Fuah, ma megfordítva van a dolog. Egykor a Nilus torkolatánál állott, ma ennek fejlődése folytán néhány kilométerre fekszik tőle. A század közepéről megmaradt házak építészete az egykori tulajdonosok gazdagságáról győz meg; azok párhuzamosan helyezett veres téglákból és fehér kövekből vannak épülve, szép oszlopokon nyugvó s arabeszkekkel ékesített kapukkal; felettük kőablak vannak a Koránból vett oly mondásokkal, melyeket csak középületekre szoktak tenni; az oszlopok is gránit és porphyrból faragvák s így meggyőznek, hogy e szép épületek e része romokból lőn összehordva. Az ajtók felett előre nyulnak a művészi faragványokkal előntött musarabiek vagy erkélyek, melyek fedve vannak s melyek falain ablakok nyílnak, a házak előtt ülőhelyek vannak, melyek majd márványlapok, majd beásott oszlopok esonkjai. Az egész várost gyenge

fal veszi körül, mely inkább a szomszédos beduin hordák, mint az ágyugolyók támadásai ellen nyújt védelmet; maga a város éjszak-déli irányban nyúlik el a Nilus róla nevezett ágának bal-partján a város ma éjszak felé terjed, mert délfelől a homok ellen nem tud védekezni s az ma a folyóig ér le. A régi város magvaiul az El-Abbasy, El-Banabi és az Abu-Manduri mecsetek környékét tekinthetjük.

Rosettenek több mecsetje és bazárja van, melyek köré a rosettei élet legmozgalmasabb része központosul. Főmecsetje a Gam el zaglul, a város déli részében van, ma kevesen keresik fel, pedig volt idő, mikor akkora jelentőséggel bírt, mint a kairói El Azhar és a tantai Szaid-el-Bedavi mecset-iskola. Ma az istentisztelet főhelye az El-Mahally mecset a város éjszakai felében, a vasut indulóháza közelében; itt tartják a nyilvános imákat, a meirag-szertartásokat s általában a lakosság nagy hódolattal adózik a mecsetnek, mert benne egy nagy szentnek Szi-Ali-el-Mahally sejknek hamvai nyugszanak. A város közepén van a Szi-el-Bsendi mecset, melynek magas és karcsú minaretje már a távolból feltűnik, s ha ehhez még hozzáadjuk az El-Abbasy és El-Bauab mecseteket, melyeket ma már alig látogatnak s csak néhány der-vis őrizi és mutatja meg bensejét a kíváncsi utasnak, akkor végére jutunk a rosettei szent helyek sorozatának.

Péntek este érkezvén a városba a legjobb időben jöttem, mert a rosettiek csütörtök és pénteken szoktak sétálni a várostól mintegy három kilométernyire fekvő Abu Mandzsir mecsethez és vissza. E mecset arról nevezetes, hogy ott szokták tartani évenként a mulid-ünnepeket, melyeken nem kevesebb mint harmincz ezer ember szokott részt venni. Rosette általában a mulatságok városa s van egy ünnepe, mely nemcsak Egyptomban, hanem az egész mohamedán keleten híressé tette; a ramadan hónap első éjszakáját sehol úgy meg nem ünneplik, mint Rosetteben. Naplenyugtakor iszonyú láрма keletkezik: »siam siam« — »ifjak ifjak« hangzik fel minden ajakról a hívogató szó. Erre a nagy tömeg közt csoportok vonulnak fel, melyekben mindenki bemutatja a maga mesterségét, vagy valami kis, ez alkalomra készített remekműben, vagy jelképezve; e jelképezések a lehető legeredetiebbek, a mészáros ez alkalomra kikeresi a város legkövérebb emberét, kit aztán pofók arcaival és iszonyú poczakjával félig meztelenül számárra ültet, jelezvén vele az eladni szokott hús finomságát, kövérségét. A csoportot zenészek

követik, kik mindenféle hangszereikkel bele-belebőgnek a zsvajba, mögöttük baladinok lejtének tánczokat, a gyermekek visitanak örömkben, az idősebbek énekelnek fáklyával kezükben, melynek széthulló sziporkái a tömegben újabb ijedelmet s újabb kiabálást okoznak, a nők a musarabiek rácsa mögött pajzánul kaczagnak és tapsolnak, a szamarak rémülten ordítanak, a teve horkol, s van éktelen láрма, látványosság, minek az arab szívből örül, mert ez valódi — fantázia.

Sétámból visszatérve, a dragomán jelenté, hogy már készen van az indulásra, a djermére, melylyel a torkolathoz akartam lemenni, már minden csomag fel van rakva és minden állat beszállásolva, hanem ezenkívül arra is kért, vegyek fezt és turbánt a fejemre, mert a parti lakosság vad beduin halásztörzsekből áll, melyek az európaít nem szívelik s mert félni kell, ha én majd ott felméréseket és egyéb megfigyeléseket eszközölök, még azt hiszik, a vizeket mérgezem meg, a halakat elkergetem vagy megbabonázom eszközeimmel. Kifogása volt még a dragománomnak a szemüvegem ellen is, hanem már ebben nem hallgattam rá. Beléptünk bárkánkba, vitorlánkba a szél belé kapott s gyorsan haladtunk a folyón lefelé. A kedves Basid bájos képe lassankint eltűnt, de a gyönyörű kertek még tovább is kísérték, míg elértük El-Kadra erődöt, mely a francziák által 1798-ban épített St.-Julien erőd helyén van. Ez erőd nevezetességét mindenki ismeri; itt, a vár alapjának ásásakor akadtak arra a híres bilingual (kétnyelvű) köre, mely minden hieroglyphikus tanulmány kiinduló alapja lett s melynek betűiből a Champollion Ferencz bonczoló lángesze először állapította meg azok kulcsát, az egyiptomi abcét, s így biztos és szilárd alapra helyezte az egyptologia tudományát.

Az erődön túl, mely Rosettetől négy kilométernyire fekszik éjszaknyugatnak a balparton, a Nilus erősen kiszélesül s eddigi átlagos szélessége 400 méterről 600 m-re emelkedik; mélysége azonban igen csekély, alig haladja meg a 6—7 métert; itt már kevés sós íz is érezhető, ha azonban erős éjszaki szél fű, ez teljesen visszanyomja a torkolat vizét s akkor a víz Rosette előtt is sós és ivóvizet vagy cziszternákból kell meríteni vagy az Abu Manduri kutakból kell idehozni. A torkolatnál mindkét parton egy-egy erőd áll, melyek nevét Ravensteni El-Harlie-nek mondja; djerménk tulajdonosa El-Harbie-nek mondta, mi arabul mindenre alkalmaztatik, ami csucsos, hegyes, épugy a fegyverre mint a fokban végződő félszigetre. Ez erődök vidékén kötöttünk ki, innen

akartam a félszigeteket bejárni és a Nilus rosettei torkolatát tanulmányozni.

A mi e torkolat tanulmányozására eredetileg rávezetett, az két tény ellenmondása volt. Larousse egy számítás eredményeképpen azt nyerte, hogy a rosettei torkolat áradványi nyulványai folyton növekednek még pedig évenként negyven métert; ezzel szemben én ez áradványi nyulványokat a rendelkezésemre álló térképeken oly alakban, mint azt Larousse cikkétől vártam nem találtam meg még, magán a Larousse-féle térképen sem s midőn a torkolat vidékét átkutattam kétségtelen lőn előttem, hogy a Larousse-féle adat nagyon átlagos számítás, mert a rosettei torkolatnál nem az áradványos nyulványok alkotják meg a fejlődés jellemét, hanem a szigetek képződése és ezek csatlakozása a kontinenshez. Miféle törvények szabályozzák e partok fejlődését s melyek a fejlődés elemei és alkotó erői, ennek megállapítása volt az én czélom, ezek magyarázzák meg a zátonyok keletkezését, ezek átalakulását szigetekké és végül hozzáfűződését a parthoz. E czélból hydrographiai térképnek alapul az angol admirális felvételeit használtam, a topographikai részt azonban a saját megfigyeléseim alapján kellet összeállítanom, minthogy e téren más megfigyelések meg nem előzték az enyéimet. Magam a legalacsonyabb vízállás idejében jártam itt, mivel pedig tudnom kellett, hogy a Nilus magas vízállása mellett mely területek alakulnak mocsarakká, dsermém tulajdonosát egy vén arab halászt hívtam segítségül, ki igen jól ismerte a vidéket s ki többször hangsúlyozta előttem, hogy régebben e mocsarak nagyobb terjedelműek voltak, az öblök a partokba mélyebben nyomultak, hogy sok zátony sziget és földnyelv még az ő életében keletkezett, melyek a halászatot veszélyeztetik és panaszkodott, hogy a Nilus iszapja nagyon megnehezíti már Rosette megközelítését a tengerpart felől, hogy a zátonyok közt az út azelőtt kelet felé vezetett, ma a nyugati átjárót kell használni, a hol nemcsak a szél erejével, hanem a napnyugat felől jövő tengeráramlattal is meg kell küzdeni.

A Nilus torkolatát három erő építi, a folyam, a tengeráramok és a szelek ereje. A mint a folyó a tengerbe ömlik egész víztömege három nagy áramlatra oszlik, egy középsőre és két oldalsóra. A középső e folyam ágyának legmélyebb részéből nyomul elő és ez a főáramlat, melyet azonban nyugat felől a tengeráram nyom, úgy hogy ezek egyesült iránya egy ideig éjszak-

- keleti; s ebben találjuk a mai szigeteket is, melyeket szintén a Nilus épített fel iszapjából és a tenger homokjából, mert itt az áramlat igen lassú, minthogy a kettőt az éjszaki szél visszanyomja. A sziget azonban épen útjában áll a folyó és a tenger egyesült áramlatának s így az ismét egy keleti és nyugati ágra oszlik. A nyugat felé menő áramlat nagyon gyenge, minthogy az épen szembe megy a tengernek nyugat felől jövő sokkal hatalmasabb áramlatával, s ez az áramlat építé azt a zátonysort, mely a rosettei szigettől nyugatra húzódik csaknem két km. távolságban, mely fölött a víz nem mélyebb az 1—6 lábnál. A folyam és a tenger egyesült áramlatának keleti ága eleinte a rosettei szigetekhez fűződő keleti zátonysort építi, mely felett a víz már a négy lábat sem haladja meg, míg később midőn a folyam irányából az áramlat kijut s főleg a tengeráram keleti iránya érvényesül, az éjszaki szelek által az egész áramlat dél felé nyomatik vissza s ott a jobb part félszigetének építésére szolgál. A hol azonban a part a keleti oldalon véget ér, ott az áramlat eddigi iránya is megváltozik, az éjszaki szelek ereje teljesen érvényesül s az áramlat a part délkeleti irányát követi s az iszapot is ily irányban rakja le a partból kiálló legelső fokhoz és tényleg ennek teljesen megfelelőleg találjuk a jobb part kinyúló félszigetének keleti partján azt a két hosszú földnyelvet, melyek ma a félsziget belső területeit a tengertől védik.

A második áram, melyre a folyam egész vize a torkolatnál feloszlik, a jobbpárti áram, mely részben a szelek, részben a tenger nyugat felől jövő áramlatának nyomása alatt visszaszorúl s minthogy folyása szerfelett lassú, az egész jobb part mentében Burgmerazeh-től kezdve mintegy 6 km. hosszúságban zátonyt épít, mely felett a víz 2—3 láb, míg mellette a folyamágys belsőbb részeiben már 12—30 láb mély a víz. Ez a hat kilométernyi zátony mutatja legjobban a szelek és tengeráramlatok befolyásának nagy hatalmát e torkolat fejlődésénél s hogy itt mily szerep jutott különösen a nyugati áramlatnak, akkor látjuk be leginkább, ha a folyó balparti áramlatát vizsgáljuk, melyre közvetlenül csak az éjszaki szél hat, mert a nyugati áramlat hatásától maga a bal-félsziget védi meg; ez a visszanyomott áramlat is épített a balparton egy zátonyt, mely felett a víz hat lábnál nem mélyebb, de ez a zátony a folyóban alig nyulik az Új-erődökig, vagyis 2—3 km. hosszú. A balparti áram egy része azonban mégis képes a bal-félsziget éjszaki csücsán túlnyomulni, amint azonban ezt elérte,

e szél visszaszorítja, többé nem a folyó mélyébe, hanem a bal-félsziget nyugati partjaira, hová még a nyugati tengeráram is hozzá szorítja s így iszapja a nyugati partot építi. Az áramlatnak iszapja azonban igen kevés s így érthető meg mért van a bal-félsziget nyugati partjának zátonya oly gyengén kifejlődve, hogy attól alig másfél km.-re már a három méter mély víz határa vonul.

Ezek a viz és lég azon áramlatai, melyek a torkolat fejlődését szabályozzák. Ma már nem találjuk olyannak sem a jobb, sem a balpart viszonyait, mint azt a Linant de Bellefond térképe feltünteti; ő számos szigetet rajzol a torkolat elé, melyek azonban csak kevéssé felelnek meg a Larousse rosettei szigeteinek; és mégis a topographikus tanulmányok befejezte után egész kétségtelenül meglehetett állapítani e szigetek egykori határait, és azon okokat melyek e szigetek összefüződését létesítették. A Linant térképen a balpart felvétele hibás s ezt sokkal hívebben tünteti elő a Larousse-é, viszont a jobbpartra vonatkozólag a dolog megfordítva áll; de egyik sem közelíti meg a tengerészeti térképek jóságát mindazonáltal jó alapul szolgálhatnak a szigetek fejlődésének magyarázatánál. Úgy a jobb mint a balpart ma egy összefüggő kontinens darab, melyet öblöcskék hálózna be keresztül kasúl; ez a terület egykor apróbb szigetekből állott, a mai öblöcskék pedig csatornák voltak, melyek azonban beiszaposodtak; e szigetvilág lassan fejlődött ily egységes föld darabbá és ez átalakulás még ma is folyamatban van, bár a déli részeken már teljesen befejeződött. Általában véve szükséges volna e terület évenkénti megfigyelése s ezek összehasonlítása a földphysiologiai jelenségeire nézve kétségkivül nagy becsü lenne. A szigetek fejlődését itt egyenkint elő nem adhatom, de legközelebb lesz alkalmam azt részletesebben tárgyalni észleleteim alapján.

A rosettei torkolat megismerése után kifizettem a vén halászt, ki e területeken kalauzolt; megkérdezte tőlem, hogy honnan jövök, megmondtam neki, hogy abból az országból ahol a zászló piros-fehér-zöld meg fekete-sárga. Akkor azt mondta hogy Rosetteben lakik egy ember, valami nagy úr, Ferns, aki szintén onnan való, még pedig cseh s megkérdezte mért nem látogattam meg; elmondta azt is, hogy ennek a Fernsnek tavaly vendége volt egy német úr, aki mint én mindig füveket szedett, s azt nagy papirosba pakkolta. El is nevezték a füvek apjának s megkérdezte tőlem a vén halász, nem-e annak a fia vagyok.

Később már itt Európában tudtam meg, hogy a füvek apja, ki a rosetteieknek oly élénk emlékében él, Ascherson Pál volt, ki a mult évben tett kis utat e vidékeken.

Emberüinktől elválva elindultunk a part mentén pusztai utunkra; szándékom volt estig elérni Kum Maslárát mely ide mintegy 40 kmre volt. Eleinte a partot követtük, a szél erősen fújt s a homokot felkavarta s a nyakunkba szórta; itt vettem először hasznát a nagy bő arab köpenynek, mely folytonosan szellős volt s így a forróság ellen is por ellen is védett; láttunk néhány halászbarkát, melyek emberei szorgalmasan vonták be a szeles idő ellen hálóikat, majd néhány beduin családdal találkozottunk kik tevéikkel iparkodtak Rosettet még a déli napmeleg előtt elérni; később elhagytuk a partot, teljesen lakatlan és pusztá vidéken kóboroltunk homokbuczkák között, melyeken még most némi csekély tenyészet volt s melyek szép rendben sorakoznak egymás mellé, megjelölván a szél irányát, most még nem voltak egészen kellemetlenek, a gyér vegetáció még némileg megkötötte őket s a tenger szellője mérséklé a visszavert nap-sugár iszonyú forróságát. Délfelé léptünk be a Burlos tó vidékére; magát a tavat ugyan nem láttam, de tudtam, hogy annak legnyugatibb csücsa velünk egy hosszúság alatt van. A vízválasztó, mi a Burlos tó és a Kudre-mocsár közt van, felette csekély, legmagasabb pontja ez. Rus mellett alig haladja meg a 8—10 m.-t s igen valószínű, hogy a két medencze közt tényleges összeköttetés volt, mely ma már azonban teljesen megszűnt és pedig valószínűleg azóta, hogy a Rosettei Nilust az Er-Rus-i csatorna által a Burlos távával kötötték össze, mely csatornától éjszakra egyszersmind a földmivelés is megszűnik. A hőség lassankint oly annyira emelkedett, hogy már embert is, állatot is egészen elnyomott. Számításaim szerint két óránnyira voltam Kum Maslárától, de nem akartam ott tölteni az éjet, hanem tőle távolabb menni, mert biztosabban éreztem magam a pusztákban, mint a beduin halászok nyomorult viskói közt.

Déli pihenőt tartottunk, melyet arra használtam fel, hogy barabrá szolgámat lemértem, a miért megjutalmaztam egy piaszterrel, mi őt szerfelett meglepte. Mohamed el Ibrahim a neve, asszuani születésű; abból a fajtából való, minő Alexandriába és Egyiptom többi városaiba igen sok megy, hol őket kapusoknak, saísoknak, házi szolgáltnak alkalmazzák. Testük sötét színe, nemes idomaik, hodros hajuk a fellahtól könnyen megkülönböztetik. Ma

összes számuk 120—130 ezer s ezek a Nilus első és második vizesése közt laknak, s egyáltalán nem tévesztendő össze a négerekkel, mert ezek ereiben jémeni arab vér folyik. A városban szorgalmasak és takarékosak, s ha egy kis pénzre tettek szert, visszamennek hazájukba öreg napjaikra. E tekintetben ami felföldi tótjainkhoz hasonlítanak. A kitartásban és a nehezebb munka elviselésében azonban nem valami hiresek. Arczukon a tetoválás nyomai láthatók, szemük és fülük közt rendesen csinálnak három lándzsaalakú vágást. Hajukat lenyirják, csak elől hagynak meg egy sor frou-front melyet azonban úgy befaggyúznak, hogy az mereven felfelé áll. Fogaik épek, szépek, vakító fehérek. Végtagjaik szabályosak, de felette gyengék, vékonyak, az izmok nem edzettek; kezük kicsi, formás; lábuk azonban lúdtalpú. Természetük szelid s a mi különösen dicséretükre lehet, nagyon tanulékonyak. Fejük dolichocephal, hajuk bodros, szakálluk ritka, orruk egyenes, orrczimpáik szélesek, az ajkak szabályosak, ritkán duzzadtak s általában a szint kivéve a nemes arabhoz sokban hasonlítanak. Később még mintegy negyven harabrát volt alkalmam lemérni.

Délután öt órakor folytattuk utunkat, bár a meleg mindig igen nagy volt, mert hiszen a hőség belenyúlik az éj első óráiba is. A vidék egy kissé változatosabb lett, amennyiben magasabb halmok emelkedtek. Amint így egyszer a tengerpart felé egy kis kitérőt tettem Maslarától egy órányira, feltűnt, hogy a homokpart mintegy 10 lépésre megszakad s helyét ép oly lapos mészkő lap foglalja el mely mintegy 10 m. széles. Felszíne igen meg volt rongálva, apró repedéseibe a homok fűrődött be s általában az egészet a homok meglehetősen eltakarta. A rombolás műve itt ép olyan mint Meks vidékén, de már sokkal előbbrehaladt, mert e szikla már alig emelkedik félméternyire a tengerszin fölé s látni, hogy áradás és vihar idején a hullámok teljesen ellepik. Nem akartam hinni szemeimnek, hogy ez valódi mészsziikla lenne. Körüljártam kerestem a bizonyítékokat ellene, talán épület maradvány vagy egyéb módon került ide. Nem! semmit sem lehetett felfedeznem, csak azt kellett konstatálnom, hogy ez itt egy mészsziikla mely még tovább is nyomul a buczkák alá. De hát hogyan került ide? Hiszen a tertiár mész határát már Abukirnál elértem azóta mindenütt csak homokkal találkoztam; s hogy kerülte az ki mások figyelmét. Erre a második kérdésre a feleletet könnyen megadhattam. Először kevesen jártak itt, maga

a sziklalap felszíne azt is igazolta, hogy csak néhány nap óta kerülhetett felszínre, addig valamely bucczka takarhatta, melyet a szél most elhordott. Bár a tertiär mész megjelenése itt különös volt, korántsem gondoltam arra az eshetőségre hogy még később is akadnak rá s megelégedtem azzal, hogy a szikla helyét bejegyeztem térképembe és felvettem belőle egy darabot.

Naplenyugta előtt elértük Kum-Maslarát, mely nyomorult földkunyhókból állott s összes lakossága aligha több 30—40 családnál. A falu elején találtunk egy kutat, melyet a lakosok körülvettek s minket különös karavánunkkal ugyancsak meghámul-tak. Üdvözlöttük őket, kezünket homlokunkhoz emelve s aztán Kophron tudatta velük hogy a burluszi erődökhöz megyünk, engem valami hivatalnoknak adott ki, aki majd a khedive öfen-ségének a kum-maslaraiakat fel fogom dicsérni, hogy ők egy szép mecsetet kapnak, melyhez elfognak zarándokolni a vidék és a Burlos-puszták minden törzsei, a Bab-el-Agar, Kum-el-Akheldar falvak minden lakosai, melynek hírét még a tó szigetei is, Zendka, Salem, Mokla és Kulal is ismerni fogják. Kophron ily nyájas beszéddel igyekezett megnyerni a benszülöttek jó indulatát, s míg a kelet szóvirágaival hizelgett nekik, addig megittattuk tevéinket, megtöltöttük tömlőinket.

Amint ezeket elvégeztük egyszerre csak megbotlom; egy kő, egy valóságos kő volt az utamban. Felkaptam, megnézem: mészkő. Megkérdezem a bennszülötteket honnan, került ez ide. A kútból volt a felelet. A kút mintegy 8—10 m. mély s abban akadtak ilyen mészkőre, még pedig mint meggyőződtem nem épület maradvány az, mert a talajviz fenekéről hozták fel, mivel néhány nappal ezelőtt a kutat a homok már teljes eltemetéssel fenyegette s kénytelenek voltak kitisztítani. Ime ez egy nap már kétszer akadtam a mészkőre, s a két darab, melyet azonnal összehasonlítottam teljesen egyenlő volt.

Maslara nem állandó falú, egy-egy törzs legfőljebb két évig lakja, aztán tovább megy, míg jó egy másik helyette; azok akikkel én találkoztam, szintén készülöben voltak; a nyarat semmi esetre sem tölthetik itt, mert a talaj már is lesült, s a szegény állatnak nincs mit ennie. Most délfelé vonulnak a tó felé. Különben nem jó hirben állnak s a csak egy napi járóföldre fekvő Burlosból Ascherson nem tudott embert találni, ki ide hajlandó lett volna elvezetni. Ha elmennek, a kutat is betemeti a homok s talán egy hó mulva már csak nyomát találjuk meg és ezért

gondoskodtam hogy egy darabot ennek a kútnak a kövéből is magammal vigyek.

Amint tömlőinket megtöltöttük, haladéktalanul tovább mentünk, félóra múlva azonban egy lovas beduint láttunk nyomunkba vágatni, ki minden módon jelezni igyekezett hogy álljunk meg. Meglassítók lépteinket s a beduin csakhamar utolért és kijelenté hogy őt Maslara sejkje küldi, aki minket szívből üdvözl s tiszteletének kifejezésére küld nekem egy turbánt, melyet az ő házának igazhivő népei saját kezükkel dolgoztak ki selyemből s felszólit, hogy térjünk vissza, és legyünk az éjre az ő vendégei, mert Mekka felé ma már nincs oly hely, hol fejünket pihenésre hajthatnók. Ezután következett Maslara dicsőítése, hogy mily szép dombon fekszik, lakói békések és szorgalmasak, a parti kereskedés élén állanak (maslaha = kereskedés). A hőbeszéd alatt azonban mi folyton előre haladtunk, végül átvettük az ajándékot, megköszöntük, viszonzásul egy hasonló értékű revolvert küldtünk a sejk számára kifejeztük tiszteletünket Maslara iránt, de határozottan kijelentők, hogy sokkal jobban sietünk és előbbre haladtunk, semhogy visszafordulhatnánk; ehhez Kophron még jónak látta hozzá tenni, hogy ez nem a vendégbarátság megsértése hanem a kötelesség teljesítése, amit Masr dicső és fenséges ura bizott ránk. Ezzel a beduint visszaküldtük, mi pedig félóra múlva felútve sátorunkat s elköltve szerény vacsoránkat készültünk lefeküdni.

Szokásom volt minden reggel és este podgyászunkat ellenőrzés végett átvizsgálni s ezt tettem persze ma is. Mohammed szolgám a revízió után hozzám jön és egész izgatott hangon kérdi, hogy ugy-e nem hiányzik semmi, amire méltó csodálkozással Mohamed viseletén feleltem, hogy nem. Ő megnyugodva kuporodott le a tűz mellé nekem azonban viselete gyanus volt, mert különös izgatottságot vettem rajta észre s ezenkívül olyan pillantásokat vetett rám, melyek értelmét a barabra typusban nem tudtam megfejteni, mert még annyira nem hatoltam pszichológiájukba. Kérdeztem is, de csak azt felelte, neki nincs baja. Megnyugtattam magamat, hogy a szegény bolond talán szerelmes. A tűz mellett Mohammed nem sokára elaludt, megfogtam kezét homlokát, nincs-e láza. Erősen izzadt s így ennek eshetősége is ki volt zárva. Mégis nyugtalan voltam s megkérdeztem Kophront; ő sem adott határozott választ, azt hitte Mohammed kimerült, mert a barabra hámár kifárad. Ebben megnyugodva fekvém le.

Másnap reggel május 20-dikán vasárnap volt s ez ugyan czifrán köszöntött rám. Három órakor Kophron felráz engemet s jelenti hogy Mohamed — megszökött. Semmivel sem törülhetne volna jobban ki az álmod szememből, mindazonáltal igyekeztem megőrizni higgadságomat. Először is a podgyászt néztük át, és csodálattal konstatáltuk, hogy Mohamed semmit sem lopott, s így szökésének más magyarázatot nem adhattunk, mint hogy az út merité ki és azért szökött meg. A szökés azonban baj volt nekünk, mert az állatok körül nagy szükség volt Mohammedre s e végből Kophront rögtön elküldtem Maslarába, hogy fogadjon egy embert. Másfélóra múlva visszatér — egyedül. Tudtomra adta hogy Maslarában rosszul fogadták, szolgát nem kapott, mert a maslariaiak neheztelnek rám hogy oly csekély viszonaajándékot küldtem a turbánért sejküknek. Ekkor láttam be, mily jó volt tegnap Maslarában nem maradni, oda vissza nem térni, a sejk tulajdonkép arra számított, hogy ajándékaival legalább is tiszte-res értékű ajándékot csikar ki. Ez esetben terve nem sikerült, igaz hogy én bántam meg, mert ember nélkül maradtam. Nem folytattam vissza azonban Kophronnal szemben sem gyanakvásomat, de mikor azt ő észrevette, oly nyílt és becsületes hangon tiltakozott, hogy szívből sajnáltam, hogy ily hamar bevádoltam. Végre is meg kellett nyugodnunk abban, hogy a szolga munkáját megosztjuk magunk között, minthogy a többi idegen helyen, hová eljutandók voltunk nem reméltem hogy oly szolgát kapjunk, ki-ben teljesen meglehetne biznunk.

A nap felkelt, az idő szép volt, a tenger szellője pedig kellemesen mérsékelte a meleget. Persze jóval lassabban haladtunk, a tevével sok bajunk volt. Két órai lovaglás után láttuk meg az első halászcsonnak duzzadó vitorláit a kék tengeren fehérteni, je-lélül annak, hogy a Burlos fokhoz már közeledünk, nemsokára pedig egy halomra mentem fel honnan egyszerre beláttam a tavat, és a tengert; a földnyelv itt mindössze másfélkilométer széles. A keskeny földnyelv végére érve előttünk volt a Burlos tó nyílása mely a régi Sebennis-i Nilustorkolatnak felel meg, azontúl maga a Burlos-fok, mely jóval szélesebb és emelkedettebb, mint az, a melyen mi állottunk. Három erődtmény is van a fokon, egy a tóra, másik a tengerre tekint, a harmadik pedig közepes állásá-val ezeket látszik védeni. A torkolat előtt a tengerben semmi sziget sincs, de a tóban négy sziget képez egy csoportot, melyet a bennszülöttek Mokla-csoportnak neveznek. Kophron csak-

hamar szerzett nekem esolnakot, hogy a torkolat vidékét bejár-hassam.

A burlosi torkolat előtt a zátonyfejlődés sokkal egyszerűbb. Az ötméteres víz a nyugati partvonalon állandóan az 500—800 m. közt éri határát a parttól számítva, ellenben a jobb part előtt ez az 1000—2500 m. közt ingadozik s míg a nyugati részen az ötméteres víz határa egy egyenes vonal, mely a parttal csaknem kivétel nélkül párhuzamosan halad, addig a keleti részen a határ erősen eltér az egyenes iránytól, eltávolodik a parttól s görbületekkel nyulik a tengerbe. Ezen adatokat kell alapul használni a partfejlődés magyarázatánál. Daczára annak, hogy a Sebennisi torkolat ma már csak a Burlos tavának alig 300 m. széles levezető csatornája, s hogy ezen a víz csak igen lassan áramlik a tengerbe, s hogy a tóba annak csatornáin lejutó iszapmennyiség magában a Burlos tavában rakódik le nagyrészt s így csak kis részét viszik a tengerbe, mégis e csékély iszapmennyiség eléggé jelentékeny eltéréseket okoz, de csak a keleti partszakaszon, mert amint a tengerbe jut, a tengeráramlatok hatása alatt azonnal keletnek fordittatik s így iszaposodik el a partvonal a burlosi torkolattól a Burlos legéjszakibb pontjáig, ahol a világító torony áll, ahonnan az ár ismét szabadon juthat tovább, mert a part azontúl dél-keletnek fordul.

A Burlos tó Alsó-Egyiptom legnagyobb tavai közé tartozik; területe 112,000 ha, legnagyobb hosszúsága 75—80 km. legnagyobb szélességét azonban meghatározni nem lehet, mert a tó a nyári időszakban igen sekély s ilyenkor a Burlos fok és a tóba ömlő Jezit-csatorna torkolata közt a távolság alig tesz 16 km.-t., míg az áradás idején a tó szélessége ennek kétszeresét is meghaladja, mi miatt a tópart 8—10 km. távolságban teljesen műveletlen, elhagyott, lakatlan a déli parton s az egész görbületeivel több mint 200 km. hosszú partvonalon nem találunk tiz halásztelepet ezek azonban igen érdekesek, a lakosság tisztán a halászatból él, sárból, iszaphból épített kunyhókban lakik, a férfiak bamulatosan edzett és bátor alakok kik a tó minden zegét zugát jól ismerik; s minthogy a tó halakban nagyon gazdag, s a népnek nem kell nagy adót fizetnie, elég jómódu. A szigeteken szintén vannak halásztelepek. A tó lassankint a kiszáradás felé közeledik, ma azonban még elég vize van. Három csatorna táplálja; ezek közül legnyugatibb a Kebadeh csatorna, mely eredetileg a Kairótól nem messze kiinduló Bajurieh-csatorna folytatása éjszak felé, mocsár-

vidéken ömlik a tóba s torkolata előtt, mely mindössze 20—30 m. széles, attól éjszakkeletre, tehát a tó lefolyásának irányában szigetek is vannak, melyek együtt az Abu-Fadara csoportot képezik; a torkolat mellett a bal parton van Sajadin halászfalu, melynek lakói a jobb parton velük szemben fekvő dombot Kom-Lataninak nevezik. A másik két torkolat a Mil Jezit és Bar-Tireh csatornáké, melyek Tanta közelében válnak szét a Bar-Shinből. A Jezit torkolatával szemben van a Burlos-tó torkolata; e lefolyás irányában természetesen ismét sok sziget van, melyek nyugatról keletre menve a következő csoportokba oszlanak: El-Kudireh, Salem, Mokla, Kulal és Magar. A Tireh torkolata előtt pedig az Um-el-Aguz csoport fekszik. Ezeken kívül még néhány kisebb csatorna is táplálja a tavat, legkeletibb pontján ömlik belé a Bar-Belas, mely a tavat a Pineptinusi Nilus-ággal köti össze; legnyugatibb pontján pedig az Er-rusi csatorna köti össze a Nilus rosettei ágával. — A tó neve Burlos, vagy Brulus a régi Paralus elrontott alakja, mely város a tó belső éjszaki partján feküdt a mai Beltin helyén. A régiek a tavat Buto Lacusnak nevezték s Butot magát a mai geográfusok oly helyre teszik, melyet ma a mocsárvidék miatt megközelíteni lehetetlen. A torkolat nevét Sebennis városától vette, mely kétségkívül a mai Mansura, mely ma a Daniettei ág mellett fekszik s csak azt nem tudjuk, miért nevezték ők el e Nilus ágát Sebennis-inék, mikor az nem ment el és ma sem megy el a damiettei ág mellett; vagy talán akkor a damiettei ág összeköttetésben volt azzal a sebennisi Nilussal, melyet mi ma csak sejtalem után azonosíthatunk a Bar-Tire-vel? Tény az, hogy Egyiptom elnéptelenedésével kapcsolatban a csatornák nagyrésze elhanyagoltatott s nem maradt ránk semmi oly alapos vagy legalább is részletező leírás, melyet ily kérdések megoldásánál kiindulópontul használhatnánk.

Délután négy óra volt, mikor csolnakutamból fáradtan tértem vissza a fokra, hol Kophront hagytam. Amint partra szálllok, dragománom jön elé, s tudatta, hogy vendégeink vannak, s hogy óvatosnak kell lennem. A sátorhoz érve, három katona ült a földön, kiket szívesen üdvözöltem s megkérdeztem tőlük, hogy hivatalos ügy hozta-e őket hozzám. Rámondták hogy igen. Erre bementem sátoromba, a fez helyébe angol sisakomat tettem fejemre s úgy mentem vissza a katonák közé. A változást észrevették s összesugtak, de ebből csak ez egy — biztató —

szót hallottam: »Ingleze«. Azt hitték, hogy angol vagyok s tudván, mennyire tisztelik ezeket, csöppet sem igyekeztem őket felvilágosítani tévedésükről. Erre előkértem tőlük megbízó irásukat, erre zavarba jöttek, s kijelenték, hogy nekik irásuk nincs, hanem azért jöttek, hogy adómat megfizessem nekik, a miért rajzolni hagynak.

— Hát akkor hogy mertek ti, kiáltottam fel haraggal, egy angol utazót, a kinek a felséges királynéja a ti felségesen uralkodó khediveteknek a legjobb barátja, feltartóztatni? Menjetek vissza és hozzatok a ti uratoktól valami írást, jeléül annak, hogy ti az ő küldöttei vagytok, vagy pedig jöjjön ő maga ide.

E kitörésemre egy időre mély csend állott be, aztán kijelenték, hiába mennének ők át, mert az őrségben senki sem tud írni. Láttam, hogy itt közönséges zsarolásról van szó s erre egészen kedélyes nyugalommal elővettem a magy. keresk. miniszteriumtól kapott ajánló leveletem és odahíva őket így szóltam:

— Nézzétek meg ez írást, mely a legszebb betűkkel van írva és a melyre a felséges khedive is ráírta az ő messzire dicsőségesen hangzó nevét legkegyelmesebb kezeivel (s ekkor rámutattam visszafele államtitkárunknak Matlekovicsnak nevére és a hivatalos pecsétre) ez az írás azt mondja, jajj mindazoknak, a kik engemet utamban fel mernek tartóztatni és ezerszeresen jajj azoknak, kik tőlem, hogy tovább mehessek, szemtelen tolakodással vagy vakmerő zsarolással bármit is kérni mernek.

Kophron alig tudta visszafojtani kaczagását, a három katona pedig nyult ábrázattal ment vissza állítólag azért, hogy mindezt elmondják tisztjüknek.

E közben az ég beborult, az esőtől ugyan nem féltünk, hanem sokkal kellemetlenebb volt az erős szél, mely átkelésünket a szorosan ugyancsak megnehezíté a tenger erős hullámzása folytán, végre azonban sikerült s a kis Amirijeh falutól egy órányira a világító torony közelében kikötöttünk, hol sátorunkat is kifeszítettük ott töltendő az éjszakát. Ez volt az első éj, melyet Kophronnal egyedül kellett töltenem, mi rám azt a kötelességet róttá, hogy az éj három óráján keresztül felváltsam Kophont az őrködésben.

Május 21-én reggel átlovagoltam a kis Amirijeh falu közelébe, de a helységbe bemenni óvakodtam; több halász ment el mellettem, kik üdvözületemre »jisabbihak bálker« egész barátságosan feleltek »jisid sabahak«. Egygyel aztán beszédbe is ereszt-

kedtem, aki nagyon különösnek találta, hogy kis szótáramat nagyon sokszor használok, de kérdéseimre barátságosan felelt. Ettől megtudtam, hogy a burloszi erődök mellett tulajdonkép két testvér falu van, hogy Mekka felé egy órai lovaglással El-Burluszba lehet érni, ettől délre a Beltim tavat találom a hasonnevű faluval, hogy El-Burlusztól jó két órányira van El-Abbas falu s az út rossz oda, mert magas halmok vannak ott; hogy a falutól még egy órányira vannak az erődök, ma már dűledező romok, melyek három csoportba helyezvük; hogy ezek-től délre két órányira van Abu Mahdi, mely Burluszban a leg-híresebb hely, mert művelt földje és igen szép kertjei vannak, ahol sok mindenféle terem; ha pedig a parton megyek tovább, El-Abbast nem látom, mert az halmok mögött van és az erődöktől kezdve egy egész napi utat kell megtennem, míg egy nagy folyóhoz érek, mely a tengerbe ömlik, melynek torkolatát egy vár is védi. Onnan aztán még egy napi utam lesz Tamajátig (Damiette).

Visszatérve Kophron tudatta velem, hogy tömlőink megtöltése végett valamelyik faluba el kell mennünk. Útnak eredtünk s Mordehba mentünk, ahol ezt a feladatot minden baj nélkül elvégezhattuk. Hanem itten ismét reáakadtam a mészköre, sőt megtudtam, hogy a többi helységekből Marsban, Ombarkban s magában Beltimban is több kút ásását éppen a mészkö miatt abba kellett hagyni, sőt hogy e helyeken keserű források is vannak, aminőt különben úgy a Linant de Bellefond-féle fali, valamint az angol tengerészeti térképeken is Maslara és Burlusz közét bejegyezve találunk, a melyet azonban én nem látogathattam meg. És ezek után már komolyabban gondolkoztam a mésznek itteni szerepéről.

A mész jelenléte ezen a partvonalon kétségtelen. De hogy került ezt ide; hiszen ismeretes az a mindenki által vallott vélemény, hogy a deltát a Nilus maga építé fel iszapjából. Elfogadva azonban ezt a véleményt, miképen magyarázzuk meg azt a szép egyenes part vonalt, mely a Nilus rosettei és damiettei ágai közt húzódik minden zátony sziget nélkül csaknem 150 km. hosszúságban? Hiszen a delta első és főjelleme, a torkolati zátonyok, szigetek és csatornák képezése és ime ezeknek nyomára sem akadunk. Ez egyenes partvonal keletkezését úgy magyarázták, hogy azt a tenger és a folyam egymással ellentétes áramlatai építék fel; ennek azonban csak egy hibája van, hogy a

tenger és a folyam áramlatai tényleg nem ellenkeznek. A folyam délfelől jön, a tenger nyugatfelől; a folyam vize kisebb fajsúlyánál fogva a tenger áramlat felett helyezkedik el s így az éjszaki szél is csak a folyam áramát szorítja vissza délfelé, míg a tenger áram feltartóztatlanul követi irányát keletfelé, s így e két áram ily irányú zátonyt nem építhet. — Különös ezenkívül e hosszú földnyelven a halmok elhelyeződése, melyek rendszerint a szelek irányát követik; ezzel szemben itt a halmok keleti irányban sorakoznak tehát egészen ellenkezőleg a szél irányával; a halmok ily elhelyeződése figyelmessé tesz arra, hogy ennek a rendnek okvetlenül más viszonyokkal kell összefüggnie.

Ila megfigyeljük a tertiär mész elterjedését, akkor kapjuk meg az első felvilágosítást e kérdésre vonatkozólag. Abukir a legkeletibb pont s egyszersmind a legéjszakibb; de a tertiär mész még kíséri a Nilust Kairóig s Kairón túl is messze délre Edfuig mind két parton. A Szezei isthmus maga is az által jellemezte-tik, hogy alapját szilárd mészszikla képezi, mely alatt krétakori képletek lelhetők, fölötte pedig homokkő, melynek mállási termékei adják e sivatag homokját. Ezek szerint tehát a mész tulajdonképen az Abukir-Kairó-Szezei vonallal nem ér véget, hanem a felszín alá süllyed s ott alapját képezi még az isthmusnak. Ehhez most hozzá kell csatolnunk a mi adatunkat, a maslarai és mordehi leleteket s azt hisszük nem lehet eltagadnunk annak valószínűségét, hogy a leletek az abukiri mészsziklákkal anyagilag megegyezvén, annak folytatását képezik, s azzal összefüggésben vannak.

Abusirtól kezdve beutaztam a partvonalat s ha a mögöttük fekvő tavakat vizsgáljuk, magam is hajlandó vagyok azok nézetéhez csatlakozni, kik azt hiszik, hogy volt idő, mikor a Mariut, Abukir és Edku tava egy vízfelületet képeztek, akkor pedig Abusirtól Abukirig egy hosszú szigettel van dolgunk, mely Abukir felé folyton alacsonyodik. Alkalmam volt Abukirnál megfigyelni, hogy egy még a történelmi időkben sziget alakjával bíró szikla a tenger és a folyó együttes működése alatt mint fűződött hozzá e hosszú szigethez, s ha arra gondolunk, hogy egykor az egész delta tengerből volt, úgy tekintve azt hogy az Abusir-Abukiri vonalon nagyon sok a mélyedés, azt is el kell fogadnunk, hogy ez nem egy, hanem több sziget volt, mely csak idővel fűződött ily egységes vonallá. Mi sem bizonyít a mellett, hogy e mészsziget sor Abukirnál végképen véget ért volna s hogy az a ten-

ger szín alatt hosszú zátony alakjában ne folytatódhatnék, sőt ellenkezőleg leleteim kétségtelenné teszik, hogy ily zátonynak kellett lenni, melyek tetejét, élét a tenger egyre mosta, törte, csorbította, s melynek legmagasabb pontjánál kell tekintenünk a mas-larai parti sziklát. Valószínű hogy egykor a mai földnyelv helyén több ilyen szikla volt a mai part egész hosszában; ezeket éjszaki oldalukon a nyugat felől jövő tengeráram egyre mosta de délfelől a Nilus áramát feltartotta s ez iszapjával a sziklaközoeket kitöltötte s így alapját adta meg annak az egyenes vonalnak, mely 150 km. hosszúságban vonul el Rosettétől Damietteig. Természetesen akkor még a Burlos tó is nagyobb volt, sőt valószínűleg összeköttetésben állott mint tengeröböl az Edku és Menzaleh tavakkal, de az ily módon fölépült gát alkalmas volt arra, hogy mérsékelve az öbölben az áramlatok erejét, a Nilus szigeteket építhessen belé egészen olyan delták módjára, minő a Poé, a Dunáé. A Nilus deltájának eredeti határát tehát nem a mai tengerpart képezi, hanem az e mögött elterülő tavak egyenetlen számtalan csatornától átszelt, szigetekkel behintett és többnyire mocsáros déli partja, mely ily alakjában a deltapart követelményeinek kitünően megfelel. Ezek szerint azonban magát a deltának fejlődését sem a tengerparton kell keresnünk, hanem magukban a tavakban. A Burlos tava területében mindegyre csökken, egyrészt délfelől a mocsarak száradnak ki s a mint ez megtörténik, azonnal elfoglalja magának a kultura; másrészt a csatornákon a tóba jövő iszap a szigetek számát szaporítja, a meglevő szigetek területét nagyobbítja, a tengert és tavat egymástól elválasztó földnyelv déli partjait növeli, tovább építi, és végül magát a tó fenekét is emeli. Ezek azon jelenségek, melyekben nekünk a delta növekedését észlelnünk kell, és ez azon új irány melyet a delta életjelenségeinek vizsgálatánál követnünk kell azóta, hogy a mész a burlusi földnyelveken konstatáltatott. — Kétségtelen, hogy szakszerű ásatások mindez adatokat, s ezek alapján a delta fejlődését is még jobban meg fogják világítani.

Csendesen ballagtunk tovább Kophron és én a pusztákon; mindegyikünk el volt foglalva a saját gondolataival; a szél azonban elcsendesült s a nap iszonyú forrón kezdett reánk tüzni; a hőség óráról-órára növekedett s délfelé olyan szörnyű afrikai hőség pörzsölte arczomat, hogy már pihenésre gondoltam. Mégis erőt vettem magamon, hogy tovább menjek, mikor egyszerre szamarunk megállt s rettenetes bögéssel tudtunkra adta, hogy ő

tovább nem megy. Így hát kénytelen-kelletlen elhatároztuk, hogy pihenőt tartunk. Szamarunk azonban, daczára békés készülődéseink láttára, nem akart elhallgatni; s mikor kezdtük róla a csomagokat leszedni, féloldalán vért pillantottunk meg. Figyelmeztetem Kophront a dologra s ő akaratlanul, és először ez útban, elkáromkodja magát. Szomorúan kellett konstatálnunk, hogy a szamár háta fel van törve. Ez újabb nem várt baj volt ránk nézve; magunkkal a beteg állatot vinni nem lehetett, mert utunkkal ugyancsak siettünk s abban egy ily beteg szamár, melyet semmire sem használhattunk, ugyancsak megakadályozott volna. Elhatároztuk, hogy itt hagyjuk. Szegény szamárra a multság még csak most kezdődött; a mint sebe szabad lett, rászállt a legyek milliója s keservesen ordított tovább. Mikor mi már újra felkészültünk, a szamár terhet nem kapott. de ő nem akart beleegyezni a válásba s szomorúan jött utánunk, bőgve folytonosan. Egyszer kiértünk a partra s a szegény állat, a mint a vizet meglátta, neki rohant a tengernek s úgy bele ment, hogy csak a feje látszott ki, valószínűleg a sebét akarta kimosni. Egy ideig még követett, néha meg-megállt, a távolság köztünk mind nagyobb lett s végre eltűnt a halmok közt.

Estére jóval túlhaladtuk az Abbasz-erődöket, melyeket csak silány őrség tart megszállva. Ezen a vidéken már élő lényt nem találtunk; a legkietlenebb, legpusztább föld volt ez; a nap már teljesen felégette a kevés tenyészetet, mi még volt s a léghen még madár sem röpült. Este felütöttük sátorunkat s abban a tudatban, hogy a legelhagyottabb s így leghiztosabb helyek egyikén vagyunk, mindketten korán lefeküdtünk.

Május 22-dikén huszonöt km. utat hagytunk magunk mögött; utazásunk szerfelett egyhangú volt s lakatlan vidéken vezetett keresztül, melyet alacsony homokhalmok borítottak el. A part is folyton egyforma minden sziget és zátony nélkül. Ilyen volt a vidék hat órán keresztül, melyet reggeltől fogva egy huzamban tettünk meg, míg végre a Bar Nabruw torkolatához értünk. Itt volt a négy jelzőtorony közül, melyet Damiettetől érintenünk kellett, a legkeletibb. Bár a folyó torkához korán érkezünk, a napot ott tölteni elhatároztuk, mert végre kiakartuk magunkat teljesen pihenni. E napon először éreztem komolyabban az eddigi út fáradalmait, mi bizonyos tekintetben elfásítá kedélyemet.

Ebédünket javítandó igyekeztem jó vadászsákmánynyal

hazatérni, aminek Kophron is megörvendett. Ami az étkezést illeti, eddig tápszereink sokkal inkább a növényvilágból voltak véve, mint az állatvilágból és ez a klímának teljesen megfelel, mert maga a bennszülött lakosság is nagybárra vegetarián módon él. Az egyiptomi lakosság főtápláléka a buzakenyér, melyet élesztő nélkül készítenek vagy durra kenyér (*Holcus*), ezenkívül vízben kevés zsirral vagy olajjal főtt bab, néha lencse. A hagymát, retket, ugorkát nyersen vagy besózva eszik, ehhez még legfeljebb dinnye járul. Az állatvilágból veszik a tejet édesen, majd alva, a sajtot sózva, vaját nem készítenek, azt szezam-olajjal helyettesítik. Csak ünnepek alkalmával esznek kecske vagy tevehúst, míg a bőjtök alatt hallal élnek. Az étkezés ideje naponta kétszer, reggel és este naplenyugta előtt van; reggel kevesebbet esznek és kizárólag növényi eledelt, este sokat s akkor a húst is. A datolya, barack és narancs oly olcsó, hogy a szegény lakosság is nagy mennyiségben veszi, de ennek s különösen a datolyának sokkal nagyobb a szerepe a vándor arabnál, a beduinál, ki asztalára ily sokfélét nem hoz, egy kevés liszt vízzel meggyúrva, tűzön megpirítva, datolya, egy kis rizs tejjel képezik összes tápszereit. Ital mindenütt a víz, a szesztől a muzulmán a Korán tartja távol; az asztalnál nem igen isznak, csak közvetlenül étkezés után. Általában véve a néptömegnél a vegetarizmus már csaknem oly kizárólagos, mint Indiában, de míg Indiában a tápanyagok inkább amylen-tartalmúak, itt a vegetabilis fibrin van nagyobb mennyiségben s ezért az egyiptomi erősebb, mint az indiai, bár még mindig gyengébb marad az európainál.

A Nabruv-csatorna ma meglehetősen jelentéktelen, a magával hozott iszap csekély, mely a torkolat vidékén semmi hatást nem idéz elő. A régiek pineptinusi torkolatának telel meg. A torkolat mellett kis helység is van halászkunyhókból, melyek lakói velünk vacsoráltak és soká beszéltek el kalandos életük egy-egy kiválóbb mozzanatát.

Május 23-dikán epedve vártam, hogy elérjem Damiettet s rajongással gondoltam rá, mint maga a bennszülött arab, mert Damiette a gyönyör városa, a fantazia bölcsője, mely itt sokkal eredetibb, mint Kairóban, mert nincsen európainak szánva. Végre elhagyva az egymástól mintegy 5 km. távolságban felállított őr-tornyokat, feltűnt szemünk előtt a keleti láthatáron egy zöld csík. Az a Damiettehez tartozó kertek pálmáinak és szikomoráinak kellemes zöldje volt, mely öt napi sivatag út után, hol a sárga

homoknál egyebet nem láttunk, szemünknek jól esett. Majd a Nilus damiettei ágának torkolata, a Boghaz, bontakozott ki a látóhatárból, mely épen ez időszakban nagyon is híres a sekély víz miatt történő hajótörésekről. A torkolat előtt most is állott néhány dserme vagyis fedélzetnélküli árbóczos nagy hajó, melyek főleg a rizsszállításra hivatvák; ezeknek ott kell horgonyozni, ha este érkeznek meg, egész éjjel, míg tiz-tizenegy óra felé reggel szél kerekedik, mely visszanyomja a Nilusból lerohanó víztömeget s így növeli annak mélységét s lehetővé teszi a hajók számára a közlekedést. De e hajók nem hatolhatnak egészen a városig s a rizst kisebb bárkákon kell odaszállítani. A damiettei torkolat különben a hajósokra annyira rossz hírű, hogy, ha az idő kedvezőtlen, inkább a nyílt tengerre mennek, mint a torkolatvidéken maradnak. A víz igen sekély, Damiette előtt még 18—28 láb, a torkolatnál azonban, minthogy a víz lefolyását egyrészt az éjszaki szelek, másrészt a tenger nyugatról jövő áramlatai meglassítják, sőt vissza is nyomják s így az iszaplerakódást elő is segítik, 5—9 láb s csak egyetlen kis csatorna van a sok zátony között, melyen a közlekedés komolyabb veszedelem nélkül történhetik. A hajósoknak egyetlen tájékoztatásul szolgál a világító torony, melynek üvegei fehér és fekete csikosak s ha valamely hajó beljebb akar jönni, akkor egy kalauz-csolnakot küld maga elé, melyen egy halász folyton méri a fenék mélységét. Végre kibontakozik a torkolatot védő két erőd, az egész vidék átváltozik, valóságos paradicsomkert középebe jutunk, melyet a Nilus öntöz, hol óriás rizsföldeket, pálmakerteket öveznek a csatornák s mely egyike ama deltaképeknek, melyet ezernyi sajátosságával a világ más pontján fel nem találunk, mert nem öleli körül azt sehol az a tiszta mélységes azurkék egyiptomi ég.

Egész más növényvilágba jutunk itt; benn vagyunk a deltában, pedig alig félórával előbb még a sivatag porát nyeltük, a deltában, a sivatag legnagyobb oázában. Az oázát az ember teremti, ott a hol vízre akad s legjellemzőbb fája, a datolyapálma, csak a művelés alatt tenyészik. A mi a sivatagtól főleg megkülönbözteti, az a favegetáció, mely a Nilus deltájában a közép-tengeri, középafrikai és indiai flórák elemeiből szövődik össze. Az *Acacia Lebbeck* a legszebb, leglombosabb; az *Acacia nilotica* gummit terem, fájából hajót ácsolnak, gyümölcsével a bőrt cserzik. A ciprus (*Cipressus sempervirens*) oly buján nő, hogy már a második évben 2—3 m. magas. Az eperfát (*Morus alba*) vagy

6 millió példányban művelik a gyümölcséért. Az *Olea europea* újabbán Mohammed Ali óta terjed, ki a lakosságot az olaj beviteli vám emelésével kényszeríté a tenyésztésre. A *Salix subserata* és *babylonica* fájából szemet égetnek löpor gyártásához. A *Musa paradisiaca* (banán) öles hosszú levelek közt termi gazdag gyümölcsfürtjeit, mely az egyptomiak egyik főtápláléka. Az *Urtica* niveából készül a keleti álmok szülője, a hasis és a rostjaiból fonál a szövésre. A *Lawsonia alba* leveleit megszáritva porrá törik, mivel a nők festik pirosra körmeiket a kézen és lábon és a fogakat a szájban. A *Mormodica rufa* gyümölcsének beléből pedig szivacsot készítenek a fürdők számára. A legfontosabb és legismertebb a datolya, erről ugyan nem elég csak ennyit említenünk, de többet a tér szűke nem enged.

Az erődök után Damiette felé haladva, a hajók douane hivatala következik, melylyel nekünk, kik lovon és tevéen tettük meg utunkat, semmi dolgunk sem volt, a hol azonban a hajókat nagyon is át meg átvizsgálják; a douanetól aztán elérjük az Esbet Tavallet falvat, melyet El-Lahem-mel együtt Damiette külvárosának tekinthetünk s mely két város a régi Damiette helyén áll. Damiette helyváltozása a keresztes hadjáratok idejére esik, s épen a keresztes hadak idejéből származó emlékek azok, melyek Damiettet nevezetessé s történelmünkben érdekessé teszik. A várost az arabok Dumiatnak nevezik, régi neve pedig Tumiatis, mely úgy az európai, mint az arab név őse. 1218-ban, vagyis a hedsra 615. évében szicíliai Roger a keresztes hadak élén elfoglalta Damiettet, melyet maga az egyptomi király El-Kamel védett; de már két év múlva visszaszállt az a mohamedánok birtokába. 1249-ben azonban Szent-Lajos kötött ki Damiette előtt s bár az őrséggel Fakr-ed-Din hősi védelmet fejtett ki, a »szent láz« ellenében győzelmet nem nyerhetett s a város ismét európai kézre került. 1261-ben a város már megint a mohamedánoké volt s az akkori szultán: Beibars-el-Bondokdari, belátván, hogy a Nilus mily veszedelmes kaput képez Damiettehez és ily módon magához Egyiptomhoz is, a Nilus torkolatában kövekkel megrakott hajókat süllyesztett le s a bejárást így teljesen elzárta, a várost magát elpusztította, mert annak földjét már a hitetlenek is taposták, a lakosság délfelé vonult s így alapítá meg a mai Damiettet 10 km.-re magától a torkolattól, a folyam jobb partján, egy kanyarulatnak a könyökén. Minthogy a damiettei Nilust és annak torkolatát magam is átvizsgáltam s rajta számos mélység-

mérést is tettem, megemlíthetem, hogy a Beibars lesülyesztett hajóinak zátonyaira nem bukkantam rá s bár egész pontosan ismeretes annak helye, de ott semmi nyoma sincs, a Nilus vize nivellálta azt az évről-évre ide hordott s itt lerakott homokkal, iszappal.

Végre bennt vagyunk a modern Damiette kellő közepében és akkor a bűvös kép, mit a vándor a távolból élvez, egyszerre szétfoszlik. Először is a keleties pizsok fogad, melyben Damiette minden keleti várost felülmul. Az utczákon ételhulladékok hevernek mindenféle piszkos nedvben, melylyel együtt kerültek ki; ezek büzt emeli a sok döglött hal, mert Damiette rendkívül fontos halász-város, minthogy a halakban oly dús, gazdag. Menzaleh tavától csak néhány kilométer széles földnyelv választja el; ami hal megromlik, az utczára dobják. A pizsokhoz mérten a kutyák száma is nagyobb, mint más városokban, mindegyik sereg egy-egy utcát tart megszállva s jaj annak a szegény kutyának, mely véletlenül más utcába téved. Az utcák girbék-gurbák és keskenyek, a házak laposfedelűek, fehérre meszeltek s a szemközt levők sűrű ráccsal elzárt erkélyeikkel egészen közel hajlanak egymáshoz, a tömegekből szétnyulnak a mecsetek karsú minaretjei; a lakosság, a nép zajong, énekel, kiabál, sűrög-forog, a part felé tolong, hol keleti szővirágokkal kínálja munkáját; a folyamon számtalan kaik ringatózik, az egyik halakat hoz, a másik rizst szállít, valamennyinek duzzad vitorlája a szélről. A kaikos még nagyobb lármát csap, mint a gyalogos, s ha vitorlája még oly rongyos is, hogy a szél alig bír belékapaszkodni, dicséri, magasztalja, valamennyi közt a saját kis sajkáját tartja a leggyorsabban menőnek s mert a boghazi zátonyokat is ismeri, a legbiztosabbnak. Sok csolnak gyümölcsöt hoz, gazdája énekelve kínálja a narancsot, banánt, melynek itt legalább tizenöt alakja van, a dinnyét, mely itt édesebb, mint a világ bármely más helyén, és a sok mindenféle mást, mit kicsiny kertje megterem. Ez a keleti kép, az a kedves zaj, a naiv öndicséret a puszta magányának sivár csendjéhez szokott vándor fejét egészen elbódítja, elfelejti a város kellemetlenségeit, örül, hogy ismét emberek közt van s ujjongva kiált fel:

— Damiette a boldogság hazája!

Damiettenek építészeti nevezetessége kevés van; mindössze is néhány mecset az, mely megérdemli (ha az utasnak épen ideje van), hogy meglátogassuk. A legrégibb a város keleti részén áll

s ez még azokból az időkből származik, mikor az iszlám először nyomult Egyiptomba; Egyiptom meghódítója Amru alapította a hedsra 21-dik (641 K. u.) évében egészen az ó-kairói Fosztat-mecset tervei szerint. A bejáratnál a két próbaoszlopot látjuk, melyet nemcsak mecsetekben, hanem sok más vallásos építményekben is feltalálunk. Ez oszlopok oly közel vannak egymáshoz, hogy a keskeny résen csak egy erényes ember mehet keresztül; az bizonyos, hogy valami elhízott török hivatalnok (a mi Egyiptomban sok van) aligha tudna ott könnyen átjutni. Ezen két oszlop közt átszorongva a mirhabban (előcsarnok) két más oszlopra akadunk, melyeknek gyógyerőt tulajdonítanak a sárgaság és malaria ellen, ha t. i. citrom nedvét csepegtetjük rá s azt nyelvünkkel lenyaljuk s hozzá a Korán néhány mondását morszoljuk le a kellő komolysággal. A mecsetet megalapítása után sokáig egy marokkói sejk lakta s erről vette az nevét is, mely elég hosszú arra, hogy fel igen, de meg ne jegyezzük: Djateh-ibn-Osman-el-Fakruri-el-Asmar. E derék sejk az életét is itt fejezte be. Szomszédságában pálmák közt emelkedik Katak sejknek a mecsetje, már a Menzaléh tavának partjain, egy a tó által képezett kis félszigeten, melyet szintén szent helynek tartanak s hová évenként a mulid-ünnep alkalmával a khaaban hónap 14-dik napján az egész vidék lakossága el szokott zárandokolni, mert közelben van a mohamedánok által nagyon tisztelt Abd-Allah-ibn-Szalem sejknek sírja is a hasonló nevű kis szigetkén a tó közepe felé, Matarieh város szomszédságában. Damiette mindazonáltal veszélyes tartózkodási hely az európaire nézve, mert klímája egészségtelen, a tó felől a nedves homokban rosszul konzervált halak büze elviselhetlen s a rothadó szerves anyagok kigőzölgése igen nagy. A cholérának valódi fészke ez s innen indult ki a híres 1883-diki egyiptomi kolera is június 23-dikán. Ezenkívül a mocsárláztól is sokat szenved az európai itt.

Damiette fontossága ma csupán a kereskedelmi térre szorítkozik; de egyrészt Alexandria felvirágzása óta, másrészt a Szuezi-csatorna megnyitása óta jelentékenyen hanyatlott s a hanyatlás alapja épen a zátonyai miatt meg nem közelíthető torokolat. Mégis Egyiptom hat kikötője közül a második helyen áll és Szíriával, a Levanteval és Görögországgal élénk kereskedelmet folytat s ezek hajói elég nagy számmal keresik fel; az európai gyarmat kicsi s csaknem kivétel nélkül levantinokból áll. A kereskedelmi élet java különben a görögök kezén forog, kik igen

kis nyereséggel is beérik. Ma már csak a görög archipelagus kereskedelmének egy része megy Damietten keresztül Egyiptom belsejébe. Damietteben némi ipar is van, selyemből, gyapothól és lenből kelméket készítenek, melyeket a deltában igen keresnek; sok bőrt és fekete földből készült edényeket is adnak el, de a főjövedelmi forrás a rizs és a só. Mintegy húsz vállalat foglalkozik a rizsnek gőzgépekkel való lehámozásával s vagy 250 szalina van a tő partján két órányira a várostól. A vásár napjain (csütörtök és péntek) a várost óriás nép keresi fel s ezek a napok a város kereskedelmi életére felette fontosak. A bazárokbán csakúgy hemzseg a nép s itt aztán kapni kávét, dohányt, szentet, fát, selymet és mindenféle ki és beviteli cikket.

A város lakossága a földmivelést meglehetősen észszerűen üzi, de a talajt nagyon kimeríti s ezenkívül országos csapások is vannak, melyek itt is sokat ártanak; egyike ezeknek egy apró féreg, a gyapot-filoxera, melynek hernyói a leveleket sőt még a rügyeket is lerágják; a gyapottermés tehát jóval kevesebb mint az előző években volt s az ár mégis csökkent 10%-tel az utolsó két-három év alatt. A földet 1885-ben háromszor vették be, s ez persze szintén a productiv erő rovására történt. A kisebb termények, mint a bab, kukoricza, szezam-mag, czukornád, hagyma, gyümölcs és főzelék elég jól fizetnek. A rizsből sokat visznek ki Szíriába, az évi kivitel 8000 ardeb 700 ezer franc értékben, míg az egész termés a 30 ezer ardebet közelíti meg 2½ millió frank értékben. A rizstermelők azonban elkedvetlenednek, mert egyrészt sokalják az ardebenként fizetendő hat frank kiviteli vámot s mert a szíriai piaczkon igen erős versenyt keltett az indiai és olasz rizs. Szerencsére magában Egyiptom belsejében a rizsszükséglet egyre nő, s így Damiette rizskereskedelme most ezen irányban fejlődhetik. A gyapottermés nagy része — évenként mintegy 60.000 cantar — Alexandrián keresztül Európába jut. Nagy jövedelme van a városnak a menzaléh-tavi halászat és madarászatból, mely évenként a 1½ millió frank értéket jóval felülmúlja. A madarászatból kétségkívül legérdekesebb a flamingó, mely a menzaléh-tavi szigetek közt óriás mennyiségben jön elő, ezeket igen nagy mértékben lövöldözik, mert nyelvükből olajat készítenek míg a római császárok idejében az inyenczek asztalára került, sőt egész törzsek éltek a Menzaléh partjain, melyek évi adójukat flamingó-nyelvekkel fizették be.

Minthogy Damiettebe vasút vezet, itt feladhattuk gyűjtemé-

nyeink egy részét kairói és alexandriai ismerőseimnek. Mire azonban ők megkapták, a növények megpenészedtek, az állati bőröket is férgek rágták ki, úgy hogy csak keveset lehetett belőlük megmenteni. Ránk nézve mindenesetre nagy könnyebbség volt, hogy nem kellett e sok terhet magunkkal czipelni s erősen hittük, hogy egy nap alatt átvergődünk a Menzale-taván Port-Szaidba, a Szuez-csatorna éjszakai nyílásához.

Május 24-dikén az éjjeli órákban hagytuk el Damiettet, melynek éjszakáját, mint minden keleti városét a kutyaugatás jellemzi legjobban és a minaretek messzi fénylő láng körei — s keletfelé haladva a Menzale tó partjára indultunk. A mint a város házait elhagytuk, a beültetett földek közé jutottunk, melyeket csatornák négyszögekre osztanak s melyeket egyszerre víz alá lehet helyezni egyes zsilipek megnyitása által. A földmivelés itt felette egyszerű először is felszántják a földet, azután elárasztják vízzel; huszonnégy óra múlva az elárasztás után az egész földet ásóval kapával feldolgozzák, a rögöket kidobják s ha e munkával elkészültek, a vizet lecsapolják, a magot elvetik s a föld néhány nap alatt zöld. Itt aztán terem buza is, rizs is, egyaránt gazdagon. Egy évben néha háromszor is aratnak de ezt csak ritkán teszik mert a föld ereje nagyon kimerül e tulságos termékenységből.

E földek után, melyek valóságos paradicsommá változtatják Damiette környékét, a part közelébe jutunk, hol nagy medenczék találunk töltésekkel körülvéve, melyek feneké mélyebb a tó vizének felszínénél. Itt készítik a sót; a medenczék elárasztják a tó sós vizével, a só leüllepszik, a vizet levezetik róla, vagy a napon párolog el, aztán a sót összesöprik és piacra viszik. Más medenczéből kiállhatlan bűz támadja meg orrunkat; ezek is sós medenczék de ezeket a halászok használják arra, hogy a halat bedobják a sós homokba, hogy ott néhány nap alatt a só átjárja őket. Az ily módon besózott halakat »fiszki«-nek nevezik.

Végre kijutottunk a tópartra. A nap még nem kelt fel, de már világos volt. A madarak már huztak s mi élvezettel vadásztunk rájuk, annál is inkább, mert reggelink, ezek híján nagyon soványnak ígérkezett. A tó tükre nyugodt volt s a halászok dserméiket készítették fel az útra. Az ily dserme elől legalább egy méterrel magasabban áll ki a vízből, mint hátul s a halász innen biztosan és bátran vetheti ki hálóját. Ily hajóra szálltunk mi is és az bizony velünk, a két lóval (mert Damietteben a tevét lóval cseréltük fel) s a sajka két hajósával ugyancsak megtelt.

A dserme tulajdonosa öreg halász volt az Amaza fokról, mely a tónak dybehi torkolatához fekszik közel, hová egyelőre mi is törekedtünk. A halászéletből sok érdekeseget mondott el utunkon s megismertük benne a menzaléhi halász típusát. Felső teste meztelen volt, derekát övezte csak körül egy piszkos lepedőféle, lábszárait s czombjainak alsó részét szintén csupaszon hagyta. A fején turbán volt. Izmos és erős teste volt, bőrét a nap erősen megbarnította és sajátos tapintásúvá tette. Azt mondta, hogy costumeje azért ily hiányos, mert sokat fürdik a tóban, szemei barnák, villogtak s daczára előrehaladott korának, látása Szerfelett éles; a tavon minden távoli pontot felismer talán inkább gyakorlatból mint szeme jóságából következőleg. A milyen régi ember ő, olyan a dserméje is; mikor ő a világra jött, akkor kapta a kis sajkát, azóta talán egyik darabja sem a régi, de el nem válna tőle, újjal ki nem cserélné. Vitorlája szagatott, rongyos, de azért nyílsebesen halad vele. A vitorlarúd alatt ott van az egyiptomi agyagedény, melybe a halász egész napra magával viszi nagyobb kirándulásaira a szükséges édes vizet, mert a tó vize sós és a szigeteken forrás nem fakad.

A menzaléhi halász eredetileg beduin, ismeretköre azonban foglalkozásán és az általa bejárt területeken kívül nem terjed ki semmire; a napnak órákra való felosztását sem ismeri s idejét csak napfelkeltére, délre és naplenyugtára osztja fel. Hanem aztán a szigetek fekvését topografiai viszonyait, a tó áramlatainak irányát, erejét, a zátonyok hosszát, szélességét, változásait úgy tudja, hogy akármikor, akárhol tud magán segíteni. Gyermekkora óta nem csinál egyebet, mint e vizeket járja és e foglalatosságában boldog; órákig elül a dserme orrán lesve a zsákmányt és ez idő oly jó arra, hogy a mohamedán boldogságot onnan a Tubafa alól a földre leálmodja. Van egy szerszáma, a mit sohasem hagy el; egy kis dárda ez, három méter hosszú s a végén egy hal szálkája van megerősítve. Ezzel a vízbe gyakran lesújt, mint a villám és ritkán huzza ki zsákmány nélkül.

Dserménk a Szahara felé haladt; nem a sivatagot kell itt érteni, hanem azt a kis szigetszoportot mely a Menzaléhban a tavat a tengertől elválasztó földnyelv előtt fekszik, mert a halász elnevezi a tó egyes részeit, szabad vizeit és egyes szigetszoportjait s így jutott e szigetszoport is a puszta nevéhez. Fardhe szigetnél éjszaka felé fordultunk, az Amaza-fokot, ahol öreg halásznunk született, megkerültük s így jutottunk el Dibe-hez.

A Menzaleh tavát e tengertől egy hosszú földnyelv választja el, mely három helyütt volt átszakítva; e szakadásokon közlekedett a tó és a tenger vize; a három szakadás három régi Nilustorkolatnak felel meg; a díbehi a mendesai, a gemiléi a taniszi, és végül az omfáregi a pelusiumi torkolatnak. Ma e három nyíláshoz az utolsó kettő közé egy negyediket is építettek emberi kézzel és ez Port-Szaidnál van; a Szuez-csatorna nyílása ez. E szorosok a halászokra nézve mind fontosak voltak, ezeken jártak ki a nyílt tengerre. A díbehi torkolatnak még más nevezetessége is volt; a tenger egy fajta hala (a minék a magyar neve bömbösz) szokott az év bizonyos szakában e szoroson át a tóba nyomulni s ikráit, melyből a benschülöttek egy igen kedvelt kaviár-féle ételt, a hotargeszt készítenek, itt hagyja; persze a bejárat körül sok halász telepedett te nádból és sásból készült sátor alá, hol összegyűjté az ikrát. Ma e jó világnak vége. A tónak kevés befolyása van s az iszap, mit a Nilus hoz, meg a homok, mit a szél rak le, elrekesztelte a Díbeh szorosát egészen s ma már a régi három torkolathoz csak a taniszi és pelusiumi maradt meg.

Díbehnél partra szálltunk s ott készítettük el ebédünket, melynek főrészei a rizs, datolya és banán voltak, sokáig azonban nem pihentünk, mert lóháton még az nap tovább kellett mennünk hogy elérjük Port-Szaidot. Este volt már mikor a gemiléi torkolathoz jutottunk, melynél a Nilus taniszi ága ömlött a tengerbe; ez nevét Tanisz városától vette, mely a tó tulsó partján fekvő óriás nevezetességre tett szert. Romjai még ma is megvannak a Bab-el-Moez csatorna mellett s azok közül sok rendkívüli becses anyagot vittek Mariette bey és más régészek a bulaki muzeumba. A falut, mely ma helyén áll, Szan, vagy Szami-nak nevezik s e falu ma a Szalehijje kerületből hozott datolya raktára. A biblia többször említi Tsoan név alatt s Mozes azt mondja róla, hogy hét évvel épült Hebron után; David dicsóítja a csudákat, mit a zsidók törvényhozója a Tsoan rétjein művelt; Ezekiel megjósolja Tsoan bukását; Ptolomeus és Plinius mint híres várost írják le; Strabo azt mondja róla: urbs maxima; a görögök és rómaiak idejében e provincia főhelye volt; a keresztény időkben püspöki székhely lett s 12 püspök uralkodott rajta egymásután, 362—1086-ig, de még 1425-ben is volt keresztény püspöke; azután a mohamedánok egészen elpusztították s ma már csak romjai vannak meg; ezeknek is nagyrészt felhasználták az

építkezésekben, a fellah lakóházakhoz, az arab mecsetekhez. Csak keveset lehetett már megmenteni belőlük.*

A Menzaléh tavának még két nevezetes városa volt Tennisz és Tunah. Szigeteken épültek ezek s romjaik ma utmutatóul szolgálnak a halásznak. Tennisz igen nagy város volt, bástyás falak vették körül s nagy ivómedenczéje volt. Ma már házai romba dőltek, de még nyomait láthatjuk a fürdőknek, a katakombáknak melyek falát sajátságosan erős vályog takarja s e romok alatt számtalan a régi edények (üvegből és agyagból) töredéke, cserépe. Tunah nem volt oly nevezetes, mint Tennisz, de drágaságokban ép oly gazdag lehetett. Itt találták azt az agáth ékszeret mely Augustust ábrázolja s melyet Napoleon nejének adott ajándékba egyiptomi hadjárata emlékeül, ki azt élete fogytáig kezén viselte.

Maga Gemile sátorfalú, mely különösen halászatáról híres; ezért látogatják a Port Szaid lakói is, kik lóháton jönnek ide. A lakosság arab halászokból áll, kik rongydarabokkal takargatják tagjaikat; kifejezésükben bámulatos erély van, erősek, edzetek s rendkívül finom, csaknem arisztokratikus metszésű kezekkel és lábakkal. A nők kivétel nélkül fellah öltönybe járnak, mely hosszú kék ingből áll, minden öv nélkül, az arcot a Korán rendelete szerint elfátyolozzák, de ha lehet, fellebbentik s ilyenkor látható az állakon néhány kék levél, miket tükkel szurkálnak oda. Általában kaczerok, vidámak, örökösen nevetgélnek. Gyermkeik többnyire egészen meztelenek a 7—8 évig, azontul ők is ingben járnak, a lányok 12-dik évükben veszik fel a fátyolt, melyet vagy csak haláluk után, vagy akkor tesznek le, mikor már vénnek, ilyenkor csúnyák s valóságos boszorkányképük van. A gyermekeknél sajátságos az, hogy hasuk bámulatosan nagy; hogy mi okozza ezt, nem tudni, de később mikor ők is részt vesznek a halászat fárasztó munkájában akkor a nagy has is leapad.

A gemilói halásznak sajátságos és érdekes házi állata van és ez a pelikán. A pelikánt az arab megtudja szelidíteni. Eleinte fogságban tartja erős kötélén; ilyenkor a gyermekek játszanak vele s a madár elég gyorsan megszeli. A pelikán csőrének alsó fele alatt nagy zacskó van, melyet a természet maga alkotott s melyet a pelikán arra használ, hogy fiókái számára benne összegyűjti a halat, mit utközből összefogdos. E szokását használják fel a gemilói halászok, kik igen kapzsisz s nem elégszenek meg a saját halászati zsákmányaikkal. Mikor a nyelv alatti zsák

tele van, a pelikant kényszerítik, hogy azt üritse ki. E halak egy részét felhasználják, más része ellenben a földön marad, megrohad és a levegőt förtelmessé teszi. Érdekes az hogy a pelikán csak apró halakat gyűjt zacskójába, bár ő maga nagyokat is felemészt, mert fiókái ezekkel nem bírának megbirkózni.

A Gemile-torkolattól e napon tovább nem mehettünk pedig lovainkkal másfélóra alatt elérhettük volna Port-Szaidot. Amitől félnem kellett, bekövetkezett, nem ugyan rajtam hanem a dragománomon. Este hét órakor panaszkodott először, hogy nem érzi magát jól, nincs étvágya és erőtlen s hogy nem tud tovább menni. Beláttam, hogy Port-Szaidot el nem érhetem ma s felütöttük sátorunkat. Hanem már akkor észrevettem hogy a dragománom igen gyenge, még a bot is kiesett a kezéből. Alig hogy kész volt a sátor mikor a nap lement, dragomanom lefeküdt, már beteg volt, megkapta a malariát. Először csak szelid láz gyötörte, hanem hőmérséke egy óra alatt meghaladta a negyven fokot. A chininnel elkéstem már, a salicil nem használt, azt hittem, meghal ez a derék ember, ki utamon oly hűsége senkiért. Másfélóra múlva azonban a láz csillapult; én egy pillanatra elhagytam a sátorot. Szép csendes éj volt már, a leggyönyörűbb idő arra, hogy egy ember a más világra utazzék. De hát ez a csapás még sem ért. Egy óra múlva már dragománom aludt. A gyomrom korogni kezdett, lefeküdni nem akartam, tüzet raktam elkészítém és elfogyasztám egyszerű vacsorámat s virrasztottam tovább a beteg mellett.

Éjfél felé borzongást éreztem. Azt hittem fázom, kimentem a tengerpartra sétáltam egyet. Éjszaki szél fútt, még jobban átfáztam. Akkor futni kezdtem, fáradva értem vissza a sátorba, agyamban a vér lüktetett; de nem izzadtam és ez volt a veszedelem; bevettem salicilt, kellemetlen érzésem nem múlt el, de még erőmnél voltam. Félháromkor dragománom felébredt s mikor megtudta a dolgokat, felkelt, hogy az éjjeli virrasztásban felváltson; azt hittem, el fogok tudni aludni. Nem sikerült. Egy negyedóra múlva aztán rajtam is kitört a moesárláz. Egy órai roham után elaludtam, de már reggel tovább kellett mennem, mert a láz egyedüli gyógyszere az, ha a vidéket a hol megkaptuk rögtön elhagyjuk. Dragománom rákötözött a lóra, hogy le ne forduljak, annyira elgyengültem, hanem azért a feljegyzéseket el nem mulasztottam. Végre megláttam az arab negyedét; levettem magamról a kötélékeket, amelyek a nyereghez erősítettek. Korán

volt még, az öröm elbizakodottá tett. Akkor kaptam meg a második lázrohamot és ez lefordított a lóról. De már akkor Port-Szaidban voltam!

Eddig tartott utamnak a föld- és természetrajzra érdekes része; ezután átmentem a Szuez-csatornán, vasuton tovább Kairóba, a pyramisokhoz, a deltának még egy két kisebb városába de itt már inkább egészségemet állítám helyre, mert a meglevő anyagot csak kiegészíthettem. Ezeket a vidékeket azonban a magyar irodalomban számtalanszor leírták, míg én csak átfutottam. A mi e vállalatom tudományos eredményeit illeti, azokat a jelentésben csak röviden érintettem; ama 200 növényt és 50 emberre szóló anthropologiai méréseket, melyeket magammal hoztam, a kereskedelemre vonatkozó számtalan adatot, melyek gyűjtésénél sohasem tévesztém a magyar és osztrák szempontokat, a part sülyedésére, a torkolatok fejlődésére, vonatkozó megfigyeléseimet, részben már feldolgoztam, s az illető tudományok szakközlönyeinek rendelkezésére bocsátottam, részben a legközelebbi jövőben fogom feldolgozni.

IFJ. JANKÓ JÁNOS.

INDIA TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA.

Szorosabb értelemben vett India vagy Hindosztan alatt, azt a földterületet értjük, mely Ázsiában a Himalájától délre a Bengali öböl és Arab tenger között terül el. Magában foglalja az Indus és Ganges alföldét, melyet a Himalájától a mocsáros Teraj választ el; a Dekkán fensikot, mely a Vindhja hegység és Nerbada folyótól délre a Kisztna folyóig terjed; a Kisztnától Komorinig terül a tulajdonképeni félsziget, melynek keleti partját Koromandelnek (Csola dinasztia földje), a nyugati Malabarnak (hegyvidék) nevezzük. Különben a Nerbada és Komorin között elhúzódó nyugati partvidék három néven ismeretes; az északi szakasz Konkau, a középső Kamara, a déli Malabar nevet visel.

Hindosztán három részre való osztását igazolja India története is: a hódító hinduk előbb a Pandsabot szállják meg s a Ganges környékét; azután átkelnek a Dekkánra, s csak ezután jutnak a félszigetre. Ugyan így történik a mohamedánok elönmulása is. A Dekkán s a félsziget őrizte meg az ős lakók

maradványait, különösen azok nyelvét, mely a maláji nyelvtől egészen elüt. Nevezetesen Dekkánban Hejderabad s a keleti part között, hol egykor Teliuga tartomány vala, a teluga-nyelvet beszélik; a Fél-sziget keleti felében Palikatól Komorinig tamil nyelven, Mejszurban kanarez nyelven beszélnek.

El lehet képzelni, hogy ekkora nagy területen, hol az éjszaki és déli rész földrajzi szélessége között 25—30° különbség van, hol a Ganges alföldétől a Himalája 6—8000 m. magas tetőig mindenféle éghajlat található, mily mozgalmas élet folyhatott le, míg végre a néphullámozás az angol főség alatt kellő medrért megtalálta. Azért nem tartom lényegtelennek, »I. Talboys Wheeler, A short history of India and of the frontier states of Afganistan, Nipal and Burma« cz. műve alapján India történeti földrajzát ismertetni.

Indiát éjszak felől a Himalája láncza sokkal jobban elzárja, semhogy e felől hozzáférhető lett volna, nyugati és keleti határa ellenben elég utat rejt magában, melyen a népvándorlás árja benyomulhatott Indiába. Legismertebb a Szolimán hegységben a Kejber szoros. Ezen nyomultak be a hódító hinduk is Pand-sabba s a Ganges vidékére, mely tőlük kapta Hindusztan nevét.

India legrégibb történeti földrajzáról a Maha Bharata és Ramajána époszok adnak felvilágosítást. A Maha Bharata színtere a Ganges vidéke Dehlitől Patnáig; a Ganges mellett fekszik Kasztinapur a kauravák városa, a mai Dehli közelében a Dsamna mellett alkotják a pandavák Indra-prasza várost, ennek közelében esik Kuru-ksetra a kauravák s a pandavák élet-halálharczának színhelye. A maharadsa székhelye Hasztinapur, ennek alája vannak rendelve a kisebb radsák, nevezetesen a Pancsalában (Kanuds), Prajágában (Allahabad), Ekaacsakrában (Arrah) székelők. E területen túl a raksasák s a bhilet, vagyis India benszületett vad népei laknak.

A Ramajánában is ugyanezen vidék a hinduk hazája, de már van tudomásuk Dekkán s a fél-szigetről, valamint Ceylonról, melyet a Ramajána Lankának nevez. Ugyanekkor a súlypont a maharadsa székhelye a Ganges mellől Agódhjába (Aud) a Szaraju (Gogra) mellé megy át; újabb helyek Szringavera Allahabad közelében, Mithila Patna közelében, Dsirioradsa Biharban. Kr. e. 500-ban Szakja Muni (Gautama-Buddha) Ajodjában kezd prédikálni a koszalai radsa birtokán. Kr. n. 78-ban a Ganges mellett levő Palibottrán kívül, ismeretes Dekkán keleti partján Andhrasz

s a félsziget déli részében Pandja királyság, 629—645-ig Sziladitya buddha vallású kanudsi, maharadsa egyesíti fősege alatt mind azon vidéket, mely Kasmirtól Asszámgig, a Himálayától, a Nerbadáig terül el. Ebből látjuk, hogy míg a hinduk függetlenek voltak, Dekkánban s a Félszigeten vékony eret képeztek, egy nyugatról jövő nyomás kényszeríté őket előnyomulásra. Elnyomás származik a mohamedán afghánoktól, kik Kr. u. 1000 körül Indiába nyomulnak. Egyelőre ugyan a központ az afghanisztáni Ghazniban van, de már 1194-ben Kutubuddin Delhibe teszi át székhelyét s Bihar és Bengal radsáit hübéreseivé teszi; Luka többi része még független marad. De már Alauddin száz évvel később elfoglalja Gadsrat félszigetet, az alsó Indus és Dsamna között levő Radsputánál, később előnyomul Dekkánba, sőt a félszigeten Mejszúrig halad. Ezzel kezdődik a mohamedánok és hindúk harcza, melynek eredménye az lesz, hogy Dekkán mohamedán uralom alá kerül, s a Félsziget és az egész nyugati hegyvidék a hindúk kezében marad. Nevezetesen 1500-ban Dekkánban öt mohamedán királyság képződik u. m. Ahmeduaga, Berar, Bidar, Bidsapur és Golkonda vidékén; a Kisztna és Komorin között brahman és dsen (buddha) fejedelemségek támadnak, közös nevük Vidsájanagar vagy Narszinga birodalom, a maharadsa székhelye Vidsájanagar a Kisztna egyik mellékfolyója a Tambadra mellett. 1565-ben a Talikota (Krisztina folyónál) mellett vívott csata megdönti a maharadsa hatalmát, és helytartói mint önnálló radsák uralkodnak. Egymás közötti versengéseknek az lesz az eredménye, hogy a buddha vagy dsen vallás kiszorul a Félszigetről.

A nyugati partvidéken Konkan hegyei között a mahratták húzódnak meg, a Malabár parton 12 radsa uralkodik, kiknek maharadsája Kalikutban lakik. Ekkor jelenik meg 1498-ban Vasco de Gama Indiában. Őt ugyan bizalmatlanul fogadják s tengeri rablónak tartják, az indiai kereskedést kezükben tartó arabok is izgatnak ellene, de utóda Cabral Alvarez már pártfogót talál Kocsin radsájánál. Albuquerque Alfonz (1509—1515) alkirály idejében a portugalok megszerzik a nyugati parton Goát, Onort, Dabult, Csault, Mangalurt és Kocsint, Gadsratban Diut; illetőleg e helyeken kereskedő-telepeket alkotnak; de Bengálban kísérleteik nem sikerülnek.

1526-ban Báber mogul khán megdönti az afghán mohamedán uralmat Pandsabban, de csak második utóda Akbar tud a Ka-

rumnasza folyó szorosán (Benaresz közelében) Bengalba átmenni, ugyancsak Akbar meghódítja Malvát Radsputánában, továbbá Gadsratot és Dekkánt, s az itteni mohamedán uralkodókat alattvalóivá teszi. Ugyancsak ő Kasmirt is meghódítja s ettől kezdve a nagy mogulok a telet Lahorban, a nyarat Kasmirban töltik. Dehli tulajdonképeni alapítója Dsihan sah (1627—1658), azért róla a mohamedánok maig is Sah Dsihanabadnak nevezik Dehli, melynek hindu neve küszöböt jelent.

Aurangzeb (1658—1707) Dekkán meghódítását befejezi s a kormányt Nizamokra bizza. A nizam székhelye Hejderabad. Ugyan ez időben alakul Konkánban, az indiai Walesben a mahratta birodalom; kormányzói a peisvák. Míg a maharadsa, ki Szatórában székel, csak báburalkodó, addig a peisvák Punában fejedelmi hatalmat gyakorolnak. Az első peisva, Szivadsi, meghódítja a Kisztnától délre eső Felső és Alsó Karnatikot, úgy hogy hatalma Punától Madraszig ér.

A mogul uralom virágzó korában Indiának kitünő utai voltak. A középpont Agra volt a Dsanma mellett; innen vezetett egy országút Dehli, Lahoron át nyugat felé, ez folytatása volt annak az útnak, mely Iszfahánból indult ki s Kandahar, Kabulon át Atakhoz vezetett. Agrából keletfelé tovább vezetett ezen út Allahabad, Benaresz, Patna és Dakka felé. Délfelé vezetett Barhampuront át Golkondáig. Szurat két úton volt összekötve Agrával; egyik út Barocs és Barodán át vezetett Radsputánán keresztül, a másik a Tapti völgyén felfelé Barhampurig s innen Szirondsz és Gualioron át Agrába. A mai indiai vasutak egészben véve e fővonalakat követik.

A perzsa Nadir sah betörése 1739-ben, az afghán Ahmed Abdali rablása a nagy mogul birodalmában, nevezetesen Dehli fővárosban teljesen tönkre teszi a nagy mogul tekintélyét, a nizamok és navabok önállók lesznek s méltóságukat fiaik a nagy mogul megerősítése nélkül öröklik. Bengal, Aud navabja és Dekkán nizamja egészen függetlenek lesznek; a mahratták elfoglalják Malvát és Gadsratot; a szikek Pandsabot igyekeznek függetlenné tenni; Dehlitől északkeletre az afghánok egy új vidéket szállanak meg, mely Kohilla tartomány nevet visel.

Dekkán nizamja Alsó Karnatikra is kiterjeszti hatalmát, mely ekkép mogul és hindu Karnatikra oszlik. Alsó Karnatik nevezetesen a keleti Ghat és a tenger között terül el; kétfelé osztja a Kolerum folyó, mely ez időtől kezdve a mogul s hindu Karnatik határát

képezi. A hindu Karnatik keleti felén Tandsur, nyugati felé Triccinapoli radsája uralkodik. Hejder Ali (1768—1782-ig) Felső Karnatikot vagyis Mejszurt is mohamedán uralom alá veti, fővárosa Szeringapatam. Míg ekkép Dekkánban a mohamedán uralom folyton terjed, a mahratták 1770-ben pártfogásukba veszik a nagy mogult s ennek névleges védelme alatt űzik rablásaikat Bombaytól Bengálig, Gadsrattól Orisszáig s Malvától Mejszurig. India a teljes feloszlás szélén áll, midőn az angol hatalom mintegy másfél század alatt megizmosodva fellép, hogy a lazán összefüggő részek között egy erősebb kapcsolatot hozzon létre.

Az angolok 1599-ben jelennek meg a Tapti folyó torkolatánál Szuratban; 1639-ben a Koromandel parton Madrasznál egy keskeny partvonalat vesznek meg, melynek hossza 10 km., a belső felé azonban csak másfél kilométerre terjed. Itt építenek egy négyszög alakú erősséget, melynek hossza 400, szélessége 100 méter. Ez a Szt.-György erősség. A telepnek kitűnő fekvése, minthogy innét Barma, Sziam, Szumatra és Sínával fontos kereskedelem üzemel, csakhamar felvirágoztatta a várost, melyet a keletindiai társaság legbecsessebb telepének tartott. Másfelől azon védelem, melyet az angol telep a körüllevő, a társaság területén kívül lakó benszülötteknek nyújtott, azt eszközölte, hogy a 18-dik század folyamán e községek lassankint összenőttek a fehér várossal; e helységek közül nevezetesebbek Nunkumbankum, Veperi, Egmur, Rojapuram, melyek neve Madrasz külvárosai nevében maig fennmaradt. A Malabár parton Bombay a 17-dik században jut az angolok birtokába. Portugal Katalin viszi férjének II. Károlynak nászajándékkul. E város neve (jó öböl) igazolja fontosságát. Kikötője oly tágas, hogy a legnagyobb európai hajókból is belefér ezer; épen azért egészségtelen, rossz levegője daczára is felvirágzott. Az angolok kitűnő karba helyezték erősségét s így az öböl is védve lett a tengeri rablók ellen.

A harmadik pontot a Ganges mellett nem fedezték fel oly biztosan az angolok. 1640-ben a Hugli mellett 160 kilométerre torkolatától s a mai nap feledésbe merült Dalkában s Patnában alapítottak telepeket, csak 1690-ben alapították 32 kilométerrel alább a Hugli keleti partján Kalkuttát három faluból, ezek neve Csutanutti, Govindpur és Kalighát. E terület alig volt fele Madraszénak, a folyó partján öt km. hosszan terült el, szélessége csak másfél kilométer volt.

E három fontos pont képezte azon alapot, melyen később

az angol hatalom Indiában felépült. Ugyanez időben kisebb telepek keletkeztek az angoloknak, Szuratban a Tapti torkolatánál s Karvarban Goától délre; továbbá Mursidabad külvárosában Kaszimbazárban. Előbb azonban e telepeknek lételükért kellett küzdeni különösen a francziákkal. Egyidejűleg ugyanis, német és francia telepek keletkeztek Madrasz és Kalkutta környékén, itt Csinszura német s Csandernagor francia telepek; Madrasztól éjszakra Palikat s délre Szadrasz volt a németek, Pondicszerri a francziák birtokában. Eleinte a francziák vannak fölényben s a dékkáni nizamok ügyét támogatva, megnyerik éjszaki Szirkarsz vidéket a keleti parton a Gundlakama folyótól a Mahanaddiig, sőt Dupleix alatt 1746-ban magát Madraszt is elfoglalják, de az angolok 1757-ben a plesszi csatában leverik Bengal, Bihor és Orissza navabját, ezzel Kalkutta nagyságának megvetik alapját, 1761-ben pedig Pondicszerri elfoglalásával örökre megbénítják a francziákat Indiában.

Az 1757. június 23-án plesszinél vívott győzelemmel kezdődik az angol hatalom Indiában. A három kerület (Bengal, Bihor és Orissza) navabja e győzelem után teljesen az angolok kezére van bízva, angol tisztek szedik be az adókat; ugyanekkor Dehli nagy mogulja Sah Alem is mint száműzött angol kegypénzből él, s helyben hagyja, hogy Mir Kaszim 1761-ben átengedi az angoloknak Bardvan, Midnapor és Csittagong területeket Bengálban; Lord Clive 1767-ben az angol birtokokat egész a Karmnasza folyóig (Benaresz mellett) délen Orissza és éjszaki Szirkarszra terjeszti. A mahratta forradalmak alatt 1775-ben kapják az angolok Szalszettát, Bareint és Barocsot, 1779-ben Gadsratot.

Mint hógomolyag nő ezután az angol birtok, mert Indiában hiányzik egy hatalmas vezérlő szellem, úgy hogy 1785-ben Bengal, Bihor, Bombay kicsi környékével, Madrasz nagyobb területével képezik az angolok közvetetlen birtokát, melynek főhelye 1772 óta Kalkutta. And és Karnatik az angolok védelme alatt levő hűbérek, még három független terület van. Nevezetesen független Dekkánban Nizam Ali, Mejszurban Tippu; a mahratták ekkor állanak hatalmuk tetőpontján, az ő védelmük alatt áll Dehli s valóságos mahratta birtokot alkot a mahratta Szindia a Duabban, a Dsamna és Gangesz között; vele érintkeznek az angol és francia követek ágrai táborában. De a mahratta birodalom is magában ápolja gyöngeségét, miután több hűbéres részekre szakad,

így Baroda, Malva és Berar hűbérekre; még maga Malva is feloszlik Szindia birtokára, és Indurra Holkár birtokára.

1799-ben Szeringapatam bevétele s Tippu halála után az angolok Mejszort felosztják a nizam, pusva, s a kisebb radsák között mint angol hűbér birtokot; de egy részéből kikerekítik; Madrasz kerületét. Ugyan e célból Tandsor radsáját s Kornatik navabját nyugalmazzák s a közigazgatást az angolok veszik át; nyugaton Malabár és Kanara angol fenhatóság alá kerülnek, Kurg, Kocsu és Travankur radsái hűbéresek lesznek, s ezzel Madrasz kerületének határa nyugaton Malabor, éjszakon a Kisztna és Godavéri, délen Komorin.

1802-ben a peisva is elfogadja az angol segédcsapatokat 1803-ban Hindusztán meghódítása befejeztetett; Szindia lemond mind azon területekről, melyek a Csalbaltól nyugatra s a Dsamanától éjszakra esnek. 1803-ban a berari radsa átengedi Katak-ot a Mahanadeli deltájában és Berart, 1805-ben nyerik az angolok Radsputánában Bhartpurt és Ulvart. 1817-ben a Mehidpur mellett kivívott győzelem után Szindia birtokából kénytelen Adsmért az angoloknak átengedi. Ugyan ekkor a mahratta hatalom egészen megtört, a peisva méltóság eltöröltetett s lord Hastings ekkor szervezte azon politikai rendszert, mely lényeges változtatás nélkül mai napig fenáll. 1820-ban a mizam birtoka is angol védnökség alá kerül.

Ekkor a vadság rossz gazdálkodása ismét délre a félszigetre vonja az angolok figyelmét. Délen Mejszur és Malabár között terül el egy kis havasi tartomány a nyugati Gathban; e föld telve van hegyekkel, erdőkkel, szakadásokkal s a mellett dús esőzések látogatják; hővelkedik vad elefántok s mindenféle vadakban, egyes tévesebb völgyeit jól művelt mezők borítják. Három oldalról csaknem függőleges hegyszakadékok, negyedik oldalán ős rengetegek zárják el. Ez Kurg tartomány, mely a tizennyolczadik század folyamán Hejder etli és Tippu támadó hadait mindig véres fővel verte vissza. Radsájának rossz gazdálkodása azonban végre is odavitte a lakosságot, hogy örömmel üdvözölték 1834-ben az angol annexiót. Mejszur sem élvezhette soká Tippu bukása után a hindu radsák uralkodását, 1830-ban Mejszur annexiója az előbbihez hasonló okból következett be, csakhogy nevét továbbra is megtartotta.

A hátralevő független részek bekebelezése 1840 után gyorsan követte egymást 1843-ban az Indus torkolatánál elterülő Szind

vidék kebeleztetik be, miután afghari eredetű mohamedán lakói az 1841—42-iki kabúli s az ezt követő Kejber szorosi szerencsétlenséget ki akarták aknázni. Pandsab egyike volt azon vidéknek hol a hinduk a mohamedán uralom elől menedéket találtak. A 15-ik században szerveződni kezdenek s mint vitéz katonák a khalszák messzire éreztetik karjuk erejét; (1800—1839) Kandsit Szingh jól tudja érvényesíteni erejüket, de tehetetlen utódjának, fejére nőnek a féktelen harczosok, s nem marad egyéb hátra, minthogy őket az angol területre utalják. Ez okozza a Szik birodalom bukását; 1846-ban a Szatleds kelyett a Kavi lesz a brit birodalom határa, 1849-ben bekebeleztetik egész Pandsab, s az angol uralkodásra következő rendes időkben a khalszák a kardot az ekével cserélték fel. 1848—1856-ig terjedő időszakban Pandsab áldott vidéke valóságos kincses bányává tétetik. Lond Dalhousie uralmának legfényesebb ténye az az út, mely Lahort Pisavarral köti össze; ez közel 500 km. hosszú, átszeli 100 nagyobb és 450 kisebb hid, áthatolhat nagy hegylánczon és két nagy folyón; ezt Napier tábornok vezetése alatt bengaliai mérnökök készítették. Nem mellőzhetők a hajózó és öntöző csatornák sem, egyebek között ugyancsak Napier készítette a Bari Duab csatornát a Ravi és Csinab között; ez a legnagyobb efféle művek egyike, hossza mellék ágaival együtt 748 km. Nem csodálható, hogy a szikek hálásak voltak mind e jótéteményekért s az 1857-ben kitört szipoj-lázadás alkalmával a khalszák lelkesen s ingadozás nélkül támogatták az angol ügyet.

Pandsab bekebelezésével a további bekebelezések még nem értek véget, 1848-ban a Mahratta-területből Szatara Bombay-ba kebeleztetik be, 1853-ban a Gangestől délre eső Bandelkund, Nagpur és Nizam-államból Berar a központi tartományokba olvasztatik, Kornatik és Pandsur Madraszba, Puna Bombayba olvasztatik be. A bekebelezés véget ér 1856-ban Aud bekebelezésével, mely a szipoj politikai forradalmat idézte elő. Erre jelent meg 1858. november elsején Viktória királyné kezéből India magna chartája, melynek értelmében India kormányzása a társaság kezéből a koronára ment át. Ez megerősített minden létező méltóságot, jogot és szokást. Biztosította India népét, hogy az angol kormánynak sem joga, sem szándéka nincs beleavatkozni vallásuk és kasztrendszerükbe.

A kormányzás sem szenvedett lényeges változást. Evszázadokon fejlődött az ki, s az új aera kezdetén legfeljebb a czimek

váltak. A különböző kormányzóságok törvényhozó testületébe s az alkirály tanácsába európaiak s benszülöttek egyaránt fölvé-
tetnek. A társaság hadserege egyesített a királyi hadsereggel. A
különböző kormányzóságok fellebbező törvényszékei beleolvasz-
tattak a legfőbb ítélő székbe (Supreme courts), melynek tagjait
a korona angolokból nevezi ki.

India politikai földrajzból látható, hogy e nagy terület mily
érdekes földrajzi egyedet képez, jól kikerekített határokkal, melynek
belsejében az izolált kisebb-nagyobb medenczék a történet folya-
mán megannyi önálló államnak adtak lételt, melyeket legújabb
időben az angol korona egyesített fősége alatt.

LAUKÓ ALBERT.

EMLÉKEZÉS PRZSEVALSZKIJ MIHAJLOVICS NIKOLÁJRA.

(1839--1888).

(Olvastatott a Földrajzi Társaság 1888. november 22-iki ülésén).

A folyó esztendő nem vádolható azzal, hogy a földrajzi
utazóknak túlságosan kedvez, mert épen a legkiválóbbak
ellen fordult haragjával. A híres utazó, aki a szerecseny-
világ vadonjaiba Emin pasát szabadítani ment, eddigi értesülé-
seink szerint valószínűleg életével fizette meg vállalkozását, nem
kevésbé híres versenytársa pedig épen akkor lett a hagymáz
áldozatává, a mikor Ázsia szívébe ötödik útját megtenni volt
indulóban. Sajátságos játéka a véletlennek, hogy mind a ketten ugy
tervezték, hogy ez lesz utolsó vállalkozásuk, melyből hazatérve,
megpihennek; sem ők, sem más nem sejtette, hogy az utolsó
vállalkozás egyszersmind utolsó úttá s az óhajtott pihenés örök
nyugalommá fog válni.

Az előbbi utazóról nálam hivatottabbak fognak szólni, ha
egyszer bizonyossá vált, ami ma csak valószínű, az utóbbiról az
oroszl Przsevalszkijról, legyen szabad nekem, úgyis mint egyik
műve fordítójának megemlékezni s leíró emléke iránt a
kegyelet adóját, mely őt mint társaságunk volt tiszteletbeli tag-
ját is joggal megilleti.

Már lengyel hangzású neve is rávall őseinek lengyel erede-
tére; azonban nagyapja és apja már orthodox vallású, született
oroszl volt. A szmolenszki kormányzóság egyik nemesi majorsá-

gán, a kis Otrádnáján született 1839-ik évi április 11-dikén. Tíz éves korában lépett a szmolenszki gymnasiumba, melyet 1855-ben hagyott el. Utazó hajlamai korán jelentkeztek; mint másodgymnasita szenvedélyesen vadásztatott és nagy szeretettel kutatta a környék állat- és növényvilágát. Utazó életről álmodozott a gyermek, utazó életért rajongott az ifju. Hogy legkönnyebben megvalósítsa vágyát, a melyhez nyugalmazott százados atyjától támogatást nem várhatott, 1855-ben beállt katonának; úgy számított hogy ezen a réven valahogy majd eljut Ázsia keleti részébe, vágyainak Mekkájába. Azonban az alkalom tizenkét évig késett. Tisztté neveztetvén ki, előbb kitöltötte poloczki ezredben a törvénytiszta pár esztendő; azután látogatta a Miklós-féle táborkari akadémiát, a melynek tanfolyamát elvégezvén, 1863-tól 1867-ig a varsói hadapród-iskolában tanította a földrajzt és történelmet. Az 1867-ik év végre meghozta azt, a mit olyan nagyon kívánt: beosztották a táborkarba. Ettől az időtől számítódik utazó élete. Az 1860-ban Khinával kötött pekingi szerződés Oroszország ázsiai részét jelentékeny földdarabbal növelte; ehhez tartozik az Usszuri-folyó melléke, melynek területén Przsevalszkij két esztendeig időzött. Hogy mivel foglalkozott itten, azt 1870-ben Szentpétervárott »Utazás az Usszuri-i országban« czímmel megjelent munkájában így adja elő: »Gyermekségem óta dédelgetett erős utazó szenvedélyem arra birt, hogy néhány évi előkészület után Keleti Szibiriába helyeztettem át magamat. A szerencse kedvezett; 1867. április havában alighogy Irkutszkba értem, egy hónap múlva már is az Usszuri mellékére küldtek, hogy különféle statisztikai adatokat gyűjtsek; e mellett aztán foglalkoztam a magam dolgával is, adatokat szerezgetve ezen kevésbé ismert ország népéről és természeti viszonyairól. Azon két év alatt, a melyet az Usszuri s általában az Amur mellékén töltöttem, szolgálati tekintetből félévig laktam Nikolajevszk városában, az 1868-ik év nyarán pedig majdnem egészen a khinai rablók kikergetésével bajlódtam. Hogy lelkem vágyait mégis kielégítem, ilyen vándor élet közepett tettem meg naponként a meteorológiai megfigyeléseket, lőttem és tömtem ki a madarakat, gyűjtöttem és szárítottam a növényeket, szóval szünetlenül munkától munkához kapkodtam.« Az eredmény így is kielégítő volt: munkájával magára vonta a szakkörök figyelmét.

Szentpétervárra érkezvén, 1870-ben egy expeditió tervével fordult az orosz Földrajzi Társasághoz, melyben ajánlkozik a

Hoang-ho felső folyása mentén levő földek, az ordoszi sivatag és a Kuku-nor mellékének felkutatására. A tervet elfogadták, az uralkodó beleegyezését kieszközölték, és Przsevalszkij legfelsőbb parancsra három évre északi Khinába »vezényeltetett.« Kjach-tából indult ki Przsevalszkij és az ismert karaván uton Pekingbe ment, hogy az ország viszonyaival megismerkedjék. Kalgamból eredt voltaképi útjára az expedíció; bejárta az Ordoszt és az Alásánt, de visszatérni kényszerült, mert az a 6000 rubel, mellyel az expedíció rendelkezett, fogytán volt. Kalgamban váratlanul új segílyt kapván, a félbe szakadt utat tovább folytatta; felkereste Kan-szuh tartományt, ezután a Kuku-nor tavát, bepillantott éjszaki Tibetbe, eljutott a Mur-uszu partjaira; innét visszafordult átszelvén a Gobi-sivatag éjszaki részét, Urga városába jutott. Ezzel az útjával állapította meg Przsevalszkij európai hírnevét, erről szól a »Mongolia és a tangutok országa« című munkája, melynek első kötete 1875-ben, s a tudományos részt felölelő második része 1876-ban jelent meg. Majd 12 ezer kmnyi utat tett az expedíció, melynek feléről térképet is készített; a madarak, emlősök, csuszó-mászók, halak, bogarak továbbá növények és kőzetek köréből pedig gazdag gyűjteményt szerzett.

Ezen útjáért az orosz Földrajzi Társaság a legnagyobb jutalommal, elnöke Konsztantin nagyhercegről nevezett arany éremmel tüntette ki, azt mondván, hogy ez az utazás valóságos hősi tett volt, akár a nagy fáradalmakat, akár a fontos földrajzi felfedezéseket, akár pedig a gazdag tudományos zsákmányt tekintjük.

Az új siker új kutatásra ösztönözte; művének tudományos része még el sem hagyta a sajtót, Przsevalszkij már is nyugoti Khinába, a Tarim folyó völgyébe és a Lob-nor mellékére indult. Nagyszabású expedíció volt tervben, de megvalósítása elé sok akadály gördült; az Ili folyó mellékének bírása miatt feszült lett a viszony Oroszország és Khina közt, és maga az utazó is megbetegedett. Kormányának visszahívó sürgönye igazi jótétemény volt Przsevalszkijra. A 14 hónapig tartó utazásnak 1878-ban rövid munka a »Kuldsatól a Tiensánon tulra és a Lob-norra« című lett az eredménye. Különösen a Tarim folyó medenczéjére és az Altün-tag heglánczra vonatkozó adatai miatt vált nevezetessé ez az út, melyért a berlini Földrajzi Társaság a félszázados fennállásának emlékére alapított Humboldt-érmet Przsevalszkijnak ítélte oda, az orosz tudományos akadémia pedig tiszteleti tagjának választotta.

Felüdülvén a falusi magányban, 1878. őszén új expedíció tervezetével kopogtatott az orosz Földrajzi Társaság ajtaján, célpontul Lasszát, Tibet fővárosát, utirányul a zajzan-khamiszadsen-czajdami vonalat jelölve ki. A társaság a kért összeggel nem rendelkezett s az uralkodóhoz fordult támogatásért; II. Sándor csár a tervet jóváhagyta, a költséget az állampénztárból engedélyezte s ezzel a vállalatot állami ügynek nyilvánította. — Nem fogok ezen utazás részleteire kiterjeszkedni, mert a róla írt munka, a Magyar Földrajzi Társaság szerkesztette »Utazások könyvtára« IV. kötetében 1884-ben, a német kiadást megelőzve, »Zajzánból Khámin át Tibetbe és a Sárga-folyó forrásvidékére« czímen magyarul is megjelent; csak azt említem fel, hogy az expedíció 1879. év tavaszán kezdődött, 1 évig és 7 hónapig tartott, s hogy Lasszába el nem jutott. A Szentpétervárra visszatérő utazót a külföldi Földrajzi Társaságok legnagyobb kitüntetésekkel halmozták el, a mi társaságunk pedig 1882-ben tiszteletbeli tagjává választotta.

Kit a műzsa homlokon csókolt, a költők hite szerint nem lesz hozzá soha hűtelen, úgy van az utazókkal is; a ki egyszer utazónak született, utazni fog az a míg csak tagjait érzi. Przsevalszkijnak, a született utazónak sem volt maradása; ismét útnak eredt, hogy saját példájával bizonyítsa be, hogy valóban igaz, a mit harmadik középázsiai utjáról írott művének zárszavában így fejezett ki: »Méla busongás száll meg valahányszor a hazatérés örömeinek első fellobbanásai elszálltanak. És minél tovább fut az idő a mindennapi élet közepett, annál erősebb és erősebb ez a bű, akárcsak valami feledhetlent, becses és Európában fel nem találhatót hagytam volna Ázsia messze sivatagjain. Úgy van, ezekben a sivatagokban igazán van kizárólagos boldogság — a vad, korlátlan, majdnem tökéletes szabadság és igazság. Az utazó civilizált vademberré válik és elégedeli az emberi fejlődés szélsőségeinek legjobb oldalait: a vad élet egyszerű és kedélyes voltát s a civilizált élet tudományát és ismereteit. A rátermett utazót roppantúl vonzza a behatások naponkinti változása, az ujság sokasága és a tudomány hasznának tudása. A testi fáradalmakat pedig, ha egyszer elmúltak, könnyen feledti az ember, és még erősebben ecsetlődnek emlékezetében a siker és szerencse pillanatai. — Ezért nem felejtheti a hivatott utazó a maga utazásait a további lét legkedvezőbb viszonyai közt sem. Éjjel-nappal szeme előtt fognak lebegni a szerencsés

mult képei és csalogatni őt: vesse el a civilizált élet nyugalmit és kényelmét és cserélje fel a fáradságos, koronkint barátságtalan, de azért független és dicső utazó élettel.»

Kjachta és Urga városok lettek az indulás helyei, az éjszaktibeti fensik keleti részének felkutatása, a Lasszába jutás a Tengritóhoz s onnét esetleg a Bramaputra folyóhoz vagy pedig Ladak nevű tartományba való nyomulás volt az expeditió célpontja. A 43550 rubelre számított költséget ismét az uralkodó bocsátotta rendelkezésére, a trónörökös pedig felkérte, hogy az utazás kiváló mozzanatairól koronkint értesitse.

1883. évi november 20-ikán 57 tevével és 7 háts löval elindult Urgából a 21 tagu karaván, 1887. márczius havában elérte a Kuku-nor tavát, májusban telepet állított fel a Bukhan-Budha hegység lábánál, s a felesleges tehertől megszabadulva, felkutatta a Sárga-folyó forrásvidékét, melynek, forrására szerencsésen rá is bukkant. Két patakocska hegyi folyóvá egyesül, mely beszakad egy tóba, kitör az átellenes oldalon és csakhamar az egy másik tóba fut, a melyből aztán mint számot vevő folyó kerül ki: ime a híres Hoangho vagy a Sárga-folyó hosszú pályájának kezdetén. Innét a Kék-folyóhoz ért az expeditió, de rajta át nem kelhetett, tehát ez irányban Tibet belsejébe se hatolhatott; visszafordult a Sárga folyó forrásaira, átkutatta azt, megütközött és megszalasztotta az őt kétszer is megtámadó rablócsapatot; sietve eljutott a telephez hogy más uton próbáljon szerencsét. 1884. augusztus havában elhagyván a telepet, éjszakyugat felől igyekezett bejutni Tibetbe; e végre nyugoti irányban végig haladt a Kün-lün hegyláncz éjszaki oldalán s az utba eső névtelen hegylánczokat orosz nevekre keresztelte el, mint arról annak idejében a »Földrajzi Közlemények«-ben megemlékeztünk. Pótlólag csak azt kell megemlítenünk, hogy a Przsevalszkijtől »rejtélyes«-nek mondott hegylánczot az orosz Földrajzi Társaság »Przsevalszkij hegylánczá«-ra változtatta. Ezen utjában utazónk ismét felkereste a Lob-nort, hol még második utjáról maradt egy és más kiegészíteni valója. Innét még mindig nyugatra tartva, bejárta a keleti Turkesztán déli részén levő csercseni és keriai oázst; útközben egy hegylánczot »orosznak«, legmagasabb csúcsát »Szabadító czár hegyé«-nek nevezett el; próbált behatolni a tibeti fensikra, de sikertelenül; mire aztán 1885. október 10-én orosz területre ért, és Karakol városában pihente ki az út fáradalmait. A nyáron jelent meg: »Kjachtától a Sárga-folyó for-

rásaihoz, Tibet északi határszélének és a Lob-noron át a Tarim medencéjén vivő utnak felkutatása» czimű, ezen utazást leíró munkája, 3 térképpel, és 32 rajzzal, melynek kiadását Alexandroviics Nikolaj trónörökös 25 ezer rubel ajándékozásával mozdította elő.

Mikor az említett munka megjelent Przsevalszkij már Ázsiában volt, hogy megtegye utolsó útját, melynek 53 ezer rubelre számított költségeit felséges pártfogója készséggel megadta. Ugy szölt a terv, hogy a merre negyedik útjáról hazakerült, arra fog próbálni szerencsét. Az expedíció szervezése pontján az az Iszük-kul keleti oldalán fekvő Karakol városát választotta. Biztatta a remény, hogy ezuttal talán mégis eljut Lasszába, hiszen a tibetiek és az indiai angol kormány közt harcz folyik és tudvalevő, hogy két viszálykodó bajának a harmadik örül. Ámde más volt írva a sors könyvébe; mikor javában válogatta kísérőit, meglepte a hagymáz és a fáradalmakkal és veszéllyel bátran daczó testből kiragadta a lelket. November 2-ikán hunyt el, 8-ikán helyezték örök nyugalomra, kívánsága szerint nem messze az Iszük-kul tavától, részesítvén őt mindabban a végtisztességben, a mely Karakoltól csak tellett.

Es itt önkénytelenül felmerül a kérdés: miféle utazónak tekintsük Przsevalszkijt? A feleletet megkönnyíti ő maga azzal a kijelentésével, hogy működése csak rekognoszálás volt, mely a szaktudósok előtt a tért el nem zárta.

Hogyan és mi módon utazott? azt így adja elő: »Sok évi középázsiai utazásom alatt azt a gyakorlati meggyőződést szereztem, hogy a mely utazó boldogulni akar ezekben a kietlen országokban és ezen vadlakosság közepett, annak pénz csörögjön a zsebében, fegyver villogjon a kezében, maga pedig ezzel is, azzal is imponálni tudjon a föld népének«. — Karavánjában katonai fegyelmet és olyan rendet tart, mintha folytonosan ellenség környezné, keresi a veszélyt, hogy az orosz fegyver hatalmáról legyen mit beszélni a tibeti fennsíkon is. S a vitéz katoná megkapta jutalmát, mert negyedik útja után tábornokká neveztetett ki. — A mi ismerete körét illeti, a zoologus felülmúlja benne a geografust; alapot készülség, s megfigyelés és helylyelközzel szinte költői előadás jellemzik valahányszor egy-egy állat életmódját vázolja. Földrajzi kutatásaiban nagy kárára vált az, hogy a beutazott vidékek nyelvét nem értette; ezért kell kétkedve fogadnunk különösen negyedik útján tett hangzatos felfedezéseit.

Végleges ítéletet még nem formálhatunk működéséről; be kell várni, míg a szaktudósok elkészülnek gyűjteménye feldolgozásával.* Különben így is hálával emlékezhetünk 21 évi szakadatlan működésére, mely alatt 31 ezer kilométernél többet járt be, az időjárás zordonságával és szeszélyeivel, s a legyőzhetetlennek vélt fáradalmakkal bátran megküzdve, melynek folyamán sok új és érdekes felfedezéssel gazdagította a földrajzi tudományt, a melyekről legjobban tanuskodik belső Ázsia térképe a Przsevalszkijtől felfedezett és rendszerezett hegylánczokkal meg-
 rakva, és mely 21 év leforgasa alatt több kötet vonzóan irt művet és tudományos értekezést és ismertetést is bocsátott a nyilvánosság elé.

CŠOPEY LÁSZLÓ.

D^{re} PÁPAI KÁROLYNAK ELŐLEGES JELENTÉSE NYUGOT-SZIBERIÁBA TETT UTAZÁSÁRÓL.

Tekintetes Társaság!

nyugot-sziberiai és éjszaki-urali anthropologiai és ethnografiai czélzatú utazásom egy része befejezést nyervén, kíváncsún tartom eddigi utvonalamról és eredményeimről a Tek. Társasághoz rövid, előleges jelentést terjeszteni. Erre kötelez azon szives támogatás, melyben a Tek. Társaság részesített, és melyért ez alkalommal el nem mulaszthatom hálás köszönetemet nyilvánítani.

* A gyűjtemény növénytani részét, melyhez Potanin és Pylczov gyűjtése is csatoltatott, Maximovics akadémikus vette munkába s mintegy 8 év alatt készül el vele. Két kötetre fog oszlani; az első a tangut, a másik a mongol flórát fogja tartalmazni, mintegy 90 iven és 200 táblával. Az első füzet már sajtó alatt van. — Büchner dolgozza fel az emlősökre vonatkozó gyűjteményt, mely mintegy 45 ivet fog tenni 60 táblával; a csuszómászokkal Strauch foglalkozik s munkája mintegy 20 ivet és 20 táblát fog elfoglalni; a halakat Herzenstein dolgozza fel mintegy 20 iven s nagy 25 tábla rajzzal. A geognosiai adatokon Inosztranszev tanár fáradoz, s dolgozata szintén vagy 20 ivre és 10 táblára fog terjedni. Ugy szól a terv, hogy az orosz nyelven kívül talán latin, franczia vagy német nyelven is kiadják a munkákat. — Ez ideig már megjelentek a következők: »Przsevalszky M. Nikoláj középázsiai utazásainak tudományos eredményei I. kötet. Az emlősök. Feldolgozta Büchner E. 6 ív 5 táblával. Ára 5 rubel. — III. kötet, 2 része. A halak. Feldolgozta Herzenstein 91 lap, 8 táblarajzzal. 44 rubel 50 kopejka.

Tekintetes Társaság! Ez évi márczius közepén hagytuk el nyelvész uti-társammal Dr Munkácsi Bernáttal Budapestet, utunkat Pétervárnak véve a nélkülözhetetlen ajánlások megszerzése czéljából. Az ottani tud. akadémia szives közbenjárására sikerült a belügyi kormány nyílt ajánló levelét megkapnunk, mely egész utvonalonkon biztosítja számunkra a kormányközegek támogatását. Ezzel utunkat Moszkván, Kazánon, Permen át véve, a tavaszi közlekedés nehézségei miatt némileg fentartóztatva április végén érkeztünk a permi kormányzóság verchoturjei kerületébe. Itt található ez idő szerint a vogulság legnyugotibb ága, melynek tanulmányozása képezte első sorban feladatunkat. Nikito-Ivdil egyházas község, hova május 2-ikán érkeztünk meg, volt utazásunk első czélpontja; mint a mely község a lozvai vogulságra, főleg annak éjszaki ágára, középponti jelentőséggel bír. Itt akadtunk először a környékről beérkező vogulokra. Maga e hely azonban nem nyújtván alkalmat a vogulokkali szakadatlan érintkezésre, azért a közelben a Lozva partján épült kis vogul faluban, Persinában telepedtünk meg és fogtunk munkához. Társam az ottani nyelvben egy új dialektust fedezvén fel annak feljegyzéséhez fogott, majd azt befejezvén, alkalma nyílt ugyanott a felső-lozvai nyelv tanulmányozására. — Én ezalatt az első ismerkedést kezdtem az ottani rohamosan oroszosodó vogulsággal, annak élete módjával, szokásaival; másfelül előleges tájékozódást szereztem az éjszaki Ural, a felső Lozva nehezen megközelíthető tisztább voguljairól. E mellett nem csekély időt voltam kénytelen igen fogyatékos orosz nyelvismeretem gyakorlati gyarapítására fordítani. Ily irányú előtanulmányokkal töltve majd nem egy hónapot, a véletlen kedvező alkalmat nyújtott a tisztább éjszaki lozvai vogulok felkeresésére, kikhez eljutni nyár idején oly nehézségekkel jár, melyeknek elhárítását anyagi eszközeim meg nem engedték volna. Már a 4-ik év nyarán indult ama vidékre egy nagyobb expeditió, melynek czélja az éjszaki Ural gazdagságának (főleg érczekben) kutatása, e mellett a terület topografiai és geológiai megismerése. Minthogy e munkálatok területe a nehezen hozzáférhető vogulság területe, azért is örömmel fogadtam az expeditió vezetőjének, a fiatal lengyel bányamérnöknek Lebedzinszky Lucius-nak lekötöző ajánlatát, hogy néhány hetet az expeditió körében töltssek. Az éjszaki Lozva folyam vidékén haladtunk éjszagnak egészen az Éjszaki Szoszva felső vidékéig. Utunk nagybárára az expeditió által

tört utakon, erdős ingoványokon vitt keresztül. E vidéken nyár idején csak lóháton lehet előrehatolni, helyenként csak gyalog; másutt kis csónakokon, melyeken a sebes rohanású víz folyása ellenében az evezőt, hosszú póznákkal kénytelenek felcserelni. Ez utazás több tekintetben volt tanulságos reám nézve. Betekintést nyújtott ez urali vidék geográfiai alakulásába, megismertetett az itteni utazás módszerével és ami fő: közelébe hozott a tisztább voguloknak. Ezek a Lozván, Szoszván és ezek mellékfolyóin kóbor életmódot folytatnak. Foglalkozásuk a halászat és vadászat, csak kis mértékben iramszarvas-tenyésztés. Nyár idején az iramszarvas nyájakat az Ural magasabb vidékein legeltetik; tulnyomó részük azonban elhagyva téli lakát, kóborol a folyókon, csónakján magával hordván minden ingóságát, halászgat, vadászgat és hol itt, hol ott üti fel a partokon kezdetleges nyirhéjjal fedett kunyhóját. Mintegy három hetet tölték e területeken, élvezve az expedíció vendégszeretetét; ezután visszafordultam Persinába. Ez utat nagyobb számú vogulok társaságában tettem, kik az orosz Péter napra Nikito-Ivdil községbe siettek, lelkészük által oda rendelve: gyónás és bőjtölés céljából. Ott körükben töltvén még néhány napot, ujulag elváltam uti társamtól és véglegesen elhagytam Persinát.

A rövid nyár hátralevő részét kíváncsi voltam a letelepedett, földművelő vogulok körében tölteni, a dél-lozvai, majd a kondai vogulság meglátogatására indultam. Utam majdnem szakadatlanul csónak-út volt. A dél-lozvai vogulság nemcsak az éjszak-lozvaitól, hanem még némileg a persinaitól is eltérő nyelvjárást beszél. Oroszosan épült apró falvakban él, kis mértékben földműveléssel és állat-tenyésztéssel is foglalkozik, de e mellett még mindig a vadászat és főleg a halászatra van utalva. Ez a vogulság legeloroszosodottabb része: egyes falvakban nyelvét egészen felcserelte az oroszszal és csak fizikai típusa és a hagyomány mutat eredeti származására. A Lozva torkolatától a Tavdán, orosz községeken, Pelyim egyházas községbe jutottam. Innen a Pelyim folyó alsó folyásán felemelkedve néhány ottani vogul faluval ismerkedtem meg, melyeknek nyelvjárása és életmódja hasonlít dél-lozvai rokonaikéhoz. A Pelyim egy keleti mellékfolyójától a Konda folyamvidékére kívántam átsapni, hogy annak lakóit még a fő mezei munka közepett találjam. Ez út nem csekély nehézséggel volt összekötve, minthogy süppedékes ingoványon kellett keresztül hatolni. Ezért holmim egy ré-

szét más irányba indítva utnak, csak a legnélkülözhetetlenebbeket véve magamhoz, két kísérő társaságában indultam utamnak. Három napi keserves utazás után, gyötörtetve hőségtől, szünnyogoktól, esőtől, érkeztünk meg a felső Konda egy falujába. A Kondán lefelé ismét csónakon folytathattam utamat, annak torolataiig. E folyón élnek a vogulok ez idő szerint a legnagyobb számban. Megérkezésem a fő mezei munka, a széna-gyűjtés, aratás, szántás, vetés idejében esvén, betekintést nyerhettem az ez irányu foglalkozásba. A földművelés itt még igen kis körre, csak néhány községre szorítkozik, ott is nagyon kis mértékben üzetik. Ennek oka, a talaj mostohasága mellett, jó részt a vogulság idegenkedése ez uj foglalkozási ágtól és életmódtól. Általában a kondai vogulság átmeneti állapotban van: ősi foglalkozása mellett az újabb hódít tért; anya-nyelvét az orosz befolyásolja és szorítja mindinkább háttérbe, régi családi szokásait az oroszszal, ősi vallását a kereszténységgel kénytelen felcserélni. Ily körülmények között: a sajátját, a régit elvetve, az idegent, az újat meg nem értve, át nem hasonlítva: rohamosan halad az anyagi és erkölcsi hanyatlás útján, szomorú képet tárva fel tanulmányozója előtt. — A Konda alsó folyásán osztjákok között vitt utam, kik fizikai típusukban, nyelvükben és szokásaikban a tatárság erős befolyását mutatják; foglalkozásuk azonos vogul szomszédaikéval, a földművelés teljes kizárásával.

Mintegy egy hónapot töltve a Kondán a beálló őszi szükségessé tette, hogy a téli utazásra (melyre elkészülve nem voltam) nélkülözhetetlen előkészületeket megtegyem. Ily célból Jekaterinburgba, majd Tobolszkba siettem. E helyeken több tanulmányaimra vonatkozó, jórészt irodalmi, anyag birtokába jutván; az osztjákok tanulmányozására indultam.

Első sorban a középső Ob vidéki: a Surgut és Narüm táján lakó osztjakkal kívánok megismerkedni. A szán-út beálltával az alsó Ob osztjájaihoz visz utam. Ezek, valamint szamojéd szomszédai, az orosz karácsony táján nagy számban gyűlnek össze Obdorszkban az ottani évi vásár alkalmából és adójuk lerovása céljából. Ily körülmények között ott igen kedvező alkalom kínálkozik ethnographiai és anthropologiai anyag gyűjtésére.

Az eddigiekben vázolván megtett utamat és a jövőben tervezett utirányomat; még a tanulmányaimban követett módszerről és annak eredményeiről kívánok röviden megemlékezni.

Utazásom anthropoligai és ethnographiai czélzatú lévén, figyelmemet csak másodsorban fordíthattam a bentazott területnek, különben is kevésbé változatos, geographiai alakulására. A természeti viszonyok főleg annyiban vonták magukra különösebb érdeklődésemet, amennyiben a nép életére a nagyobb befolyást gyakorolnak. Igyekeztem a geographiai elnevezéseket gyűjteni a a vogulság nyelvén, a mi csak a helyszínén lehetséges és a melyek több tekintetben világot vetnek a nép multjára; valamint az egyes helyekhez fűzött mondák is. Némely községekben hosszasan időztem, hogy mélyebb betekintést szerezzek a nép életébe: velük egy fedél alatt élve, részt véve halászataikban, vadászataikban, megismerkedve családi életükkel, különös figyelemmel kutatva minden után, ami rejtegetett ősi vallásukra világot vethet. Néprajzi tanulmányaimmal karöltve járt néprajzi tárgyak gyűjtése, azok beszerzési helyének, amennyiben lehető, készítőjének megnevezésével, a tárgyak és részeik vogul elnevezésével. A néprajzi tárgyak nagyobb mértékben való gyűjtését, a szállítási nehézségek miatt, a jövőre kellett halasztanom. Eddigi gyűjtésem 66 szám alatt ruházatot, házi eszközöket, halászati, vadászati és mythologiai vonatkozású tárgyakat foglal magában. Néprajzi tárgyak gyűjtését a nagyméltóságú közoktatásügyi kormány ily irányú megbízása teszi lehetővé.

Tanulmányaim egyik főczéljának, a nép fizikai típusának megismerése czéljából anthropologiai megfigyeléseim kapcsán, anthropologiai méreteket eszközöltem eddig mintegy 50 vogulon; egyuttal egy kis hajgyűjteményt állítva össze. Sikerült 3 vogul koponya birtokába jutnom. Különösebb anthropologiai érdekek bírhatnak fényképi felvételeim, melyek közül 32 a uralkodó típus csoportokat feltüntető fejek és félalakok. Az ezen telül eszközölt fényképi felvételeim, számszerint 23, ethnografiai érdekűek. — Kisebb számú régészeti tárgyak kurgánokból, váracsokból, továbbá téркеpek, orosz szak-könyvek egészítik ki eddigi gyűjtésemet.

Tekintetes Társaság! E rövid előleges jelentést befejezve, nem mulaszthatom el felemlítését azon előzékeny támogatásnak, melyben utam alatt az orosz kormány és annak közegei, valamint tudósok és műkedvelők részesítettek. Ez főleg azon nagymérvű érdeklődésnek tulajdonítható, mely jelenleg Oroszországban az anthropologiai, ethnográfiai és praehistoriai kutatás felé irányul. Egyre-másra keletkeznek ily irányú múzeumok, társaságok, jönnek létre ily czélzatú expeditiók: magányosok és a kor-

mány bőkezűségéből. Ennek tulajdonítható, hogy igen közel fekvőnek tartják magyar utazók megjelenését az ugor törzsek között, melyeknek rokonsága velünk, itt általánosabban ismert, mint nálunk odahaza.

Magamat a Tekintetes Társaság jó indulatába ajánlva, kérem további szives támogatását és esetleges utasításait.

Utban Narüm felé, 1888. október közepén.

DR. PÁPAI KÁROLY.

GRÓF TELEKI SAMU AFRIKÁBAN.

A Times december 26-iki számában Teleki Samu gróf terjedelmes levele van közölve, melyben afrikai élményeit s földrajzi felfedezéseit beszéli el. A levél így hangzik:

Az expedíció 1887. január 23-dikán hagyta el Zanzibárt a Star nevű gőzösön — mely egyike Seyyid Barghash szultán kisebb hajóinak — és Pangani felé indult, mely magában véve nyomoruságos, de messziről nézve nagyon csinos hely, szemben a Ruon folyó torkolatánál fekvő szigettel. Az expedíciónak vagy kétszáz emberből álló része, egynehány ismeretes vén ficzkóval, a kik életükben nem egyszer jártak már ismeretlen és járatlan vidékeken, — három nappal előre ment.

Miután találkoztunk Jumbe Kimemetával, a Maszai tartományban ismert elefántcsont-kereskedővel, kit utmutatóul fogadtunk fel, s miután expedíciónk gyarapodott száz maszai emberrel, — a kik ezen a vidéken nélkülözhetetlen támaszai az utasnak úgy nyelvismeretük, mint a maszaik valóban sajátságos szokásaiban való jártasságuk miatt — az expedíció február 4-én folytatta útját a Ruon és Pare folyó mentén Taveta felé.

Nem győzve magunkkal czipelni málháinkat, annak jó részét Panganiban hagytuk, másik részét meg Mombasszába küldtük, a hol Tavetaig vagy a Kilima-Ndsaróig elég málhahordót találhattunk; további pontig azonban nem.

Mindenekelőtt keresztül mentünk azokon az általános és közös gondokon és kellemetlenségeken, melyek ezen országban utazó minden embernek a málhahordók szökéséből keletkeznek. Sokan közülök nem is szándékoztak velünk elmenni és nem akartak egyebet elérni, mint három havi fizetési előleget és egy jó

puskát. Volt olyan napunk, a melyen hatvan ilyen málhahordó ugrott meg, a mi elég tekintélyes szám arra, hogy ne hagyjuk őket békén szaladni, hanem igyekezzünk a szökevényeket kézrekeríteni. Üldöztük is őket Pangani, Tanga, Szádani és Bagamojo és a többi kis parthelység felé, a mi kétségkívül sok idővesztést okozott, de legalább felét a szökevényeknek visszatértük és az a 22 ember aztán nehéz nyaklánczczal visszatérve elretentő például szolgált azoknak, a kik netalán azontúl szökni akartak volna és csakugyan későbbben alig volt eset, hogy valamelyik szerződését szegte volna. Ezek a szökevények csak nagy ritkán vitték magukkal a reájuk bízott málhákat. Csak egy esetben vitt magával egy ilyen ficzkó egy megbecsülhetetlen ládát, a melyben összes rajz- és írószereink, térképeink, csillagászati, orvosi és egyéb tudományos könyveink voltak elhelyezve. Szóval pótolhatatlan veszteség! Mindemez akadályok és kedvezőtlen körülmények következtében csak márczius 30-ikán érkeztünk Tavetába, a hol négy angol gentlemen, Harvey testvérek, Sir John Willoughby és Hunter, kik rövid idővel előttünk megérkeztek és a Kilima-Ndsaro körül nemes vadra akartak vadászni, pompás reggelit rendezett a tiszteletünkre.

Expeditiónk itt hosszabb ideig szándékozott maradni. A vidék tenyészélete rendkívül buja; sok időbe került, míg a gazdag növényzetet eltakarítottuk s lakóházakat építettünk. Az expeditió személyzetének egy részét visszaküldtük Panganiba hátrahagyott csomagainkért, más részét pedig Mombászába. A velünk maradtakat azzal foglalkoztattuk, hogy vagy 100.000 darab nyaklánczot üveggyöngyből és 2000 hadiöltönyt készítsenek a masszaiak részére, kik más ruhát nem viselnek. Mi néhányan kirándulást tettünk az alsóbb Kilima-Ndsaróhoz. Sokat szenvedtünk a nappal és éjjel szakadó eső miatt, mert már az esős időszakban voltunk. Sűrű erdőségen keresztül jöttünk a Kilima-Ndsaro lábáig a Szigirari-Maszai vidéken keresztül egészen Meruig s onnan Arushán és Kahren át vettük vissza felé utunkat. A vidék bujasága mindenütt bámulattal töltött el bennünket. Vadat is tömérdeket lőttünk. Mintegy két heti időzés után, bár az esős idő egyre tartott, megkísérlettük a Kibo megmászását, a mi nem sikerült.

Panganiból és Mombászából az oda küldöttek visszatérve, az egész szállitmányt, mi elégnek látszott egy évi utazásra Afrika vadonjaiban, újra rendeztük s Tavetát július 15-én hagytuk el. Az újra szervezkedett karaván 250 szuaheliből, 8 szomaliból és

23 számból állott — mindegyik ember jól volt felfegyverezve s mindegyik megterhelve árukkal és élelemmel. A Kilima-Ndsaro keleti oldalán utazva, először is Maszait értük el Kimangalia mellett, a mely igen rokonszenves benyomást tett, melyet későbbben is mindig megtartottunk. Egy hónapig utazván ezen tartományban, mely szintoly gazdag vadászterületet, mint mezőségeket tartalmaz, elértük Ngongo-Bagászt, a déli Kikuju-határ melletti helyet, a hol a karavánok meg szoktak állani élelmiszer vásárlására, a míg tovább mennének oly országba, a hol sok ugyan az elefántesont, de kevés az élelmiszer. Innen szándékunk volt a Kenia felé venni utunkat. Kikuju arról ismeretes, hogy vad nép lakja. Sötét erdők éjjel és nappal lehetséggé teszik, hogy a lakosság a karavánokat lándzsákkal megrohanja vagy megmérgezett nyilakkal löjjön rájuk. Azt találtuk, hogy Kikujunak éppen nem egész területét borítja erdőség, igen sok benne a czukornád, de a lakosság minden pillanatban kész a harcra. A karaván 1—2000 fegyveres ember által kísérve, nehezen folytatta útját a halmos, vízzel jól elátott országon át; de az e vidéken való egy hónapi tartózkodás alatt csak háromszor került vérontásra a dolog. Ha a kikujui bennszülöttek valamivel kevésbbé volnának félénkek, mint a minők, akkor nehéz vállalat lenne kis karavánnal országukon keresztül menni; de így baj nélkül értük el határukat; boldogan, hogy egy ideig tökéletes vadonban voltunk, megszabadítva ezer meg ezer bennszülött jankiáltásától és haladva a Kenia hegy lábáig, a Kilima Ndsaro testvérhegyéig, a melyet eddig még nem másztak meg. Három hétig, szept. 8-tól október 1-ig volt itt az expeditió, de csak magam mászhattam fel a Kenia hóborította kráteréig; az expeditió többi tagját ebben betegség gátolta meg. 16.000 láb körülbelül a kráter magassága; az elérhetlen sziklacsúcsig még 2—3000 láb s így a Kenia majdnem ugyan olyan magas, mint a Kibo. Sűrű bambuszerdők fedik a könnyen megmászható oldalait egészen 10.000 láb magasságig. Innen az expeditió a Baringo-tó felé indult. Elérte Ndsemszt, a hol két részre szakadt. Ndsemsz igen kietlen hely, minden élelmiszer nélkül. Az expeditió személyzete elgyöngült, elbetegesedett, el kellett küldeni a hátrahagyott élelmi szerekért, a mi ismét hosszabb vesztelésre kényszerített bennünket. Körülbelül három hónapig maradtunk itt, és ezen egész idő alatt csak vad, vad és vad, — más élelmiszer nem volt kapható, de vad annyi volt, hogy arról még csak álmodni sem lehet. Végre a karaván élelem

után nézett és hoztak vagy 100 ládával, de az emberek betegek és gyöngék voltak és éhség és hideg által sokat szenvedtek. A majdnem 8000 lábnyi magas Mianszini nem kellemes tartózkodási hely oly embereknek, kiknek alig van ruhájuk. A bennszülöttektől a Baringo-tó északi vidékéről csak vad beszédeket lehetett hallani, tele hazugsággal, csak annyi látszott igaznak, hogy az ezen tó felé vezető úton vízsükséggel kell küzdeni és hogy nehéz, élelmi szereket találni.

Végre 1888. február tizedikén útnak indulhattunk, hátra hagyva beteg embereinket s egy csomó élelmiszert. A Leikipia fensíkon át haladtunk s elértük a 8--9 ezer láb magasan fekvő Ndsiró hegyet, hol a burkenédsi nomád törzs él s itt alkalmas vezetőket is kaptunk. Nemsokára eljutottunk a tó déli részére, hol a nagyszerű kilátásban gyönyörködtünk. A tavat a benlakók fekete tonak hívják, én Rudolf-tónak neveztem el. A tó közvetlen környezetén nincs semmi vegetáció, úgy hogy sokáig nem is maradhattunk ott. Mindamellett nem messze a tótól folytattuk tovább utunkat s csak április 7-én érkeztünk északi végére. Csak két ízben akadtunk a benlakókra, a déli oldalon kevés számú vegyes társaságra, kik halászzattal foglalkoznak. Vízilóra és krokodilra vadásznak és sikerül is nekik nagy ritkán egyet-egyet megölni. A kolonia három különböző fajból áll: burkenédsek, randilek és gallák. Minthogy marhanyájait elrabolták, kénytelenek halászatból élni, annyira nem képes e vidék a legszegényebb vadember szükségletét fedezni.

Tovább folytatva utunkat, Resiátból való elmolókkal találkoztunk, kik valamivel kedvezőbb viszonyok közt élnek. Halászzattal foglalkoznak ugyan ezek is, de sikerül nekik szárított halaikért más élelmiszereket kapni cserébe északi vidéken lakó szomszédaiktól. Az egész telep egyébként mintegy 60—80 lélekből áll. Ötvennégy nap mult el, mióta az expedíció Ndsemszt elhagyta és ezen egész idő alatt nem volt egyebünk. mint a magunkkal hozott élelmiszer, valóban ha nem lett volna néhány elefántunk, az expedíció nem érhetne volna célját.

Resiát galla lakói végtelen nagy szarvasmarha csordákkal és sok szürke számárral bírnak; mind ennek daczára a sok mindenféle áruért, melyet az expedíció magával hozott, semmit se kapott cserébe. A vas és aczél előttük tökéletesen értéktelen valami; posztó- és gyapotkelmék szintén nem találkoztak tetesűssel, csupán csak borsónyi nagyságú, hosszúkás alakú kék

gombok birtak előttük becsesel. Karavánok ezen a vidéken teljesen ismeretlenek; valószínűleg más néger törzsek felé veszik útjokat a Szomáli földön át.

Innen elmentünk egy másik tóhoz, a Basszo na Eborhoz (fehér tó), mely tovább keletre esik. Csupán az esős évszakban lehetséges ide eljutni és itt megállapodni, mert majdnem az egész úton alig akadni egy csepp vízre és a tónak vize sokkal több sót tartalmaz, semhogy élvezhető lenne. Noha azt állítják, hogy déli oldalán burkenédsik, a keleti parton a tóval párhuzamosan elvonuló dombokon boranák laknak, sem déli, sem keleti partjain, minden keresésünk daczára, egy lélekkel sem találkoztunk. A tavat nem járhattuk egészen körül, mintán a nyugati és éjszaki partvidék lakói között abban az időben himlő pusztított. Különben a nyugati part nem lakatlan.

Ezt a tavat elneveztük »Stefánia-tónak«. Visszatérve Resiátba, nagyon is akarattunk ellenére, ugyanazt az utat kellett még egyszer megtennünk; minthogy, az esős évszakban lévén, a tótól éjszakra eső egész vidék víz alatt állott és az áradat sok helyütt 8 láb mély volt. Azonfelül még két széles folyó is akadt volna utunkba, melyeket embereink, kiknek ugy is volt mit czipelniök, képtelenek lettek volna átgázolni. Eunélfogva forcírozott menetekben visszamentünk a már egyszer megtett nyomorúságos uton. A teherhordók rendes terhükön kívül sok dúrrát* is vittek magukkal, minthogy a magunkkal hozott ökröket már hetekkel előbb megöltük és megettük, ujakat pedig lehetetlen volt cserébe kapni. Azonfelül az esős évszak alatt az elefántok alig-alig jönnek le egészen a tóig és ottlétünk idejében egyáltalában nem voltak láthatók. A tó déli része körül tekerődő uton folytatva menetünket és megkerülve egy épen kitorő félben levő tűzokádó hegyet, a turkana (elgume) nomád törzs nyájaival találkoztunk, mely a tó nyugati partjától valamivel távolabb lakik. A karaván hirtelen megjelenése nagyon meglepte őket — eddig még soha sem láttak karavánt — mindazonáltal csakhamar megbarátkoztak az általunk teremtetett fait accomplival, sőt, amint látszott, örültek is nekünk. De mindennek daczára

* *Sorghum vulgare*. Pers. Francziául: *Sorgho commun*, *dourra*. Angolul: *durrha*, *durra*, *Indian millet*. Németül: *Durrha*, *Kaffernhirse*, *Kaffernkorn*, *Morenhirse*. Magyarul: *czirok*, *fenyer*, *közönséges czirok*, *seprő czirok* vagy *dúrta*. Hazánkban is művelik, de csak seprőnek; melegebb tájakon magjából kenyérnek való lisztet őrölnek.

árunk nem találkoztak az ő tetszésükkel, csupán csak dohányért lelkesedtek és dohány volt a jelszavuk; csakis olyan karaván, a mely sok dohányt visz magával, lenne képes tőlük szarvasmarhát és tevéet vásárolni, melyekkel ők töméntelen mennyiségben rendelkeznek. Gombokért és egyéb csecsebecséért nem hoztak egyebet, mint kecskét és juhot. Miután élelmiszerek beszerzése végett néhány napig itt megállapodtunk, átmentünk a Triguell folyón és rövid idő múlva elértük az ország nyugati határát.

De még ezután is nyolcz napon át szinte áthatolhatatlan vadonokon át kellett haladnunk és lehetetlen volt élelmi szereket beszereznünk és miután a vad is más helyeket keresett fel, minthogy a folyó vize ez idő szerint teljesen kiapadt, nem volt mit tennünk, kénytelenek voltunk éhező gyomrunkat bogyókkal és gyökerekkel kielégíteni. Így jutottunk el egészen Ngabótoig, melynek turkana lakói földmiveléssel foglalkoznak. Szívélyesen fogadtak bennünket, de nem állott módjukban nekünk egyebet adni, mint egy keveset imént learatott dúrrájukból. Tovább délre még ezt is megtagadták tőlünk, minthogy a lakók még nem fogtak hozzá az aratáshoz és egyéb eleség hijában itt is bogyókkal és gyökerekkel kellett táplálkoznunk. Ez a kényelmetlen állapot azonban nem tartott sokáig. Miután embereim közt a fegyelem mindinkább meglazult és miután néhányan közülök éhség következtében elhaltak, nem látván más módot arra, hogy élelmi szerekhez jussanak, a végső eszközökhöz nyultak és a szuk nomádoktól elraboltak elegendő számú szarvasmarhát. Ezzel aztán véget ért a nyomorúság. Julius 29-én jó egészségben eljutottunk Ndsemszbe és innét a legkönnyebb és legrövidebb úton, Kikujun és Ukambanin át mentünk Tavetába. Ezt a kényelmes utat kellett már abból az okból is választanunk, mert az élelmi szerek beszerzésének gondjai már szinte elviselhetlenek lettek. Végre elérkeztünk Mombászába, hol 1888. október 25-én tartottuk bevonulásunkat.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Választmányi ülés 1888. október 5-én a felsőbb leányiskola nagytermében.

Elnök: dr. Hunfalvy János; jelen vannak Berecz Antal főtitkár, György Aladár, dr. Havass Rezső, dr. Márki Sándor választmányi tagok. Jegyző: dr. Thirring Gusztáv, titkár.

1. Az utolsó ülés jegyzőkönyve felolvastatván, a főtitkár jelenti, hogy a pünkösdi ünnepekre szervezett kirándulás elegendő résztvevők hiányában elmaradt.

A választmány ezt sajnálattal veszi tudomásul, egyuttal kifejezést ad abbeli reményének, hogy a társulat az üdvös eszmét nem ejti el, hanem a jövő években — alkalmasabb időben — megfogja valósítani.

2. A főtitkár jelenti, hogy egy amerikai meteorologiai lap 200 dollárnyi pályázatot hirdet a cyclonok meteorologiai megfigyeléséről szóló munkára.

Tudomásul vétetik.

3. A bécsi Artaria-czég jelenti, hogy Szerbia térképe 1:75.000 mértékben szerb nyelven megjelent.

Tudomásul szolgál.

4. A magyar fölhitelintézet értesíti a titkárságot, hogy az év első felének lejártával kamatok fejében 76 lrt 57 krt elkönyvelt.

Helyeslőleg tudomásról vétetik.

Ezzel az ülés feloszlott.

Felolvasó ülés október hó 25-én, a Magy. Tud. Akadémia heti üléstermében.

Elnök: dr. Hunfalvy János.

Dr. Erődi Béla lev. tag felolvasást tart az Una-Velebit vidékéről, egyuttal bemutatja gr. Wickenburgnak ezen vidékről készített festményeit.

Ifj. Jankó János r. tag Egyptom éjszaki partjain tett utazásáról értekezik.

Felolvasó ülés november hó 22-én, a Magy. Tud. Akadémia heti üléstermében.

Elnök: dr. Hunfalvy János.

Csopey László r. tag emlékbeszédet olvas Przseválszky Miklósról, a társaság elhunyt tiszteletbeli tagjáról.

Dr. Török Aurél felolvassa dr. Pápai Károlynak rural-videki utazásáról a társasághoz beküldött jelentését.

Végül Asbóth János r. tag átnyújtja Bosznia és Hercegovináról szóló munkájának német kiadását.

Összes ülés a Magy. Tud. Akadémia heti üléstermében; 1888. december 13-án. Elnök: dr. Vámbéry Ármin alelnök; jelen vannak Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, dr. Ballagi Aladár, dr. Floch Henrik, György Aladár, dr. Havass Rezső, Hunfalvy Pál, Király Pál, Laky Dániel, dr. Márki Sándor, Péchy Imre, dr. Szabó József s dr. Török Aurél választmányi tagok. Továbbá számos rendes tag és vendég. Jegyző: dr. Thirring Gusztáv titkár.

Vámbéry Ármin alelnök az ülést a következő szavakkal nyitja meg:

Midőn társasági életünk ezen legszomorúbb estéjét megnyitom, nem mulaszthatom el, hogy elhunyt elnökünknek, ha csak néhány szóval is, emlékét itt a társaság színe előtt fel ne elevenítem. Hunfalvy Jánosban mi körülbelül annyit veszítettünk, mint a fa, melynek a dülő vihar a koronáját tépte le. Mind a család, mely ápolóját, — a társaság, mely eltetőjét veszítette, — én magam, ki egyik benső barátomat vesztettem: valamennyien mély gyászba borultunk Hunfalvy János halála fölött. Sokkal mélyebb fájdalom, mintsem hogy itt néhány szóval birjam azt kifejezni. Engedjék meg, hogy ez alkalommal átadhassam a szót Berecz Antal főtitkárnak és kérem őt, hogy jelentését felolvassa.

Berecz Antal főtitkár ezután elfoglalván a gyászleplel borított felolvasóasztalt, meleg szavakban emlékezik meg Hunfalvy János elhunytáról. (Lásd a jelen füzet elején.)

Vámbéry Ármin alelnök ezután jelenti, hogy a társaság elnökének elhunytáról magyar és franczia nyelven gyászjelentést adott ki, a gyászoló családnak küldöttségileg részvétét fejezte ki s koporsójára koszorút tett le, a nyílt sírnál pedig a társaság nevében Berecz Antal, meleg szavakkal búcsuzott az elhunyttól. Jelenti továbbá, hogy a választmány az elhunyt elnök emlékének megörökítésére Hunfalvy-alap létesítésére fog törekedni, oly formán, hogy annak egy részét a társaság adná, másik része pedig gyűjtés útján szereztetné be. Kéri az összes ülést, hogy ez ügy megvalósítását a választmányra bizza.

Az összes ülés az alelnök előterjesztését egyhangúlag he-

lyeslőleg tudomásul veszi s felállással fejezi ki a társaság nagy-
érdemű elnökének halála felett érzett mély fájdalmát.

Vámbéry Ármin ezután megnyitván a rendes felol-
vasó ülést, dr. Márki Sándor vál. tag a magyar nők uta-
zásairól tart előadást.

Választmányi ülés 1888. december hó 20-án, a felsőbb
leányiskola nagytermében.

Elnök: Vámbéry Ármin alelnök; jelen vannak Gervay
Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, dr. Ballagi Aladár,
Ghyczy Béla, György Aladár, Heim Péter, Király Pál,
Laky Dániel, Péchy Imre, Pesty Frigyes, dr. Szabó Jó-
zsef, dr. Török Aurél vál. tagok. Jegyző: dr. Thirring
Gusztáv.

1. Az utolsó ülés jegyzőkönyvének felolvasása után Vámbéry Ármin a választmány figyelmét felhívja gr. Teleki Samura s ajánlja, hogy a társulat őt megérkeztével ünnepélyesen fogadja s előadás tartására felkérje.

Helyeslőleg tudomásul vétetik.

2. A főtitkár felolvassa Coburg Fülöp herceg ö k. Fensége titkáranak levelét, melyben ez Ő Fensége nevében a társulat Elnökének elvesztése felett mély fájdalmát és részvétét kifejezi.

3. A választmány ezután megbeszéli a Hunfalvy János-alap létesítésének módját s egyelőre abban állapodik meg, hogy ezen alap kamataiból főiskolai hallgatók részére évenként pályadíjak tűzessenek ki.

4. Szóba kerülván a társaság s átalában a földrajz iránti érdeklődés felkeltésének módozatai, a választmány Vámbéry Árminnak abbéli indítványát, hogy a társaság nagyobb vidéki városokban fiókegyleteket alakítson, mint korait, elejti, ellenben elvben helyesli György Aladárnak abbéli ajánlatát, hogy Hunfalvy János szülőháza Hunfálván emléktáblával jelöltessék meg, a mely alkalommal valamely nagyobb szepesi városban felolvasás is volna rendezendő.

Több tárgy nem lévén, az ülés feloszlott.

ABRÉGÉ

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVI. Année.

Budapest, 1888.

1—2. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

LES HONGROIS EN MOLDAVIE.

Par M. le dr. Aladár Ballagi (Résumé du premier article.)

Dans le siècle dernier, de nombreuses colonies d'origine hongroise se trouvaient encore répandues, non seulement en Moldavie, mais aussi dans des pays plus éloignés, en Bessarabie, en Podolie et dans l'Ukraine. De nos jours, nous ne trouvons guère de contrée, la Moldavie exceptée, où l'élément hongrois fasse nombre.

Les Hongrois en Moldavie forment deux groupes principaux, le premier sur le penchant des Karpathes transylvaniens, entouré des vallées de la Besztercze, du Szeret et du Tatros; Akna est le centre de cette contrée; Bogdánfalva, Nagypatak, Klézse, Kalugerpatak et Gorzófalva en sont les plus grandes communes, purement hongroises. L'autre groupe prend place dans le lambda du Szeret et de la Moldova; Szabófalva en est la plus grande commune. Dans la partie orientale, c'est à dire dans la plus grande partie de la Moldavie, l'élément hongrois ne forme plus des villages particuliers mais il vit dispersé, isolé, en sorte que la limite ethnographique de notre nation n'est plus ni le Bug, ni même le Dniester, mais la vallée du Szeret, qui est la plus proche de nous.

M. A. Ballagi allant cet été de Constantinople en Russie, passa par le pays des Csángós de la Moldavie, et le parcourut tout entier de Galatz jusqu'à Jassy. Il donne des notes ethnographiques spéciales sur les Hongrois de Szászút, Klézse, Forrófalva et Bákó.

Ce peuple s'appelle *czángó*, nom qui tire son origine du verbe *csángani* et veut dire hongrois dégénéré. Dans le pays des Székelys, on appelle *csángós* tous ceux qui ont quitté le territoire des Székelys et leurs coutumes. C'est ainsi qu'il y a des Csángós de la Bárczaság, car la Bárczaság n'est plus le pays des Székelys, et qu'il y a aussi des Csángós de la Bukowine. Mais la plupart des Csángós, au moins au nombre de 40,000 demeurent en Moldavie et forment le gros des Hongrois moldaves.

Ils zézayent; remplacent le *cs* par *cz*, le *s* par *sz*, disent, *czokoczka* au lieu de *csókocsk*a, *isz'ten* au lieu de *isten*.

Du reste leur langage n'est qu'une variété du dialecte székely; ce fait, ainsi que les souvenirs historiques indiquent que les Székelys et leurs voisins, les Csángós demeurant des deux côtés des Carpathes, avaient des rapports communs entre eux. Beaucoup de ces premiers habitants coumans et besenyös de la Moldavie ont déjà été colonisés au Moyen-âge en Transylvanie; de même des Hongrois transylvaniens et des Székelys avaient émigré, en grand nombre en Moldavie, depuis les temps les plus reculés. Outre cela, des Saxons transylvaniens et même des Tartares à Huss, à Kutnár, à Tatros, à Român, à Neatin, et à Baja — jadis Bányá, se sont mêlés avec les Coumans et les Besenyös, peuples d'origine hongroise.

Les Csángós sont appliqués, sobres et paisibles. Au premier abord, ils paraissent être roumains. Non seulement leurs vêtements, mais aussi leur traits portent l'empreinte roumaine.

Les hommes sont de taille moyenne, et ont le corps souple. Leurs cheveux châains sont comme de la soie, ils tombent librement sur leurs épaules, mais la partie supérieure de la nuque est rasée. Ils ont le visage ovale, anguleux et le plus souvent marqué de la petite vérole. Les femmes sont petites, vieillissent de bonne heure et sont bientôt ratatinées, car selon les coutumes roumaines elles se marient très jeunes. Elles sont d'une complexion délicate et ont surtout les extrémités extrêmement fines. La plupart sont blondes et ont les yeux bleus ou des yeux de chat. Elles sont très pudiques. Les courtiers ne font pas leurs affaires avec elles. Parmi les nouveau-nés il y en a au plus 1% d'illégitimes.

Des chefs élus parmi eux, annuellement et d'un commun accord, sont chargés de veiller à la moralité de la jeunesse: les jeunes filles sont surveillées par les vataricas, et les jeunes gens par les vatars.

Le costume est roumain; il ne s'en distingue, pour les hommes, que par la broderie rouge, ou rouge et bleue du col de chemise qui est montant ou rabattu. Et tandis que les femmes roumaines se coiffent d'un fichu de couleur, les femmes des csángós ne portent qu'un fichu blanc dont la bordure est brodée. Ce sont les marques caractéristiques. L'homme qui porte le col de chemise brodé et la femme coiffée d'un fichu blanc sont sûrement des csángós, et même s'ils ne savent pas le hongrois, nous pouvons être certains qu'ils sont d'origine csángó.

Le pays qu'ils habitent est inégal; mais le sol composé de terre purement végétale produit du blé en abondance et presque sans culture. L'arbre fruitier vient aussi très vite et très bien dans cette terre féconde. Leurs villages ressemblent à des vergers, contrairement aux villages russes qui nous impressionnent si tristement parcequ'ils sont tout à fait dépourvus d'arbres.

L'unique église calviniste hongroise de la Moldavie, qui

est du reste dans un état pitoyable se trouve à Szászskút. Partout ailleurs, l'élément hongrois est exclusivement catholique. C'est à cause de cela, qu'en Moldavie le prêtre hongrois et la religion hongroise sont aussi identiques avec le catholicisme que chez nous dans quelques contrées la religion hongroise avec le calvinisme.

Depuis 1625. la Sacra congregatio de Propaganda fide — siégeant à Rome pourvoit les Hongrois de Moldavie de prêtres. la plupart italiens, appartenant à l'ordre des Minorites, et en outre de prêtres polonais et allemands. Parmi ces prêtres étrangers il n'y a que le curé de Forrófalva, Pater Dominicus Migliorati qui sache le hongrois. Les prêtres italiens, qui à cause de la parenté des langues apprennent vite le roumain, ne se servent ordinairement que de cette langue, dans les rapports qu'ils ont avec leurs fidèles, et cela au grand détriment de la religion ; car le csángó qui s'est roumanisé ne tarde pas à changer de religion, et devient grec-orthodoxe. Les missionnaires — en effet — préconisent le calcul de politique supérieure qu'en roumanisant leurs fidèles les csángós hongrois, ils sèment parmi les roumains grecs-orthodoxes les grains d'une grande union ecclésiastique ; mais cela n'est qu'un prétexte pour déguiser leur propre indolence religieuse.

L'expérience prouve, que si l'élément hongrois se roumanise, il devient grec-orthodoxe mais jamais grec-catholique. L'union n'a pas de terrain en Roumanie. C'est de la pure fantaisie d'attendre que le catholicisme transforme l'église grecque-orthodoxe moldave, tandis que nous voyons à chaque pas le contraire, c'est à dire l'influence transformante de l'élément roumain sur le catholicisme romain, et sur toute confession, vivant dans son milieu. Les catholiques en Moldavie emploient-avec la permission du pape — au lieu du calendrier grégorien, le julien employé aussi par les Romains ; ils célèbrent les fêtes roumaines, observent les jeûnes roumains ; les prêtres catholiques aussitôt arrivés laissent pousser barbe et moustaches ; la superstition roumaine a envahi les cérémonies de l'église catholique ; même les protestants ont été obligés en plusieurs endroits de mettre une croix sur leurs églises, pour ne pas être pris pour des païens.

Tout chef d'église catholique, qui, soit par autopsie, soit par des données exactes, a été initié dans les circonstances ecclésiastiques des Csangós, a voulu porter secours à leur situation dangereuse. Déjà P. Marc. Bandini, — vicaire épiscopal, qui y a fait des voyages vers 1646. a reconnu qu'il n'y avait que la langue hongroise qui pût maintenir les Moldaves dans leur religion, et c'est pour cela qu'il voulait y faire envoyer des prêtres hongrois. En 1716 le Nonce de Vienne s'est aussi occupé de leurs affaires, en demandant au pape: »ut ad evitandum in Moldavia missionariorum defectum, in proxima Transsylvania, nimi-

rum in Maros-Vásárhely et in Csik seminaria condantur, in quibus alumni, missionibus Moldavicis applicandi, linguarum praesertim notitiam adipiscantur, quod commode quoque Romae in sacrae congregationis institutis fieri posset, ut hac ratione successu temporis inveniantur, qui terrigenas ad missionarii munus alliciant et allectos erudiant.»

En 1774 la propaganda elle-même ordonna dans un décret publié avec l'adhésion du pape: »ut quilibet morans in Moldavia missionarius, post sex menses ab adventu in missionem, subeat linguae necessariae examen, et si imperitus repertus neque spes sit — ut sc. brevilinguam addiscat — expellatur (!)« Malgré cela, nous trouvons en 1787 la note: »linguam Hungaricam ignorant omnes missionarii.« De nos jours, on ne s'occupe plus à Rome de cette ignorance, car la congrégation, dans sa nouvelle instruction publiée sur la base de l'information des prêtres moldaves, n'exige rien des missionnaires, sinon qu'ils s'approprient la langue du pays, qui en Moldavie est le roumain.

Nous ne pourrions pas dire, que les Csángós voient de bon coeur et les bras croisés leur roumanisation préméditée. Dans le siècle dernier ils ont sollicité le pape lui-même et le Comte Ign. Batthyány évêque de Transylvanie et dans ce siècle, les archevêques primats de Hongrie Rudnay, Kopácsy, Szczitovszky, l'évêque de Csanád, Lonovics, Louis Haynald évêque de Transylvanie, et en dernier lieu la Société St. Ladislas, de leur procurer des prêtres hongrois. Leurs paroles ne restèrent pas entièrement sans succès. On leur envoya des Minorites hongrois et le clergé hongrois employa toute son influence à Rome pour que les catholiques moldaves fussent placés sous l'autorité de l'évêque de Transylvanie ou de Csanád. Cette tentative fut infructueuse. Depuis quelque temps les Csángós ne reçoivent point de prêtres hongrois. Il y a dix ans, il y avait encore six curés hongrois parmi les Csángós; maintenant il n'y en a qu'un seul!

M. Ballagi s'applique avec beaucoup d'attention à faire connaître la mission; dans son voyage il a soigneusement étudié l'état de l'église, qu'il traite d'une manière absolument objective. Pour apprendre à connaître l'état des choses, il est entré, durant son voyage, en relation avec les prêtres italiens et les chantes hongrois des Csángós.

Pour finir, il dit avec la même objectivité, qu'il nous faut renoncer au plan de faire cesser l'émigration des Székelys, ainsi que de conserver les Csángós au magyarisme et au catholicisme. Surtout un grand fait et un grand évènement font obstacle à ce plan.

Le grand fait est, que la Moldavie appartient à une unité géographique, particulière étrangère à nous. Le grand évènement est l'avènement de l'état national de la Roumanie. L'état roumain avec l'énorme poids de ses institutions y pèse sur nos inté-

rêts, Si l'état roumain est durable, il développera sans doute dans les Csángos l'idée de l'homogénéité. L'histoire commune fortifiera le lien entre les éléments différents. Mais d'une bien plus haute importance est la force absolue de l'instruction publique de l'état. Jusque là des chantres hongrois enseignaient la jeunesse; depuis peu on a installé dans les écoles villageoises des instituteurs nommés par l'état roumain, où les nôtres ne peuvent pas même donner l'enseignement de la religion en hongrois.

Voilà les raisons, pour lesquelles la Hongrie n'a pas pu retenir la Moldavie dans le passé, et c'est pour cela, que nous la perdrons définitivement dans l'avenir.

ÜBER DEN WALLFISCHFANG.

(Auszug aus dem 2-ten Artikel dieses Heftes, vorgetragen in der Sitzung vom 24-ten November v. J.)

Anfangs der sechziger Jahre verbrachte Autor dieses Vortrages, Herr Johann Xántus, zwei volle Jahre am Cap Saint Lucas, der südlichsten Spitze Nieder-Kaliforniens, im Auftrage der Vereinigten Staaten, mit naturwissenschaftlichen Beobachtungen, — insbesondere bezüglich der Fluth und Ebbe — beschäftigt.

Cap St. Lucas war in jenen Jahren eine der bedeutenderen Wallfischfang-Stationen, allwo besonders Anfangs der Wintermonate, zahlreiche Schiffe der, dieser halsbrecherischen Beschäftigung obliegenden bedeutenden Flotte verkehrten, um sich mit Proviant und sonstiger — etwa nöthiger Ausrüstung zu versehen.

Der Wallfischfang befand sich damals eben in seiner höchsten Entwicklung, und Herr X. hatte zufolge seiner Stellung alle Gelegenheit sich bezüglich aller Branchen dieser Beschäftigung, sowie auch der Einzelheiten des Betriebes, reichliche und praktische Kenntnisse zu sammeln.

In der Einleitung besprach Herr X. die Verpflegung, die Ausrüstung, sowie die Art und Weise, in der auf diesen Schiffen die Geschäfte abgewickelt werden, ferner wie die Correspondenz geführt, und die stete Verbindung mit den fernen Verwandten und Bekannten Daheim erhalten wird.

Sodann bot Herr X. einen kurzen historischen Überblick des Wallfischfanges, und erzählte von den mannigfachen Erfahrungen und Beschwerden dieser Beschäftigung in vergangenen Tagen, als noch die Schiffsführer in Ermangelung der entsprechenden Fachkenntnisse ihrer Aufgabe weniger gewachsen, und andererseits nur noch sehr primitive Kenntnisse der physisch-geographischen Beschaffenheit des Meeres, in den betreffenden Kreisen verbreitet waren.

In den letzten Jahrzehnten wurden jedoch die Beobachtungen bezüglich der Fluth und Ebbe überall in bedeutenderem Umfang

durchgeführt, es wurden Windkarten verfertigt und speciell die allerorts während den verschiedenen Jahreszeiten herrschenden Winde constatirt, auch die Kreise der Cyclone und Typhone wenigstens annähernd bestimmbar; — durch Errichtung von Consulaten und Missionen auf den meisten Insulargruppen Polynesiens Sicherheit, sowie durch die an den Centralpunkten des Wallfischfanges errichteten Verpflegs- und Ausrüstungs-, resp. Handelsstationen bedeutende Erleichterungen geschaffen.

Einen besonderen Vorthail bietet jene neuere Einrichtung, wonach die Wallfischfänger jetzt nicht mehr bemüssigt sind mit ihrer Bente in kurzen Intervallen allemal heimzukehren, sondern bei voller Schiffsladung, das Oel durch Transportshandlungen oder Spediteure nach Hause versenden, und von eben diesen Spediteuren gleich die zu neuen Fässern erforderliche Quantität Dauben, ja sogar Vorschüsse auf die nach Hause versandten Frachten beziehen, und auf diese Weise in jeder Hinsicht vollständig ausgerüstet, von Neuem auf den Fang ausziehen können.

Von besonderer Wichtigkeit auf dem Gebiete des Wallfischfanges sind ferner die Fortschritte, welche die Wissenschaft, mit Bezug auf die Kenntniss der Seeströmungen, sowie der zoologischen und besonders der anatomischen Beschaffenheit des Wallfisches gemacht hat. Es ist constatirt, dass die Hauptnahrung der Spermaceten solche Medusen bilden, welche von den Polarströmungen nach den Meeresgegenden der gemässigten Zonen getrieben werden, die Balänen hingegen nähren sich hauptsächlich von Infusorien und kleinen Crustaceen, welche die Seeströmungen aus den gemässigten Zonen nach den kälteren Meeresgegenden mit auf der Wasserfläche schwimmenden Fucoiden — auf welchem dieselben in Myriaden vorgefunden werden — treiben.

Nachdem nun diese Thierchen in grösseren Quantitäten nur in den Seeströmungen vorkommen, so wird es begreiflich, dass auch die Mehrzahl der Wallfische sich in diesen Strömungen auf der Suche nach Nahrung herumtreibt, und dieselben ausserhalb der Seeströmungen nur vereinzelt und selten vorkommen, da sich dort ihre Lieblingsnahrung nur ungenügend vorfindet.

Jene grossen, dunkelbraunen leder-, oder vielmehr leberfarbigen Medusen, welche die Wallfische mit Vorliebe verspeisen, gehören bekanntlich den Polarzonen an. Ihre Propagation findet im Anfang des Frühlings und des Sommers statt. Sobald das Eis zu brechen anfängt, und mit dem Eintritt der wärmeren Jahreszeit die Eisfelder und Eisberge gegen die Aequatorialgegend sich in Bewegung setzen, werden auch diese Medusen mitgetrieben, und ihre Wanderung hält so lange an, bis das Eis in Folge der ungünstigen Witterung die Polarmeere nicht verschliesst. Desshalb halten sich auch die Wallfische im Laufe des Sommers mehr in den nördlichen Gewässern und Meerbusen auf, und ziehen im Anfang der Wintermonate massenhaft nach wärmeren Meeresgegenden, — und umgekehrt.

Herr X. lenkt die Aufmerksamkeit noch auf den bemerkenswerthen Umstand, dass die Medusen an den Aufenthalt in kälteren Wässern gewöhnt, sobald sie die Strömung in wärmere Gegenden verschlägt, den Wärmegrad des Wassers nicht aushalten können, daher immer tiefer und tiefer tauchen, woher es erklärlich ist, dass im Norden der Wallfisch sich nur kurze Zeit unter dem Wasser aufhält, und sich auf der Oberfläche in gerader Richtung bewegt, da er dort seine Nahrung findet. In den gemässigten Zonen hingegen muss er tiefer im Meere nach der Nahrung suchen, daher taucht er auch nur in grösseren Zwischenräumen auf, in Folge dessen auch sein Fang viel schwieriger ist.

Im Laufe seines Vortrages erwähnte Herr X. noch die Ursachen, auf welche seiner Ansicht nach der rapide Verfall des, im Anfang der sechziger Jahre zu solcher bedeutender Blüthe gelangten Wallfischfanges zurückzuführen wäre, welcher Verfall am besten zu beurtheilen ist, wenn man bedenkt, dass die Flotte neuerer Zeit auf die Hälfte des vormaligen Etats gesunken ist.

In erster Reihe ist hiebei zu erwähnen, dass die Kaperschiffe der Conföderirten Staaten nahezu $\frac{1}{3}$ der amerikanischen Wallfischfänger-Flotte vernichteten und verbrannten, und dieser Ausfall seither nur zum kleinsten Theil ergänzt werden konnte.

Ein zweiter und wichtiger Umstand ist die immer fortschreitende Verbesserung des Petroleums, sowie die grosse Verbreitung dieses Beleuchtungsmittels im Haushalte, wodurch die Nachfrage nach Fisch-Oelen und die Preise derselben immer mehr sinken.

Drittens hat sich auch der Wallfischstand vermindert, da bei der grossen Vermehrung der Wallfischjäger die Thiere in allen Winkeln des Oceans gehetzt und verfolgt wurden, wodurch andererseits auch die Thiere viel scheuer und behutsamer geworden sind, was wieder ihren Fang viel mehr erschwert als dies in vergangenen Zeiten der Fall war.

Nichtsdestoweniger ist Herr X. der Überzeugung, dass der Wallfischfang auch heutzutage noch eine rentable Beschäftigung ist, sofern mit den hiezu erforderlichen praktischen Kenntnissen, Geschicklichkeit und Fachkenntniss verbunden werden, denn heutzutage kann nur eine derartige Qualifikation den Erfolg und die Rentabilität des Unternehmens garantiren.

Herr X. kann auf Grund seiner eigenen Erfahrungen versichern, dass der Wallfischfang neuester Zeit sich in den Händen sehr intelligenter und gebildeter Persönlichkeiten befindet. Fast ein jeder Schiffskapitän hat den Ehrgeiz, selbst im eigenen geschäftlichen Interesse, zugleich die Kenntniss der physischen Geographie des Meeres zu fördern. Es wurden auch häufige Messungen und meteorologische Beobachtungen gemacht, oft auch die Lücken der mangelhaften Karten ergänzt, indem eben diese Schiffskapitäne an manchen Orten verkehren, welche selbst die hiezu berufenen Kriegsschiffe selten und nur vorbeigehend berühren.

Weitere verdienstvolle Dienste leisten der Wissenschaft die Wallfischjäger auch dadurch, dass sie von Tag zu Tag der Zoologie mehr Sorgfalt zuwenden, indem sie nebst kleineren Seethieren, auch ganze Skelette und Mägen von Wallfischen und Seehunden den Museen einsenden, und verdankt die Wissenschaft hauptsächlich ihnen die Kenntniss der Parasiten und Eingeweidewürmer des Wallfisches.

Herr X. beschrieb nun einen Wallfischfang, dessen Augenzeuge er war, zwischen den Socorro Inseln, und dem Cap St. Lucas, und erklärte seinen Zuhörern eingehend die gesammten Details des Fanges, der Zerstückelung, des Ausbratens und Verpöckelns in den Fässern, sodann die ganze Einrichtung der betreffenden Schiffe, sowie besonders die Ausrüstung und Behandlung der zum Wallfischfang verwendeten Kähne, bis auf die geringsten Einzelheiten.

Zum Schluss erzählte er noch die Expedition des englischen Wallfischfängers Atlantic nach dem grönländischen Meere im Jahre 1886, welche auf den ganzen neuesten Betrieb des Wallfischfanges ein besonderes Licht wirft.

Im Anhang erwähnte er noch die mit Bezug auf die Seehundjagd, in Folge der immer mehr um sich greifenden Nachfrage nach Pelzwaaren, neuerer Zeit entwickelte bemerkbare Emsigkeit. Gegenwärtig beschäftigt die Jagd nach diesen Thieren bereits ausserordentlich viele schottische, norwegische, und finnische Schiffe, besonders in den grönländischen Gewässern. Die Thiere werden zu Hunderttausenden hingemetzelt, und nicht nur auch Weibchen, sondern auch deren neugeborene Kleine, deren Pelze wegen ihrer schneeweissen Farbe sehr gesucht sind und daher bedeutende Preise erzielen.

Zwar herrschen eben zur Zeit, wenn diese Thiere zur Welt kommen, in den ersten Tagen des Monats April, auf den Polar-meeren andauernde Stürme, daher es schwer ist, in die Nähe der stehenden Eisfelder zu gelangen, ja oft die andauernde Unbill des Wetters die Kähne der Schiffe verhindert in die See zu stechen, — dann entkommen die kleinen Thierchen mit heiler Haut, denn 10—14 Tage nach der Geburt sind ihre Pelze nicht mehr weiss, sondern grau, und diese haben keinen, oder nur sehr geringen Werth.

In den letzten Jahren suchen nun auch Wallfischfänger die Compensation ihrer fruchtlosen Mühe in der Seehundjagd, und eben Robert Gray, der Kapitän des Atlantic erwähnt, dass in den letztvergangenen zwei Jahren, mehr als 200,000 erwachsene Seehunde allein in den grönländischen Gewässern erlegt wurden.

Autor dieses Vortrages ist Angesichts dieser Thatsachen der Ansicht, dass wenn diese inhumane Vertilgung in der bisherigen Art fortgesetzt wird, in kurzer Zeit die bedauernswerthen Lappländer und Eskimos ihrer einzigen Nahrungs- und Bekleidungsquellen, sowie der Wohnstätten beraubt, in gänzlichem Elend

gerathen und aussterben werden, und der Welt das Schauspiel bieten dürften, wie ein ganzer Menschenschlag nicht durch Krieg oder Eroberung, sondern in Folge einer Mode von der Erde verschwindet. Er hofft jedoch, dass die betreffenden Regierungen noch bevor es zu spät wird, zur Verhinderung der traurigen Folgen dieser empörenden Vorkommnisse die geeigneten Maassregeln ergreifen werden.

DAS UELLE-PROBLEM.

(Auszug aus dem 3-ten Artikel dieses Heftes. — Kartenskizze des Uelle-Beckens Seite 69 im ungarischen Texte.)

Durch die eifrigen Forschungen unseres Jahrhunderts ist die Kenntniss des afrikanischen Kontinents schon so weit vorgeschritten, dass der Name «terra incognita» nur mehr auf jenes kleine Gebiet anwendbar ist, welches sich zwischen dem nördlich vom Aequator gelegenen Theil des Kongo-Laufs, ferner zwischen dem Quellengebiet des Nil und fortsetzungsweise dem Schari erstreckt. Dieses Gebiet durchfliesst unter anderem der Uelle, dessen Lauf nur vom 22° östlich bekannt ist, dessen weiterer Verlauf aber noch nicht erforscht ist. Nach diesem Fluss heisst das letzte geographische Problem Afrika's das Uelle-Problem¹ welches also lautet: wohin ergiesst sich der Uëlle? In den Schari, den Kongo oder anderwärts?

Dr. Schweinfurth war der erste Europäer, der den Uelle erblickte und ihn, den damaligen geographischen Kenntnissen entsprechend als zum Schari gehörig betrachtete,² namentlich deshalb, weil die schon durch Barth,³ Nachtigal⁴ und andere konstatierte riesige Wassermasse des Schari nur durch die Existenz eines so grossen Nebenflusses erklärbar wird. Nun ist aber der Wasserstand des Schari damals am grössten, wenn jener des Uelle am geringsten ist (im März), trotzdem das Wasser bei der bekannten Geschwindigkeit des Uelle und Schari den dazwischen fallenden Weg in 22 Tagen zurücklegen kann, so dass wir infolge dieser Unterschiede des Wasserstandes voraussetzen müssen, dass der Uelle zum Schari nicht gehören kann. Mit der Zunahme unserer Kenntniss hat auch Dr. Schweinfurth seine Ansicht geändert und sich Wauters⁵ angeschlossen, obwohl Duveyrier noch jetzt die Identität des Uëlle und Schari verfiicht.

Mit der Entschleierung des Kongo-Laufes hat sich auch die Frage des Uelle verändert. Stanley entdeckte hinter den Stanley-Falls einen sehr grossen Fluss, den Aruwimi⁶ den er später auch

¹ Baumann, Die Uelle-Frage. Mitt. K. K. geogr. Ges. Wien, 1885, p. 342.

² Schweinfurth, In hearth of Africa. I. vol. XII. chapt.

³ Barth, Reise in Central-Afrika. II. vol. p. 64.

⁴ Nachtigal, Sahara und Sudan. Kapitel: Der Tsad.

⁵ Verhandl. Ges. Erdk. Berlin, 1887. XIV. vol. Nr. 3.

⁶ Through the dark continent. Asher's Collect. vol. III. p. 354.

145 Km. aufwärts befuhr¹ und schon bei seiner Entdeckung mit dem Uelle identificirte. Infolge dessen wurde das Uelle-Becken vom Schari ausgeschieden und zum Kongo hinzugeschlagen, wobei jedoch das Problem der Wasserfülle des Schari ungelöst blieb. Die späteren Forscher des Kongo, Hanssen, Grenfell² entdeckten noch mehrere grosse rechtseitige Nebenflüsse des Kongo, so den Itimbiri oder Ukere und den Ubangi, die nun auch in die Frage des Uelle einbezogen wurden, indem Chavanne³ den ersten, Wanters⁴ und Junker⁵ den zweiten mit ihm identificirten.

Ausserdem gibt es noch einige kühne Hypothesen, deren eine (von Andree & Scobel) den Uelle weder zum Kongo, noch zum Schari zählt,⁶ sondern ihn in einen abflusslosen See münden lässt, der nach Ravenstein unter 3° n. Br. und 25° ö. L. liegt. Eine an das Mittelalter erinnernde, doch von sehr wenig kritischer Begabung zeugende Hypothese rührt von Lacroix her, wonach sich der Uelle in den an Stelle des Escayrac'schen Koei-Dabo-See (60 Tagereisen SW von Massena) angegebenen Liba-See ergiesst, von dem ein Arm in den Benue, ein anderer in den Ogowe fliesst.⁷ Durch die Erforschung der nördlichen Nebenflüsse des Kongo verliert auch Heawood's Annahme jeden Haltpunkt, wonach der Uelle sich nach einem Lauf von mehr als 2000 Km. in den Cross oder Old-Calabar ergiessen würde.⁸

Wenn wir alle auf den Uelle bezüglichen Hypothesen untersuchen, können wir konstatiren: 1. dass der Uelle infolge der Unterschiede im Steigen und Fallen des Wassers zum Schari nicht gehören kann (Schweinfurth); 2. dass er nicht in einen abflusslosen See fliessen kann, da einzelne Strecken des Uelle schon im W. jener Stelle bekannt sind, wo nach der Hypothese von Andree und Scobel der den Fluss aufnehmende See liegen soll; 3. dass er sich nicht in einen See ergiessen kann, aus dem ein Arm zum Benue, ein anderer zum Ogowe geht, da diese Arme die nördlichen Nebenflüsse des Kongo und Ubangi kreuzen müssten (Lacroix); 4. dass er sich aus demselben Grund nicht in den Old-Calabar ergiessen kann, obwohl dieser genug gross wäre, um die Hypothese von Heawood glaubenswürdig erscheinen zu lassen; 5. dass er sich nicht in den Aruwimi ergiessen kann, da der Uelle in diesem Falle aus seiner westlichen Richtung sich plötzlich nach SO wenden und noch ein Gebirg durchbrechen müsste, abgesehen davon, dass der bisher bekannte Lauf des

¹ Der Kongo vol. II. p. 132.

² Journ. Manchester Geogr. Soc. 1886. vol. II. No. 1. p. 87.

³ Afrikas Ströme und Flüsse. p. 130.

⁴ Mouvement Geographique 1885. Mai 31.

⁵ Verhandl. Ges. Erdkunde Berlin 1886. vol. XIV. Nr. 3.

⁶ Karte von Afrika. 1:10.000.000. — 1884.

⁷ Lacroix, Bull. Un. Geogr. Lille, 1881. p. 31.

⁸ Heawood, Roy. Geogr. Soc. London, 1884. p. 31.

Aruwimi WO und sehr wenig SSW ist (Stanley); 6. dass er nicht mit dem Ukere zu identificiren ist, wenigstens nicht im Verein mit dem Verre und Kuta-Mbomu, da in diesem Falle diese Flüsse eine ungeheure Wendung nach SW machen müssten und der dreifachen Wassermasse, die Wassermenge des Itimbiri (Ukere) nicht entspräche (Chavanne); 7. dass er sich endlich nicht in den Mongalla ergiessen kann, weil dessen Wassermenge bedeutend geringer ist (Hanssen).

Nach der (8) Hypothese Wauters, die auch von Schweinfurth und Junker bestätigt wurde, deren Prioritätsrecht aber Delgeur zu bestreiten versuchte (Bull. Soc. Roy. Geogr. Anvers. 1885. vol. X. No. 3. p. 150) ist der Uelle mit dem Ubangi identisch. Wir wollen zugeben, dass nach den neueren Berichtigungen von Junker der Uelle sich der Richtung nach dem Ubangi anschliessen könne und dass das Anschwellen und Sinken des Wasser bei beiden Flüssen übereinstimmt, doch müssen wir das Übereinstimmen der Wassermenge als einen Factor sine qua non entschieden leugnen. Der Uelle ist dort, wo ihn Schweinfurth zuerst erreichte, 800 Fuss breit, 12—15' tief und ausserordentlich reissend; wenn sich in ihn der ebenso starke Werre und der noch grössere Kuta-Mbomu ergiesst, so müssten die vereinigten Flüsse (ganz abgesehen davon, dass der Uelle bis zu seiner Vereinigung mit diesen beiden Flüssen noch sehr stark anwächst) wenigstens 2500' breit und 12—16' tief sein. Dagegen ist der Ubangi am fernsten bekannten Punkt, der also dem vereinigten Uelle-Werre-Kuta-Mbomu am nächsten liegt, nur 1800' breit und 14—16' tief, kann also mit dem Uelle nicht identisch sein.

Dass diesen Irrthum weder Schweinfurth, noch Junker wahrgenommen hat, findet darin seine Erklärung, dass keiner von beiden die auf das Uelle-Becken bezüglichen Daten so vollständig in Betracht gezogen hat, wie Ravenstein, und nach ihm Habenicht. Ehe wir auf die geographische Schilderung dieser Gegend übergehen, ist es nothwendig einige Bemerkungen über die Erforschungsgeschichte des Uelle-Beckens zu machen.

Der erste Entdecker des Uelle-Beckens war Piaggia, der diese Gegend schon 1863 bereiste¹, die ersten authentischen Nachrichten vom Fluss aber brachte Schweinfurth. In den Jahren 1876—77 reiste hier der griechische Arzt Potagos, dessen Aufnahmen sehr ungewiss sind; er entdeckte einen Fluss Namens Berre, den er für identisch mit dem Uelle hielt, und der nach den Angaben der Eingeborenen nach W. fliesst und sich mit dem Kuta-Mbomu vereinigt; seitlich von der Vereinigung der Flüsse liegt das Georgsgebirge.² Heute ist es schon erwiesen, dass Potagos' Berre nicht mit Schweinfurth's-Uelle, sondern

¹ Piaggia, Dell arivo fra i Niam Niam. Lucca 1877.

² Patagos, Deux années des voyages dans l'Afrique etc. Paris, 1885. Vol. I.

mit Miani's Uerre identisch ist, den übrigens Miani ebenfalls für den Uelle gehalten hat.¹

Demzufolge ergibt sich aus den bisherigen Nachrichten (die letzten Bemerkungen Junkers ausgenommen) folgendes geographische Bild der Uelle-Gegend: Die in der Uelle-Frage in Betracht zu ziehende Gegend fällt zwischen den Kongo, Nil und Schari. Die Grundlage der Frage selbst bilden das Uelle-Becken und die nördlichen Zuflüsse des Kongo. Betrachten wir das Uelle-Becken, so fliessen zwischen dem Kongo und Nil von S nach N gehend die folgenden vier Flüsse zumeist von O nach W.: Nepoko, Uelle, Verre und Kuta-Ubomu.

Der *Nepoko* entspringt zwischen 29° und 30° ö. L. und 2°—3° s. Br., fliesst nach SW und ist der erste grosse Fluss, der sich nördlich von den Stanley-Fällen in den Kongo ergiesst. Junker erreichte ihn an zwei Punkten und Stanley hat ihn in diesen Jahren bis zu seinen Quellen verfolgt; Junker erwähnt auch zwei nördliche Zuflüsse des Nepoko, den Obe, den er selbst sah und den Nava, den er nur vom Hörensagen kennt.² Der Uelle entsteht aus zwei Flüssen, dem Dangu und Kibali Kibbi; letzterer entspringt in den Blauen Bergen am Albert-See, fliesst Anfangs nach N. dann nach NNW. und vereinigt sich nahe zum 28° ö. L. mit dem Dangu; seine Länge beträgt 330—350 Km; Casati verfolgte seinen Lauf ganz nahe, sein Quellgebiet bereiste Junker und Emin. Der Dangu entspringt unter 4° n. Br. und 30° ö. L., fliesst nach einer Wendung nach S. gegen W. und nimmt den Garamba und Akka in sich auf. Der vereinigte Fluss wälzt sich unter dem Namen Uelle oder Makua vorwiegend nach W. und verfolgt im Ganzen den 4° n. Br. Von Süden ist sein bedeutendster Nebenfluss der Majo-Bomokandi, der den Makongo, Pokko und Selli in sich aufnimmt. Der *Verre* entspringt aus vielen Quellen im Ndoruma Gebirge und fliesst nach W. dann nach SW. und endlich wieder nach W.; der entfernteste bisher erreichte Punkt an seinem Ufer ist Ingimma, Potagos' Endpunkt. Grössere Zuflüsse hat er nicht. Der Kuta-Mbomu entspringt im nördlichen Theil des Ndoruma Gebirges, fliesst immer nach W. und nimmt von N. grosse Nebenflüsse auf. Sein fernster Punkt liegt unter 23° ö. L.

In der Uelle-Frage spielt nur jener Theil des Kongo eine Rolle, der nördlich vom Aequator liegt zwischen den Stanley-Fällen und Equatorville. Der Kongo nimmt auf dieser Strecke 3 grosse Flüsse auf, den Aruwimi, Itimbiri und Ubangi. Der Aruwimi ergiesst sich unter 1° n. Br. und 23°45' ö. L. in den Kongo; jetzt kennen wir schon den ganzen Lauf des Flusses und nach Stanley's letzten Briefen wissen wir, dass er mit dem Nepoko identisch ist. Bei seiner Mündung ist er 1460 m. Br.,

¹ Miani, *Le spedizione alle origine del Nilo*. Venezia, 1865.

² Junker, *Peterm. Geogr. Mitt.* 1884. vol. XXX. p. 96.

verengt sich aber aufwärts ständig bis auf 730 M. Der Itimbiri ergiesst sich um circa 100 Km. weiter abwärts in den Kongo unter 2° n. Br. und 32° ö. L.; er fliesst von NO. nach SW. und ist auf einer Strecke von 140—150 Km. bekannt. Anfangs bildet er die Stromschnellen von Lubi, verengt sich auf 180 m. und ist 3—4 m. tief; später wird er wieder 4—800 m. breit und 4—5 m. tief. Der Ubangi ergiesst sich südlich vom Aequator in den Kongo, sein Lauf ist 550—600 km. weit erforscht und der fernste Punkt liegt unter $20^{\circ} 20'$ ö. L. und $4^{\circ} 30'$ s. Br. Hier konnte man ihn wegen seiner Stromschnellen nicht weiter befahren; er ist hier 600 m. breit und 6 m. tief und fliesst von da nach SW. dann nach S. und verfolgt etwa 2 Breitengrade hindurch den 18° ö. L. Dies sind die nördlichen Zuflüsse des Kongo, die in der Uelle-Frage in Betracht kommen.

Ehe wir den weiter oben skizzirten und widerlegten acht Hypothesen eine neunte zufügen, wollen wir die Ergebnisse von Junker's letzter Reise untersuchen und seine Karte mit der von Ravenstein und Habenicht vergleichen, ohne deshalb von den Verdiensten des kühnen Reisenden etwas bestreiten zu wollen.

Der Kongo ist auf Junker's Karte von der Ravenstein'schen und Habenicht'schen sehr abweichend dargestellt; bei Junker erreicht der Kongo den 20° ö. L. südlich vom 2° n. Br., bei Habenicht nördlich davon. Junker verschiebt Iringi am linken Ufer des Kongo wenigstens um $\frac{1}{2}^{\circ}$, die Mündung des Itimbiri um $40'$, den nordöstlichsten und breitesten Theil des Kongo um einen ganzen Grad, die Mündung des Aruwini um einen $\frac{1}{2}^{\circ}$ weiter nach Westen, wie dies auf Habenicht's verlässlicher Karte ist. Bei Junker schneidet der Kongo den 24° ö. L. südlich vom 1° n. Br., bei Habenicht gerade unter dem Breitengrad. — Auch der Uelle ist nicht nur auf den englischen und deutschen, sondern auch auf Junker's eigenen früheren, detailirten und genaueren Karten ganz verschieden dargestellt. Bei Junker schneidet der Uelle den 4° n. Br. keinmal, bei Habenicht dreimal, ausserdem ist jede Wendung und jeder Nebenfluss des Uelle um $\frac{1}{2}$ Grad weiter nach W. geschoben, als bei Habenicht. Der Werre fliesst bei Junker zwischen dem 3° — 4° , bei Habenicht zwischen dem 4° und 5° n. Br.; Junker kann aber auch das nicht zur Entschuldigung dienen, dass alle Positionen consequent um einen halben Grad nach W. verschoben sind, denn er verlegt die Quellen des Werre um $30'$ weiter östlich als Habenicht; die Richtung des Werre ist bei Junker eine 'südwestliche, bei Habenicht eine westliche oder nur sehr gering SSW. — Auch in Bezug auf den Kuta Mbomu finden wir bedeutende Abweichungen und Junker greift sogar die Bestimmungen von Nachtigal und Lupton an, die sich auf dieselbe Gegend beziehen und obwohl aus verschiedener Richtung ausgehend, doch übereinstimmen. Junker verlegt den Kuta-Mbomu unter 4° — 5° n. Br.; Habe-

nicht zwischen 5—6°; Lupton's Leute gingen nach einem an Junker geschriebenen Brief von Foro in 7 Tagen zum Kuta-Mbomu und Junker nimmt diese Entfernung zu $2\frac{1}{2}^{\circ}$ an, während Habenicht diesen Weg mit 8 Tagen berechnet und die Distanz nur auf 2° schätzt.

Aus den Bemerkungen, die Schweinfurth zu dieser Karte Junker's macht, geht hervor, dass die Distanzschätzungen um 3% mehr angeben als die Karte Ravenstein's und dass einzelne Punkte sehr nach W. verschoben sind. Auffallend ist es jedoch, dass die Distanz der besser gekannten Punkte auf den Karten von Ravenstein und Junker grössere Differenzen aufweist, als die der weniger gekannten Punkte und so ist es wahrscheinlich, dass auch in den übrigen Daten Junker's grössere Abweichungen vorkommen, die jedoch beim Mangel einer sicheren Basis weniger auffällig sind. Wären Junker's Daten vollkommen genau, so wäre er wirklich sehr weit vorgedrungen; so aber ist er kaum über den Itimbiri nach W. hinausgedrungen. Wir können daher jetzt Junker's Daten kaum verwerthen. Hoffentlich wird er seine Reise in einem grossen Werk beschreiben und dann die bisherige Literatur und Kartographie mehr in Betracht ziehen; einstweilen können wir nur konstatiren, dass auch er den Zusammenfluss des Uelle, Werre und Kuta-Mbomu nicht gesehen hat.

Wir sahen daher, dass keine der angeführten acht Hypothesen stichhaltig sei; bisher haben wir die hypothetische Basis all' dieser Ansichten verschwiegen, die daraus ausgeht, dass der Uelle, Werre und Kuta-Mbomu zusammenfliessen. Wir dürfen aber nicht Vergessen, dass dies nur eine Hypothese ist, und indem wir diesen 8 Ansichten eine neunte hinzufügen, thun wir dies ohne Annahme dieser Hypothese. In der Frage des Uelle handelt es sich nicht nur darum, wohin der Uelle fliesst; wir müssen auch wissen, woher die nördlichen Nebenflüsse des Kongo von der Station der Stanley-Fälle bis zu Equatorville ihre reichen Wassermassen hernehmen? Wenn wir die Gewässer der Uelle-Gegend alle vereint in den Kongo führen, bleiben die übrigen grossen Tributäre des Kongo ohne Nahrung, wenn wir sie aber nicht vereinigen, gelangen wir zu einem ganz anderen Resultate.

Der erste Punkt unserer Hypothese ist der, dass sich der Uelle, Werre, und Kuta-Mbomu nicht vereinigen, denn noch kein Europäer hat diese Vereinigung gesehen. Vom Uelle wissen wir es, dass er gegen W., dann gegen NW. fliesst; wenn dies nur die Eingeborenen behaupten, so wäre dies noch nicht genügend; Junker's Untersuchungen beweisen, dass der Uelle nach SW. fliesst; Dasselbe gilt vom Werre und Mbomu. Potagos, der den Uelle nicht gesehen, sondern einen ganz andern Fluss dafür gehalten hat, konnte von der Vereinigung des Uelle nicht sprechen, und Lupton konnte gleichfalls nur auf Grund von Informationen seitens der Eingeborenen diese Behauptung aufstellen. Wir wissen daher über die Vereinigung der 3 Flüsse nichts Genaues.

Zwischen dem Nil, Schari und Kongo sind daher vier Flüsse deren Richtung, Lauf und Mündung wir nicht kennen, nämlich der Nepoko, Uelle, Werre, Kuta-Mbomu. In den Kongo ergiessen sich 3 Flüsse, ausser deren Mündung wir nichts kennen, anderntheils können wir die Wassermenge des Schari nicht erklären. Nach unserer Hypothese theilen wir die 4 Flüsse in zwei Gruppen, indem wir den Uelle, Werre und Nepoko zum Kongo, den Kuta hingegen zum Schari-Becken zählen.

1. Der Aruwimi entspricht dem Nepoko, wie wir es aus Stanley's neuesten Reisebriefen wissen, indem dieser von S. bedeutende Flüsse aufnehmen muss, da wir dort keinen grösseren Zufluss des Kongo kennen.

2. Die Wassermasse des Itimbiri entspricht, wie aus den mitgetheilten Daten ersichtlich, am besten dem Wasserreichthum des Uelle. Der Itimbiri wird unter den Lubi-Fällen 400—800 m. breit, und dies entspricht der Wassermasse des Uelle ohne Werre und Kuta-Mbomu; ferner ergänzt der Itimbiri auch die Richtung des Uelle und es ist nicht unmöglich, dass der Uelle auch durch den See Kei el Abi fliesst und dass dieser See vielleicht nur eine Erweiterung des Flusses ist; endlich ist die Distanz der am nächsten zu einander gelegenen Endpunkte des Itimbiri und Uelle viel geringer als zwischen Werre oder Kuta und Itimbiri und wir halten deshalb den Uelle für den oberen Lauf des Itimbiri.

3. Mit einiger Störung der Reihenfolge gehen wir nun anstatt auf den Werre zum Kuta-Mbomu über. Die Benennung Kuta des Mbomu kennen wir schon aus den Nachrichten Lupton Bey's; einen Fluss solchen Namens hat aber auch Nachtigal's wackerer Diener als Nebenfluss des Schari angegeben. Andererseits ist das Becken des Kuta-Mbomu das grösste und unter den 4 Flüssen muss in Betracht der Wassermenge der Schari ein so grosses Becken besitzen, widrigenfalls der Wasserreichthum seiner Mündung ganz unerklärlich ist. Dem gegenüber kann auch das Steigen und Sinken des Wassers nicht angeführt werden, da dies nur auf den Uelle Bezug hat. Auch liegt der Kuta zu Nachtigal's Bahar el Kuta um Vieles näher, als der Aruwimi, Itimbiri oder Ubangi und wir halten es daher für wahrscheinlich, dass der Kuta zum Wassergebiet des Schari gehört.

4. Nun müssen wir noch auf den Werre übergehen. Dieser kann nach den obigen Bemerkungen nur zum Ubangi gehören, der auch seiner Richtung nach als sein unterer Lauf betrachtet werden kann; und wenn auch der entfernteste bisher erreichte Punkt am Ubangi dem Kuta näher liegt, haben wir doch Grund genug, den Kuta zum Schari und nicht zum Ubangi zu zählen. Auch entsprechen die Wassermasse und die Fluthverhältnisse des Werre dem Ubangi und deshalb sind wir geneigt; den Werre als oberen Lauf des Ubangi zu betrachten.

Die sind die neuen Hypothesen, auf deren Grund wir das Problem des Uelle mit grösster Wahrscheinlichkeit lösen zu können glauben. Auch Stanley's neueste Reise hat die Lösung der Uelle-Frage zum Ziel, doch kann vermöge der Richtung der Reiseroute diese Lösung nur eine partielle sein und muss sich nur auf die Fixirung des Nepoko beschränken. Die endgiltige Lösung des Uelle-Problems aber wird gewiss noch grosse Opfer an Geld und Menschenleben fordern!

Johann Jankó jun.

BERICHT ÜBER DIE THÄTIGKEIT AUF DEM GEBIETE DER GEOGRAPHIE IM ABGELAUFENEN JAHRE 1887.

(Erstattet von dem Vizepräsidenten der ung. geographischen Gesellschaft Dr. Hermann Vámbéry in der Jahressitzung derselben Gesellschaft am 26-ten Jänner 1888.)

Nach dem durch fachmännische Gründlichkeit sich auszeichnendem Vortrage, den unser Präsident im vergangenen Jahre über die geographischen Entdeckungen gehalten, wird es keine leichte Aufgabe sein, Ihre Aufmerksamkeit heute fesseln zu können. Glücklicherweise befasst sich unsere Gesellschaft nicht nur mit der Beschreibung der Erde, sondern auch mit den Bewohnern derselben und wenn unser gelehrter Präsident sich den ersten Theil auserkoren, bin ich noch immer in der angenehmen Lage, mir den zweiten zu wählen.

Gestatten Sie mir daher, dass ich auf die geographischen Thatsachen nur einen flüchtigen Blick werfe, um dann desto eingehender die ethnographischen Momente würdigen zu können. Drei Welttheile sind es, auf welchen sich im vergangenen Jahre geographische Thatsachen von gewisser Bedeutung zugetragen haben. In Australien hat Herr Theodor Bevan drei schiffbare Ströme entdeckt, und ein ausführlicher Bericht über diese Entdeckung liegt in der Oktober-Nummer der »Proceedings of the Royal Geographical Society« vor. Gleichfalls in Australien haben die Herren Hüpter und Hartmann jene Gebirgskette, welche sich der südöstlichen Hälfte der Halbinsel entlang hinzieht, und von welcher der Berg Owen Stanley die höchste Spitze bildet, nach vielen bisher vergeblichen Versuchen glücklich bestiegen. Das vorläufige Resultat dieses hochtouristischen Kunststückes ist die Entdeckung eines weiten offenen Gebietes, wo sich die Weiterforschung viel leichter gestalten wird, als durch die dichtbewaldeten, zum Meer hinabgleitenden Abhänge. Australien ist im Allgemeinen der Erdtheil, auf welchem die europäische Kolonisation zu den schönsten Hoffnungen berechtigt. Im letzten Jahrzehnte hat die Bevölkerung sich zehnfach vergrössert und angesichts der in Amerika ins Stocken gerathenen Einwanderung wird sie sich noch in grösserer Proportion vermehren.

In Afrika war die grosse Begebenheit des Jahres die von Herrn Stanley unternommene Befreiungsreise nach Wadelai, um den dort befindlichen Dr. Schnitzler aus einer muthmasslichen Verlegenheit zu retten. Eine Befreiungsreise, wo Niemand befreit werden will, ist allerdings ein sonderbares Unternehmen, doch der Weg den Kongo aufwärts, über die Stromschnellen des Aruwimi, ins Innere eines geographisch kaum gekannten Kontinents, muss jedenfalls reiche geographische Ausbeute bieten, und die Ungeduld auf die baldige Rückkehr des kühnen amerikanischen Forschers ist in jeder Hinsicht gerechtfertigt. Nicht minder interessant ist die geographische Heldenthat des Dr. Hans Mayer, der den höchsten Berggipfel des dunklen Erdtheils, nämlich den 19.000 Fuss hohen Kilima-ndjaro, namentlich dessen Gipfel Kibo, glücklich erstiegen. Eine 155 Fuss hohe Gletscherwand war Ursache, dass er nur den Kraterrand des Kibo erreichte, doch er war unter allen seinen Vorgängern am höchsten vorgegangen und die Orographie Afrikas wird sich an seinem kühnen Wagestücke jedenfalls bereichern. In Afrika weilt zur Stunde auch ein Landsmann von uns, nämlich Graf S. Teleki, ein Sportsman von echtem Schrot und Korn, der sich die noch immer interessante Aufgabe gestellt, den dunklen Welttheil vom Osten nach dem Westen zu durchschreiten. Wir hoffen, dass es dem kühnen Jäger, der eben durch Dr. Mayer Privatnachrichten nach Europa geschickt hat, gelingen wird, durch Betretung unbekannter Pfade und Wege der Geographie Afrikas Dienste zu leisten; von ungarisch-nationalem Standpunkte wünschen wir dies sogar innigst, obwohl wir andererseits unser Bedauern nicht unterdrücken können, dass es eben ein Ungar ist, der unsere Gesellschaft ignorirt. Ungarische Forschung auf ungarischem Kanale der wissenschaftlichen Welt zugeführt, würde ihm keinen Schaden, uns aber nur Nutzen bringen.

In Asien ist die geographische Ausbeute des vergangenen Jahres auch nicht viel reicher ausgefallen. In erster Reihe möchten wir die glückliche Vollendung des Ueberlandweges, den die Franzosen Bonvalot, Capus und Pepin von der russischen Provinz Fergana aus nach Kaschmir unternommen, erwähnen. Es war allerdings ein hartes Stück Arbeit, das hohe Plateau des Pamirs in seinem westlichen Ende mitten im Winter zu durchschreiten. Die Franzosen hatten einen schweren Kampf mit den Elementen und mit der misstrauischen Bevölkerung zu bestehen, es gelang ihnen aber dennoch ihr Vorhaben zu Ende zu führen, und das Resultat ihres Wagestückes wird mehr der Geographie und Archäologie, als der Ethnographie zu Statten kommen. Weiter im Osten Zentralasiens ist es die Reise des Herrn A. D. Carey, die unsere Aufmerksamkeit in vollem Masse verdient. Dieser subalterne Beamte im anglo-indischen Staatsdienste wollte seinen Urlaub auf nützliche Weise verwenden und hat aus eigenem Antriebe und mit eigenen Mitteln die Reise von

Klein-Tibet aus angetreten, um den urbaren Theil Ost-Turkestans entlang durch die Gobi-Steppe das nördliche Tibet zu durchforschen. Allerdings ist es ihm nur gelungen bis zu dem Chorlu- und Thosu-See vorzudringen, doch die Irrfahrten dieses merkwürdigen und beherzten Mannes sind von ganz aussergewöhnlicher Wichtigkeit für die Geographie dieses nur wenig bekannten Theiles Inner-Asiens. Der von der Altum-Gebirgskette in südöstlicher Richtung bis zum Kuen-Lun und von da durch den Makaai und den Sirthang-Distrikt zurückgelegte Weg ist ein ganz neues Stück Arbeit, während die übrigen Theile der Forschungsreise die Entdeckungen Prschewalski's ergänzen, vielleicht auch korrigiren werden, wie von gewisser Seite angenommen wird. Der um die Wissenschaft geführte edle Wettkampf wird der Geographie nur Nutzen bringen; allerdings nur der Geographie, denn weder Carey, noch Prschewalski waren dermassen vorbereitet, um die äusserst wichtigen ethnographischen Probleme dieser Gegend lösen zu können. Last but not least muss ich mit Genugthuung und mit Freude des nützlichen alpinen Ausfluges erwähnen, den unser Mitglied M. Déchy in Begleitung des Herrn Douglas Freshfield, des Sekretärs der englischen königl. geographischen Gesellschaft, in die Alpenregionen des Kaukasus unternommen. Trotzdem die Russen daselbst seit mehreren Jahrzehnten zuhause sind, ist die grossartige Gletscherwelt dieser Scheidewand zwischen Europa und Asien bisher nur noch wenig erforscht und wenig beschrieben worden. Und so wie es ein Ungar gewesen, der vor mehr als einem halben Jahrhundert zu den ersten gehörte, die den Elbrus erklommen, so ist es jetzt wieder ein Ungar, der durch sein kühnes Unternehmen in die Dunkelheit der orographischen Verhältnisse dieser Gegend ein wohlthuendes Licht bringt.

Dieses sind die hervorragenden Momente der geographischen Entdeckungen des verflossenen Jahres. Wenn ich nun die anfangs gemachten Versprechungen einlösend, Ihnen von den durch das Wirken der Geographie auf die ethnographischen Verhältnisse der Welt ausgeübten Veränderungen oder hervorgebrachten Kulturinflüssen berichten will, so muss ich in erster Reihe von Afrika sprechen, als vom Welttheile, der in dem letzten Jahrzehnte fortwährend auf der Tagesordnung steht, der von unseren Kaufleuten, Industriellen, sport- und abentheuersüchtigen Reisenden in aller Richtung, in allen Ecken und Winkeln in Angriff genommen und bestürmt wird, ja der beinahe zum Mittelpunkt europäischer Ambition geworden ist. Heute, wo die fremdartigst lautenden topographischen Namen Afrikas schon allenthalben landläufig geworden und wo Bücher, als der »Zauberer von Kilima-njaro« von Falkenhorst im Rahmen der Jugendliteratur Eingang gefunden; heute, wo die Kirchenmänner, Diplomaten, ja selbst unsere Frauen sich mit dem dunklen Erdtheile fortwährend beschäftigen, heute ist die Frage schon gestattet: was wird wohl aus Afrika werden, wird

es sich zu einem zweiten Amerika oder Australien umgestalten und wird es dem rastlos drängendem Geiste des XIX. Jahrhunderts gelingen, in den Ebenen und Thälern dieser seltsamen Welt das Licht der modernen Kultur zu verbreiten und die dortige auf der niedrigsten Stufe der Kultur stehende Menschheit einer besseren Zukunft entgegenzuführen? Auf diese Frage, die den Ungarn in solcher Weise interessiren muss, wie den Franzosen, Engländer und Deutschen, möchte ich gern mit einem entschiedenen »Ja« antworten. Gern möchte ich dem Heroismus aufopfernder Begeisterung der Menschenliebe und den riesigen Leiden und Entbehrungen vergangener Forscher ein solches Resultat prognostiziren. Aber leider ist das Gesamtbild unserer bisherigen Erfahrungen, mit den Wirkungen abendländischen Strebens in anderen Weltheilen verglichen, nicht von solcher Natur, um für Afrika schon heute ein lachendes Bild der Zukunft entwerfen zu können. Afrika, mit Ausnahme des Nordens und des Südens, wird sich schwerlich oder nie zur europäischer Kolonisation eignen. Das mörderische Klima der Küstenstriche, die sengende Hitze des Inlandes wird für des Physikum des Abendländers immer eine unübersteigbare Barriere bilden, wir werden daselbst nur Factoreien, aber keine Kolonien gründen. Die Hoffnung, die Fluth der europäischen Übervölkerung nach Afrika leiten zu können, ist daher vorderhand ein eitles Trugbild, und selbst die erstrebte Verbreitung unseres Handels und unserer Industrie kann nur dann von Erfolg gekrönt sein, wenn wir bei unserem Unvermögen auf afrikanischem Boden dem Menschen Afrikas selbst besser zu Leibe gehen können, als dies bis heute geschehen. Es geschieht im Hinblick auf dieses wünschenswerthe Ziel, dass man in neuester Zeit mit den Mitteln der Zivilisirung des Afrikaners sich eingehend beschäftigt und die Frage aufgeworfen hat, ob Christenthum oder Islam hiezu das günstigere Werkzeug wäre. Sie werden sich wundern, wenn wir angesichts der glänzenden Siege und der grossen Übermacht des Christenthums über den ganzen Erdball diese Frage noch heute im Allgemeinen aufwerfen, und noch mehr werden Sie sich wundern, wenn ich Ihnen sage, dass es ein Diener der Kirche, nämlich der Kanonikus Isaak T a y l o r gewesen, der auf dem Kirchenkongresse zu Wolverhampton am 7. Oktober v. J. zur grossen Verwunderung und auch zum Entsetzen seiner Hörerschaft in die Erörterung der Frage sich einliess: ob man nicht schon endlich zur Einsicht gelangen sollte, dass das Christenthum kein Civilisationsmedium für Afrika sei, und dass der Islam als Zivilisator der dunklen Menschheit weit vorzuziehen sei. In England, in der Heimath der grossen, kühnen und freien Gedanken darf selbst ein Kirchendiener solche Kritik üben, und der Mann hatte mit seinen Argumenten und Beweisen auch so ziemlich Recht. Die Erfahrung hat uns gelehrt, dass der Islam, welcher von Marokko bis nach Java und von Zanzibar bis nach China gleich im Beginn Boden gefasst, im Laufe der Neuzeit über ganz Afrika mit Riesenschritten vor-

schreitet. Wir finden ihn am Kongo und am Zambezi, während Uganda, der mächtigste der Negerstaaten, erst in der Neuzeit die Religion des arabischen Propheten angenommen hat. Mehr als die Hälfte der Bevölkerung Afrikas bekennt sich heute zu diesem Glauben, und die Frage, wie es gekommen, dass die christliche Menschheit mit ihrer materiellen Uebermacht, mit den vielen, auf Missionszwecke ausgegebenen Millionen und mit dem edlen Eifer unserer Bekehrer sich überall ohnmächtig erwiesen und überall den Boden verliert, verdient mit Recht unsere volle Aufmerksamkeit. In England, wo die Presse wochenlang ihre Spalten der hierauf bezüglichen Diskussion eröffnet, ist so Manches erörtert und betont worden, was ich selbst auf meinen jahrelangen Wanderungen unter den Völkern des Islams wahrgenommen und in meinen Schriften wiederholt hervorgehoben habe. Der Satz, den ich in meiner kulturgeschichtlichen Studie, betitelt »Der Islam im neunzehnten Jahrhundert« 1875 als Schluss des ganzen Werkes angeführt, nämlich: »Wir sind noch nicht berechtigt, eine halbe Welt — die mohammedanische — dem unrettbaren Verfall preiszugeben und über eine nach Millionen zählende Gesellschaft das Prognostikon des Unterganges auszusprechen!«, scheint nun auch weiteren Kreisen einleuchten zu wollen. Was ich sagte, galt natürlich nur Asien, doch bricht nun heute auch die Ueberzeugung sich Bahn, dass sich dieser Satz in Bezug auf Afrika noch viel mehr bewahrheitet, und dass sich der Islam unter den Negern als das passendste Werkzeug der Zivilisation bewährt hat. Dort, wo die Bibel ihren Einzug gehalten, wird der Afrikaner ein Trunkenbold, ein Hazardspieler, ein Faulenzer, ein Lügner, ein verworfener und verächtlicher Mensch, während der Koran mit seinem Eintritt zur Mässigkeit, Reinlichkeit, Keuschheit, Gastfreundschaft und Resignation mahnt. Wohl wird der Islam, sowie auch das Christenthum in gleicher Weise von Angehörigen einer fremden Race, die der Afrikaner Wascherzi (wilder Mann) nennt, auf den dunklen Erdtheil importirt. Doch der arabische Kaufmann, der mit den Eingebornen in unmittelbarer Berührung steht und in Folge seiner Sitten, Gewohnheiten und Gesichtsfarbe nicht so sehr absticht, als der europäische Missionär, findet ein weit willigeres Ohr und kann auf die Sittenwelt des Afrikaners einen besseren und leichteren Einfluss ausüben, als der Europäer dies zu thun im Stande ist. Das Christenthum steht geistig viel zu erhaben und seine Religionsätze bewegen sich in einer solchen Sphäre, die von den Menschen einer mehr niederen Kulturstufe nur schwer begriffen werden kann, während der Islam barbarischen Stämmen sich vorzüglich adaptirt und durch Beseitigung des Teufelkultus, Fetischismus, Kannibalismus, der Zauberkraft und Menschenopfer wesentliche Dienste leistet. Mit seinem Eintritt in den Bereich des Islams wird der bisher verachtete Neger sofort zum geehrten Mitglied einer hundertfünfzig Millionen starken Bruderschaft, während der-

selbe Neger nach Annahme der Taufe nur als schwarzfärbiger Christ betrachtet und von seinen weissen Glaubensgenossen noch lange Zeit von oben herab angesehen wird. Der Islam hat den Satz aufgestellt »Kuli Islam horra«, d. h. alle Mohamedaner sind freie Männer, während Jahrhunderte lang neben dem christlichen Missionär christliche Sklavenhändler ihr abscheuliches Handwerk trieben und die Kinder Afrikas zu Hunderttausenden, ja zu Millionen in die Zuckerplantagen Amerikas hinüberschifften.

Es würde über den Rahmen eines geo- oder ethnographischen Jahresberichtes weit hinausgehen, wollte ich auf all jene Ursachen und Folgen reflektiren, die das Fehlschlagen der christlichen Missionen und die erwiesene Nutzlosigkeit unserer bisherigen Bestrebungen im Interesse der europäischen Kultur mit sich führen. Das Faktum, dass die christlichen Bekehrten in Afrika nach Tausenden, die mohamedanischen Bekehrten hingegen nach Millionen gezählt werden, ist allerdingst äusserst betrübend für den um das Schicksal des dunklen Erdtheiles sich interessirenden Menschenfreund. Die Mittel, die man zur Heilung dieses Uebelstandes vorgeschlagen, als das Anvertrauen des Missionswerkes an amerikanische Neger, in der Hoffnung, dass diese auf ihre Brüder besser zu wirken im Stande sind oder der Versuch, die Lehren des Christenthums zu vereinfachen, um dieselben dem afrikanischen Menschenmund gerechter zu machen, werden leider wenig frommen und versprechen auch für die Zukunft kein glänzenderes Resultat. Das Christenthum ist die Religion des unter europäischem Klima lebenden und in der auf griechisch-römische Kultur gegründeten westlichen Bildungswelt erzogenen Menschen, es ist daher nicht und kann auch nicht zur herrschenden Religion des Asiaten und Afrikaners werden. Hier wird die Lehre Christi noch lange gegen den Glauben Mohammed's vergebens kämpfen, was umsomehr zu bedauern ist, da der Islam bei all seinen Vorzügen dem heutigen Christenthum diametral gegenübersteht und weil die Mohammedanisirung des schwarzen Kontinents höchstens einen Uebergang vom nackten Barbarismus zu einem gewissen Grade von geordneten Kulturzuständen bedeutet, die eigentliche Europäisirung aber noch in solch ferne Zeit hinausrückt, wie dies seitens der Nomaden und Sesshaften Zentral-Asiens der Fall ist. Meine Ansicht geht daher in Übereinstimmung mit der der leitenden Autoritäten auf dem Gebiete Afrikas dahin, wir sollten das Werk der Missionen auch förderhin unterstützen, aber umso grössere Aufmerksamkeit auf das Thun und Treiben unserer Handelsfaktoreien wenden. Nicht mit Hinterlader, nicht mit Rum- oder Ginflaschen, nicht mit Kartenspiel und Nachäffung europäischen Kulturgellitters, sondern mit den Wundern unserer Industrie, mit rein humanitären Absichten, mit innerlicher, brüderlicher Zuneigung und mit wirklicher Schutznahme und Hilfeleistung werden wir uns die Sympathien des schwarzen Menschen erobern und denselben dem Lichte unserer modernen Bildung zugänglich machen. Mit unseren Pan-

zerschiffen. mit unseren stolz flatternden bunten Flaggen und Fahnen und mit den sogenannten, von den einzelnen europäischen Staaten unterstützten «Handelsgesellschaften», diesen eigentlichen Vorboten europäischer Eroberung und Aggression, wird dieses Ziel keinesfalls erreicht werden können.

In A s i e n ist es mit unseren Kulturbestrebungen schon etwas besser bestellt, insofern an einigen Punkten das Licht der modernen Bildung schon die vorstehenden Spitzen der Gesellschaft beleuchtet und da die aufgehende Sonne erst auf die Gipfel der Berge und dann in die tiefer liegenden Thäler und Schluchten ihre Strahlen sendet, so ist es zu erwarten, dass das Licht der europäischen Kultur von den Spitzen auch in die untere Schichte der Gesellschaft dringt und dass es schliesslich doch einmal Licht werden wird. Auf dem alten Muttererdtheile dauert die Arbeit schon seit Jahrhunderten ununterbrochen fort, sie wurde auch durch den Umstand erschwert, dass wir daselbst eine ziemlich alte, heimische Kultur über den Haufen zu werfen hatten, um auf den Ruinen derselben den Samen einer besseren Gesittung auszustreuen. Die ehrwürdigen Vedas, der Koran, die Avestas, das Buch Konfuzes und viele andere heilige Bücher standen und stehen uns felsenfest im Kampfe gegenüber, es sind daher nicht so sehr deren Satzungen, als die Vorurtheile und der stramme Konservatismus der mit denselben genährten Geister, die wir zu besiegen haben und gewissermassen auch schon zu besiegen beginnen. Im alten Zipangu lodert schon das Licht der Bildung in ganz auffallenden Flammen, im fabelhaften Catay tauchen bedeutende Lichtfunken auf, während das wunderreiche Indien und das lang verhüllt gebliebene Zentralasien mit Riesenschritten einer Modernisirung entgegenzueilen. Von dem nähergelegenen Persien, Kaukasus und der Türkei ist es selbstverständlich, dass der unausgesetzte und intensivere Verkehr mit dem Abendlande trotz der Halsstarrigkeit und Sprödigkeit des Islams schon bedeutende Kulturveränderungen hervorgerufen hat. Es kann an dieser Stelle nicht unsere Absicht sein, auf die staatlichen und gesellschaftlichen Umgestaltungen im alten Muttererdtheile im Einzelnen einzugehen, nur die grossen und allgemeinen Züge des Gesamtbildes wollen wir entwerfen, nur die Natur und Beschaffenheit der von unserer Ingerenz hervorgerufenen Wirkungen wollen wir hervorheben, um einerseits das gegenwärtige Bild der allerdings chaotisch scheinenden Uebergangsperiode zu veranschaulichen, andererseits aber, um aus den einzelnen Zügen auf die späteren Folgen schliessen zu können.

Der Versuch, das Licht des neunzehnten Jahrhunderts durch Christianisirung im moslimischen und buddhistischen Osten einführen zu können, ist — wie Ihnen wohl bekannt sein wird — gänzlich misslungen. Unsere Bibel-Gesellschaften, unsere reich dotirten Missionen und die frommen Bestrebungen der englischen, amerikanischen, schweizerischen und deutschen Privaten werden

wohl bald zur Erkenntniss gelangen, dass ihr, wenn auch noch so sehr lobenswerther Eifer von dem harten Granit des asiatischen Konservatismus nutzlos abprallen muss. Als Europa macht- und kraftlos in den Banden der Ignoranz und Sklaverei darniederlag, da hatte das Missionswerk in China, in der Tartarei und anderswo noch schöne Erfolge aufzuweisen, doch vom gefürchteten, in seiner materiellen Übermacht schrecklich gewordenen Europa nimmt Asien keine Religionslehren an. Man hasst und fürchtet uns und will von unserer Lehrerschaft in Religionsdingen gar nichts wissen. In der geistigen Abwehr kämpft die alte Welt mit Erfolg, doch im politischen und gesellschaftlichen Leben ist der Widerstand vergebens und hier hat sie sich, wollend oder nichtwollend, Formen aufdrängen lassen müssen. Mit diesen aufgedrungenen Floskeln europäischer Gesittung schreitet Asien allerdings nur noch langsam und schwerfällig einher und nur dem buddhistischen Theile desselben kann das Prognostikon eines glücklichen Erfolges und einer staatlichen Wiederbelebung mit viel Zuversicht gestellt werden. Von moslimischen Theile Asiens lässt sich dieses aber keinesfalls behaupten. Hier hat der Samen unserer Kulturbestrebungen als zersetzendes Gift gewirkt. Einzelne Staatsgebäude stürzten nacheinander zusammen und von den mehr als hundertvierzig Millionem Moslimen Asiens ist es nur noch ein verschwindend kleiner Theil, der sich einer problematischen politischen Freiheit erfreut. Im Blumenreich der Mitte zählt man zwölf Millionen und im indischen Kaiserreiche fünfzig Millionen Mohammedaner, das kleine Holland herrscht über nahezu fünf- undzwanzig Millionen, Russland über fast ebenso viel, Frankreich in Afrika und Österreich-Ungarn auf der Balkan-Halbinsel sind gleichfalls zu Beherrschern der Rechtgläubigen geworden und der unbedeutende Rest von unabhängigen Mohammedanern, die sich heute unter der Herrschaft der Ottomanen Persiens und Afghanistans befinden, kann kaum in Betracht gezogen werden. Bei der engen Verkettung des Staatslebens mit dem religiösen im moslimischen Osten hat der Erfolg unseres Einwirkens auch wohl nicht anders ausfallen können, die Reformen waren ein aufgedrungenes und umliebsames Kleid, das den Träger zu Boden geworfen, und nach der heutigen Sachlage zu urtheilen, wird es kaum einige Jahrzehnte brauchen, um die politische Abhängigkeit der Moslimen Asiens gänzlich verschwinden zu machen. An diesem Misserfolge ist natürlich auch theilweise die Habsucht und die Eroberungswuth unserer europäischen Staaten Schuld, doch der Lauf des Darwin'schen Gesetzes lässt sich schwer hemmen, der Schwache muss dem Mächtigen weichen und Europa wird bald ganz Herr des moslimischen Asien werden. Nur unter unmittelbarer politischer Leitung des christlichen Westens wird der moslimische Osten einer Regeneration entgegenziehen. Hiefür spricht die unverkennbare Bewegung im Kreise der moslimischen Gesellschaft, wo einzelne Individuen, vom hohen Ernst der Lage

durchdrungen, solche Zeichen einer inneren Revolution verrathen, die uns zu einer Hoffnung auf Besserung berechtigen. In meinem langen und engen Verkehr mit verschiedenen Völkern der mohammedanischen Welt habe ich im Laufe des letzten Jahrzehnts mehr als eine hierauf bezügliche interessante Erfahrung gemacht. Es liegen mir Briefe indischer Gelehrten und Fürsten vor, die in einem mustergiltig geschriebenen Englisch über religiöse und politische Probleme mit einer merkwürdigen Geistesschärfe sich äussern, urwüchsige Mohammedaner, die nicht nur Shakespeare, sondern Tacitus, Plato und andere Autoren des klassischen Alterthums in der Originalsprache zitiren und die ein ganz klares Bild von der Zukunft ihres Volkes und Landes besitzen. Ein Kirgise am unteren Laufe des Jaxartes schildert mir in seiner Muttersprache das Entzücken, welches er beim Studium unserer Philosophen empfunden. Schopenhauer ist sein Ideal und der Pessimismus des Frankfurter Denkers dünkt ihm am meisten kongenial mit der Nirvana der asiatischen Weltanschauung. Wir haben es ja schon erlebt, dass ein hoher chinesischer Würdenträger, ich meine den Marquis Tseng, der sich heute an der Spitze der äusseren Angelegenheiten in Peking befindet, einen Leitartikel für eine englische Zeitschrift geschrieben, und eben im vergangenen Jahre haben wir es gesehen, dass ein japanesischer Diplomat in ganz korrektem Deutsch die Arbeit eines deutschen Gelehrten über Japan kritisirte und richtigstellte. Ja der Samen unseres nahezu hundertjährigen Wirkens in Asien schiesst schon in hoffnungsversprechenden Keimen auf, es wird und muss anders werden in der alten Welt, das betrübende Bild Jahrtausende alter Vorurtheile, Ungerechtigkeit und Unmenschlichkeit muss und wird allenthalben allmählig weichen, und was uns bei diesen Betrachtungen am meisten betrüben kann, das ist, dass unser Einfluss auf den uns näherliegenden moslimischen Osten noch lange nicht von jener wohlthuenden Wirkung sein und von keiner so durchdringenden Umgestaltung werden kann, wie auf den von uns ferner liegenden buddhistischen Theil Asiens.

Es ist leider eben dieser politische Verfall des Islams, der unserem Abendlande bedeutende Verlegenheit bereitet und arge, verhängnissvolle Verwicklungen nach sich zieht. So wie das allzu rasche Schmelzen des Schnees in den Bergen die Flüsse und Bäche plötzlich anschwellen macht und durch die verheerende Fluth die nahegelegenen Thäler und Ebenen in Gefahr versetzt, ebenso hat der rasche politische Niedergang der Moslimenwelt den angrenzenden Staaten der Christenheit nur Unheil gebracht, indem es die Begehr nach Eroberungen gesteigert, die Flamme der Zwietracht angefacht und durch das Gift der Rivalität sowohl die gedeihliche Entfaltung der Dinge in Asien erschwert, als auch den Frieden und die Eintracht in Europa gestört. Ich ziele hiemit auf die Feindseligkeit, welche durch das Streben und Trachten

einer nordischen, halb europäischen, halb asiatischen Grossmacht in ihrem Verhältnisse zu anderen europäischen Staaten hervorgerufen. Diese Grossmacht, im Laufe der Jahrhunderte von einem unbedeutenden Schneeflocken zu einer riesigen Lawine herangewachsen, stürzt und wälzt sich mit der ganzen Wucht des gigantischen Körpers auf die südlichen Länder und Meere der asiatischen Welt zu. Im Osten und in der Mitte des genannten Erdtheiles ist diese Macht mit Chinesen und Briten in Kollision gerathen, es trennen vielleicht nur Monde und Jahre die beiden Kämpfen von der grossen Aktion des Zusammenstosses; und da dieser Moment von hoher geschichtlicher Bedeutung von mir schon seit Jahren an anderen Orten ausführlich besprochen und beschrieben wurde, so will ich mich über diesen Gegenstand hier auch schon deshalb nicht weiter auslassen, da meine diesbezüglichen Ansichten sowohl Ihnen, als der Welt im Allgemeinen zur Genüge bekannt sind. Umso mehr finde ich es aber zeitgemäss, heute und an dieser Stelle auf jene Verlegenheiten zu reflektiren, die durch das rastlose Vordringen besagter nordischer Macht im südwestlichen Theile Asiens für die Geschicke und die geschichtlichen Umgestaltungen des südöstlichen Europas von imminenter Gefahr sind. Da ich einen ethnographischen Jahresbericht, und keinen politischen Leitartikel schreibe, so kann ich nicht umhin, hervorzuheben, dass die uns heute drohende kritische Lage eben durch die von politischen Umständen gehemmte Entfaltung der ethnischen Elemente unseres Landes und durch Vernachlässigung der von der Natur gebotenen Tendenzen unseres eigenen Volksgeistes entstanden ist.

Wenn von orientalischem Ursprung und orientalischen Volkseigenheiten oder von jener Vergütung der Unbill und der Verheerungen die Rede sein kann, die ein Christenvolk von der sich gegen Westen drängenden Moslimenfluth erlitten, so müsste in erster Reihe Ungarn und nicht Russland die Erbschaft des Halbmondes antreten und es ist jedenfalls eine bittere Ironie des Schicksals, dass wir, ehemals der steinerne Wall gegen den Erzfeind, nun nach glücklicher Besiegung desselben, anstatt der Vortheile für erlittenen Schaden, mit neuen und noch grösseren Gefahren bedroht sind. Doch in den Wechselfällen der Weltgeschichte waltet nicht immer das Tribunal der Gerechtigkeit und anstatt der sehnlichst erwarteten und wohlverdienten Ruhe zu fröhnen, sind wir leider wieder berufen, dem Abendlande, wie ehemals gegen buddhistische und moslimische, nun gegen slavisirte christliche Tataren als abwehrender Damm zu dienen.

Sie sehen daher, meine Herren, dass der nahe Osten von politischem, wissenschaftlichem und wirthschaftlichem Standpunkte aus in gleicher Weise unsere volle und ungetheilte Aufmerksamkeit verdient. Die Vorgänge im nahen Asien berühren uns in der innersten Faser unserer nationalen Existenz und es ist wahrlich höchste Zeit, dass alle Schichten unserer Gesellschaft für

die kulturelle Entfaltung, für die politischen Umgestaltungen und für die wirthschaftlichen Bewegungen Asiens ein gehöriges Interesse bekunden mögen. Unsere Gesellschaft hat nicht die Mittel, um grossartige Forschungen in den noch unbekannten Ländern zu bewerkstelligen, doch ist es uns noch immerhin möglich, mittelst Unterstützung wohlgeschulter und unternehmungslustiger Reisenden die industriellen und kommerziellen Interessen unseres eigenen Landes zu fördern. Was unsere Schwestergesellschaften von Manchester, Bordeaux, Neapel und anderen Orten in dieser Beziehung thun und gethan, das kann uns als genügende Ermunterung dienen, während andererseits der redliche Wille auf diesem Gebiete uns die Theilnahme und Sympathien des ungarischen Publikums sichern werden. Mit diesem anspruchslosen Vorschlag will ich meinen Jahresbericht schliessen.

ACTES DE LA SOCIÉTÉ.

RAPPORT DU SECRÉTAIRE SUR LES TRAVAUX DE LA SOCIÉTÉ

pendant l'année 1887.

La situation matérielle de notre Société est déjà maintenant assurée de sorte qu'elle peut avancer, doucement il est vrai, mais sûrement vers le but voulu: aucun grand événement ne s'est produit dans le sein de la Société durant l'année passée, mais les travaux de son activité intérieure en sont d'autant plus caractéristiques. Aujourd'hui aussi son attention principale tend d'un côté à la propagation des connaissances géographiques dans un cercle aussi grand que possible, et de l'autre aux recherches et à la publication des relations géographiques de notre patrie, tout en restant en contact continuel avec l'étranger et suivant avec une attention vigilante les événements géographiques. De telles vues ont guidé le Comité, lorsque pendant les dernières années il s'est principalement efforcé à augmenter les publications de la Société et à les élever au niveau de leur contenu. Et que leurs efforts ne sont pas restés sans succès, cela est prouvé par l'extension du Bulletin géographique qui devient d'année en année plus grande, par exemple l'année dernière le texte hongrois seul a atteint 45 feuilles, s'est à-dire 724 pages, auxquelles il faut encore ajouter les 107 pages de l'Abrégé français, de sorte que le Bulletin de notre Société avait l'année dernière plus de 50 feuilles d'étendue. Le contenu de nos publications était formé de 27 dissertations indépendantes, 46 articles de bibliographie, (14 sujets hongrois et 32 étrangers) et 86 petites communications concernant les découvertes géographiques, l'ethnographie et la statistique ainsi que d'autres travaux géographiques, auxquels il faut encore ajouter les procès-verbaux des actes de notre

société. Ces publications, principalement les résumés des articles d'intérêt national ont paru en langue française, allemande, anglaise ou italienne dans l'Abrégé qui accompagne notre Bulletin, et dont le but principal est que notre Société soit en rapport continu avec l'étranger, qui de cette manière est tenu au courant de bonne source de ce qui se passe au sein de notre société. Comme intermédiaire cet abrégé a déjà jusqu'à présent joué un grand rôle et nous espérons qu'à l'avenir il deviendra encore plus profitable pour nous ainsi que pour l'étranger.

L'année dernière nous avons tenu une assemblée générale et 9 séances de conférence. A ces séances 12 conférenciers ont tenu en tout 15 conférences comme suit :

Le Dr. Aladár Ballagi sur la vie des Hongrois en Moldavie, Ladislav Csopey sur la Sibérie, Etienne Hanusz sur l'origine des communes de la Basse-Hongrie (Alföld), le Dr. Jean Hunfalvy a fait 1) un rapport sur les travaux exécutés dans le domaine de la géographie et 2) a présenté la carte ethnographique de l'Asie par Vincent, Haardt ; Emeric Findura s'est entretenu de la vallée de la Rima, Jean Jankó fils sur la question de l'Onelle, le Dr. Alexandre Márki 1) sur Dézna et ses environs et 2) sur l'histoire de la monographie des Comitats, le Dr. Charles Pápai sur l'île de Csepel et ses habitants, le Dr. Samuel Roth sur les lacs de la Haute-Tâtra, le Dr. Ignace Somogyi sur Szolnok et ses environs, le Dr. Joseph Szabó sur l'Algérie et l'industrie de l'alfa algérien et finalement Jean Xantus 1) sur les Etats-Unis de Colombie et le détroit de Panama 2) et sur la pêche de la baleine. Nos séances de lecture ont eu lieu sans exception dans la salle de conférence hebdomadaire de l'académie hongroise scientifique, salle que l'académie a eu cette année aussi la complaisance de mettre gratuitement à notre disposition ; nos séances ont été en général très fréquentées, il est même arrivé qu'à l'occasion de plusieurs conférences la salle si a pu contenir les spectateurs.

Le comité a décidé de tenir durant cette année plusieurs séances de conférence dans lesquelles on traitera de la géographie commerciale, afin d'éveiller l'intérêt général du public envers la géographie. Des obstacles imprévus ont jusqu'à ce jour empêché la réalisation des conférences en question, mais nous avons tout lieu de croire qu'elles seront tenues dans un avenir prochain. Notre comité s'est aussi arrangé pour que notre société soit représentée aux congrès géographiques ou analogues de l'étranger ; c'est ainsi que notre société a été représentée l'année dernière par M. Maurice Déchy, membre du comité, au congrès hygiénique et démographique de Vienne. Il y a pris part à la discussion engagée sur l'acclimatation des Européens dans les pays situés sous les tropiques, en suite de quoi la section a accepté comme base de son élaboration la proposition émise mutuellement par lui et les deux référendaires.

Le comité a appris avec regret la démission d'un de ses

membres zélés, du Général Vincent Jelencsik par suite de son départ de la capitale. Le comité a fait inscrire au procès-verbal un vote de remerciement pour les éminents services rendus par le général à la Société.

Je dois encore mentionner que la Société m'a chargé de la rédaction de la nomenclature et de la table des matières des 15 volumes du Bulletin de la Société qui embrasse une période de quinze années, c'est-à-dire depuis la fondation de la Société.

Le comité a en outre décidé que les anciennes publications de la Société seraient offertes au ministère des cultes et de l'instruction publique afin d'être distribuées parmi les maîtres des écoles communales; dans ce but la Société a remis au ministère 337 volumes de son Bulletin des dernières années. En remerciant la Société, le ministère l'a informée qu'il ferait don de ces volumes à ceux des maîtres d'école qui auront déployé le plus de zèle dans la création des caisses d'épargne scolaires.

Le nombre des membres ordinaires de la Société à la fin de l'année 1887 était de 589,—20 de moins que l'année précédente.

Le Dr. Samuel Roth, directeur suppléant de l'école réelle de Lőcse est devenu membre fondateur de notre société ce qui élève à 29 le nombre des membres fondateurs. Notre dernière assemblée générale a élu le Général J. T. Walker et M. Douglas W. Freshfield, secrétaire de la Société royale de géographie de Londres, membres honoraires de notre société de sorte que le nombre des membres honoraires est de 45, celui des correspondants 33 et le nombre de tous les membres réunis était de 706 à la fin de l'année.

C'est avec un profond regret que j'annonce la mort des membres suivants de notre société pendant l'année qui vient de s'écouler: M. M. Charles Békefy, conseiller de l'ordre des Piaristes, Alexandre Kováts, employé au télégraphe, Ivan Imrefi secrétaire du ch. de fer de l'État hongrois, Hugo Lojka, professeur, Samuel Pantelics, évêque, le chevalier Charles Louis Posner, propriétaire de l'établissement cartographique, Madame Charles Szelényi, Aurèle Wachtel, inspecteur du ch. de fer de l'État hongrois, et Joseph Zellinger, directeur de l'école préparatoire. Non seulement notre société a fait une grande perte en la personne du professeur Hugo Lojka, mais les sciences ont aussi perdu en lui un de ses plus ardents champions; depuis des années il était membre de la Société de géographie et s'était créé un nom remarquable non seulement comme botaniste mais aussi comme voyageur géographe. Pendant de longues années il étudia avec le plus grand zèle et la plus grande assiduité l'histoire naturelle de notre pays, principalement la botanique, et ses recherches scientifiques lui firent bien vite une renommée non seulement dans notre patrie, mais aussi à l'étranger qui perd en lui un de ses plus savants lichénologues. Au point de vue géographique, ses deux derniers grands voyages méritent d'être men-

tionnés ; en 1885. il fut le compagnon de Maurice Déchy, membre de notre société, et fit un grand voyage avec son appui dans le Caucase ; l'été de l'année suivante il se rendit en Bosnie et en Herzégovine où il fit de grandes recherches dans le domaine des sciences naturelles.

Parmi nos membres de l'étranger, nous déplorons la perte de M. D. P. A. Conil, secrétaire de l'académie nationale des sciences de la République Argentine, et le lieutenant-feldmaréchal baron Adolphe de Sacken, directeur des archives de la guerre à Vienne. Qu'ils reposent en paix !

Les circonstances matérielles de notre société sont mises en relief dans le compte de caisse. Ici je n'ai qu'à mentionner, que le gouvernement a accordé, comme l'année dernière, une subvention de 1000 florins à notre société, l'académie hongroise 500 florins et la première Société d'assurances générales de Hongrie 100 florins. Que les trois donataires reçoivent les remerciements sincères de notre Société. Outre ces contributions, le revenu principal de notre société est formé par la cotisation des membres ; il est néanmoins fort regrettable que les cotisations ont été payées l'année dernière avec une lenteur extraordinaire et très difficilement. Jusqu'à ce jour seulement 487 membres c'est-à-dire 81% des membres ont rempli leur devoir, pas moins de 113 (19%) n'ont pas encore payé leurs cotisations.

Je vais maintenant passer à la seconde partie de mon rapport, où il est question de l'état de la bibliothèque dont l'entretien m'a été confié. Notre bibliothèque a subi un changement radical durant l'année qui vient de s'écouler. Déjà au commencement de l'année, la nécessité s'est fait sentir que notre bibliothèque devait déménager des lieux qu'elle occupait jusqu'alors dans l'hôtel-des-Postes, lieux qui avaient été mis à notre disposition par la complaisance de notre vice-président M. Michel Gervay pendant une période de 15 années ; l'académie hongroise des sciences a gracieusement mis à notre disposition une salle convenable pour y installer notre bibliothèque, où messieurs les membres de la Société ont été admis deux fois par semaine. L'organisation définitive de notre bibliothèque étant devenue indispensable par suite de son transfert, je me suis surtout efforcé pendant l'année qui vient de s'écouler de la mettre en ordre, et je puis annoncer aujourd'hui à l'assemblée générale que l'organisation définitive de notre bibliothèque est dès à présent un fait accompli.

Le 31 décembre 1887 il y avait en tout dans notre bibliothèque 982 ouvrages, formant 1746 volumes.

Notre collection de cartes est également classifiée et consiste en 280 cartes formant 1160 feuilles. En réunissant les deux ensemble, nos collections comprennent 1262 ouvrages formant 2096 volumes ou pièces.

Concernant l'augmentation de notre bibliothèque, celle de

nos cartes géographiques durant l'année dernière, je constate avec plaisir, que jusqu'à présent elle ne s'était jamais élevée aux proportions qu'elle a atteintes dans l'année qui vient de s'écouler; cette belle augmentation provient d'un côté des échanges, ensuite de dons reçus et finalement de ce qui a été acquis par voie d'achat. Notre société est à présent en relations avec 74 sociétés géographiques ou autres instituts analogues du pays ou de l'étranger avec lesquels elle fait un échange réciproque de publications; parmi ces sociétés 7 sont en Hongrie, 4 en Autriche, 18 en Allemagne, 1 en Angleterre, 12 en France, 3 en Suisse, 2 en Belgique, 1 en Hollande, 1 en Russie, 1 en Roumanie, 4 en Italie, 2 en Espagne, 1 en Portugal, 2 en Afrique, 1 en Asie, et 14 en Amérique.

Pendant l'année dernière notre bibliothèque s'est augmentée de 70 volumes par voie d'échanges réciproques avec les sociétés susmentionnées. Outre cela notre bibliothèque s'est accrue de 278 ouvrages reçus en cadeaux et formant 286 volumes. De l'étranger notre bibliothèque et nos cartes ont été augmentées par MM. Jules Leclercq, James H. Baker, Alfred J. Hill, Emile Metzger, Angel Anguino, dr. C. M. Kan, J. du Fief, dr. Frédéric Umlauf, P. A. Conil, dr. Frédéric Erk, l'institut géographique de Bruxelles et l'Institut militaire de Vienne (33 cartes). Qu'ils veuillent bien agréer tous les remerciements sincères de la Société.

Notre Société s'est trouvée l'année dernière dans l'agréable position, d'avoir pu augmenter sa bibliothèque, par voie d'achat de nombreux ouvrages de valeur, autant qu'elle a pu dépenser la somme de 350 florins pour se procurer les ouvrages les plus essentiels qui faisaient défaut dans sa bibliothèque.

De cette manière notre bibliothèque et nos cartes géographiques ont été augmentées l'année dernière de 318 ouvrages et de 100 cartes, formant un total de 418 pièces.

L'année dernière 26 membres ont fait usage de la bibliothèque entre autres plusieurs membres de la province), et les ouvrages retirés pour être étudiés ont atteint le nombre de 142, c'est-à-dire plus que nous n'avons jamais pu prouver jusqu'à présent.

Dr. Gustave Thirring, secrétaire.

Exposé des recettes et des dépenses de la Société en 1887.

Le total des recettes	fls. 5125.16
Le total des dépenses	» 5032.24

L'état de fortune de la Société monte à la

somme totale de	» 5050.—
---------------------------	----------

Budget de l'année 1888.

Recettes	fls. 4882.92
Dépenses	» 4860.—

BIBLIOGRAPHIE.

Rudolf Bergner: Rumänien. Eine Darstellung des Landes und der Leute. Breslau 1887. 8“.

Die geographischen Verhältnisse der Balkan-Halbinsel wurden in der neuesten Zeit vielfach studiert und beschrieben. Während jedoch die Türkei, Serbien, Bulgarien, später Bosnien und die Herzegowina gründlich durchforscht wurden, erhielten wir über Rumänien nur einige oberflächliche Schilderungen, die unsere Ansprüche in keiner Richtung befriedigten. Diesem Mangel versucht der Verfasser in der obgenannten Arbeit abzuhelpfen und nicht ohne Erfolg, denn wenn auch sein Werk in wissenschaftlicher Beziehung nichts Neues enthält, schildert es doch die heutigen socialen, politischen und nationalökonomischen Verhältnisse Rumäniens eingehend und widerlegt viele irrige Ansichten.

Bergner's Buch zerfällt in zwei Theile. Im ersten Theil (Eine Reise durch das Land) schildert er Reiseerlebnisse und Eindrücke.

Indem wir vorausschicken, dass der Verfasser über Siebenbürgen und die Mármaros umfangreiche Bücher geschrieben hat, können wir nicht umhin zu diesem Theil seines Buches über Rumänien einige Bemerkungen zu machen, umso mehr da der Verfasser nur jene Theile Ungarns kennt, in welchen die Rumänen im Übergewicht sind und da er in seinem jetzigen Werke die rumänischen Verhältnisse oft mit den ungarischen vergleicht. Diese zwei Umstände berechtigen uns, auf sein schon in den früheren Werken ausgesprochenes Vorurtheil, — fast würden wir sagen seine Böswilligkeit den Ungarn gegenüber, näher einzugehen, denn er bekräftigt sie jetzt noch damit, dass er Vergleiche der rumänischen und ungarischen Verhältnisse nur dann macht, wenn sie zum Vortheil der Rumänen ausfallen. Nun fordern wir aber von jedem Verfasser Billigkeit und Gerechtigkeit und müssen es strengstens verurtheilen, wenn Bergner alle jene Vergleiche zwischen Ungarn und Rumänien sorgfältig vermeidet, welche den bedeutenden Fortschritt Ungarns den rumänischen Verhältnissen gegenüber klarlegen könnten. Aus Bergner's Buch schöpft daher der Leser über Ungarn ganz irrige, der Wahrheit widersprechende Anschauungen. Der Verfasser ist daher sehr im Unrecht, wenn er daraus, dass die bukarester Fiakerpferde besser und schöner sind als die budapester, den Schluss zieht: Ungarn werde mit Unrecht die Heimath schöner Pferde genannt und er behauptet, dass man bei den ungarischen Bauern nur elende Gäule mit schrecklich hervorstehenden Rippen findet. Der Verfasser hat wohl nie die Pferde der Alfölder Bauern gesehen. Über den vielgenannten »magyarischen Chauvinismus« ist es wohl besser zur Tagesordnung überzugehen.

Im zweiten Theil seines Werkes (»Rumänien in wissenschaftlicher Darstellung«) versucht der Verfasser eine wissenschaftliche Beschreibung des Landes zu geben. Nach einer knappen Schilderung der physischen Verhältnisse geht er auf die Geschichte, und die politischen und kulturellen Verhältnisse des Landes über.

Der Verfasser entwirft dann noch ein Bild der volkswirtschaftlichen Verhältnisse des Landes und schildert die Armuth und Bedrückung der Landleute in grellen Farben. Mit Recht drängt er für die Abschaffung der vielen Fastentage, durch die die Körperkraft der Rumänen bedeutend geschwächt wird. Bergbau und Forstwesen stehen auf sehr niedriger Stufe, dagegen ist der Handel in den Händen von Engländern, Franzosen, Griechen, Juden und Armeniern sehr bedeutend. Heute beträgt die Länge der Schienenstränge über 2000 Km.

Dieser zweite Theil des Buches lässt vieles zu wünschen übrig und entspricht eher nur den Anforderungen des grossen Publikums als strengeren wissenschaftlichen Ansprüchen. Übrigens ist das Werk leicht und anziehend geschrieben. *L. T.*

Ugro Russkija Norodnja Pjesni d. i. ungarisch-russische Volkslieder. Gesammelt von A. G. De-Vollan. Herausgeg. von der kais. russischen geograph. Gesellschaft. St. Petersburg 1885.

Eine Sammlung von Volksliedern zu besprechen, ist nicht Aufgabe einer geographischen Zeitschrift; nehmen wir aber in Betracht, dass der citirten Sammlung eine ethnographische Einleitung und Karte beigegeben ist, so ist es unsere Pflicht, die Sammlung zu besprechen und wenn nöthig auf ihre Irthümer hin zu weisen.

Der Sammler dieser Lieder, der in Oberungarn einige Wochen zubrachte, hat seine Erfahrungen theils missdeutet, theils absichtlich tendentiös dargestellt. Nach seiner Darstellung sind die Griechisch-Katholischen streng orthodoxe nicht unirte Griechisch-Orientalen, die den Pfarrer der in den griechisch-orientalischen Ritus irgend eine Neuerung einführen will, strenge verurtheilen. Was der Verfasser über die politische Meinung der Slowaken und Ruthenen sagt, dagegen werden sich wohl jene sowohl, wie diese auf's entschiedenste verwahren. Die Masse der Slowaken und Ruthenen — spricht De-Vollan — konnte mit der ungarischen Insurrection vom Jahre 1848 nicht sympathisiren, da sie die Unterdrückung der übrigen Volkstämme nach sich gezogen hätte. Der Heereszug der Russen gegen Ungarn spielte in den Augen der unterjochten Volksmassen die Rolle der Vorsehung Die in Ungarn erschienene russische Heeresmacht hat keinen geringen Antheil daran, dass sie in den Volksmassen die slavische Idee und Freiheit neu belebte; die sterbenden Völker sahen, dass die Stunde des Erwachens geschlagen hat.

Seither singen die Russen (Ruthenen): Fürchte nichts, Ruthene, es hilft der Gott der Russen (p. 161—162).

Dass unter den gebildeten Ständen derartige Ideen vorherrschen können, mag wohl sein, doch kann ich aus unmittelbarer Überzeugung und auf Grund zahlreicher Aussprüche alter Männer behaupten, dass sich die Ruthenen für die Russen durchaus nicht begeisterten. Wie unwahr De-Vollan's Behauptung ist, ist auch daraus ersichtlich, dass von den ungvärer griechisch-katholischen Seminaristen gar manche den Freiheitskampf mitgemacht haben, einige unter den berühmten Rothkäplern Damjanich's und dass die im Seminar zurückgebliebenen erst damals die Flucht ergriffen, als bei Cservenicza (nächst Ungvár) die Russen erschienen. Nicht die slavische Idee begeisterte sie, sondern das »Riadj, magyar!« (Erwache, Ungar!), dessen Autor als allseits geachteter Dechant noch heute lebt.

Doch ist es nicht meine Aufgabe, mich mit De-Vollan in einen politischen Disput einzulassen; nur dass will ich hier erwähnen, dass De-Vollan als Philolog und Geograph ebenso unglücklich ist, wie als Politiker. Was seine philologischen Ansichten anbelangt, verweise ich darauf, was ich hierüber in den »Ethnologischen Mittheilungen aus Ungarn« (Heft I.) gesagt habe; seine geographischen Behauptungen aber müssen wir hier genau untersuchen. Er theilt die Ruthenen in Verchovinen (im Gebirge), Dolinyanen (in den Thälern), dann in die Krajnyaner und Zipser Ruthenen. Seiner Behauptung nach sind ihrer 500.000, während die Volkszählung von 1881 nur 342.000 nachgewiesen hat, diese Ruthenen wohnen — nach De-Vollan — u. A. in den Komitaten Marmarusskij (Mármaros), Uzsokszkij (soll wohl Ung heissen; Uzsok ist ein unbedeutender Ort, der mit dem Namen des Komitates nichts gemein hat), Szabolyskij (Szabolcs; De-Vollan scheint der Meinung zu sein, der Name des Komitats stamme vom ruthenischen szabol = Schneider), Zemlyanszkij (Zemplén) und Abajuvarszkij.

Dergleichen eigenmächtige Verdrehungen von Ortsnamen spielen in De-Vollans Werk eine bedeutende Rolle, ein grosser Theil der Ortsnamen ist nicht nur absichtlich falsch gedeutet, sondern geradezu absurd kommentirt. Eine solche sinnlose Auslegung ist die des Namens Sátorajja-Ujhely (Ujhely bedeutet bekanntlich Neumarkt), den der Verfasser auf das ruthenische Uhely = Kohle zurückführen will. Einen geradezu unverzeihlichen Fehler begeht aber der Verfasser, wenn er die im sároser Komitat an der galizischen Grenze gelegene einstmalige Burgveste und Herrschaft Makovicza mit der Stadt Makó im Csanáder Komitat verwechselt; dieser Fehler wiegt um so schwerer, als in der Zusammenstellung dieser Sammlung der Sekretär der kais. russischen geographischen Gesellschaft, Istomin einen grossen Antheil hatte.

Schliesslich müssen wir uns aufs strengste gegen den Titel

der Sammlung verwehren. Ein »Ugorszkaja Ruszj« existirt in Ungarn nicht, — wer diesen Namen erfunden hat, wollte seine Landsleute nur darauf aufmerksam machen, dass es auch in Ungarn ein »russisches«, d. h. ein Land zum erobern gebe. Dieses »russische Land« aber, das sich nach De Vollan auf die Komitate Mármaros, Ugocsa, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Ung, Zemplén, Sáros, Abauj, Szepes, Borsod und Gömör erstreckt, fasst auch Komitate in sich, in denen laut statistischen Daten Ruthenen entweder absolut nicht oder in verschwindend geringer Zahl wohnen (Abauj 0.3%, Borsod 0.2%, Gömör 0.0%). Die Intentionen des Verfassers sind aus diesen Daten wohl zur Genüge ersichtlich. Die der Arbeit beigegebene ethnographische Karte ist ebenso tendentiös gefälscht, wie De-Vollan's übrigen geo- und ethnographischen Angaben. L. Cs.

Physikalisch-statistischer Handatlas von Oesterreich-Ungarn in 25 Blättern mit erläuterndem Text. Herausgeg. von Dr. Joseph Chavanne. Wien 1887. Höltzl's geograph. Institut.

Mit der jetzt erschienenen 8. Lieferung ist dieses grosse Werk vollendet; wir finden in dieser Lieferung eine Karte der Häufigkeit des Hagelschlages, der Verbreitung des Borstenviehs, ferner eine Karte der Analphabeten und eine Karte der Ortschaften über 2000 Seelen. Nach diesen vier kleinen Kärtchen folgt eine gelungene Arbeit Prof. Kerner's mit begleitendem Text aus der »Oesterr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild«; ferner eine Karte unter dem Titel »Abgrenzung und administrative Eintheilung der Militär-Territorial-Bezirke« von Oberleut. Hrn. bant und eine Karte der Volksdichtigkeit von Le Monnier, bei deren Zusammenstellung der Verfasser die Orte von mehr als 10,000 Einwohnern und in Oesterreich alle Ortschaften die nach eigenen Statuten verwaltet werden, aus der Volkszahl der einzelnen Komitate, Bezirke und dgl. ausgeschieden hat, wodurch das Dichtigkeitsverhältniss der Landbevölkerung als ein von dem bisher ausgewiesenen in vieler Beziehung abweichendes erscheint. Leider sind die auf Ungarn bezüglichen Daten in vieler Beziehung mangelhaft und lässt auch die Schreibweise der ungar. Ortsnamen viel zu wünschen übrig. Das ganze Werk, dessen I. Heft im April 1882 herausgegeben wurde und dessen Vollendung für Juli 1883 in Aussicht gestellt war, liegt erst jetzt, nach einer Verzögerung von mehr als vier Jahren komplet vor; mit der grossen Verzögerung war auch eine geringe Änderung des Planes verbunden, wodurch der Werth des Atlases jedoch keinen Abbruch erlitt. Die technische Ausführung verdient alles Lob, wogegen die Aufarbeitung des Materials durchaus nicht tadellos zu nennen ist. Das ganze Werk ist immerhin eine bedeutende Erscheinung der oesterreichischen Kartographie.

Ignaz Hátsek's Komitatskarten von Ungarn erschienen in III. Auflage, mit Flächenkolorit der einzelnen Stuhlbezirke. Ausser dieser Neuierung sind auch mehrere Verbesserungen vorgenommen, und

die in neuester Zeit eingetretenen Verhältnisse in Betracht gezogen worden.

Reise des Grafen Hoffmannsegg nach Ungarn 1793—94. Aus dem Deutschen übersetzt von Steph. Berkeszi. Budapest 1887 142 Seiten.

Das deutsche Original dieses Büchleins erschien im Jahre 1800 in Görlitz. Der gelehrte Verfasser, ein eifriger Sammler auf naturwissenschaftlichem Gebiet, besuchte, nachdem er Deutschland, Frankreich und die Pyrenäen bereist, auch Ungarn, dessen verschiedene Naturwunder er in beredten Worten schildert. Das Buch ist eine Sammlung seiner Briefe, die er aus Ofen, Nagy-Harsány, Fünfkirchen, Szeged, Esseg, Mehadia, Temesvár und Wien in seine Heimath (Ober-Lausitz) geschrieben hat; der Übersetzer hat zumeist nur die Schilderung der politischen und socialen Verhältnisse veröffentlicht, aus welchen die Sympathie des Grafen für Ungarn deutlich ersichtlich ist. Leider hat der Übersetzer die naturhistorischen Beobachtungen des Grafen nicht mitgetheilt. Die Sprache der Übersetzung lässt manches zu wünschen übrig.

Atlas der Komitate Ungarns. Entworfen von Paul Gönczy, gezeichnet von Emanuel Kogutowicz. Posner's kartograph. Anstalt, Budapest. VII. Heft. (5 Blatt). Preis 1 fl. 25 kr.

Das soeben erschienene VII. Heft dieses vortheilhaft bekannten Unternehmens rechtfertigt die an dasselbe gestellten Anforderungen auf's Neue und zeigt im Vergleich zu den bisher erschienenen Heften einen neueren Fortschritt. So erweisen sich namentlich die den Karten der Komitate Szepes und Liptó beigegebenen Längen- und Querschnitte als sehr nützliche Lehrbehelfe; ausser den üblichen Umgebungskärtchen der Komitatssitze, finden wir in dem Heft auch einen sehr sauber ausgeführten detaillirten Plan der rekonstruirten Stadt Szeged. Mit dem jetzt erschienenen Heft ist das grossangelegte Werk schon über die Hälfte hinaus gediehen.

KLEINE MITTHEILUNGEN.

Marajó-Bank. Folgender Avis ist vom Hydrographischen Bureau den Seebehörden in Fiume und Triest zugegangen:

Den Seefahrern wird zur Kenntniss gebracht, dass am 23. September d. J. nördlich vom Abrolhos-Canal in 17° 44' 40" südl. Breite und 4° 26' 44" östl. Länge von Rio de Janeiro die Bank entdeckt wurde, an welche zwei französische Postdampfer anfuhrten. Die festgestellte Lage ist demnach in der Richtung 10° nordwestlich vom Leuchthurm; Distanz 13 Meilen. Die Form ist unregelmässig und nimmt einen Raum ein, welcher als ein Kreis von einer halben Meile Durchmesser angenommen werden kann. Die Bank, welche Marajó-Bank (Banko Marajó) benannt wurde, ist von Madreporen gebildet und besteht aus verschied-

denen Riffen, von denen die höchsten die Distanz von 3, 8—4 Meter unter dem tiefsten Wasserstand erreichen. Nördlich von der Santa Barbara-Insel sind drei, auf den Karten nicht verzeichnete Riffe, welche die Schifffahrt durch den östlichen Kanal der Insel verhindern. Das gefährlichste dieser Riffe ist 2 M. unter dem tiefsten Wasserstand. Die Lage ist 21° nordöstlich vom Leuchthurme, die Distanz ist 1'36. Das zweite ist in 5 M. Tiefe, $11^{\circ} 30'$ nordöstlich vom Leuchthurme, Distanz 1'25. Das dritte ist 5 M. hoch vom Wasser bedeckt, befindet sich $3^{\circ} 40'$ nordöstlich vom Leuchthurme, in einer Entfernung von 0,75 Meilen. Jenseits dieser Riffe, im befahrensten Theil des Canals sind überdies zwei Korallenbänke im Entstehen begriffen, und obgleich sie für den Augenblick nicht gefährlich sind, hält man es für angezeigt sie auf den Karten zu verzeichnen. Die erste 11 M. Wasser, $17^{\circ} 47' 14''$ südl. Breite, $4^{\circ} 27' 12''$ östl. Länge von Rio de Janeiro; die zweite 12 M. Wasser, $17^{\circ} 53' 43''$ südl. Breite und $4^{\circ} 27' 36''$ östl. Länge von Rio de Janeiro.

ABRÉGÉ DU BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVI. Année.

Budapest, 1888.

3—4. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

Dans le III. fascicule de notre Bulletin se trouve un article plus étendu de notre excellent ethnographe Mr. Paul Hunfalvy, qui traite des régions et des peuples de l'Oural septentrional. Dans un fascicule prochain du journal »Ungarische Revue« paraîtra une traduction complète en allemand de cet article; nous aurons le plaisir de joindre à notre bulletin des tirages-à-part pour nos lecteurs de l'étranger.

ANCIENNES COMMUNES HONGROISES ET DÉPÉRISSEMENT DU CARACTÈRE HONGROIS DANS LE COMITAT DE HUNYAD.

(Par Gabriel Téglás. 1-er article du IV. fascicule.)

Le dépérissement du caractère national dans le comitat de Hunyad eut pour conséquence non seulement le changement des noms de famille, de la religion et de la langue de toute une génération mais encore celui des noms de plusieurs communes, de sorte qu'il a lieu de dire, qu' une dixième partie des communes situées dans les alentours de la Maros se trouvent, à l'heure qu'il est, absolument dépouillées du caractère national, au coin duquel elles étaient frappées à leur origine. Nous nous abstenons d' établir ici, si c'est par suite de l'indifférence dont l'état s'était rendu coupable ou — ce qui serait pis encore — si c'est le gouvernement lui-même, qui a amené cet état des choses par un concours actif.

Ce que nous venons d'avancer n'est pas fondé sur de simples suppositions, ni sur des préventions, moyens peu aptes à captiver la confiance. — Si j' entreprends de m' acquitter d'une promesse faite il y a longtemps, c'est que la société historique et archéologique de Hunyad et surtout M. François Fekete de Solyom, vice-président de la dite société ni ont mis à même, par des documents ¹ tirés de l'oubli, de décrire, en un tableau

¹ Annales de la Soc. hist. et arch. de Déva I. II. III.

concis, la marche du dépérissement en question, pour mettre au fait tous ceux que les différentes nouvelles des journaux politiques auraient pu abuser.

La petite rivière qui se jette dans la Maros, dans la proximité de Déva, s'appelle Cserna aujourd'hui. Du temps du voïvode transylvanien Ladislas elle portait le nom de »fluvius Egrug« (Egrögy, Egerügy) ainsi que le prouve un arrêt en date de 1302 à l'adresse de la noblesse de Pestes. — En 1714—1720, un pasteur nommé Vásárhelyi, la mentionne sous ce même nom dans les archives de l'église. — Sous Louis le Grand (XIV. siècle) les essaims de la »nova plantatio« venant du Balcan, ont supprimé le beau nom hongrois, et l'ont remplacé par celui de Cserna, Csorna.

L'ancien nom de la commune Jófű fut changé en Dobra au 18-ème siècle. Du temps d'Eméric Tökölyi la dite commune était une dépendance du château de Vajda-Hunyad et s'appelait Jófű. — Ajoutons qu'une famille noble roumaine, nommée Herbay aujourd'hui, a le prénom de Jófű, synonyme de Herbay. — Quant à Dobra, c'est une rivière du comitat. — Parmi les autres rivières le »Fehér-Körös« a gardé son ancien nom, de même que le Sebes ou Nagyviz; la Bisztra, le Strigy ou Strel et les deux Zsil ont conservé depuis les temps les plus reculés ces noms slaves signifiant tous »rapide«

En deça de la Maros et près de l'ancien château royal de Maros-Ilye se trouvaient, selon une lettre de donation de Gabriel Bethlen, les villages suivants:

Ölyves,	changé depuis en	Ulyes
Köves	»	» Kulyes
Ujfalu	»	» Csértés.

Un autre document signé par le roi Charles Robert en 1329 et gardé dans les archives de la famille Makray fait ressortir les changements suivants:

Hoszwlygeth (Hosszúliget)	changé en	Suliget
Besén	»	» Bezsan
Kis-Kaján	»	» Kajanel
Tatamérháza	»	» Fornagyia
Kajánfő	probablement le Valisora d'aujourd'hui.	

Dans un édit de George Rákóczy, en date de 1647, par lequel la propriété de Marosnémeti fut donnée à un nommé François Gyulay, nous trouvons aussi le nom de Hosszúliget. Dans cette même donation le »Stojenasza« d'aujourd'hui est appelé Keőhegy (Mont de pierre.) Les autres villages voisins avaient déjà alors, des noms roumains tels que: Gyalomara, Szelistyióra, Fornadia.

Le 16 août 1659 le prince Ákos Barcsay anoblit plusieurs mousquetaires de Völcesd (le Vulcesd d'aujourd'hui) qu'il avait engagés à son service à Déva.

Tout près de ce village est situé celui de Brettyelin. D'après un acte en date de 1712, délivré par le chapitre de Gyulafehérvár à un nommé George Ankos, arrière petit-fils des Törzsök, un certain Theodore Törzsök, dans la bataille de Rigómező, sauva la vie à Jean Hunyadi qui avait eu son cheval tué sous lui, et à qui il donna le sien. Pour le récompenser, Hunyady fit cadeau de Törzsökfalva et de Kalmárföld à la famille Törzsök. On voit par le dit document que le nom de Törzsök était déjà changé en celui d' Ankos en 1712, et il y a effectivement dans ce village plusieurs familles Ankos jouissant de tous les privilèges qui avaient été accordés aux Törzsök. — En 1712 le nom du village a aussi été changé car le chapitre écrit : »Törzsök-alias Brettyelin.«¹

M. S. Fekete est d'avis qu'il faille identifier Kalmárföld avec Kersetz. Cependant lors d'une de mes excursions en 1883, j'ai entendu les habitants de Kaon donner le nom de Pereu Kalmarului à un petit ruisseau qui traverse leur village. Selon moi le nom de ce ruisseau dérive indubitablement de Kalmárföld et le Kaon d'aujourd'hui avait autrefois ce nom-là. — J'ajouterai que Kaon et Kurety sont voisins et que les eaux de l'un et de l'autre de ces villages se jettent dans la Maros.

Dans une donation du roi Albert² datée de 1444. le »Boicza« de nos jours figure sous le nom de Kisbánya et comme un accessoire de Világosvár.

D'entre les mains de George Brankovics, ces mines et propriétés passent en 1451 entre celles de Jean Hunyadi. — Dans une lettre du chapitre de Arad on trouve »Chybebánya, Kisbánya nommée aussi Medwepathaka.

Les habitants de Kisbánya entretiennent un commerce actif avec ceux de Zalátna, Körös-et Abrudbánya. Sur un ordre du chapitre de Gyulafehérvár les quatre villes minières se trouvent réunies en 1525 à Abrudbánya où il y eut un tribunal des mines.³

Par la même donation l'Ormingya d'aujourd'hui, appelé alors Hermendefalva passe en la possession de Brankovics de même que Keresbánya (Körösbánya) et Chybebánya (changé en Czebe.)

La mine d'or de Nagy-Ág a été ouverte en 1746 tout près du village de Nagy-Ág dans la vallée de Szekeremb. Un siècle plus tard la mère-commune prit le nom de Nozság.

Tout près de Nagyág il y a Vormaga qui est corrompu de Veremága.

En 1462 le roi Mathias donne à Ilyei Dénes, vice-voïvode de Transylvanie, Csökmő changé depuis en Csigmo. Le même document fait mention d'un Török, circonstance fort remarquable, attendu que Csökmő veut dire »étrangement d'une vallée« en

¹ François Fekete de Solyom : Document ayant rapport à la famille Ankos — Törzsök. — Annales de la Société hist. et arch. de Hunyad II. p. 67.

² Fejér Codex diplom. vol. XI. p. 793.

³ Sam. Köle-éry Aurar a Romano-Dacica éd. 1770 p. 49.

langue turque. Dans le dit document se trouve Sakfalva, nom disparu depuis. Haro, Kéménd, Folth, Gyalvár, villages également mentionnés, ont gardé leurs noms jusqu'à nos jours.³

Au bord du »Egerügy« est situé Bujtor. Selon un acte daté de 1295, maître Ladislas Barczán, fils de Nicolas, — châtelain de la forteresse de Déva, et comte suprême du comitat de Hunyad, en outre Étienne — fils de Csanád — et Michel — fils de Bencze tous deux juges de district, — viennent effectuer un partage sur la demande de la commune de Bothur.

Hosdát était Hasdad autrefois. Les savants Saxons prétendaient que ce nom dérivait de Vorstadt, mais un document en date de 1412 renverse ce raisonnement mal fondé. — Barcsa, Rákosd et Zalasd — situés près de V. Hunyad n'ont point subi de changement. — Ainsi Ladislas Nádasdy sous-voïvode de Transylvanie donne ordre de St. Imre (1 juillet 1414) »Egregio viro Wayk militi de Hunyad« de mettre fin aux persécutions contre Nicolas Zalasdi et ses frères.

Le Al-Pestes d'aujourd'hui était selon un arrêt édit par le voïvode Ladislas en 1302 Pestus et les villages voisins avaient tous des noms purement hongrois tels que : Barmachalit, Bárvi-gága, Birch, situés tous le long du »Egerügy.« Ces noms existent encore sans qu'on y ait apporté de changement.

Deux familles, dont l'une habitait Alpestes, l'autre Keresztur étaient en procès. Celle de Alpestes était le »comes« Batiz et ses agnats : Charad, fils de Ebes, Tyborcz, Lóránd, Jean, Cherke; Pierre fils de Szekes; Pierre et Paul, fils de Bán; Jean fils de Thomas; Valentin et Bács (Baas) fils de Bork; Valentin et Paul fils de Zene; Dok et André; Laurence fils de George; Paul Myko et Csaba fils de Martin; et Farkas fils de Paul. — Celle de Keresztur : Domonkos fils de Romanus; Telök, Michel, André, Ján ou Jank et Egyed fils d'Etienne; Etienne fils de Paul.

Les noms des familles Batiz et Bács furent perpétués par deux villages situés le long du Strigy et portant les mêmes noms. — Selon une lettre de partage en date de 1488 expédiée de Barcsa par André Vizközi, châtelain et comte suprême de Hunyad, les terres que certains frères Paul et Pierre Csanády ont liguées à leur soeur en présence des juges Valentin et Pierre Harói et Clément Kereszturi, étaient situées près des lisières Aszáló, Ördög martja, Macskolo, Hidegkut, et Patakszorosa.

Une autre lettre dont la découverte est également due aux recherches zélées de M. S. Fekete, et qui a été écrite à Kolozsvár en date du 16 février 1496 et adressée au chapitre de Gyula-fehérvár, contient la liste suivante des jurés nobles de Alpestes : Zachariá Pestesi vicomte, Benoît Csanády, Pierre Török, Antoine

³ Annales de la soc. hist. et arch. du comitat de Hunyad rédigés par R. Kun 1882. La nationalité hongroise et l' »incolatus« valaque au com. de Hunyad p. 74—75. par M. F. Fekete de Solym.

Boythory, Benoît Bodor, Barnabas Bodor, Mathias Byró, Benoît Lőrinczy, Fabien Fekete, François Fekete, François Kerek, Jean Nagy, Pierre Bachi, Eméric Bathyu etc. — Dans la même lettre les noms suivants figurent encore: André Petheu, Jean David, Jean Matyefy, Farkas Barlu — famille de Rákosd — Jean Hathzaky Acacius et André de Barcha, Denys Zthrygy, Mauricius de Zenth Imreh. Mathias Zabó, Demetrius et Blasius de Zenthgewrgh, Georgius de Bathyzfalva, Emericus de Losád, Clement Zeik, Antonius Boythory, Albertus Pethew de Hosdath, Demetrius Kopar, Nicolaus de Rywsor (nom de village), Michael de Thompa (nom de village) Stephanus de Puly (le Puj d'aujourd'hui, sans contredit). En dehors de ces noms de famille nous trouvons dans le même document:

Zachchel — aujourd'hui Szacsal près Hátszeg au bord du Strigy.

Zentpetherfalva appelé de même aujourd'hui.

Boyesd changé en Bajesd.

Zazwaras changé en Szászváros (Broos).

Maczesd sans changement aucun.

Les deux Boos sans changement aucun.

Dedach sans changement aucun.

Alsó-Felső Arkhy; aujourd'hui il n'y a qu'un Arki.

Thormás est resté Tormás.

Kys Barcha existant encore de nos jours.

Si je suis entré dans les détails du document c'est que d'aucuns aiment à mettre en doute l'ancienneté des noms hongrois; ils prétendent que ces noms étaient fort rares et pour ainsi dire exceptionnels et ne prouvent aucunement la prépondérance de la nationalité hongroise d'alors.

Ci-dessus nous avons vu les noms de villages qui n'ont subi nul changement à côté des noms de villages et de familles transformés.

Pour en revenir au dépérissement de la nationalité hongroise, M. S. Fekete me met à même de citer une lettre de donation écrite par Louis le Grand, le 12 septembre 1380, découverte chez Etienne Csanádi de Csernakeresztur, dernier rejeton intelligent de l'ancienne maison noble de Csanád. Selon la dite lettre, le fils de Stoján Mosina de Nyires, Kenéz (chef) des Valaques, demande certains terrains vastes et incultes dans les environs des châteaux de Hunyad et de Hátszeg, lesquels, du reste, lui avaient déjà été donnés par le voïvode Ladislas: penes rivulum Chernymara quasdam terras vacuas et habitatoribus admodum destitutas unam videlicet Polonycza vocatam.... et alteram Bobochmezeu appellatam juxta fluvium Charnavyzy nuncupatum in dicto districtu Hathzah.

Impossible de nous rendre compte du site de ce Polonycza et Bobocsmező. — Le Charnaviz figure déjà, car les Valaques

immigrants du Balcan ne manquent pas d'appliquer de nouveaux noms aux terres dévastées par les guerres.

Dans un document signé par Charles Robert en date de 1329 nous lisons les noms suivants :

Nagypestős devenu	Felpestes
Középtelek changé en	Zsoszán
Ölyves Saagh » »	Nándorválya

Contrée de Hátszeg. — M. F. Fekete a découvert parmi les papiers de la famille Kendeffy un acte ayant pour en-tête »Ewrek possessio«. Ewrek s'est changé en Urik depuis. Le dit acte est daté de 1458. C'est encore à lui que nous devons une lettre de donation de 1493, signée par Ulászló, dans laquelle nous lisons les noms de Mwrylowar et de Nyakmezeu »quae quidem prata atque terras quidem diluvio fluvij Syl apellati interfluit. Ce Nyakmezeu est devenu Cimluj Nyag. Quoique ce soit la traduction littérale du nom hongrois, les enthousiastes roumains n'ont pas hésité de le faire dériver de Neagu, un de leurs généraux autrefois en renom, sans tenir compte de ce qu'ici la nationalité hongroise était autrefois mieux affermie que dans les autres parties du comitat. Dans un document de 1495 une commission de rectification des lisières fait mention du village Füzece changé en Füsesd depuis. Ce Füzece et Galacz confinaient à Füzespatak, Dióspatak, Szamárospatak, Balogviz, Fejérkö, Nyires Vapa, Szilfahatár, Oroszlánhegy, — autant de noms archihongrois. — La même commission mentionne les villages de Culme, Dumbravicz et Panorics — près Pujet Ponor — ce qui prouve qu'elle s'en tenait aux noms en usage et n'agissait pas arbitrairement. — Non loin de Hátszeg est situé Demsus nommé Dömsös autrefois. N'oublions pas Hobicza qui était Wizkwy¹ selon un document délivré par le roi Sigismond en 1412.

En 1440. Uladislas I. fait don de Pathak aux Kendeffy, et en 1453 Jean Hunyady écrit Havas-pathaka, le Valea di lesi d'aujourd'hui. — Selon des documents du XV. siècle le Gureny d'aujourd'hui était Sebestorok et le Sziszeny actuel Malomviztorok.

Les dates ci-dessus citées, et dues aux pénibles travaux de M. S. Fekete, montrent à suffisance les tristes métamorphoses auxquelles la nationalité hongroise fut en proie au XV. siècle et depuis l'extinction de la race des Hunyadi. Les gens des Kenéz (chefs) immigrants du sud se saisirent bien vite des terres dévastées par les guerres et ne tardèrent pas d'entreprendre leur propre caractère aux contrées qu'ils occupèrent. — Les noms de villages et de rivières sont oubliés en moins d'un siècle. La pauvre nation hongroise épuisée et décimée par les guerres continuelles et

¹ L'Histoire des noms de villages du comitat de Hunyad par M. S. Fekete. — Annals de la Soc. hist. et arch. de Hunyad. rédigés par R. Kun 1884. II. p. 75.

l'invasion des Turcs, loin de tout soutien, se décourage, se dépouille bientôt de sa langue et, par le mariage, bientôt de sa religion. Au XVIIIe siècle l'institution des Confins militaires acheva de compléter le dépérissement. Avec tout cela c'est nous qu'on traite d'étrangers, d'intrus, et il y a des Hongrois assez faibles qui disent qu'il est trop téméraire de vouloir avec M. S. Fekete qu'on restitue les anciens noms hongrois.

DE L'HISTOIRE DES MONOGRAPHIES DES COMITATS.

Par le Dr. Alexandre Márki. (Extrait du 2nd article du IV. Fascicule.)

Dans quelques années la Hongrie célébrera la milliè^me année de son existence, et à cette occasion la plupart des autorités administratives, les villes et les Comitats du royaume sont occupés à préparer leurs monographies. Le but de l'article publié dans la partie principale de notre bulletin est de faire surtout ressortir que depuis deux siècles les autorités administratives ont toujours fait attention à ce que la description de leur territoire et de leurs relations soit exacte, de sorte qu'en Hongrie il existe depuis longtemps sur ce terrain une espèce d'union entre le public et l'écrivain.

Aussi y a-t-il peu de Comitats ou de villes qui ne puissent se référer à des ouvrages primitifs de la littérature monographique. Pourtant autrefois, on n'accordait guère aux écrivains qu'un appui moral, tandis qu'aujourd'hui l'on fait pour eux d'assez grands sacrifices matériels. Le comitat d'Arad a, par exemple, un fonds de 12.500 florins pour subvenir aux frais de l'impression de sa monographie et payer les honoraires des écrivains. L'auteur, qui est collaborateur en chef de l'entreprise en question, énumère comme exemple en comparaison avec celle-ci, les principaux ouvrages qui sont à la disposition du monographe du Comitad qui est chargé de la description d'Arad.

Il s'occupe assez longuement de Mathieu Bél, qui le premier projeta, il y a un siècle et demi, sous le titre de »*Notitia Hungariae novae*« une collection, qui devait contenir la monographie de tous les comitats de la Hongrie. Ecrit en latin, son ouvrage que l'on cite aussi à l'étranger, n'a jamais été publié entièrement. Il n'en a paru que quatre grands volumes in folio; les autres, bien que le roi Charles III (comme empereur VI) s'intéressât personnellement à l'entreprise, et qu'il les fit publier à ses frais, ne purent paraître après la mort du roi. Une partie de son manuscrit se trouve à la bibliothèque du Prince Primat à Esztergom, et l'autre dans celle du Musée national de Budapest.

Le Dr. Márki s'est minutieusement occupé à examiner l'ouvrage de Bél. Et il trouve que s'il ne connaissait pas tout à fait les limites qui séparent l'une de l'autre l'histoire, la géogra-

phie, la statistique, l'histoire naturelle, l'ethnographie, etc. — il était tout à fait au niveau de la science de son époque, possédant non seulement une nature susceptible, acceptant consciencieusement les résultats de la géographie étrangère, mais avec cela, il conserva aussi toujours son indépendance.

Et il est donc fort juste par exemple, qu'au moment où la Hongrie venait d'être délivrée du joug turc et se trouvait sur le seuil d'une entière réorganisation, il ait décrit avec beaucoup de détails, nonseulement les circonstances actuelles d'alors, mais qu'il se soit entretenu aussi longuement des résultats historiques. Assurément, les comitats, dans la limite intérieure desquels il traitait ces résultats, appartiennent eux-mêmes, comme autant d'institution aux créations historiques et Saussure n'était pas encore né, lui qui choisit de nouveau les monographies géographiques comme base de toute question géographique.

Le Dr. Márki ayant publié une revue assez détaillée du manuscrit de Bél, traitant du comitat d'Arad, prouve que la géographie descriptive en Hongrie a fidèlement conservé pendant un siècle et demi les principaux principes de Bél, et que dans le système, avec lequel on a, par exemple, parlé d'Arad, il n'y a pas de différence essentielle entre Mathieu Bél, le plus grand géographe hongrois du XVIIIe siècle, et Jean Hunfalvy, le plus grand géographe du XIXe siècle.

L'ouvrage de Bél fut envoyé par le conseil du Statthalter, à tous les comitats afin d'être jugé, corrigé et en général pour être approuvé. La révision de la description des comitats d'Arad fut confiée à un nommé Albert Török, qui quarante ans après y travaillait encore, mais son manuscrit s'égarait comme celui du cardinal Comte Nicolas de Csáky, qui en 1747 projeta dans des proportions analogues à celles de Mathieu Bél, la description de la Hongrie, et s'adressa aussi dans ce but aux comitats pour obtenir leur concours. On ne connaît qu'un ouvrage de Csáky c'est-à-dire la »Topographie de la Hongrie« publiée déjà en 1718, — qui n'est néanmoins qu'un essai de jeunesse, et même faiblement réussi. Après l'entreprise de Csáky, le Comitat d'Arad dut attendre pendant soixante ans pour obtenir une monographie plus systématique. Elle fut achevée en 1807 par un nommé Ladislas Nagy de Perecsényi, juré du Comitat. C'était un homme aux vues étroites, mais en même temps grand travailleur, traducteur de plusieurs classiques et auteur de nombreux vers et d'articles hongrois, latins et allemands. Il ne franchit presque jamais les confins étroits de son comitat et était rempli de patriotisme local. Sans chercher à les critiquer, il se servait des données historiques qui rellétaient en brillantes couleurs le passé de son comitat. Il ne s'appliqua pas à faire une monographie systématique et témoigna très peu de sens et de compréhension pour la description des relations naturelles, pourtant dans la partie historique et topographique, malgré ses erreurs fréquentes,

il a accumulé bien des choses remarquables. Son ouvrage rédigé en hongrois et formant plus de cent feuilles n'a jamais pu trouver un éditeur et le manuscrit traîne encore aujourd'hui dans la bibliothèque du Musée national de Budapest.

Vingt ans après, Charles Szepesházy, écrivain géographe, demanda aux comitats l'envoi de leur monographies. Etienne Czucz, auquel on avait confié les données concernant le comitat d'Arad, afin d'en faire une collection, puisa dans ces données une quantité de notes qui devinrent peu à peu si nombreuses, que lui-même, sans prendre aucune connaissance du manuscrit de Ladislás Nagy, se décida à rédiger une nouvelle monographie. Il divisa son ouvrage en trois parties, histoire, géographie et statistique. La première fut la seule qui parut en 1835, sur l'ordre du comitat, mais sans son aide matériel et même pas sous le nom de Czucz. Ce dernier étant mort, le Comitat confia à Gabriel Fábián, membre de l'Académie et célèbre traducteur des classiques, le manuscrit des deux premières parties pour les mettre en ordre et les faire imprimer et il fut aussi chargé de rédiger la troisième partie. Fábián remania entièrement l'ouvrage et publia la première partie sous son propre nom. La seconde partie resta à l'état de manuscrit et traîna pendant longtemps, jusqu'à ce qu'elle fut retrouvée par le fils de Gabriel Fábián, Ladislás Fábián, qui en fit cadeau au Dr. Márki. La troisième partie fut complètement perdue, quoiqu'il ne soit pas impossible, qu'Alexis Fényes s'en soit servi dans son grand ouvrage ayant pour titre : »Description géographique et statistique de la Hongrie» (Magyarország geogr. és statiszt. leirása). Selon Márki c'est surtout la seconde partie qui est remarquable, car elle fournit, d'après des données oculaires et officielles, une orientation impartiale sur l'état topographique, d'un territoire administratif tel qu'il existait il ya cinquante ans.

Il n'a paru, depuis que des fragments, dont le Comitat s'est fort peu occupé.

Tel est, par exemple, un ouvrage improvisé ; la description du Comitat d'Arad, rédigée par Etienne Parecz, à l'occasion du XV. congrès des naturalistes, tenu à Arad en 1871. A côté des notes du Dr. Emerich Kéry et celles de Charles Rácz, l'histoire du Comitat d'Arad par Otto Lakatos est l'ouvrage qui a attiré le plus d'attention. Il a été publié en 1881 en 3 gros volumes, accompagnés de plusieurs suppléments techniques.

Quoique Lakatos n'ait commencé qu'à l'âge de 73 ans à collectionner, il réunit pourtant beaucoup de données remarquables et à côté de la description de l'ancien Arad, il n'a pas oublié de décrire Arad tel qu'il est aujourd'hui. Tandis qu'en 1815, la ville d'Arad avait accordé une récompense de 400 fl. à l'ouvrage plus ou moins médiocre de Ladislás Nagy, traitant de l'ancien Arad et ne formant que quelques feuilles, l'ouvrage de Lakatos n'a reçu que la reconnaissance morale du Comitat.

En racontant l'origine, l'histoire et la classification intérieure de ces divers ouvrages, Márki a tâché de nous montrer qu'un comitat a toujours eu souci de son passé et de son présent, et que les ouvrages préliminaires ne manquent pas à des monographies qui répondent aux exigences les plus nouvelles de la science et de la littérature, et que, pour de telles monographies, considérant d'une part, la transformation radicale du système des comitats, et se trouvant, d'autre part, sur le seuil du millième anniversaire de l'existence de l'Etat hongrois, toutes les municipalités administratives font à présent des sacrifices considérables.

ACTES DE LA SOCIÉTÉ.

Séance de lecture dans la salle des séances hebdomadaires de l'Académie des Sciences le 9. février sous la présidence de Mr. Jean Hunfalvy.

Mr. Paul Hunfalvy, membre du comité continue sa lecture sur les régions et les peuples de l'Oural septentrional.

Séance du comité le 16 février dans la grande salle du lycée royal de jeunes filles sous la présidence de Mr. Michel Gervay.

Assistants: Mrs. Antoine de Berecz secrétaire général, Dr. Aladár Ballagi, Maurice de Déchy, Dr. Henri Floch, Paul Gönczy, Aladár György, Dr. Rodolphe Havass, Daniel Laky, Dr. Alexandre Márki, Em. Péchy, Dr. Aurèle de Török, membres du comité. Le procès-verbal est dressé par Mr. le secrétaire Gustave Thirring.

1. Lecture du procès-verbal de la dernière séance;

2. Discussion sur l'emploi des 100 fls. votés pour subventionner des voyages scientifiques,

le comité adjuge cette somme à Mr. le prof. Charles Pápai pour l'aider dans les recherches ethnographiques et anthropologiques, qu'il va faire dans l'Oural

3. En rapport avec cette question, le secrétaire général revient sur l'idée de l'expédition dans l'Oural, et propose que le Comité, chargé de cette affaire, et composé de Mrs. Maurice de Déchy, Aladár György, Louis Lóczy, Aurèle de Török, sous la présidence de Mr. Paul Hunfalvy reprenne les séances, pour étudier comment on pourrait réaliser la dite expédition et en faire rapport au comité de la Société.

Le comité approuve cette proposition, convie le comité spécial à commencer son action et charge Mr. Aladár György, de convoquer en conférence les membres nommés.

4. Le Comité exprime le souhait, que la »Bibliothèque des Voyages« chômant depuis trois ans, recommence à paraître.

Pour ce but on forme un comité spécial sous la présidence de Mr. Jean Hunfalvy et composé des Mrs. Antoine de Berecz, Aladár Ballagi, Maurice de Déchy, Aladár György, Paul Király, Dr. Alex. Márki, afin de fixer le plan de l'entreprise, et de se mettre en relation avec les éditeurs.

Séance de lecture dans la Salle des séances hebdomadaires de l'Académie des Sciences le 23 février, sous la présidence de Mr. le Dr. Jean Hunfalvy. On remarque parmi les assistans Son Altesse Imp. et Roy. Mr. le duc Philippe de Coburg et Mr. le comte Béla Széchenyi, membres honoraires.

1. Le secrétaire général annonce avec regret la mort du membre honoraire de la Société Mr. F. V. Hayden, géologue de Washington.

2. Le président présente les cartes murales de la Bohême publiées par l'Institut imp. roy. militaire de Géographie de Vienne.

3. Mr. le Dr. Aurèle de Török fait une conférence sur les restes d'un ancien peuple dépravé à la frontière orientale de l'Asie.

Séance de lecture dans la Salle des séances hebdomadaires de l'Académie des Sciences le 8 mars, sous la présidence de Mr. le Dr. Jean Hunfalvy.

Mr. le Dr. Béla Erődi, membre correspondant fait une conférence sur «le pays des Pharaons».

Séance du comité le 15 mars, dans la grande salle du lycée royal des jeunes filles sous la présidence de Mr. le Dr. Jean Hunfalvy. Assistants: Mrs Michel Gervay, vice-président, Antoine de Berecz, secr. gén., Dr. Aladár Ballagi, Maurice de Déchy, Dr. Henri Floch, Aladár György, Dr. Rodolphe Havass, Paul Király, Daniel Laky, Louis Lóczy, Frederic Pesty et le Dr. Joseph Szabó, membres du comité. Le procès-verbal est dressé par le Secrétaire Mr. le Dr. Gustave Thirring.

Après la lecture du procès-verbal de la dernière séance le Secrétaire générale annonce, que 1. la Société a été invitée à assister au Congrès international ethnographique et archéologique qui aura lieu cet été à New-York, et que la Société géographique de Manchester est prête à accepter l'échange des publications.

On prend connaissance de ce rapport, avec la remarque, que le Comité regrette de ne pas pouvoir envoyer son délégué au Congrès de New-York, faute de moyens nécessaires.

2. Mr. L. Cruls, directeur de l'Observatoire impérial de Rio de Janeiro adresse une lettre, dans l'intérêt de son Dictionnaire climatologique, qu'il va publier. On remet la lettre au Secrétaire pour qu'il étudie la question.

4. Mr. Henri Floch remet le livret de la Caisse d'épargne centrale contenant la somme fondée par la Caisse d'épargne Centrale.

Le comité en prend connaissance et engage le Secrétaire général à envoyer à la Caisse d'épargne Centrale le diplôme de membre fondateur.

5. Le secrétaire général annonce que les revenus montent jusqu'ici à 2203 fl. 39 kr., les dépenses à 1447 fl. 51 kr., restent 755 fl. 88 kr.

6. Le secrétaire général pose la question, s'il ne serait pas utile pour la Société d'arranger de temps en temps des assemblées, dans les différentes parties du pays pour éveiller par ce moyen l'intérêt pour la géographie dans des cercles plus étendus et pour contribuer au progrès de l'exploration géographique du pays. Après un échange d'idées, le comité annonce, qu'il juge l'idée très salubre, mais qu'il ne croit pas que sa réalisation soit possible au courant de cette année. Pour étudier la question on nomme un comité spécial composé de Mrs. Aladár Ballagi, Joseph Berényi, Maurice de Déchy, Edmond Téry.

7. Mr. Aladár György fait part que le Comité nommé pour la question de l'expédition de l'Oural a tenu une séance, dont Mrs le Dr. Charles Pápai et le Dr. Bernard Munkácsy ont aussi fait partie. Dans cette séance on a constaté que les fonds Reguly de l'Académie des Sciences sont déjà entièrement épuisés, et qu'ainsi, il n'y aura plus de semblables expéditions au frais de l'Académie. Néanmoins, vu la grande importance de l'idée, le comité juge nécessaire d'éveiller l'intérêt du public pour la question, jusqu'à ce que la Société ait amassée les fonds pour son expédition.

Pour ce but la formation d'un comité perpétuel, destiné à étudier la manière d'acquérir les moyens indispensables, est recommandée.

Le comité trouve juste la proposition du référent et nomme membres du comité perpétuels de l'expédition de l'Oural les membres du comité provisoire.

Séance de lecture le 22 mars dans la salle des séances hebdomadaires de l'Académie des Sciences sous la présidence de Mr. le Dr. Jean Hunfalvy.

1. Mr. le Dr. Gustave Thirring, secrétaire communique de nouvelles dates concernant la vie de Ladislav Magyar.

2. Mr. Berthold Weisz membre ord. fait une lecture sur »la vocation de la Hongrie, quant au commerce oriental.«

BIBLIOGRAPHIE.

(Aus dem III. Hefte. Seite 183—191.)

Die Grundfehler der Theiss-Regulierung und deren Beseitigung, von Georg Patzko. Gross-Wardein 1887. (Ungarisch).

Diese kleine Arbeit verdankt ihr Entstehen dem Schleusenbruch von Kistisza i. J. 1887 und enthält viele Winke deren

Befolgung von Seite der maassgebenden Kreise sehr wünschenswerth wäre. Die Arbeit stellt zunächst jene Daten zusammen, aus welchen die stete Zunahme der Wasserhöhe der Theiss in den Jahren 1830, 1853, 1855, 1867 und 1879 ersichtlich ist; in Szeged z. B. betrug der höchste Wasserstand in den genannten Jahren 6'14, 6'62, 6'96, 7'22, 8'06 m. Verfasser hebt dann hervor, dass die Theiss ihr Bett seit 1856 um 2 m. gehoben hat und dass ihre Verschlammungsfähigkeit — auch infolge der Entwaldung — von Jahr zu Jahr zunimmt, daher ist die Zukunft des Inundationsgebietes und namentlich der Stadt Szeged eine wahrhaft besorgniserregende, ja der Verfasser geht sogar soweit — vielleicht denn doch ein wenig zu weit — dass er der Stadt Szeged eine nicht über hundert Jahre hinausreichende Zukunft prophezeit. Nach seinen Beobachtungen wechselt der Grad der Verschlammung der Theiss jährlich zwischen $\frac{1}{2}$ und 20 cm. und dies würde — durchschnittlich zu 6 cm. angenommen — in 100 eine Jahren Erhöhung des Strombettes von 6 m. geben, wobei zu bemerken ist, dass sich des Verfassers Angaben auf Szolnok beziehen, die hauptsächlichsten Verschlämmer der Theiss aber (die Maros und die dreifache Körös) alle unterhalb Szolnok in den Fluss münden. Eine Folge der Entwaldung ist es, dass die Gewässer des Theiss-Beckens nicht periodisch vertheilt, sondern alle in demselben Zeitpunkte (Schneeschnmelze, grosse Niederschläge) ihre Wassermassen der Theiss zusenden. Um diesem Übel abzuhelpfen; empfiehlt der Verfasser die Herstellung von 6 grossen Wasserreservoirs am Laufe der Theiss, die eines nach dem andern zur Aufnahme und Ableitung des Wasserüberschusses dienen sollten und dabei zugleich zu Bewässerungszwecken benützt werden könnten. Das Versäumen dieser Idee würde die Nutzlosigkeit aller Entwässerungsmaassnahmen mit sich ziehen. Die kleine Arbeit kann bestens empfohlen werden.

Reise S. M. Schiffes »Zrinyi« über Malta, Tanger, und Teneriffa nach Westindien in den Jahren 1885 und 1886. Auf Befehl des k. und k. Reichskriegsministeriums Marine Section mit Zugrundelegung der Berichte des Schiffcommandanten zusammengestellt von Jerolim Freiherrn von Benko, k. u. k. Corvetten capitän. Pola. Wien 1887.

Schulwandkarte des Königreichs Böhmen, im Maasse 1:200.000 bearbeitet von Dr. Karl Schöber. Wien. 1886. Milit. geograph. Institut.

Mit dieser Karte hat das Milit. geogr. Institut in Wien die Herausgabe von Schulwandkarten begonnen. Bei dem grossen Maasstabe der Karte war es möglich, ein bis in die Details genaues Bild der oro-hydrographischen Verhältnisse zu bieten, das durch siebenfachen Farbenton einen hohen Grad von Plastik erreicht. Das Gebiet bis zu 200 m. ist durch grünes, von 2—300 m. durch weisses, die folgenden Zonen von je 300 m. durch immer dunkler werdendes braunes, Höhen über 1500 m. durch fast schwarzes Kolorit dargestellt. Der grösste Theil des Landes fällt in die Höhenzonen von 300 900 m., und nur geringe Theile

erheben sich darüber oder bleiben unterhalb 300 m. Das Gesamtbild des vorwiegend gebirgigen Terrains wird durch sorgfältige Schraffur noch bedeutend gehoben. Die Gewässer sind in Blau, die Eisenbahnlinien in Roth, die Communicationen in Schwarz ausgeführt, heben sich daher vom braunen Terrain klar und deutlich ab. Die Auswahl der Ortsnamen ist eine sorgfältige und dem Wesen einer Wandkarte entsprechend sparsame und das Auffinden der Namen ist durch das Hervorheben ihrer Anfangsbuchstaben wesentlich erleichtert. Die Karte kann im Ganzen eine gelungene genannt werden und ist in mancher Hinsicht den Sydow- und Kiepert'schen Wandkarten vorzuziehen; die Beigabe einer detailirten Umgebungskarte von Prag erhöht den Werth derselben. Dagegen ist die photographische Verkleinerung der Wandkarte auf den Maasstab 1:1.000.000 vielleicht doch nicht der richtige Weg zur Herstellung von Handkarten, da bei diesem Processe das minutiös gearbeitete Terrain der Wandkarte bei aller Genauigkeit seinen Charakter verliert und nicht zur Geltung kommen kann. Die technische Ausführung beider Karten ist eine in jeder Hinsicht mustergiltige und die Schulen gewinnen in ihnen Lehrmittel von anerkannt hohen Werth. Die Herstellung einer ähnlichen Karte von Ungarn wäre in hohem Grade erwünscht.

Leitfaden für den Vorgang beim Unterrichte über das Karten- und Planlesen in den Unterofficiers-Schulen. Mit dem neuesten Zeichenschlüssel und 63 Figuren im Texte. Bearbeitet von Emil Neumann, k. k. Hauptmann im Infanterieregimente Graf Huyn Nro 13. Wien. Verlag von Moritz Perles 1888. Klein 8° Seiten 87. Preis 1 Gulden. (III-tes Heft, Seite 189.)

Das vorliegende Buch ist nicht nur desswegen werthvoll weil es nach der von Fachkreisen geübten Kritik das k. k. Reichs-Kriegs-Ministerium für den Gebrauch in den Unterofficiers-Schulen empfohlen hat, sondern vielmehr aus jenem Grunde, weil die Methode, womit es seinen Lehrstoff behandelt, als eine überaus passende bezeichnet werden kann.

Die theoretische Hälfte des Buches umfaßt 14 Lectionen, in welchen es seine Handhaber in erfolgreiches Lesen der geographischen Karten mit grosser Leichtigkeit einführt. Die Lection 1. macht einen characteristischen Unterschied zwischen Plänen und Karten. Das Maass für die ersteren in der österreich-ungarischen Armee ist 1:25,000 der Natur, für die Specialkarten 1:75,000, für die Generalkarten neulings angewendet 1:200,000, vormals 1:300,000. Dann kommt der Vortrag über die conventionellen Zeichen der Karten, und zwar über jene, welche die absoluten Höhen versinnlichen. Die Lection 2—3 gibt die Zeichen der Gewässer und Wasserbauten, der Communicationen und Culturen, ferner die angewendeten Farben der Karten und die Grössenverhältnisse der Buchstaben. Die Lection 4—5 gibt das Maass und Proportion und ihre Nutzenanwendung mit praktischen Beispielen; die Lection 6—9 beschäftigt sich mit der Orientirung

auf den Karten und in der Natur, den wahren Verhältnissen entsprechend; ferner mit Verfertigung orientirender Croquis auf der Schultafel mittelst Punkten im doppelten militärischen Maasse (1:12,500). Die Lectionen 10—13 geben die Darstellungsmethoden der Berge mittelst Schraffirung aus dem Scheitelpunkte und in horizontaler Richtung, zuletzt die Benennungen der Bergpartien. Die Lection 14 ist schon eine vollständige Leseübung.

Der praktische Theil bespricht das Terrain und liefert Anweisungen für die Verfertigung der Karten im Freien, oder wie man dazu die Elemente zusammenführen kann. Wenn jemand dieses Büchlein vielleicht mit dem M. Index »Terrain-Darstellungs-Heft für Unterofficiers-Schulen« gleichzeitig benützt, kann er sein Ziel leichter erreichen, als mit anderen gleichen Werken z. B. mit dem Umann-schen Repetitorium der Terrainlehre, obgleich diese das besprochene Werk nicht erwähnt. Nützlich ist der Neumann-sche Leitfaden auch den Touristen, die daraus Entfernungen, oder zufällige Communications-Hindernisse von den Specialkarten leicht entnehmen und würdigen lernen.

Viktor Récsei : Oedenburg's Name im Alterthume und die römischen Inschriften im Oedenburger Komitat. Oedenburg. 1887. (In ung. Sprache.) (III-tes Heft Seite 190.)

Unter diesem Titel hat V. Récsei eine eingehende Studie veröffentlicht, in der er sich nicht nur mit dem Namen der Stadt Oedenburg im Alterthum befasst, sondern auch zur alten Geographie des Oedenburger Komitats werthvolle Beiträge liefert. Nachdem er den celtischen Ursprung mehrerer Städte Pannoniens dargelegt (Arabona, Bregetium, Crumerum, Mursa, Savaria etc.) geht er auf den Ursprung des Namens Scarabantia über und beweist, dass darunter nur Oedenburg gemeint sein könne; zugleich verwahrt er sich gegen den in späterer Zeit aufgebrachten Namen Sempronium, und erklärt den Ursprung der Namen Sopron und Oedenburg. Im II. Theil seiner Arbeit weist er auf Grund der aufgefundenen römischen Inschriften die Anwesenheit der Römer im Oedenburger Komitat von Schritt auf Schritt nach und bespricht in eingehender Weise das Mithraeum von Kroisbach. Die mit vielem Fleiss gearbeitete Monographie ist ein werthvoller Beitrag zur alten Geographie Ungarns.

Dans le IV. fascicule p. 226—231, Mr. Etienne Hanusz sous le titre »Noms de lieux magyarisés« écrit sur les noms de lieux des comitats de Vas et de Zala, qui ont été magyarisés ces derniers temps. Dans cette communications les vieux noms se trouvent dans la colonne gauche, les noms nouveaux correspondants sont enregistrés dans la colonne droite.

† **F. V. Hayden**. Le nécrologue de cet excellent géologue et voyageur géographe de l'Amérique du Nord se trouve à la fin du IV. fascicule. La société hongroise de géographie perd en lui un de ses membres honoraires bienveillants.

La Société Hongroise de Géographie.

Protecteur :

S. A. Imp. et Roy. Rodolphe, Archiduc héréditaire etc.

Le bureau de la Société :

Président : *Dr. Jean Hunfalvy*, conseiller roy., professeur à l'Université de Budapest.

Vice-présidents : *Dr. Arminius Vámbéry*, professeur à l'Université.
Michel Gervay, conseiller ministériel pensionné.

Sécrétaire général : *Antoine Berecz*, directeur de l'École supérieure d'État pour les jeunes filles.

Sécrétaire : *Dr. Gustave Thirring*, professeur.

Trésorier : *Dr. Henry Floch Reichersberg*, conseiller au département des finances.

Membres du Comité :

Dr. Aladár Ballagi, professeur à l'Université.

Albert Bedő, conseiller ministériel.

Joseph Berényi, inspecteur en chef des chemins de fer d'État.

Dr. Charles Brózik, professeur.

Maurice Déchy, propriétaire.

Dr. Guillaume Fraknói, secrétaire gén. de l'Académie des Sciences.

Béla Ghyczy, Maréchal-Lieutenant en retraite.

Paul Gönczy, secrétaire d'État.

Aladár György, membre interne du Bureau statistique.

Dr. Rudolphe Havass, professeur.

Pierre Heim, conseiller ministériel.

Dr. Paul Hunfalvy, membre de la Chambre Haute.

Paul Kirdly, professeur.

Louis Koller, conseiller ministériel.

Daniel Laký, professeur.

Henry Lévy de Kistelek, membre de la Chambre Haute.

Louis Lóczy, professeur à l'école polytechnique.

Béla Majláth, bibliothécaire du Musée National.

Dr. Alexandre Márki, professeur.

Frédéric Pesty, secrétaire de section à l'Académie.

Éméric Péchy, directeur de l'Imprimerie d'État.

Dr. Joseph Szabó, professeur à l'Université.

Dr. Auréle de Török, professeur à l'Université.

Michel Zsilinszky, professeur.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVI. Année.

Budapest, 1888.

5. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

LITERARISCHE BEITRÄGE ZUR GEOGRAPHIE UNGARNS IM JAHRE 1887.

Von Dr. Alexander Márki.

(Auszug aus dem ersten Artikel des V. Heftes.)

In diesem Artikel werden 681 selbständige Werke oder einzelne Artikel aufgezählt, die im Jahre 1887 zur Landeskunde Ungarns Beiträge geliefert haben; es sind dies nicht nur Werke rein geographischen, sondern auch verwandten Inhaltes.

I. Im allgemeinen Theil erwähnt der Verfasser 17 Werke und 25 Karten. Er weist auf den Einfluss hin, den die neue Gymnasial-Verordnung auf die allgemeine Schilderung Ungarns ausübt und da er in Folge der Beschränkung des Lehrstoffes damit nicht in Allem einverstanden ist, hebt er die Nothwendigkeit der Herausgabe populärer geographischer und Reisewerke hervor. Eine militär-geographische Beschreibung von Ungarn ist aus der Feder Géza Csálány's erschienen. Das wiener Militär-geogr. Institut hat 23 Blatt seiner Specialkarte 1:75,000 herausgegeben, die auf Ungarn Bezug haben. Eine verdienstvolle Arbeit ist die grosse Karte Ungarns von Josef Homolka (1:900,000) in zweierlei Ausgaben (politische Karte ohne Terrain und Terrainkarte). Auch das Werk des Kronprinzen Rudolf schreitet rasch vorwärts. In ausländischen Werken, so in Boccardo's Nuova Enciclopedia sind die absurdesten Anschauungen über Ungarn noch immer so sehr an der Tagesordnung, dass eine wahrheitsgetreue Schilderung Vámbéry's »Hungary in ancient, medieval and modern times« von grösster Nothwendigkeit war. Dagegen müssen wir gegen Dr. Pliverics's Werk: »Der kroatische Staat« (?) vom staatsrechtlichen Standpunkt entschieden Stellung nehmen.

II. Zur Ethnographie Ungarns liefern 46 Werke und Abhandlungen Beiträge. Unter dem Titel »Ethnographische Mittheilungen aus Ungarn« ist eine ethnologische Zeitschrift ins Leben getreten und es ist Hoffnung zur Gründung einer ethnologischen Gesellschaft vorhanden. Georg Szathmáry hat nachgewiesen, dass von den nach einzelnen Nationalitäten benannten 619 Gemeinden 296 ihr ursprüngliches Epitheton verloren haben, und

zwar 81 deutsche und 83 slawische Gemeinden, während das ungarische Element 32, das rumänische 112 Gemeinden gewonnen hat. Diese Daten entkräften am besten die übertriebenen Behauptungen Gregor de Volan's betreffs des schon zur Genüge aufgewärmten Themas »Die Magyaren und der nationale Kampf in Ungarn« mit den obligaten Unterdrückungen der nichtungarischen Nationalitäten und der unvermeidlichen Entstellung (in diesem Falle Russifizirung) der ungarischen Ortsnamen. — Ladislaus Réthy's Werk über die rumänische Sprache und Nation ist ein werthvoller Beitrag zur Lösung der rumänischen Frage. Paul Hunfalvy hat über den »Ursprung der Rumänen« geschrieben und von Jung's »Römer und Romanen in den Donauländern« ist die zweite Auflage erschienen. Albert Schiel hat in einem kleinen Werckchen über die siebenbürger Sachsen geschrieben und Deutsch die sechste Auflage der Reformation der Sachsen veröffentlicht. — Eine ungarisch-armenische Zeitschrift beschäftigt sich mit der Vergangenheit und Gegenwart der Armenier. Sr. k. k. Hoheit Erzherzog Josef hat eine Grammatik der Zigeuner-Sprache nebst ethnographischen und etnologischen Beiträgen geschrieben. Die Praehistorik Ungarns wurde durch Arbeiten von Paul Király, Gabriel Téglás, Dudás, Sophie Torma (über die Siderolithrie Daciens vor der Römerzeit; im Correspondenzblatt d. Deutsch. Ges. für Anthr. u. Urgeschichte) bereichert. In der English Historical Review hat Thomas Hodgkin über das römische Dacien geschrieben.

III. Unter den (16) Werken nationalökonomischen Inhaltes sind Karl Keleti's bahnbrechende Arbeit über die Ernährungsstatistik Ungarn's, ferner die Arbeiten G. Wenzel's über die Landwirthschaft, Ant. Péch's über das Bergwerkswesen und Karl Hüberth's über die Geschichte des Postwesens in Ungarn hervorzuheben.

IV. Das Unterrichtswesen hat nach dem Berichte des Cultus- und Unterrichtsministers und der Arbeit Ludwig Láng's bedeutende Fortschritte gemacht. Ein werthvoller Beitrag zur Kenntniss der ung. Bildungsverhältnisse ist Aladár György's grosses Werk über die Bibliotheken Ungarns (1400 öffentliche und 1001 Privatbibliotheken mit zusammen 8.632,374 Bänden). Nach den bibliographischen Ausweisen Ignaz Horváth's erschienen in Ungarn i. J. 1887 2722 Werke, darunter 2111 in ung. Sprache.

V. Die Kenntniss der physischen Verhältnisse wurde durch 76 grössere Werke oder Abhandlungen gefördert. 1. Zur Orographie lieferten der ungarische und siebenbürg. Karpathen-Verein zahlreiche Beiträge; ein Karpathen-Führer in deutscher Sprache (zur Gratis-Vertheilung unter Reisenden) ist in der Arbeit. Die oro-hydr. Karte der Central Karpathen (1:750.000), herausgegeben vom Mil.-geogr. Institut in Wien und das Tátrarelief von Josef Wolgner (1:25.000) sind werthvolle Errungenschaften.

Eine genaue Erforschung des Mátra-Gebirges ist von der neu gegründeten Mátra-Section des ung. Karpathen-Vereines zu erwarten.

2. Die Hydrographie ist durch die Herausgabe eines hydrogr. Jahrbuches Seitens des ung. Communicationsministeriums mit einem bedeutenden Material bereichert worden. Dr. S. Roth hat in unserem Bulletin eine Studie über die Seen der Hohen Tatra veröffentlicht, Boleman, Chyzer, Lengyel und Fischer haben balneologische Arbeiten, Bielz und Téglás Beiträge zur Höhlenkunde geliefert. — 3. Die Zoogeographie hat in Otto Herman's epochemachendem Werk über die ungarische Fischerei (A magyar halászat könyve) ein reich illustriertes, geistvoll geschriebenes gediegenes Werk erhalten, das zugleich in ethnographischer Beziehung von bedeutendem Werthe ist und hoffentlich auch in eine der Kultursprachen übersetzt werden wird. — 4. Auf dem Gebiete der Pflanzengeographie sind Ludw. Simonkai's Werk über die Flora Siebenbürgens ferner kleinere Abhandlungen von V. Janka nennenswerth. — 5. Eine bedeutende Anzahl geologischer Abhandlungen in den Editionen der geol. Landesanstalt und der geol. Gesellschaft (von Böckh, Lóczy, Pethő, Schafarzik, Roth, u. A.) bereichern die Kenntniss der geol. Verhältnisse Ungarns. — 6. Zur Meteorologie Ungarns lieferte die ung. Meteorol. Anstalt in ihrem XV. Jahrbuche werthvolle Beobachtungen aus 231 Stationen. Nik. Konkoly-Thege hat über die Sternschnuppen, Andor Semsey über die Meteore Ungarns (eine Sammlung von 253 Exemplaren befindet sich im National-Museum) verhandelt.

VI. Die historische Geographie hat in der Arbeit Friedrich Pesty's »Magyarország helynevei« (Ungarns Ortsnamen), einem in Egli's System mit grossem Apparat gearbeiteten Werke wertvolle Beiträge erhalten. (S. pag. 59.) Die Monumenta Vaticana veröffentlichen päpstliche Zehentlisten von 1218—1375, Gelcich hat das Diplomatarium Ragusa's herausgegeben, Eugen Simonyi der Übersetzung von Ratzel's Anthro-Geographie eine kurze Skizze der Wirkung der physikalischen Verhältnisse auf die Geschichte Ungarns beigelegt.

VII. Zur Geschichte der ung. Geographie bietet Lanfranconi's grossartige Sammlung alter Karten und Bilder der ung. Hauptstadt, gegenwärtig durch Geschenk des Sammlers Eigenthum der Hauptstadt Budapest, ein schätzbares Material. Alex. Márki hat über die ung. Reisenden im Allgemeinen, Johann Jankó jun. über die ung. Afrika-Reisenden, M. Jókai über Benyovszky und L. Beöthy über einen ungar. Robinson geschrieben. Die Beschreibung einer Reise in Ungarn 1793—94 vom Grafen Hoffmannsegg ist in ung. Übersetzung erschienen. Insgesamt behandeln 17 Arbeiten die Geschichte der ung. Geographie.

VIII. 401 selbständige Arbeiten oder Artikel und 68 Kar-

tenwerke beziehen sich speziell auf einzelne Theile, (Komitate, Gegenden) des Landes, und es kann mit Recht behauptet werden, dass sich auf dem Gebiete der speziellen Topographie eine bedeutende Lebhaftigkeit kund giebt. Kogutowicz, Hátsek und Hajnóczy haben Karten einzelner Komitate veröffentlicht Homolka eine grosse Administrativ Karte Ungarns herausgegeben, und sowohl diese als auch die Karten Kogutowicz' sind ein Zeichen der Lebensfähigkeit und des Aufschwunges der ung. Kartographie. Ein Ortslexikon Ungarns ist von Johann Dvorsák erschienen.

Die Aufzählung aller, auf einzelne Gegenden oder Komitate Ungarns Bezug habender Werke oder Abhandlungen, die in ungarischer oder in irgend einer anderen Sprache erschienen sind, kann nicht Zweck dieses Résumés sein; Ausländern, die sich für irgend eine Gegend des Landes interessiren, dient die Ung. Geographische Gesellschaft bereitwilligst mit einem vollständigen Literatur-Verzeichniss.

LE PROFIL DE LA TERRE, DU 31 JUSQU'AU 65° LAT. N.

(Erdprofil der Zone von 31° bis 35° N. Br. im Massverhältniss 1:1 Million von Ferdinand Lingg. Verlag und Ausführung von Piloty und Loehle in München.)

La reproduction graphique de la surface de la Terre n'était pas exempte de défauts jusqu'à présent et l'on a essayé en vain d'y remédier. Aucune des nombreuses projections, dont se sont servies les cartographes afin d'atténuer la défiguration du Globe terrestre sur le papier, n'a pu suppléer à ce défaut, car chacune de ces projections considérait la Terre comme une boule, tandis qu'elle est effectivement un sphéroïde de rotation. Même sur le Globe de la plus grande dimension il a été impossible de donner une idée claire et nette de cette différence, vu qu'elle est si minime, qu'en rapport à la grandeur du Globe terrestre, elle n'est pas saisissable à l'oeil. Les meilleures cartes aussi bien que les globes avaient ce défaut, que la proportion de la surface de la Terre en égard de la dimension du Globe terrestre en général n'a jamais pu être reproduite sur celles-ci, et que sur ceux-là les irrégularités du sol (élevations et dépressions) ont dû être considérablement exagérées, afin d'être tant soit peu saisissables, vu leur exiguité en rapport aux dimensions immenses du Globe terrestre. Il était donc impossible de se faire une idée quelque peu fidèle des dimensions les plus importantes de la surface de la terre relativement à la grandeur du Globe terrestre entier.

Le profil de la Terre de Lingg, dont nous voulons parler brièvement dans les lignes suivantes, a suppléé enfin à ce défaut si souvent senti.

L'idée fondamentale de cette oeuvre est la reproduction de

la coupe de la Terre et de l'atmosphère à une échelle aussi grande que possible, tout en maintenant la direction du méridien.

La coupe est pratiquée depuis Misdah, au bord nord du Sahara, jusqu'à Trondhjem; elle devra reproduire, pour autant qu'ils peuvent l'être faits graphiquement, à une échelle unitaire (chaque millimètre correspond à un kilomètre), tous les phénomènes dans la nature, et toutes les proportions, ayant trait à la surface de la Terre, la structure de l'intérieur de la Terre, et les phénomènes au-dessus de la Terre.

Tout ce qui est reproduit — les sommets des montagnes tout aussi bien que les profondeurs de la mer — se présente dans une proportion conforme à la réalité relativement à la situation et aux dimensions.

Les profils usuels et presque toutes les cartes plastiques conduisent facilement à de fausses idées, tous les objets étant d'une élévation exagérée.

Le Profil de la Terre de Lingg reproduit les objets suivants :

I. Les situations de la surface de la Terre, particulièrement sa figuration verticale.

II. La composition de la Terre audessous de sa surface, par conséquent les conditions géologiques.

III. Conditions et phénomènes au-dessus de la Terre, dans l'atmosphère, partant ayant trait à la météorologie.

IV. Conditions relatives à la géographie astronomique et physique.

Le tableau à une longueur de 375 et une hauteur de 51 centimètres.

I. La surface de la Terre est reproduite en courbe elliptique d'après les calculs les plus minutieux; elle est surmontée de l'arc réel, et nous remarquons aussitôt combien l'aplatissement de la Terre est considérable. Il y a, p. e., audessus du 49° entre la surface réelle de la Terre (au niveau de la mer) et le Globe, une différence de 12099 m., conséquemment plus de 12 km.; au-dessus de Budapest nous trouvons 10613 m. et dans la partie nord du profil, au 64° de latitude nord, cette différence est de 17194 m.

La plus grande élévation du profil est l'Etna, 3312 m.; la plus grande profondeur celle de la mer entre l'île de Stromboli et le golfe de Salerne, soit seulement 1830 m. Mais en dehors des données du profil, nous voyons aussi les contours — le panorama — de tous les sommets des montagnes et profondeurs de la mer importants, qui sont situés dans la zone entre le 31° et le 64° de latitude nord.

730 sommets des montagnes sont reproduits ¹ (avec la hau-

¹ La plus grande élévation de la surface de la Terre, le Mont Everest ou Gaurisankar (selon le Dr. Ottokar Feistmantel nommé «Deodanga» dans l'Inde), n'a pas pu être reproduite, vu qu'elle est située en dehors de la zone, soit à 28° latitude nord. Par suite d'une erreur la hauteur de la pointe de Gerlachfalva en Hongrie est notée avec 200 m. en plus (2863 au lieu de 2663.).

teur donnée par mètre) dont la latitude et la longitude géographique sont indiquées, d'après Greenwich, exactement à la minute; nous y trouvons ensuite 21 profondeurs de la mer; dont la plus considérable — Tuscarora — avec 8513 m. Sur le bord supérieur du tableau se trouve indiquée, exacte à la minute, la situation de 666 villes.

Au milieu du Profil se trouve une carte dans la projection de Mercator, échelle à l'équateur de 1 : 100 millions; elle est divisée en cadres exactes de un degré, et contient la désignation de tous les objets reproduits dans le Profil.

II. Des proportions géologiques, nous ne mentionnerons que la plus grande profondeur de puits dans les mines de Pribram en Bohême (plus de 1000 m.), puis la plus grande profondeur farée près de Schladebad non loin de Halle (1195 m.) ainsi plus de 1000 m. au-dessus du niveau de la mer, Halle se trouvant à une hauteur de 78 m.; ensuite les centres des tremblements de terre de Lisbonne (1755), Coblenz (1846), Zsolna au nord de la Hongrie (1858), Ilmenau (1872), Herzogenrath dans la Prusse Rhénane, au Nord d'Aix-la-Chapelle (1873), finalement la reproduction des couches géologiques hypothétiques de la Terre, ainsi que la température et la pression des chaînes de montagnes dans ces profondeurs.

A l'éclaircissement est joint un profil de l'hémisphère nord à l'échelle de 1 : 30 mill., où se trouvent indiquées l'épaisseur d , l'accélération g et la pression des montagnes en atmosphères p pour chaque dixième des rayons de la Terre.

Nous trouvons à la surface de la Terre $d = 2.5$, $p = 1$; dans $\frac{1}{10}$ de la demi profondeur de la Terre (soit 636 km.) $d = 4$; $p = 425000$; au milieu, entre la surface de la Terre et son centre, ainsi $\frac{5}{10}$ du rayon de la Terre (soit 3180 km.) $d = 8.1$ et $p = 3,440,000$; au centre $d = 9.45$ et $p = 5,720,000$ atmosphères.

III. Dans toute la longueur du Profil se trouvent reproduites les couches atmosphériques de $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{25}$. 1 : 1 mill., 1 : 8 mill., 1 : 80 mill. de densité, par des lignes ponctuées.

Au 32° (au bord sud) et au 64° (au bord nord) du Profil, un diagramme nous donne une idée nette et claire de la diminution de la pression atmosphérique et de la température relativement à la hauteur.

En 6 points nous trouvons indiquée la hauteur atteinte par des aéronautes depuis l'année 1804 à 1875 (hauteur maximale 11272 m). Puis nous y voyons à quelles hauteurs ont lieu diverses formations de nuages, et à quelle hauteur les étoiles filantes s'enflamment et s'éteignent de nouveau.

IV. En 6 endroits de latitude différente (à 35°, 42°, 45°, 48°, 55° et 62°) nous trouvons indiqué sous quel angle tombent les rayons solaires pendant les diverses parties de l'année (21 Mai, 21 Juin, 23 Septembre et 21 Décembre); en outre nous y apercevons le chemin que fait la Terre en 1 seconde dans son

cours autour du soleil (distance moyenne, perihélium et aphélium); pour ces divers points les rayons vecteurs sont aussi indiqués.

La différence entre la latitude géocentrique et la latitude géographique, ainsi que la correction de la latitude géographique que cette différence rend nécessaire, se montrent à l'évidence dans le Tableau et dans la coupe de l'hémisphère septentrionale.

Nous voyons par cette description, quelque brève qu'elle soit, du Profil de la Terre de Lingg, quelle quantité de moments importants et intéressants ont été reproduits graphiquement avec une complète exactitude. Le Profil de la Terre de Lingg mérite donc dans la plus large mesure d'être recommandé chaleureusement comme excellent moyen d'instruction aussi bien aux bibliothèques des instituteurs, qu'aux Universités et aux classes supérieures des écoles secondaires.

L'étude scrupuleuse du Profil contribuera parfaitement à changer les idées confuses et inexactes sur ces objets, en savoir sûr et clair, et à encourager de la manière la plus efficace l'instruction géographique.

Le Profil de Lingg a paru en trois éditions diverses:

1) Plié entre des couvertures (38×51 cm.), l'exemplaire à 20 Marks.

2) Tendu sur toile, muni à droite et à gauche de lisières et enroulé (hauteur 54 cm, épaisseur 8 cm), l'exemplaire à 21 Marks.

3) L'éditeur a en outre fait colorier soigneusement quelques exemplaires ce qui augmente encore leur clarté. Un pareil exemplaire est 6 Marks plus cher.

Un texte explicatif est joint à chaque exemplaire, et contient la coupe susmentionnée de l'hémisphère septentrionale à l'échelle de 1:30 mill.

Le texte seul de ces éclaircissements peut être également acquis en un petit format bien maniable au prix de 50 & (30 kr.)

BIBLIOGRAPHIE.

Friedrich Pesty: Ungarn's Ortsnamen in historischer, geographischer und linguistischer Beziehung. I. Band. Budapest, 1888. (Ungarisch.) XXXII + 447 Seiten. Preis 3 fl.

Im Verlag der Ung. Akademie der Wissenschaften ist unter obigem Titel der erste Band eines gross angelegten Werkes erschienen, das seinem Gegenstande, seinem Zwecke nach ein par excellence ungarisches genannt werden muss; ein Werk, dass nur durch einen ungarischen Gelehrten vollendet werden konnte. Obwohl wir nur den ersten Band vor uns liegen haben, ist schon aus diesem zur Genüge zu ersehen, dass der Verfasser nicht nur mit bewunderungswürdigem Fleisse und Eifer an die Lösung der grossen

Arbeit gegangen ist, sondern sich derselben auch mit bestem Erfolg entledigt hat.

Als Einleitung dient eine Studie über die wissenschaftliche Bedeutung der geographischen Namenlehre und über die Versuche, die in dieser Richtung bisher in Ungarn gemacht wurden. Die Ungar. Akademie der Wissenschaften hat schon im Jahre 1837 einen Concurs auf eine Erklärung der ung. geographischen Namen ausgeschrieben und damit die Berliner Akademie welche bisher als erste Förderin dieser Wissenschaft galt, um 9 Jahre überholt. Doch gelang es weder der Concursarbeit, noch den späteren diesbezüglichen Arbeiten über das Stadium unbewussten Herumtastens hinaus zu kommen.

Pesty's Arbeit ist die erste ähnliche ungar. Arbeit, die auf dem Niveau der modernen wissenschaftlichen geographischen Namenskunde steht und deren Aufgabe der Verfasser, einer der hervorragendsten Historiker Ungarns, vollkommen gewachsen war. Bei dem immensen Material (nahezu 300.000 Namen), das der Verfasser zu bewältigen hatte, war es nicht möglich eine fortlaufende alphabetische Reihenfolge einzuhalten; der Verfasser war daher genöthigt, jeden Band mit A zu beginnen. Freilich erschwert diese Eintheilung die Handhabung des Werkes in nicht unbedeutendem Maasse, doch war eine andere Eintheilung bei dem ungeheuren Material, dessen Aufarbeitung einem Manne übertragen, doch nur auf kleinere Gruppen getheilt vorgenommen werden konnte, nicht recht thunlich.

Der vorliegende I. Band enthält 1596 Artikel und wir können mit Genugthuung erwähnen dass die etymologischen Theile des Werkes den anerkannt gediegenen historischen Erörterungen des Verfassers sich würdig an die Seite stellen. Kein, noch so geringer Umstand entgeht seinem scharfen Auge, das unter den geographischen Namen keinen Unterschied kennt, jeden für gleich wichtig erachtet. Nur auf diese Art wird eine vollständige historische, geographische und etymologisch-linguistische Ausbeute der geographischen Namen möglich. Mag sein, dass neuere Forschungen dess Verfassers Resultate in dieser oder in jener Richtung verändern werden: im Grossen und Ganzen wird sein Werk keinerlei wesentliche Umgestaltung erleiden und vor Veralten auf lange Zeit geschützt sein. *P. K.*

Folgt die Besprechung folgender Werke: Hölzl's Geographische Charakterbilder. — Chavanne J., Reisen und Forschungen im alten und neuen Kongostaate. — Fränkl Dr. A.: Gustav Nachtigals Reisen in der Sahara und im Sudan. — Élmények Skandináviában. Irta Gróf Zichy Géza. — A genfi conventió. Irta Molnár Viktor.

Zum Schlusse: Kleine Mittheilungen aus dem Gebiete der Reisen, der Ethnographie und Statistik.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVI. Année

Budapest, 1888.

6. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

NEL REGNO DEI FARAONI.

(Estratto dal I^{mo} articolo del VI° fascicolo.)

L'autunno p. p. mentre il vapore Achille entrava con moto lento accompagnato da forti scosse nel porto di Alessandria, il conferenziere salutava le rive africane di sua vecchia conoscenza.

Erano passati 19 anni, dacchè aveva calcato la prima volta il suolo egiziano.

Le impressioni portate allora con sè della terra dei Faraoni, avevano saputo mantenere sempre nel suo animo un vivo interesse per il meraviglioso regno del Nilo. L'Egitto gli si vibrava sempre dinanzi agli occhi con un incanto indicibile.

Mentre i suoi compagni di viaggio con delle imbarcazioni scendevano a terra, egli stava sulla coperta della nave colle sue impressioni di quasi vent'anni fa e arricchito di tante nuove esperienze.

Alessandria ha ben poco che ricordi qualche città orientale, somiglia piuttosto a qualsiasi città europea. Perfino la statua equestre di Mehemmed Ali col turbano che si trova nella piazza principale, differisce del tutto dagli edifici costrutti sul gusto occidentale che circondano la piazza da ogni lato. Anche quel po' di carattere maomettano d'oggi che si riscontra nei quartieri arabi e turchi, sparirà in breve, appunto come già da lungo furono estermine perfino le tracce che ricordavano i tempi dei Faraoni.

Il conferenziere dopo la descrizione delle cose vedute in Alessandria, descrive i suoi dintorni, trattenendosi più a lungo su Ramleh, soggiorno estivo, che esercita un incanto su quelle scorrevoli sabbie; esso ha una ferrovia. La carovana si portò da Alessandria al Cairo. Il treno, che partì dall'ampia e bella stazione, attraversò una regione interessante; molto simile alla bassa pianura ungherese. Per lungo tratto non si vide una collina, una elevezione. Dappertutto s'estendevano terre ben coltivate, frastagliate da canali, che per l'altezza delle acque del Nilo erano ripieni d'acqua. I Fellah, i pari d'Egitto, lavoravano le loro terre diligentemente. Gli uccelli acquatici coprivano in grandi stormi le paludi coperte di canne, e all'appressarsi del treno volarono

via dai loro quartieri con grande chiasso. Trovarono qua e colà anche qualche villaggio di fellah. I muri formati di fango nero appena s'alzano dal suolo all'altezza d'un uomo, le capanne sono senza tetto; tutto nel loro dintorno è così tristo, così abbandonato. Solo delle venerande palme, che si riscontrano ogni tanto, danno al tetro quadro un carattere confortante. Dapprima il treno passa tra i laghi Mareoti (Beheret Mariut) e Abukir, poi percorre le sponde del canale Mahmudie, quindi passato il Nilo su un ponte di ferro presso la città di Tanta, rinomata in lontane regioni per i suoi mercati e per il suo santo Seid el- Bedavi. Passato la stazione di Kalyub compariscono sull'orizzonte le piramidi nonchè i contorni grigi del monte Mocattam; poco dopo si giunge al Cairo.

La capitale d'Egitto ha sentito la caduta del pascià Ismail più che Alessandria. Sotto la di lui reggenza erano sorti quasi per incanto nuovi palazzi, sempre più belli, circondati da magnifici giardini, nell'edificazione e nell'ammobigliamento di questi palazzi hanno trovato lavoro in abbondanza tanti gli artisti esteri come gl' indigeni. Hanno speso immensi tesori per la costruzione di passeggi, giardini popolari e delle rive. Hanno demolito interi quartieri della città, e ne hanno dato i fondi ai ricchi commercianti ed a uomini danarosi, perchè vi costruissero dei palazzi. Così sorse rapidamente il Cairo, che divenne una città mondiale, secondo il modello europeo, una piccola Parigi, con grandi contrade regolari, con altrettanti boulevard, con file di superbi palazzi che gareggiano colla nostra via radiale. I quartieri degli Arabi sempre più si restrinsero col rapido estendersi dell' elemento occidentale e la città cominciò a perdere il suo carattere orientale originale.

Il pascià Ismail fu un degno compagno del Sultano Abdul Asiz, suo signore. Anch'egli ebbe la mania di costruire e di abbellire, per appagare la quale non si ebbe riguardo alle critiche circostanze, nè si risparmiò il tesoro dello stato nè furono rispettate le proprietà private. Chi potrebbe comandare ad un sultano orientale, o ad un vicerè d'Egitto? Il pascià Ismail all'epoca dell'apertura del canale di Suez era giunto all'apice del suo splendore. Solo nelle feste dell'apertura del canale fu capace di spendere 20 milioni di franchi. Con simile tratto voleva gettare polvere negli occhi del mondo. Ma la macchina che era capace di servire di denaro il suo signore per tanto tempo onde soddisfare alle sue svariate passioni, ad un tratto rifiutò i suoi servigi, e il khedive fu costretto pagare col trono reale le sue spese spensierate. Subentrò la crisi colle sue conseguenze, per risanarsi dalle quali l'Egitto ha ora da lottare sotto il pascià Teufik.

Il passato fu dei Faraoni, il presente dell'Islamismo. Un parallelo, fatto fra la coltura dei due mondi, riesce a vantaggio dell'antico. L'antica coltura egiziana resistette per ben 5 mila anni; e i monumenti scavati dalla sabbia fanno stupire i pos-

teri. Presso gli antichi egiziani tutto era calcolato per migliaia di anni, per l'eternità; mentre succede tutto il contrario coll' Islamismo; le sue opere hanno un carattere sempre di poca durata. Gli antichi egiziani misero la vita transitoria in una intima relazione colla mondiale; e ogni loro sforzo tendeva a demolirne, per quanto fosse possibile, il muro di separazione: ciò riguardava ogni lato del mondo dei Faraoni, la loro coltura, le belle arti, la religione. L'Islamismo ritiene l'esistenza terrestre per vile e di poca durata. Ogni poeta adorna questo tema all'infinito. Questa è la base fondamentale della poesia, filosofia e religione dell'Islamismo, il punto di partenza e finale d'ogni suo ragionamento. Con questo va congiunto il fatalismo. Da ciò si può spiegare l'indifferentismo dei credenti dell'Islamismo riguardo qualsiasi monumento terrestre. Anche la loro architettura lo riflette. I loro più bei monumenti sono destinati ad una esistenza di breve durata; se una volta si guastano e vanno in rovina, nessuno pensa alla loro riparazione e conservazione; li affidano alla loro sorte, e li lasciano perire. Questa è la causa per cui nel regno dell'Islamismo ci sono tante rovine, tanta distruzione. Vediamo un tanto anche al Cairo. Il viaggiatore solo con profonda commozione e con isdegno misto a commiserazione guarda il Tulun Giami, il cui minaretto, e le belle arcate, che circondano il cortile e la stessa cupola sono così cadenti, che appena è consigliabile visitarlo. In uno stato simile si trova il Giami del Sultano Hassan che fu fabbricato nel secolo XIV. ed è un capolavoro dell'architettura araba.

Il pozzo, che sta nel mezzo del cortile e che serve ai fedeli per lavarsi, è circondato da arcate tutte ornate da arabeschi artistici e da iscrizioni Kufi. Il coperto di stalattite del santuario della moschea è intieramente guastato dal tempo. Ma che si dirà ora intorno ai sepolcri dei califi e dei mammelucchi?

Questi portano già con sè in modo deplorabile l'indifferentismo musulmano, l'impronta del fatalismo. Se i viaggiatori si mostrarono scandalizzati, le guide arabe rispondevano crollando flegmaticamente le spalle: Kismet (il fato). La cittadella, che fu fabbricata nel 1166 colle pietre delle rovine delle piramidi e di Menfi dal Sultano Saladino, è il punto più alto del Cairo. La Moschea di Mehemmed Ali, la cosiddetta moschea d'alabastro, finita nel 1857 è la più bella degli ultimi tempi. Il mausoleo del pascià costruttore, situato a destra di chi entra, è coperto magnificamente. Qui riposa il grande riformatore, l'audace turco, che da una misera condizione si innalzò ad un grado tanto alto da tenere nelle sue mani la sorte dello splendido dominio ottomano. Riposa qui, su quella terrazza, fra le cui pareti il 1 marzo del 1811 per consolidare il suo potere aveva fatto strozzare nel modo più barbaro tutti i mammelucchi in un bagno di sangue.

La scuola principale dell'Islamismo, il principale nido del fanatismo musulmano, è l'università del Cairo; è da qui che si

dirama in tutto l'oriente la scienza musulmana, e con essa l'odio di religione e l'irrisolutezza. Da qui partono i teologi più distinti dell' Islamismo che si estende dai Balcani al Zanzibar e dal Tanger al muro cinese. Qui tra i 10.000 teologi uditori si trova rappresentato ogni popolo musulmano, ogni gradazione del colore della pelle. Gli scolari si aggruppano secondo i quattro setti dell' Islamismo e i singoli regni per ascoltarlo dalle labbra dei loro professori la dottrina di Maometto. I nostri viaggiatori con un permesso speciali poterono visitare questo luogo, e il risultato della loro visita corrispose sotto ogni riguardo alla loro aspettativa.

Gli studenti assetati di scienza stavano accosciati a gruppi più o meno grandi nelle sale della moschea, avevano davanti i requisiti da scrivere, il santo corano o qualche opera d'un padre della chiesa e le scarpe levate di dosso. Nel mezzo del circolo era il h o già (professore) rannicchiato in una pelle d'agnello con in una mano un bastone di bambus, destinato non soltanto ad innalzare la sua dignità di professore, ma ancora per tener desti i discepoli sonnachiosi per le parole del profeta o per il caldo affannoso probabilmente facendo osservare le parole del muezzin, secondo la quale: la preghiera è più dolce del sonno. I professori più distinti hanno seggi più elevati, intorno ai quali sogliono schierarsi gli uditori in maggior numero. Se ora ci immaginiamo che in una sala così grande si pigia un migliajo di studenti e che ogni gruppo grida il suo tema ad alta voce con una cantilena assieme del maestro, e che ogni gruppo tenta di gridare più degli altri, possiamo avere un' idea del chiasso, del sussurro assordante, che regna negli uditori dell' università, non certamente a vantaggio dell' istruzione. Tra gli scolari così addossati gli uni agli altri i visitatori appena potevano muoversi uno dopo l'altro. Il quadro che si presentò loro colà sarebbe stato degno del pennello d'un bravo pittore. Il Cairo, ora capitale dell' Egitto, sorse nel VII secolo d. C. Prima di essa lo era Babylon, città costruita nel posto del Cairo vecchio ai tempi dei Faraoni, che l'avrebbero costruita coi prigionieri assiri. Ancor più antica di Babylon fu Heliopoli, in lingua egiziana An, secondo la bibbia On, luogo principale per l'adorazione del dio sole, Ra, donde anche il suo nome Pe-Ra, patria del sole. Il culto del sole forma la base della religione dell' antico Egitto; ma accanto al dio principale Ra troviamo nel Panteon degli antichi egiziani un intero esercito di dei. Quanti scrissero sull'Egitto neanche oggidì non sono d'una sola opinione rispetto alla religione degli antichi egiziani. Ci sono di quelli che vogliono dedurre dal loro culto il monoteismo, e sostengono un dio solo, ad onta dei molti dei esistiti. Essi vogliono riferire questi dei ad un dio unico, del quale non sono che simboli e attributi diversi. Altri sostengono il panteismo, fra questi Maspero Gaston, il quale dice: »Io non credo che queste personificazioni che sostengono i monoteisti, sieno simboli, attributi del dio principale; perchè ognuno di questi dei ha un nome

indipendente, un' esistenza diversa, cui i fedeli riconoscono con un proprio culto. « Gli dei si potevano dividere in tre gruppi fra loro ben distinti. Vi furono gli dei del sole, degli elementi naturali e dei trapassati. Il culto del dio Sole divenne la base della religione. Osiride il primitivo dio indipendente, era il sole dei morti e dell' occidente, poichè credevano che esso dopo il tramonto passasse sotto terra all'altro mondo; mentre il dio Ra era il sole dei viventi, del giorno. Siccome poi gli egiziani ritenevano il re figlio del dio Sole, ne venne così la denominazione pa-ra (secondo gli scrittori greci pharao), che significa Dio-re. A questo dio Ra era dedicata la città di Heliopoli, con un tempio straordinariamente magnifico. Questo fu costruito da Amenemha primo re della XII. dinastia, quindi ampliato ed abbellito da potenti regnanti delle XVIII. e XIX. dinastie. Esso era circondato da innumerevoli obelischi, che dovevano significare i raggi del sole. Nel medio evo lo storico arabo Abdul-Latif († 1232) trovò qui innumerevoli obelischi. Oggidì di Heliopolis e del tempio del Sole ci resta soltanto un obelisco, la cui base è coperta del fango del Nilo, e i geroglifici sono dimora delle vespe.

E di tutto questo non ci resta oggi altro del nome arabo d'una volta «Aini Scems» (occhio del sole) e «adesso Matarije» che un unico obelisco. Dove sono andate le rovine? Forse ci potrebbero dare una muta risposta i muri della cittadella del Cairo e gliedifizi pubblici.

Il conferenziere quindi, parlato dell'Albero di Maria descrisse il museo di Bulak. Questo fu ordinato dapprima dal pascià Mariette, il grande scienziato ma ancor più fortunato egittologo, che passò in Egitto nel 1850, e per 30 anni diresse gli scavi sulla terra dei Faraoni. Il conferenziere parla con riconoscenza dell'attività dei Francesi in Egitto.

La visita del museo fu uno dei punti più attraenti e istruttivi del programma pel Cairo.

Entrando nel cortile si presentano subito due grandi sfingi, delle quali solo una, quella a sinistra, è originale mentre l'altra a destra non è che una imitazione. Questi mostri furono ritenuti per una potenza divina, e coi nomi Harmakhuti e Harmakhis volevano indicare il sole che sorge e che tramonta. Siccome ritenevano il re come figlio del sole, rappresentavano spesso i re sotto una sfinge; così il mostro che ci sta davanti rappresenta Ramses II. Le sfingi, come gli obelischi, erano sempre messe appaiate, e formarono davanti ai templi intiere file murali. Soltanto la grande sfinge di Gizeh fu trovata sola. Nel cortile del museo si trova anche un monumento con un sarcofago contenente le spoglie del pascià Mariette, bel testimonio di omaggio e gratitudine. Il conferenziere prende da qui le mosse per tracciare la biografia di Mariette e parlare delle sue scoperte. Fu suo successore Maspero Gaston, che ordinò il museo fondato da Mariette e che dirige gli scavi, quantunque per le presenti circostanze

finanziarie dell'Egitto poco ci possa sacrificare a tale scopo. Così si offri al Maspero il compito di elaborare scientificamente e pubblicare i tesori delle scoperte fatte fin qui.

Menzionati così brevemente i due più eminenti e distinti egittologi, descrive i principali tesori del museo, che sono raccolti oltrecchè nelle piccole e grandi gallerie in sette sale, mentre una parte per mancanza di spazio aspetta nei magazzini l'indicazione del suo futuro posto.

Egli mette sott'occhio degli uditori in primo luogo il Panteon del mondo egiziano antico. Una sala è quasi per intero ripiena di statue di dei. Osservando questi è impossibile dedurre il monotismo, quantunque tutti avessero forse voluto indicare la stessa attività per vie diverse.

Troviamo qui la miglior scelta degli dei. La più frequente è la statua di Osiride. Questo non solo è il più popolare del Panteon egiziano ma ancor il più poetico. Esso è l'unico, al cui nome si unisca un bel mito veramente poetico, che viene esposto dal conferenziere. Assieme degli dei troviamo in una sala gli animali dedicati ad ognuno di loro parte imbalsamati e parte in forma di statue.

In primo luogo si trova fra gli animali sacri il bue api, immagine vivente su questa terra del dio Ftah di Memfi. Esso veniva custodito nel tempio di Memfi. Una volta avevano soltanto un bue api, nato da un raggio della luna e da una giovenca vergine. Sacro era pure il serpente ureo, nella lingua egiziana ara, il cui nome scientifico è *Naja Haje*, *Aspide*.

Anche l'uccello *i bide* fu imbalsamato in una mummia.

Anche il coccodrillo fu venerato nell'Egitto superiore, e se ne possiede la mummia nel museo; si vede pure un esemplare di mummia dello sciacallo. La mummia dello scarabeo involta in una tela di lino finissimo appartiene alle rarità. Gli egiziani tenevano per sacro questo insetto, perchè esso rappresenta il ritornar dei morti a nuova vita. Non lungi dalla stazione ferroviaria di Zagazig ci sono le rovine dell'antica Bubastis, dove veneravano la dea Seccet dalla testa di gatto e tenevano per sacro l'animale a lei caro, il gatto. Il pascià Mariette trovò fra le rovine di Bubastis molte migliaja di mummie di gatti. Questa scoperta conferma tutto ciò che dice lo storico di Halicarnasso riguardo al culto del gatto e dei gatti imbalsamati in questo luogo.

Nel museo do Bulac si trova l'animale sacro alla dea in forma di mummia, ma lo si può vedere in esemplari molto più pregiati in statuette con ismalto, bronzo grigio e verde.

Se si considera il gran numero delle statue degli dei, ben poche sono quelle dei faraoni, dei sacerdoti e degli uomini più distinti: esse originano nella massima parte da qualche tempio da quelli edificato e mantenuto, dove erano collocate subito presso l'uscita. Le statue minori stavano nelle camere mortuarie, e rappresentavano sempre il rispettivo trapassato. Secondo la

credenza religiosa degli Egiziani l'anima anche nell'altro mondo è unita al suo corpo terreno; si separa bensì da esso, ma per ricongiungersi a lui dopo un certo lasso di tempo.

La conservazione dei cadaveri fu resa tanto obbligatoria, che trovandosene in qualche luogo uno abbandonato, o vittima del Nilo, i rispettivi abitanti erano in dovere di imbalsamarlo e di custodirlo. I visceri del cadavere venivano messi in quattro diversi vasi d'alabastro, vi colavano entro della pece bollente e poi li chiudevano.

I coperchi di questi vasi detti canopici, dalla città di Canopo, venivano disegnati con figure le quali rappresentavano una testa d'uomo, di sciacallo, di scimiacane, di uno sparviero, secondo il genio, alla cui custodia i singoli vasi erano affidati. L'imbalsamazione era dapprincipio molto primitiva; più tardi, e specialmente al tempo delle dinastie XVIII e XIX, pervenne ad un alto grado di perfezione.

Però non bastava difendere con mezzi materiali la mummia dalla putrefazione fisica; le si doveva assicurare la vita al mondo di là, provvedendola abbondantemente di magie, come amuleti ed incantesimi. L'intero abbigliamento del morto e il suo accompagnamento al mondo di là, il suo comportarsi nel nuovo mondo sono minutamente descritti nel libro dei morti, un esemplare del quale si trova a Torino e un secondo nel museo di Bulac; già da lungo ne abbiamo la traduzione del Lepsius.

Perciò ammucchiavano nelle casse presso le mummie amuleti, gioje, ornamenti, armi. Non vi dovevano mancare neppure le statuette, alle quali gli Egiziani attribuivano un'importantissima parte. Esse erano fatte di bronzo, di terracotta, con ismalto verde e azzurro, nonchè di legno e di pietra, e servivano a rappresentare il morto, di cui portavano il nome. All'appello, proclamato da Osiride nell'altro mondo, queste statuette dovevano comparire in luogo del morto e compiere le sue mansioni. Per questo esse venivano anche chiamate *rispondenti*. Affinchè poi il morto potesse farsi rappresentare ad ogni chiamata, ammucchiavano nella cassa queste statuette in gran quantità, a centinaia, a migliaia. I negozianti di articoli funebri tenevano grandi magazzini di queste statuette, sulle quali all'ultimo momento veniva scritto con inchiostro il nome del morto. Troviamo questo sulla maggior parte delle statuette. La cassa della mummia veniva esternamente ornata di disegni e d'iscrizioni, fatti con color giallo, rosso, azzurro, e assieme colla mummia veniva chiusa in un sarcofago il quale si collocava in un sepolcro, coi vasi canopici ai quattro angoli. Gli egiziani o scavavano i loro sepolcri nella roccia, o costruivano per sepolture solidi edifici. I re fino ad un certo tempo venivano seppelliti nelle piramidi. I sepolcri erano formati da tre parti, ognuna delle quali aveva una propria destinazione. La prima parte era formata dalla cappella, dalla quale si passava per uno stretto corridojo

nella camera mortuaria, dove era posto il sarcofago. La cappella il più delle volte era un edificio quadrangolare, le cui pareti in alto s'andavano avvicinando in modo che il fabbricato somigliava ad un tronco di piramide. Il pascià Mariette chiamò queste cappelle *mastaba*, nome usato dagli arabi, e che si trova ricordato nelle opere degli egittologi.

Il conferenziere descrive minutamente i sepolcri scavati nelle rocce, la loro divisione, deposizione interna. La lista dei cibi messi nel sepolcro veniva di solito segnata anche sulla lapide detta *pietra votiva* la quale era collocata nella cappella mortuaria. Gli egiziani conoscevano la preparazione del vetro ancora ai tempi della costruzione delle piramidi.

Lo provano gli oggetti di vetro, trovati nelle piramidi. Negli armadi del museo si trovano vetri dipinti con sorprendente ricchezza e buon gusto dai tempi delle dinastie XII e XIII.

In un' altra sala destano meraviglia delle statue artistiche intagliate nella dura pietra. Le statue degli dei di diorite sorpresero molti degli scultori d'oggi. Lo stesso si deve dire dei lavori artistici in legno. Il museo ha una interessantissima statua di sicomoro, la quale rappresenta un uomo con un bastone in mano. I lineamenti ci indicano un uomo di media età, dal viso contento e sorridente. Gli occhi, fatti di cristallo di monte trasparente, sono assicurati nelle occhiaie di quarzo con un chiodo metallico. La statua è tanto affascinante che il visitatore a stento può separarsi da essa.

Secondo la religione degli Egiziani i morti non possono passare al mondo di là da qualsiasi luogo. Vi è presso Abidos una spaccatura di monte, attraverso la quale passano i morti su barchette di oro. Perciò chi può, si fa seppellire nel paese di Abidos, per essere così più vicino al luogo di partenza.

In uno scompartimento del museo di Bulac si trovano le antichità riferentisi al tempo dei greci e dei romani. Mariette non si occupò molto di questa raccolta; la quale non si estende che fino ai tempi d'Alessandro Magno. Maspero richiamò l'attenzione dei dotti anche a questo ramo della egittologia. Si lasciò alla fine la sala delle mummie, la parte più pregiata e interessante del museo. Difficilmente v'è al mondo un museo, che non abbia la sua mummia. I morti egiziani sparsi per tutto il mondo formano oggetto di curiosità e di meraviglia. Ma il museo di Bulac non soltanto per il numero, ma ancora per la qualità delle mummie supera le raccolte di questo genere di tutti gli altri musei. Le più belle dei faraoni le troviamo qui chiuse nelle vetrine una presso l'altra. Sono state trasportate qui nel 1881 dai sepolcri situati nelle vicinanze di Tebe.

La direzione del museo di Bulac sapeva già da molto tempo che i depredatori arabi erano arrivati a qualche sepolcro reale le cui mummie erano state divise fra i musei d'Europa. Dopo lunghe ricerche si riuscì di fatto a scoprire le tombe reali

Brugsch Emilio portatosi a nome del museo a Tebe, estrasse dalla terra tanti tesori da affondare quasi il vapore che fra i lamenti delle donne dei fellah e le salve degli uomini depose nel museo di Bulac i faraoni spariti da migliaia di anni. Giaccono qui in fila, uno presso l'altro i più grandi faraoni, qualcuno colla moglie, col figlio; i primi sacerdoti del dio Ammone, le ballerine, come mummie asciutte. Alcune non sono neppure adesso aperte, mentre levata la maschera ad altre, si presentano gli aspetti dei rinoceronti dominatori dei secoli così rimoti. Quale strana disposizione della sorte.

I viaggiatori ammirarono specialmente col massimo interesse quei regnanti, i cui nomi erano loro rimasti impressi nella mente fino dalla fanciullezza, e qualcuno di quelli, che vennero a conoscere più tardi.

Ora passati nelle vetrine ricevettero un numero corrente e furono segnati nei cataloghi: Ramses I., Amos e sua moglie, Nofirtari, Amenhotpu I., il figlio dei primi, Thutmes II., Seti I. e Ramses II., il celebre Sesostri. Quest'ultimo coi suoi rigidi capelli rossi, col suo naso aquilino, col collo lungo, con marcati lineamenti del viso, collo scettro nelle mani, s'imprime tanto bene nella nostra memoria da non dimenticarselo mai più.

Destò una simile impressione un'altra mummia, quella della regina Macheri e della sua bambina lattante, che colla sua vita estinse quella della madre, per potersi poi riunire con essa nella morte. La madre e la figlia furono imbalsamate assieme, e ora giacciono in un solo armadio.

Videro poi altre due mummie, il re Pinotem e lo scrittore Nibsoni, il viso dei quali si è conservato così bene, che si addirebbe ad un cadavere di due o tre giorni.

Fu trovata interessante anche l'esposizione delle mummie false; si ricordi che furbi arabi nella speranza d'un buon guadagno si diedero alla falsificazione delle mummie. E si trovano naturalmente anche i compratori di queste falsificazioni.

Il conferenziere, descritto minutamente il museo, conduce gli uditori alle piramidi. Descrive questi grandiosi monumenti e prende qui l'occasione per esporre i risultati dei suoi studi sulla costruzione delle piramidi.

Il pascià Mariette era vissuto colla convinzione che l'interno delle piramidi non fosse affatto abbellito. Questa sua convinzione era tanto profonda che egli visse ben 30 anni ai piedi delle piramidi, dove del resto le più belle scoperte ricompensarono la sua operosità, senza che fosse penetrato in esse; ci pensò solo verso la fine della sua vita. Egli restò colpito all'aprimiento delle piramidi. Trovarono nel loro interno le più belle iscrizioni geroglifiche, molto bene conservate. Il pascià Brugsch, che penetrò in una piramide pubblicò con gioja la sorprendente scoperta al moribondo Mariette, a cui una tale notizia raddolcì l'ultima sua ora. In base a queste esperienze il successore di Mariette, Mas-

pero, visitò ad una ad una le piramidi del Sakkara, e dappertutto trovò delle iscrizioni sempre più belle, dove sono dettagliatamente descritte cose riguardanti il faraone che le fece costruire e il suo governo.

Le iscrizioni trovate sui monumenti scoperti ci mostrano che non vi fu al mondo alcun popolo di tanta facondia, di tanta facile comunicazione e tanto amante di scrivere quanto l'egiziano; sebbene il suo sistema di scrivere sia molto difficile e complicato a cagione dei suoi 24 segni fonetici e ancor molto più per quelli ideografici che sono moltissimi.

Solo nei monumenti di Edfu ci sono tante iscrizioni, che un uomo lavorando da mattina a sera dovrebbe impiegare venti anni solo per trascriverle. Così passeranno dei secoli finchè la materia scoperta sarà elaborata per la scienza e pubblicata. La bella e pura scultura e la pittura tanto ben conservata da sembrare fresca, trovate nell'interno dei sepolcri delle roccie ci provano in parte l'immenso lavoro e in parte lo stato fiorente dell'arte a quei tempi.

Dr. Béla Erödi.

BEITRÄGE ZUR BIOGRAPHIE LADISLAUS MAGYAR'S.

(Auszug des 2-ten Artikels.)

Am 9. November 1864 starb an der Westküste Süd-Afrikas, fern von seiner Heimath in ärmlichen Verhältnissen ein kühner ungarischer Reisender, Ladislaus Magyar, der 17 Jahre im Innern Afrikas zugebracht hatte; gehörte er auch nicht unter die hervorragendsten Forscher Afrikas, so hat er doch unsere Kenntniss vom Schwarzen Erdtheil um ein bedeutendes vermehrt und es ist nur zu bedauern, dass der grösste Theil seiner werthvollen Schriften unrettbar verloren gegangen ist und in Folge dessen einen grossen Theil seiner Reisen ein Schleier deckt, den heute Niemand mehr zu lüften im Stande ist. Diesem Umstande ist es zuzuschreiben, dass Ladislaus Magyar's Reisen viel weniger bekannt und gewürdigt sind, als sie es verdienen, denn bisher hat noch Niemand eine auch nur halbwegs vollständige Biographie dieses kühnen Mannes geliefert und namentlich das Ausland hat von einem grossen Theil seiner Reisen kaum Kenntniss. Daher ist auch das Urtheil des Auslandes über Magyar's Reisen und seine wissenschaftliche Wirksamkeit zum Theil ein zu strenges. Wir wollen hier nur auf jene Bemerkungen hinweisen, die Bruno Hassenstein schon im Jahre 1862 an Magyar's Reisen geknüpft hat¹; er schreibt u. A.:

»Die Lage des von ihm (Magyar) genannten hohen Berges Mu Serra und der Mündung des Flusses Mutu-an-kapuka bleibt freilich nach dieser, aller Entfernungs- und Richtungsangaben

¹ Kongo und Angola. Geogr. Mittheilungen 1862, p. 442.

entbehrenden Beschreibung sehr ungewiss und die Schilderung einer Fahrt den Zaire aufwärts bis zu den Wasserfällen von Upá (ob die Yellala Tuckey's?) mit Angabe einer Menge neuer Namen verliert ebenfalls an geographischem Werth, da die hier gegebenen Entfernungen oft um mehr als das Dreifache übertrieben sind. Die Erkundigungen, welche Magyar von portugiesischen Sklavenhändlern über den oberen Lauf des Zaire einziehen konnte, scheinen uns nicht von der Art, um viel Vertrauen einzulösen, und sind schwer mit den sorgfältigen Erkundigungen Livingstone's zu vereinigen«.

Es sei uns gestattet, hier zu erwähnen, dass die Lage Mutu-serras heutzutage ausser Zweifel steht, und dass der Fluss Mutu-an-kapuka, dessen Name nach Magyar Schlangenkopf bedeutet, wohl in der Nähe des gleichbedeutenden Cabeça de Cobra zu suchen ist. Was die von Magyar erwähnten Upá- oder vielmehr Faro Songo-Fälle des Kongo betrifft, so hat J. Jankó nachgewiesen, dass dieselben mit den Yellala-Fällen identisch sind,¹ was übrigens aus Magyar's Beschreibung, deren »Menge neuer Namen« mit einigen wenigen Ausnahmen durch die neueren Reisenden sämmtlich konstatiert wurde, zur Genüge ersichtlich ist. Wohl hat Magyar die Entfernungen überschätzt, doch findet sich unter allen keine einzige, die »um mehr als das Dreifache übertrieben« wäre.² Was endlich Magyar's Erkundigungen über den oberen Lauf des Kongo anbelangt, so ist aus seinen Mittheilungen zur Genüge ersichtlich, dass er ja eigentlich vom Kuango spricht, den er für den Quellfluss des Kongo hielt und an dessen Ufern die von ihm erwähnten Länder thatsächlich existiren.

Weit entfernt davon, uns mit dem gelehrten Verfasser des citirten Artikels in eine Polemik einlassen zu wollen, haben wir obige Bemerkungen nur deshalb gethan, um zu beweisen, dass bezüglich Ladislaus Magyar's Reisen thatsächlich irrige Anschauungen verbreitet sind, und dass selbst in Fachkreisen die Reisen Magyar's nicht genügend bekannt sind; so sind namentlich Magyar's kleinere Berichte und seine Briefe, die eine grosse Fülle werthvollen Materials enthalten, aus dem sich das Gesamtbild seiner Reisen ziemlich genau feststellen lässt, fasst ganz unbekannt. Es sei mir hier gestattet, einen Bericht Magyar's an den Gouverneur von Benguella, de dato Gambos, 21. März 1854 zu veröffentlichen, der in port. Sprache im Jahrgang 1856 des Boletim e Annaes do Conselho ultramarino (Lisboa) erschienen ist und wie folgt lautet:

¹ Petermann's Geogr. Mittheilungen 1888. Heft 1.

² Die von Magyar mitgetheilten Distanzangaben (vom Meeresufer einwärts) sind folgende: Punta da Lenha, nach M. 70 Seemeilen = 130 Km., nach Johnston (Der Kongo, p. 34) 70, nach Stanley (Der Kongo, I. p. 97) 55·2 Km. — Boma, nach M. 150 S. M. = 280 Km; nach Johnston (p. 35) 140 Km. — Yellala-Fälle, nach M. 100 S. M. = 185 Km; thatsächlich circa 120 Km. — San-Salvador, nach M. 150 S. M. = 280 Km; thatsächlich 220 Km.

Ueber das Innere Afrikas.

Bericht an den Gouverneur von Benguella.

Euer Excellenz!

Soeben bin ich von meiner zweiten Reise in's Innere Afrikas zurückgekehrt und habe aus dem Boletín Oficial mit besonderem Vergnügen die Thätigkeit ersehen, die E. Exc. im Interesse der Entschleierung des Continents entfalten, indem Sie bestrebt sind, zwischen dem westlichen und östlichen Ufer eine ständige Communication aufrecht zu erhalten, keinerlei Opfer scheuen die zur Erreichung dieses Zweckes führen, kühne und gelehrte Reisende durch Belohnung und Auszeichnungen aneifern, den Continent von Westen bis Mozambik oder Kilimane zu durchqueren, um derart die Irrthümer der Karten, namentlich mit Bezug auf das Wassernetz zu verbessern, das sehr reich und interessant, und nach meinen persönlichen Erfahrungen bisher nur wenig oder gar nicht bekannt war.

Auf Grund dessen glaube ich nicht mehr zurückhalten zu dürfen und obwohl meine Kenntnisse gering sind, lege ich doch auf den Altar der Wissenschaft jene bescheidenen Resultate, die ich während 5-jähriger Reisen im Innern Afrikas erzielt habe, um hiedurch, soweit ich dessen fähig bin, die wissenschaftlichen und humanistischen Bestrebungen Sr. Majestät zu fördern.

Dies vorausgeschickt, erlaube ich mir E. Exc., deren bedeutende literarische Befähigung bekannt ist, einen kurzen Bericht meiner Entdeckungen mit der Bitte zu übersenden, denselben, wenn daraus dem Gemeinwohl irgend ein Nutzen erspriessen könnte, der Hohen Regierung zu unterbreiten.

Am Beginne des Jahres 1849 brach ich von Benguela auf und gelangte in östlicher Richtung durch die Gebirge Amba's und Bailundo's nach Bihe; unterwegs war ich bestrebt, so viel wie möglich, die physikalischen Verhältnisse der durchreisten Strecken zu beschreiben, und bestimmte den Lauf eines Theiles jener Flüsse, die sich zwischen dem 9. und 12.º s. Br. ins Meer ergiessen, sowie des Longa, Cuvo, Novo Redondo, Quicombo, Egypto, Rio Tapado und Anha. Ich machte hier geographische, botanische und mineralogische Beobachtungen, und kann sagen, dass diese Länder in jeder Beziehung reich und interessant sind. Dann verweilte ich einige Monate in Bihe und brach vom Neuen in derselben Richtung zur Fortsetzung meines Weges auf; den herrlichen Quanza überschreitend, bestimmte ich durch 2 astronomische Beobachtungen die Quelle dieses Flusses, was mich umsomehr interessirte, als meines Wissens dieser Punkt bisher in den Karten falsch eingetragen war. Von hier durchschnitt ich in ONO-Richtung die ausgedehnten Reiche Lu-chasi und Bunda und notirte den Lauf mehrerer schiffbarer Flüsse, wie des Vindica, Carima, Cuima und Cambale, die sich alle in den Quanza ergiessen. Im

Gebiet von Kariongo änderte ich die Richtung gegen O., durchzog die ausgedehnten und verlassenen Urwälder Quiboque's und erreichte den Culminationspunkt der südlichen Hälfte des afrikanischen Continents, der nach meiner Bestimmung unter $10^{\circ}6'$ s. Br. und $21^{\circ}29'$ ö. L. (Gr.) in einer barometrisch bestimmten Höhe von 5200' ü. M. liegt.

Ich glaube nicht, dass es noch einen Punkt gäbe, der für den Geographen so grosses Interesse besitzt, wie dieser Punkt, in dessen Bereich im Umfang von 30–40 [] Legua sehr viele herrliche Flüsse entspringen, die theils gegen W. in den Atlantischen, theils in entgegengesetzter Richtung fliessend in den Indischen Ocean münden, weshalb Quiboque mit Recht die Mutter der Flüsse genannt werden kann. Ausser den erwähnten Flüssen Vindica, Cuima, Carima und Cambale entspringt hier noch der wasserreiche, immense Cassabi, der gen O. fliessend Lobar und Catema-Cabita vom grossen Lunda-Reich trennt, von wo er sich, mit dem Lulua vereinigt nach NO wendet und bei einer Breite von 1 Legua an einer bisher unbekannten Stelle in den Indischen Ocean mündet; hier entspringen ferner der Lu-gebungo, Lu-tembo, Lumegi, Lume, Luena und Quifumaga, die alle schiffbar und Nebenflüsse des grossen Diambege sind, der meiner Meinung nach mit dem bei Quelimane ins Meer mündenden Zambezi oder Sena identisch ist.

Ich brachte in diesem Theil Afrikas ein Jahr und drei Monate zu, in welcher Zeit ich bis zum $4^{\circ}41'$ s. Br. und $25^{\circ}45'$ ö. L., bis zu den Quellen des Diambege vordrang und bestrebt war die Landes- und Naturkunde dieser Länder, die politischen und statistischen Verhältnisse der Bevölkerung zu studiren, meine meteorologischen Aufzeichnungen zu vervollkommen, und nichts zu vernachlässigen, was auf die geographische Kenntniss dieser bisher unbekannten grossen Länder Licht werfen könnte.

Am Vorabende meiner Rückreise nach Benguela, Ende Mai des Jahres 1851 gelangte in Chaquilembe im Reich Lunda eine arabische Landkarte in meine Hände, die meine Leute gebracht hatten, unter denen ausser der Truppe vom Diambege auch einige Mauren waren, die sie dort getroffen hatten; da ich aber nicht arabisch verstehe, konnte ich die Karte nicht entziffern. Diese (d. i. die Mauren) schlossen sich dann den Leuten Coimbra's an gelangten mit diesen nach Quissembo, im Reich Bunda, wo der genannte Major ein Geschäft hat und von wo sie nach Benguela gingen; ihre Rückkehr nahm jedoch 5 Monate in Anspruch, zu welcher Zeit ich schon wieder im Innern, in Quanhama war, wo ich durch einen Brief von ihrer Rückkehr verständigt wurde.

Meine zweite Reise, auf die ich von Benguela aufbrach und in OSO-Richtung die Länder Quilenge, Gambo, Humbe, Camba und Canhama bis zum $20^{\circ}5'$ s. Br. und $22^{\circ}40'$ ö. L. durchstreifte, war nicht weniger interessant. Hier im Süden verändert sich das Bild der Gegend in jeder Hinsicht; das Naturreich dieser zum

grossen Theil öden Länder ist von dem der nördlichen welligen Gegenden wesentlich verschieden, Charakter und Sitten der zum Theile nomadisirenden Hirtenvölker sind fast ganz wild, weshalb auch das Reisen unter ihnen, namentlich ihrer ewigen Fehden wegen, sehr schwer und gefährlich ist. Im Lande Camba überschritt ich den herrlichen Strom Cunene, der in den Gebirgen von Galangue nahe zum Präsidium Caconda entspringt und von N. nach SSW. fliessend das Land der Ambuella durchströmt, Molando, Camba, Humbe und Dongnema vom Reich Quanhama trennt und von Nebenflüssen genährt durch eine grosse Sandwüste fliesst, um in trägem Laufe das Land der Mucimba durchströmend — südlich von Cabo Negro in den Atlantischen Ocean zu münden. Im grossen Reiche Quanhama brachte ich 9 Monate zu, während welcher Zeit ich Gelegenheit hatte, dicht bevölkerte und reiche Gegenden zu erforschen, deren Namen der heutigen Geographie noch ganz unbekannt waren.

Da es mir gelang beim mächtigen König von Quanhama, Haimbiri intime und einflussreiche Freunde zu finden, gelang mir mein Vordringen unter diesen barbarischen und wilden Völkern, die — wie bekannt — noch kein Europäer besucht hatte.

So weit es mir möglich war, klärte ich die Hydrographie vieler unbekannter Länder im S. und SO. Quanhama's bis zu den englischen Besitzungen am Kap und notirte die politischen und statistischen Verhältnisse der Bevölkerung. Die Hydrographie dieser Länder ist um Vieles ärmer und nur ein mächtiger Fluss durchströmt diese Gegend, der herrliche Cubango, dessen Quellen in den Bergen von Galangue entspringen und der von O. nach SO. fliessend einen Theil dieser öden Länder bewässert, bei Indirico nach Aufnahme des Cuitu stark anschwillt und sein Wasser im Lande der Mococota in den Riambege ergiesst. Dagegen ist die Gegend in mineralogischer Beziehung, namentlich an Erzen, wie Silber, Kupfer und Zinn sehr reich.

Im Oktober des verflossenen Jahres 1853 traf ich in Quanhama 3 Lastträger aus Hai Donga, südlich von Quanhama; diese erzählten mir, dass dort 3 Männer angekommen wären, 2 zu Pferde und einer auf einem Ochsen, die von Süden durch das Land der Mucimba kämen. Obwohl dort ein Taubenzüchter war, der auch portugiesisch sprach, konnte ich sie doch nicht verstehen und vernahm nur so viel, dass es Engländer wären, die, nach der Beschreibung der Eingebornen, blaue Augen und rothes Haar und Bart hätten. Ich entschloss mich daher, die Weissen behufs einer Zusammenkunft zu verständigen, umsomehr, als sie angeblich nur drei Tagereisen von mir entfernt waren; doch mit grossem Bedauern erfuhr ich, dass sie unterdessen schon wegereist waren, denn die Eingeborenen hatten sie tödten wollen, weil sie kein Elfenbein kaufen wollten und ohne ihre Erlaubniss die Silber- und Kupferbergwerke in Cinama Holomunda aufgesucht hatten; ausserdem wurde meine Abreise durch eine unter

diesen Völkern ausgebrochene Blatternepidemie total vereitelt. Einige Tage später erfuhr ich von Aimbiri, dass die von Süd kommenden Weissen von zahlreichen bewaffneten weissen Reitern begleitet wären, die die Ländereien der Mucimba und Mungangela zerstörten, den ersteren die Berkwerke entrissen, die letzteren ihrer Viehherden beraubten, nachdem sie vorher die Eingeborenen bekämpft und geschlagen hätten; viele derselben suchten nun in Quanhama Zuflucht und Schutz. Endlich erfuhr ich auch von den Flüchtlingen, wie weit die Weissen sein konnten; ihrer Angabe nach könnte ich sie in 9—10 Tagen erreichen, so dass ihr Aufenthaltsort daher zwischen den 25. und 26. ° S. Br. fällt. Die erwähnten Weissen waren wahrscheinlich neugierige Reisende, die diese erzeiche Berggegend erforschen wollten. Es fragt sich nur noch, ob die genannte bewaffnete Macht vom Kapland oder von der Algoa-Bai kam, ferner ob im Auftrag einer Regierung, oder ob es nur kühne Abenteurer waren, die in Erhoffung einer bedeutenden Beute diese ausgedehnten Ländereien auf eigene Faust und eigenes Risiko angegriffen hatten.

Bei meiner Rückkunft zu den Gambo empfing mich der dortige Statthalter, F. G. Cabral de Mello auf's freundlichste und theilte mir mit, wie lebhaft sich der Gouverneur Sr. Majestät für die Erschliessung Inner-Afrikas interessire und wie sehr er für die Förderung der Erforschung eingenommen sei. Verehrung und Dank zwingen mich, hier über die Autorität und die Verdienste dieses Beamten einige Worte zu sagen. Von der Hohen Regierung als Gouverneur hieher geschickt, wo noch kurze Zeit vorher ein wildes, rohes und zügelloses Volk wohnte, gelang es ihm ohne Gewalt, nur durch seinen autoritativen Einfluss, seine freundlichen Manieren und seine Güte das Volk auf einen Grad von Gehorsam und Gesittung zu heben und ihm vor der Würde des Gouverneurs so grossen Respekt einzuflössen, dass nun das ganze Volk der Gambo sich niedergelassen hat, der Handel von jedem Zwang befreit und Gut und Blut in vollständiger Sicherheit ist, was alles der hochherzigen Thätigkeit und dem Eifer des vorzüglichen F. G. Cabral de Mello zu verdanken ist.

So habe ich denn in Kürze mitgetheilt, was ich zur Aufklärung der gebildeten Welt für nöthig erachtet habe. Wenn mich die Hohe Regierung mit der detaillirten Ausarbeitung meiner Entdeckungsreisen betraute, würde ich diesem Auftrage mit grosser Freude nachkommen und eine geographische, physische, politische und statistische Beschreibung nebst astronomischen Beobachtungen und einer neuen Karte Süd-Afrikas liefern, da ich gesehen habe, dass selbst die neuesten und verlässlichsten Karten, wie die Balbi's, Malte Brun's und Stein's unrichtig sind. Ausgedehnte und gut bevölkerte Länder sind auf denselben ganz unbekannt, viele Namen sind verwechselt; die Richtungen und astronomischen Beobachtungen sind falsch, die Wassersysteme verworren, da jene grossen Wasseradern, die Hauptlenker der Ci-

vilisation und des Fortschrittes ganz unbekannt sind; ungeheure, schiffbare Ströme durchschneiden diesen Kontinent in verschiedenen Richtungen und auf einem grossen Theil derselben verkehren die Völker fortwährend in einer Ausdehnung von 100 und abermals 100 Meilen. All' die will ich eingehend schildern. Ich will der Hohen Regierung jene für die Wissenschaft und den Handel vortheilhaften Richtungen angeben, die der Reisende quer durch den afrikanischen Kontinent am sichersten verfolgen kann, denn ich habe einen grossen Theil derselben selbst bereist und thue dies mit dem Wunsche, so viel wie mir nur möglich der Wissenschaft zu dienen, welchen Wunsch die Hohe Regierung so gnädig aufgenommen hat, dass ich meine Resultate sowohl dem Wohl der Menschheit, als dem Ruhme Portugals sichern kann.

Gott schütze Euer Excellenz.

Gambos, am 21. März 1853.

An den Gouverneur des Bezirks Benguella.

Ladislaus Emerich Magyar.

Der mitgetheilte Reisebericht Ladislaus Magyar's enthält mehrere Punkte, die unsere mangelhafte Kenntniss seiner Reisen wesentlich bereichern. Auf eine kritische Besprechung des Berichtes können wir uns in diesen Zeilen, deren Zweck lediglich nur der ist, zur Biographie des Reisenden einige Beiträge zu liefern, selbstverständlich nicht einlassen, wir werden hiezu ein andermal Gelegenheit haben, wenn wir versuchen werden, Magyar's sämmtliche Werke vom Standpunkte der heutigen wissenschaftlichen Afrika-Forschung kritisch zu beleuchten. Dagegen wollen wir noch einige weniger bekannte biographische Details hervorheben, die gewiss einige Beachtung verdienen. Aus obigem Bericht ersehen wir u. A., dass Magyar im Reich des Muata Jamvo 15 Monate zubrachte und dasselbe Ende Mai 1851 verliess; wir erfahren daraus ferner, dass er in Quanhama 9 Monate zubrachte und am 21. März 1854 wieder in Gambos war, wo er obigen Bericht verfasste.¹ Auf Grund dieser Daten und einzelner Bemerkungen, die in seinen verschiedenen Schriften zerstreut sind, lässt sich nun ein ziemlich genaues Bild seiner zweiten Reise entwerfen. Da diese Reise bisher in keiner seiner Biographien auch nur in halbwegs entsprechender Weise erwähnt wurde, sei es uns gestattet, auf dieselbe hier in Kürze einzugehen.

Magyar verliess im Frühjahr 1852 Benguella und begab sich über Kilengues und Ihahi oder Ilay nach Gambos, welches er am 23. Juni erreichte; nach 11-tägiger Reise durch eine öde Sandwüste gelangte er nach Kamba, überschritt bei Mussanda den

¹ Das Datum des Berichtes (21. März 1853) beruht jedenfalls auf einem Druckfehler, denn Magyar erwähnt im Bericht, dass er im Oktober des verflossenen Jahres 1853 in Quanhama war.

Kunene und setzte seine Reise durch Oukanjamá (Quanhamá) nach Oukongari (Ovakuangari) fort. Bei Bundscha erreichte er den Kubango, den er nun über Sambio und Indiriko (wo er den von N. kommenden Kuitu aufnimmt) — theils zu Land, theils zu Wasser — bis Libebe verfolgte. »Dies ist das Ziel der mit Elfenbein handelnden Karavanen — schreibt Magyar, — die sich weiter nach Süden nicht begeben; auch gestattet der gewinnsüchtige, geizige Häuptling Libebe's die Weiterreise nicht, gleichwie er auch meine durch Geschenke unterstützte Bitte, den Fluss hinabfahren zu dürfen, rundwegs abschlug«. (Magyar's Skizze der Ländereien zwischen dem Kunene und Kubango).

In Libebe erfuhr Magyar, dass sich Livingstone nur wenige Tagereisen von dort aufhalte; »um mit ihm zusammenzutreffen — schreibt er in einem, an Johann Hunfalvy gerichteten Brief, vom 20. August 1856 — unternahm ich einen Ausflug von mehreren Tagen nach dem Kafferland Dschendsche (Jenje), als ich aber Sikeretu erreichte fand ich ihn nicht mehr dort«. — Nun ist aber aus Cameron's Werk zu ersehen, dass Dschendsche mit dem Reiche Sekeletu's identisch ist¹, es bleibt daher kein Zweifel darüber übrig, dass Magyar unter Sikeretu die Residenz Sekeletu's, d. i. Linyanti meinte. Da aber Livingstone Linyanti in der zweiten Hälfte des Juni 1853 verliess, dürfte Magyar diese Stadt gegen Ende dieses Monats oder Anfang Juli erreicht haben.

Nach Libebe zurückgekehrt, begab sich Magyar in westlicher Richtung durch Donga (Ovampo) nach Quanhamá, wo er sich im Oktober 1853 aufhielt; dann besuchte er wieder den Kunene, dessen Lauf er im Auftrage des Gouverneurs von Mossamedes eine Strecke abwärts verfolgte, — wie weit ist unbekannt. Im Dezember finden wir ihn in Ohila (Huila), von wo er sich wieder nach Gambos begab; hier schrieb er den mitgetheilten Bericht an Cabral de Mello am 21. März 1854. Auf der Rückreise nach Bihe wurde er in Lusseke von Räubern überfallen, die er jedoch bald in die Flucht jagte, dann besuchte er die Wasserfälle des Kubango bei Dschamba, brachte längere Zeit in Kakingi zu und erreichte Mitte 1854 wieder Bihé. Seine zweite Reise ins Innere Afrika's war hiemit beendet.

Dr. Gustav Thirring.

BIBLIOGRAPHIE.

Adolf Strauss: **Macedonien, Nord-Albanien und Montenegro.** Studienreise mit Unterstützung der ung. Handels- und Communicationsministerien. Budapest, 1888. (Ung.)
Der Verfasser war Mitglied einer, von den genannten Mi-

¹ Cameron, Across Africa, II. Band Seite 174: »Jenjé, as far as I could learn is the country of the Kaffirs, over whom Sékéletu was king, when Livingstone passed that direction«.

nisterien vorwiegend behufs Studium der Handelsverhältnisse nach dem Balkan gesandten Expedition und schildert im obgenannten Werk die Resultate seiner Reise. Er weist darauf hin, dass Ungarn mit seinen Industrie-Erzeugnissen auf dem orientalischen Markt, in erster Linie auf die Balkan-Halbinsel angewiesen ist, daher eine genaue Kenntniss der Balkan-Länder von höchster Wichtigkeit ist. Diesem Zweck entspricht das grosse Werk vollkommen, denn es erschöpft die Kenntniss der genannten Länder in jeder Richtung und so eingehend, als es in einem, auch für weitere Kreise geschriebenen Werk nur möglich ist. Der erste Theil des Werkes behandelt Montenegro und des Verfassers dortige Reiseerlebnisse. Wir finden hier eine eingehende Schilderung des Mädchenranbes und bezüglich der ökonomischen und industriellen Verhältnisse zahlreiche Bemerkungen, die von Seite unserer Kaufleute und Industriellen jederzeit zu beherzigen wären. Von Montenegro geht der Verf. auf Nord-Albanien über, und schildert Skutari in eingehender Weise. Hieran schliesst sich eine Schilderung der Albanen, ihrer Sitten und Gebräuche und ihrer Geschichte. Von Skutari nimmt der Verfasser seinen Weg nach Durazzo, dessen Bedeutung für den österr.-ung. Handel er besonders hervorhebt. — Der dritte Theil des Werkes behandelt Macedonien; der Verfasser beginnt mit einer interessanten Beschreibung Saloniki's und dessen vorwiegend aus spanischen Juden bestehenden Bevölkerung. Die Hervorhebung der österr.-ung. Handelsinteressen ist auch hier ein Verdienst des Verfassers. Von Saloniki begab sich Strauss über Prilip nach Bitolien, dann über Üsküp, Kumanow und Vranja nach Nisch, womit seine Reise beendet war. Ausser der fesselnden Schilderung verdienen die zahlreichen Illustrationen (zum grossen Theil Originalaufnahmen des Verfassers) besonderes Lob.

Aladár Ballagi: **Russische Wahlfahrtsorte.** Budapest 1888 (Ungarisch).

Der Verfasser obgenannter Arbeit, der aus Anlass seiner historischen Forschungen in Russland mehrere russische Wahlfahrtsorte besuchte, giebt in derselben nicht nur eine Schilderung dieser Orte, sondern in Kürze auch ein Bild der religiösen Verhältnisse in Russland und jener Ursachen, welche die Trennungen im Gebiete der russische Kirche verursachten. Vom Interesse sind für uns jene zahlreichen ungarischen Beziehungen, die der Verfasser im röm. kath. Wahlfahrtsort Čenstochova, der seine ersten Bewohner im Jahre 1332 aus Maria Nostra in Ungarn erhielt, entdeckte. Ausser dem genannten Orte schildert der Verfasser noch die Wahlfahrtskirchen (Lavra) von Kiew, Moskau und St. Petersburg, überall sich in die Schilderung der kirchlich-ethnographischen Verhältnisse ergehend. Die Kenntniss aller hervorragenden Wahlfahrtsorte Europa's, deren sich der Verfasser rühmen kann, kommt ihm hiebei sehr gut zu statuten.

Handbuch für Touristen. Anleitung zu mineralogischen und geologischen Sammlungen, Höhenmessungen, zoologischen und botanischen Beobachtungen. Budapest, 1888 (Ungarisch).

Unter diesem Titel hat die k. ung. naturwissenschaftliche Gesellschaft ein kleines Handbuch herausgegeben, das seinem Zwecke, den Touristen Anleitung zur Ausführung naturhistorischer Beobachtungen, in jeder Hinsicht entspricht. In gemeinverständlichem Styl gehalten, ist das genannte Werkchen sehr geeignet, Touristen zu ähnlichen Beobachtungen anzueifern und sie mit dem nöthigsten Wissenswerthen bekannt zu machen. Die Verfasser, des Buches, Dr. Franz Schafarzik, Ludwig Bodola, Johann Kriesch und Koloman Czakó haben sich ihrer Arbeit unstreitig mit vielem Geschick entledigt. Zu Bedauern ist nur der Mangel einer Anleitung zu ethnographisch-anthropologischen Beobachtungen.

Jahrbuch des ung. Karpathenvereines. XV. Jahrgang. Igló, 1888. (Ungarische und deutsche Ausgabe).

Das XV. Jahrbuch des Ung. Karpathenvereins reiht sich in Bezug auf Reichhaltigkeit und Mannigfaltigkeit seines Inhaltes seinen Vorgängern würdig an die Seite. Ist auch der überwiegend grössere Theil der darin enthaltenen Artikel vorwiegend touristischen Inhaltes — was bei einem Verein, dessen Publicationen in erster Linie für das grosse Publicum geschrieben sind, wohl selbstverständlich ist, so fehlen in demselben doch auch Arbeiten von wissenschaftlichen Werthe nicht, wie jene K. Czakó's über die Sommerflora der Mooregend von Unter-Schmecks und N. Fischer's über die physikalischen Ursachen der Entstehung der Dobschauer Eishöhle. Von den übrigen Artikeln sind K. Siegmeth's Schilderung eines Ausfluges auf die Polonina Runa, Scholtz's Abhandlung über die Hernád-Gegend, M. Roth's Temperaturbeobachtungen aus der Hohen Tatra und V. Myskovszky's Studien über die mittelalterlichen Baudenkmale Käsmark's nennenswerth. Der Verein, der seine Thätigkeit nun schon auch auf die ungarischen Alpengegenden ausdehnt, zählt 3797 Mitglieder.

Rudolf Havass: Bibliotheca Geographica Hungarica.

Obigen Titel führt ein, derzeit noch nicht veröffentlichtes Werk, das der Verf. in der Sitzung der ung. Akademie der Wissenschaften vom 7. Mai l. J. vorgelegt hat.

Mit vielem Fleisse gearbeitet, liefert das Werk eine Zusammenstellung aller in Ungarn erschienenen Werke geographischen Inhalts, sowie ausländischer, auf Ungarn bezüglicher Werke von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1849, zusammen 4711 Werke. Als erste geographische Bibliographie Ungarns verdient das Werk alle Anerkennung, doch wäre eine Fortsetzung desselben bis auf unsere Tage von grösster Nothwendigkeit.

Karl Remekházy: Einige Worte zur Regulierung unserer Flüsse. Mit einer Karte. Budapest 1888 (Ungarisch).

Die kleine Brochure spricht für die Regulierung der Theisz

und ihrer Nebenflüsse mit Benützung alter Strombetten und Durchschneidung einzelner Wasserscheiden von geringer Höhe, sucht daher das Mittel zur Beseitigung der steten Wassergefahr für das ungar. Alföld nicht in der Erweiterung des unteren Donaubettes, sondern in einer, den Interessen der Landwirthschaft und des Handels entsprechenden Zertheilung und Nutzanwendung der sich in dieselbe ergiessenden Flüsse. Die beherzigenswerthen Pläne des Verfassers sind auf einer kleinen Kartenskizze veranschaulicht.

G. V. Révy: Die Kanalisationsarbeiten der Bodrogeközer Theissregulirungs-Gesellschaft. Budapest. 1888. (Ungarisch).

Nach einer eingehenden Schilderung der hydrographischen Verhältnisse der Bodrogeköz (Bodrog-Insel), bespricht der Verfasser die von genannter Gesellschaft ausgeführten Arbeiten und die dadurch erzielten Resultate.

Dionys Szűry: Unter lachendem Himmel. Budapest, 1888. (Ungarisch).

Eine Sammlung anregend geschriebener Reiseskizzen über Venedig, Nizza, Monte Carlo und einen grossen Theil Italiens, die sich nicht nur durch Eleganz des Styles, sondern namentlich durch die Unmittelbarkeit der Darstellung auszeichnen und daher auf einen grossen Leserkreis rechnen dürfen.

Franz Dénes: Wegweiser durch die ungarischen Karpathen. Igló, 1888.

Unter obigem Titel hat der ung. Karpathen-Verein in ung. und deutscher Sprache einen kurzgefassten Führer durch das gesammte Karpathengebiet herausgegeben, der bei sehr mässigem Preise auf bedeutende Verbreitung rechnen und daher zur Hebung des Fremdenverkehrs in den Karpathen wesentlich beitragen dürfte. Nach einigen Mittheilungen von allgemeinem Interesse schildert der Führer die einzelnen Karpathen-Gegenden, mit besonderer Berücksichtigung der Hohen Tatra, und liefert schliesslich eine specielle Beschreibung einzelner beachtenswerther Kurorte und Sommerfrischen.

J. Halaváts: Die Umgebung von Fehértemplom-Kubin. — Der artesische Brunnen zu Szentés. Budapest, 1887.

F. Ratzel: Anthro-Geographie. Ins ungarische übersetzt von Dr. Eugen Simonyi. Budapest, 1888.

V. Récsei: Der weltberühmte Orientalist Prof. Dr. A. Vámbéry. Seine Biographie und Erfolge. Oedenburg, 1888.

Mittheilungen des k. k. militär-geograph. Institutes. Wien, VII. Bd. 1887.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVI. Année.

Budapest, 1888.

7. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

EINE NEUE, ALLGEMEINE, LEICHT U. GENAU CONSTRUIRBARE PROJEKTION
DES GEOGRAPHISCHEN GRADNETZES MIT GENAU UEBEREINSTIMMENDEN
FLÄCHENINHALTEN.

— Auszug des ersten Artikels. —

Wenn wir einen Atlas zur Hand nehmen, so finden wir, dass die darin enthaltenen Karten nach verschiedenen Projektionen gezeichnet sind, je nach der Ausdehnung und geographischen Breite der Mitte des dargestellten Landes oder Erdtheiles. Bei kleineren Ländern, welche von der Mitte aus 4—5 Grade Ausdehnung haben, wird meistens die Kegelprojektion mit Vortheil benützt, bei grösseren Ländern ist diese aber schon nicht mehr hinlänglich genau, weil die Richtungen der Punkte von der Mitte aus von den richtigen immer bedeutender abweichen, überdiess ist das Ziehen der Parallelkreise des sehr grossen Halbmessers wegen unbequem. Bei der Gauss'schen stereographischen Projektion sind die einzelnen Theile für sich genommen denen auf der Kugel ähnlich, im ganzen aber ist das Bild doch unähnlich, weil die Linien und Flächen fortwährend, anfänglich zwar wenig, von 10 Grad Entfernung von der Mitte aber schon rasch, und immer rascher vergrössert werden, so zwar, dass bei 90 Grad die Längen schon das doppelte, die Flächen aber das Vierfache der wirklichen betragen. Bei anderen Projektionen entstehen bei grösseren Abständen von der Mitte bedeutende Verzerrungen, und die Flächen stehen auf derselben Karte in verschiedenen Verhältnissen zu den betreffenden Kugelflächen, wodurch man über die Grössenverhältnisse kein richtiges Bild erhält.

Um diesen Mängeln abzuhelpen, bemühte ich mich eine Projektions-Methode zu finden, welche den berechtigten Anforderungen möglichst entspricht, und habe nach verschiedenen Proberechnungen eine solche gefunden, welche auf folgende Weise berechnet und construirt wird.

Ich wählte die sphärisch-trigonometrische Berechnung der Durchschnittspunkte der Meridiane mit den Parallelkreisen, weil

auf diese Art die grösste Genauigkeit erzielt wird, und habe zum Zwecke der einfachsten, bequemsten und genauesten Konstruktion des Gradnetzes von den Punkten die Coordinaten in Wiener Klaftern berechnet, wodurch es möglich wird, das Netz in jedem beliebigen Masse mit gleicher Leichtigkeit und Genauigkeit zu konstruiren, und wenn hiezu das Millimeter-Papier verwendet wird, so kann die genaue Konstruktion auch ohne Zirkel oder Massstab bewerkstelliget werden, indem es nur zu wissen nöthig ist, wie vielen Klaftern nach dem gewünschten Verhältniss ein Millimeter gleich ist, und der Durchschnittspunkt der berechneten Coordinanten mit einer Piquirnadel in dem betreffenden Quadrat-Millimeter nach dem Augenmasse durchgestochen werden kann, indem man $\frac{1}{10}$ Millimeter nach dem Auge genau abschätzen kann.

Als Mitte des Netzes und der Berechnung nahm ich die geographische Breite von 47 Grad an, welche beiläufig der Mitte der Länder der ungarischen Krone und auch der österreichisch-ungarischen Monarchie, so wie auch von Frankreich entspricht. Für diesen Mittelpunkt berechnete ich vorerst den Radius vector, und nahm denselben als Halbmesser der Erdkugel an. So wäre für eine andere Breite als Mitte ebenfalls der betreffende Radius-vector zu berechnen.

Von diesem Mittelpunkt aus berechnete ich die Richtungswinkel der Durchschnittspunkte des Netzes in 3 Decimalen der Sekunde, aus dem sphärischen Dreiecke, welches durch den Nordpol, dann durch den Mittelpunkt der Projektion, und dem zu berechnenden Durchschnittspunkt des Netzes gebildet wird. Nachdem in diesem Dreiecke die Poldistanzen des Mittelpunktes und des zu berechnenden Punktes und der eingeschlossene Winkel — nämlich die vom Meridiane der Mitte gerechnete geographische Länge des letzteren Punktes — bekannt sind, kann der Richtungswinkel, sowie auch der Abstand des zu berechnenden Netzpunktes von der Mitte in Graden bis zu 4 Decimalen der Sekunde berechnet werden.

Nachdem diese vertikalen Strahlbögen nach irgendwelchem Gesetze jedenfalls etwas verkürzt werden müssen, da sonst die Figuren gegen die Ränder schon zu stark verbreitert, und die Flächen vergrößert würden — u. z. bei 90 Grad Abstand von der Mitte beide um 57%, die Fläche der Halbkugel aber um 23%, — so habe ich diese Strahlbögen auf folgende Weise auf die Ebene projicirt.

Nehmen wir einen Durchschnitt der Erdkugel an, gebildet durch den grössten Kreis, welcher durch die Mitte der Projektion und durch den zu projicirenden Punkt gedacht wird, und denken wir uns noch durch die Mitte der Projektion eine die Oberfläche der Kugel tangirende Ebene, und dehnen wir die Ebene des erwähnten grössten Kreises aus, bis durch dieselbe die Tangirungsebene geschnitten wird. In diese Scheidungslinie muss die Projektion

des Punktes fallen, es handelt sich nur um dessen Abstand vom Tangirungspunkt. Wenn wir vom Tangirungspunkt einen Durchmesser ziehen und denselben noch weiter verlängern, so muss wegen der Projicirung der Punkte der Augpunkt jedenfalls in dieser Linie angenommen werden. Der Abstand des Auges ist bei der stereographischen $= 2r$ vom Tangirungspunkt, von wo der Bogen c unter dem Winkel $\frac{1}{2} c$ gesehen wird, folglich ist die projicirte Länge des Bogens $= 2r \operatorname{tg} \frac{1}{2} c$. Weil aber diese Tangente immer länger ist, als der Bogen, so nahm ich das Auge in einem solchen Abstände vom Tangirungspunkt an, aus welchem der Bogen c unter dem Winkel von $\frac{1}{4}$ gesehen wird. Bei dieser Annahme ist für $c = 0$, der Abstand des Auges $= 4r$, nähert sich bei der Zunahme von c der Tangirungsebene und wird bei $c = 90^\circ$ der Abstand $= r \cdot 3.414$. Nach dieser Projektion ist der projicirte Abstand des Punktes in der Tangirungsebene von der Mitte $= 2r (1 + \cos \frac{1}{2} c) \operatorname{tg} \frac{1}{4} c$, und wenn diese Formel noch vereinfacht wird, $= 2r \sin \frac{1}{2} c$; indem aber $2 \sin \frac{1}{2} c = \text{chord } c$ ist, so sehen wir, dass die projicirte Länge des Bogens gleich ist der Sehne dieses Bogens. Hiebei beträgt die allgemeine Verkürzung des Bogens bis beiläufig 5 Grad Länge den vierten Theil der Differenz zwischen $\text{arc } c$ und $\sin c$, bei grösseren Bögen etwas mehr, aber auch bei 90° nur um $\frac{1}{10}$ dieses Viertels mehr.

Wichtiger ist aber die Verkürzung in einem bestimmten Abstände von der Mitte, oder am Endpunkte des Bogens c , und diese kann nach der Formel $N_s = -2 \sin^2 \frac{1}{4} c$, so wie die Verlängerung der Linien in der senkrechten oder in der Richtung der von der Mitte gezogenen concentrischen Kreise nach der

Formel $N_k = \frac{2 \sin^2 \frac{1}{4} c}{\cos \frac{1}{2} c}$ genau berechnet werden. Diese Be-

rechnungen ergeben, dass diese Aenderungen der Längen bis gegen 6 Grad Bogen nur die Hälfte der durch die stereographische Projektion entstehenden Verlängerungen betragen, bei grösseren Abständen von der Mitte wird dieses gegenseitige Verhältniss noch immer günstiger, so dass bei 90° Bogenlänge bei meiner Projektion die Verkürzung in der Richtung der Strahlen $= 0.293$, die Verlängerung in der Richtung der concentrischen Kreise 0.414 beträgt, während bei der stereografischen die Verlängerung nach beiden Richtungen $= 1.00$ ist. Wenn die Multiplikation der Faktoren

$$(1 - 2 \sin^2 \frac{1}{4} c) \left(1 + \frac{2 \sin^2 \frac{1}{4} c}{\cos \frac{1}{2} c}\right)$$

ausgeführt wird, so ist dieses Produkt $= 1.00$, also bleiben die Flächeninhalte immer ganz ungeändert, was auch noch allgemeiner bewiesen wird, wenn man sich auf der Kugeloberfläche

aus der Mitte mit den Bögen c concentrische Kreise gezogen denkt, weil die Oberfläche des Kugel-Abschnittes $O = 4r^2\pi \sin^2 \frac{1}{2}c$, zugleich aber auch = dem Flächeninhalte des Kreises ist, welcher mit dem Halbmesser $2r \sin \frac{1}{2}c$, nämlich mit der projecirten Länge des Bogens c gezogen wird.

Nach dem Vorgetragenen kann man also behaupten, dass diese Methode der Projektion die vortheilhafteste ist, weil bei derselben die Richtungen von der Mitte aus mit jenen auf der Kugel scharf übereinstimmen, die Aenderungen der Längen verhältnissmässig gering sind, weil sie von der Mitte aus nur die Hälfte der bei der stereografischen entstehenden betragen, in grösseren Abständen noch weniger, — die sogar am Rande der Halbkugel noch nicht bedeutenden Verzerrungen symmetrisch — und (nach der Polar-Projektion) leicht zu beurtheilen sind, — weil ferner die Flächeninhalte mit denen auf der Kugel selbst bei der Projektion der Halbkugel bis zum Rande vollkommen übereinstimmen, und nach dem Grundmaasstabe auch überall genau berechnet werden können, — ferner, weil die Längen in der Richtung der Strahlen und der concentrischen Kreise mittelst eines nach den Formeln N_s und N_k berechneten Maasstabes gemessen werden können, für welchen die Daten in Klaftern von 100 zu 100 österr. Meilen und 100 zu 100 Myriameter in Anhang meiner Tabelle der Coordinaten schon enthalten sind, welche auch bei andern Radii-vectores sich unbedeutend ändern. Ferner ist diese Projektion sehr vortheilhaft, weil sie allgemein ist, also bei jeder Breite (als Mitte der Projektion) von der kleinsten Fläche bis zur Halbkugel ausgedehnt werden kann, die Formen selbst am Rande der Halbkugel verhältnissmässig wenig verzerrt sind, und man wegen der Uebereinstimmung der Flächeninhalte eine richtige bildliche Vorstellung der Grössenverhältnisse aller Theile gegen einander gewinnt, — endlich, weil dieses Netz in jedem beliebigen Maasstabe auf dem Millimeterpapier sehr leicht und genau zu construiren ist, selbst wenn das Netz nicht auf einem Blatte Raum hat, sondern sich auf wie viel immer Blätter ausdehnt, wenn in diesem Falle die Coordinaten auch von Theilen des Grades berechnet sind. Natürlich mussten in diesem Falle nicht alle Punkte direkt berechnet werden, weil man mit Hülfe der Differenzen wegen Zeitersparniss mehrere Glieder durch Interpolation in die Reihe einschalten kann.

Endlich muss ich noch bemerken, dass die Tabelle der Coordinaten noch für mehrere andere geographische Breiten zu berechnen wäre, indem die durch mich berechnete nur für 47° als Mitte des Netzes giltig ist. (Siehe Tabelle und Figuren im ungarischen Text.)

Adolf v. Tóth,
kön. ung. Obergeringieur.

SZÉKELY-UDVARHELY.

(Résumé du 2. article du Bulletin.)

La rivière de Nagy-Küküllő forme la clé du pays des Sicules. En quittant le Maros nous arrivons au chef-lieu du pays des Sicules, Székely-Udvarhely. Cette ville est située à 36 kilomètres de Héjjasfalva, dernière station du chemin de fer : de là, la route, remontant la vallée du Nagy-Küküllő conduit au Nord-Est vers un des cols du Hargitta, le Tolvajos, qu'elle traverse, et se dirige vers la vallée de l'Olt d'où elle se prolonge en Moldavie à travers le passage de Gimes vers la grande plaine Sarmate. C'est pourquoi cette petite ville montagnarde n'est pas précisément située sur un point de minime importance ; elle mérite par conséquent que l'on s'en occupe un peu plus amplement. Bien des facteurs ont coopéré à ce que Udvarhely soit, non seulement le chef-lieu de l'ancien district d'Udvarhely, mais aussi la capitale du pays des Sicules.

Sz.-Udvarhely est situé à 46°56'30" de latitude nord, sur la rive gauche du Küküllő ; la vallée du Küküllő forme à cet endroit une plaine de deux km. de largeur ; elle est bordée de quatre côtés par des chaînes de montagnes. La plaine s'étendant sur la rive droite du Küküllő, forme le terrain d'inondation du Küküllő, tandis que la rive gauche est plus élevée et se transforme en plaine haute jusqu'au pied des montagnes qui la bordent. C'est là que se trouve le territoire d'Udvarhely. C'est là aussi que sont ses champs. Sur la rive droite du Küküllő se trouve le territoire de Szombatfalva. La structure de la ville forme une croix irrégulière. Ses trois rues principales bordent complètement bâties les routes traversant la ville. Au midi de la place principale commence la rue Botos, dont la prolongation est la chaussée conduisant vers le Sud-Ouest, et le chemin vicinal se dirigeant vers Háromszék au Sud-Est. De la place principale, la rue de Szombatfalva s'ouvre vers le Nord-Ouest, et sa prolongation est la route vicinale se dirigeant vers la contrée saline. La rue de Bethlen s'ouvrant au Nord-Est traverse la chaussée conduisant au Csik. La rue Saint-Imre, occupant la terrasse orientale, conduit aux champs, et ses habitants, quoique la population de la ville soit industrielle, sont sans exception des agriculteurs sicules. C'est caractéristique, que parmi les artisans de la ville, les cordonniers sont tous catholiques, les bottiers réformés. La poterie mérite également notre attention ; les produits des potiers sont achetés par des marchands roumains et sont expédiés en Roumanie.

Udvarhely a été fondé peu à peu par la réunion de plusieurs communes en une seule ; à l'heure qu'il est il y a encore dans ses environs des localités formant, pour ainsi dire, des faubourgs qu'elle pourrait s'assimiler.

Le climat d'Udvarhely est généralement froid ; sa tempéra-

ture moyenne annuelle est de 7.81° C. Selon une observation de quatre années (1877—1880) la plus haute température moyenne annuelle fut en 1878, 8.4° C., en 1880, 6.9° C. seulement. L'on constata le plus grand froid en 1880 en Janvier (-27.6° C.), la plus grande chaleur ($+36.4^{\circ}$ C.) en août 1877. Le climat fortement continental est sujet aux variations les plus extrêmes. La température en automne est généralement plus agréable et plus stable qu'au printemps; les autres saisons manquent même presque entièrement; jusqu'au 15 Mai l'on peut à peine cesser de chauffer les appartements; l'on pourrait dire qu'à Udvarhely il n'y a pas de printemps. Ce qui rend en hiver le grand froid supportable, c'est que la ville est située dans un bassin fermé, que de plus la plaine du Küküllő, près de la ville, le brise et que les vents s'encombrent dans le renforcement conduisant vers le Kis-Küküllő. C'est pourquoi un air calme règne généralement dans la ville. Durant quatre années la plus grande pression atmosphérique a été de 736.7 mm.; la moindre (697.3 mm.) également le 19 février 1879. L'importance des précipitations pluviales varie entre 663 et 734 mm.; dans quatre années la plus faible a été en Janvier 1880 (6.30 mm.), la plus forte (161.25 mm.) en 1880. Le nombre des jours de pluie varie de 164 à 139. Ce sont les vents d'Ouest qui amènent le plus souvent les pluies. Il pleut le plus rarement en automne, le plus fréquemment en hiver. L'été est pluvieux comme en général dans toutes les contrées montagneuses, particulièrement au mois de Juillet.

Comme le district d'Udvarhely n'est pour ainsi dire formé que de vallées, c'est là que se trouvent les endroits habités. Les routes reliant les diverses vallées se rallient toutes à Udvarhely; pour cette raison les marchés hebdomadaires d'Udvarhely, ayant lieu le mardi, sont très fréquentés; la cause en est dans cette circonstance, que peut-être nulle part en Hongrie il n'y a une si grande diversité sur un territoire si restreint, comme cela a lieu dans le district d'Udvarhely. D'un autre côté la population d'Udvarhely étant composée d'artisans et d'employés, tout article importé trouve son acheteur. Le peuple sicule est actif aussi: dans un petit sac sur le dos il apporte une poignée de verdure, du maïs, un peu de farine de maïs, et de tout il sait tirer parti. Habillé d'une veste bleue, notre compatriote saxon à large chapeau, laisse également s'envoler de ses lèvres rasées des paroles hongroises; certes, vivant parmi les luthériens magyares des pays forestiers, qui sont saxons en ce qu'ils sont de bons économes, n'en sont pas moins de purs magyares dans leur langue et dans leur coeur. Il ne sentent pas le défaut de l'église hongroise luthérienne; certes, leur pasteur prêche en hongrois, les biens d'église sont communs, la séparation ne leur occasionnerait que du tort. Le roumain en vendant le fromage de brebis, offre aussi sa marchandise en langue hongroise.

Le sicule hongrois à côté de cela ennoblit bien des tra-

vaux, que le hongrois de la Hongrie dédaigne, ou fait exécuter par des étrangers. Ce qu' en Hongrie le vitrier slavaque pratique, le Sicule le fait ici lui-même.

Une des conditions premières pour la propagation du peuple sicule, c'est de bonne eau, un bon air et des forêts; c'est pourquoi il n'y a en Transylvanie aucun coin de terre où l'on ne rencontre des Sicules. Ils apprennent facilement et de bon gré les langues étrangères, mais en Transylvanie ils n'ont jamais dérogé à leur nationalité,

Quant aux bâtiments de la ville d'Udvarhely, ce qui n'a pas encore été modernisé, porte le caractère de la bâtisse sicule, aussi ce sont des charpentiers qui construisent les maisons et non des maçons. Ils appellent herse les bois dont ils bâtissent. Ou bien ils les équarrirent, et alors ils en construisent des bâtiments aussi modernes que les fermes du planteurs dans les prairies; mais communément ils bâtissent avec de ronds madriers, et c'est là le véritable genre sicule. Leur manière de procéder est la suivante: les ouvriers sicules choisissent quatre grandes pierres, qu'ils placent aux quatre coins de la maison à bâtir, et ils y adaptent régulièrement avec de plus épais madriers la première rangée de la paroi, et ainsi de suite, la deuxième, la troisième, jusqu'à ce qu'ils aient élevé complètement les quatre parois. Un tel bâtiment ressemble à une grande cage assise sur quatre pierres. Ils laissent ouvertes au milieu du bâtiment les ouvertures pour les fenêtres et les portes. Puis suit le toit sans cheminée, de sorte que la fumée s'échappe par les interstices des bardeaux ou par des ouvertures faites à ce sujet. En dernier lieu les parois sont enduits avec de la boue, et les vides se trouvant au-dessous du bâtiment sont remplis avec des briques, ou comme dans ces derniers temps avec des pierres taillées. Ensuite le bâtiment entier est blanchi avec de la chaux, et la maison est finie; elle a bien le défaut d'être froide en hiver et très chaude en été, mais par contre elle présente l'avantage que les parois ne sont pas humides, par conséquent sèches et saines.

Au Nord d'Udvarhely, non loin du Nagy-Küküllő, l'on aperçoit les ruines du fort de Székely-Támad. Le fort ne s'élève pas à une grande hauteur, vu que dans un temps l'eau du Küküllő en remplissait les fossés. Bien des murs puissants en existent encore. Le fort a été construit vers 1562. L'insurrection de Rákóczy le mit en ruines. Le dernier possesseur en fut la famille des comtes Kornis, de laquelle la ville d'Udvarhely l'acheta en 1852.

L'air d'Udvarhely est assez agréable. En une heure et demie à peine l'on arrive dans des forêts de pins, où l'air chargé de parfums, qui s'élève à peine au-dessus de 20—22 degrés Celsius, réjouit le cœur. Les bains de Homorod dans un des renforcements du Nagy-Homorod offrent aux habitants d'Udvarhely un agréable point d'excursion. Mais l'exploitation insensée des forêts se fait aussi déjà sentir à Udvarhely; les maigres versants per-

dent rapidement la faible couche de terre qui les recouvre, et d'un côté les roches mises à nu réverbèrent une chaleur presque africaine, tandis que de l'autre côté les averses causent de grands dégâts; les cours d'eau débordent souvent, et en outre des surfaces entières de terre éboulent alors, ruinant complètement les espérances de maint pauvre cultivateur. *Albert Laukó.*

BIBLIOGRAPHIE.

Alexander K. Nagy: **Das Bihar-Land (Biharország).** Reise-skizzen. III. Band. Grosswardein 1888 (Ungarisch).

Den zwei ersten Bänden dieses verdienstvollen Werkes hat der Verfasser nun auch einen dritten Band folgen lassen, der sich gleichfalls durch des Verfassers Empfänglichkeit für Naturschönheiten und lebendige Schilderung auszeichnet. Dieser Band bildet eine Ergänzung der zwei ersten, ohne sich in Wiederholungen zu ergehen; alle Schilderungen des Verfassers beruhen auf Autopsie und zeichnen sich durch Unmittelbarkeit der Darstellung aus. Touristen und Naturfreunden bietet dies Werk zugleich einen werthvollen Führer, denn es schildert und erschliesst dem Verkehr bisher ganz unbekannte Gegenden, die von der Natur mit ganz besonderen Reizen ausgestattet sind. Den Inhalt des Werkes bilden folgende Abschnitte: Die obere Ér-Gegend; der Berettyó-Fluss; an dem Ufer der schnellen Körös; die Grotte von Kalota und ihre Umgebung; die schwarze Körös; die Padisch-Alpe und Cetatye; die Eishöhle Zapogye und die Felsenburg Boga; auf der Bihar-Spitze.

Zipser Gedenkbuch. (Szepesi emlékkönyv.) Aus Anlass der XXIV. Wanderversammlung der ungar. Aerzte und Naturforscher redigirt von Dr. K. Demkó, Dr. S. Roth und Fr. Sváby. Szepes-Váralja 1888. (Ungarisch). (494 S.)

Das genannte Werk bildet eine eingehende und erschöpfende Monographie des Zipser Comitates, an deren Zusammenstellung die besten einheimischen Kräfte des Comitates mitgearbeitet haben.

Folgt die Besprechung folgender Werke:

A. Stauber. **Das Studium der Geographie in und ausser der Schule.** Augsburg 1888.

F. Hellwald: **Die weite Welt.** III. Band. Bern 1888.

S. Farini: **Durch die Kalahari-Wüste.** Leipzig 1886.

W. v. Freden: **Reise- und Jagdbilder in Afrika.** Leipzig 1888.

L. Negri: **Massaua e dintorni.** Valenza 1887.

Statistische Daten über das Russische Reich für die Jahre 1884 und 1885. Petersburg 1887 (Russisch).

Zum Schlusse kleine Mittheilungen über geographische Reisen und aus dem Gebiete der Ethnographie und Statistik.

ABRÉGÉ

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVI. Année.

Budapest, 1888.

8. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

LE MONT RETYEZÁT.

Par Gabriel Téglás, directeur de l'école réelle de Déva.

— Résumé du premier article. —

De toutes les montagnes, dont la Transylvanie est pour ainsi dire encadrée au sud, il n'y en a aucune, qui soit si souvent mentionnée, et à si juste titre, que celle du Retyezát. Vers le nord le front subitement escarpé domine le bassin de Hátszeg et forme une des plus belles vues de l'Europe Centrale. Les éminences coniques et déchiquetées, que sépare le bleu foncé de fréquents abîmes, s'érigent en géants et frappent la vue du voyageur dès Gyulafehérvár. Vue du bassin de Hátszeg par une belle journée d'été, cette montagne est on ne peut plus imposante.

Il n'est donc pas étonnant que les Romains l'aient appelée «Montes recisi». Quant à sa configuration, on peut la comparer à la Haute-Tátra et les beautés des vues qu'elle offre, ne le cèdent en rien à celles que l'on rencontre d'Innsbruck à Gross-Solstein. Ajoutons à cette magnifique configuration l'avantage qui résulte pour la perspective de ce que la vallée de Hátszeg s'étend juste devant la montagne.

Le charme des régions montagneuses consiste dans le contraste des hauteurs et des profondeurs. De Hátszeg on embrasse toute une série de régions. La vallée elle-même atteint une hauteur de 200 mètres allant toujours croissant jusqu'au pied de la montagne. Le Riu mare, dont la source est dans les entrailles de la montagne, sort à une hauteur de 490 m. ; Nucsora est à 556, Paros à 502, Borbátviz à 495, Farkaspataka à 496 mètres, et près de Petrosz le Strigy est à 507 mètres.

A cette moyenne de 500 mètres se trouve l'extrémité de la vallée de Hátszeg, et au-delà, cette hauteur de il n'y a plus ni chêne ni arbre fruitier, c'est le hêtre qui devient prédominant sur les versants tournés vers le nord. Près de Szuszény à Colszvár, ancien nid des Kendeffy on trouve des chataigniers. A partir de cette hauteur jusqu'à celle de 2000 à 2500 m. ce n'est qu'une chaîne de rocs gigantesques qui contribuent à rendre pittoresque l'aspect de la montagne.

1. Environs du Retyezát.

Intéressante au point de vue pittoresque, cette configuration est défavorable au point de vue du climat ainsi qu'à la vie humaine, comme l'ont prouvé les dernières recherches. Au-dessus des dits 500 mètres, on ne rencontre plus de villages. Il y a à la vérité par-ci par là des cabanes, et des chaumières; mais Septembre passé, elles se dépeuplent comme par un coup de baguette. — Depuis le commencement de Mai jusqu'à la fin de Septembre, ces contrées incultes sont peuplées de milliers de troupeaux de brebis. Les deux cinquièmes des troupeaux nombreux du comitat de Hunyad sont élevés chaque année sur les pâturages du Retyezát.

Les villages sont situés au pied de la montagne fort près les uns des autres et presque tous dans la proximité d'une rivière venant des montagnes. En voici les principaux dont quelques-uns sont jumeaux, non seulement par leur proche voisinage mais aussi par l'identité de leur nom: 1. Klopativa, 1668 habitants et Sebestorok (aujourd'hui Gurény) 193 hab. 2. Malomviz et Malomviztorok (Szuszeny) qui est à 1 kilomètre de sa jumelle. 3. Ohába et Ohába Sibisel et d'autres.

L'agriculture y étant impossible, tous ces villages s'occupent par excellence de l'élevage du bétail. Le bois des forêts voisines des villages sert de bois à brûler; ce n'est que depuis peu (1885) que M. S. Kendeffy a introduit la fabrication de douves à Malomviz. Plus haut dans les forêts de sapin, on ne trouve que des scieries primitives, du bois flotté ou traîné par les bestiaux. Il n'y a de flottage organisé que sur la »Sebes« près Klopativa. Partout ailleurs c'est avec beaucoup de temps et de peine et souvent au risque de leur vie et de celle de leurs bestiaux que les habitants descendent le bois nécessaire à la fabrication des planches et des bardeaux, qu'ils vendent à Déva, Hátszeg, Lugos et Karánsebes.

Quant à la culture des forêts, il y avait avant la loi XXXI de 1879 bien peu de propriétaires qui se soient souciés de l'avenir, de sorte que la génération présente souffre de l'indifférence des ancêtres.

L'exploitation des pâturages est fort lucrative dans ces contrées mais ce sont les »ordeléans« (propriétaires de troupeaux de brebis) de Szerdahely et de Szászsebes qui mettent à profit les gras pâturages du Retyezát en supplantant les pauvres habitants. Pojana, Sina, Lomán, Szász-Pián et Oláh-Pián sont le centre de ces propriétaires. Là, on trouve de véritables nabobs. Au service des propriétaires indigènes, on trouve ordinairement des individus désertés du service militaire ou brouillés avec leurs familles. Un fils brouillé avec ses parents à propos du partage un mari séparé de sa femme à cause des tours qu'elle lui joue,

cherche à se placer chez un tel propriétaire. Les déserteurs en font de même pour ne pas rencontrer des gens civilisés et pour mieux se dérober aux recherches de la gendarmerie. Ces existences exaspérées poussent la mysanthropie jusqu'à habituer leurs chiens à attaquer quiconque ose approcher d'elles. — C'est surtout les Messieurs qu'on a en horreur ; on croit toujours avoir affaire à des employés de la magistrature qui sont à la recherche des malfaiteurs et des déserteurs.

Un jour, je me trouvais à examiner les rochers du sud-est du Retyezât, — contrée où l'on ne voit guère d'étrangers. — Quelle n'était pas ma surprise lorsque, le lendemain, je m'aperçus que les chefs des »stinas« étaient parfaitement informés de ma tournée de la veille. — A peine nous présentâmes-nous que j'entendis de tous côtés à la ronde des »ou ou« cris dont la mesure et l'accent sert d'information à ceux qui sont dans les environs. En moins d'une demi-heure tout le monde était alarmé. Alors les vieux, qui n'avaient à craindre aucune poursuite, se présentèrent, mais les jeunes restèrent cachés jusqu'à ce que mon guide eût expliqué aux chefs que je n'étais venu, que pour peindre des paysages, (exploits scientifiques les dépasserait). Il est rare que ces gens entament une conversation avec vous ; vos questions les effarouchent tout d'abord. Il y en a qui se font des tresses de crin de cheval, qui se rasent la barbe et les moustaches pour se rendre méconnaissables. Ce sont ceux qui ont le plus à craindre de la justice.

Les gages, qu'ils reçoivent, sont proportionnés à leur existence. En dehors du vêtement le plus nécessaire, ils reçoivent la première année de 2 à 4 brebis avec autant d'agneaux ; les années suivantes on leur donne 4 brebis — pourvu qu'on soit content d'eux — de sorte qu'au bout d'une dizaine d'années, un tel berger dispose lui-même d'un petit troupeau de 150 à 200 brebis. Pendant ce temps, il se marie et devient lui-même propriétaire. Il cherche des compagnons et loue des »pojana« puis il s'établit soit ici, soit en Roumanie sous quelque nom emprunté.

Dans une »stina« il y a environ 6 csoban (bergers) et 2 ou 3 servantes, qui se trouvent sous la surveillance du »Bács« (contre-maître) et de la »Bacsicza« (maîtresse). Dans la stina il est défendu de toucher à quoi que ce soit. C'est le maître qui reçoit les convives ; personne ne s'en va les mains vides ; cela porterait malheur à son troupeau. — C'est lui aussi qui dresse le menu et qui distribue les portions sans que personne ose tant soit peu contredire à ses dispositions. Les servantes sont payées 30 florins, de la St. George jusqu'à la St. Pierre (Septembre) ; en dehors de cet argent-comptant on leur donne du petit-lait en quantité suffisante à l'élevage de quelques porcs.

Le pâturage dure depuis le jour de la foire de Boldogfalva qui se tient le dimanche des rameaux (rite grec) jusqu'à celle du 20 Septembre (rite grec) après laquelle on ramène les trou-

peaux à leurs séjours d'hiver. Autrefois on allait avec ces troupeaux passer l'hiver en Roumanie et même dans l'Asie-mineure, mais depuis le changement des relations douanières, c'est dans la «Mezôség» qu'on le leur fait passer.

Pour augmenter le pâturage, on ne reculait pas autrefois devant le vandalisme d'exterminer les forêts, parce que l'élevage du bétail est la seule condition d'existence des habitants de ces contrées.

Les bêtes à cornes de ces contrées sont de la race des «boksa». Elle ont les cornes courtes, la taille petite, un naturel coriace et sans prétentions. Mais la laiterie et la fabrication du beurre y sont fort primitives. Les pauvres bêtes ne peuvent pas même se développer: un veau de deux ans est mis au joug et les habitants semblent ne tenir aucun compte de la rigueur du climat et de l'influence de la qualité du fourrage.

En dehors des bêtes à cornes et des brebis il y a les chèvres dont les troupeaux sont devenus plus nombreux à mesure que le vandalisme a progressé.

Ces forêts — comme il a été dit — sont de la région du hêtre et de celle du sapin. On ne trouve des chênes que dans les parties proches de la plaine. (Près Zayka 107 arpents, à Pausanésed 300 arpents, à Hobicza-Várhely 177 arpents). Entre la région du hêtre et du sapin il y a en moyenne une distance de 100 mètres. Vers le nord le hêtre commence plus tôt et finit plus tard; au sud c'est juste le contraire: il commence plus haut et atteint une hauteur plus considérable. Du côté nord-ouest de la Valye-Reczka, par exemple, le sapin finit à 1900 mètres tandis que du côté sud, qui n'en est qu'à quelques mètres, il s'élève jusqu'à 2000 mètres. — En général ce sont ces hautes régions qui font sentir le côté désavantageux du pâturage. Les habitants des «stina» abattent les sapins et les emploient comme bois de chauffage et comme bois de construction pour leurs habitations passagères; quant aux jeunes sapins ils périssent par suite du pâturage. On ne songe guère aux suites funestes d'une pareille insouciance. Là où la végétation des arbres finit, ce n'est plus que rochers arides et nus. C'est le pays des chamois, des aigles et d'autres oiseaux de proie.

La plupart des forêts du Retyezát sont dans le rayon de Malomviz: sur 42.134 arpents de terre il y a 17.997 arpents de forêts (hêtre) et 15.887 arpents de sapin. Dans les autres communes, jusqu'à Urik, il y a 6869 arp. de sapin et 14.221 arp. de hêtre; près de Nuksora il y a 18 arp. de chêne. — Les 11 villages situés sur une ligne longue de 23 kilomètres au bas de la montagne, comptent 4265 habitants. Il n'y a que Nuksora qui dépasse les mille (1021), Malomviz-Szuszeny et Paros-Pestere ont 552 et 595 habitants; les autres communes jumelles n'en ont pas même 300. — Korojesd a 292 maisons, Malomviz-Szuszeny 257,

Borbátviz 176, Paros-Pestere 128, Nuksora 126, les autres n'en ont pas même 100.

Le petit nombre de la populace prouve aussi qu'on n'y vit que des travaux forestiers et du pâturage.

II. Vie végétale et animale.

Les plantes du Retyezát ont été spécialement étudiées par MM. les professeurs F. Hazslinszky, V. Borbás, L. Simonkai et H. Lójka.

En voici un précis :

1. Comme il a déjà été dit, le hêtre commence à une hauteur de 500 mètres (regio montana).

2. Dans les vallées il y a à côté du hêtre : des noyers, des chataigners, des érables, des noisetiers et des frênes. Pour les autres plantes les côtés tournés vers le nord en sont presque entièrement dépourvus. Les côtés sud et est sont d'autant plus riches. M. Jean Csátó y a trouvé les suivantes (Annales du Musée de Transylvanie 1868. p. 87—88) : *Dentaria bulbifera*, *Trollius europaeus*, *Actaea spicata*, *Cardamine amara*, *Lunaria rediviva*, *Peltaria alliacea*, *Moehringia muscosa*, *Oxalis acetosella*, *Spiraea ulmifolia*, *Geum rivale*, *Astraulia major*, *Cornus mas*, *Lonicera xylostaeum*, *Lonicera nigra*, *Dipsacus pilosus*, *Achillea tanacetifolia*, *Anthemis macrantha*, *Dorycnium Pardalianches*, *Cineraria crista*, *Cirsium Eristhales*, *Centaurea phrygia*, *Aposeris foetida*, *Mulgedium alpinum*, *Scrophularia Scopolii*, *Melittis Melissophyllum*, *Orchis globosa*, *Paris quadrifolia*, — dans les pâturages, *Veratrum album*, près des eaux, *Alnus incana* et *Jugus sylvatica*. En fait d'oiseaux : *Picus viridis*, *Picus leuconotus*, *Parus palustris*, *Columba Palumbus*, *Tetrao bonasia*.

Quant aux oiseaux c'est M. A. Buda qui en a fait une description complète et approfondie (Annales de la Société historique et archéologique de Hunyad, I. 1882, rédigés par M. R. Kun à Déva). Dans les forêts de hêtres il y a des *Pelias Berus* L., *Coronella laevis* Merr. Dans l'eau de la Sebes on trouve des *Lutoa vulgaris* et dans les bois touffus des *Mustella* martes toutes sortes de martes, des renards, des martes sangliers, des chats sauvages, des écureuils, des hérissons, des rats et des souris.

3. La région du sapin commence selon le calcul moyen à 1300 mètres. C'est encore d'après M. Csátó que nous citerons les plantes suivantes : *Ranunculus aconitifolius*, *Cardamine resedifolia*, *Viola declinata*, *Potentilla aurea*, *Alchemilla vulgaris*, *Saxifraga stellaris*, *Saxifraga rotundifolia*, *Sambucus racemosa*, *Adenostyles albifrons*, *Homogyne alpina*, *Chrysanthemum montanum*, *Doronicum cordifolium*, *Carduus personata*, *Prenanthes purpurea*, *Hieracium aurantiacum*, *Campanula abietina*, *Symphandra Wanneri*, *Bruckenthalia spiculifolia*, *Pyrola media*, *Pyrola uniflora*, *Gentiana punctata*, *Melampyrum silvaticum*, *Stachys*

alpina, *Soldanella montana*, *Rumex alpinus*, *Salix grandifolia*, *Pinus Cembra*, *Pinus Picea*, *Pinus Abies*, *Luzula maxima*, *Poa sudetica*, *Festuca heterophylla*. — Parmi les mammifères il faut citer : *Ursus arctos*, *Capella nupicapra*, et le lynx qui est cependant très rare. Le peuple lui a donné le surnom de »riant«. — Oiseaux : *Strix pygmaea*, *Nucifraga caryocatactes*, *Picus martius*, *Picus tridactylus*, *Loxia curvirostra*, *Pyrrhula vulgaris*, *Parus ater*, *Parus cristatus*, *Turdus torquatus*, *Tetrao urogallus*.

4. La région subalpine de 1800 à 2100 mètres, avec ses *Pinus montana* ou *Pinus Mughus*, *Pinus pumilio* et le *Juniperus nana*. — Pendant le court été c'est l'asyle des ours et des chamois. Sur les pelouses on trouve la belle *Bruckenthalia*, *Hieracium Kotschyannum*, la *Viola biflora* et en bas des roches la patte de lion et le *Rhododendron myrtifolium*, tandis que les marais, qui y sont fréquents, sont couverts du *Carex dacica* et *pyrenaica*. Voici les autres plantes qu'on y trouve : *Ranunculus montanus*, *Aconitum Napellus*, *Arabis ovirensis*, *Abyssom Wulfenianum*, *Draba Aizoon*, *Stellaria cerastoides*, *Cerastium alpinaum*, *Dryas octopetala*, *Geum reptans*, *Geum montanum*, *Epilobium origanifolium*, *Sedum atratum*, *Sedum repens*, *Saxifraga bryoides*, *Saxifraga aizoides*, *Saxifraga muscoides*, *Saxifraga androsacea*, *S. adscendens*, *Scabiosa lucida*, *Senecio rupestris*, *Senecio subalpinus*, *Campanula pusilla*, *C. Scheuzerei*, *C. alpina*, *Gentiana excisa*, *G. verna*, *Myosotis suaveolens*, *Veronica bellidioides*, *V. alpina*, *Pedicularis verticillata*, *Plantago uliginosa*, *Orchis rivularis*, *Crocus veluchensis*, *Juncus trifidus*, *Luzula spadicea*, *L. spicata*, *Phleum alpinum*, *Deschampsia alpina*, *Poa alpina*. Mammifères : Les chamois, l'ours et *Lepus variabilis*. — Oiseaux : *Anthus aquaticus*, *Accentor modularis*, *Sylvia tithys*, *Tetrao Tetrix*.

5. Enfin la région des plantes alpines à partir de 2100 mètres, Sous le cône du Retyezât on trouve encore des *Viola alpina*, *Chrysanthemum nervosa*, *Silene quadrifida* mais sur les rocs les plus élevés ce ne sont plus que des lichens diversicolors.

L'*Accentor alpinus*, le *Vultur fulvus*, *V. cinereus*, le *Gypaetus barbatus* et l'aigle impérial sont les oiseaux qui habitent ces hauteurs.

Les grandes forêts des hautes régions du Retyezât sont propres à la chasse et le contingent d'ours et de chamois en est le plus considérable de tout le royaume.

En été les chamois ne descendent guère au-dessous de 1800 mètres. En automne ils viennent dans les sapins et plus la neige devient abondante et le froid rigoureux, plus ils s'approchent des habitations humaines.

Le droit de chasse, dans ces contrées, était en 1861 entre les mains de M. le comte O. Bethlen et de plusieurs autres magnats. — En 1880 c'est une compagnie anglaise qui l'a loué (MM. Dauford, Young et Grant) mais en 1886 c'est encore l'ancienne compagnie qui se l'est acquis. Des gardes ont été organisés

pour contrecarrer les abus des braconniers et l'on a soin des chamois en leur exposant du sel et du fourrage. En dehors de cette compagnie c'est le Comte Hadeegg de Moravie qui loue le terrain de Bukova Klopotiva. — A l'occasion d'une chasse c'est tout une caravane de tireurs qu'on organise. C'est une vraie stratégie, car on n'ignore pas combien les chamois ont le pressentiment juste quand un danger les menace. Le moindre des bruits les rend attentifs et soupçonneux et ce n'est qu'avec une extrême adresse et à force de ruse qu'on peut s'en assurer.

La chasse à l'ours est moins fatigante, mais bien plus dangereuse. Jusqu'à la fin de septembre, maître Martin rôde autour des troupeaux de brebis et non sans succès. Heureusement les mâtons sont là et l'attaquent vaillamment, s'il ne se sauve à temps. Aussi entend-on chaque nuit crier : «à l'ours» dans toutes les «stina». A la fin de septembre, aussitôt les troupeaux partis, Messieurs les Martins descendent dans les bois feuillés et se nourrissent dans les champs de maïs et dans les vergers voisins. Des choses, qui pourraient aisément passer pour des blagues inventées par des chasseurs, sont arrivées à Malomviz : Une buffle attaquée par un ours se sauve dans l'étable où elle fut poursuivie par l'ours qui y fut assommé. Un paysan faisant un tour de jardin dans la nuit crut entendre un voleur qui faisait craquer ses noix : il branla l'arbre et quelle ne fut pas sa surprise en voyant tomber à terre un ours. Quoique les Valaques aient pour ainsi dire une sainte horreur de l'ours (ils lui consacrent même une fête, la fête de l'ours «zua ursului») cela ne les empêche pas de lui faire la chasse. Il y a parmi eux des chasseurs renommés et les scènes qu'ils racontent l'ont dresser les cheveux sur la tête.

Un autre passe-temps des habitants de ces contrées, c'est la pêche à la truite. La truite rapide (*Trutta Fario* L.) se trouve dans les affluents de la Sebes, dans le Strigy jusqu'au pont de Hátzsegváralja. Les plus grosses sont de 2—3 kilogrammes et longues de 50 à 60 ctm. On en trouve aussi dans les lacs du Retyezát. La Zenoga surtout est riche en truites et elles y sont fort grosses. Il est bien à regretter que les paysans, poussés par l'appât du lucre, ne reculent devant aucun moyen illicite qui doit amener l'extermination de ce précieux poisson.

III. Un tour du Retyezát.

Je n'entends point traiter ici toute la montagne. je me contenterai cette fois de parler seulement de la cime principale.

Des deux chemins qui y mènent celui qui va le long du «Sebes» est le plus long. On part de Gurény (490 m.) et à 291 mètres plus haut on quitte la vallée principale. Le Sebes quitte la montagne après un cours de 69 kilomètres. Sa chute est rapide : depuis sa source jusqu'à sa sortie de la montagne, elle

est de 1510 mètres. Dans la nuit, le bruit de ses eaux torrentielles s'entend à 7—8 kilomètres.

A partir du Zlatu dont la source est derrière le Retyezát la route devient escarpée; près de Valye Raszka cette route s'unit avec celle venant de Malomviz, point de départ de la plupart des touristes.

Malomviz est l'ancienne résidence de la race des Kendeffy. Dans le village on voit l'ancien château entouré de murs en pierre. A une demi-heure de là, près Szuszeny, au haut d'un rocher escarpé (726 mètres) s'élève l'ancien manoir dont quelques parties tombent en ruines.

On est au milieu des montagnes. Près de la scierie s'élève un convent de St. Basile, aboli par Joseph II.; ce lieu saint jadis sert d'asile aux troupeaux de porcs. — Les paysannes enlèvent, en les grattant, les yeux des saints peints à fresque, car selon la superstition du pays c'est un moyen sûr pour celles qui veulent aveugler leur mari.

Quittons ce sombre nid d'aigles. — La rivière Malomviz change de nom, elle devient Riu Rusor. A gauche s'élève la »Magura Zimbruluj« (Toit des aurochs) dont le nom nous apprend qu'il n'y a pas si longtemps que des aurochs y paissaient encore. La contrée devient de plus en plus pittoresque. Près du mont Platineanu c'est tantôt des bois de hêtres touffus tantôt de riches pâturages tantôt des contrées sauvages: rien n'y annonce l'habitation humaine, si ce n'est quelques ouvriers occupés à faire traîner des troncs de sapin.

La Valye Raszka s'unit à la rivière de Palsinej et nous montre le chemin droit de la Picsora Colculoj (pied de rocher) rocher du nord du Retyezát.

Celui qui veut jouir de la Vue du Retyezát — doit passer la nuit à Valye Raszka.

A partir de là, ce n'est plus à cheval qu'on continue sa route; il n'y a plus que des sentiers pour des piétons. A une hauteur de 1579 mètres sur la cuspida Retyezatuluj c'est la fin de la région du sapin. On ne trouve plus que des plantes alpines. Un peu plus haut, on voit la surface du jezer (petit lac) nommé: Fekete tó (Teu nyegru). — A 2200 mètres on arrive près du Preluz (passage de l'enclos). Ici partout des roches éboulées, et ce n'est qu'avec une extrême attention qu'on s'avance pas à pas. Encore quelques instants et nous voilà sur la barrière de la cime du Retyezát. En face, nous voyons le Bukurá, et tout autour des pyramides gigantesques les unes debout les autres renversées dans un pêle — mêle aussi pittoresque qu'effrayant. La cime elle-même est 100 pas plus haut, ce qui n'empêche pas qu'on soit obligé de mettre une heure à faire ce chemin. La montagne est haute de 2477 mètres, et comme elle a la forme d'un cône aplati, on lui a donné le nom de »Retyezát« (aplatis). Tout près il y a deux lacs auxquels

se rattache une légende. C'est dans ces lacs que se tient cachée la fée dont le château s'élevait autrefois au haut de cette cime. La beauté fabuleuse de cette fée avait séduit le plus bel homme de la vallée de Hâtszeg lequel était cependant marié à la châtelaine de Boldogfalva. Quand la femme apprit l'infidélité de son mari, elle lança un fer de charrue contre le château de la fée. Le fier manoir s'est écroulé, mais la fée vit dans les eaux et joue des tours aux humains toutes les fois qu'elle le pent.

Il resterait encore à décrire la vue qui se présente à nos yeux, mais c'est un spectacle qu'il faut voir et qu'on ne saurait dignement décrire.

IV. Vie du peuple.

Les habitants des environs du Retyezât sont tous roumains à l'exception de ceux de Borbátviz, petite commune hongroise. Ceci est assez triste et on devrait apporter tous les soins à y remédier. Les paysans roumains, eux, ne nous sont du reste point hostiles, et si, il y a quelques dizaines d'années, la sécurité publique a périclité, ce n'était point par suite d'un sentiment hostile du peuple à notre égard, mais par suite de quelques bandes de déserteurs qui s'étaient établis dans ces contrées.

a) Caractère général.

Ce peuple est de taille moyenne, et d'un teint brun. Les habitants des montagnes ont le regard intrépide, les manières dégagées et affables. Travailler à la journée, labourer la terre, voilà ce qui les rebute; ils aiment mieux passer leur temps dans les forêts, quitte à n'avoir que leur «mamaliga» pour toute nourriture. Quant à leur intrépidité, qu'il me suffise de dire qu'en cas de besoin ils sont prêts à braver un ours rien qu'avec leur bâton. Leur taille est assez bien formée, mais ils se tiennent un peu courbés parce qu'ils gravissent toujours les montagnes. Ils sont insensibles à la chaleur et au froid et toujours prêts à marcher une journée entière, pourvu qu'on leur promette de de l'eau-de-vie. — Les hommes ne fument guère. — Quand ils travaillent, ils aiment la plaisanterie, et y répondent avec la malignité du sicule, s'ils ont affaire à quelqu'un qu'ils ne craignent pas. Mais quand il s'agit de s'entretenir avec des personnages haut placés, ils n'y sont plus, ils ont peur de la justice et du bureau des impôts.

b) Costume. Leur costume est très-simple. Le linge, c'est la femme qui s'en charge. Une chemise, c'est tout un héritage; la jeune mariée peut le léguer à ses enfants. Il vaut donc la peine de mettre plusieurs mois à la confection d'une telle pièce. Il en est de même des ceintures et des mouchoirs d'homme. En été on ne se vêt que de linge; en hiver on prend une veste brodée et une espèce de sac ayant trois ouvertures pour passer le cou et les bras. Des bottes, ce n'est que les riches qui en portent. — Le chapeau est remplacé par une casquette en fourrure, même

en été. — Un gilet brodé en cuir, une veste, des sandales attachées avec des cordons de cuir, un mouchoir brodé, un bâton de cornouiller, une flûte, et une écuelle en bois pour boire aux sources : voilà comment sont équipés les paysans du Retyezât.

c) Demeure. Les chaumières sont en bois de sapin, avec des toits en pente roide pour que la neige ne s'y arrête pas longtemps. — Ils font eux-mêmes le plan de la bâtisse et ils l'exécutent, aidés de leurs voisins et de leurs amis. L'on entre d'abord dans la grande chambre garnie d'une cheminée autour de laquelle on s'assemble le soir pour prêter l'oreille aux contes du chef de la famille. — En cas de besoin on allume une lampe ou une chandelle de cire de leur propre fabrication. On se couche de bonne heure et à 9 heures les villages semblent déserts en hiver. La susdite grande chambre a 1.5 mètres de haut sur 5 - 6 m. de long et de large. A l'ordinaire il n'y a qu'un lit qui consiste en quatre piquets enfoncés dans le plancher sur lesquels on met des planches. Lors du premier fauchage on remplit les coussins de foin qu'on ne change pas jusqu'au printemps suivant. Outre le lit il y a un banc le long du mur, une table à pieds en X. et une planche, espèce d'étagère, ou l'on pend les cruches, les serviettes bigarrées. La fenêtre est très-petite (30 centim.) En été on ôte la vitre et on la remplace par une grille en bois pour donner un peu d'air à la chambre. En hiver on ne l'aère point. On se contente de l'air frais qui pénètre lors des entrées et sorties. Sur les murs on voit les images du Christ de la Sainte Vierge, de St. Nicolas et de St. Georges. — Les maisons ne sont par blanchies ou seulement par manière d'acquit. Si l'on songe de temps en temps à les tenir propres, ce n'est que pour en chasser le démon. A la fête des Rois, le curé arrive avec un bouquet de muscade dont il met quelques brins sous la poutre. Quand il y ajoute une croix de cire il n'y a rien à craindre pour toute l'année.

Ce n'est que les gens aisés qui ont deux chambres.

La chambre est avoisinée d'une office dont la porte est si basse qu'on a peine à s'y glisser. On y est surpris par une odeur nauséabonde qui est un mélange d'odeur de suif, de choucroûte, de viande de porc, de lard rance, de fromage etc. Tout près de la chambre on place les bêtes à cornes.

d) Nourriture. Elle est tout ce qu'il a de plus chétif. De la viande, on n'en mange que dans les grandes occasions. Les trois quarts du temps le jeûne prescrit par le curé fait qu'ils ne mangent que des orties crûtes, des citrouilles, des concombres, et plus rarement des haricots, des pommes de terre. A côté de l'eau ils boivent de l'eau-de-vie ; du vin, ils n'en boivent presque point. Si l'air sain des Alpes ne les dédommageait pas en été de la misère à laquelle ils se trouvent en proie pendant l'hiver, ces êtres devraient infailliblement marcher à l'extinction de leur race.

e) Idiotisme et goïtres. Comme il arrive chez la plupart des peuples montagnards, le nombre des idiots est relativement considérable ici. Les communes ne se soucient guère de ces malheureux. Il en est de même du goître dont peu de communes sont exemptes; -- plus ou moins une grande partie d'entre elles en est atteinte.

f) Superstition. — Une superstition désolante pèse sur ces malheureux habitants. Ils personnifient toutes les forces de la nature. Partout ils ne voient que des esprits auxquels ils attribuent même les dégâts commis par les bêtes féroces. — Ils consacrent un jour de fête à l'ours et un autre au loup, et ces jours-là ils ne travailleraient pas pour tout l'or du monde de peur que ces bêtes ne mangent leurs boeufs. — Le chasseur porte en permanence une dent d'ours dont il a mangé le cœur : cela empêche sa main de trembler. — Si la chasse ne réussit pas, c'est qu'il y avait un malfaiteur parmi les chasseurs. Les rêves, ils y croient comme à l'Évangile. Dans la nuit de la St. George les endroits où sont enterrés des trésors, s'enflamment. Il y a — dit-on — des enfants nés coiffés qui voient ces trésors à travers leurs ongles. — Le choléra : c'est une vieille femme laide (csuma) qui le répand ; pour la chasser, il faut que neuf femmes tissent un bout de toile en une nuit, qu'elles en fassent une chemise et qu'elles la suspendent, la même nuit sur la borne du chemin croisé. Si quelqu'un emporte la chemise le village est délivré du mal. Il y a des formules d'exorcisme pour répandre une maladie quelconque, comme il y en a pour faire cesser toutes les douleurs. Voilà pourquoi on a rarement recours aux médecins ; tout s'arrange à l'aide des vieilles femmes et des curés. Aussi le curé est-il un personnage saint ; lorsqu'on le rencontre, il faut jeter quelques brins de foin après lui, sans quoi on est infailliblement atteint d'un mal. Selon ceux de Malomviz l'ours est le fils d'un curé, — parce que selon la légende, St. Pierre étant venu un jour dans ces contrées, rencontra le fils d'un curé. Ayant demandé son chemin à l'enfant, St. Pierre n'obtint que des grognements pour réponse, ce qui le fâcha au point qu'il condamna l'enfant à gronder toujours. Voilà l'origine de l'ours dont aucun d'entre eux n'oserait manger la viande. La grenouille et la chèvre noire sont des transformations de sorcières. Le chat noir aux yeux hagards est également une âme transformée. La grêle est causée par les »Salamonars« qui demeurent dans des lacs et montent sur des dragons. Le lait des vaches, c'est la sorcière qui l'emporte, mais celui qui s'y entend n'a qu'à traire la haie de l'enclos, et la sorcière s'enfuit en gémissant.

Parmi les méchants esprits c'est celui de St. Théodore qu'on redoute le plus. Sa fête se célèbre 8 jours entiers pendant lesquels on n'ose ni filer ni aller au moulin. Il ne souffre pas qu'on travaille pendant ce temps là ; la seule occupation

permise, c'est la couture. Un autre auquel, on consacre également une huitaine d'oisiveté c'est »Triu«. Il en est de même de St. Pierre. En dehors de ce repos, il y a le jour des moineaux, et le jour des vers (qui pourraient endommager les plantes) et depuis Pâques jusqu' à la Pentecôte on ne travaille jamais le mardi et le jeudi : de sorte qu'on passe les 2 cinquièmes de l'année à fêter et à jeûner.

Le curé a cependant droit d' exempter les dévots, et de leur faire des concessions. Quand le curé a quelque chose à leur faire faire il ne se gêne pas : dès le matin, il les rassemble ; ils ne manquent pas de comparaître, ils font tout ce qu'il leur ordonne car c'est le seul moyen de réconcilier les démons et de rétablir le repos intérieur. Il va sans dire que le curé leur procure aussi souvent qu' il le peut cette heureuse sensation.

À quand l'heureuse époque où l'on verra disparaître toutes ces hontes de l'humanité ?

g) L'eau-de-vie. S' ils sont économes jusqu' à se ruiner la santé quant à la nourriture, ils dépensent jusqu' à leur dernier sou pour assouvir leur goût pour l'eau de vie. — Le temps qu' ils ne travaillent pas, ils le passent au cabaret, où ils se grisent tous : hommes et femmes. Cette vie les ravale jusqu' au niveau des brutes.

h) Noces. Les mœurs dissolues par la boisson gagnent de bonne heure la jeunesse. Le concubinage est assez fréquent, et l'amour idéal y est fort rare. Les amants trompés ne se désolent guère, quoique dans les poésies populaires l'amour se trouve souvent idéalisé.

Les connaissances se font à l'auberge, où l'on danse le dimanche après l'office. Le premier mai (calendrier des Grecs) les jeunes filles qui ont su fasciner le coeur d' un jeune homme trouvent un arbre de mai (mai fleuri) devant leur porte. Les filles fendent du bois au nouvel an, et si les pièces se trouvent être paires c'est signe de mariage. Si une fille tombe amoureuse, et que le jeune homme ne réponde pas à son amour, elle a recours à quelque boisson magique. Il y a partout des personnages qui s'entendent à en fabriquer, mais on choisit si bien les ingrédients que la victime finit par devenir idiote, et quelquefois par mourir. Le fiancé, avec sa suite, arrive devant la porte de sa bien-aimée. La porte est retenue par une chaîne enveloppée de paille. On prend un canif, on coupe la paille, mais le fer résiste : on promet des cadeaux et l'on finit par être admis.

Entré dans la chambre on expose le motif de la venue. Les habitants de la maison au lieu d'amener la fiancée, amènent d'abord une vieille femme ou un idiot défigurés. Le fiancé et sa suite refusent cette farce et les assiégés sont enfin prêts à livrer la personne demandée. — On amène la fiancée endimanchée et les membres de l'ambassade se mettent à danser autour d'elle.

Quand on va à l'église, on chante, on danse et l'on tire des

coups de fusils. Les boeufs sont ornés de rubans, et une quantité de mouchoirs flottent au bout de longues perches. Le curé fait subir un interrogatoire aux fiancés, et il arrive souvent que leur ignorance va jusqu' à ne pas savoir le «pater». Ils déposent une caution de 5 à 10 florins; mais ayant peur d'un second interrogatoire, ils préfèrent en être quitte pour cette somme. — Les pauvres qui n' ont pas de quoi, promettent des journées de travail pour qu' on les acquitte de leur ignorance. — La cérémonie terminée, on est encore plus bruyant. Les hommes se mettent à table, la tête couverte, et lorsque les garçons d'honneur (Vornyk) portent les verres à la ronde, le festin commence. On sert d'abord de la soupe de choucroûte avec de la viande de porc. Ensuite de la choucroûte. Puis viennent les mets qui ont été apportés en cadeau (fromage, rôti de mouton etc.) Pour finir on sert le lapté cu peszat (du mil au lait). On boit vaillamment, il y a toute une grêle de toasts presque tous en vers, on boit à la santé de tout le monde. Enfin un des garçons d'honneur présente les cadeaux. L'usage veut qu'on exagère tout, pour amuser les invités. Le haut bout de la table est occupé par le gros curé, le sévère juge, les jurés, et le receveur des impôts.

L'endant le repas les jeunes époux mangent beaucoup d'oeufs cuits et se parlent peu. On met un enfant sur les genoux de la mariée et une poupée sur son sein pour que la mariée porte fruit. L'entrée de la mariée dans sa nouvelle demeure se fait ordinairement au soir.

Mais les femmes vieillissent et se fanent bien vite parce que tous les soins du ménage retombent sur elles.

i) Baptême. Ici encore tout est superstition. Pour protéger le bébé contre le diable, on lui suspend de l'ail au cou. On est bien pressé de faire baptiser les nouveaux nés, car ceux qui meurent sans être baptisés deviennent des («verculaces») «enfants troqués» qui causent le décroissement de la lune en en mangeant une partie.

j) Enterrement. Lorsque le malade aux abois a reçu le bon Dieu et qu'il a été administré, les assistants se mettent à pleurer et à lamenter tout haut. Aussitôt qu'il expire on lui ferme les yeux avec un Kreutzer et on lui en met un autre sur la langue pour payer Charon. Puis, avec de l'ail, on le garantit contre la puissance du diable. Avant de quitter la chambre on charge un des assistants de garder la chambre et d'empêcher surtout qu'un chat ni un coq n'entre, car si la personne morte est une femme elle deviendrait infailliblement sorcière. Si c'est une fille, ses amies s'assemblent sous sa fenêtre et y entonnent des chansons funèbres. Si c'est un jeune homme, 5 ou 7 de ses amis (un nombre pair porterait malheur) vont au bois dès le lendemain matin et y abattent le plus bel arbre qu'ils traînent ensuite après eux au son de leur flûte. A l'extrémité du village (c'est surtout l'usage à Malomvîz) une troupe de femmes les

attend pour les accompagner jusqu' à la maison du trépassé. Cet arbre est planté sur la tombe et on l'orne de rubans et de mouchoirs. Après l'enterrement, on a soin de balayer la chambre de peur que l'esprit du défunt ne revienne. Le cortège s'arrête trois fois pour s'agenouiller; après l'inhumation le curé se lave les mains dans un pot qui est ordinairement noir, après quoi on casse le pot et l'on en jette les débris sur la tombe. Après l'enterrement a lieu la distribution des cadeaux (pomana) : on donne un pot et un cierge, quelquefois on y ajoute de l'argent et du pain. Les plus pauvres rassemblent les amis; tout le monde apporte quelque plat et l'on passe la nuit à manger et à boire aux sons des airs funébres chantés par les femmes larmoyantes.

k) Danse et musique. La danse roumaine nommée »hátszegana« ne se danse pas ici sous sa forme originale. Ce n'est plus qu'une espèce de »csárdás«. On aime à danser, mais il est rare de voir les danseurs rester dans les limites de la bien séance. Ce ne sont plus que des pirouettes frénétiques exécutées par des gens ivres. Presque tous les jeunes gens jouent de la flûte.

Le mardi gras un des batailleurs du village publie, en criant tout ce qui se passe dans le village, le nom de celles qui se sont mariées, et souvent aussi bien d'autres choses qui ne sont pas édifiantes.

Il me resterait encore à rendre compte des chansons populaires : mais M. O. Mailand professeur de l'école réale de Déva s' en acquittera mieux que moi dans sa publication qui doit paraître prochainement, de même que mon frère Etienne Téglás publiera une étude spéciale sur les ornements du costume national de ce peuple. Je termine en faisant observer que dans leurs poésies, les héros sont tous issus des environs de Constantinople et qu' on y trouve maintes allusions à la tyrannie des Turcs. N' est-ce pas là une preuve en faveur de la nouvelle théorie selon laquelle les Roumains ont été établis, au treizième siècle dans ces contrées désertes pour les cultiver.

Le deuxième article, sous le titre de »Un chapitre de la psychologie des peuples« est un essai écrit, d'après différentes sources, par Géza Requinyi.

A B R É G É

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XVI. Année.

Budapest, 1888.

9 - 10. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

ESCURSIONE NEL TERRITORIO DELL' UNNA VELEBIT.

Il conferenziere nella sua breve introduzione descrive geograficamente il comitato di Lika-Krbava, da lui visitato nell'ultima estate.

Il comitato di Lika-Krbava ha un' estensione di 6217-127 km² con 174,239 abitanti. Esso occupa per estensione il terzo e nell' ordine ufficiale il primo posto nella serie dei comitati; mentre rispetto al numero degli abitanti è relativamente il paese meno popolato della Croazia. Ha sette distretti con trenta comuni politici e due città: Zeng e Carlopago. I suoi sette distretti sono: Gospić, Gračac, Udbina, Perušić, Korenica, Otočac e Zeng.

Riguardo all' articolazione verticale, il comitato è attraversato dalla montagna croata meridionale, che è la continuazione più occidentale del sistema montuoso della penisola balcanica, e che tanto per la sua natura geologica come anche per le sue condizioni di clima e vegetazione devia essenzialmente dal sistema montuoso settentrionale della Croazia, il quale appartiene alle Alpi.

Questo territorio è tutto montuoso, sparso di altipiani consistenti di rocce calcari, della formazione del Carso. Esso si eleva all' altezza delle Alpi, cui unisce alla regione montuosa dei Balcani. La montagna croata meridionale corre da nordovest verso sud, ed ha la forma d'un triangolo irregolare col vertice rivolto verso la Dalmazia. La sua altezza media è di 707 m. onde appartiene ai monti di secondo ordine.

In questa regione si riscontrano i monti più alti della Croazia. I monti Kapela-Plešivica e Velebit, che procedono paralleli fra loro, s'estendono da nord-ovest verso sud, e sono uniti fra loro da diramazioni trasversali. Queste danno luogo a degli altipiani e bacini minori.

Il conferenziere partito colla carrozza la mattina del 20 luglio p. p. da Lubiana fece in compagnia del conte Stefano Wickenburg la gita dalla capitale della Carniola alla Bosnia fino all' Unna, da là al Velebit bagnato dall' Adria, e ritornò fino ad Ogulino, sempre in carrozza, nel tempo di 10 giorni. Viaggiò

colla ferrovia soltanto per un' ora da Skrad ad Ogulino. Quivi ricevettero lettere di raccomandazione e schiarimenti intorno al loro viaggio dal conte Bona, capoforestale del comitato Modruš-Fiume, nonché dal giudice distrettuale, Kallina (Gustavo, che era stato già per parecchi anni giudice di tribunale in Udbina.

Continuando il loro viaggio in carrozza arrivarono in tre ore al villaggio di Plaški, il quale giace quasi nel mezzo della valle omonima; esso non è grande; la sua superficie conta appena 50 Km². Ebbero luogo qui numerosi combattimenti; ancora ai tempi della dominazione turca questo era un rinomatissimo punto strategico.

Ci sorprende in questo territorio il sistema »zadruga« la comunanza cioè della casa, che è tutto l' opposto del sistema »inokoština,« quello dei beni suddivisi.

Secondo il sistema zadruga i beni d'una famiglia del popolo sono indivisibili. Qui il conferenziere parla a lungo di questo sistema, facendo rilevare che oltre di basarsi sulla legge, esso è nella vita del popolo croato un' istituzione vantaggiosa e giusta.

Dopo l' altopiano di Plaški i due viaggiatori raggiunsero il villaggio di Jesenice, quindi quello di Zaborsky. Dappertutto trovarono il popolo servizievole, gentile, rispettoso.

La sera arrivarono ai celebri laghi di Plitvica. Sono tredici, si succedono l' uno all' altroe s' innalzano sempre più, formando come delle terrazze. Essi occupano una regione di 8 Km²; e sono in comunicazione fra loro mediante delle cascate d' acqua.

Il Proščansko Jezero, che è il più alto, giace ad 800 m. sul livello del mare; mentre il Novakovića Brod, l' ultimo ed il più basso, si trova all' altezza di 514 m.

Fra questi due punti estremi, sur una superficie di 8 Km. avente una scadenza di 286 m. i laghi si succedono nell' ordine seguente: Proščansko jezero, Ciganovac (lago degli zingari), Okrugljak gornji (lago circolare superiore), Crno jezero (lago nero), Bakinovac, Vir, Galovac, Jezerce ossia Gradinsko jezero, Kozjak, Milanovo jezero, Okrugljak dolnji (lago circolare), Kalugjerovo e Novakovića Brod. Il maggiore è il Kozjak, lungo 3075 m. e largo 913 m.; segue a questo il Proščansko.

I laghi vengono alimentati da diversi ruscelli. Le cascate d' acqua sono numerose; ve ne sono fra loro delle belle. La più importante precipita da un' altezza di 29 metri. Alcune sono sorprendentemente belle e rumorose; altre al contrario, cadendo per una china poco scoscesa, procedono più quiete e silenziose. Tutta l' acqua dei laghi dà origine al fiume Corana che parte dall' ultimo lago, e già lì, ricco di acqua, precipita nella profonda cavità della roccia.

Il fiume è a 483 m. sul livello del mare e di 35 m. più basso dell' ultimo lago.

I laghi di Plitvica formano un possesso erariale incolto. E dire che appena si hanno sul continente regioni tanto belle come questa. La natura ha dato a questo territorio un tesoro di bellezza immensa, v'occorre soltanto la mano dell' uomo per iscavarlo. Per ora tutto è colà primitivo; coloro che vi fanno delle escursioni non vi trovano alcuna comodità, nè per il dormire, nè per il loro approvvigionamento: tutto è sotto ogni critica: e tanto più dobbiamo farcene meraviglia, se si considera, quanto siano visitati questi luoghi.

Il conferenziere dai laghi di Plitvica passò a Biháč nella Bosnia, toccando Priboj e l'etrovoselo. Egli descrive la regione percorsa, non soltanto dal punto di vista geografico ma anche dal punto di vista storico, e si estende su quegli avvenimenti che si svolsero in questi luoghi.

Biháč era una volta un luogo importante della Bosnia, il suo nome compare spesso nella storia accanto a quello di Jajca: era un baluardo contro i Turchi. Il nostro re Bela IV. ne fece una piazza forte, che fu per lungo tempo sede dei re croati. Per tre secoli e mezzo è stato una robusta bastia dei confini militari contro i Turchi; finchè nell'aprile del 1596 fu occupato dal loro luogotenente Hassan. Dall'epoca della sua occupazione Biháč si è cambiata intieramente. Dappertutto si vede una febbrile trasformazione. Adesso demoliscono le mura della città, e aprono nel loro posto ampie vie e pubblici passeggi. Un bel ponte nuovo sull'Unna e una buona strada che mena a Krupa sono opere della nuova era. Le porte della città furono lasciate intatte, forse come monumenti del passato; chè del resto non avrebbero altro valore, essendo ora la città intieramente libera. Una di esse anche adesso porta il nome del nostro re Bela IV. Hanno demolito il «türbe», di legno di due santi turchi, erigendovene invece uno di pietra lavorata; accanto a questo fu poi subito inalzato anche un bel tempio cattolico. Hanno lasciato stare il ponte di legno sull'Unna, colle botteghe costruite sulle sue pile; e ciò con senno, si ha qui almeno un'idea delle costruzioni di palafitta.

Il castello dei Frangipani sull'Unna è già in rovina.

I viaggiatori partiti da Biháč, passando per i villaggi di Melinovac e di Nebljue, lungo il cordone, si recarono a Lapac.

Dalnji Lapac (1466 ab.) o semplicemente Lapac ha una parte importante ancora nella storia della famiglia Zrinyi. Vi è stato anche un comitato omonimo, la cui capitale era Ermain.

Il bey turco Ibrahim aveva qui il suo konak (la sua residenza.) Il dominio dei Turchi ebbe qui uno strascico più lungo che altrove; poichè anche dopo la loro cacciata vi irrompevano di spesso, tenendone gli abitanti in una continua trepidazione.

Lapac e il suo circondario avevano una grande importanza ancora ai tempi dei Romani.

Il conferenziere fece col suo compagno da Lapac un'escursione nella Bosnia, nelle regioni dei fiumi Unna e Unnac.

Il paese di Vakuf-Kulen, che primo si presentò a loro dinanzi, è sito sulle due sponde dell'Unna. Sopra questa si trovano di fronte due castelli che si guardano in cagnesco. Uno è Ostrovica, l'altro Havala. Le rovine del primo sono le più imponenti, che essi videro nel loro viaggio. Il popolo ritiene che sia stato costruito dal re Mattia; il che non ci pare impossibile, se si considera che Jajca e i luoghi situati lungo la Unna erano ai tempi di Mattia le bastie più forti degli Ungheresi nella Bosnia. Questo castello ancora avanti 50 anni era il luogo di dimora della casa Kulenović, da cui anche il villaggio ha preso il suo nome, e che oggi è signora di quella località.

Preso qui per interprete un giovane turco, montati a cavallo si portarono alla foce dell'Unna, ad Ermain ed a Martin-Brod.

La regione bagnata dall'Unna e dall'Unnac è un territorio importante. La famiglia del re Bela IV, scappando dai Tartari nella Dalmazia s'era ivi fermata a lungo; e come ricordo vi eresse un convento ed una chiesa. Presentemente non si riscontra che qualche avanzo delle fondamenta del convento; mentre si vedono le rovine di una torre rotonda, che probabilmente doveva essere stata inalzata a difesa del convento. Si trova colà come reliquia dei tempi passati anche una cappella. Questo luogo è piuttosto sterile ma romantico; un ponte lo divide in due parti, l'una croata, l'altra bosniaca; vive soltanto dei suoi mulini; dei quali ne conta una cinquantina; essi sono la proprietà d'una famiglia formante la così detta zadruga (comunità.) Questo territorio si chiama Martin-Brod.

I gitanti ritornarono quindi a Lapac, toccando Doljani. Il conferenziere coglie ora l'occasione per descrivere i costumi di quel popolo; facendo risaltare specialmente l'industria casalinga delle donne, che fra altro tessono tappeti, i quali possono essere paragonati a quelli rinomati di Smirne. Valicato il monte Kuk, giunsero sull'altopiano di Krbava, che ha un'altezza media di 695 m. con un'estensione di 159 km²; esso è chiuso dai monti Pleševica, Kamenita Gorica e Vrbačka Staza. Dei tre altipiani del comitato questo è il più alto e per estensione il più piccolo. È tutto coperto di pietre calcari, di sabbia, di ghiaja e macerie. I monti che lo circondano sono nudi e deserti, vi si riscontra qua e là appena qualche cespuglio, qualche arbusto. Quivi l'estate è d'un calore soffocante, mentre l'inverno vi soffia terribile il borea. Vi cresce in piccola quantità l'orzo e il saraceno; anche il grano turco vi viene coltivato, ma è molto esile.

Il popolo si nutre principalmente del pane d'orzo, e del così detto *cziczvara*, che è un cibo d'una specie di miglio. Il conferenziere descrive minutamente Udbina, capoluogo dell'altopiano di Krbava, notando molte date storiche riferentisi alla vita dei conti di Korbávia, ossia dei Karlovič ed alla dominazione turca. Racconta la storia dell'episcopato e della Zupania di Krbava; parla di tutti i luoghi del territorio, veri monumen-

ti parlanti del tempo antico: p. e. di: Bunić, Kurjak, Podlapac, Komič, Ploča ecc. Da Udbina passarono alle falde del Velebit. Qui il conferenziere descrive il monte Velebit e l'ascensione ad una delle sue cime, il Monte Santo, fatta da lui assieme col suo compagno di viaggio il giorno susseguente.

Conduce poscia i suoi uditori a Gospić, capoluogo del comitato di Lika-Krbava, enumerando i castelli che trovò per via ed esponendo il loro passato storico. Parla in modo speciale del castello di Bilaj, che giace nel mezzo del piano, e che ai tempi delle guerre turche era di grande importanza; parla ancora estesamente del castello Perusić, pure una volta punto strategico; racconta come il popolo, ora cristiano, che abita sotto questo castello, fosse stato una volta maomettano.

Dall'altopiano di Lika si passa a quello di Gačka, ritenuto dal conferenziere per la più bella e più fertile plaga del comitato. Esso è irrigato dal fiume Gačka, ed ha per capoluogo Otočac. Forse ad una distanza di mezz' ora una diramazione del Gačka col nome di Švica si versa con grande impeto e strepito in una caverna, e si sprofonda nella terra. Questo interessante fenomeno è caratteristico dei fiumi del Carso. Proseguendo il loro viaggio, toccato Brlog e Zuta-Lokve, arrivarono a Brinje, che conserva ancora le rovine d'un bel castello di grande importanza storica. Ci vengono ora descritte queste rovine in una colla cappella che vi si trova in mezzo, nonchè i costumi di quegli abitanti. Continuando per la via Giuseppe, vennero ad un punto alto 888 m. dove godettero una bella vista, d'onde gettarono ancora un' occhiata al boscoso paese sormontato dal Kapela. L'ultimo punto della loro escursione fu il castello di Modruš, uno dei meglio conservati della famiglia Frangipani.

Dalle rovine di questo castello spinsero il loro sguardo al lontano orizzonte ancor tutto splendente del sole prossimo a tramontare.

«S' estendeva d' intorno a noi» dice il conferenziere, «il plastico altopiano col Kapela tutto coperto di boschi.

Lontano, lontano verso mezzogiorno, dove l' orizzonte si confondeva coll' azzurro nulla, credevo di vedere i monti bosniaci. Era impossibile non ridestare le priacevoli e numerose memorie della nostra interessante escursione durata otto giorni. Abbiamo percorso in carrozza una via di 450 Km., e dobbiamo con piacere dichiarare, che questo è il più ameno, il più comodo modo di viaggiare; noi lo raccomandiamo a tutti coloro che vogliono portar con sè un' impressione duratura delle cose vedute.

Venendo da Klek all' Unna, dall' Unna al Velebit, abbiamo percorsa tutta la regione che si estende dal Velebit ai piedi del Kapela. Abbiamo ammirato le bellezze naturali, con migliaia di variazioni; le abbiamo osservate nei laghi di Plitvica, nelle immense foreste vergini, nell' arcobaleno delle cascate d' acqua, nei fiumi che spariscono sotto terra, nelle gigantesche catene di montagne,

nei deserti sassosi, nelle caverne delle rupi e nello specchio meraviglioso del mare. Abbiamo visto rovine, che ci raccontavano tante cose, ora belle, ora terribili, però sempre interessanti, dei tempi che furono, soddisfacendo così alla sete della nostra anima. Ci siamo incontrati coi figli di questa terra, siamo venuti in contatto cogli abitanti d' ogni condizione sociale; e abbiamo trovato un popolo povero, anzi poverissimo, dove la miseria è un inquilino costante, e l' agiatezza non vi entra che come ospite rarissimo; però offenderei la verità, se non confessassi, che dovunque abbiamo trovato un' accoglienza cordiale e amichevole, accompagnata da una certa curiosità e sorpresa, poichè quella terra non è solita vedere *touristi*; però nessuno ci fu mai importuno. Abbiamo dovuto persuaderci colla nostra esperienza che la regione da noi percorsa è abitata da un popolo incorrotto e bravo, benchè primitivo, che esso è molto migliore di quanto prima credevamo. Con queste impressioni ritornammo contenti ed allegri da Modruš ad Ogulino. I nostri buoni cavalli, che senza fatica ci avevano accompagnati per ben 8 giorni in tutto il nostro viaggio, anche essi ora più vispi fecero ritorno alla loro dimora. Era notte oscura, quando arrivammo ad Ogulino; però senza prendervi riposo, partimmo subito col primo treno alla volta di Fiume, dove per lungo tempo ci ricorderemo della nostra escursione fatta nel paese dell' Unna-Velebit.

Dr. Béla Erödi.

DIE SALZFLORA UND DER SALZ-BODEN DES UNGARISCHEN ALFÖLD.

Die weiten Steppen Ungarns sind zwar mit allerlei Obst- und Cerealien-Segen reich versehen, doch fehlt es ihnen auch an dürrftigen Salzgewächsen nicht. Diese bringen noch heute kaum einen Nutzen, doch interessiren sie den Naturforscher, weil sie lähig sind hinzudeuten, was schon B. Cotta geahnt hat, dass die Kalisalze, welche in den Kochsalz-Flötzen des Comitatus Máramaros und der siebenbürgischen Reichstheile fehlen, sich in den Theiss-Niederungen abgelagert haben sollen. Ausser dieser Thatsache kann die Salzflora auch eine Zeigerin solcher Bodenveränderungen in der Vorzeit sein, die auch heute unsere Aufmerksamkeit mit Recht verdienen.

Dr. Reiche und Kerner, welch' letzterer in der Floristik Ungarns besonders bewandert ist, erwähnen *Statice Gmelini* W. und *St. Armeria*, als solche Halophyten, die hier häufig vorkommen; wir können noch hinzufügen, dass auch *St. limonium* und *Cyperus pannonicus* bei uns ganz einheimisch sind. Einen besonders natronhaltigen Boden charakterisiren das *Lepidium crassifolium* W. K., *Lepturus pannonicus* Trin., dessen var. *filiformis* auf den Meeresgestaden lebt, var. *incirvatus* sogar bei Fiume. Man begegnet oft dem *Aster tripolium* od. *pannonicus* Jacq., welcher bei Salzsohlen gruppenweise wächst;

Tetragonotus siliquosus Jacq. hingegen kommt einzeln vor, weiter die *Scorzonera parvifolia* Jacq., aber das Berglein (*Linum perenne*) sucht schon die hügeligen Halden auf. *Triglochin maritimum* enthält so viel kohlen-saures Natron, dass es auch zum Salzgewinnen gebraucht werden kann; und das weidende Vieh hat es auch so gern, dass der Anbau desselben auch an solchen Orten zu empfehlen ist, wo andere Weidepflanzen kaum gedeihen. *Samolus Valeranelli* ist auf der ganzen Erdkugel verbreitet und bedeutet mit seiner Gegenwart Salzquellen.

Eine echte Halophyt ist die var. *crustata* der Schafgarbe (*Achillea*), welche ihre Randblumen je nach der Stärke des Salzgehaltes im Boden von blassrosa bis karminroth färbt. Sie kommt nicht nur im Banat vor, wie es C. Maly behauptete, sondern reichlich auch zwischen der Donau und der Theiss im Comitate Csongrád und Pest. Mit grosser Arten- und Individuenzahl bedecken das ungarische Alföld die *Chenopodiaceen*, wie *Salicornia*, *Atriplex*, *Kochia*, *Schoberia*. Am Rande dieser Gänsefuss-Inseln gedeihen mehrere Unterarten der *Artemisia*, und die Welthürgerin *Salsola*; zwischen ihnen hie und da ein Salzleck, den das ungarische Volk »Vakszik« (Blindnatron) nennt, wenn dessen Zusammenkehren der Mühe nicht lohnt.

Diesen schliesst sich *Trifolium fragiferum* und Eibisch (*Althaea officinalis*) an, welche als strauchartige Pflanze dem niedrigen Gestrüppe einige Abwechslung bietet, wo sonst salzsuchende Gramineen vorkommen, wie *Carex arenaria*, *Elymus arenarius* in Gesellschaft mit Sand-Wegerich (*Plantago arenaria* W. K.); recht oft auch der Spargel, dessen Kultivirung nur so gelingt, wenn er einen ausgiebigen Salzdünger bekommt, sonst bleibt er nur ein »Hasenschatten«, wie ihn das ungarische Volk nennt. Auch der Rosmarin, der aus dem Salzboden Spaniens zu uns gekommen ist, hat die Gunst des ungarischen Volkes vielleicht deswegen so erworben, weil er in der salzhaltigen Krume des ungarischen Alföld vortrefflich gedeiht. Viel Salz nehmen in sich aus der Reihe unserer Kulturgewächse Lavendel, *Satureja*, Paradeis und Puffbohne.

Wenn wir aus einem höheren Punkte die monotonen Wiesen der Halophyten überblicken, so werden uns die öden Salzflecke wie Zierrath auf den Flügeln eines grossen Schmetterlinges erscheinen. Bleiben sie auch weit hinter den saftgrünen Grashalden der Inundationsgebiete der Flüsse zurück, so kann das Auge auf ihnen doch getrost weiden, — und auch diese bilden eine specielle Schönheit des ungarischen Niederlandes, nicht anspruchsvoll, aber geeignet dazu, um das grosse Naturpanorama zu ergänzen, welches aus weit verschiedenen Elementen besteht.

Die Pflanzen-Geographie war von jeher eine Zeigerin der klimatischen Verhältnisse, dass sie aber auch zur Aufschliessung der Entwicklungsgeschichte der Erde Winke geben kann, ist ihr noch kein altes Verdienst.

Die Pflanzen, sagt Emery, sind auf der Erde nicht blindlings zerstreut, hingegen ist es lehrreich zu sehen, wie ein kalkliebendes Gewächs stehen bleibt, wo der Boden quarzreicher ist; auch der praktische Oeconom beurtheilt die Beschaffenheit seiner Felder aus der darauf wildwachsenden Flora. Es wäre aber einseitig zu glauben, dass nur die chemischen Beschaffenheiten des Bodens das Dasein der Pflanzendecke bedingen; ein wesentlicher Faktor sind auch die physischen Eigenschaften des Bodens, wie z. B. Meereshöhe, Luftdichtigkeit, deren Dunstgehalt und Wärmeverhältnisse. Und doch ist es wahr, dass alle diese nur dort entscheidend bleiben, wo den Boden keine dominirende chemische Eigenschaft charakterisirt.

Doch die Beschaffenheit der Gewächse zeigt nicht nur die jetzigen Verhältnisse, sondern auch die schon Längsvergangenen, und das kann man besonders von dem Salzboden behaupten. Dies ist zwar eine geologische Frage, doch bietet sie auch in Hinsicht der Pflanzengeographie grosses Interesse. Es ist leicht, das Vorhandensein von Salzen in dem Boden so zu expliciren, dass dort ein vorweltliches Meer war, dessen Wogen der Verdunstung preisgegeben waren; und deswegen hat man vorher alle solche Salzteiche, deren Fauna nur etliche Aehnlichkeit mit den Seethierformen aufwies, als Relictenseen bezeichnet. R. Credner vermindert aber deren Zahl mit der Aussage, dass nur diejenigen als solche angenommen werden können, bei welchen ausser Zweifel ozeanische Sedimente vorkommen.

Es gibt in Ungarn sehr viele Teiche, die das Volk »fehér tó« (weisser See) nennt, und alle sind Natronseen, sie können aber kaum als Relictenseen gelten, weil ein Gebiet seinen Salzgehalt binnen relativ kurzer Zeit verlieren kann. Wo vor fünfzehn Jahrhunderten die römische kaiserliche Flotte ankerte, bei Ravenna, gedeiht heutzutage ein herrlicher Pinienwald, dessen dominirender Baumbestand doch kein Halophit ist. Daher verdanken, wie Ascherson behauptet, die deutschen Teiche ihren Salzgehalt solchen Quellen, die aus salzführenden Diasschichten hervorbrechen. Aehnliches kommt in Ungarn vor durch Auslaugung der Salze aus Löss und Sand, wie es auf der Takyr-Steppe in Süd-Russland der Fall ist, deren Boden am salzreichsten dort ist, wo die Bewässerung durch Bäche am stärksten vorgeht.

Das Salzgebiet des ungarischen Steppenbodens kann aus der Nähe des trachytischen Bergkranzes, der ihn umgiebt, erklärt werden; es ist daher richtig, dass die dynamischen Faktoren als entscheidend pointirt werden, weil wir natronhaltige Gesteine, z. B. Granit, Porphyr, Trachyt, Thonschiefer, Glimmerschiefer u. s. w. im Ueberfluss besitzen, und die Wasserrinnen unglaubliche Massen von Schutt in die Ebene befördern, welcher durch Fluss-Ueberschwemmungen und durch die Winde nach allen Richtungen zerstreut wird.

Der Salzgehalt des kecskeméter Natronsees (Széktó) er-

klärte auf ähnlicher Weise L. Lóczy, der berühmte ungarische Geolog und China-Reisende im verflossenen Juni an Ort und Stelle. Die Comitate Hajdu und Bihar besitzen so viel in der Industrie anwendbares Natron, dass dort jährlich 15000 Zentner davon zusammengerafft wird. Auch in dem Gebiet von Szeged, Vadkert (Comitat Pest) wird viel Natronsaltz gewonnen. Es ist charakteristisch, dass wenn irgend ein Punkt die Ausbeutung von Salzen versagt hat, derselbe nach einigen Jahren wiederum ausgiebig werden kann. Nach Plinius sammelten schon die Römer viel Natron in Pannonien, wo aber jetzt wenig zu finden ist.

Kerner behauptet, dass die Halophyten in der Nähe von menschlichen Wohnungen ganz gut gedeihen, was allenfalls so viel bedeutet, dass auch aus der Verbräuchung der Salze im Haushalte der Salzgehalt des Bodens reicher werden kann; es ist daher unnöthig an allen Punkten der Erde vorweltliche Meere anzunehmen, wo die Halophyten und Salzteiche vorkommen. Auch Ungarns einstiges Binnenmeer war unmittelbar vor seinem Abflusse, wie es scheint, ein wahres Süsswasser.

Die Salzsteppen Ungarns sind noch theilweise in ihrem ursprünglichen Zustande, der seine Grossartigkeit bewahrt hat. Noch immer bringen die im Sommer austrocknenden Teich-Mulden das röthliche Sedum gruppenweise hervor. Diese hungernd aussehenden weiten Strecken lassen sich leicht mit den asiatischen Steppen in Folio vergleichen, alle Beschaffenheiten passen mit jenen zusammen (Siehe Bulletin 1887. Pag. 67—70), nur die Ausdehnung nicht, weil diese jährlich durch das in der Zahl zunehmende, fleissige ungarische Volk eingeengt wird. So hat z. B. die Stadt Kecskenét auf ihrem 16 □ Meilen weitem Eigengebiet 70000 Joch Ackerfeld, 18000 Joch Wald, 5000 Joch Obst- und Weingärten, 600 Joch Gemüse- und Blumengärten angebaut, sie pflanzt jährlich 170 Joch Wald, kehrt die Salzlecken emsig zusammen und umwandelte seinen Natronsee zu einem Heilbade.

In der nahen Zukunft kommt die Reihe auch auf die anderen, bisher nicht genug ausgenützten weiten Flächen der ungarischen Steppen, wo die dürftige Salzflora gleichfalls ihre wahre Heimat findet.

Prof. Steph. Hanusz.

Im dritten Aufsatz des Hefes bespricht Karl Remek-házy einige Probleme der Regulirung unserer Flüsse. In seinen Auseinandersetzungen ergreift er die Partei Eugen Kvassay's, der bei den Stromregulirungen das Hauptgewicht nicht auf die Dämme, sondern auf die entsprechende Regulirung der Fluss-bette legt und seine Ansicht geht dahin, das überschüssige Wasser der Flüsse nicht einfach abzuleiten, sondern durch entsprechende Canalisation und die Schaffung von Inundationsflächen auf dem ohnedies trockenen Alföld für die Landwirthschaft nutzbringend zu verwerthen.

Im vierten Artikel des Heftes schildert Johann Jankó jun. seine, im Auftrage der Budapester Handels- und Gewerbekammer und der ungar. Seefahrtsgesellschaft »Adria« im Frühjahr des Jahres 1888 behufs geographischer, ethnographischer und naturhistorischer Studien nach Aegypten unternommene Reise. Der Verfasser brach am 17. Mai von Alexandrien auf und bereiste das Nordufer des Deltas über Rosette und Damiette bis Port-Said, wobei er commerciellen und naturhistorischen Studien oblag, sowie über die Entwicklungsphasen des Delta's interessante Beobachtungen machte.

Der fünfte Artikel gibt unter dem Titel: Ein Kapitel aus der Psychologie der Völker von Franz Requinýi eine populäre Besprechung einzelner Fragen aus der Abstammungsgeschichte des Menschen.

Im sechsten Aufsatz schildert Albert Laukó nach ausländischen Quellen in grossen Zügen die Entwicklung der Geschichte Ost-Indiens.

ACTES DE LA SOCIÉTÉ.

Assemblée générale du 13 décembre 1888. tenue dans la salle des séances hebdomadaires de l'Académie des sciences.

Président: M. le Dr. Arminius Vámbéry viceprésident. Sont présents: MM. Michel Gervay, viceprésident, Antoine Berecz, secrétaire général, le Dr. Aladár Ballagi, le Dr. Floch, le Dr. Rodolphe Havas, Paul Hunfalvy, Paul Király, Daniel Laký, le Dr. Alexandre Márki, Emery Péchy, le Dr. Joseph Szabó, et le Dr. Aurèle Török, membre du Comité, le Dr. Gustave Thirring secrétaire de la Société. Puis nombre de membres ordinaires et d'hôtes.

Le viceprésident, M. Arminius Vámbéry ouvre la séance avec les paroles suivantes:

En ouvrant cette soirée la plus triste de la vie de notre Société, je ne puis m'empêcher de rappeler à notre mémoire, ne serait-ce que par quelques paroles le défunt président de notre Société. Nous avons perdu en Jean Hunfalvy, ce que perd l'arbre dont le tempête enlève la couronne. Ainsi que la famille qui a perdu son soutien, la Société qui perd son fondateur, moi-même, qui ai perdu un de mes amis intimes, nous tous, nous sommes frappés du plus profond deuil, par la mort de Jean Hunfalvy. Ma douleur est bien plus profonde, que je ne puis le manifester ici en quelques mots. Permettez moi donc qu'à cette occasion je cède la parole à notre secrétaire général M. Antoine Berecz, le priant de lire son court rapport.

M. Antoine Berecz, montant alors à la tribune confériencière, tendue de noir, donna lecture de son rapport qui suit :

„Je ne trouve pas de paroles assez tristes pour exprimer fidèlement le douloureux évènement qui a affligé notre Société le 6 du mois courant.

Mon coeur se serre, ma poitrine est pleine d'une douleur amère, en remplissant ma triste tâche, d'informer l'honorable Société, que Jean Hunfalvy est mort. Oui, il est mort, le fondateur de notre Société, mort après en avoir été le président pendant 16 années.

Le 8 de ce mois on a restitué à la terre maternelle cet homme, qui était un observateur enthousiaste de cette même terre, son zélé investigateur, son infatigable descripteur ! Celui, qui a tant contribué à l'enseignement de la connaissance et de l'étude de cette même terre.

Notre coeur tréssailloit profondément au bord de la tombe, et la parole expire sur nos lèvres, en prenant congé au nom de notre Société de notre président vénéré ! Ce visage aimable, ce coeur plein de sentiments nobles, cet homme au caractère pur, ce champion à l'âme élevée de la science hongroise, dont la direction et les bons soins firent propager notre Société — son oeuvre — il n'est plus ! — il repose dans l'éternité ! Il a quitté les rangs des survivants, parmi lesquels il s'était acquis par tant de travaux infatigables, tant comme professeur que comme écrivain une place si honorée ! Il n'était pas seulement le représentant le plus apte de notre Société, mais il se trouvait aussi au premier rang de nos savants, ainsi que dans ceux des travailleurs zélés de notre vie publique. Et tous ceux qui l'ont connu et qui ont apprécié son nom, prendront part à l'affliction dans laquelle sa mort a jeté notre Société ! Des 68 ans que la Providence lui a permis de vivre, il a sacrifié plus d'un quart de siècle exclusivement à la science géographique ! Même sur son lit de mort il se torturait l'esprit avec l'idée comment qu'il terminerait la rédaction et l'édition de sa Géographie Universelle, qui devrait être publiée. Il nous a laissé dans ses oeuvres hautement estimées une succession tellement pleine de mérite, que son nom sera immortalisé dans la science hongroise !

Nous n'avons enseveli que ce qui, en lui, était passager ! Son esprit vivra dans ses oeuvres, et sa mémoire dans le

coeur de ses amis. La Société Hongroise Géographie cependant gardera au nom de Jean Hunfalvy un souvenir de reconnaissance éternelle."

Le vice président Mr. Arminius Vámbéry annonça ensuite que le décès du président de la Société avait été communiqué par des cartes de faire part en langues hongroise et française, que des membres délégués avait exprimé à la famille en deuil la condoléance de la Société, qu'une couronne avait été déposé sur son cercueil et que Mr. Antoine Berecz, avait pris congé du défunt par des paroles profondément senties. Il annonce en outre qu'en memoire du défunt le comité va travailler à la création d'une fondation Hunfalvy, dont la Société fournirait une partie des fonds, tandis que l'autre partie serait procurée par voie de collections. Il pria l'honorable assemblée de charger le comité de l'exécution de cette affaire.

L'assemblée générale donne à l'unanimité son approbation à la proposition du Viceprésident, puis se lève de ses sièges pour manifester sa vive douleur sur la mort de son président si plein de mérite.

Après que Mr. Arminius Vámbéry ait ouvert la séance ordinaire de la conférence, M. le Dr. Alexandre Márki, membre ordinaire, référa sur les voyages de femmes hongroises.